ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

Πολιτισμός, Μνήμη, Ανώτατη Εκπαίδευση

Η παρουσία και η συμβολή των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Ελλάδα του 20ού αιώνα

Επιστημονική επιμέλεια:
Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Λάμπρος Λιάβας, Έρη Σταυροπούλου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου

εκδόσεις
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Αθήνα 2026

Πολιτισμός, Μνήμη, Ανώτατη Εκπαίδευση

Η παρουσία και η συμβολή των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Ελλάδα του 20ού αιώνα

Επιστημονικό συνέδριο,
Αθήνα, 30, 31 Μαρτίου - 1 Απριλίου 2023

Τίτλος: *ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΜΝΗΜΗ, ΑΝΩΤΑΤΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ. Η παρουσία και η συμβολή των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*

Επιστημονική επιμέλεια: Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Λάμπρος Λιάβας, Έρη Σταυροπούλου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Φιλολογική επιμέλεια: Σπύρος Κακουριώτης

Εξώφυλλο: Άρτεμις Λυκιαρδοπούλου

Σελιδοποίηση: Τμήμα Τυπογραφείου, Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Επιστημονική - Οργανωτική Επιτροπή: Θάλεια Δραγώνα, Αναστασία Δρανδάκη, Μαριάννα Καραμάνου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Λάμπρος Λιάβας, Ιωάννης Παναγιωτόπουλος, Σπυρίδων Πλουμίδης, Παναγιώτης Πούλος, Δημήτρης Παυλόπουλος, Έρη Σταυροπούλου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Βασιλική Χρυσανθοπούλου.

εκδόσεις
Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών

© Copyright Σεπτέμβριος 2026, Εκδόσεις Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Απαγορεύεται η κατά οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγή, δημοσίευση ή χρησιμοποίηση όλων ή μερών του βιβλίου αυτού, χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη και του συγγραφέα της έκδοσης.

ISBN: 978-960-466-410-8

1837-2027
190
ΧΡΟΝΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Πολιτισμός, Μνήμη, Ανώτατη Εκπαίδευση

Η παρουσία και η συμβολή των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Ελλάδα του 20ού αιώνα

Επιστημονικό συνέδριο,
Αθήνα, 30, 31 Μαρτίου - 1 Απριλίου 2023

Επιστημονική επιμέλεια:
Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Λάμπρος Λιάβας,
Έρη Σταυροπούλου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Ε
Κ
Π
Α
εκδόσεις
Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών
Αθήνα 2026

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Γεράσιμος Σιάσος, Πρύτανης ΕΚΠΑ, Πρόλογος 9

Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Λάμπρος Λιάβας, Έρη Σταυροπούλου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Εισαγωγή 11

Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Ιστορικές διαδρομές του ελληνισμού στη Μικρά Ασία 14

I. ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Νίκος Ανδριώτης, Η πρώτη «θλιβερά επέτειος της εθνικής συμφοράς» το 1923 29

Ευγενία Μπουρνόβα - Γιώργος Σεραφειμίδης, Αστική αποκατάσταση των προσφύγων στην περιφέρεια πρωτευούσης: Γαμήλιες πρακτικές και επαγγελματικές διέξοδοι 39

Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Διεθνείς αποστολές στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Μαρτυρίες και αναμνήσεις από τη διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος 58

Ανδρέας Αντωνόπουλος, «Τα θολά νερά δεν καθαρίζουν, αν δεν τρέξουν». Τα εγκαίνια της συνοικίας του Βύρωνα και η ονοματοδοσία της (17 Απριλίου 1924) 70

Βασιλική Σταθοκώστα, Στιγμιότυπα από την εγκατάσταση των Μικρασιατών Ελλήνων ευαγγελικών προσφύγων στην Ελλάδα 92

Λουκάς Π. Χριστοδούλου, Προσφυγικοί σύλλογοι στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου 100

II. ΠΑΡΑΔΟΣΗ, ΚΕΙΜΗΛΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Χρυσάνθη Τσούλη, Μαρία Χιδίρογλου, Κώστας Πασχαλίδης, Τα πρόσωπα της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία πριν και μετά την Καταστροφή 115

Κωνσταντίνος Μ. Νίγδελης, Καππαδοκία: Αγιογραφικές προσεγγίσεις στις βραχοεκκλησιές και τα πετρομονάστηρα, με βάση και τα απόκρυφα Ευαγγέλια 136

Γεράσιμος (Μάκης) Λυκούδης, Κειμήλια Μικρασιατών προσφύγων και το πολιτισμικό τους αποτύπωμα 163

Κατερίνα Σεραϊδάρη, Ο περιπετειώδης βίος της προσφυγικής καμπάνας του Καρς: από τη μεταφορά, την αχρήστευση και τις θυγατρικές καμπάνες (1956) στην επετειακή αναβίωση (23 Οκτωβρίου 2022 186

Μάρλεν Μούλιου, Μνήμες Μικράς Ασίας: Αναζητώντας αφηγηματικές συγκλίσεις και αποκλίσεις σε μουσεία της Αθήνας 203

Πλάτων Πετρίδης, Ασκήσεις μνήμης: Σχεδιάζοντας και υλοποιώντας το 2022 μια έκθεση για το 1922 με βάση Αντικείμενα Τόπους 226

Ιωάννης Παναγιωτόπουλος, αρχιμ. Θεολόγος Αλεξανδράκης, Ελένη Λιάπη, αρχιμ. Μιχαήλ Σταθάκης, Πτυχές της παράδοσης του μικρασιατικού ελληνισμού μέσα από τις ενορίες της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών 239
Δώρα Μέντη - Τόνια Καφετζάκη, Η Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης στη Νέα Σμύρνη ως ένας συμβολικός τόπος και φορέας μικρασιατικής μνήμης 253

III. ΤΟΠΟΙ ΜΝΗΜΗΣ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΖΩΗΣ
Θεοδόσης Κυριακίδης, «Lieux de mémoire»: Η επανίδρυση των σταυροπηγιακών μονών του Πόντου στην Ελλάδα μέσα από το Αρχείο του Χαράλαμπου Κιαγχίδη 271
Γιώργος Κούζας, Ο Γεώργιος Σπυριδάκης και οι πρώτες καταγραφές της καθημερινής ζωής των προσφύγων από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο στο Λαογραφικό Μουσείο και Αρχείο του ΕΚΠΑ. Μια πολλαπλά πρωτοποριακή έρευνα στον ελληνικό αστικό χώρο 282
Βασιλική Χρυσανθοπούλου, Από τις αναμνήσεις των Μικρασιατών προσφύγων και την ανασυγκρότηση της ταυτότητάς τους στις μεταμνήμες των επόμενων γενεών 306
Αντωνία Κ. Μετέτη, Η Απολλωνιάδα της Μ. Ασίας μέσα από τις αφηγήσεις προσφύγων πρώτης και δεύτερης γενιάς 328

IV. ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ
Έρη Σταυροπούλου, Το βίωμα της Μικρασιατικής Καταστροφής στην ποίηση του Κωστή Παλαμά 346
Έφη Πουλάκου-Ρεμπελάκου, Τα παιδιά-πρόσφυγες του 1922 στις σελίδες της νεοελληνικής πεζογραφίας 360
Μαρία Νικολοπούλου, Η ανάπλαση μιας «χαμένης πολιτείας»: Αστικός χώρος και ηχοτοπία στο *Στου Χατζηφράγκου* του Κοσμά Πολίτη 375
Σταύρος Ανεστίδης, Αναστοχασμός της γενέθλιας πόλης στην τουρκική πεζογραφία. Τα Γιάννενα της Emel Inci και η Φλώρινα του Necati Cumalı 395
Δημήτρης Παυλόπουλος, Μικρασιατική Καταστροφή: Ο εικαστικός λόγος 407
Αθηνά Καλεμικεράκη, Πρόσωπα με σημαίνοντα στρατιωτικό και πολιτικό ρόλο στη Σμύρνη πριν την Καταστροφή: Προτομές Γ. Χόρτον, Λ. Παρασκευόπουλου και Χ. Σολομωνίδη 414
Χριστίνα - Μαρία Χριστοπούλου, Η προσφορά Σμυρναίων διανοουμένων στον ελληνισμό μετά την Καταστροφή της Σμύρνης: Προτομές Ι. Συκουτρή, Μ. Αναστασιάδη και Δ. Αρχιγένη 425
Ανέστης Μελιδώνης, Από τη Σμύρνη στη Νέα Σμύρνη: Οι προτομές του Στέλιου Σεφεριάδη και του Γιώργου Σεφέρη 434
Ρένα Λουτζάκη, Το *ζεϊμπέκικο* της αιγαιακής Μικράς Ασίας στη φαντασία των σύγχρονων Ελλήνων 451

Λάμπρος Λιάβας, «Μικρασιατική Ραψωδία»: Η μουσική της Σμύρνης μέσα από τις αφηγήσεις και το έργο του συνθέτη Γιάννη Κωνσταντινίδη 470
Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Ενσωματώνοντας την προσφυγική εμπειρία στο εθνικό αφήγημα: Κινηματογραφικές ταινίες της δεκαετίας του 1960 485
Δ. Αγγελάτος, Θ. Αγάθος, Μ. Καπλάνογλου, Οι εικαστικές τέχνες ως αφήγηση και ως λαϊκό θέαμα: Μικρασιάτες ζωγράφοι αφισών για τον κινηματογράφο - Σχέδιο έρευνας
Δημήτρης Αγγελάτος, Η κινηματογραφική εικόνα και η ζωγραφική: Εισαγωγικές παρατηρήσεις για τη *διαμεσική υφή* της κινηματογραφικής γιγαντοαφίσας με αφορμή το έργο του Μικρασιάτη ζωγράφου Γιώργου Κουζούνη 501
Θανάσης Αγάθος, Ο Μικρασιάτης ζωγράφος Γιώργος Κουζούνης και η κινηματογραφική γιγαντοαφίσα 506
Μαριάνθη Καπλάνογλου, Οι απαρχές: Δημιουργοί και οι διαδρομές τους στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 517

V. ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ
Σπύρος Ν. Μιχαλέας, Το ελληνικό κράτος και η υγειονομική περίθαλψη μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή: Μελέτη 25.000 προσφύγων μέσα από νοσοκομειακά αρχεία 537
Κωνσταντίνος Λάιος, Το Προσφυγικό Νοσοκομείο Αθηνών 556
Χρήστος Ε. Καζάζης, Η Μικρασιατική Καταστροφή μέσα από τη μελέτη των Μητρώων Ασθενών του Νοσοκομείου Σάμου 560
Γιάννης Νικολακάκης, Πρόσφυγες του 1922 και νοσήματα: Μια επιστημολογική προσέγγιση της φυματίωσης 572

VI. ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ Η ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ
Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Ο Μικρασιάτης σοφός»: Ο δημόσιος βίος του καθηγητή Μαργαρίτη Ευαγγελίδη (1850-1932) 595
Γεώργιος Ανδρούτσος, Γεώργιος Ιωακείμογλου (1887-1979): Η ζωή και το έργο του θεμελιωτή της Φαρμακολογίας στην Ελλάδα 612
Χαρίκλεια Μπαλή, Ο Κωνσταντίνος Ι. Δεσποτόπουλος (1913-2016) στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 621
Χριστίνα Μπάκουλα, Η μακρά και αμφίδρομη σχέση του Πανεπιστημίου Αθηνών με τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας πριν το 1922 639
Βαγγέλης Καραμανωλάκης - Χάιδω Μπάρκουλα, «Πρόσφυγες φοιτητές και φοιτήτριες στο ΕΚΠΑ, 1922-1930»: Μια ψηφιακή έκθεση με αφορμή την επέτειο των 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή 647

Συγγραφείς του τόμου 660

Πρόλογος

Το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, στη μακρά ιστορική διαδρομή του, υπήρξε αναπόσπαστο μέρος του ελληνισμού και διαδραμάτισε ενεργό ρόλο σε όλα τα μείζονα γεγονότα που τον καθόρισαν κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Σε αυτό τον αστερισμό των γεγονότων, η Μικρασιατική Καταστροφή αποτέλεσε, αναμφισβήτητα, το μεγαλύτερο ιστορικό τραύμα της διαδρομής του, ένα τραύμα που οδήγησε στην αναδιαμόρφωση της φυσιογνωμίας του ελληνικού κράτους.

Το Πανεπιστήμιο Αθηνών θέλησε να τιμήσει την επέτειο των εκατό χρόνων από το 1922, δίνοντας έμφαση όχι στην Καταστροφή αλλά στη δημιουργία που προκάλεσε. Να τιμήσει όλους εκείνους και όλες εκείνες που μπόρεσαν να προχωρήσουν τη ζωή τους, παράγοντας πολιτισμό και συντηρώντας τη μνήμη. Το Πανεπιστήμιο, άλλωστε, ως χώρος γνώσης και στοχασμού, έχει καθοριστικό ρόλο στη διαφύλαξη και την ανάδειξη αυτής της μνήμης, μετατρέποντάς την σε ζωντανό πεδίο έρευνας, διδασκαλίας και πολιτισμικής δημιουργίας.

Για τον σκοπό αυτό εκλεκτοί και εκλεκτές συνάδελφοι ανέλαβαν, τον Μάρτιο και Απρίλιο του 2023, τη διοργάνωση του συνεδρίου: *Πολιτισμός, μνήμη, ανώτατη εκπαίδευση: Η παρουσία και η συμβολή των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*. Στο ανά χείρας έργο, για το οποίο εργάστηκαν με γνώση και συστηματικότητα οι συνάδελφοι οι οποίοι ανέλαβαν την επιστημονική επιμέλειά του, περιλαμβάνονται οι εισηγήσεις του συνεδρίου. Πρόκειται για ένα μοναδικό πανόραμα του πολιτισμού που δημιούργησαν οι πρόσφυγες, για το οποίο οφείλουμε θερμές

ευχαριστίες στους συγγραφείς των άρθρων, επιστήμονες με μακρά ερευνητική δράση στα αντικείμενα που μελετούν.

Οι σελίδες που ακολουθούν αναδεικνύουν, καταρχάς, τη σημασία της μνήμης της Καταστροφής και του μικρασιατικού ελληνισμού για τη νεοελληνική αυτοσυνειδησία, τον πλούτο και το εύρος της συλλογικής μνήμης, όπως διατηρήθηκε μέσα από κείμενα, κειμήλια, τόπους μνήμης. Τα περισσότερα από τα κείμενα εστιάζουν στον καταλυτικό ρόλο και την καίρια συμβολή των προσφύγων στην πολιτιστική ζωή της χώρας μας. Μέσα στον αιώνα που πέρασε, η λογοτεχνία, η μουσική, το θέατρο, ο κινηματογράφος, οι εικαστικές τέχνες σφραγίστηκαν από την παρουσία και την καλλιτεχνική δράση των προσφύγων. Τέλος, η αναφορά στην ίδια τη συμβολή του Πανεπιστημίου Αθηνών θυμίζει ότι το Πανεπιστήμιό μας υποδέχθηκε και έδωσε την ευκαιρία σε πολυάριθμους Μικρασιάτες πρόσφυγες να σπουδάσουν στις τάξεις του, ενώ και το ίδιο μεταβλήθηκε από την παρουσία τους αλλά και από τη στελέχωσή του από διδακτικό και διοικητικό προσωπικό με προσφυγική καταγωγή.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω καταρχάς την επιστημονική επιτροπή του συνεδρίου, αλλά ιδιαίτερα τα μέλη της συντακτικής επιτροπής του έργου. Η έκδοσή του αποτελεί, αναμφίβολα, μια σημαντική συμβολή στη σχετική βιβλιογραφία, συντελώντας στη διατήρηση της μνήμης, όχι απλώς ως ανάμνησης αλλά ως ενεργού στοιχείου παιδείας και συλλογικής αυτογνωσίας.

Γεράσιμος Σιάσος
Πρύτανης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Εισαγωγή

Το 2023 συμπληρώθηκε εκατονταετία από τη σύναψη της Σύμβασης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας, και από τη σύναψη της Συνθήκης της Λωζάνης, στην οποία η πρώτη επίσης ενσωματώθηκε. Από τις 30 Μαρτίου έως την 1η Απριλίου 2023, το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών συγκάλεσε επιστημονικό συνέδριο με θέμα: *Πολιτισμός, μνήμη, ανώτατη εκπαίδευση: η παρουσία και η συμβολή των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*. Οι εισηγήσεις του συνεδρίου εκείνου, με τη μορφή επεξεργασμένων επιστημονικών άρθρων, παρουσιάζονται στο παρόν έργο.

Το ΕΚΠΑ θέλησε έτσι να τιμήσει τη μνήμη του πιο τραυματικού γεγονότος στην ιστορία του νεοελληνικού πολιτισμού, το οποίο καθόρισε καταλυτικά την πορεία της χώρας, μετέβαλε τις διαδρομές της ελληνικής κοινωνίας και αναδιαμόρφωσε, μακροπρόθεσμα, την πολιτική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή της. Η φυσιογνωμία, άλλωστε, του ίδιου του Πανεπιστημίου μεταβλήθηκε μέσα από την υποδοχή και εκπαίδευση χιλιάδων προσφύγων φοιτητών και φοιτητριών, αλλά και τη στελέχωσή του από διδακτικό και διοικητικό προσωπικό με προσφυγική καταγωγή.

Η εστίαση στα πεδία του πολιτισμού, της μνήμης και της ανώτατης εκπαίδευσης ήταν για το ΕΚΠΑ μια αυτονόητη επιλογή. Και τούτο επειδή, αφενός μεν, η μνήμη της προσφυγικής εμπειρίας και ο πολιτισμός έχουν μελετηθεί επισταμένα, αλλά τα θέματα αυτά δεν έχουν σε οποιαδήποτε περίπτωση εξαντληθεί, και υπήρχε ευρύτατο περιθώριο για παρουσίαση πρωτότυπων ερευνών σε ένα συνολικό πλαίσιο. Αφετέρου δε, η κινη-

τοποίηση και η συμβολή του ΕΚΠΑ στη μέγιστη αυτή προσπάθεια του κράτους και της κοινωνίας, και μάλιστα στις συνθήκες της κοινωνικής φρίκης που προκλήθηκαν από τη Μικρασιατική Καταστροφή, δεν είχε έως σήμερα αναδειχθεί στη μέγιστη έκτασή της.

Το ΕΚΠΑ ανέλαβε μεγάλης σημασίας πρωτοβουλίες ως προς την εγκατάσταση και ενσωμάτωση των προσφύγων, αλλά αυτές δεν εδράζονταν απλώς σε κάποια διάθεσή του να «βοηθήσει» συνανθρώπους που βρίσκονταν σε απόγνωση. Ασφαλώς η ανθρωπιστική διάσταση υπήρχε και ήταν αυτονόητη, αλλά η δραστηριότητα του ΕΚΠΑ είχε πολλές πρόσθετες λειτουργίες, που συνδέονται με τον προσλαμβανόμενο ρόλο του στην ελληνική κοινωνία. Το ΕΚΠΑ είδε τη δική του παρέμβαση στο πλαίσιο της κοινωνικής αποστολής του για τη διάχυση της γνώσης και την παροχή επιστημονικής μόρφωσης υψηλής ποιότητας σε όλα, δυνητικά, τα μέλη της ελληνικής κοινωνίας. Αυτό θα επέτρεπε, άλλωστε, και την ενίσχυση της κοινωνικής κινητικότητας, διάσταση θεμελιώδη για ένα κράτος που, χωρίς να διαθέτει αριστοκρατική τάξη (δηλαδή «φρένα» στην κοινωνική κινητικότητα), επιδίωκε την είσοδο στη σύγχρονη εποχή και την ανάπτυξη. Το ΕΚΠΑ είχε, εξαρχής, μια αποστολή: να λειτουργήσει υπέρ της προόδου και του εξευρωπαϊσμού της κοινωνίας. Αυτή τη βασική του αποστολή προσπάθησε και –όπως καταδεικνύεται στις επόμενες σελίδες– εκπλήρωσε το Πανεπιστήμιο και ως προς τον προσφυγικό πληθυσμό που είχε φτάσει στις ελληνικές ακτές. Επειδή, σε τελική ανάλυση, η πρόσβαση στην εκπαίδευση και συνακόλουθα το δικαίωμα στην κοινωνική κινητικότητα και άνοδο θα διαδραμάτιζε καταλυτικό ρόλο στην ενσωμάτωση των προσφύγων καθαυτή. Και αυτό έγινε στο τέλος: η ενσωμάτωση εξελίχθηκε και ολοκληρώθηκε όταν ακριβώς αυτοί οι πρόσφυγες –ή πάντως, η πρώτη γενιά των απογόνων τους– μπορούσαν να προσβλέψουν στην οικονομική και κοινωνική τους άνοδο που θα θεράπευε ή, έστω, θα επούλωνε τις βαθιές πληγές της απώλειας και της προσφυγιάς. Δεν ήταν κάτι που επιτεύχθηκε με «άμεσες» ή «στιγμιαίες» αποφάσεις και μέτρα. Απαίτησε πολλά χρόνια, δεκαετίες, αλλά ήταν μια σωστή στρατηγική που συνομιλούσε με την κατάσταση και τις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας. Ας δούμε λοιπόν και τον τόμο αυτόν ως συμβολή του ΕΚΠΑ στη μνημόνευση της εκατονταετηρίδας του μεγάλου αυτού γεγονότος, ως μια απόληξη αυτής της κοινωνικής, εκπαιδευτικής και επιστημονικής αντίληψης στο σήμερα.

Το βιβλίο αυτό, βέβαια, δεν μιλά μόνο για το ΕΚΠΑ. Περιλαμβάνει, και δεν θα μπορούσε να είναι αλλιώς, ένα τεράστιο εύρος θεμάτων: την τοπική διάσταση της εγκατάστασης των προσφύγων στην Αθήνα, τη μνήμη και την παράδοση του προσφυγικού ελληνισμού, το φλέγον ζήτημα της δημόσιας υγείας, τη διάδραση γηγενών και προσφύγων, τη λογοτεχνία, τις εικαστικές τέχνες, τον κινηματογράφο, τη μουσική. Πιστεύουμε ότι είναι μια απόπειρα, πρωτόγνωρη ίσως στην έκτασή της, να αποτιμηθούν όλες αυτές οι διαστάσεις, που ορίζουν την εγκατάσταση των προσφύγων ως ένα καθοριστικό κοινωνικό και πνευματικό γεγονός. Κανένα βιβλίο, ασφαλώς, δεν είναι η «τελευταία λέξη» για το θέμα του. Δεν πρέπει να είναι. Αν, όμως, αυτό το βιβλίο αποτελέσει το έναυσμα για μια ευρύτερης έκτασης επιστημονική συζήτηση του θέματός του, θα έχει εκπληρώσει την αποστολή του.

Οι επιμελητές του έργου εκφράζουν τις θερμές ευχαριστίες τους στην πρυτανεία του Πανεπιστημίου Αθηνών για την αμέριστη συμπαράσταση και αρωγή που προσέφερε, στους και στις συναδέλφους που συμμετείχαν στην οργανωτική επιτροπή του ΕΚΠΑ, η οποία συντόνισε τις δράσεις του για την εκατονταετηρίδα, και βέβαια στις Εκδόσεις ΕΚΠΑ που εξέδωσαν το έργο. Ευχαριστίες οφείλονται, επίσης, στην Ευγενία Χριστοπούλου που υποστήριξε διοικητικά την έκδοση, καθώς και στον φιλολογικό επιμελητή, Σπύρο Κακουριώτη, για τον άψογο επαγγελματισμό και για τη μεγάλη μέριμνα που επέδειξε στην προετοιμασία της έκδοσης.

Οι επιμελητές
Βαγγέλης Καραμανωλάκης
Λάμπρος Λιάβας
Έρη Σταυροπούλου
Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Ιστορικές διαδρομές του ελληνισμού στη Μικρά Ασία

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Η Μικρά Ασία είναι, κατά πρώτον λόγο, έννοια και όρος γεωγραφικός, η «ελάσσων Ασία» των αρχαίων, η ακραία δυτική χερσόνησος στην οποία απολήγει η γιγαντιαία ασιατική ήπειρος. Η Μικρά Ασία ως γεωγραφική οντότητα αποτελεί, με πολλές έννοιες, μικρογραφία αυτής της αχανούς ενδοχώρας, με τις εύφορες παραθαλάσσιες πεδιάδες στις τρεις πλευρές, τους ποταμούς και τις κοιλάδες που διανοίγουν τους δρόμους προς το εσωτερικό, τις ερήμους και τους επιβλητικούς ορεινούς όγκους που διαμορφώνουν το ανάγλυφο, το οποίο εντέλει στα ανατολικά περικλείεται από άλλους μεγάλους ποταμούς, και κατεξοχήν τον βιβλικό Ευφράτη.

Η Μικρά Ασία, ως γεωγραφική ιδέα, διατρέχει την ιστορική σκέψη του Fernand Braudel στο μνημειώδες έργο του για τον μεσογειακό κόσμο. Αναφέρεται, βεβαίως, το έργο αυτό στον 16ο αιώνα, η προσέγγιση όμως του Braudel, ο οποίος τονίζει τη βαρύτητα των μόνιμων και σταθερών γεωγραφικών παραγόντων στη διαμόρφωση του ιστορικού γίγνεσθαι, προσδίδει στις επισημάνσεις του γενικότερη εφαρμοσιμότητα και συνάφεια ως προς την κατανόηση της ροής του ιστορικού βίου. Οι αναφορές στη Μικρά Ασία είναι όντως διεισδυτικές και αναδεικνύουν αγνοημένες πτυχές των ιστορικών φαινομένων. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι όσα γράφει ειδικότερα ο Braudel για τη σπουδαιότητα των χερσονήσων στον μεσογειακό κόσμο, μεταξύ αυτών, φυσικά, και της Μικράς Ασίας, τις οποίες χαρακτηρίζει ως «τις περιοχές της Μεσογείου που είναι

πλουσιότερες σε ανθρώπους και δυνατότητες. Αποτελούν κρίσιμους δρώντες παράγοντες, οι οποίοι πάντοτε διαδραμάτιζαν πρωταγωνιστικούς ρόλους, συγκεντρώνοντας δύναμη και διαθέτοντάς την». Τα στοιχεία αυτά εικονογραφούνται από εκδηλώσεις του συλλογικού βίου, στις οποίες διαπλέκονται οι γεωγραφικοί και ιστορικοί παράγοντες, όπως, μας υπενθυμίζει ο Braudel, οι επικοινωνίες και οι μορφές μετακινήσεων του πληθυσμού, οι καταβολές των αυτοκρατοριών, οι εμφανίσεις των διαδοχικών αριστοκρατιών, οι ανολοκλήρωτες επαναστάσεις..[1]

Η γοητεία του χώρου αυτού και της μακρινής μυστηριώδους ενδοχώρας πέραν αυτού και της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου ασκούσε πάντα ισχυρή έλξη προς τους Έλληνες που κατοικούσαν στις δυτικές ακτές του Αιγαίου. Η έλξη, η πρόκληση, οι ποικίλες προσδοκίες που αναδύονταν από την ανατολική ακτή της κοινής θάλασσας, που συνέδεε τους δύο κόσμους, εξηγούν τις διαπλοκές και τις σχέσεις τους, τους πολέμους, τον αποικισμό, τη διαρκή αμφίδρομη κίνηση και μια βαθύτερη οργανική ενότητα μέσα στους αιώνες. Οι παράγοντες αυτοί διαμόρφωσαν τον ελληνικό κόσμο και του προσέδωσαν τον χαρακτήρα που διατρέχει και σφραγίζει την ιστορία του για τρεις χιλιετίες, μέχρι τις αρχές της τρίτης δεκαετίας του εικοστού αιώνα.

Αυτή είναι η ιδέα της Μικράς Ασίας ως του ζωτικού ημίσεος του ελληνικού κόσμου κατά το μέγιστο μέρος της διαδρομής των ιστορικών χρόνων. Αυτή την ιδέα έχει εκτοπίσει η οριστική ρήξη της ενότητας του ιστορικού χώρου, την οποία επέφερε η βία της νεωτερικότητας, και ακριβώς αυτή την ιδέα της παλαιότερης ενότητας οφείλουμε να ανακτήσουμε για να μπορέσουμε να αντιληφθούμε και να κατανοήσουμε την ιστορικότητα των πραγμάτων.

Η ελάσσων Ασία, με τις υποσχέσεις που διέβλεπαν σ' αυτόν τον κόσμο οι Έλληνες, βρέθηκε στο επίκεντρο του νεότερου από τους κύκλους της ελληνικής μυθολογίας, του κύκλου των Τρωικών και του οίκου των Ατρειδών. Η μυθολογική κληρονομιά αποτέλεσε ανεξάντλητη πηγή έμπνευσης για την τραγική ποίηση και δηλώνει ακριβώς τη γοητεία της Μικράς Ασίας για τους Έλληνες. Αυτή υπήρξε η κινητήριος δύναμη του ελληνικού αποικισμού, με τα αλλεπάλληλά του κύματα, από τα οποία προέκυψαν οι ακμαίες

1. Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, τομ. Α΄, Νέα Υόρκη, 1972, σ. 162. Βλ. επίσης σ. 53, 95-100, και τ. Β΄, ό.π., σ. 661-669, 718-725, 736.

ελληνικές πόλεις της δυτικής Μικράς Ασίας, ιστορικό φαινόμενο που τόσο έγκυρα έχει μελετήσει ο Μιχαήλ Σακελλαρίου.[2] Από τις πόλεις της Ιωνίας εκπορεύθηκε το δεύτερο κύμα του αποικισμού προς τα βόρεια παράλια της χερσονήσου, προς τον ελληνικό Πόντο, απ' όπου ένα τρίτο κύμα δημιούργησε τον ελληνικό κόσμο στις βόρειες και τις δυτικές ακτές της Μαύρης Θάλασσας. Έτσι, η ελάσσων Ασία απέβη τελικά η κοιτίδα ενός μείζονος ελληνικού κόσμου, στον οποίο κυοφορήθηκε και αναδύθηκε η αρχική εκδήλωση της ελληνικής παιδείας, οι αρχέγονες δημιουργικές εκφράσεις του ελληνικού λόγου και του ελληνικού πνεύματος, τα έπη του Ομήρου, η λυρική ποίηση, οι απαρχές του φιλοσοφικού και επιστημονικού στοχασμού, ό,τι αποκλήθηκε το πέρασμα από τον μύθο στον λόγο, από τον Θαλή τον Μιλήσιο ώς τον Ηράκλειτο τον Εφέσιο. Από την Ιωνία μεταφυτεύθηκε η φιλοσοφία στην Αθήνα, με τον Αναξαγόρα τον Κλαζομένιο, από την Ιωνία εκπορεύθηκε και ο σοβαρός θρησκευτικός στοχασμός στον αρχαίο κόσμο, με τον Ξενοφάνη τον Κολοφώνιο.

Η πνευματική άνθιση της Ιωνίας και της Αιολίδας ανακόπηκε από την περσική κατάκτηση της ελάσσονος Ασίας, την οποία γνωρίζουμε από την αφήγηση του Ηροδότου. Όμως η κατάκτηση και η εξέγερση στην οποία κατέληξε πρόσφερε στον ελληνικό κόσμο και μια άλλη ιδέα καίριας σημασίας για την αυτοσυνειδησία του, την ιδέα της ελευθερίας. Η ιδέα της ελευθερίας ως ιδεώδους και προσδιοριστικού αιτήματος των Ελλήνων αναδύεται από την αφήγηση της επανάστασης των Ιώνων και των Κυπρίων κατά της περσικής κατοχής, στο πέμπτο βιβλίο της Ιστορίας του Αλικαρνασσέως πατέρα της ιστορίας. Παρά την εξέγερση και το τίμημα που πλήρωσαν οι πόλεις της Ιωνίας, η περσική κατοχή επανήλθε χωρίς ποτέ να κατορθώσει να αποτρέψει τους Έλληνες της Ιωνίας να οραματίζονται την ελευθερία, όπως σημειώνει ο Ξενοφών για τις ιωνικές πόλεις: «Αἱ δὲ ἅμα ἐλεύθεραι βουλόμεναι εἶναι» ζητούσαν από τους Λακεδαιμονίους, ως προστάτες «πάσης Ἑλλάδος ἐπιμεληθῆναι καὶ σφῶν τῶν ἐν τῇ Ἀσίᾳ Ἑλλήνων ὅπως [...] καὶ αὐτοὶ ἐλεύθεροι εἶεν» (*Ἑλληνικὰ* Γ΄, i, 3).

2. Βλ. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *La migration grecque en Ionie*, Αθήνα, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών - Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1958 (ανατύπωση 2008). Επίσης Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, «A propos des mouvements migratoires de la péninsule balkanique vers l'Anatolie et le Lévant vers et après 1200 avant notre ère», *Αριάδνη. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης* 5 (1989) 33-38· αναδημ. *Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen, Bulletin* XIX-XXIII/1-2 (1993) 7-12.

Ο περσικός ζυγός διήρκησε για αρκετές δεκαετίες αφότου έγραψε ο Ξενοφών, μέχρι την οριστική κατάλυσή του από τον Μέγα Αλέξανδρο, το 334 π.Χ. Ότι βίωσαν ως απελευθέρωση την εκστρατεία του Αλεξάνδρου οι Έλληνες της Μικράς Ασίας καταγράφεται επιγραμματικά στη γνωστή επιγραφή του 3ου π.Χ. αιώνος από την Πριήνη:[3] «Οὐδὲν μεῖζόν ἐστιν ἀνθρώποις Ἕλλησι τῆς ἐλευθερίας».

Η απελευθέρωση από τον Αλέξανδρο και η δημιουργία των βασιλείων των διαδόχων του, ιδίως του βασιλείου της Περγάμου ως λαμπρής πολιτιστικής παρουσίας, και αργότερα η εμφάνιση και των άλλων μικρασιατικών βασιλείων κατά την εποχή των Επιγόνων, των βασιλείων του Πόντου, της Καππαδοκίας και της Βιθυνίας, υπήρξαν εξελίξεις που συνέτειναν αποφασιστικά στον πληρέστερο εξελληνισμό και του εσωτερικού της Μικράς Ασίας. Η ελληνιστική εποχή και η Ρωμαιοκρατία που ακολούθησε, με την κατάκτηση των μικρασιατικών βασιλείων από τους Ρωμαίους, υπήρξε η εποχή του πολιτισμού των πόλεων της μικρασιατικής χερσονήσου. Ήταν η εποχή ο ιστορικός χαρακτήρας της οποίας σφραγίζεται από τη μαρτυρία, πλην εκείνης της Περγάμου και της Εφέσου, της Νικομήδειας, της Προύσας, της Σινώπης, της Αμισού. Μέσα σ' αυτόν τον πολιτισμό των πόλεων γίνεται δεκτός και ο χριστιανισμός, κατά την περίοδο της όψιμης αρχαιότητας, όπως χαρακτηριστικά καταγράφεται και στο βιβλίο της *Αποκαλύψεως* του Ευαγγελιστή Ιωάννη: «εἰς Ἔφεσον καὶ εἰς Σμύρναν καὶ εἰς Πέργαμον καὶ εἰς Θυάτειρα καὶ εἰς Σάρδεις καὶ εἰς Φιλαδέλφειαν καὶ εἰς Λαοδίκειαν».

Ο ελληνικός κόσμος της Μικράς Ασίας αποτέλεσε το υπόβαθρο και τον κεντρικό κορμό της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, από την εποχή που η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε στη Νέα Ρώμη, το 330, και για σχεδόν ολόκληρη την επόμενη χιλιετία, τη χιλιετία των Μέσων Χρόνων. Αυτή η χιλιετία θα μπορούσε, με πολλές έννοιες, να θεωρηθεί η μακρά εποχή της μεγάλης δόξας του μικρασιατικού ελληνισμού, μια πραγματική εποποιία δημιουργίας και αγώνων με γενικότερη σημασία και βαρύτητα, τόσο για τον πολιτισμό των Μέσων Χρόνων σε πανευρωπαϊκή κλίμακα όσο και για τη διαχρονία της ελληνικής ιστορίας.

Η Μικρά Ασία, από τη Βιθυνία και την Ιωνία έως τον Πόντο και την Καππαδοκία, αποτελούσε κυρίως το Βυζάντιο από τον πέμπτο ώς τον ενδέκατο αιώνα. Στην κοιτίδα

3. Βλ. Ψήφισμα Πριήνης, Γ΄ αι. π.Χ.· W. Blümel, R. Merkelbach και F. Rumscheid (επιμ.), *Die Inschriften von Priene*, Βόννη, 2014, document αρ. 23.

αυτή του βυζαντινού πολιτισμού άνθισε η τέχνη και η λογοτεχνία του χριστιανικού κόσμου, όπως μαρτυρούν τα υπέροχα μνημεία της Καππαδοκίας στις κοιλάδες των Κοράμων (Göreme), του Περιστρέμματος και του Soganli, τα διάσπαρτα μεσαιωνικά μνημεία του Πόντου, τα οποία καταγράφει ο Anthony Bryer,[4] και σπουδαία μνημεία σε άλλα σημεία της χερσονήσου, στη Νίκαια, στην Πέργαμο, στα Μύρα, όσα επέζησαν από τις καταστροφές. Δεν θα ήταν άτοπο να υπενθυμίσουμε, στο σημείο αυτό, την παλαιότερη διαπίστωση των David Talbot Rice και Robert Byron, ότι οι καταβολές της ευρωπαϊκής ζωγραφικής, τις οποίες εκείνοι ανιχνεύουν στη βυζαντινή τέχνη, εντοπίζονται ουσιαστικά στη Μικρά Ασία.[5]

Στη Μικρά Ασία συντελείται η σύνθεση του ελληνικού και χριστιανικού πνεύματος, τον τέταρτο αιώνα, στη θεολογική και κοινωνική σκέψη των μεγάλων Πατέρων της Καππαδοκίας, με τους οποίους συνδιαλέγεται όλη η μεταγενέστερη πατερική σκέψη, σε Ανατολή και Δύση.[6] Τα μοναστικά ιδρύματα της Κωνσταντινουπόλεως και της Μικράς Ασίας, όπως και τα αντίστοιχα της Δύσεως, εκείνα πάντως σε μικρότερη κλίμακα, έγιναν οι αγωγοί της διάσωσης και μεταβίβασης της αρχαίας παιδείας, με την αντιγραφή αρχαίων κειμένων στα σκριπτόριά τους. Μόνο για το στοιχείο αυτό, το οποίο υπήρξε ο κυριότερος δίαυλος της κλασικής παράδοσης και, ως εκ τούτου, αποφασιστικός συντελεστής της Αναγέννησης, το χρέος του νεότερου πολιτισμού προς το Βυζάντιο και τον πολιτισμό του είναι πράγματι ανεκτίμητο.

Στη Μικρά Ασία, επίσης, συντελείται η άμυνα της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατά της ασιατικής επιθετικότητας που αντιπροσώπευαν οι Πέρσες και οι Άραβες, μεταξύ του εβδόμου και του δεκάτου αιώνα. Το Βυζάντιο, για να αμυνθεί, εισήγαγε στον μικρασιατικό χώρο την πολιτική και στρατιωτική οργάνωση των θεμάτων. Η αμυ-

4. Βλ. Anthony Bryer και David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Ουάσιγκτον, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Ουάσιγκτον 1985· A.A.M. Bryer κ.ά., *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos*, Όλντερσοτ, 2002.

5. Βλ. Robert Byron και David Talbot Rice, *The Birth of Western Painting*, Λονδίνο, 1930. Συνολική επισκόπηση της βυζαντινής τέχνης στα μνημεία της Μικράς Ασίας προσφέρει ο Marcell Restle, *Byzantine Wall Painting in Asia Minor*, Γκρίνουιτς, Κονέκτικατ, 1967.

6. Βλ. Βασίλειος Ν. Τατάκης, *Η συμβολή της Καππαδοκίας στη χριστιανική σκέψη*, β΄ έκδοση, Πρόλογος: Π. Μ. Κιτρομηλίδης, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 1989· Ιωάννης [Ζηζιούλας], μητροπολίτης Περγάμου, *Ελληνισμός και χριστιανισμός. Η συνάντηση των δύο κόσμων*, Αθήνα, 2003.

ντική προσπάθεια στη Μικρά Ασία στερέωσε το σύνορο της αυτοκρατορίας στον Ευφράτη, ενώ στην Ευρώπη τον ενδέκατο αιώνα έφθασε στον Δούναβη. Αυτή την περίοδο ο Gustave Schlumberger ονόμασε «βυζαντινή εποποιία»[7] και από αυτήν εκπορεύθηκε ο παλαιότερος, ίσως, κύκλος δημώδους επικής ποίησης στην Ευρώπη, τα ακριτικά έπη.[8]

Αν στραφούμε στη θεώρηση της σημασίας της Μικράς Ασίας διά της οπτικής της διαχρονίας της ελληνικής ιστορίας, θα διαπιστώσουμε την κρίσιμη λειτουργία των παλινδρομικών κινήσεων του πληθυσμού μεταξύ των δύο χερσονήσων, της ελληνικής και της μικρασιατικής, κινήσεων οι οποίες, στη μακρά ιστορική διάρκεια, συμβάλλουν στον εξελληνισμό των δύο περιοχών. Πρώτη κίνηση δημογραφικού εξελληνισμού υπήρξε ο ελληνικός αποικισμός της Μικράς Ασίας κατά την πρώιμη αρχαϊκή εποχή, στον οποίο ήδη αναφερθήκαμε. Αντίστοιχης κρισιμότητας και ειδικού βάρους πληθυσμιακές κινήσεις αντίστροφης φοράς συντελούνται κατά τους Μέσους Χρόνους, αρχικά τον ένατο αιώνα, οπότε με πρωτοβουλία της αυτοκρατορίας μετακινήθηκαν μικρασιατικοί πληθυσμοί προς την ηπειρωτική Ελλάδα, ως στοιχεία επανεξελληνισμού της ελληνικής χερσονήσου, της οποίας ο εθνολογικός χαρακτήρας είχε αλλοιωθεί λόγω της εκτεταμένης εγκατάστασης αλλόγλωσσων πληθυσμών, εξαιτίας των επιδρομών εκ βορρά. Οι βυζαντινές ενέργειες εξελληνισμού της ελληνικής χερσονήσου αποτελούσαν ιδιοφυείς στρατηγικές κινήσεις των αυτοκρατόρων Νικηφόρου Α΄, τον πρώιμο ένατο αιώνα, και αργότερα του Βασιλείου Β΄, τον ενδέκατο. Η έξοδος μικρασιατικών πληθυσμών προς τη Θράκη και τη νοτιότερη Ελλάδα, εξαιτίας της πίεσης των τουρκομανικών επιδρομών, αργότερα, τον δέκατο τέταρτο αιώνα, όπως γράφει η Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, συνετέλεσε περαιτέρω στην ενίσχυση του εξελληνισμού της ελληνικής χερσονήσου.[9]

Ας προστεθεί στο σημείο αυτό ότι η αντίστροφη κίνηση που παρατηρείται τον δέκατο όγδοο και ιδίως τον δέκατο ένατο αιώνα, από την ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου προς τη Μικρά Ασία, καθόρισε τον μαζικό εξελληνισμό των δυτικών

7. Βλ. Gustave Schlumberger, *L'Epopée byzantine à la fin du dixième siècle*, τ. Α΄-Γ΄, Παρίσι, 1896-1905.

8. Βλ. Στυλιανός Αλεξίου (επιμ.), *Διγενής Ακρίτης και τα άσματα του Αρμούρη και του υιού του Ανδρονίκου*, Αθήνα, 2005.

9. Βλ. Hélène Ahrweiler, «L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317)», *Travaux et mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance* 1 (1965) 1-204.

περιοχών της χερσονήσου και παρήγαγε τον ακμαίο ελληνισμό των νεοτέρων χρόνων στην ανατολική πλευρά του Αιγαίου. Η τελευταία παλινδρομική δημογραφική κίνηση μεταξύ των δύο ακτών του Αιγαίου υπήρξε η έξοδος του ελληνικού πληθυσμού, που συντελέστηκε με την ανταλλαγή των πληθυσμών των ετών 1923-1925, και η αντίστοιχη έξοδος του μουσουλμανικού πληθυσμού της Ελλάδος προς την Τουρκία.

Η παρακμή του μικρασιατικού ελληνισμού των Μέσων Χρόνων επήλθε ως η σημαντικότερη συνέπεια της ήττας των βυζαντινών στρατευμάτων στη μάχη του Μαντζικέρτ, το 1071, από τα τουρκομανικά φύλα που εισέβαλαν στη Μικρά Ασία από τα ανατολικά. Ως? αποτέλεσμα των εισβολών αυτών και της απώλειας των ανατολικών και κεντρικών περιοχών της χερσονήσου από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, άρχισε η σταδιακή εθνολογική μεταμόρφωση, από την οποία προέκυψε ο εκτουρκισμός της Μικράς Ασίας. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού στο εσωτερικό εξισλαμίστηκε και τελικά τουρκοφώνησε, ενώ στις δυτικότερες περιοχές η έξοδος αλλεπάλληλων ρευμάτων προσφύγων υπό την πίεση των επιδρομών, ιδίως κατά τον δέκατο τέταρτο αιώνα, δημιούργησε δημογραφικά κενά, τα οποία καλύφθηκαν από μουσουλμανικούς πληθυσμούς. Το φαινόμενο του εξισλαμισμού της Μικράς Ασίας έχει μελετηθεί αναλυτικά σε μια πραγματικά μνημειώδη μελέτη του Σπύρου Βρυώνη, του οποίου η συμβολή είναι ανεκτίμητη και για την κατανόηση των επιβιώσεων του βυζαντινού ελληνισμού στη Μικρά Ασία κατά τους νέους χρόνους.[10]

Οι επιβιώσεις αυτές συνδέονται, κατά κύριο λόγο, με την παρουσία στη Μικρά Ασία των δύο βυζαντινών κρατών που προέκυψαν μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Σταυροφόρους το 1204, της αυτοκρατορίας της Νικαίας και της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντος. Τα δύο αυτά κράτη του μεσαιωνικού ελληνισμού εξασφάλισαν προστασία στον ελληνόφωνο χριστιανικό αγροτικό πληθυσμό σε περιοχές όπως η Βιθυνία και, ιδίως, ο Πόντος, σε εποχές κατά τις οποίες η υπόλοιπη χερσόνησος είχε περάσει υπό την εξουσία μουσουλμανικών κρατών, όπως το σουλτανάτο του Ρουμ στην κεντρική και ανατολική Μικρά Ασία και τα ποικιλώνυμα εμιράτα στα δυτικά. Αξίζει να επισημάνουμε σχετικά ότι η Βιθυνία και ο Πόντος διατήρησαν μέχρι την έξοδο του

10. Βλ. Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος -15ος αιώνας)*, μτφρ. Κ. Γαλαταριώτου, Αθήνα, 1996. Για το θέμα βλ. επίσης Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Ο εξισλαμισμός της Μικράς Ασίας και οι ιστορικές καταβολές των ελληνοτουρκικώνελληνοτουρκικών σχέσεωνσχέσεων», *Μικρασιατικά Χρονικά* ΙΣΤ΄ (1975) 318-337.

1923-1925 τη μεγαλύτερη πυκνότητα γηγενούς χριστιανικού αγροτικού πληθυσμού με, αντίστοιχα, 181 οικισμούς η Βιθυνία και 1.454 οικισμούς ο Πόντος, όπου ζούσαν Έλληνες, σύμφωνα με τα στοιχεία του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών.

Ξεχασμένες στα μετόπισθεν των μετώπων της αντιπαράθεσης μεταξύ Βυζαντινών, Σελτζούκων και Τουρκομάνων, βαθιά στο εσωτερικό της μικρασιατικής χερσονήσου επιβίωσαν μερικές ακόμη χριστιανικές κοινότητες, εγκατεσπαρμένες ιδίως στην Καππαδοκία και ευάριθμες σε άλλες όμορες επαρχίες, στη Λυκαονία, τη Φρυγία, τη Γαλατία, την Πισιδία και νότια, στις παραθαλάσσιες επαρχίες της μεσογειακής ακτής της Μικράς Ασίας, τη Λυκία, την Παμφυλία και την Κιλικία. Οι πλείστες από τις κοινότητες αυτές είχαν τουρκοφωνήσει με την πάροδο του χρόνου και με την εξαφάνιση της ελληνικής παιδείας, συντήρησαν όμως την ταυτότητά τους στους κόλπους της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η γλωσσική ταυτότητα όσων κοινοτήτων είχαν διατηρήσει την ελληνική γλώσσα στα τοπικά τους ιδιώματα συνιστά εντυπωσιακό γλωσσικό φαινόμενο, το οποίο προσείλκυσε το ενδιαφέρον του ελληνιστή της Οξφόρδης Richard Dawkins. Στις αρχές του εικοστού αιώνα, ο Dawkins περιηγήθηκε τις δυσπρόσιτες περιοχές της Μικράς Ασίας στις οποίες είχε επιβιώσει η ελληνική γλώσσα και μελέτησε τα τοπικά ιδιώματα.[11] Ελληνικά γλωσσικά ιδιώματα είχαν επιβιώσει μέχρι την έξοδο του 1923-1925 σε τριάντα μία από τις ογδόντα μία οΟρθόδοξες κοινότητες της Καππαδοκίας, στη Σίλλη του Ικονίου στη Λυκαονία και στις κωμοπόλεις Μάκρη και Λιβίσι της Λυκίας. Η ακρότατη νοτιοανατολική απόληξη του δικτύου της ελληνικής γλώσσας στη Μικρά Ασία εντοπιζόταν στα Φάρασα της Καππαδοκίας, σε τελείως απρόσιτη περιοχή μέσα στην οροσειρά του Αντιταύρου. Η εθνογραφία και η μουσική των κοινοτήτων της Καππαδοκίας βρέθηκαν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της ιδρύτριας του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών Μέλπως Λογοθέτη-Μερλιέ, στην πραγματικά επική προσπάθεια καταγραφής της προφορικής ιστορίας του μικρασιατικού ελληνισμού.[12]

Αυτός ήταν ο ελληνικός κόσμος που είχε επιβιώσει στη Μικρά Ασία και κατόρθωσε, μέσα σε όλες τις ιστορικές του περιπέτειες, να φθάσει στους αιώνες της νεωτερικότητας.

11. Βλ. Richard Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor; a Study of the Dialects of Sílli, Cappadocia and Phárasa, with Grammar, Texts, Translations, and Glossary*, Κέμπριτζ, 1916.
12. Βλ. Melpo Merlier, *Présentation du Centre d'Etudes d'Asie Mineure. Recherches d'Ethnographie. Communication déposée au Bureau du 22e Congrès des Orientalistes à Istanbul (1951)*, Deuxième édition avec le soin de Pascal M. Kitromilidès, Αθήνα, Κέντρο

Η νέα εποχή, που συνδέεται με την επιβολή της οθωμανικής εξουσίας σε ολόκληρη τη χερσόνησο, από τον δέκατο πέμπτο αιώνα και εξής, επεφύλασσε αξιοσημείωτες εναλλαγές στην ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία. Μετά την παρακμή και την πτώση του μεσαιωνικού ελληνισμού και τον εκτουρκισμό της χερσονήσου, που σφραγίστηκε με την άλωση της Τραπεζούντος το 1461 και την κατάλυση του τελευταίου μεσαιωνικού ελληνικού κράτους, η Μικρά Ασία μεταβλήθηκε σε πρωταρχική κοιτίδα της τουρκικής εθνολογικής συνιστώσας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από τον δέκατο όγδοο αιώνα και εξής, πάντως, νέες παλινδρομικές κινήσεις άρχισαν να επαναφέρουν τον ελληνισμό στις δυτικές περιοχές της χερσονήσου. Αλλεπάλληλα κύματα μετακινήσεων από την ηπειρωτική Ελλάδα, αλλά ιδίως από τα νησιά του Αιγαίου, επανέφεραν το ελληνικό στοιχείο στη Μικρά Ασία και δημιούργησαν τις συμπαγείς εγκαταστάσεις στις περιοχές της Μυσίας, της Αιολίδας, της Ιωνίας, της Λυδίας και της Καρίας, που συναπαρτίζουν, μαζί με τις κοινότητες του εσωτερικού, ό,τι αποκάλεσε ο συνιδρυτής του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών Octave Merlier «τον τελευταίο ελληνισμό της Μικράς Ασίας».[13]

Επιβάλλεται, στο σημείο αυτό, μια συνοπτική, έστω, αναφορά στο έργο της Μέλπως Μερλιέ και του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, που εξασφάλισε για εμάς σήμερα τη λεπτομερή γνώση του «τελευταίου ελληνισμού» στη χερσόνησο, γνώση η οποία θα είχε χαθεί οριστικά χωρίς την προσπάθεια του Κέντρου. Σε μια περίοδο σχεδόν μισού αιώνα, συμβατικά από το 1930 έως το τέλος της δεκαετίας του 1970, η Μέλπω Μερλιέ, με μια πλειάδα περίπου εκατό συνεργατών, συγκέντρωσαν με επισκέψεις και αποστολές σε προσφυγικές εγκαταστάσεις σε ολόκληρη την Ελλάδα ένα κολοσσιαίο αρχείο προφορικής ιστορίας, βάσει ενός λεπτομερούς ερωτηματολογίου, το οποίο κάλυπτε εξαντλητικά όλες τις πτυχές του συλλογικού βίου των κοινοτήτων της Μικράς Ασίας, όπου ζούσαν Έλληνες. Εντοπίστηκαν συνολικά 2.163 οικισμοί, από τους οποίους κατέστη δυνατόν να ερευνηθούν 1.375. Το Κέντρο δεν μπόρεσε να ερευνήσει 788 οικισμούς, γιατί δεν βρέθηκαν πληροφορητές να απαντήσουν τα ερωτήματα του ερωτηματολογίου.

Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 2011. Επίσης Μέλπω Μερλιέ, «Ελληνικές κοινότητες στη σύγχρονη Καππαδοκία», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 1 (1977) 29-74.

13. Βλ. Οκτάβιος Μερλιέ, *Ο τελευταίος ελληνισμός της Μικράς Ασίας. Έκθεση του έργου του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (1930-1973). Κατάλογος*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 1974.

Το ερωτηματολόγιο καλύπτει τα πάντα, από τις ονομασίες και τη γεωγραφία και τοπογραφία του οικισμού έως την κοινοτική οργάνωση, τις σχέσεις εξουσίας μέσα στην κοινότητα, την οικονομία και τις μορφές παραγωγής, τη θρησκευτική ζωή, την εκπαίδευση, τη γλώσσα, τη λαογραφία, τις μετακινήσεις του πληθυσμού, τις ιστορικές τύχες της κοινότητας και τις σχέσεις τόσο με τους συνοίκους Τούρκους όσο και με την τουρκική κρατική εξουσία. Από τον πλούτο των πληροφοριών αναδύεται η πολυσύνθετη ζωή των χριστιανικών κοινοτήτων σε ολόκληρη την έκταση της Μικράς Ασίας, κατά την περίοδο από το τέλος του 19ου αιώνα, δηλαδή την εποχή της μεγάλης ακμής του μικρασιατικού ελληνισμού, μέχρι την καταστροφή του 1922 και την έξοδο που ακολούθησε.

Δεν θα κουραστώ να επαναλαμβάνω ότι, χωρίς την προσπάθεια της Μέλπως Μερλιέ και του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας θα είχε χαθεί μετά τον ξεριζωμό για δεύτερη φορά, και αυτή τη φορά μάλιστα οριστικά. Χάρη στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών και τα στοιχεία του Αρχείου Προφορικής Παράδοσης και τις ποικίλες πηγές που πλαισιώνουν αυτό το υλικό, η γνώση του «τελευταίου ελληνισμού» στη Μικρά Ασία είναι λεπτομερής και συγκεκριμένη, και έτσι παραμένει ένα ζωντανό κεκτημένο της ιστορικής μας αυτοσυνειδησίας και ένα υπαρκτό αντικείμενο επιστημονικής έρευνας.

Ο «τελευταίος ελληνισμός» υπήρξε φορέας και πρωταγωνιστής μιας ακόμη λαμπρής εποχής στη μακρά ιστορία της ελληνικής παρουσίας στην ανατολική πλευρά του Αιγαίου. Μητροπόλεις της λαμπρής αυτής περιόδου, η οποία στην κορύφωσή της συνέπεσε με τις ελπίδες και τις υποσχέσεις της εποχής των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, υπήρξαν η Σμύρνη, στα δυτικά παράλια της χερσονήσου, και η Τραπεζούντα, στη βορειοανατολική απόληξη της μικρασιατικής ακτογραμμής, στον Εύξεινο Πόντο. Η Σμύρνη, ως σημαντικός λιμενικός και εμπορικός κόμβος της Μεσογείου και τόπος συναντήσεων εθνοτήτων και πολιτισμών, καθιστά αισθητή την ιστορική παρουσία της ήδη τον δέκατο έβδομο αιώνα, όπως μαρτυρείται, μεταξύ αρκετών άλλων πηγών, και από τον Άγγλο πρόξενο στην πόλη Paul Rycaut.[14] Τονίζει το στοιχείο αυτό και ο Fernand Braudel, ο οποίος, βάσει της μαρτυρίας του Pierre Belon, προχρονολογεί την άνοδο της Σμύρνης στον οδέκατο έκτο αιώνα και την εξηγεί σε

14. Βλ. Sonia P. Anderson, *An English Consul in Turkey. Paul Rycaut at Smyrna, 1667-1678,* Οξφόρδη, 1989.

συνάρτηση με τη συνάντηση των δρόμων του χερσαίου εμπορίου από τη Μέση Ανατολή με τις θαλάσσιες διαδρομές προς τη Δύση, που ξεκινούσαν από το λιμάνι της πόλης.[15] Η συρροή ελληνικού πληθυσμού στην ιωνική μητρόπολη συντελείται ιδίως τον δέκατο όγδοο αιώνα, περιλαμβανομένων και κυμάτων φυγάδων από την Πελοπόννησο, μετά την αποτυχία της εξέγερσης των Ορλωφικών, το 1770, και γιγαντώνεται τον δέκατο ένατο αιώνα, μετά, μάλιστα, την επίτευξη της ελληνικής ανεξαρτησίας. Οι νέοι ελληνικοί πληθυσμοί που συρρέουν στη Σμύρνη περιλάμβαναν και επήλυδες από τη μικρασιατική ενδοχώρα, ιδίως την Καππαδοκία. Αυτές οι κινήσεις δημιούργησαν την ελληνική Σμύρνη των χρόνων της μεγάλης ακμής, τη Σμύρνη του κοσμοπολιτισμού, αλλά και της εθνικής έξαρσης.

Η Τραπεζούντα, αντίστοιχα, «πόλις τῶν ἐν τῇ ἑῴᾳ ἀρίστη [...] καὶ ὀφθαλμός συμπάσης Ἀσίας» κατά τον Βυζαντινό εγκωμιαστή της Ιωάννη Ευγενικό, αναπτύχθηκε από τον δέκατο έβδομο αιώνα ως σταθμός στον δρόμο του μεταξιού και ως εστία, εκκλησιαστική, πνευματική και οικονομική, του ποντιακού κόσμου και της ασιατικής του ενδοχώρας. Οι ιστορικές διαδρομές του ποντιακού ελληνισμού έχουν καλυφθεί με εντυπωσιακό, πραγματικά, τρόπο στα έργα του Μητροπολίτη Τραπεζούντος Χρυσάνθου Φιλιππίδη[16] και αργότερα του χαλκέντερου ερευνητή Οδυσσέα Λαμψίδη.[17]

Με επίκεντρο τις δύο αυτές μητροπόλεις και ως σταθερό σημείο αναφοράς την Κωνσταντινούπολη, σημειώθηκε η άνθιση του μικρασιατικού ελληνισμού στη διαδρομή του δεκάτου ενάτου και στις απαρχές του εικοστού αιώνα. Η ακμή είναι ορατή στη δημογραφική ανάπτυξη, στην αξιοσημείωτη αύξηση του πληθυσμού, ιδίως στις επαρχίες της δυτικής Μικράς Ασίας και στον Πόντο, στην οικονομική δραστηριότητα, ιδίως την ανάπτυξη του εμπορίου, και στην παιδεία. Προϋπόθεση, βεβαίως, των σχετικών πρωτοβουλιών ήταν η ελευθερία και η ανοχή που εξασφάλισαν στις μη μουσουλμανικές μειονότητες οι μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για τους Ρωμι-

15. Braudel, ό.π., σ. 256.

16. Βλ. Μητροπολίτου Τραπεζούντος Χρυσάνθου, *Η Εκκλησία Τραπεζούντος*, Αθήνα, 1933 [= *Αρχείον Πόντου*, τ. Δ΄- Ε΄ (1933)].

17. Βλ. ενδεικτικά Οδυσσέας Λαμψίδης, «Ο ελληνισμός του Πόντου», Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος*, τ. Δ΄, *Μαρτυρίες από τον Ανατολικό Παράλιο Πόντο*, επιμ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Αθήνα, 2015, σ. 29-138. Η πλήρης εργογραφία του Οδυσσέα Λαμψίδη παρατίθεται στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 16 (2009) 81-105 (επιμ. Αριάδνης Ραζή).

ούς υπηκόους, πάντως, οι νέες δυνατότητες, ενισχυμένες σημαντικά και από τα μεγάλα οικονομικά επιτεύγματα, τα οποία επίσης ευνόησαν οι μεταρρυθμίσεις, διέθεταν ένα ισχυρό θεμέλιο στις μακραίωνες παραδόσεις του γένους.

Οι παραδόσεις του γένους κατά τους αιώνες της δουλείας υπήρξαν η Ορθόδοξη χριστιανική πίστη και τα ελληνικά γράμματα. Οι παράγοντες αυτοί προσδιόριζαν την ταυτότητα του γένους, τη συνοχή του οποίου διαφύλαττε η συλλογική ζωή στους κόλπους της Εκκλησίας. Η παιδεία, διά της οποίας λειτουργούσε η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων, υπήρξε το αντικείμενο της συνεχούς μέριμνας της Εκκλησίας. Πάνω σ' αυτό το θεμέλιο οικοδομήθηκε, σε ευνοϊκότερους καιρούς, ο Διαφωτισμός που έφερε τα πνευματικά μηνύματα της νεωτερικότητας στη ζωή του γένους. Στις μητροπόλεις του μικρασιατικού ελληνισμού λειτουργούσαν σημαντικά εκπαιδευτικά ιδρύματα, διά των οποίων εγκοινωνίζονταν οι νεότερες γενεές στις παραδόσεις του γένους: το περίφημο Φροντιστήριον, το οποίο είχε ιδρύσει στην Τραπεζούντα ο Σεβαστός Κυμινήτης το 1682, και η Ευαγγελική Σχολή, η οποία ιδρύθηκε το 1733 από προεστούς της Σμύρνης, αναβαθμίζοντας ένα παλαιότερο σχολείο το οποίο είχε ιδρύσει ο Μητροπολίτης Σμύρνης Ανανίας το 1717.

Τα δύο αυτά ιδρύματα υπήρξαν οι κυριότεροι πυλώνες της ελληνικής παιδείας στη Μικρά Ασία και αποτέλεσαν τις τροφούς σχολές της ηγεσίας όχι μόνο του μικρασιατικού ελληνισμού αλλά, μαζί με μερικές ακόμη εστίες εκπαίδευσης, ολόκληρου του υπόδουλου γένους. Στην υποδομή αυτή θεμελιώθηκαν οι περαιτέρω εξελίξεις στον χώρο της παιδείας στη Μικρά Ασία. Η σημαντικότερη από αυτές υπήρξε η υποδοχή του Διαφωτισμού στις σχολές της Σμύρνης, με την ίδρυση του Φιλολογικού Γυμνασίου το 1809, και στην Ακαδημία των Κυδωνιών, μιας αμιγώς σχεδόν ελληνικής πόλης, που αναπτύχθηκε στις ακτές της Αιολίδας από το δεύτερο ήμισυ του δεκάτου ογδόου αιώνα και εξής, ως ακμαία, πραγματικά, κοιτίδα και μαρτυρία των πνευματικών δυνατοτήτων του ελληνισμού.

Πέρα από την εκπαίδευση, η ελληνική παιδεία, με την ευρύτερη έννοια του πνευματικού πολιτισμού, γνώρισε πολλές ακόμη εντυπωσιακές πραγματώσεις στη Μικρά Ασία, πάντοτε με επίκεντρο τη Σμύρνη, στη διαδρομή του δεκάτου ενάτου αιώνα. Οι πραγματώσεις αυτές σημειώθηκαν κυρίως στην εκδοτική δραστηριότητα, με την εμφάνιση, μεταξύ 1832 και 1922, 2.375 εκδόσεων από τα ελληνικά τυπογραφεία της

Σμύρνης· στον τομέα του τύπου με τη συστηματική έκδοση σημαντικών εφημερίδων, όπως η *Αμάλθεια*, «*ἡ ἀρχαιοτάτη τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ εφημερίδων*» (Σμύρνη, 1838-1922), αλλά και πολλές άλλες, η *Ευσέβεια* (1861-1870), η *Ιωνία* (1874-1879), η *Σμύρνη* (1870-1876), η *Πρόοδος* (1871-1878)· στον τομέα, τέλος, της ανάπτυξης μιας ζωηρής διανοητικής ζωής και της καλλιέργειας της λογοτεχνίας και της τέχνης.[18] Όλα αυτά τα στοιχεία θα μπορούσαν να αποκληθούν ένας «καθυστερημένος Διαφωτισμός», που δεν περιοριζόταν, φυσικά, στη Σμύρνη, τις Κυδωνίες, την Τραπεζούντα, αλλά εκτεινόταν και σε πολλές άλλες πόλεις, ακόμη και σε μικρότερες κωμοπόλεις σε ολόκληρη τη χερσόνησο.[19] Το δε δίκτυο των σχολείων, με την ενθάρρυνση της Εκκλησίας, αλλά και του ελληνικού κράτους και μορφωτικών θεσμών, όπως ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως και ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων των Αθηνών,[20] κάλυπτε ολόκληρη τη Μικρά Ασία και έφτανε ώς τις απόμακρες και απομονωμένες κοινότητες του Πόντου, όπου λειτουργούσαν εκατοντάδες σχολεία, και της Καππαδοκίας, όπου υπήρχαν σχολεία και στις ογδόντα μία κοινότητες της περιοχής.

Μέσα στο περίγραμμα της πολύμορφης ανάπτυξης και της ευημερίας, υλικής και πολιτιστικής, αναρριπίζεται στους κόλπους του μικρασιατικού ελληνισμού και η εθνική ιδέα ως οραματισμός της ελευθερίας. Το όραμα σφυρηλατείται και γίνεται αντικείμενο πολύτροπων επεξεργασιών από την εποχή του Διαφωτισμού και εντεύθεν. Εκφράστηκε δυναμικά με τη συμμετοχή των Μικρασιατών στην Ελληνική Επανάσταση τη δεκαετία του 1820, αλλά έφθασε στην κορύφωσή του κατά τις τελευταίες δεκαετίες του δεκάτου ενάτου και την πρώτη εικοσαετία του εικοστού αιώνα. Οι εκδηλώσεις του εθνικού αισθήματος των Μικρασιατών Ελλήνων χρωματίζουν ζωηρά την πνευματική ζωή της περιόδου. Προς στιγμήν, μέσα στις συγκυρίες του τέλους

18. Βλ. Ιωάννα Πετροπούλου, *Η Σμύρνη των βιβλίων. Συγγραφείς, μεταφραστές, εκδότες, τυπογράφοι, 1764-1922*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 2020· Χρήστος Σολομωνίδης, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη*, Αθήνα, 1959 και του ιδίου, *Η παιδεία στη Σμύρνη*, Αθήνα, 1961.

19. Βλ. Paschalis M. Kitromilides, «Byzantine Twilight or Belated Enlightenment in Asia Minor», *Byzantine Asia Minor (6th - 12th cent.)*, Αθήνα, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών - The Speros Basil Vryonis Center for the Study of Hellenism, Αθήνα, 1998, σ. 433-446, αναδημοσίευση: Paschalis M. Kitromilides, *An Orthodox Commonwealth*, Όλντερσοτ, 2007, Study N° IX.

20. Βλ. George A. Vassiadis, *The "Syllogos" Movement of Constantinople and Ottoman Greek Education 1861-1923*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 2007.

του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, φάνηκε ότι είχε φθάσει το πλήρωμα του χρόνου με την ελληνική απόβαση στη Σμύρνη το 1919 και τη Συνθήκη των Σεβρών το 1920. Τα οράματα και οι προσδοκίες της νεωτερικότητας και η μακραίωνη ιστορική παρακαταθήκη του ελληνισμού της ανατολικής πλευράς του Αιγαίου φάνηκαν ότι εύρισκαν επιτέλους τη δικαίωσή τους. Ακολούθησε, σε μια κυριολεκτική ιστορική πραγμάτωση της αριστοτελικής έννοιας της περιπέτειας, δηλαδή της «εἰς τὸ ἐναντίον τῶν πραττομένων μεταβολῆς», η συμφορά και η ανείπωτη τραγωδία μιας πολύμορφης, πραγματικά συγκλονιστικής, ανθρωπιστικής καταστροφής.[21]

Τελικά, ο εγελιανός δόλος της ιστορίας φάνηκε να ακυρώνει μια λαμπρή πορεία τριών χιλιετιών ελληνικής παρουσίας στα ανατολικά του Αιγαίου. Όμως το μέλλον του μικρασιατικού ελληνισμού στην ελεύθερη Ελλάδα μετά τον ξεριζωμό και η μαρτυρία του πολιτισμού του, που τώρα πλέον, εκατό χρόνια αργότερα, έχει γίνει καθολικότερα και εγκυρότερα γνωστή, δείχνουν ότι υπάρχουν μέσα στη φύση των πραγμάτων οι δυνατότητες που επιτρέπουν να αναιρεθεί, εντέλει, ο δόλος της ιστορίας και να σβήσει το σαρδόνιο χαμόγελό του ενώπιον των ακατάβλητων αντοχών της ανθρώπινης δημιουργικότητας.

21. Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Θρησκεία και πολιτική στον Ορθόδοξο κόσμο. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και οι προκλήσεις της νεωτερικότητας.* Προλεγόμενα Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης, Θεσσαλονίκη, 2021, σ. 137-148 και P. M. Kitromilides και A. Alexandris, "Ethnic survival, nationalism and forced migration: The historical demography of the Greek community of Asia Minor at the close of the Ottoman era", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5 (1984-1985) 9-44.

I.

Από την εγκατάσταση στην αποκατάσταση

Η πρώτη «θλιβερά επέτειος της εθνικής συμφοράς» το 1923

Νίκος Ανδριώτης

Η Μικρασιατική Καταστροφή, δηλαδή η τελική ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρασιατική εκστρατεία και οι συνέπειές της, η προσφυγοποίηση χιλιάδων Ελλήνων της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Ανατολικής Θράκης, καθώς και η οριστική εγκατάλειψη των περιοχών αυτών από το ελληνικό στοιχείο, είναι ένα από τα σημαντικότερα ορόσημα της συλλογικής ιστορικής μνήμης στην Ελλάδα, ενδεχομένως το πλέον τραυματικό της νεότερης ελληνικής ιστορίας, ανεξίτηλο μέχρι σήμερα, παρά τη μεσολάβηση ενός αιώνα, στη συνείδηση των Ελλήνων.[1]

Ήδη ακόμη κατά την εξέλιξη των γεγονότων που οδήγησαν στη Μικρασιατική Καταστροφή άρχισε να συνειδητοποιείται η σημασία τους για τον ελληνισμό και να προβάλλονται με όρους συμφοράς και πένθους. Η εφημερίδα *Πατρίς*, στις 30 Αυγούστου 1922, στην πρώτη σελίδα δημοσίευσε σκίτσο Μικρασιάτη με παραδοσιακή ενδυμασία, υπέρτιτλο «Θρήνος και κοπετός εις την εθνικήν ψυχήν» και υπότιτλο *«*Ο Μικρασιάτης επανήλθεν εις τα δεσμά του διά παντός!*»*. Το *Έθνος* στις 2 Σεπτεμβρίου, στο κύριο άρθρο του με τίτλο «Το ολοκαύτωμα της Σμύρνης», ανέφερε: *«*Ο Ελληνισμός πενθηφορών απ' άκρου εις άκρον διά την ανυπολόγιστον συμφοράν, ανάλογον της οποίας

1. «Το 1922 είναι ένας κατεξοχήν τόπος μνήμης για τους Έλληνες. Πρόκειται για έναν νοητό τόπο ο οποίος συγκροτήθηκε από όλα εκείνα τα στοιχεία που τον κάνουν παραδειγματικό: τραύμα, απώλεια, έξοδος»· Αντώνης Λιάκος, «Εισαγωγή. Το "1922" και εμείς», Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα, 2011, σ. 11.

μόνον διά της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπέστη, αδυνατ[εί] να πιστεύση εις το μέγεθος της τόσον ραγδαίως επελθούσης καταστροφής».[2]

Οι κινηματογραφημένες σκηνές της πυρπόλησης της Σμύρνης,[3] οι φωτογραφίες και τα σκίτσα, οι μαρτυρίες αυτοπτών, τα δημοσιεύματα του τύπου, η λογοτεχνία[4] συνέβαλαν, ήδη κατά τη διάρκεια του πρώτου χρόνου μετά την Καταστροφή, στη διαμόρφωση της πρόσληψης του γεγονότος, όχι μόνο μεταξύ των προσφύγων ή των στρατιωτών που είχαν επιστρέψει από τη Μικρά Ασία, αλλά του συνόλου των Ελλήνων.

Η αδιάλειπτη και εμφατική αναφορά στα γεγονότα και η απόδοση ευθυνών σχετίζονται, ασφαλώς, με την εσωτερική πολιτική κατάσταση. Έτσι, υπηρετείτο η πρόθεση των «επαναστατικών» κυβερνήσεων του Σωτηρίου Κροκιδά και του Στυλιανού Γονατά να ενταχθούν το συντομότερο δυνατό οι πρόσφυγες στο εκλογικό σώμα, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο τη φιλελεύθερη παράταξη. Για τον σκοπό αυτό, άλλωστε, ήδη τον Οκτώβριο του 1922, νομοθετήθηκε η πολιτογράφηση των προσφύγων και καταβλήθηκε ιδιαίτερη προσπάθεια να εγγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους ενόψει των επικείμενων βουλευτικών εκλογών.[5] Για τον ίδιο λόγο επιρρίφθηκαν αμέσως οι ευθύνες για την Καταστροφή στην αντιβενιζελική παράταξη, με αποκορύφωμα τη δίκη και εκτέλεση των «Έξι», τον Νοέμβριο του 1922. Στην προσέγγιση των προσφύγων με τη φιλελεύθερη παράταξη σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι οργανώσεις των προσφύγων, παλιότερες και πρόσφατα ιδρυμένες.[6] Ο επίσημος εορτασμός της επετείου, τον Σεπτέμβριο του 1923, πρέπει να σχετιζόταν και με τις πολιτικές βλέψεις της φιλελεύθερης παράταξης.

2. Στην ίδια εφημερίδα, μία εβδομάδα αργότερα, στις 9 Σεπτεμβρίου 1922, στην πρώτη σελίδα δημοσιεύτηκε το χρονογράφημα του Θεόδωρου Βελλιανίτη που είχε τίτλο «Μικρασιατικαί τραγωδίαι. Αι λεηλασίαι της Σμύρνης του 1821».

3. Βλ., για παράδειγμα, την ταινία *Η εθνική μας συμφορά*, που προβαλλόταν τον Μάιο του 1923 στον κινηματογράφο Σπλέντιντ, εφημ. *Πατρίς* 3 (και 6).5.1923.

4. Βλ. ενδεικτικά, Κωστής Παλαμάς, «Το τραγούδι των προσφύγων», εφημ. *Πατρίς* 29.1.1923· Ρώμος Φιλύρας, «Ο θρήνος των προσφύγων», εφημ. *Πατρίς*, 14.5.1923.

5. Τελικά, ύστερα από διάφορες αναβολές, οι βουλευτικές εκλογές διεξήχθησαν στις 16 Δεκεμβρίου 1923.

6. Νίκος Ανδριώτης, «Η πολιτική ένταξη και ενσωμάτωση των προσφύγων μετά το 1922», Νίκος Ανδριώτης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Σωτήρης Ριζάς και Χρήστος Χρηστίδης (επιμ.), *Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων, 1923-1967*, Αθήνα, 2022, σ. 3-9.

Μέχρι τον ορισμό της επίσημης επετείου, δημοσιεύματα του τύπου αναδείκνυαν διαφορετικές ημερομηνίες ως επετειακές: την έναρξη της τουρκικής επίθεσης (13η/26η Αυγούστου),[7] την είσοδο των Τούρκων στη Σμύρνη (27η Αυγούστου/9η Σεπτεμβρίου), την έναρξη της πυρκαγιάς στη Σμύρνη (31η Αυγούστου/13η Σεπτεμβρίου). Έτσι, για παράδειγμα, στην πρώτη σελίδα της εφημερίδας *Έθνος* της 26ης Αυγούστου 1923, το κύριο άρθρο με τίτλο «13 Αυγούστου 1922» ανέφερε:

> Επέρασεν ένας χρόνος. Και όμως μας φαίνεται πως είνε χθες ακόμη. Τόσον βαθειά έχει χαραχθή μέσα εις την καρδιάν μας η ανάμνησις της τραγικής εκείνης 13ης Αυγούστου 1922. Θα μείνη εις την μνήμην των γενεών, παρά την 29ην Μαΐου 1453. Δύο σελίδες πένθους και σπαραγμού, που επληρώθησαν με ποταμούς αιμάτων και δακρύων.

Η *Νέα Ημέρα* θεώρησε ως επέτειο την 27η Αυγούστου,[8] ενώ η *Πατρίς* την 31η Αυγούστου.[9] Στον *Ελεύθερο Λόγο* δημοσιεύτηκε σε συνέχειες, από τις 20 Αυγούστου και εξής, σειρά άρθρων του αρχισυντάκτη της εφημερίδας Μιχαήλ Ροδά, *«πρώην διευθυντού του Γραφείου Τύπου Σμύρνης»,* με τον γενικό τίτλο «Από την θλιβεράν επέτειον του Μικρασιατικού ολέθρου».[10]

7. Με βασιλικό διάταγμα εισήχθη στην Ελλάδα το «νέο» (Γρηγοριανό) ημερολόγιο στις 16 Φεβρουαρίου 1923, η οποία ορίστηκε ως 1η Μαρτίου. Άρα οι όποιες επέτειοι προσδιορίζονταν 13 ημέρες μετά την ημέρα του γεγονότος το 1922.

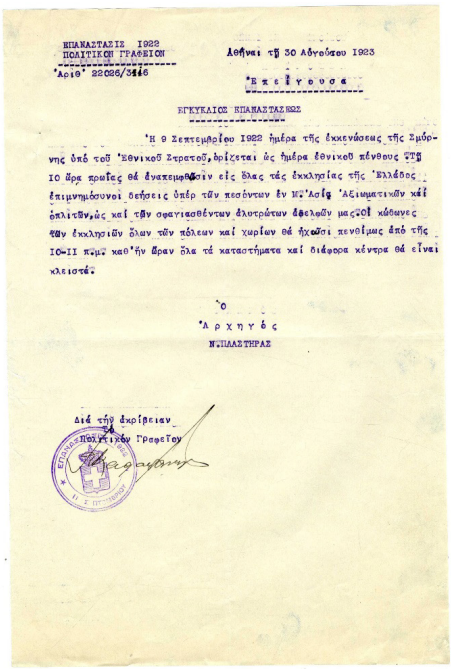
8. Στο κύριο άρθρο της με τίτλο «Η επέτειος της καταστροφής» ανέφερε ότι «δεν θα λησμονήση αληθώς ποτέ το ελληνικόν Έθνος την φοβεράν καταστροφήν», εφημ. *Νέα Ημέρα*, 27.8.1923. Την ίδια ημέρα εόρτασαν και οι Τούρκοι στη Σμύρνη. Η σμυρναϊκή εφημερίδα *Αμάλθεια*, που συνέχισε την έκδοσή της στην Αθήνα, δημοσίευσε φωτογραφία με τίτλο «Μία επέτειος εν Σμύρνη» και λεζάντα «Οι Τούρκοι εώρτασαν εν Σμύρνη την επέτειον της εις αυτήν εισόδου των», εφημ. *Αμάλθεια*, 27.9.1923.

9. Το κύριο άρθρο της είχε τίτλο: «Σαν σήμερα (31 Αυγούστου/13 Σεπτεμβρίου) η Σμύρνη, μαζί με το εθνικόν μας όνειρον, παρεδίδετο εις τα φλόγας...», εφημ. *Πατρίς*, 13.9.1923.

10. Τα άρθρα αυτά δημοσιεύτηκαν από τις 20 Αυγούστου έως την 1η Σεπτεμβρίου και στη συνέχεια στις 12 και 13 Σεπτεμβρίου 1923.

Ο επίσημος ορισμός της επετείου

Με εγκύκλιο της «Επαναστάσεως», η 9η Σεπτεμβρίου, «ημέρα της εκκενώσεως της Σμύρνης υπό του Εθνικού Στρατού, ορίζεται ως ημέρα εθνικού πένθους». Στο πρόγραμμα της ημέρας οριζόταν ότι:

ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ 1922
ΠΟΛΙΤΙΚΟΝ ΓΡΑΦΕΙΟΝ
'Αριθ' 22026/3116

Αθήναι τῇ 30 Αὐγούστου 1923

Ἐπείγουσα

ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ

'Η 9 Σεπτεμβρίου 1922 ἡμέρα τῆς ἐκκενώσεως τῆς Σμύρνης ὑπό τοῦ 'Εθνικοῦ Στρατοῦ, ὁρίζεται ὡς ἡμέρα ἐθνικοῦ πένθους. Τῇ 10 ὥρᾳ πρωΐας θά ἀναπεμφθῶσιν εἰς ὅλας τάς ἐκκλησίας τῆς 'Ελλάδος ἐπιμνημόσυνοι δεήσεις ὑπέρ τῶν πεσόντων ἐν Μ'Ασίᾳ 'Αξιωματικῶν καί ὁπλιτῶν, ὡς καί τῶν σφαγιασθέντων ἀδυτρώτων ἀδελφῶν μας. Οἱ κώδωνες πάντων ἐκκλησιῶν ὅλων τῶν πόλεων καί χωρίων θά ἠχῶσι πενθίμως ἀπό τῆς 10-11 π.μ. καθ' ἣν ὥραν ὅλα τά καταστήματα καί διάφορα κέντρα θά εἶναι κλειστά.

'Ο
'Αρχηγός
Ν.ΠΛΑΣΤΗΡΑΣ

Διά τήν ἀκρίβειαν
Τοῦ Πολιτικοῦ Γραφείου

Ορισμός της 9ης Σεπτεμβρίου 1923 ως ημέρας μνήμης. ΓΑΚ, Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, φάκ. 712.

τη 10 ώρα πρωΐας να αναπεμφθώσιν εις όλας τας εκκλησίας της Ελλάδος επιμνημόσυνοι δεήσεις υπέρ των πεσόντων εν Μικρά Ασία Αξιωματικών και οπλιτών, ως και των σφαγιασθέντων αλυτρώτων αδελφών μας. Οι κώδωνες των εκκλησιών όλων των πόλεων και χωρίων θα ηχώσι πενθίμως από 10-11 π.μ. καθ' ην ώραν όλα τα καταστήματα και διάφορα κέντρα θα είναι κλειστά.[11]

Στην επιλογή της ημερομηνίας συνέβαλε και το γεγονός ότι η 9η Σεπτεμβρίου ήταν Κυριακή. Η εγκύκλιος αναπαράχθηκε στον τύπο, αθηναϊκό[12] και επαρχιακό.[13] Η 9η Σεπτεμβρίου 1923 αποτέλεσε την πρώτη θεσμοθετημένη ημέρα μνήμης για τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Η επέτειος ή, καλύτερα, το μνημόσυνο τελέστηκε στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη,[14] την

11. Επείγουσα εγκύκλιος Επαναστάσεως, Αθήνα, 30 Αυγούστου 1923· ΓΑΚ, Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού.

12. Στην εφημερίδα *Ελεύθερος Λόγος*, στις 30.8.1923, γράφηκε λανθασμένα ότι «κατ' απόφασιν της Επαναστάσεως η 26)8 Σεπτεμβρίου 1922 ημέρα της εκκενώσεως της Σμύρνης ορίζεται ως ημέρα εθνικού πένθους».

13. Βλ. ενδεικτικά, εφημ. *Σημαία Καλαμών*, 5.9.1923· *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 6 (και 7).9.1923· *Ελευθερία* [Χίου], 6.9.1923· *Θάρρος* [Τρικάλων], 7.9.1923· *Η Θεσσαλία*, 7 (και 8).9.1923.

14. Στη Θεσσαλονίκη είχε στηθεί, όπως και στην Αθήνα, στο κέντρο του ναού της Αγίας Σοφίας, κενοτάφιο, ενώ στο προαύλιο τα λάβαρα των σωματείων, των συντεχνιών και των προσφυγικών οργανώσεων έφεραν «βαρέα πένθη». Επιμνημόσυνη δέηση τελέστηκε και στις συναγωγές της πόλης· εφημ. *Νέα Αλήθεια*, 10.9.1923.

Πάτρα,[15] τον Βόλο,[16] τη Μυτιλήνη[17] και άλλες πόλεις. Στην Αθήνα πραγματοποιήθηκε στη Μητρόπολη, όπου είχε στηθεί κενοτάφιο, παρέστησαν ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄, ο Νικόλαος Πλαστήρας, το υπουργικό συμβούλιο, ο δήμαρχος, αντιπροσωπεία της Επιτροπής Αλυτρώτων με τρία λάβαρα, «Μικρασία», «Θράκη» και «Πόντος», ενώ ο λόγος εκφωνήθηκε από τον μητροπολίτη Εφέσου.[18]

Οι αναφορές στην επέτειο και τη σημασία της απέκτησαν δεσπόζουσα θέση στον τύπο της εποχής. Όλα τα φύλλα του αθηναϊκού τύπου –αλλά και πολλά του επαρχιακού– της 9ης Σεπτεμβρίου 1923 είχαν πρωτοσέλιδη και εκτενή αναφορά στο γεγονός της Καταστροφής, χωρίς να παραλείπουν να το σχολιάσουν και να αναφερθούν στα αίτιά του, ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση της κάθε εφημερίδας. Ολόκληρη η πρώτη σελίδα της εφημερίδας *Αστήρ*, μέσα σε μαύρο πλαίσιο, ήταν αφιερωμένη στην επέτειο. Στο πάνω μέρος βρισκόταν το εισαγωγικό κείμενο με τίτλο «Άνω σχώμεν τας καρδίας...», το οποίο ξεκινούσε: «Μέρα θλιβερή, μέρα φαρμακωμένη» και κάτω το κύριο άρθρο είχε τίτλο «Τσεσμές», αναφερόμενο στη δράση του Νικολάου Πλαστήρα κατά την υποχώρηση του ελληνικού στρατού τον Αύγουστο του 1922.[19] Επίσης ολόκληρη η πρώτη σελίδα στον Ελεύθερο Λόγο ήταν αφιερωμένη στην επέτειο, με πεντάστηλο τίτλο, επίσης μέσα σε μαύρο πλαίσιο, και γενικό τίτλο «Προ ενός έτους η Σμύρνη παρεδίδετο εις τους Τούρκους μετά 4 ετών ελευθερίαν» και κύριο άρθρο με τίτλο «Η φωνή της Ιστορίας».[20]

15. Εφημ. *Νεολόγος*, 10.9.1923.

16. Στον Βόλο «εις τον ναόν της Μεταμορφώσεως ετελέσθη επιβλητική επιμνημόσυνος δέησις πρωτοβουλία του Μικρασιατικού Συνδέσμου»· εφημ. *Η Θεσσαλία*, 10.9.1923.

17. Στη Μυτιλήνη, εκτός των ορισθέντων από την εγκύκλιο, «τα εν τω λιμένι ευρισκόμενα ιστιοφόρα έφερον μεσίστιον την σημαίαν των εις ένδειξιν πένθους»· εφημ. *Ελεύθερος Λόγος* [Λέσβου], 9.9.1923.

18. Εφημ. *Εμπρός*, 10.9.1923. Για το κείμενο του επιμνημόσυνου λόγου, τον οποίο εκφώνησε ο μητροπολίτης Εφέσου Χρυσόστομος «υπέρ πεσόντων και σφαγιασθέντων», βλ. εφημ. *Ελεύθερος Λόγος*, 11.9.1923.

19. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Σήμερον ημέραν ανεξαλείπτου εθνικού πένθους, όλων τα βλέμματα θα στραφούν προς την σκλάβαν και αιματοπότιστον Μικράν Ασίαν, όλων η σκέψις θα αφιερωθή διά τους μεγάλους νεκρούς μας των οποίων τα οστά αναπαύονται εις την μακρινήν εκείνην Ελληνικήν Γην. Αλλά εν τω μέσω της στυγνής οδύνης και του πένθους, μέσα από τας φλόγας, τας σφαγάς, τους εκβιασμούς, την φυγήν, την αποσύνθεσιν, μία μόνη γωνία της δυστήνου εκείνης χώρας προβάλλει ένδοξος, ο Τσεσμές. Και ένα όνομα σελαγίζει εις τον μαύρον πέπλον, όστις καλύπτει την Πατρίδα: Ο ΠΛΑΣΤΗΡΑΣ!»· εφημ. *Αστήρ*, 9.9.1923.

20. Στην πρώτη σελίδα δημοσιεύονταν επίσης η μαρτυρία του στρατιώτη «Σ.Κ.» με τίτλο «Θλιβερά σημειώματα από την Ιωνίαν. Ενώ αφίναμε την Σμύρνη... Παρασκευή 28 Αυγούστου

Πλούσιο ήταν και το αφιέρωμα στην πρώτη σελίδα του Ελεύθερου Τύπου.[21] Στο Έθνος, στο κύριο άρθρο με τίτλο «Μαύρη επέτειος», προκρινόταν ότι:

> η Εθνική Συμφορά πρέπει να μας χρησιμεύση ως Εθνική Αφετηρία – με τέρμα την ανύψωση του Εθνικού γοήτρου [...] ώστε η μαύρη Επέτειος να σβύση μια μέρα και στο απώτερο μέλλον ν' ανατείλη και πάλιν, για δεύτερη φορά, η λαμπροφόρα και μεγάλη Ημέρα ν' ανακτήσουμε όσα χτες, από τη στραβοκεφαλιά μας, εχάσαμε».[22]

Στο κύριο άρθρο της *Εστίας*, με τίτλο «Η μαύρη επέτειος», αναφέρεται ότι «ο ενιαυτός έκλεισε σήμερον τον κύκλον του επί της μεγαλειτέρας εθνικής καταστροφής, εξ όσων κατέγραψε ποτέ η Ιστορία του Ελληνικού Έθνους».[23] Στην εφημερίδα *Εμπρός* το κύριο άρθρο είχε τίτλο «9 Σεπτεμβρίου 1922», ενώ στην πρώτη σελίδα δημοσιεύτηκε επίσης φωτογραφία της φλεγόμενης Σμύρνης με υπέρτιτλο «Το σημερινόν βαρύ πένθος του Ελληνισμού» και υπότιτλο «Έλληνες. Ποτέ από την ψυχήν μας ας μην εξέρχεται το φρικώδες όραμα του εμπρησμού της ελληνικής Σμύρνης, το άδικον αίμα των αθώων γυναικοπαίδων, ο μαρτυρικός θάνατος των Ελλήνων ιεραρχών της Μ. Ασίας».[24] Στην *Εσπερινή* το κύριο άρθρο στην πρώτη σελίδα είχε τίτλο «Η θλιβερά επέτειος».[25] Στο ίδιο πνεύμα και ο επαρχιακός τύπος. Αναφέρουμε ενδεικτικά το ολοσέλιδο αφιέρωμα της *Μακεδονίας*, με τίτλο «Ημέρα πένθους και δακρύων είναι η σημερινή επέτειος της καταστροφής», το κύριο άρθρο στη *Νέα Αλήθεια*, επίσης εφημερίδα της Θεσσαλονίκης, με τίτλο «Πένθους μεγάλου ημέρα αλλά και αποφάσεων, όχι θρήνων» και το κύριο άρθρο του *Νεολόγου Πατρών*, με τίτλο «Η σημερινή πένθιμος ημέρα».[26]

1922», το ποίημα «Το μοιρολόι. Σαν παραμύθι» του Μιχαήλ Αργυρόπουλου και η φωτογραφία «Η Σμύρνη προ της εισόδου των Τούρκων»· εφημ. *Ελεύθερος Λόγος*, 9.9.1923.

21. Το κύριο άρθρο είχε τίτλο «Μετόπισθεν». Άλλα άρθρα ήταν του «Λανσελότου» (ψευδώνυμο) «Σήμερον κρεμάται επί ξύλου. Ο Θρήνος της Ανατολής», του Αλέξανδρου Μωραϊτίδη «Άλλοτε... Προς την Σμύρνην» και του Κωνσταντίνου Φίλανδρου (τέως πληρεξουσίου Καλλιπόλεως) «Μετά την ειρήνην και την αποστράτευσιν. Θράκη σκλάβα!»· εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, 9.9.1923.

22. Εφημ. *Έθνος*, 9.9.1923.

23. Εφημ. *Εστία*, 9.9.1923.

24. Εφημ. *Εμπρός*, 9.9.1923.

25. Εφημ. *Εσπερινή*, 9.9.1923.

26. Εφημ. *Μακεδονία*, 9.9.1923, *Νέα Αλήθεια*, 10.9.1923 και *Νεολόγος Πατρών*, 9.9.1923.

Πολλά από τα παραπάνω αφιερώματα δεν παρέλειπαν να αναφέρονται στα αίτια της Καταστροφής, να αποδίδουν ευθύνες ή να διατυπώνουν διδάγματα και αιτούμενα από τη μεγάλη αυτή εθνική τραγωδία. Θα αναφέρουμε ενδεικτικά μερικά παραδείγματα: Οι προσκείμενες στη βενιζελική παράταξη εφημερίδες, ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1922, επέρριπταν όλες τις ευθύνες στην αντίπαλη παράταξη που κυβέρνησε την Ελλάδα μετά τις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920.[27] Από την πλευρά τους, τα φύλλα του αντιβενιζελικού χώρου κατά κύριο λόγο θεωρούσαν ότι έφταιγε «ο εμφύλιος σπαραγμός» και παρότρυναν να προχωρήσει η Ελλάδα, αφήνοντας πίσω συζητήσεις που την κρατούσαν καθηλωμένη.[28] Βέβαια, υπήρχαν μεταξύ τους φωνές που στοχοποιούσαν την αλυτρωτική πολιτική του Βενιζέλου, κατηγορώντας τον ως εμπνευστή της μικρασιατικής περιπέτειας.[29] Στο τελευταίο συμφωνούσαν και οι οπαδοί του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων, αναδεικνύοντας την από την αρχή σταθερή στάση του αρχηγού του κόμματος, Ιωάννη Μεταξά, στη μη εμπλοκή στη Μικρά Ασία.[30]

27. Παραθέτουμε μια χαρακτηριστική αποστροφή της *Αμάλθειας* σε κύριο άρθρο με τίτλο «Οι υπεύθυνοι της συμφοράς»: «Ποίος δύναται να μας αρνηθή το δικαίωμα να θεωρούμεν τον Αντιβενιζελισμόν ως τον μόνον υπεύθυνον της Εθνικής Συμφοράς;», εφημ. *Αμάλθεια*, 27.9.1923.

28. Βλ. το κύριο άρθρο με τίτλο «9 Σεπτεμβρίου 1922», στο οποίο αναφέρεται: «Εις τον μακρόν βίον του ο Ελληνισμός εγνώρισε πολλάς δυστυχίας και περισσοτέρας καταστροφάς. [...] Υπέστη συνεπώς και την τρομεράν αυτήν καταστροφήν με την αυτήν καρτερικότητα και την αυτήν αντοχήν. [...] Δεν αναζητούμεν ευθύνας πλέον. Επληρώθησαν αρκούντως με τα μαρτύρια, την οδύνην, τον ψυχικόν πόνον πάντων, ενόχων και μη. [...] Αλλ' η σημερινή θλιβερά επέτειος ας παραμείνη εις την ανάμνησιν πάντων ως εν σκληρόν μάθημα της ιδίας ημών υπαιτιότητος. Ας χρησιμεύση διά τους απογόνους ως το πικρόν δίδαγμα των συνεπειών ενός εμφυλίου σπαραγμού, υπό την ώθησιν του οποίου η Ελλάς έφθασεν εις το χείλος φρικαλέας αβύσσου»· εφημ. *Εμπρός*, 9.9.1923. Την ίδια θέση υιοθετούσαν συχνά και βενιζελικές εφημερίδες. Βλ., για παράδειγμα, το κύριο άρθρο «Πένθους μεγάλου ημέρα αλλά και αποφάσεων, όχι θρήνων», όπου σημειώνεται: «Πέραν της συμφοράς κείται μία επανόρθωσις. Πέραν της ατιμωτικής ταπεινώσεως μία αναστήλωσις τιμής και υπερηφανείας. Πέραν των δεινοπαθημάτων και της ήττης μία εκδίκησις. Πέραν της απωλείας η ανάκτησις. Πέραν των τάφων η Ανάστασις»· εφημ. *Νέα Αλήθεια*, 10.9.1923.

29. Βλ. το κύριο άρθρο «Η επέτειος της καταστροφής», στο οποίο αναφέρεται: «Δεν θα λησμονήση αληθώς ποτέ το ελληνικόν Έθνος την φοβεράν καταστροφήν [...] της οποίας τα λεπτομερειακά αίτια δεν διεφωτίσθησαν ακόμη επαρκώς, αλλά διά την οποίαν η ευθύνη βαρύνει πρωτίστως και αποκλειστικώς ένα και μόνον [Ελευθέριο Βενιζέλο]. [...] Και πώς απεδύθη εις εκστρατείαν ακαθορίστων ορίων, αφού δεν υπήρχεν η βάσις και αφού η ηθική αντοχή του λαού είχεν εξαντληθή εκ των μακρών αγώνων και αφού ακόμη υπήρχεν ο εσωτερικός διχασμός, ο παραλύων τας δυνάμεις του κράτους και εξασθενίζων το φρόνημα;»· εφημ. *Νέα Ημέρα*, 27.8.1923.

30. Βλ. το κύριο άρθρο «Η θλιβερά επέτειος», όπου τονίζεται: «Αλλά και καταρώμεθα εκείνους οι οποίοι εδημιούργησαν όλον αυτόν τον όλεθρον, όλην αυτήν την Βιβλικήν συμφοράν [...] Και δικαιούται μόνον το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων να εκφέρη την αράν αυτήν, διότι ο Αρχηγός

Οι όροι που χρησιμοποιήθηκαν για την επέτειο από τον τύπο ήταν ιδιαίτερα δραματικοί. Η επέτειος χαρακτηρίστηκε *τραγική, μαύρη, φοβερά* και *θλιβερά.* Το γεγονός υπήρξε *όλεθρος, συμφορά, τραγωδία, φρίκη, φρικαλέον δράμα, στυγνή οδύνη και, κυρίως, καταστροφή εθνική, ανυπολόγιστος, τρομερά, φρικαλέα, φρικτή, φρικώδης, βιβλική, ανήκουστος* και *ανιστόρητος.* Επίσης υπήρξε *φυγή, εξανδραποδισμός, εκρίζωσις, ξερρίζωμα, αρπαγή, δήωσις, λεηλασία, δεινοπαθήματα, χάος, πανικός, τρόμος, απελπισία, απόγνωσις, σφαγή, θάνατος, βωβός πόνος, σπαραγμός, οδυρμός, αιμοβόρος κακουργία, αιμοχαρής βαρβαρότης, όργια της βαρβαρότητος.* Οι ημέρες της Καταστροφής ήταν *ημέραι δειναί, αποφράδες, οδύνης και συμφοράς, στεναγμών και θρήνων, ο Ελληνισμός πενθηφορών, κατώδυνος, με βαρύ, εθνικό, ανεξάλειπτο πένθος και η Ελλάς δύστηνος,* καθώς είχε προηγηθεί *ατιμωτική ταπείνωσις, όνειδος και αισχύνη της ήττης, κατάπτωσις.*

Να αναφέρουμε εδώ ότι η 9η Σεπτεμβρίου δεν ήταν η μόνη επέτειος για την οποία έγινε λόγος τον Σεπτέμβριο του 1923, ούτε το μνημόσυνο εκείνης της ημέρας ήταν το μόνο που τελέστηκε. Στην Πάτρα, στις 2 Σεπτεμβρίου 1923, «κατόπιν αυθορμήτου λαϊκής εκδηλώσεως», τελέστηκε μνημόσυνο στον μητροπολιτικό ναό της Ευαγγελιστρίας «υπέρ αναπαύσεως της ψυχής των θυμάτων των Ιταλικών αγριοτήτων εν Κερκύρα».[31] Και στην Αθήνα την ίδια ημέρα «εν πάσι τοις ιεροίς ναοίς μετά την λειτουργίαν θ' αναπεμφθώσιν επιμνημόσυνοι δεήσεις υπέρ των θυμάτων της Κερκύρας».[32]

Ταυτόχρονα, μία άλλη επέτειος που αναφέρθηκε αρκετά ήταν αυτή του κινήματος Πλαστήρα - Γονατά - Φωκά.[33] Ενδεικτικά, στο κύριο άρθρο της εφημερίδας *Εστία*, στις 10 Σεπτεμβρίου, αναφέρεται ότι «επέρασεν ένας ακριβώς χρόνος» από την άφιξη των ηττημένων στρατιωτών, πρώτα των φυγάδων και στη συνέχεια αυτών που συμμετείχαν

του από του 1915 και εντεύθεν δεν έπαυε να αποτρέπη τους δημιουργούς του επικινδύνου αυτού πολεμικού εγχειρήματος. Δεν έπαυε να συμβουλεύη μέχρι του 1922 εγγράφως και προφορικώς να υποχωρήσωμεν ευσχήμως και εντίμως εκ της Μικράς Ασίας και να συγκεντρώσωμεν τας δυνάμεις μας προς διάσωσιν όλης της Θράκης»· εφημ. *Εσπερινή*, 9.9.1923.

31. Εφημ. *Τηλέγραφος*, 2.9.1923. Βλ. και το φύλλο της 3.9.1923. Στις 31 Αυγούστου 1923 έγινε βομβαρδισμός και εισβολή των Ιταλών στην Κέρκυρα. Από τον βομβαρδισμό σκοτώθηκαν περίπου 15 πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, κυρίως Αρμένιοι. Οι ιταλικές δυνάμεις αποχώρησαν στις 27 Σεπτεμβρίου.

32. Εφημ. *Ελεύθερος Λόγος*, 2.9.1923.

33. Το κίνημα εξερράγη στις 11 Σεπτεμβρίου 1922 στη Χίο και τη Λέσβο, στις 13 τα πλοία με τον στρατό έφθασαν στο Λαύριο και στις 14 εισήλθαν στην Αθήνα.

στο κίνημα Πλαστήρα - Γονατά - Φωκά.[34] Η 24η Σεπτεμβρίου (με το νέο ημερολόγιο) θεωρήθηκε η επίσημη «επέτειος του επαναστατικού κινήματος».[35] Μία ημέρα αργότερα, η *Αμάλθεια* μνημόνευε το ίδιο «μέγα και ιστορικόν γεγονός» σε επίσης κύριο άρθρο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Επέτειος σωτηρίας».[36]

Η επέτειος της Μικρασιατικής Καταστροφής μετά το 1923

Οι εξελίξεις όμως ήταν συνεχείς. Τον Οκτώβριο του 1923, ένα μήνα περίπου μετά την επέτειο, οι Τούρκοι εισήλθαν στην Κωνσταντινούπολη και ανέλαβαν, με βάση τη συνθήκη της Λωζάνης, τη διοίκηση της Ίμβρου και της Τενέδου. Την πρώτη εβδομάδα του ίδιου μήνα πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το Α΄ Παμπροσφυγικό συνέδριο, το οποίο σηματοδότησε τη συγκρότηση της πρώτης ηγετικής ομάδας των προσφύγων.

Το επόμενο έτος, το 1924, δεν βρήκαμε στον τύπο ή σε άλλες πηγές μνεία για επίσημο και γενικό εορτασμό της επετείου. Οι συνθήκες ένα χρόνο αργότερα για τους πρόσφυγες ήταν πολύ διαφορετικές. Είχε σχεδόν ολοκληρωθεί η άφιξή τους στην Ελλάδα, η αποκατάστασή τους είχε ξεκινήσει με γοργούς ρυθμούς και είχαν συμμετάσχει στις εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923, εκλέγοντας ένα σημαντικό αριθμό βουλευτών που προέρχονταν από τη Μ. Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη. Ενδεχομένως τον Σεπτέμβριο του 1924 να τελέστηκαν μνημόσυνα για τα θύματα του 1922 στους νεοσύστατους προσφυγικούς συνοικισμούς της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης ή άλλων πόλεων ή σε ενοριακούς ναούς περιοχών όπου βρίσκονταν εγκατεστημένοι πρόσφυγες.

Αυτό δεν σήμαινε ότι το προσφυγικό ζήτημα είχε λυθεί ή ότι οι αναφορές στην Καταστροφή και τις «χαμένες πατρίδες» εξαφανίστηκαν από τη δημόσια σφαίρα. Ήδη από τα πρώτα χρόνια μετά το 1922 απαντούν αφιερωματικές εκδόσεις, έκδοση περιοδικών, καταγραφή λαογραφικού υλικού και μαρτυριών, συγκέντρωση και διαφύλαξη εκκλησιαστικών και άλλων κειμηλίων. Ηγετικές ομάδες των προσφύγων έθεσαν σε λειτουργία κοινωνικούς και πολιτισμικούς μηχανισμούς με σκοπό να προάγουν τη συλλογική

34. «Εφθαναν εις τον Πειραιάν», εφημ. *Εστία*, 10.9.1923.
35. Εφημ. *Ελεύθερος Λόγος*, 24.9.1923.
36. Εφημ. *Αμάλθεια*, 25.9.1923.

μνήμη και να την καταστήσουν σημείο αναφοράς για το ρίζωμα των προσφύγων και παρακαταθήκη για τις επόμενες γενιές.[37]

Η όλη αυτή δραστηριότητα γνώρισε ύφεση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σημαντική αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος σημειώθηκε γύρω από τη συμπλήρωση της πεντηκονταετίας από τη Μικρασιατική Καταστροφή, το 1972.

Από τη δεκαετία του 1980 υπήρξε μια εκ νέου ενασχόληση με το θέμα και η προσφυγική ταυτότητα αξιοδοτήθηκε σημαντικά. Ιδρύθηκαν ή επανιδρύθηκαν προσφυγικοί σύλλογοι, αλλά και δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια σωματεία, ενώ η όλη αναβίωση έγινε αισθητή και στη μουσική, τον κινηματογράφο και τη λογοτεχνία. Στις 24 Φεβρουαρίου 1994 η Βουλή των Ελλήνων ψήφισε ομόφωνα την ανακήρυξη της 19ης Μαΐου ως «Ημέρας Μνήμης για τη Γενοκτονία των Ελλήνων στον Μικρασιατικό Πόντο», ημέρα κατά την οποία ο Μουσταφά Κεμάλ αποβιβάστηκε στη Σαμψούντα.[38] Επίσης, το 1998 η Βουλή ψήφισε ομόφωνα την ανακήρυξη «της 14ης Σεπτεμβρίου ως ημέρας εθνικής μνήμης της γενοκτονίας των Ελλήνων της Μικράς Ασίας από το Τουρκικό Κράτος».[39] Η συμβολική αυτή ημερομηνία αποφασίστηκε γιατί με το νέο ημερολόγιο ο χριστιανισμός αυτή τη μέρα τιμά την ύψωση του ιερού μαρτυρικού συμβόλου, του σταυρού, ενώ με το παλιό ημερολόγιο συμπίπτει με τη μέρα του τέλους της πιο συμβολικής πόλης του ελληνισμού της Μικράς Ασίας, της Σμύρνης.

37. Χάρης Εξερτζόγλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, ό.π., σ. 25-54.

38. Νόμος 2193 της 8ης Μαρτίου 1994, «Η 19η Μαΐου καθιερώνεται ως ημέρα μνήμης της γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου»· Προεδρικό Διάταγμα 99 της 11ης Μαΐου 1994, «Ορισμός της 19ης Μαΐου ως ημέρας μνήμης της γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου». Σε αυτό ορίζεται ότι «αν η 19η Μαΐου δεν συμπίπτει να είναι ημέρα Κυριακή, ο εορτασμός γίνεται την πρώτη Κυριακή μετά την 19η Μαΐου».

39. Νόμος 2645 της 9ης Οκτωβρίου 1998, «Καθιέρωση της 14ης Σεπτεμβρίου ως ημέρας εθνικής μνήμης της γενοκτονίας των Ελλήνων της Μικράς Ασίας από το Τουρκικό Κράτος»· Προεδρικό Διάταγμα 304 της 17ης Σεπτεμβρίου 2001, «Οργάνωση εκδηλώσεων μνήμης της 14ης Σεπτεμβρίου». Σε αυτό ορίζεται ότι «αν η 14η Σεπτεμβρίου δεν συμπίπτει να είναι ημέρα Κυριακή, ο εορτασμός γίνεται την πρώτη Κυριακή μετά την 14η Σεπτεμβρίου».

Αστική αποκατάσταση των προσφύγων στην περιφέρεια πρωτευούσης: Γαμήλιες πρακτικές και επαγγελματικές διέξοδοι

Ευγενία Μπουρνόβα - Γιώργος Σεραφειμίδης[1]

Από τη σύσταση του ελληνικού βασιλείου τον 19ο αιώνα και τη σταδιακή αύξηση των εδαφών του, εμφανίστηκαν ροές προσφυγικού πληθυσμού οι οποίες, κατά κανόνα, σχετίζονταν με παράλληλα στρατιωτικά γεγονότα και συνακόλουθες συνθήκες μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών.[2] Το 1922 με τη Μικρασιατική Καταστροφή και το 1923 με τη Συνθήκη της Λωζάνης, σειρά πολιτικών, διπλωματικών και στρατιωτικών χειρισμών οδήγησε, μαζί με την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας, σε μια από τις μεγαλύτερες μετακινήσεις πληθυσμού στη σύγχρονη ιστορία. Το ελληνικό κράτος, μέσα στα νέα γεωγραφικά του όρια, είχε πλέον την υποχρέωση να εγκαταστήσει περισσότερους από 1.200.000 πρόσφυγες, φροντίζοντας για τη διατροφή, στέγαση και επαγγελματική τους αποκατάσταση.

1. Η μελέτη αυτή χρηματοδοτείται από το πρόγραμμα ITHACA - Interconnecting Histories and Archives for Migrant Agency: Entangled Narratives Across Europe and the Mediterranean Region (G.A. 101004539).

2. Για τα προ του 1922 προσφυγικά ρεύματα, βλ. Αλέξανδρος Πάλλης, «Προσφυγικόν ζήτημα», στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 10, Πυρσός, Αθήνα, 1934, σ. 406-408, καθώς και Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: μια νέα ματιά*, Αθήνα, 2011, σ. 126-129. Βλ. επίσης Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1821-1940: άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, 2020.

Ασφαλώς, τα οικονομικά του κράτους δεν επαρκούσαν για μια τέτοια επιχείρηση υποστήριξης του μετακινούμενου πληθυσμού. Προς τούτο, με τη συνδρομή της Κοινωνίας των Εθνών (1920-1946), ιδρύθηκε, τον Σεπτέμβριο του 1923, η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ)[3] και συνήφθη εξωτερικό δάνειο 10 εκατομμυρίων λιρών περίπου,[4] με υποχρεώσεις που αφορούσαν (ως εγγυήσεις για την αποπληρωμή του) τη χρησιμοποίησή του για παραγωγικούς σκοπούς.

Η όλη μεθόδευση υποδοχής και εγκατάστασης των προσφύγων καθορίστηκε από την ανάγκη: α) να αξιοποιηθεί ο νέος παραγωγικός πληθυσμός στην ανάκαμψη της οικονομίας, β) να εποικιστούν τα εδάφη των οποίων η πληθυσμιακή σύνθεση διαφοροποιήθηκε, ως αποτέλεσμα της Συνθήκης της Λωζάνης, στη βάση της υποχρεωτικής ανταλλαγής, και γ) να ελεγχθεί και να αφομοιωθεί κοινωνικά ένα πλήθος ανθρώπων που οδηγήθηκε στον ξεριζωμό λόγω πολιτικών χειρισμών.

Σημαντικό μέρος του πληθυσμού των προσφύγων μετακινήθηκε στις περιοχές της Μακεδονίας, προκειμένου να επιτευχθεί οικονομική εκμετάλλευση των εδαφών αυτών.[5] Η ΕΑΠ έστρεψε το ενδιαφέρον της στην αγροτική αποκατάσταση του πληθυσμού, παρέχοντας εδάφη και μέσα καλλιέργειας, με την προσδοκία να υπάρξουν σύντομα οφέλη από τις νέες σοδειές.[6] Έτσι, σημαντική μερίδα των προσφύγων προσανατολίστηκε στην αγροτική παραγωγή, χωρίς αυτό να σημαίνει πως ασκούσαν την ίδια δραστηριότητα και στην Ανατολή.[7]

Από την άλλη μεριά, το ζήτημα της αστικής αποκατάστασης του προσφυγικού πληθυσμού (μολονότι ο μισός σχεδόν πληθυσμός εγκαταστάθηκε σε αστικά κέντρα, κυρίως στην πρωτεύουσα) ελάχιστα απασχόλησε την ΕΑΠ, τόσο σε πόρους όσο και σε δραστη-

3. Η ΕΑΠ διαλύθηκε το 1930. Βλ. Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, Αθήνα, 1994 (11929), σ. 171 κ.ε.· βλ. επίσης Λένα Κορμά (εισ.), *Πτυχές της αποκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα*, σειρά «Τεκμήρια από το Ιστορικό Αρχείο», Αθήνα, Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης Τραπέζης της Ελλάδος, 2021.

4. Βλ. Μιχάλης Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων*, Αθήνα, 1964 (11934), σ. 7-10.

5. Πρόλογος του Αλεξάνδρου Παπαναστασίου στο Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων*, ό.π., σ. ια΄.

6. Βλ. Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, ό.π., σ. 361.

7. Βλ. Έκθεση του προέδρου της ΕΑΠ Charles Howland, Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1997, σ. 23.

ριότητα[8] – συγκριτικά με την ενσωμάτωση των προσφύγων στις αγροτικές περιοχές, για τους προαναφερθέντες λόγους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αλ. Πάλλης:

> Το πρόβλημα της εγκαταστάσεως των αστών προσφύγων, ολιγώτερον περίπλοκον, ήτο κυρίως ζήτημα στέγης και εξευρέσεως εργασίας. Εκ των 1.222.000 προσφύγων οι 579.000 εγκατεστάθησαν εις το ύπαιθρον. Οι λοιποί 653.000 –κατά μεγάλην πλειοψηφίαν αστικής προελεύσεως– εγκατεστάθησαν προχείρως εις κατασκηνώσεις, επίτακτα δημόσια και ιδιωτικά κτήρια και εις τας οικίας των ανταλλαγέντων Τούρκων. Ο πληθυσμός ούτος κατενεμήθη εις όλας τας πόλεις της Παλαιάς και Νέας Ελλάδος, ο μεγαλύτερος όμως αριθμός συνεκεντρώθη, κατ' αναπότρεπτον ανάγκην, εκεί όπου υπήρχον βιομηχανίαι και άλλαι εργασίαι, δυνάμεναι ν' απασχολήσουν μονίμως τον πρόσθετον τούτον πληθυσμόν, όπως εις τας Αθήνας, τον Πειραιά, την Θεσσαλονίκην, τον Βόλον, την Καβάλλαν κτλ.[9]

Ο προ της ΕΑΠ φορέας που δημιουργήθηκε για την αντιμετώπιση των άμεσων ζητημάτων που προέκυψαν σχετικά με την εγκατάσταση των προσφύγων ήταν το κρατικό Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (1922-1925)[10]. Υπό την αιγίδα του κατασκευάστηκε ο οικισμός προσφύγων στο Παγκράτι, που αποτέλεσε τον πρώτο αστικό προσφυγικό οικισμό στην Ελλάδα και, επιπλέον, ένα «μεθοδολογικό πρότυπο» (σχεδιασμός χώρων και οικιών, εργολαβίες, υποδομές κ.ά.) για την ανέγερση και άλλων προσφυγικών οικισμών περιμετρικά του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας, όπως στους Ποδαράδες (Νέα Ιωνία), την Καισαριανή και την Κοκκινιά.[11]

Η εγκατάσταση στην περιοχή της πρωτεύουσας και του Πειραιά έγινε σε 12 κύριους και 34 μικρότερους αστικούς οικισμούς στην περίμετρο της πόλης, 1-4 χλμ. πέρα από τα όρια της χτισμένης περιοχής.[12] Οι σημαντικότεροι οικισμοί, στο διάστημα 1925-1930, ήταν του Βύρωνα, της Καισαριανής, της Νέας Ιωνίας, της Κοκκινιάς, του Υμηττού και του Ταύρου. Έως το 1936 δημιουργήθηκαν οι οικισμοί λεωφόρων Αλεξάνδρας

8. Βλ. Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, ό.π., σ. 333.

9. Πάλλης, «Προσφυγικόν ζήτημα», ό.π., σ. 410.

10. Βίκα Γκιζελή, Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930), Αθήνα, 1985, σ. 132 κ.ε.

11. Βλ. Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, ό.π., σ. 127-132.

12 Φωτεινή Γεωργακοπούλου, «Προσφυγικοί συνοικισμοί στην Αθήνα και τον Πειραιά», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, *Μ. Ασία*, http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=5944 (πρόσβαση 29.9.2025).

και Συγγρού, Νίκαιας, Δραπετσώνας, Ελληνικού, Ερυθρού Σταυρού, Στέγης Πατρίδος, και με αυτοστέγαση οι οικισμοί Νέας Φιλαδέλφειας, Νέας Σμύρνης, Νέας Καλλικράτειας, Νέας Ερυθραίας. Έως το 1940 ολοκληρώθηκαν οι οικισμοί Δουργουτίου, Αγίου Ιωάννη Ρέντη, Αγίων Αναργύρων Πειραιά.

Η παρούσα μελέτη εξετάζει τον προσφυγικό πληθυσμό που εγκαταστάθηκε σε 7 σημαντικούς οικισμούς. Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε βασίστηκε σε πρωτογενές αρχειακό υλικό, τις ληξιαρχικές πράξεις γάμων των 7 δήμων του πολεοδομικού συγκροτήματος της πρωτεύουσας. Συγκεκριμένα, αποδελτιώθηκαν συστηματικά 6.288 ληξιαρχικές πράξεις γάμων των δήμων Βύρωνα, Δάφνης, Καισαριανής, Καλλιθέας, Νέας Ιωνίας, Νέας Σμύρνης και Νέων Σφαγείων/Ταύρου, για την περίοδο 1924-1940, όπως εμφανίζονται αναλυτικά στην κατανομή τους στον Πίνακα 1. Οι δήμοι αυτοί είτε προϋπήρχαν οικιστικά είτε δημιουργήθηκαν από το μηδέν για να στεγάσουν τον προσφυγικό πληθυσμό που έφτασε στην Αθήνα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Βασικά στοιχεία της αποδελτίωσης αποτέλεσαν, κυρίως, οι τόποι καταγωγής και κατοικίας των ζευγαριών, καθώς και το δηλωθέν επάγγελμα, προκειμένου να καταδειχθεί η κοινωνική και οικονομική τους ενσωμάτωση μέσω των επιγαμιών, της απασχόλησης και της ενδεχόμενης διαφοροποίησής τους από τους μη προσφυγικούς πληθυσμούς. Ο γάμος γινόταν συνήθως στην ενορία της νύφης,[13] άρα ο δήμος καταγραφής είναι ο τόπος κατοικίας της νύφης. Ωστόσο, μεθοδολογικά, έχουμε κάνει την παραδοχή ότι όσοι παντρεύονταν σε κάθε δήμο, συνέχιζαν να κατοικούν στον ίδιο δήμο, και γι' αυτό αναλύουμε και συγκρίνουμε την επαγγελματική δομή των διάφορων προσφυγικών οικισμών.

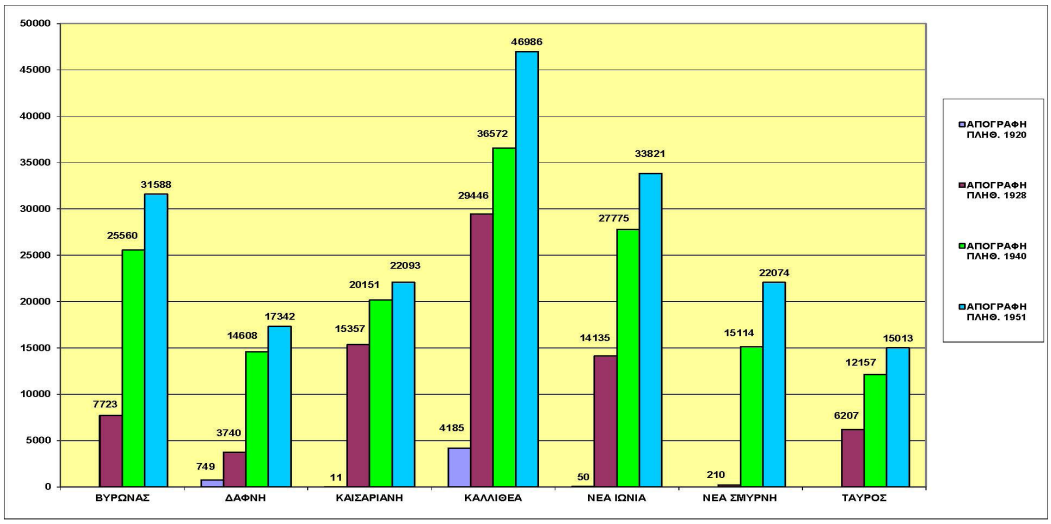
Πινακας.1: Πληθυσμός 1920-1951 και πλήθος γάμων ανά Δήμο/Κοινότητα 1924-1940
(Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμων)

	ΕΤΗ ΤΕΛΕΣΗΣ ΓΑΜΩΝ	ΠΛΗΘΟΣ ΓΑΜΩΝ	%	ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΠΛΗΘ. 1920	ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΠΛΗΘ. 1928	ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΠΛΗΘ. 1940	ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΠΛΗΘ. 1951
ΒΥΡΩΝΑΣ	1924-1940	897	14,27		7723	25560	31588
ΔΑΦΝΗ	1926-1940	149	2,37	749	3740	14608	17342
ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗ	1925-1940	829	13,18	11	15357	20151	22093
ΚΑΛΛΙΘΕΑ	1924-1940	2446	38,90	4185	29446	36572	46986
ΝΕΑ ΙΩΝΙΑ	1924-1940	1127	17,92	50	14135	27775	33821
ΝΕΑ ΣΜΥΡΝΗ	1935-1940	340	5,41		210	15114	22074
ΤΑΥΡΟΣ	1934-1940	500	7,95		6207	12157	15013
ΣΥΝΟΛΟ		**6288**	**100,00**				

13 Βλ. Ευγενία Μπουρνόβα, *Οι κάτοικοι των Αθηνών, 1900-1960: η δημογραφία*, στατιστική επεξεργασία: Μυρτώ Δημητροπούλου, χαρτογραφία: Σταύρος Σπυρέλλης, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2016, σ. 153.

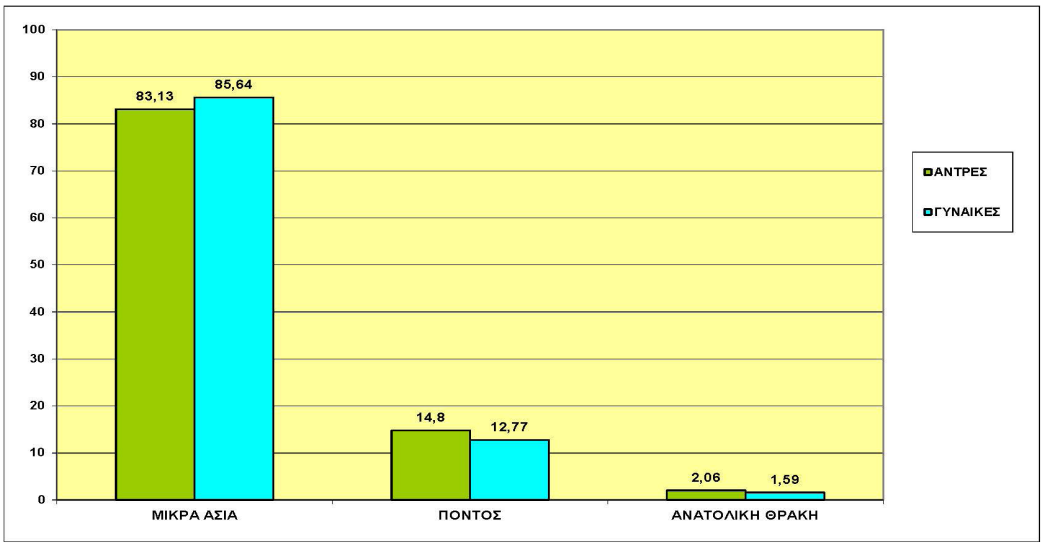
Από τους παραπάνω δήμους που αποτέλεσαν πεδίο έρευνας, η Δάφνη και η Καλλιθέα ήταν ήδη δομημένοι οικισμοί. Η συγκριτική παράθεση των αποτελεσμάτων των απογραφών πληθυσμού της περιόδου 1920-1951 για τους 7 δήμους απεικονίζει την εντυπωσιακή αύξηση του πληθυσμού τους κατά τον Μεσοπόλεμο, από τη στιγμή της πρώτης εγκατάστασης μέχρι τη μεταπολεμική περίοδο της Αθήνας. Τούτο σχετίζεται, αφενός, με την, επί σειρά ετών, μετακίνηση του προσφυγικού πληθυσμού (επανένωση οικογενειών, επιδιώξεις εγκατάστασης κοντά σε οικεία πρόσωπα, προοπτικές εργασίας...)[14] και, αφετέρου, με την εσωτερική μετανάστευση των γηγενών, κυρίως μετά τη λήξη του πολέμου, καθώς η ανάπτυξη των νέων οικισμών αποτελούσε συνήθως πρόσφορο έδαφος εγκατάστασης και επαγγελματικής δραστηριότητας (βλ. Γράφημα 1). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο προσφυγικός πληθυσμός που έφτασε στην Ελλάδα την περίοδο αυτή είχε τόπους προέλευσης τις περιοχές της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Ανατολικής Θράκης (βλ. Γράφημα 2).

Γράφημα 1: Κίνηση πληθυσμού των επτά δήμων σύμφωνα με τις απογραφές πληθυσμού 1920-1951
(Πηγή: Απογραφές πληθυσμού ΕΣΥΕ)

14. Βλ. Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, ό.π., σ. 357.

Γράφημα 2: Καταγωγή αντρών και γυναικών προσφύγων ως προς τους τόπους προέλευσής τους, 1924-1940 (Ποσοστό % του συνόλου των προσφύγων στους επτά δήμους. Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμων)

Η επιτυχία της αστικής αποκατάστασης των προσφύγων προϋπέθετε την εξεύρεση λύσης στα δύο μεγάλα προβλήματα, της στέγασης και, κυρίως, της απασχόλησής τους. Το ενδιαφέρον των ελληνικών κυβερνήσεων και της ΕΑΠ για την αστική αποκατάσταση των προσφύγων, κατά τον Μεσοπόλεμο, επικεντρώθηκε κυρίως στον έλεγχο της απασχόλησής τους στα μεγάλα αστικά κέντρα. Από νωρίς έγινε προσπάθεια να εγκατασταθούν οι πρόσφυγες όχι απρογραμμάτιστα αλλά βάσει ενός σχεδίου που στόχευε στην «τοποθέτησιν προσφύγων [...] εχόντων τοιαύτας ασχολίας και επαγγέλματα, ώστε να δύνανται τάχιστα, επιδιδόμενοι εις ταύτα, να καταστώσι παραγωγικοί και αυτάρκεις».[15]

Ο βασικότερος στόχος των ελληνικών κυβερνήσεων του Μεσοπολέμου ήταν να καταστήσουν τους προσφυγικούς πληθυσμούς αυτοσυντήρητους, οικονομικά, δηλαδή, μη

15. Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, *Διατάξεις αφορώσαι την πρόνοιαν και αστικήν εγκατάστασιν των Προσφύγων*, Αθήνα 1926, σ. 147-148. Ο πρόγονος του υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας ιδρύθηκε το 1917 ως Υπουργείο Περιθάλψεως, με αρμοδιότητα την περίθαλψη των προσφύγων. Το 1922 μετονομάστηκε σε Υπουργείο Υγιεινής Προνοίας και Αντιλήψεως. Το 1929 συστάθηκε αυτόνομο Υπουργείο Υγιεινής. Το 1932 επανενώθηκαν τα δύο υπουργεία και αποτέλεσαν το Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως. Το 1940 μετονομάστηκε σε Υπουργείο Εθνικής Πρόνοιας. Το 1944 συστάθηκε και πάλι αυτόνομο

εξαρτώμενους από την πρόνοια των κρατικών υπηρεσιών. Ήδη από το 1923 το υπουργείο Αντιλήψεως στέλνει εγκυκλίους στους αρμόδιους υπαλλήλους του για «περιορισμό εις το ελάχιστον δυνατόν όριον του αριθμού των περιθαλψιούχων»[16]. Αυτό, σύμφωνα με τις οδηγίες, μπορούσε να επιτευχθεί με την παροχή περίθαλψης αποκλειστικά σε όσες ηλικιακές ομάδες δεν μπορούσαν να εργαστούν και να συντηρηθούν μόνες τους, δηλαδή σε γέροντες και σε παιδιά κάτω των 12 ετών. «Συμπερασματικώς» ανέφερε η οδηγία «ουδείς δυνάμενος να εργασθή επιτρέπεται να τύχη οιασδήποτε κρατικής περιθάλψεως».[17] Προφανώς το ελληνικό κράτος δεν ήταν σε θέση να σηκώσει το οικονομικό βάρος της μακρόχρονης οικονομικής στήριξης δεκάδων χιλιάδων οικογενειών.

Το πρώτο τμήμα του οικισμού Παγκρατίου κατασκευάστηκε από το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, ενώ η ΕΑΠ, στη συνέχεια, για την περίοδο 1924-1926, ανέλαβε τα σχετικά έργα. Με αφορμή τους εορτασμούς για την εκατονταετηρίδα από τον θάνατο του λόρδου Βύρωνα, το 1924, ο οικισμός Παγκρατίου μετονομάστηκε σε συνοικισμό Βύρωνα,[18] ο οποίος αυτονομήθηκε ως δήμος το 1934. Στην απογραφή του 1928 αριθμούσε 7.723 κατοίκους, οι οποίοι προέρχονταν, στην πλειονότητά τους, από τις περιοχές της Ερυθραίας, της Σμύρνης και του Αϊδινίου. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την ανάλυση των ληξιαρχικών πράξεων γάμων, στη διάρκεια του Μεσοπολέμου ο πληθυσμός του Δήμου Βύρωνα τριπλασιάστηκε. Το 1/3 περίπου των αντρών προσφύγων εργάζονταν ως τεχνίτες, μικροκατασκευαστές και μαγαζάτορες (33,91%) και το 1/5 ως εργάτες ή σε συναφή επαγγέλματα κατασκευών και οικοδομών (19,41%). Αυτές οι δραστηριότητες δεν τους διαφοροποιούσαν ιδιαίτερα από τους μη καταγόμενους από προσφυγικές περιοχές που παντρεύτηκαν στον ίδιο δήμο.

Ο γυναικείος πληθυσμός είναι δύσκολο να ταξινομηθεί επαγγελματικά, αφού συντριπτικό ποσοστό των γυναικών δήλωνε επάγγελμα «οικοκυρά» στη ληξιαρχική πράξη γάμου. Στον Βύρωνα, λοιπόν, λίγες προσφυγοπούλες (18 από τις 480) δηλώθηκαν ως ράπτριες (5) ή μοδίστρες (3), δασκάλες (4), δημόσιοι (2) και τραπεζικοί υπάλληλοι

Υπουργείο Υγιεινής, ενώ εξακολουθούσε να λειτουργεί το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας (που είχε μετονομαστεί). Το 1945 τα δύο υπουργεία συγχωνεύτηκαν και κατόπιν διχοτομήθηκαν και πάλι. Το 1951 ενοποιήθηκαν στο Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας.

16. *Στο ίδιο*, σ. 147.

17. *Στο ίδιο.*

18. Βλ. Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, ό.π., σ. 253-254.

(2), οδοντίατρος (1) και μόνο 1 εργάτρια! Λίγες και οι ντόπιες νύφες που δηλώθηκαν με επάγγελμα (25 έναντι 392 οικοκυρών): μοδίστρες/ράπτριες (6), καθηγήτρια (1), δασκάλες (2), μαία (1), κομμώτριες (2), καλλιτέχνιδες (2), εργάτριες (5), υπηρέτρια (1)... Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι η εργασία της νύφης στον δημόσιο τομέα ή σε ανώτερο ελεύθερο επάγγελμα δεν παραλειπόταν να δηλωθεί. Αντίθετα, φαίνεται ότι αμελούσαν συστηματικά να δηλώσουν τα λαϊκά επαγγέλματα, π.χ. της εργάτριας ή της καθαρίστριας· γνωρίζουμε, βέβαια, πολύ καλά ότι η πλειονότητα των γυναικών προσφύγων απασχολούνταν σε χαμηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας, όπως εργάτριες στα υφαντουργεία. Παρόμοια επαγγέλματα ασκούσαν και οι ντόπιες, συνήθως μέχρι να παντρευτούν, δηλαδή για το χρονικό διάστημα που απαιτούνταν μέχρι να συγκεντρωθεί η απαραίτητη προίκα.[19]

Στα βόρεια σύνορα του Δήμου Βύρωνα αναπτύχθηκε, παράλληλα, ο οικισμός της Καισαριανής, αρχικά σε σκηνές, ενώ η σταδιακή δόμηση ξεκίνησε την άνοιξη του 1923, με την κατασκευή μονιμότερων κατασκευών, ξύλινων παραπηγμάτων και πλινθόκτιστων δωματίων, κυρίως υπό την εποπτεία της ΕΑΠ. Η Καισαριανή έγινε δήμος το 1934 και στην απογραφή του 1928 αριθμούσε 15.387 κατοίκους, που οι περισσότεροι προέρχονταν από την ευρύτερη περιοχή της χερσονήσου της Ερυθραίας και της Σμύρνης (Βουρλά, Αλάτσατα, Σιβρισάριο). Η πληθυσμιακή αύξηση ώς το 1940 (20.000 κάτοικοι, άρα ο πληθυσμός αυξήθηκε μόνο κατά 30% περίπου) είναι πολύ μικρότερη από αυτή του Βύρωνα, του οποίου, όπως είδαμε, ο πληθυσμός τριπλασιάστηκε στο ίδιο χρονικό διάστημα. Η μεγάλη αυτή διαφορά οφείλεται μάλλον στους τρόπους στέγασης στους δύο οικισμούς: ο οικισμός του Βύρωνα σχεδιάστηκε κεντρικά, ενώ ο οικισμός της Καισαριανής ξεκίνησε αρκετούς μήνες μετά την πρόχειρη εγκατάσταση των προσφύγων σε σκηνές και παράγκες, και προχωρούσε με πολύ αργούς ρυθμούς ώς το 1935.

Οι τεχνίτες - μικροκατασκευαστές και οι εργάτες αποτελούσαν τα 2/3 του απασχολούμενου προσφυγικού πληθυσμού της Καισαριανής (29,63% και 29,19% αντίστοιχα), ενώ οι γηγενείς –εκτός από τους τεχνίτες και μικροκατασκευαστές– ασκούσαν εμπο-

19. Έφη Αβδελά, «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στον Μεσοπόλεμο. Όψεις και θέσεις», Γ. Θ. Μαυρογορδάτος και Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, 1988, σ. 200.

ρικές δραστηριότητες[20] και επρόκειτο κυρίως για μικροπωλητές. Οι προσφυγοπούλες δηλώθηκαν όλες «οικοκυρές» (612) – εκτός από 1 εργάτρια μεταξουργείου και 1 νοσοκόμα. Αντίστοιχα και στις ντόπιες (215 στο σύνολο), καταγράφηκε μόνο 1 δασκάλα και 1 μαία.

Ο μεγαλύτερος σε έκταση χώρος που χρησιμοποιήθηκε για δημιουργία προσφυγικού οικισμού ήταν ο συνοικισμός των Ποδαράδων, στα βόρεια της Αθήνας, που στην απογραφή του 1920 βρισκόταν «εκτός του σχεδίου της πόλεως των Αθηνών», μαζί με άλλους 6 συνοικισμούς[21] και αριθμούσε 50 κατοίκους (32 άνδρες και 18 γυναίκες). Η απόφαση για την ίδρυση προσφυγικού συνοικισμού στους Ποδαράδες, στις 4 Απριλίου 1923, συνοδεύτηκε από προκήρυξη του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων για την κατασκευή 400 δωματίων (όχι οικιών) που θα στέγαζαν ισάριθμες οικογένειες. Οι κάτοικοι πρόσφυγες του νέου οικισμού –που το 1934 αποτέλεσε τον Δήμο Νέας Ιωνίας– προέρχονταν, εκτός από τη μικρασιατική ενδοχώρα, κυρίως από τη Σπάρτη της Πισιδίας (300 χλμ. ανατολικά της Σμύρνης και 100 χλμ. βόρεια της Αττάλειας), περιοχή ονομαστή για την ταπητουργία της. Η προέλευση αυτή καθόρισε για δεκαετίες την πορεία του νέου δήμου ως βιομηχανικού κέντρου μεταξουργίας και βαμβακουργίας, με αντίστοιχες εγκαταστάσεις[22] και πολυπληθές εργατικό δυναμικό, το οποίο εξασφάλιζε εργασία και στα

20. Βλ. Σπύρος Τζόκας, «Η ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία και η εγκατάσταση στην Καισαριανή», *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγουπόλεις στην Ελλάδα, Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, Αθήνα, 1999, σ. 119-126.

21 Πρόκειται για τους οικισμούς: Βούθουλας, Γουδί, Ιερά Οδός, Κολοκυνθού, Ποδαράδες, Ποδονίφτης και Σεπόλια, που συγκεντρώνουν περί τους 1.100 κατοίκους.

22. Η «Ελληνική Εριουργία Α.Ε.» ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1919 από τον Αρκά Νικ. Κυρκίνη και το εργοστάσιό της βρισκόταν στα Άνω Πατήσια, όπου υπάρχει ακόμη και σήμερα ο εγκαταλελειμμένος σκελετός του, δίπλα στο Β΄ Νεκροταφείο Αθηνών. Το 1923, με την έλευση των προσφύγων που γνώριζαν άριστα την τέχνη της ταπητουργίας, συστάθηκε τμήμα ταπητουργίας για κατασκευή ανατολικών ταπήτων (τύπου Σπάρτα, Ουσάκ και Γκιόρδες) και ανεγέρθηκε και πλυντήριο ταπήτων. Σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα δημιουργήθηκε ένα πλήρες κλωστοϋφαντουργικό συγκρότημα στην περιοχή, που διέθετε τμήμα εριουργίας, μεταξουργίας, βαμβακουργίας, ηλεκτροπαραγωγής, αλλά και βοηθητικά τμήματα, όπως μηχανουργείο, σιδηρουργείο, εκκοκκιστήριο. Το 1928 η εταιρεία πέρασε στον έλεγχο της Εθνικής Τράπεζας και το 1935 στην εταιρία «Α.Ε. Ελληνικό Πυριτιδοποιείο και Καλυκοποιείο» του Πρόδρομου Μποδοσάκη-Αθανασιάδη· βλ. Λουκάς Π. Χριστοδούλου, *Από τους Ποδαράδες 1922... στη Νέα Ιωνία 1934...*, Αθήνα, 2021, σελ. 27-29.

εργοστάσια ταπητουργίας και εριουργίας στα Πατήσια.[23] Κατά την απογραφή του 1928, καταγράφηκαν συνολικά 14.135 κάτοικοι στην περιοχή, που στην πλειονότητά τους απασχολούνταν ως τεχνίτες και εργάτες (στους Μικρασιάτες η αναλογία αυτή ήταν 34,26% και 30,90% αντίστοιχα). Στις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο πληθυσμός είχε διπλασιαστεί. Στην εργατική Νέα Ιωνία, σχεδόν 1 στις 5 γυναίκες πρόσφυγες δηλώθηκε εργάτρια σε ταπητουργείο, υφαντουργείο ή μεταξουργείο. Και όπως σε όλες τις γειτονιές, και εδώ υπήρχαν ράπτριες (4), μαία (1), νοσοκόμα (1). Επιπλέον δηλώθηκαν 3 δασκάλες, 3 δημόσιοι υπάλληλοι, 1 δημοτική υπάλληλος, 3 ιδιωτικοί υπάλληλοι και 3 οικονόμοι. Αλλά και ανάμεσα στις ντόπιες νύφες, τα επαγγέλματα που δηλώθηκαν ήταν λαϊκά, κυρίως εργάτριες υφαντουργείου, αλλά και μερικές υπηρέτριες και καμαριέρες, 1 μοδίστρα, 1 οικονόμος, 1 νοσοκόμα, 1 δημόσια υπάλληλος. Όλα αυτά τα επαγγέλματα μας παραπέμπουν στους κλάδους στους οποίους απασχολούνταν το μεγάλο ποσοστό του γυναικείου πληθυσμού στην πρωτεύουσα κατά τον Μεσοπόλεμο.[24]

Η Καλλιθέα υπήρξε οικισμός ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα· χάρη στην κατασκευή του ατμοκίνητου τροχιόδρομου που άρχισε να λειτουργεί το 1887, χτίστηκαν εκεί πολλές εξοχικές κατοικίες. Κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, το ηλεκτροκίνητο πια τραμ, με αφετηρία την Ακαδημία Αθηνών, διέσχιζε τις λεωφόρους Πανεπιστημίου και Αμαλίας, περνούσε μέσα από την περιοχή της Καλλιθέας, κατά μήκος της σημερινής λεωφόρου Θησέως, έφτανε στις Τζιτζιφιές και από εκεί κατέληγε στο Νέο ή το Παλαιό Φάληρο, μέσω της παραλιακής. Κατά το 1922-1923 στην Καλλιθέα εγκαταστάθηκαν περισσότεροι από 20.000 πρόσφυγες, καταγόμενοι κυρίως από τις περιοχές του Πόντου.[25] Τρία χρόνια μετά, το 1925, ο οικισμός της Καλλιθέας αποσπάστηκε από τον Δήμο Αθηναίων, και το 1933 ανακηρύχθηκε ανεξάρτητος δήμος. Ο Δήμος Καλλιθέας βρισκόταν πάνω στον άξονα Αθήνας - Πειραιά, κατοικούνταν από μεσαία κυρίως στρώματα, και υπήρχαν μονάδες ελαφράς βιομηχανίας. Ήταν ανύπαρ-

23. Βλ. Όλγα Βογιατζόγλου, «Η βιομηχανική εγκατάσταση των προσφύγων στη Νέα Ιωνία, παράμετρος της αστικής αποκατάστασης», *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, ό.π., σ. 147-149.

24. Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1990, και της ίδιας, «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στον Μεσοπόλεμο», ό.π., σ. 193-204.

25. Αναστασία Λερίου και Άννα Μουρουγκλού, *Καλλιθέα: όψεις της ιστορίας του δήμου και της πόλης*, Αθήνα, Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Καλλιθέας, 2006, σ. 85-97.

κτη η υποδομή για την εγκατάσταση νέου προσφυγικού πληθυσμού. Έτσι, από 4.000 περίπου κατοίκους το 1920, η κοινότητα, κατά την απογραφή του 1928, αριθμούσε περίπου 30.000, και 36.500 περίπου ήταν ο πληθυσμός του δήμου το 1940. Οι πρόσφυγες γαμπροί ήταν, στην πλειονότητά τους, τεχνίτες - μικροκατασκευαστές (26,72%) και εργάτες (22,37%). Οι μερικές δεκάδες προσφυγοπούλες νύφες (45 στις 1.090) ανήκαν σε μεγάλο βαθμό στα μεσαία στρώματα, όπως εξάλλου και οι ντόπιες, που δήλωναν παρόμοια επαγγέλματα: 5 δασκάλες (και άλλες 18 ντόπιες), 5 δημόσιοι υπάλληλοι (και 15 ντόπιες), 2 τραπεζικοί υπάλληλοι (και 5 ντόπιες), 2 οδοντίατροι (και 4 ντόπιες), 1 γιατρός (και 1 ντόπια), 1 φαρμακοποιός (και 1 ντόπια), 1 δικηγόρος (και 1 ντόπια), 1 καθηγήτρια γαλλικών (και 1 ντόπια), 1 νηπιαγωγός (και 1 ντόπια). Ας σημειωθεί ότι οι πρόσφυγες εκπαιδευτικοί μπορούσαν να διοριστούν στην Ελλάδα.[26] Βεβαίως, δεν έλειπαν ούτε εδώ οι ράπτριες - μοδίστρες (5 πρόσφυγες και άλλες 9 ντόπιες), οι ιδιωτικοί υπάλληλοι (6 πρόσφυγες και 9 ντόπιες) και οι εργάτριες (5 πρόσφυγες και 10 ντόπιες). Στις ντόπιες νύφες όμως συναντήσαμε και 5 καθηγήτριες, 1 μαία, 1 νοσοκόμα, 1 πιλοποιό, 1 σχεδιάστρια, 1 λογίστρια και 1 φοιτήτρια.

Η Καλλιθέα είναι ο μεγαλύτερος δήμος που μελετάμε από αυτούς που γειτνιάζουν με την Αθήνα· η συγκοινωνία προφανώς εξασφάλιζε την εύκολη μετακίνηση, και τα επαγγέλματα των κατοίκων της κάλυπταν μεγάλο εύρος.

Ανατολικά της Καλλιθέας, επίσης στον άξονα Αθήνας - Πειραιά, δημιουργήθηκαν, κατά τη δεκαετία του 1910, μονάδες νέων δημοτικών σφαγείων. Πρόκειται για περιοχή αρχικά αραιοκατοικημένη, που πύκνωσε χάρη στους πρόσφυγες, οι οποίοι ζούσαν τον πρώτο καιρό σε παράγκες, και προέρχονταν, κατά κύριο λόγο, από περιοχές της οροσειράς του Ταύρου (Αττάλεια, Αλάγια). Η κοινότητα των Νέων Σφαγείων (1934) αριθμούσε 6.207 κατοίκους κατά την απογραφή του 1928, και 12.157 κατοίκους στην απογραφή του 1940. Το 1943 ονομάστηκε Δήμος Ταύρου. Οι πρόσφυγες γαμπροί ήταν τεχνίτες - μικροκατασκευαστές και εργάτες (40,68% και 29,28% αντίστοιχα), όπως και ο συνολικός πληθυσμός του δήμου. Οι προσφυγοπούλες νύφες ήταν εργάτριες και, βεβαίως, 1 μαία και 1 μοδίστρα, τα ίδια δηλαδή επαγγέλματα που αναγράφονταν και για τις ντόπιες νύφες (8 εργάτριες και 7 μοδίστρες - ράπτριες).

26. ΦΕΚ τχ. Α΄, αρ. 191/6.10.1922.

Πάντως, ένα σημαντικό μέρος του αστικού προσφυγικού πληθυσμού (37%) εγκαταστάθηκε σε περιοχές της πρωτεύουσας με ίδια μέσα.[27] Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η δημιουργία του οικισμού της Νέας Σμύρνης, όπου εγκαταστάθηκε το πλέον εύρωστο οικονομικά τμήμα των αστών προσφύγων, προερχόμενο κυρίως από την πόλη της Σμύρνης και τη γύρω περιοχή των μικρασιατικών παραλίων. Ήδη από το 1923, υπήρξε σειρά διαταγμάτων για απαλλοτριώσεις και πωλήσεις οικοπέδων της περιοχής νοτιοανατολικά της Αθήνας, και ο οικισμός, ενταγμένος στο σχέδιο πόλης, άρχισε να οικοδομείται το 1925. Στην απογραφή του 1928 αριθμούσε 6.500 κατοίκους, που διπλασιάστηκαν μέχρι τον πόλεμο. Το 1934 έγινε κοινότητα και το 1943 αναβαθμίστηκε σε δήμο.[28] Οι Μικρασιάτες γαμπροί ήταν στην πλειονότητά τους τεχνίτες (24,8%), έμποροι (18,6%), και ιδιωτικοί υπάλληλοι (18,6%). Περίπου 10 Μικρασιάτισσες νύφες που δήλωσαν επάγγελμα ήταν μάλλον αστές: 4 δημόσιοι υπάλληλοι, 4 δασκάλες (αλλά και 3 ντόπιες), 1 καθηγήτρια και 1 τραπεζική υπάλληλος. Από τις ντόπιες νύφες καταγράφηκαν 1 παιδίατρος και 1 φοιτήτρια. Όπως ήταν αναμενόμενο, πολύ λίγες γυναίκες δήλωσαν την απασχόλησή τους σε λαϊκά επαγγέλματα (μόνο 1 καπελού και 4 μοδίστρες, 2 εργάτριες, 1 κομμώτρια, 1 νοσοκόμα), υποσκιάζοντας τον μεγάλο αριθμό γυναικών που απασχολούνταν στον τομέα κατασκευής καπέλων και ενδυμάτων, σε μια εποχή που η μαζική παραγωγή δεν είχε ακόμα εμφανιστεί.

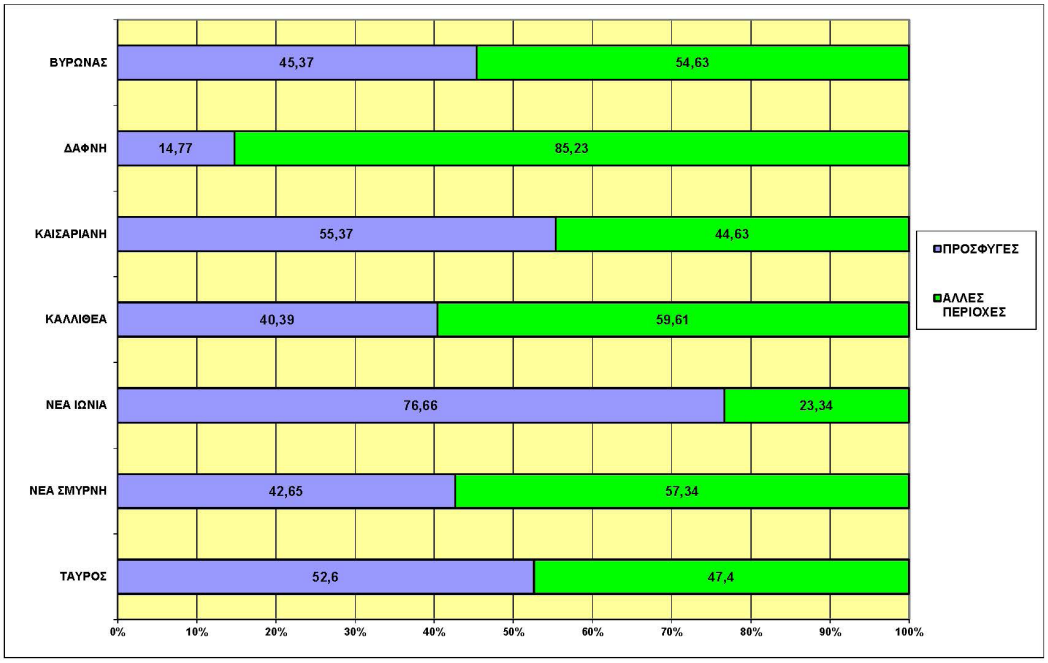
Ο Δήμος Δάφνης συστάθηκε το 1951, όμως η γνωστή ως Κατσιπόδι περιοχή αποτελούσε συνοικισμό, αρχικά του Δήμου Αθηναίων, που το 1925 εντάχθηκε στη νεοσύστατη Κοινότητα Μπραχαμίου, η οποία το 1928 μετονομάστηκε σε Κοινότητα Αγίου Δημητρίου. Ο συνοικισμός κατά το 1920 αριθμούσε 749 κατοίκους, πληθυσμός που πενταπλασιάστηκε στην απογραφή του 1928 (3.740 κάτοικοι) και πολλαπλασιάστηκε μέχρι το 1940, φτάνοντας τους 14.608 κατοίκους. Ο μικρός σχετικά αριθμός προσφύγων που εγκαταστάθηκε στην περιοχή ακολουθούσε επαγγελματικά τον «κανόνα» που ίσχυε και στις περισσότερες περιοχές: τεχνίτες - μικροκατασκευαστές (36,36%) και εργάτες (31,82%), ενώ οι γυναίκες δηλώνονται συνολικά ως οικοκυρές.

27. Βλ. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 222-225 και Γεωργακοπούλου, «Προσφυγικοί συνοικισμοί στην Αθήνα και τον Πειραιά», ό.π.

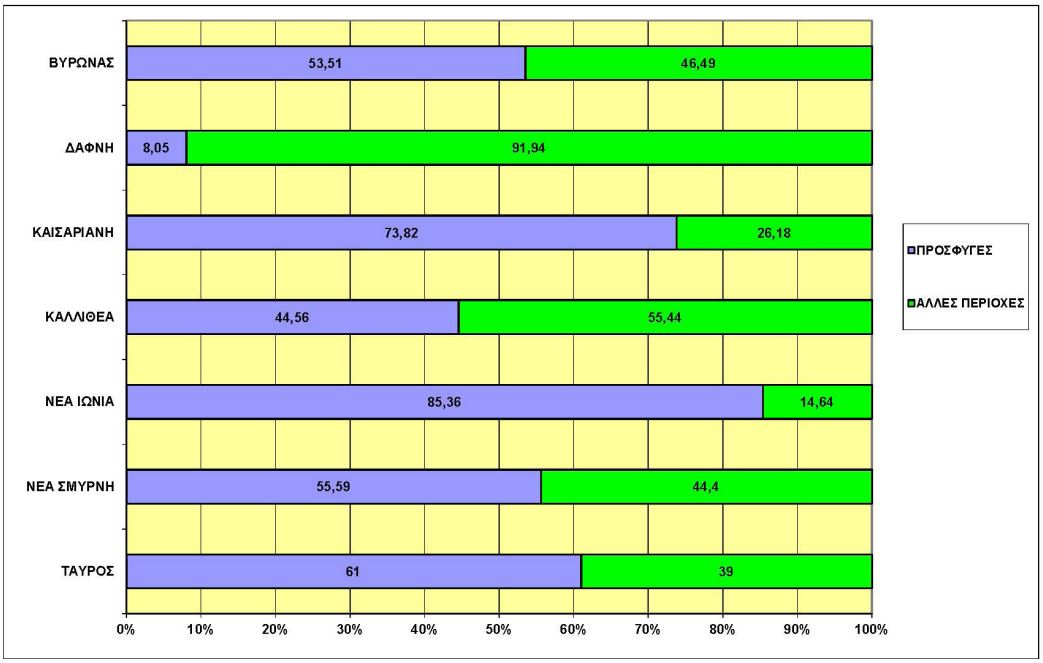
28. Βλ. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 278-283.

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου οι δήμοι ανανέωσαν τους πληθυσμούς τους είτε, όπως προαναφέρθηκε, λόγω μετακινήσεων των προσφύγων είτε εξαιτίας της εσωτερικής μετανάστευσης (κυρίως από την Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου), που αφορούσε όμως περισσότερο τον ανδρικό πληθυσμό. Έτσι, με εξαίρεση, από τη μια μεριά, τη Νέα Ιωνία, όπου στο 76,6% των γάμων οι γαμπροί ήταν προσφυγικής καταγωγής, και, από την άλλη, τη Δάφνη, όπου το αντίστοιχο ποσοστό ήταν μόλις 14,7%, στους υπόλοιπους δήμους οι πρόσφυγες αποτελούσαν το 40%-50% (βλ. Γράφημα 3). Ο γυναικείος προσφυγικός πληθυσμός υπερτερούσε των γηγενών γυναικών, με εξαίρεση τον Δήμο Δάφνης, όπου οι γυναίκες πρόσφυγες αποτελούσαν μόλις το 8,05%. Αντίθετα, στη Νέα Ιωνία το 85,36% των γυναικών ήταν πρόσφυγες, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στην ύπαρξη εκεί των μονάδων ταπητουργίας (βλ. Γράφημα 4) και άρα στην αντίστοιχη προσφορά εργασίας.

Γράφημα 3: Καταγωγή ανδρών ανά δήμο για την περίοδο 1924-1940
(Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμων)

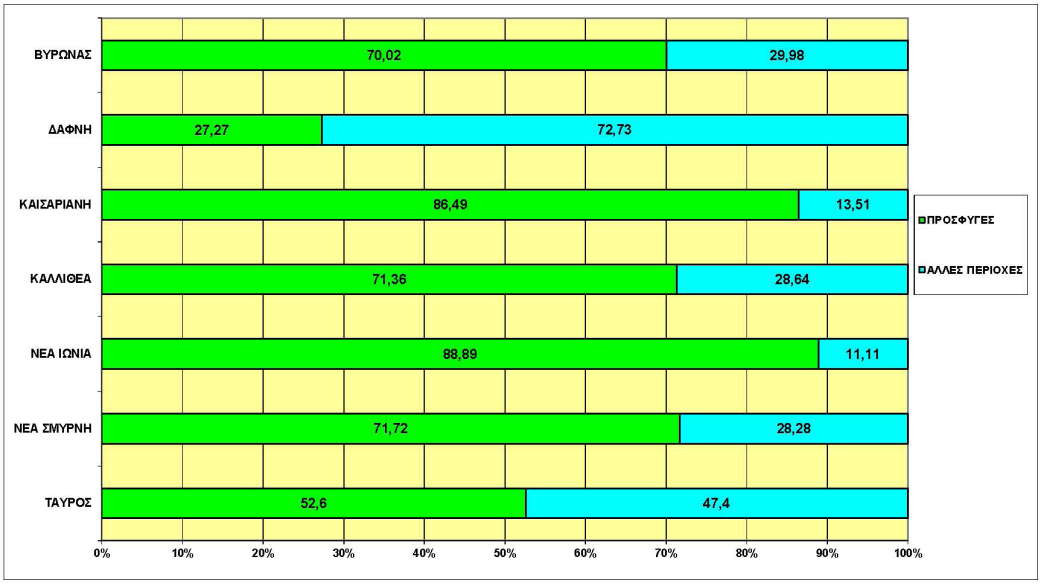
Γράφημα 4: Καταγωγή γυναικών ανά δήμο για την περίοδο 1924-1940
(Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμων)

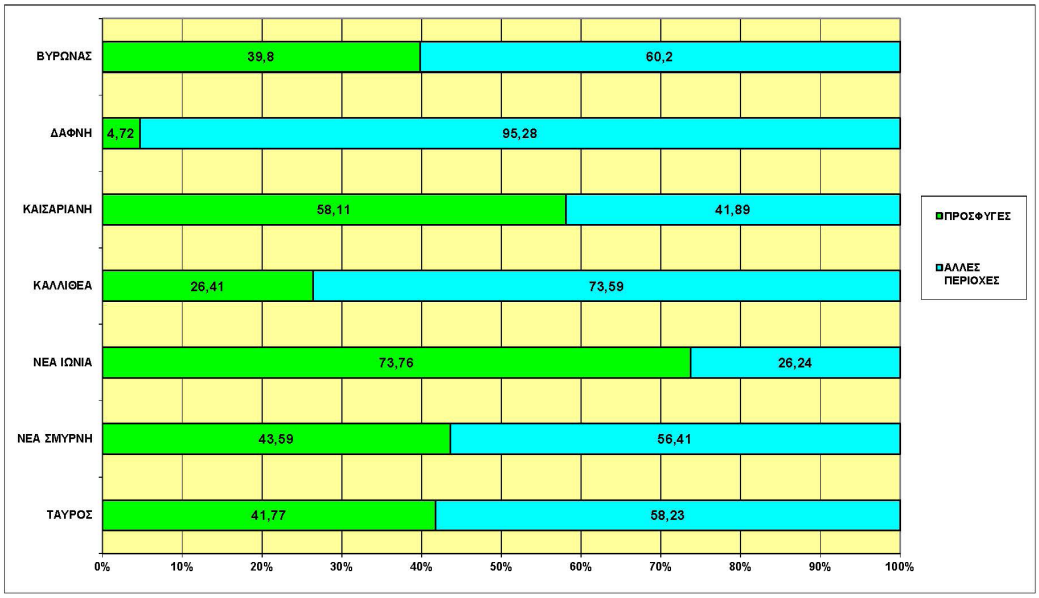
Η εγκατάσταση και εσωτερικών μεταναστών στους νέους δήμους καθόρισε, εν μέρει, και τον χαρακτήρα των επιγαμιών. Στους προσφυγικούς δήμους (με εξαίρεση τη Δάφνη), οι άντρες πρόσφυγες επέλεγαν να παντρευτούν κυρίως γυναίκες από τις δικές τους περιοχές (βλ. Γράφημα 5). Ωστόσο, είναι σημαντικό και το ποσοστό των γηγενών που παντρεύονταν γυναίκες πρόσφυγες (βλ. Γράφημα 6). Οι γυναίκες πρόσφυγες, εξάλλου, αποτελούσαν την πλειονότητα του γυναικείου πληθυσμού στους δήμους αυτούς.[29] Έτσι, στη Νέα Ιωνία, 3 στους 4 γάμους έγιναν ανάμεσα σε προσφυγοπούλες και γηγενείς, αλλά μόνο 2 στους 4 γάμους είχαν την ίδια σύνθεση στην Καισαριανή, στη Νέα Σμύρνη, στον Ταύρο και στον Βύρωνα, και μόνο 1 στους 4 στην Καλλιθέα.

29 Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1821-1940*, ό.π., σ. 149.

Γράφημα 5: Καταγωγή γυναικών τις οποίες παντρεύονται οι άντρες πρόσφυγες, ανά δήμο, για την περίοδο 1924-1940 (Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμων)

Γράφημα 6: Καταγωγή γυναικών τις οποίες παντρεύονται οι άντρες γηγενείς, ανά δήμο, για την περίοδο 1924-1940 (Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμων)

Εκτός από την επιλογή συζύγου και τις νέες συγγενικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ γηγενών και προσφύγων, εξίσου σημαντικός παράγοντας για την επιβίωση και

την ενσωμάτωση υπήρξε η απασχόληση. Παράγοντας υποδηλωτικός των κοινωνικών αντιθέσεων και συγκρούσεων, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1930.[30] Όπως προαναφέρθηκε, στους υπό μελέτη δήμους οι άντρες πρόσφυγες απασχολούνταν ως τεχνίτες - μικροκατασκευαστές, μικρομαγαζάτορες (υποδηματοποιοί, επιπλοποιοί, ξυλουργοί, κουρείς, ράφτες...) και εργάτες (βλ. Γράφημα 7) σε ποσοστό μεγαλύτερο του 50%, ενώ οι ιδιωτικοί υπάλληλοι και οι έμποροι (μάλλον μικρέμποροι, που συχνά άνοιγαν την πραμάτεια τους στο παράθυρο του οικήματός τους) αποτελούσαν το 25% του προσφυγικού πληθυσμού. Ειδικότερα, τα πιο συχνά επαγγέλματα που δηλώνονταν από τους ίδιους τους συζύγους πρόσφυγες ήταν ιδιωτικοί υπάλληλοι, υποδηματοποιοί, αμμοκονιαστές, εργάτες, και πολύ λιγότεροι δήλωναν έμποροι – κατά πάσα πιθανότητα πλανόδιοι.[31] Οι παντοπώλες, π.χ., ενώ το 1920 ήταν 3.116, το 1928 έφτασαν τις 4.755. Στον δε πληθυσμό των γηγενών, οι τεχνίτες και οι εργάτες αποτελούσαν το 37% του εργαζόμενου πληθυσμού (βλ. Γράφημα 8). Τόσο οι γηγενείς όσο και οι πρόσφυγες εργάτες εργάζονταν, κατά κανόνα, σε εργαστήρια και σε μικρές μονάδες βιοτεχνικού χαρακτήρα, διάσπαρτες στην πρωτεύουσα, αλλά εργάζονταν επίσης και στην οικοδομή,[32] που λόγω των αναγκών στέγασης των προσφύγων γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη την περίοδο αυτή. Οι απασχολούμενοι στη βιομηχανία αυξήθηκαν κατά 50% από το 1920 έως το 1928, χάρη στην έλευση των προσφύγων. Οι δηλωμένοι ως έμποροι, πρόσφυγες και γηγενείς, ήταν συνήθως μικρέμποροι, και όταν η οικονομική κρίση του 1929 ενέσκηψε στην Ελλάδα, το εμπόριο διήλθε περίοδο κρίσης, εξαιτίας του περιορισμού των εισαγωγών και του «υπερεπαγγελματισμού». «Αρκετοί περιέπεσαν εις το στάδιον του προλεταριάτου».[33]

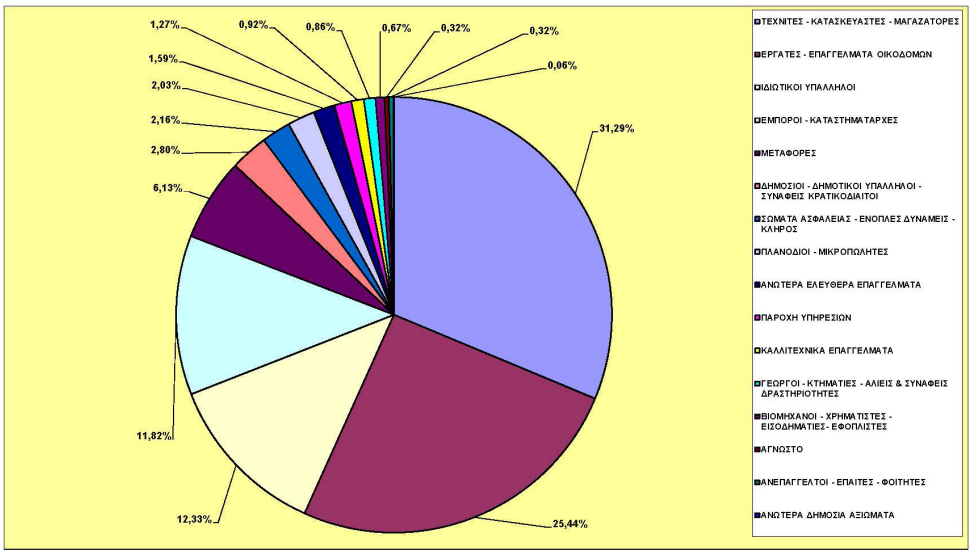
30. George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϊ, 1983 και Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1993.

31. Ήδη τον Δεκέμβριο του 1921, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της αστυνομίας, υπήρχαν στην Αθήνα 9.817 «πλανόδιοι μεταπράται», εκτός από τους λούστρους και τους εφημεριδοπώλες. Οι 1.416 ήταν μέχρι 20 ετών, οι 8.860 από 20-40 ετών· βλ. Αλέξανδρος Σβώλος, «Ο αγών κατά της ανεργίας», εφημ. *Το Βήμα*, 21.1.1923.

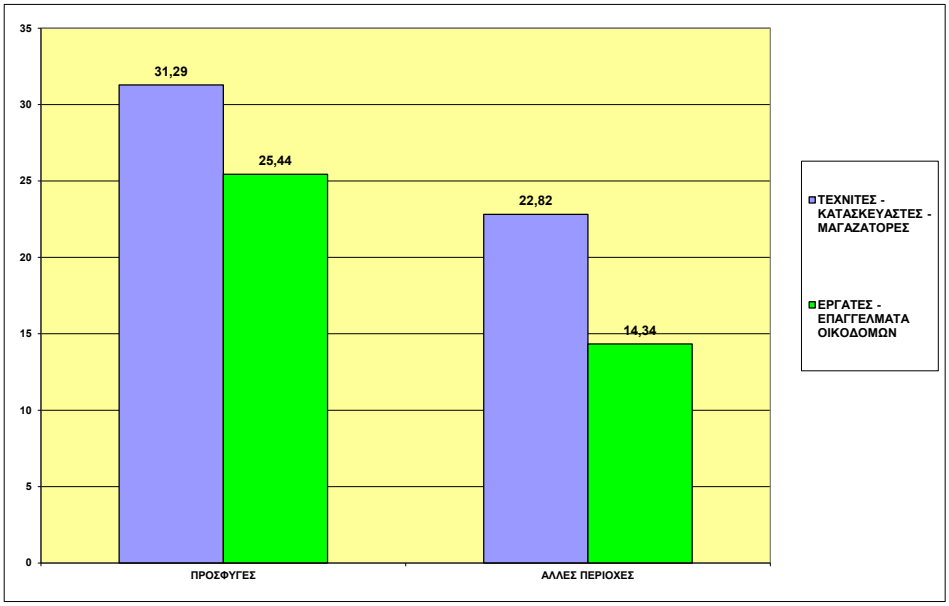
32. Σύμφωνα με τον Morgenthau, το 90% όσων εργάστηκαν στην κατασκευή σπιτιών ήταν πρόσφυγες.

33. «Η κρίσις των μεγάλων αστικών μας κέντρων. Πώς θα κατορθώσουν οι πόλεις μας να εξυγιανθούν, ν' αναζωογονηθούν και να καταστούν οικονομικώς αυτάρκεις και βιώσιμοι. Αθήναι: η πόλις της φαινομενικής ευημερίας. Ειδική έρευνα του "Οικονομικού Ταχυδρόμου" εις τα σημαντικότερα κέντρα της χώρας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (5.2.1933) 1-2.

Γράφημα 7: Επαγγέλματα αντρών γεννημένων σε προσφυγικές περιοχές, 1924-1940
(Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμων)

Γράφημα 8: Τεχνίτες, κατασκευαστές και μαγαζάτορες, εργάτες
και επαγγέλματα οικοδομών, ασκούμενα από πρόσφυγες και ντόπιους, 1924-1940
(Ποσοστό % του συνόλου των ασκούμενων επαγγελμάτων. Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμων)

Για την ελληνική βιομηχανία, οι γυναίκες πρόσφυγες αποτέλεσαν πολύτιμη κινητήρια δύναμη, αφού αξιοποιήθηκαν ως φτηνό και αρκετές φορές ως ειδικευμένο εργατικό

δυναμικό.[34] Όπως είδαμε, σε προσφυγικές συνοικίες της πρωτεύουσας λειτουργούσαν πολλά εργοστάσια (κυρίως ταπητοβιομηχανίες, υφαντήρια βαμβακερών υφασμάτων και νημάτων), στα οποία εργάζονταν χιλιάδες γυναίκες. Παρόλο που οι ληξιαρχικές πράξεις γάμου, ως πρωτογενής αρχειακή πηγή, επιτρέπουν σαφώς μια αναλυτική προσέγγιση στο ζήτημα των ανδρικών επαγγελμάτων, η μελέτη δεν μπόρεσε να συνεισφέρει σημαντικά σε στατιστικά δεδομένα «γυναικείων» επαγγελμάτων. Η δήλωση του γάμου γινόταν κατά κανόνα από τον σύζυγο, και τα περισσότερα «γυναικεία» επαγγέλματα μάλλον διακόπτονταν την ημέρα του γάμου. Μόνο στην εργατική Νέα Ιωνία δηλώθηκε με επάγγελμα το 20,5% των γυναικών προσφύγων και το 28% των ντόπιων γυναικών. Αντίθετα, στους υπόλοιπους δήμους, το ποσοστό καταγραφής «οικοκυρά» στη θέση του επαγγέλματος ξεπερνούσε το 95%. Εξάλλου, ο γάμος συνιστούσε λόγο απόλυσης της υπαλλήλου στην Εθνική Τράπεζα το 1930, και σε όλη αυτή τη δεκαετία αυξάνονται οι περιορισμοί και οι απαγορεύσεις προσλήψεων γυναικών στο Δημόσιο.[35] Στα λαϊκά, όμως, στρώματα δεν υπήρχε η δυνατότητα διακοπής της εργασίας της συζύγου, και οι σύζυγοι το δήλωναν.

Είδαμε, λοιπόν, όλα τα γυναικεία επαγγέλματα του Μεσοπολέμου: τα αστικά, όπως καθηγήτρια, δασκάλα, δημόσια υπάλληλος, τραπεζική υπάλληλος, νοσοκόμα, αλλά και τα πιο λαϊκά, όπως μοδίστρες, καπελούδες και εργάτριες υφαντουργείων, μεταξουργείων και ταπητουργείων. Πάντως, στον τομέα της απασχόλησης δεν φαίνεται να υπήρχαν αισθητές διαφορές ανάμεσα σε προσφυγοπούλες και ντόπιες στους προσφυγικούς δήμους που μελετήσαμε.

Οι πρόσφυγες, άνδρες και γυναίκες, στους δήμους που περιλαμβάνονται στη μελέτη, οι βιομηχανικοί εργάτες, οι οικοδόμοι, οι ιδιωτικοί υπάλληλοι και οι μικρέμποροι, διόγκωσαν τα λαϊκά στρώματα της πρωτεύουσας. Η ενσωμάτωσή τους ήταν αργή και επίπονη, και ο γάμος μεταξύ προσφύγων ήταν η αναγκαία επιλογή για να νιώθουν οικεία, τουλάχιστον στο σπίτι τους ή, μάλλον, στο δωμάτιο ή το παράπηγμα.

34. Μαργαρίτα Δρίτσα, «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», Θάνος Βερέμης και Γιούλα Γουλιμή (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία - οικονομία - πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα, 1989, σελ. 53.

35. Αβδελά, «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στον Μεσοπόλεμο», ό.π., σ. 198, 202-203.

Η δεκαετία του 1930 υπήρξε πολύ δύσκολη για όλα τα λαϊκά στρώματα, που ζούσαν σε μάλλον άθλιες συνθήκες. Τουλάχιστον 9.000 προσφυγικές οικογένειες έμεναν σε ξύλινα παραπήγματα, και άλλες 1.500 οικογένειες «εις υπόγεια υγρά και ανήλιαγα». Τρεις χιλιάδες άτομα, κυρίως ανήλικοι, έμεναν σε πατάρια καταστημάτων και κοιμούνταν σε σάκους.[36] Οι παραγκουπόλεις εξαλείφθηκαν βαθμιαία, με πολύ αργούς ρυθμούς, σε σημείο που, έως και τον Φεβρουάριο του 1978, περίπου 3.000 αστικές προσφυγικές οικογένειες ζούσαν ακόμη σε παραπήγματα.[37] Ευτυχώς, χιλιάδες άλλες οικογένειες είχαν καταφέρει να αποκτήσουν αξιοπρεπή στέγη και να ενταχθούν στη ζωή της πόλης.

Από την άφιξη των προσφύγων της Μικράς Ασίας μέχρι σήμερα, έναν αιώνα μετά, η μελέτη της βίαιης αυτής μετανάστευσης παρουσιάζει αμείωτο ενδιαφέρον και παραμένει επίκαιρη όσο υπάρχουν άνθρωποι που αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τη χώρα τους εξαιτίας πολέμων, διωγμών ή φόβου.

36. «"Με ανοικτά τα μάτια": Ο κ. Μανιαδάκης περί του μεγέθους της αθλιότητος που περικλείει η ελληνική πρωτεύουσα», εφημ. *Το Βήμα*, 3.1.1938.

37. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, ό.π., σ. 188.

Διεθνείς αποστολές στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Μαρτυρίες και αναμνήσεις από τη διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος

Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης

Η Μικρασιατική Καταστροφή και η συνακόλουθη μαζική ροή προσφύγων στην Ελλάδα, το φθινόπωρο του 1922, δημιούργησαν μια άνευ προηγουμένου ανθρωπιστική κρίση, την οποία η ελληνική πολιτεία, παρά τις φιλότιμες προσπάθειές της, αδυνατούσε να διαχειριστεί από μόνη της. Στο πλευρό της Ελλάδας βρέθηκαν από την πρώτη στιγμή ανθρωπιστικές οργανώσεις αλλά και μεμονωμένα άτομα που, αντιλαμβανόμενα το μέγεθος της τραγωδίας, έσπευσαν στο πεδίο προκειμένου να συνδράμουν στην προσπάθεια της περίθαλψης και της ανακούφισης των προσφύγων.

Στο άρθρο αυτό θα φωτιστεί η δράση ορισμένων πρωταγωνιστών της περιόδου. Πρόκειται για την Esther Pohl Lovejoy (1869-1967),[1] Αμερικανίδα γιατρό και ακτιβίστρια, πρόεδρο της Διεθνούς Ένωσης Γυναικών Ιατρών (Medical Women's International Association), τον Αμερικανό δικηγόρο Charles B. Eddy (1873-1951),[2] πρόεδρο της

1. Για τα βιογραφικά στοιχεία της, βλ. Kimberly Jensen, «Esther Clayson Pohl Lovejoy (1869-1967)», *Oregon Encyclopaedia*, https://www.oregonencyclopedia.org/articles/lovejoy_esther_clayson_pohl_1869_1967_/ (πρόσβαση 10.8.2023).

2. Για τα βιογραφικά στοιχεία του Charles B. Eddy, βλ. «C.B. Eddy, Helped Greek Refugees; Former Lawyer Here Was Head of Resettlement Program in 1926-30 - Dies in Hartford», *The New York Times*, 11.1.1951.

Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, και τον Αμερικανό Harold Boughton Allen (1891-1970),[3] καθηγητή Γεωργικής Εκπαίδευσης στο πανεπιστήμιο Rutgers του Νιου Τζέρσεϊ και διευθυντή εκπαίδευσης της Near East Foundation. Και οι τρεις τους υπήρξαν από τους πρώτους που αφίχθηκαν στην Ελλάδα μετά την Καταστροφή, παραμένοντας εκεί για αρκετό χρόνο, προκειμένου να συνδράμουν τις ελληνικές αρχές στο τιτάνιο έργο τους. Ουσιαστικά, το έργο των τριών προαναφερθέντων, και των οργανώσεων που εκπροσωπούσαν, εντάσσεται μέσα στις δύο μεγάλες περιόδους της διαχείρισης του προσφυγικού ζητήματος στην Ελλάδα. Η πρώτη περίοδος ξεκινά από τη στιγμή της κατάρρευσης του μικρασιατικού μετώπου, τον Σεπτέμβριο του 1922, και ολοκληρώνεται τον Δεκέμβριο του 1923. Αποτελεί την πιο δραματική περίοδο, στην οποία βασική προτεραιότητα, τόσο των ελληνικών αρχών όσο και των ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων, υπήρξε η ανακούφιση και η περίθαλψη των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων που κατέφυγαν υπό άθλιες συνθήκες στην Ελλάδα. Στους μήνες αυτούς η δράση της Near East Relief, η οποία συνέχισε το έργο που είχε ήδη ξεκινήσει στην Ανατολία στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς και η έντονη παρουσία των αμερικανικών φιλανθρωπικών οργανώσεων που συνεργάστηκαν με αυτήν επί του πεδίου, στέλνοντας έμψυχο δυναμικό (ανάμεσά τους και τη Lovejoy), ιατροφαρμακευτικό υλικό αλλά και χρήματα, αποτελεί τον βασικό ιστό γύρω από τον οποίο εξυφάνθηκαν οι προσπάθειες τόσο των ιδιωτών όσο και του κράτους. Από τις αρχές του 1924 το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα πέρασε σε μια νέα φάση, από την ανακούφιση των προσφύγων στην παραγωγική αποκατάσταση και την ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία. Το τιτάνιο εκείνο έργο συντονίσθηκε από την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), έναν διεθνή οργανισμό υπό την εποπτεία της Κοινωνίας των Εθνών, η οποία ανέλαβε να συντονίσει την όλη επιχείρηση. Είναι, επίσης, αξιομνημόνευτο πως, σε στενή συνεργασία με την ΕΑΠ, και μετά τη διάλυσή της, το 1930, μόνη της, έδρασε στην Ελλάδα η Near East Foundation, μια αμερικανική οργάνωση που εκκολάφθηκε μέσα στη Near East Relief, αλλά επεξέτεινε χρονικά τη δράση της πολύ περισσότερο.

3. Για τα βιογραφικά στοιχεία του βλ. «Harold B. Allen Educational Activities of the Near East Foundation Files», *Rutgers University Archives*, https://archives.libraries.rutgers.edu/repositories/3/resources/650 (πρόσβαση 10.8.2023).

Είναι ενδιαφέρον πως στα κείμενά τους και οι τρεις (Lovejoy, Eddy και Allen) ερμηνεύουν την αποστολή τους στην Ελλάδα ως εκπλήρωση του χριστιανικού χρέους τους. Παραπέμπουν, μάλιστα, στο γνωστό όραμα του Αποστόλου Παύλου, το οποίο τον οδήγησε στη Μακεδονία. Ήταν στο πλαίσιο της δεύτερης αποστολικής του περιοδείας, όταν ο Παύλος βρισκόταν στην Τρωάδα της Μικράς Ασίας. Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στις *Πράξεις των Αποστόλων*, εκεί είδε ένα όραμα στο οποίο ένας άνδρας Μακεδόνας στάθηκε μπροστά του, παρακαλώντας τον να περάσει στην απέναντι όχθη του Αιγαίου, στη Μακεδονία, για να τους βοηθήσει. Η αντίδραση του Παύλου και των συνεργατών του ήταν άμεση. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει το βιβλίο των *Πράξεων,* «αμέσως μόλις είδε το όραμα [ενν. ο Παύλος], χωρίς καθυστέρηση αναζητήσαμε τρόπο να έλθουμε στη Μακεδονία», αφού τόσο ο ίδιος ο Παύλος όσο και οι συνεργάτες του θεώρησαν το όραμα αυτό ως πρόσκληση του Κυρίου να κηρύξουν το Ευαγγέλιό του στην εν λόγω περιοχή. Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό ότι αυτού του τύπου η θεία παρότρυνση είναι μοναδική στο βιβλίο των *Πράξεων*. Υπακούοντας στη θεία αυτή εντολή, ο Παύλος και οι συνεργάτες του κατευθύνθηκαν με πλοίο από την Τρωάδα στη Σαμοθράκη, κι από εκεί, την επομένη ημέρα, στη Νεάπολη (σημ. Καβάλα), απ' όπου πεζοί συνέχισαν προς την πόλη των Φιλίππων. Μετά από μια σχετικά σύντομη παραμονή τους εκεί, ο Παύλος και οι συνεργάτες του, ακολουθώντας την Εγνατία οδό, έφθασαν, μέσω της Αμφιπόλεως και της Απολλωνιάδας, στη Θεσσαλονίκη. Ωστόσο, λόγω αναταραχής, εγκατέλειψαν σύντομα την πρωτεύουσα της Μακεδονίας και πήγαν στη Βέροια.[4]

Η Esther Pohl Lovejoy, μια σπουδαία γιατρός και πρωτοπόρος φεμινίστρια, ήταν παλαιά γνώριμη των Ελλήνων, αφού ήταν πρόεδρος των Αμερικανικών Νοσοκομείων Γυναικών (American Women's Hospitals) στη διάρκεια της καταστροφής της Σμύρνης. Στη μελέτη της *Certain Samaritans*,[5] η Lovejoy επιχειρεί να απαντήσει στο ερώτημα πώς

4. Το απόσπασμα από τις *Πράξεις των Αποστόλων* (16.10 έως 17.14) έχει ως εξής: «Παρελθόντες δὲ τὴν Μυσίαν κατέβησαν εἰς Τρῳάδα καὶ ὅραμα διὰ τῆς νυκτὸς ὤφθη τῷ Παύλῳ· ἀνήρ τις ἦν Μακεδὼν ἑστώς, παρακαλῶν αὐτὸν καὶ λέγων· διαβὰς εἰς Μακεδονίαν βοήθησον ἡμῖν. ὡς δὲ τὸ ὅραμα εἶδεν, εὐθέως ἐζητήσαμεν ἐξελθεῖν εἰς τὴν Μακεδονίαν, συμβιβάζοντες ὅτι προσκέκληται ἡμᾶς ὁ Κύριος εὐαγγελίσασθαι αὐτούς. Ἀναχθέντες οὖν ἀπὸ τῆς Τρῳάδος εὐθυδρομήσαμεν εἰς Σαμοθρᾴκην, τῇ δὲ ἐπιούσῃ εἰς Νεάπολιν, ἐκεῖθέν τε εἰς Φιλίππους, ἥτις ἐστὶ πρώτη τῆς μερίδος τῆς Μακεδονίας πόλις κολωνία. Ἦμεν δὲ ἐν αὐτῇ τῇ πόλει διατρίβοντες ἡμέρας τινάς».

5. Esther Pohl Lovejoy, *Certain Samaritans*, Νέα Υόρκη, 1927.

βρέθηκε στην παραλία της Σμύρνης τη στιγμή της Καταστροφής κάνοντας αναφορές στη φεμινιστική δράση της.[6] Γι' αυτόν τον λόγο, υποστηρίζει, ιδρύθηκε ο αμερικανικός Εθνικός Σύλλογος Γυναικών Ιατρών (Medical Women's National Association) το 1917, για να προσφέρει βοήθεια στις χώρες που είχαν πληγεί από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.[7] Η Lovejoy ήταν πιθανότατα η μόνη Αμερικανίδα που βρέθηκε στη Σμύρνη τη στιγμή της εισόδου των κεμαλικών στρατευμάτων και η μαρτυρία της είναι συγκλονιστική για όσα αντίκρισε στην ιωνική πρωτεύουσα. Περισσότεροι από 300.000 πρόσφυγες, υποστηρίζει, είχαν στοιβαχτεί στην προκυμαία, ζώντας κυριολεκτικά σαν τα ζώα, σε μια αφόρητη και βρομερή κατάσταση, αφού φοβούνταν πως, αν απομακρύνονταν από τη θάλασσα, θα έχαναν τη ζωή τους.[8] Με μια βαθιά ηθική ενσυναίσθηση και ανθρωπιστική προσέγγιση για το δράμα των Ελλήνων προσφύγων, η Lovejoy, καταγγέλλοντας ταυτόχρονα την αδιαφορία, υπό το πρόσχημα της ουδετερότητας, των ξένων πολεμικών πλοίων που βρίσκονταν εκεί, σημειώνει γλαφυρά πως «οι πέτρες στην προκυμαία της Σμύρνης είναι σκληρές, ωστόσο, δεν είναι τόσο σκληρές όσο οι καρδιές των εθνών».[9] Σε άλλο σημείο των αναμνήσεών της η Lovejoy υποστηρίζει πως αυτό που αντίκρισε στην προβλήτα του σιδηροδρομικού σταθμού της Σμύρνης, την τελευταία εβδομάδα του Σεπτεμβρίου του 1922, ήταν το μεγαλύτερο έγκλημα εναντίον της ανθρωπότητας που η ίδια, τουλάχιστον, γνώριζε. Εννοούσε τον βίαιο αποχωρισμό από τις οικογένειές τους ανδρών ηλικίας από 17 έως 45 ετών, οι οποίοι εκτοπίζονταν από τις τουρκικές αρχές στο εσωτερικό της Ανατολίας, την ίδια στιγμή που τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς τους ούρλιαζαν και εκλιπαρούσαν, ενώ προσπαθούσαν να επιβιβαστούν στα πλοία της σωτηρίας τους.[10] Via Dolorosa, οδός του μαρτυρίου, είναι η έκφραση που η ίδια χρησιμοποιεί, κάνοντας ευθεία αναφορά στο μαρτύριο του Ιησού στον δρόμο προς τον Γολγοθά.

Αμέσως μετά την τραγωδία στην προκυμαία της Σμύρνης, η Lovejoy, μαζί με τις συναδέλφισσές της, κατευθύνθηκαν αρχικά στη Μυτιλήνη και τη Χίο, όπου στοιβάζονταν εξαθλιωμένοι πρόσφυγες, και έστησαν πρόχειρα νοσοκομεία και σταθμούς διανομής

6. *Στο ίδιο*, σ. 5.
7. *Στο ίδιο*, σ. 6.
8. *Στο ίδιο*, σ. 143.
9. *Στο ίδιο*, σ. 146.
10. *Στο ίδιο*, σ. 157-158.

γάλακτος.[11] Για έναν περίπου μήνα όλες οι αμερικανικές οργανώσεις που βρέθηκαν σε ελληνικό έδαφος εργάζονταν υπό την ομπρέλα της Disaster Relief Committee, της οποίας επικεφαλής ήταν ο Αμερικανός ναύαρχος Bristol. Οι περιγραφές των πρώτων ημερών από την άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα είναι πραγματικά συγκλονιστικές, αποκαλύπτοντας ένα σκηνικό χάους: «Οι πρόσφυγες συνωστίζονταν έξω από τα πρόχειρα νοσοκομεία αναζητώντας βοήθεια, άρρωστοι κείτονταν αβοήθητοι στους δρόμους, ενώ έγκυες γυναίκες γεννούσαν σε ακάλυπτους χώρους χωρίς καμία βοήθεια», καταγράφει με θλίψη η Αμερικανίδα ακτιβίστρια.[12]

Τους επόμενους μήνες η κατάσταση επιδεινώθηκε περαιτέρω, καθώς οι πρόσφυγες εξακολούθησαν να συρρέουν ανά κύματα. Τον Νοέμβριο του 1922 η Near East Relief, μετά από ενέργειες του διευθυντή της H. C. Jaquith, ξεκίνησε να μεταφέρει ορφανά παιδιά αρμενικής καταγωγής, από τα ορφανοτροφεία της στην Ανατολία, στην Ελλάδα. Η American Women's Hospitals συμφώνησε να διευθύνει την περίθαλψή τους.[13] Έως τον Αύγουστο του 1923, μάλιστα, η οργάνωση ανέλαβε όλα τα έξοδα για την περίθαλψη των ορφανών, τα οποία στεγάσθηκαν σε κτίρια που διέθεσε η ελληνική κυβέρνηση. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, περίπου 10.000 ορφανά διέμειναν σε 12 μικρά νοσοκομεία-ορφανοτροφεία.[14]

Ωστόσο, ήταν τέτοια η έκταση της ανθρωπιστικής τραγωδίας που στα τέλη του φθινοπώρου του 1922 η κατάσταση στην Ελλάδα επιδεινώθηκε. Όπως σημειώνει η Lovejoy, βδομάδα με τη βδομάδα οι συνθήκες υγείας χειροτέρευαν, αφού οι εγκαταστάσεις καραντίνας στα λιμάνια υποδοχής είχαν κατακλυσθεί από πρόσφυγες, με αποτέλεσμα να θερίζουν οι επιδημικές ασθένειες, που μεταδίδονταν πολύ γρήγορα. Το γεγονός αυτό υποχρέωσε την ελληνική κυβέρνηση, στις αρχές Ιανουαρίου του 1923, να κλείσει προσωρινά τις πύλες της χώρας στους Πόντιους πρόσφυγες, ανάμεσα στους οποίους είχαν καταγραφεί και τα περισσότερα κρούσματα.[15] Ωστόσο, κάτω από την πίεση των πραγμάτων, η Ελλάδα υποχρεώθηκε να λειτουργήσει στη Μακρόνησο έναν νέο

11. *Στο ίδιο*, σ. 172.
12. *Στο ίδιο*, σ. 174-175 (όλα τα αποσπάσματα που ακολουθούν είναι σε μετάφραση δική μου).
13. *Στο ίδιο*, σ. 190-191.
14. *Στο ίδιο*, σ. 192.
15. *Στο ίδιο*, σ. 194.

σταθμό καραντίνας, προκειμένου να αποσυμφορήσει την κατάσταση και να υποδεχθεί τους Πόντιους πρόσφυγες.

Την τελευταία περίοδο της δράσης της στην Ελλάδα η Lovejoy την πέρασε στη Μακεδονία. Τον Σεπτέμβριο του 1923 ο γενικός διοικητής Μακεδονίας Αχιλλέας Λάμπρος απέστειλε τηλεγράφημα στην American Women's Hospitals ζητώντας της να σπεύσει να βοηθήσει, αφού το προσφυγικό ζήτημα στην περιοχή ήταν ιδιαίτερα οξυμένο. Σχετικά τηλεγραφήματα που στάλθηκαν την ίδια περίοδο στις ΗΠΑ αναδεικνύουν την κρισιμότητα των στιγμών:

> Η πείνα θερίζει. Δεν μπορεί κανείς να περπατήσει μέσα από τα στρατόπεδα προσφύγων χωρίς να δει εκατοντάδες πρόσφυγες των οποίων τα πρόσωπα είναι χλωμά από την έλλειψη τροφής. Το ένα τρίτο των προσφύγων λιμοκτονούν. Είναι ό,τι πιο δυσάρεστο έχω συναντήσει κατά τη διάρκεια της παραμονής μου στην Εγγύς Ανατολή. Δεκάδες χιλιάδες, κυρίως γυναίκες και παιδιά, υποσιτισμένα, με ελονοσία, ζουν σε απερίγραπτα πολυσύχναστους ανθυγιεινούς στρατώνες, σκηνές και παράγκες. Πρόκειται για την πιο επείγουσα κατάσταση που έχει διαμορφωθεί σε οποιαδήποτε χώρα μετά τον Παγκόσμιο Πόλεμο [...] Από την αρχή της χριστιανικής εξόδου από την Τουρκία, ο οργανισμός μας έχει ιδρύσει 37 νοσοκομεία σε διάφορες περιοχές στην ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου. Ένα μεγάλο ανθρωπιστικό έργο περίθαλψης έχει πραγματοποιηθεί υπό αμερικανική επίβλεψη. Στη Μακεδονία η ελονοσία θερίζει. Μόνο το 1924 σε ένα προσφυγικό χωριό της Χαλκιδικής πέθανε το 1/5 του πληθυσμού από την ελονοσία [...] η Ελλάδα δεν υποφέρει τόσο από τις επαναστάσεις αλλά από την ελονοσία. Οι επαναστάσεις είναι μάλλον ο συνηθισμένος τρόπος των Ελλήνων για να αλλάζουν κυβερνήσεις χωρίς χάσιμο χρόνου ή να χρησιμοποιούν χρήματα για εξαγορά συνειδήσεων.[16]

Ο Charles B. Eddy διετέλεσε πρόεδρος της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, ενός διεθνούς οργανισμού που συστάθηκε με το Πρωτόκολλο της Γενεύης, στις 29 Σεπτεμβρίου 1923, προκειμένου να διαχειρισθεί εξολοκλήρου το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα. Ο τρόπος διοικητικής και οικονομικής λειτουργίας, καθώς και οι σκοποί της ΕΑΠ, καθορίζονταν από το καταστατικό της, το οποίο ανέφερε πως η ΕΑΠ θα ήταν νομικό πρόσωπο που θα μπορούσε να λειτουργεί βάσει της ελληνικής νομοθεσίας,

16. *Στο ίδιο*, σ. 297-300.

όπως κάθε άλλο οργανωμένο σωματείο. Δεν θα εξαρτιόταν όμως από καμία ελληνική διοικητική και εκτελεστική αρχή, αλλά θα επιτελούσε το έργο της ως ανεξάρτητος φορέας, απαλλαγμένος από κρατικές παρεμβάσεις και την πολυδαίδαλη και χρονοβόρα γραφειοκρατία, λογοδοτώντας μόνο στην ανώτατη αρχή της, την Κοινωνία των Εθνών. Το τετραμελές συμβούλιό της θα απαρτιζόταν από δύο μέλη διοριζόμενα από την Ελλάδα, μετά από έγκριση της ΚτΕ, ένα μέλος που θα διοριζόταν απευθείας από την ΚτΕ και ένα τέταρτο που θα προέδρευε και απαραιτήτως θα έπρεπε να προέρχεται από τις ΗΠΑ και να είναι αντιπρόσωπος φιλανθρωπικών οργανώσεων. Ο Αμερικανός, πρώην πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη, Henry Morgenthau υπήρξε ο πρώτος πρόεδρος της ΕΑΠ, ενώ ο Charles B. Eddy ήταν ο τρίτος, τελευταίος και μακροβιότερος πρόεδρός της, καθώς ανέλαβε το τιμόνι της τον Οκτώβριο του 1926 και παρέμεινε στη θέση του έως τη διάλυσή της, τον Δεκέμβριο του 1930.

Το 1931 ο Eddy δημοσίευσε το έργο του *Greece and the Greek Refugees*,[17] στο οποίο αναλύεται διεξοδικά και με σαφήνεια η δημιουργία του προσφυγικού ζητήματος στην Ελλάδα, η σύσταση της ΕΑΠ ως αυτόνομου οργανισμού, οι πολιτικές αγροτικής και αστικής αποκατάστασης που ακολούθησε, καθώς και η πρόοδος και η εξέλιξη των έργων που εκτέλεσε ανά γεωγραφική περιοχή της Ελλάδας. Τέλος, περιγράφονται η ολοκλήρωση του έργου και η διάλυση της Επιτροπής, όσα έγιναν κι όσα έμεναν να γίνουν, τα προβλήματα των αποζημιώσεων κ.ά.

Ο Eddy επιχειρεί, εύλογα, να δικαιολογήσει το έργο της ΕΑΠ, ωστόσο το σημαντικό στο έργο του είναι η παραδοχή του πως το έργο της αποκατάστασης χρειαζόταν χρόνια για να ολοκληρωθεί. Ο πολύπειρος Αμερικανός τεχνοκράτης είχε την ικανότητα να αντιληφθεί πως η παραγωγική αποκατάσταση των Ελλήνων προσφύγων ήταν μια σύνθετη διαδικασία, στην οποία, εκτός από χρήματα, έπρεπε να δοθεί πίστωση χρόνου προκειμένου να αποδειχθεί γόνιμη και ουσιαστική. Χαρακτηριστικά στην 27η τριμηνιαία έκθεση της ΕΑΠ σημειώνει:

> Εάν μέσα σε μερικές δεκαετίες, κατά τη διάρκεια των οποίων η πρόοδος και οι νέες ανάγκες που θα δημιουργηθούν θα επιφέρουν πολλές αλλαγές στις γεωργικές συνθήκες της Θράκης και της Μακεδονίας, μια εύρωστη φυλή αγροτών θα προκύψει από ένα μείγμα

17. Charles B. Eddy, *Greece and the Greek Refugees*, Λονδίνο, 1931.

> όλων των στοιχείων του ελληνισμού και θα εξασφαλίζει άφθονα έσοδα από αυτές τις δύο επαρχίες και ευημερία για την Ελλάδα, αυτό το αποτέλεσμα θα οφείλεται στην αρχική ώθηση που έδωσε η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων.[18]

Ενδιαφέρον είναι, επίσης, ότι ο Eddy έκανε λόγο για την ανάγκη εκπαιδευτικής αναβάθμισης των γεωργών της Μακεδονίας και της Θράκης. Η γεωργική εκπαίδευση ήταν γι' αυτόν μια αδήριτη ανάγκη. Μάλιστα, σημείωνε σχετικά:

> Οι Έλληνες δεν είναι οπισθοδρομικοί, ούτε στερούνται αντίληψης για τις υποχρεώσεις του πολίτη. Απαιτούν εκπαίδευση. Επομένως, οι εκπαιδευτικές δαπάνες είναι η κύρια προϋπόθεση για την επίλυση του προβλήματος. Τα αιτήματα των προσφύγων για την κατασκευή και τον εξοπλισμό των σχολείων δεν μπορούσαν να καλυφθούν πλήρως σε μια εποχή που η εγκατάσταση ήταν το πιο επείγον έργο, αν και η ΕΑΠ, η οποία δεν είχε τη νομική υποχρέωση να το πράξει, βοήθησε την κυβέρνηση διαθέτοντας χρήματα για την κατασκευή περίπου 400 σχολείων σε προσφυγικούς συνοικισμούς.[19]

Αυτή ακριβώς η ανάγκη γεωργικής εκπαίδευσης αποτέλεσε το πιο κρίσιμο στάδιο στην προσπάθεια παραγωγικής αποκατάστασης των Ελλήνων προσφύγων. Το πολύπλοκο έργο ανέλαβε η Near East Relief και στη συνέχεια η μετεξέλιξή της, η Near East Foundation, η οποία, από τα τέλη της δεκαετίας του 1930, ανέλαβε δράση στην Ελλάδα, κυρίως στη Μακεδονία. Το έργο της περιγράφει διεξοδικά ο Harold B. Allen, συγγραφέας της μελέτης *Come Over into Macedonia*, η οποία κυκλοφόρησε το 1943.[20]

Το 1926, ο Allen εξασφάλισε άδεια απουσίας δύο ετών, προκειμένου να συνεργαστεί με τη Near East Relief στην περιοχή του Καυκάσου. Εκεί ανέλαβε τη διεύθυνση μιας γεωργικής σχολής για ορφανά, ενώ μέσα σε λίγους μήνες διορίστηκε διευθυντής Εκπαίδευσης της όλης επιχείρησης της Near East Relief στον Καύκασο. Το 1928 μετατέθηκε, στην ίδια θέση, αλλά με τομέα δράσης του την Ελλάδα. Τα νέα του καθήκοντα συνέπεσαν με μια εποχή που η Near East Relief (σύντομα θα μετονομαζόταν σε Near East Foundation) βρισκόταν σε φάση μετάβασης από μια οργάνωση αρωγής σε μια οργάνωση που θα ασχολούνταν ευρύτερα με την ανάπτυξη μιας χώρας μέσω της

18. *Στο ίδιο*, σ. 233.
19. *Στο ίδιο*, σ. 237.
20. Harold B. Allen, *Come Over into Macedonia*, Νιου Μπράνσγουικ, 1943.

εκπαίδευσης. Η ιδιαίτερη εστίαση του Allen ήταν στην ελληνική Μακεδονία, που είχε δεχθεί εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1919-1922. Στον Allen ανατέθηκε να δημιουργήσει ένα μοντέλο αγροτικής εκπαίδευσης στη Μακεδονία. Για περισσότερα από δέκα χρόνια, από το 1928 έως το 1938, εργάστηκε για να ιδρύσει σχολεία και να εκπαιδεύσει τον πληθυσμό –τόσο τα παιδιά όσο και τους ενήλικες– σε σύγχρονες μεθόδους γεωργίας, οικιακής οικονομίας και υγιεινής.

Ο Allen έφθασε στη Θεσσαλονίκη στις 19 Ιουνίου 1928. Αμέσως κατευθύνθηκε στη Δράμα, ένα ταξίδι διάρκειας οκτώ ωρών με το τρένο. Το ζήτημα των ορφανών παιδιών, ανάμεσά τους και κάποια αρμενικής προέλευσης, ήταν πολύ έντονο, ο ίδιος μάλιστα τα υπολόγιζε σε 8-10.000. Στη μελέτη του ο Allen χαρακτηρίζει το ζήτημα των Ελλήνων προσφύγων ως το μεγαλύτερο προσφυγικό ζήτημα στον κόσμο την περίοδο εκείνη.[21] Η οξυδέρκειά του τον οδήγησε και σε ευρύτερες παρατηρήσεις, που θα έκριναν, σε μεγάλο βαθμό, το στοίχημα της παραγωγικής ένταξης των προσφύγων. Έτσι, σημειώνει πως το οδικό δίκτυο της μακεδονικής ενδοχώρας βρισκόταν σε κακή κατάσταση, η ποιότητα του φαγητού ήταν εξίσου κακή, η υγειονομική περίθαλψη ήταν ανύπαρκτη, ενώ η ελονοσία θέριζε.[22] Γινόταν πλέον σαφές ότι η ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία αποτελούσε ένα πολύ ευρύτερο ζήτημα, που εντέλει σχετιζόταν άμεσα με την παραγωγική ανασυγκρότηση και τον εκσυγχρονισμό της Ελλάδας και ιδιαίτερα των πρόσφατα ενσωματωμένων στον εθνικό κορμό Νέων Χωρών.

Οι εισηγήσεις του Αμερικανού τεχνοκράτη υπήρξαν πραγματικά καινοτόμες. Ο Allen έκανε λόγο για την ανάγκη αγροτικής εκπαίδευσης στη Μακεδονία, αφού έκρινε πως η διανομή γης και οικιών στους πρόσφυγες, όσο απαραίτητη κι αν ήταν, δεν θα μπορούσε από μόνη της να οδηγήσει στην επίλυση του γρίφου της αποκατάστασης. Κατηγοριοποίησε μάλιστα τις ανάγκες των χωριών σε εκείνες που αφορούσαν την υγεία και την υγιεινή, το σπίτι και το νοικοκυριό, καθώς και την αναψυχή. Το ριζοσπαστικό πρόγραμμά του εγκρίθηκε από τη Near East Foundation και τέθηκε σε εφαρμογή. Ο ίδιος επέλεξε έξι περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας για να εφαρμόσει τις ιδέες του, αξιοποιώντας μάλιστα και ορισμένα ορφανά που είχαν σπουδάσει γεωπονία με δαπάνες

21. *Στο ίδιο*, σ. 11.
22. *Στο ίδιο*, σ. 56.

της Near East Relief και είχαν επιστρέψει στην Ελλάδα για να βοηθήσουν κι αυτά στη διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος.

Ο Allen ξεκίνησε με έξι γεωπόνους, ενώ τον δεύτερο χρόνο οργάνωσε και ένα γεωργικό συνέδριο. Αντιλήφθηκε, επίσης, την ιδιαίτερη σχέση των ανθρώπων με τη θρησκεία, η οποία σε κάποιες περιπτώσεις προσέγγιζε τη δεισιδαιμονία, και προσπάθησε να την αξιοποιήσει. Συνεργάστηκε, έτσι, στενά με τους μητροπολίτες και τους ιερείς των χωριών. Μάλιστα, ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος ήταν εκείνος που εγκαινίασε το πρώτο αγροτικό συνέδριο, εκφωνώντας και ομιλία. Επιπλέον, κάθε έναρξη ενός νέου κύκλου δραστηριοτήτων συνοδευόταν από αγιασμό που έκανε ο τοπικός παπάς. Ο παράγοντας εκκλησία σταδιακά εξελίχθηκε σε σημείο-κλειδί για την επιτυχία των σχεδίων του Αμερικανού ανθρωπιστή. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ιερέας του χωριού Σταυροχώρι Κιλκίς χρησιμοποίησε πρώτος την ιδιωτική τουαλέτα, με αποτέλεσμα το παράδειγμά του να ακολουθήσουν σύντομα και οι ενορίτες του. Ο ίδιος ιερέας, μάλιστα, έπεισε τους συγχωριανούς του να υιοθετήσουν μια νέα καλλιέργεια, την αμπελουργία. Επίσης, ο ιερέας του χωριού Μακρύγιαλος Πιερίας έστειλε πρώτος τις κόρες του να παρακολουθήσουν μαθήματα μαγειρικής και ραπτικής. Τέτοιου είδους παραδείγματα οδήγησαν τον Allen να παραδεχθεί πως «ο ορθόδοξος ιερέας είναι πολύ συχνά ηγέτης όχι μόνο σε πνευματικά ζητήματα αλλά και σε διάφορα πράγματα που σχετίζονται με μια καλύτερη ζωή».[23]

Το πρόγραμμα της Near East Foundation ονομάσθηκε «Siga-Siga», ελληνική έκφραση που περιγράφει συνοπτικά τη μεθοδική και μακρόχρονη διαδικασία που οι Αμερικανοί αποφάσισαν να ασπασθούν ως προσέγγιση στο σύνθετο πρόβλημα της ανοικοδόμησης και της προσφυγικής ενσωμάτωσης στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Μακεδονία.[24]

Πολλές είναι οι πληροφορίες που περιλαμβάνονται στη μελέτη του Allen και αναδεικνύουν αυτό το μικρό ελληνικό «θαύμα». Το Κιλκίς, μια μακεδονική πόλη περίπου οκτώ ή δέκα χιλιάδων κατοίκων, παρακολούθησε με φθόνο το κοντινό χωριό Μεγάλη Βρύση, με τις μόλις εκατόν πενήντα αγροτικές οικογένειές του, να απολαμβάνει μαθήματα προγεννητικής εκπαίδευσης και ένα ιατρείο βρεφών. Οι ένας ή δύο γιατροί του Κιλκίς που συνεργάστηκαν με το προσωπικό μας, σημειώνει ο Allen, για να ελέγχουν

23. *Στο ίδιο*, σ. 112.
24. *Στο ίδιο*, σ. 293.

περιοδικά τα μωρά της Μεγάλης Βρύσης, είδαν το ποσοστό της βρεφικής θνησιμότητας να μειώνεται σταθερά σε αυτό το μικρό χωριό. Ο νομάρχης της περιφέρειας και ο μητροπολίτης της Ορθόδοξης Εκκλησίας γνώριζαν, επίσης, πλήρως την πρόοδο που γινόταν σ' εκείνο το μικρό τμήμα της δικής τους περιοχής.[25]

Είναι πολύ ενδιαφέρουσα η επισήμανση ότι το πρόγραμμα πρόνοιας στο σπίτι, που εφαρμόσθηκε στην Ελλάδα, είχε ασυνήθιστη επιρροή και εκτός των ελληνικών συνόρων. Πράγματι, η Near East Foundation είχε εξαρχής την πρόθεση τα αγροτικά προγράμματά της στην Ελλάδα να λειτουργήσουν ως ένα είδος κέντρου εκπαίδευσης για Αμερικανούς εργάτες που αποστέλλονταν στο εξωτερικό, καθώς και ως πρότυπο για ολόκληρη την Εγγύς, τη Μέση και την Άπω Ανατολή. Ως αποτέλεσμα, άτομα από την Αίγυπτο, το Σουδάν, την Ινδία, την Κίνα, τη Βιρμανία και τη Νότια Αφρική έφθασαν στην Ελλάδα, στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, προκειμένου να παρακολουθήσουν το πρόγραμμα. Και ήταν πάντα το πρόγραμμα «ευημερία στο σπίτι» αυτό που κυρίως ήθελαν να επισκεφθούν και να αξιολογήσουν. Έτσι, η κυβέρνηση της Κύπρου έστειλε νέες γυναίκες να εκπαιδευτούν στην ελληνική Μακεδονία, ενώ η Βασιλική Νοσηλευτική Σχολή των Τιράνων, στην Αλβανία, ανέθεσε σε μουσουλμάνες κοπέλες να περάσουν αρκετούς μήνες στην Ελλάδα, προκειμένου να παρακολουθήσουν μαθήματα καλών πρακτικών, που αφορούσαν την εκπαίδευση των γυναικών και την παροχή περίθαλψης.[26]

Όσοι βοήθησαν στην Ελλάδα εκείνες τις δυστυχισμένες μέρες μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο –στελέχη της Near East Relief, της Near East Foundation, του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, της ΕΑΠ και άλλων ανθρωπιστικών οργανώσεων– έγιναν μάρτυρες αυτής της αναγέννησης της χώρας στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Είδαν ένα λαό, παρατηρεί ο Allen, να συνειδητοποιεί ξαφνικά τις μεγάλες του ευθύνες, τις τεράστιες ευκαιρίες του για το μέλλον, καθώς θυμόταν την αξιόλογη ιστορική του κληρονομιά. Και καταλήγει παρατηρώντας:

> Εμείς του Ιδρύματος Εγγύς Ανατολής, ίσως πιο ξεκάθαρα και πιο παραστατικά από άλλους, είδαμε έναν σε μεγάλο βαθμό αγράμματο, φτωχό αγρότη να αρχίζει να αναπτύσσει νέες καλλιέργειες, να εκτρέφει καλύτερα ζώα, να χτίζει καλύτερα σπίτια και να συνεισφέρει δυναμικά στην προσπάθεια για μια καλύτερη Ελλάδα και έναν καλύτερο κόσμο.[27]

25. *Στο ίδιο*, σ. 296.
26. *Στο ίδιο*, σ. 297.
27. *Στο ίδιο*, σ. 302-303.

Δυστυχώς, η έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έθεσε πρόωρο τέλος στα καινοτόμα προγράμματα της Near East Relief. Ο Allen παρατηρούσε με θλίψη:

> Κάποια μέρα, ίσως πολύ νωρίτερα από ό,τι περιμένουν οι πληγωμένες καρδιές, θα έρθει η ειρήνη. Μια αληθινή και μια δίκαιη ειρήνη, ελπίζουμε, ώστε παντού σε αυτήν την πληγωμένη από τις μάχες περιοχή οι άντρες να μπορούν να επιστρέψουν στις γυναίκες και τα παιδιά τους και να ξεκινήσουν τις ειρηνικές ασχολίες που αγαπούν... Είναι προφανές, όμως, ότι μεγάλο μέρος του κόσμου θα πρέπει να ανοικοδομηθεί πάνω σε εντελώς νέα θεμέλια. Ολόκληρα έθνη έχουν καταστραφεί, μερικά από αυτά ίσως ανεπανόρθωτα. Χιλιάδες σπίτια πρέπει να ανοικοδομηθούν, εκατομμύρια διαταραγμένες ζωές πρέπει να αναπροσανατολιστούν. Είναι πάντως απολύτως σαφές ότι, όταν τελειώσει ο πόλεμος, πρέπει να ξεκινήσει αμέσως η μεγαλύτερη εργασία αποκατάστασης που έχει αναλάβει ποτέ η ανθρωπότητα.[28]

Ο Allen είχε δίκιο. Η κατεστραμμένη από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον αδελφοκτόνο Εμφύλιο Ελλάδα είχε ανάγκη από ακόμη μεγαλύτερη βοήθεια προκειμένου να σταθεί και πάλι στα πόδια της. Ο ίδιος ο Harrold Allen, αλλά και πολλά στελέχη της Near East Foundation και άλλων ανθρωπιστικών οργανώσεων, επέστρεψαν ξανά στην Ελλάδα. Ξανάπιασαν το νήμα της ιστορίας από εκεί που το είχαν αφήσει. Όμως αυτή είναι μια ιστορία η οποία ξεφεύγει από τα όρια του κειμένου αυτού.

28. *Στο ίδιο*, σ. 303.

«Τα θολά νερά δεν καθαρίζουν, αν δεν τρέξουν»:[1] Τα εγκαίνια της συνοικίας του Βύρωνα και η ονοματοδοσία της (17 Απριλίου 1924)

Ανδρέας Α. Αντωνόπουλος

Στους από τη μητέρα μου Σμυρνιούς προγόνους μου που ρίζωσαν στον Βύρωνα...

> Η Ελλάδα όμως σήκωσε το σταυρό του μαρτυρίου γενναία [...]. Πήρε κοντά της τα παιδιά της, όχι κατακτώντας τα εδάφη όπου εκείνα είχαν μοχθήσει αιώνες ολόκληρους, αλλά μαζεύοντάς τα [...] στα εδάφη που αποτελούσαν τότε την ελληνική πατρίδα. Κανένα έθνος δεν έχει να επιδείξει τόσα πολλά όσα η Ελλάδα σε παρόμοιες περιστάσεις. Με τη βοήθεια των φιλικά προσκείμενων Δυνάμεων και της Κοινωνίας των Εθνών η Ελλάδα μεταμόρφωσε την ώρα της συμφοράς στην ωραιότερη στιγμή της. Για τις πολλές θυσίες της έμελλε να ανταμειφθεί πλουσιοπάροχα. Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας και της Θράκης, αν και είχαν μαζί τους ελάχιστα χρήματα και υπάρχοντα, έφεραν ωστόσο την ευφυΐα και τις ικανότητές τους.[2]

Πράγματι, η διαπίστωση του διαπρεπούς Βρετανού ιστορικού Douglas Dakin αποτυπώνει με θαυμαστή ενάργεια τη ζοφερή πραγματικότητα που ζούσε η Ελλάδα στις αρχές του φθινοπώρου του 1922, αλλά και τη θετική, τελικά, κατάληξη που είχε η εισροή επιπλέον του ενός περίπου πέμπτου του συνολικού της πληθυσμού στην επικράτειά

1. Τουρκική παροιμία.

2. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, μτφρ: Α. Ξανθόπουλος, Αθήνα, 1989, σ. 400-401.

της:[3] Η εκρίζωση του ελληνισμού της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Ανατολικής Θράκης από τις πατρογονικές του εστίες –πράξη που ήδη είχε προσλάβει τον χαρακτήρα πολιτικού δόγματος[4] από την πλευρά αρχικά της ενωτικής νεοτουρκικής ηγεσίας και στη συνέχεια των εθνικιστών του Μουσταφά Κεμάλ– έθετε μια άμεση όσο και δυσεπίλυτη εξίσωση στη χώρα: αυτή της γοργής και αποτελεσματικής αποκατάστασης ενός πληθυσμού που, στη συντριπτική του πλειονότητα, κατέφευγε στο ελληνικό κράτος στερούμενος έστω και τα στοιχειώδη μέσα για την επιβίωσή του[5].

Η κινητοποίηση του διεθνούς παράγοντα, στη συγκεκριμένη περίπτωση της αρτισύστατης Κοινωνίας των Εθνών (εφεξής ΚτΕ), υπήρξε άμεση έναντι της εξελισσόμενης ανθρωπιστικής τραγωδίας και πριν ακόμη την αναστολή των εχθροπραξιών.

Σε πεντασέλιδο, μάλιστα, υπόμνημά του, της 10ης Οκτωβρίου 1922, προς το Συμβούλιο της ΚτΕ, ο ανώτατος επίτροπος του Οργανισμού για τους Πρόσφυγες (1921-

3. Σύμφωνα με την επίσημη απογραφή του 1928, το σύνολο των προσφύγων που κατέφυγαν στο ελληνικό κράτος, πριν αλλά και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ανήλθε σε 1.221.849 άτομα· Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 22007, σ. 19.

4. Η εκκαθάριση του συνόλου του αλλοεθνούς και αλλόθρησκου πληθυσμού από τα ασιατικά και θρακικά εδάφη της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας απετέλεσε μία από τις βασικές αρχές του προγράμματος των Νεότουρκων του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου, ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1911, διατυπωμένη στο περίφημο πρόγραμμα της Θεσσαλονίκης του Κινήματος. Λεπτομέρειες γι' αυτό, βλ. *London Times*, 3.10 και 27.12.1911 στο Α[ριστοκλής] Ι. Αιγίδης, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας. Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, εν Αθήναις, 1934, σ. 11-17. Για την ιδεολογία των ενωτικών Νεότουρκων, βλ. και M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Πρίνστον - Οξφόρδη, 2008, σ. 150-203· Feroz Ahmad, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Λονδίνο, 2010· Hans-Lucas Kieser, *Talaat Pasha. Father of Modern Turkey, Architect of Genocide*, Πρίνστον - Οξφόρδη, 2018.

5. Για ένα λεπτομερές χρονικό των τελευταίων ημερών της ελληνικής κατοχής της ζώνης της Σμύρνης, αλλά και της συνακόλουθης Καταστροφής, βλ. ενδεικτικά, René Puaux, *Ο θάνατος της Σμύρνης*, μτφρ. Άννα Κατρά, εισαγωγή-σχόλια: Νίκος Χ. Βικέτος, Αθήνα, 1992, σ. 25-62· George Horton, *Η μάστιγα της Ασίας*, μτφρ. Β. Γ. Σολομωνίδου, Αθήνα, 2007, σ. 108-141· Lou Ureneck, *Smyrna, September 1922. The American Mission to Rescue Victims of the 20th Century First Genocide*, Νέα Υόρκη, 2016, σ. 191-382· Μιχαήλ Ροδάς, *Η Ελλάδα στην Μικρά Ασία (1918-1922)* [1950], Αθήνα, 2019, σ. 362-370· Ειρήνη Σαρίογλου (επιμ.), *Η μικρασιατική εκστρατεία του Κώστα Μισαηλίδη. Οι ανταποκρίσεις του από το μέτωπο (1919-1922)*, Αθήνα, 2019, 362-383· *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας*, επιμέλεια: Φ. Δ. Αποστολόπουλος, τ. Α΄-Β΄, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 2022.

1930), Fridtjof Wedel-Jarisberg Nansen,[6] τόνιζε εμφατικά τη δέσμευση σύσσωμης της διεθνούς κοινότητας να συμβάλει στην ανακούφιση και αποκατάσταση των χιλιάδων Ελλήνων, αλλά και άλλων προσφύγων, αρχικά από την Ανατολική Θράκη και, αν οι στρατιωτικές συνθήκες το επέτρεπαν –δεν είχε ακόμη υπογραφεί η ανακωχή των Μουδανιών– στον επαναπατρισμό των Μικρασιατών προσφύγων στις αρχέγονες εστίες τους ή, αν κάτι τέτοιο δεν ήταν δυνατό, να συντρέξει ουσιαστικά τόσο τους χριστιανούς όσο και τους μουσουλμάνους πρόσφυγες να εγκατασταθούν ομαλά στις νέες τους πατρίδες, χωρίς καμία διάκριση ή πολιτική σκοπιμότητα.[7]

Η διαμορφούμενη, εντούτοις, κατάσταση αμέσως μετά την υπογραφή της ανακωχής των Μουδανιών (28.9-11.10.1922)[8] και πολύ περισσότερο μετά τη Σύμβαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών της Λωζάνης, της 30ής Ιανουαρίου 1923[9] και της ομώνυμης Συνθήκης της 24ης Ιουλίου 1923,[10] απαιτούσε τη συντονισμένη και

6. Διαπρεπής ανθρωπιστής, εξερευνητής, πολιτικός και διπλωμάτης, ο Nansen ήταν, πέραν όλων των άλλων, γνωστός και για την ηγετική του συμμετοχή στην αποκαλούμενη «Nansen Mission» (1921-1924), τη διεθνή, δηλαδή, ανθρωπιστική παρέμβαση της ΚτΕ για τη διάσωση και ανακούφιση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων, θυμάτων του ρωσικού εμφυλίου πολέμου (1917-23).

7. «Memorandum on the Mission of the High Commissioner of the League of Nations: Appeal for the Asia Minor Refugees on the Occasion of the Centenary of Lord Byron's Death», 10.10.22, αρ. εγγράφου 24400/24357, φάκελος 48: «Refugies From Asia Minor», R1758/48/34644/23788, Societé des Nations/League of Nations, διαθέσιμο στο https://archives.ungeneva.org/appel-en-faveur-des-refugies-dasie-mineure-a-loccasion-du-centenaire-de-la-mort-de-lord-byron (πρόσβαση 30.9.2025).

8. Για τη διπλωματική αυτή πράξη, βλ. χαρακτηριστικά, Σπ. Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της συγχρόνου Ελλάδος*, τ. 2, 1922-1924, Αθήναι, 1973, σ. 115-118· Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, τ. Α΄, *Ο Βενιζελισμός κυβερνά*, Αθήνα, 1974, σ. 25-31· Michael Llewellyn-Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922*, μτφρ. Λίνα Κάσδαγλη, Αθήνα, 2002, σ. 547-550.

9. Βλ. κυρίως, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας*, Θεσσαλονίκη, 1981, σ. 5-27· Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Αθήνα, 2009· Αλέξανδρος Α. Πάλλης, «Η σύμβασις περί ανταλλαγής των πληθυσμών και η αποκατάστασις των προσφύγων», *Ελεύθερος Λόγος* [Μυτιλήνης], 9.1.1924, σ. 1 και Emine Yeşim Bedlek, *Η ανταλλαγή πληθυσμών του 1923. Τραύμα και φαντασιακές κοινότητες σε Ελλάδα και Τουρκία*, μτφρ. Αικατερίνη Χαλμούκου, Αθήνα, 2022.

10. Βλ. ενδεικτικά, Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, «Η Συνθήκη της Λωζάννης και η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών», στο Χριστίνα Κουλούρη (επιμ.), *Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα: Η Μικρασιατική Καταστροφή 1922*, Αθήνα, 2010, σ. 103-123.

μεθοδική, καταρχάς, αντίδραση του ελληνικού κράτους· σ' ένα πρώτο, πάντως, επίπεδο, οι εξελίξεις αυτές οριστικοποίησαν το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, ταυτόχρονα όμως σηματοδοτούσαν και τις απαρχές μιας νέας περιόδου: ο ελληνισμός –εθνικά συμπαγής πλέον και εντός δεδομένων συνόρων– καλούνταν επιτακτικά να ανατάξει τις δυνάμεις του, αφομοιώνοντας λειτουργικά στους κόλπους του ένα δυναμικό, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά, τμήμα του.

Η εμπειρία, ωστόσο, μιας ανάλογης διαδικασίας –έστω και σε μικρότερη κλίμακα– δεν του ήταν ξένη: είχε προηγηθεί χρονικά η εθελούσια μετανάστευση χιλιάδων Ελλήνων από τη Βουλγαρία –συνεπεία της συνθήκης του Νεϊγύ της 27ης Νοεμβρίου 1919[11]– και η εγκατάστασή τους στη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, υπό την υψηλή εποπτεία της ΚτΕ.[12]

Η κατάρρευση, πάντως, του μετώπου στα μέσα Αυγούστου του 1922, η παραίτηση της κυβέρνησης του Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη στις 28 του ίδιου μήνα, οι βραχύβιες κυβερνήσεις των Νικόλαου Τριανταφυλλάκου και Αναστάσιου Χαραλάμπη,[13] η έκρηξη του κινήματος των Νικόλαου Πλαστήρα, Στυλιανού Γονατά και Δημήτριου Φωκά στις 11 Σεπτεμβρίου και η επικράτησή του λίγο αργότερα (14 Σεπτεμβρίου) στην πρωτεύουσα,[14] ταυτόχρονα με την εισροή εκατοντάδων χιλιάδων, ρακένδυτων ως επί το πλεί-

11. Όσοι υπάχθηκαν στην εκούσια αυτή μετανάστευση ανέρχονταν σε 52.891 άτομα· *Commission mixte d'émigration gréco-bulgare. Rapport des membres nommés par le Conseil de la Societé des Nations sur la mission et les travaux de la Commission*, Athènes, Janvier 1932, όπως αναφέρεται στο Αιγίδης, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας*, ό.π., σ. 28. Για την εκτέλεσή της, βλ. ειδικότερα, Xanthippi Kotzageorgi-Zymari, «The Greek Military Mission in Sofia, 1918-1920. Fields and Coordinates of its Action», στο *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of The Great War (proceedings of International Conference)*, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 367-390.

12. Για μια συνοπτική αλλά εμπεριστατωμένη εξέταση του προσφυγικού ζητήματος, βλ. ενδεικτικά, Κώστας Κωστής, «Το προσφυγικό ζήτημα» στο Κουλούρη (επιμ.), *Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα*, ό.π., σ. 125-154.

13. 28 Αυγούστου - 16 Σεπτεμβρίου 1922 και 16-17 Σεπτεμβρίου 1922, αντίστοιχα· «Κυβερνήσεις από το 1909 έως σήμερα», *Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεσμών*, https://gslegal.gov.gr/kyvernisi/istorika-stoixeia/ (πρόσβαση 21.8.2022).

14. Για τα δραματικά αυτά γεγονότα, αλλά και όσα ακολούθησαν, βλ. Ιωάννης Γιαννουλόπουλος, «Η επανάσταση του στρατού και του στόλου (Σεπτέμβριος 1922)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄, Αθήνα, 1978, σ. 251-253· του ίδιου, *«Η ευγενής μας τύφλωσις…». Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα». Από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα, 2003, σ. 297-303· Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα*, Αθήναι, 1958, σ. 231-250, 254-258· Σέφης Αναστασάκος, *Ο Πλαστήρας και η εποχή του*, *τ. Β΄, 1922-1923*, Αθήνα, 2007, σ. 387-456.

στον, προσφύγων στην ελληνική επικράτεια, συνέθεταν μια ακολουθία δραματικών γεγονότων, τις συνέπειες των οποίων καλούνταν άμεσα να διαχειριστούν οι επίσημες κρατικές αρχές.

Την αντιμετώπιση, συνεπώς, των πρώτων πιεστικών προβλημάτων που αφορούσαν την αποκατάσταση των –αστών, κατά κύριο λόγο– προσφύγων κλήθηκε, καταρχάς, να αναλάβει το αρτισύστατο Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (εφεξής ΤΠΠ),[15] υπό την προεδρία του βιομήχανου Επαμεινώνδα Χαριλάου και τη συνεργασία τού τότε προέδρου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, Στέφανου Δέλτα, προσωπικοτήτων, άλλωστε, που είχαν ήδη δραστηριοποιηθεί στον τομέα αυτό και κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Υπηρεσία η οποία ως αποκλειστικό σκοπό είχε τη διαχείριση και διάθεση χρημάτων και ειδών που διοχετεύονταν στο κράτος από κληροδοτήματα, εράνους και δωρεές προς όφελος της περίθαλψης και αποκατάστασης των πολυπληθών προσφύγων, το ΤΠΠ είχε επίσης τη δυνατότητα να επιχορηγείται με τακτικά όσο και έκτακτα κονδύλια από το Δημόσιο, αλλά και να οικειοποιείται τα έσοδα από ειδικούς φόρους που επιβάλλονταν με στόχο την περίθαλψη και στέγαση των προσφύγων.

Λειτουργώντας, επιπρόσθετα, κάτω από την εποπτεία του Υπουργείου Περιθάλψεως[16] –συμπληρωματικά σε σχέση με το κράτος, περισσότερο όμως ελεύθερα, λόγω έλλειψης γραφειοκρατίας– όφειλε να αποδίδει προς την προϊσταμένη του αρχή απολογι-

15. Η συγκεκριμένη υπηρεσία, που αντιστοιχούσε στον τότε νομό Αττικοβοιωτίας, εκτός του Πειραιά, συστάθηκε με Βασιλικό Διάταγμα της 11ης Νοεμβρίου 1922· ΦΕΚ 237 τχ. Α΄/17.11.1922, Β.Δ. «Περί συστάσεως εν Αθήναις ιδιαιτέρας Υπηρεσίας Περιθάλψεως Προσφύγων»· βλ. Σπύρος Γ. Ντελέζος, *Στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων του 1922* στις πόλεις. Η περίπτωση του συνοικισμού Βύρωνος. Κοινωνικές προεκτάσεις των πολιτικών στέγασης. Προσφυγική οπτική και αντιστάσεις των αποκλειόμενων, Αθήνα, 2022, σ. 55-59. Για τη λειτουργία του, βλ. περαιτέρω, Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922: Το έπος της εγκατάστασης*, μτφρ. Σήφης Κασσεσιάν, Αθήνα, 1994, σ. 121-133 και Λένα Διβάνη, *Η «ύπουλος θωπεία». Ελλάδα και ξένοι, 1821-1940*, Αθήνα, 2014, σ. 294-295.

16. Το συγκεκριμένο υπουργείο θα μετονομαζόταν λίγο αργότερα (14.12.1922) σε Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως (ΦΕΚ 269 τχ. Α΄/14.12.1922, Ν.Δ. «Περί μετονομασίας του Υπουργείου Περιθάλψεως εις Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως»). Επικεφαλής του υπουργείου αυτού (17.9-14.11.1922: κυβέρνηση Σ. Κροκιδά και 14.11.1922-11.1.1924: κυβέρνηση Στ. Γονατά), που διαδραμάτισε κομβικό ρόλο στις διαδικασίες επίλυσης του προσφυγικού ζητήματος ήταν, κατά την υπό εξέταση περίοδο, ο επιφανής παιδίατρος και πολιτικός Απόστολος Δοξιάδης.

σμό για τις κινήσεις του κάθε έξι μήνες, ενώ η περιουσία του δεν υπόκεινταν σε καμία φορολογία· το ίδιο συνέβαινε και για τις διάφορες προμήθειες και συμβάσεις.[17]

Παράλληλα, με επόμενα νομοθετικά διατάγματα, το κράτος υποβοήθησε το ΤΠΠ στην επιτέλεση του, πράγματι, δυσχερούς έργου του: Καταρχάς επέτρεψε τη μεταβίβαση προς αυτό κτημάτων που ανήκαν στο Ελληνικό Δημόσιο χωρίς την καταβολή οικονομικού τιμήματος, με στόχο τη διευκόλυνση της αστικής προσφυγικής εγκατάστασης.

Ταυτόχρονα σχεδόν, στον ίδιο στόχο, την κατεπείγουσα, δηλαδή, εγκατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών, κατέτειναν και άλλα μέτρα, όπως η υποχρέωση του Δημοσίου, των διάφορων δήμων και κοινοτήτων, των μονών κ.ά. να παρέχουν τις αναγκαίες εγκαταστάσεις στις εταιρείες που αναλάμβαναν με σύμβαση να κτίσουν οικίες, η πρόβλεψη οι εταιρείες αυτές να δανειοδοτούνται από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος με εγγύηση του κράτους, η πρόβλεψη, επίσης, για ατελή εισαγωγή οικοδομικών υλικών και η πρόβλεψη ότι οι νεοανεγειρόμενες οικίες θα απαλλάσσονταν από τη φορολογία για είκοσι χρόνια.[18]

Αυτονόητος στόχος του Ταμείου, η περίθαλψη και η όσο το δυνατόν πιο γοργή εγκατάσταση των χιλιάδων προσφύγων που είχαν καταφύγει κυρίως στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας και παρέμεναν άστεγοι.

Μέχρι την ολοκλήρωση της αποστολής του, στις 31 Οκτωβρίου 1923,[19] οπότε και παρέδωσε τα ηνία της αστικής προσφυγικής εγκατάστασης στο διάδοχο σχήμα της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (εφεξής ΕΑΠ),[20] το Ταμείο είχε ήδη επιτελέσει

17. ΦΕΚ 227 τχ. Α΄/9.11.1922, Ν.Δ. «Περί συστάσεως Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων».

18. ΦΕΚ 153 τχ. Α΄/9.6.1923, Ν.Δ. «Περί παραχωρήσεως δημοσίων κτημάτων και αναγκαστικής απαλλοτριώσεως ιδιωτικών τοιούτων προς αστικήν εγκατάστασιν των προσφύγων».

19. Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, ό.π., σ. 122.

20. Ιδρύθηκε με βάση το Πρωτόκολλο της Γενεύης της 29ης Σεπτεμβρίου 1923 και συγκλήθηκε για πρώτη φορά στη Θεσσαλονίκη, στις 11 Νοεμβρίου του ίδιου έτους, με σκοπό την υποβοήθηση της μόνιμης εγκατάστασης και την παραγωγική απασχόληση των προσφύγων, κυρίως αγροτικής προέλευσης. Εντελώς ανεξάρτητη από το ελληνικό κράτος, λειτούργησε ώς τον Δεκέμβριο του 1930, με πρώτο πρόεδρο (Νοέμβριος 1923 - Αύγουστος 1924) τον Αμερικανό διπλωμάτη, επιχειρηματία και δικηγόρο Henry Morgenthau Sr., με αρμοδιότητα τον γενικό σχεδιασμό και τη συνεργασία με την ελληνική κυβέρνηση, και στη συνέχεια τους Charles Prentice Howland, Charles Brown και προσωρινό (Σεπτέμβριος 1924 - Ιανουάριος 1925) τον Ελβετό οικονομολόγο Alfred Bonzon. Το Διοικητικό της Συμβούλιο περιλάμβανε και τους: Sir John Campbell ως αντιπρόεδρο (1923-1927), Στέφανο Δέλτα, υπεύθυνο για τα οικονομικά, και Περικλή Α. Αργυρόπουλο, υπεύθυνο για τα νομικά ζητήματα, με όλα τα μέλη του να διορίζονται από την ΚτΕ· Διβάνη, *Η «ύπου-*

αξιοσημείωτο έργο: Στήσιμο σκηνών, οικοδόμηση πρόχειρων οικιών/παραπηγμάτων και επισκευές οικημάτων που ανήκαν σε όσους είχαν εγκαταλείψει τη χώρα με βάση τις συνθήκες περί ανταλλαγής πληθυσμών (4.000 ολοκληρωμένα οικήματα με 9.283 δωμάτια και 2.500 ημιτελή με 5.990 δωμάτια αντίστοιχα).[21]

Σε συνεργασία, λοιπόν, με το Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, το Ταμείο από πολύ νωρίς (φθινόπωρο - χειμώνας 1922) ενεργοποιήθηκε προς την κατεύθυνση της ανοικοδόμησης των πρώτων προσφυγικών συνοικισμών στις παρυφές μεγάλων πόλεων, όπως στην Αθήνα (Βύρωνας, Καισαριανή, Νέα Ιωνία), στον Πειραιά (Νέα Κοκκινιά) αρχικά και, στη συνέχεια, στη Θεσσαλονίκη, στην Πάτρα, στον Βόλο, στην Έδεσσα και στην Ελευσίνα.[22]

Η εκπλήρωση, εντούτοις, μιας άμεσης όσο και πρακτικής ανάγκης, της εκκένωσης δηλαδή των σχολείων της Αθήνας, που είχαν κατακλυστεί από χιλιάδες πρόσφυγες, κατόπιν αιτήματος (Νοέμβριος 1922) του τότε υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (17.9.1922-3.4.1923) Ιωάννη Α. Σιώτη, υπήρξε η αφορμή για την έναρξη της ανέγερσης του «Συνοικισμού του Παγκρατίου», όπως αρχικά ονομάστηκε ο «Συνοικισμός του Βύρωνος», *καθώς* η έκταση όπου θα ανεγειρόταν ο πρώτος αυτός αστικός προσφυγικός συνοικισμός της χώρας βρισκόταν στις παρυφές της ομώνυμης περιοχής του πολεοδομικού συγκροτήματος της πρωτεύουσας.

λος θωπεία», ό.π., σ. 294-296. Γενικότερα για την κινητοποίηση διάφορων αμερικανικών φιλανθρωπικών οργανώσεων στην περίθαλψη και τη στέγαση των προσφύγων μέχρι την ανάληψη της ευθύνης αυτής από την ΕΑΠ, βλ. χαρακτηριστικά, Edward Hale Bierstadt, *Η μεγάλη προδοσία. Ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων στη Μικρασιατική Καταστροφή και στη Συνθήκη της Λωζάνης*, μτφρ. Ι.-Γ. Κασσεσιάν, Αθήνα, [1997], σ. 88 κ.ε.· Lou Ureneck, *Smyrna, September 1922*, ό.π.· Κωνσταντίνος Γ. Χατζηδημητρίου, *Η καταστροφή της Σμύρνης μέσα από τις αμερικανικές πηγές. Η ενοχή των κεμαλικών δυνάμεων για την πυρκαγιά σύμφωνα με μαρτυρίες, δημοσιεύματα, επίσημες αναφορές και διαβαθμισμένα έγγραφα*, μτφρ. Θ. Ν. Καραγιαννόπουλος, Αθήνα, 2022.

21. Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα, 1984, σ. 136-138.

22. Για τα οικοδομικά χαρακτηριστικά των συνοικισμών αυτών, τα έργα κοινής ωφέλειας και τις διαδικασίες προμήθειας των υλικών κατασκευής, βλ. αναλυτικά, Ντελέζος, *Στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων του 1922*, *ό.π.*, σ. 58-59· Ντίνα Ιωακειμίδου, «Βύρωνας. Η γειτονιά των προσφύγων από τη Σμύρνη γεννιέται», ένθετο «Νησίδες», αφιέρωμα: «Μικρασιατική Καταστροφή», *Εφημερίδα των Συντακτών*, αρ. 306, 22-23.9.2018, σ. 8/40-9/41· Στέλιος Χρυσός - Δημήτρης Κολοτούρος, *Στοιχεία από την ιστορία του Βύρωνα*, Αθήνα, Δήμος Βύρωνα, 1998, σ. 3-7.

Η αποδοχή του παραπάνω αιτήματος, τόσο από τον Απόστολο Δοξιάδη, υπουργό Περιθάλψεως, όσο και από τον Επαμεινώνδα Χαρίλαο, πρόεδρο του ΤΠΠ, σηματοδότησε την έναρξη της παραπάνω διαδικασίας.

Μετά την επιλογή του κατάλληλου χώρου στην περιοχή «Ανάληψη» Παγκρατίου,[23] έκτασης 116 περίπου στρεμμάτων, ξεκίνησε η σύνταξη των σχετικών μελετών και διαγραμμάτων, όπως μας πληροφορεί ο υπεύθυνος του όλου έργου, πολιτικός μηχανικός και αρχιτέκτονας Γεώργιος Αν. Σούλης,[24] σε μεταγενέστερο εκτενές άρθρο του στο τεχνικό περιοδικό *Έργα*.[25]

Στις 3/15 Δεκεμβρίου 1922 υπεγράφησαν τα συμφωνητικά με τους διάφορους εργολάβους, στις 15/28 του ίδιου μήνα είχε περατωθεί η χάραξη της ρυμοτομίας του «Συνοικισμού» και η εγκατάσταση των εργολάβων, ενώ ξεκινούσαν, κατά τρόπο εντατικό, οι εργασίες ανοικοδόμησης.[26]

23. Γι' αυτήν, βλ. και Απόστολος Κ. Κοκόλιας, *90 χρόνια Βύρωνας. Στους πρόποδες του Υμηττού*, Βύρωνας, Δήμος Βύρωνα, 2012, σ. 57-59.

24. Αθήνα 1859 - Αθήνα (;) 1957. Πολιτικός μηχανικός και αρχιτέκτονας. Απόφοιτος του ΕΜΠ (1898). Διευθυντής των Ανθρακωρυχείων Κύμης (1899-1901). Μηχανικός και νομομηχανικός της Υπηρεσίας Δημοσίων Έργων, εκπόνησε μελέτες υδραυλικών έργων στη Θεσσαλία, στην Κεφαλονιά και τη Μεσσηνία και διετέλεσε προϊστάμενος ελέγχου κατασκευής μόνιμων δεξαμενών στον Πειραιά (1901-1914). Στη συνέχεια (1914-1923), χρημάτισε διευθυντής της Υπηρεσίας Ανεγέρσεως Διδακτηρίων του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Από το 1923 έως το 1931 διετέλεσε αρχιμηχανικός της ΕΑΠ, υπεύθυνος για τον σχεδιασμό και την ανέγερση των προσφυγικών συνοικισμών του Βύρωνα, του Υμηττού και της Καισαριανής. Παράλληλα, από το 1923 εργαζόταν και ως ελεύθερος επαγγελματίας σε διάφορα οικοδομικά έργα. Αντιπρόεδρος του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος (1926-1930) και αντιπρόεδρος του ταμείου συντάξεων του συγκεκριμένου οργανισμού. Μέλος του Πανελλήνιου Συλλόγου Πολιτικών Μηχανικών. Αρθρογράφησε στο τεχνικό περιοδικό *Έργα*, ενώ δημοσίευσε το άρθρο «Ανάγκη αναθεωρήσεως του Οργανισμού του Επιμελητηρίου» στο περιοδικό *Τεχνικά Χρονικά* (γενική έκδοσις) 18 (15.9.1952) 6· βλ. «Μηχανικοί Τεχνικού Επιμελητηρίου: Σούλης, Γεώργιος Αναστάσιος», *Μηχανικοί, εκβιομηχάνιση, εκσυγχρονισμός, 1830-1940*, https://engineers.ims.forth.gr/engineer/view?id=10267 (πρόσβαση 25.7.2022)· βλ. και Λουκάς Γ. Ζώνας, *Βύρωνας. Η ιστορία ενός αθηναϊκού προαστίου*, Αθήνα, 2023, σ. 42, όπου και φωτογραφία του.

25. Γεώργ. Σούλης, «Ο προσφυγικός Συνοικισμός Βύρωνος», *Έργα* 34 (30.10.1926) 217-226.

26. Με στόχο την επίσπευση των οικοδομικών εργασιών, το έργο για τις πρώτες 800 οικίες ανατέθηκε σε τέσσερις εργολάβους, η ανάδειξη των οποίων προέκυψε μέσω μειοδοτικού διαγωνισμού με τη συμμετοχή άνω των 200 υποψηφίων, οι οποίοι υπέβαλαν ενσφράγιστες προσφορές· βλ. Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, ό.π., σ. 129 και Ντελέζος, *Στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων του 1922*, ό.π., σ. 98.

Η ανοικοδόμηση του πρώτου τμήματος του «Συνοικισμού»[27] ολοκληρώθηκε μόλις τέσσερις μήνες αργότερα: Πράγματι, στις 29 Απριλίου 1923 ήσαν έτοιμα προς παράδοση τέσσερα μεγάλα οικοδομικά τετράγωνα, που περιλάμβαναν 305 δωμάτια,[28] με τα αντίστοιχα αποχωρητήρια και πλυντήρια· μέχρι δε την 10η Ιανουαρίου του επόμενου έτους, οπότε το σύνολο των συνοικισμών περιήλθε στη δικαιοδοσία της ΕΑΠ, είχαν ήδη –σύμφωνα με τον Γεώργιο Σούλη– περατωθεί:

> α) Δωμάτια εκ λιθοδομών, οπτοπλίνθων και τσιμεντολίθων, εν όλω 1.170 μετά των αναλόγων αποχωρητηρίων και 15 πλυντηρίων. Εκ τούτων ήσαν κατωκημένα τα 1.154,[29] β) Εντελώς περαιωμένον και εν πλήρη λειτουργία το μέγα μηχανοκίνητον ξυλουργείον μετά της παρακειμένης μεγάλης αποθήκης ξυλείας,[30] γ) η όλη εγκατάστασις υδρεύσεως, περιλαμβάνουσα το κεντρικόν φρέαρ μετά της συλλεκτηρίου στοάς, τον σιδηρούν σωληνωτόν αγωγόν τροφοδοτήσεως εφεδρικής εκ του Αδριανείου υδαγωγείου, το αντλιοστάσιον μετά των μηχανών και αντλιών ανυψώσεως, την κεντρικήν υδαταποθήκην και το εκ σιδηροσωλήνων δίκτυον διανομής του ύδατος μετά των αναγκαίων κρηνών [και] δ) Δύο λίθιναι γέφυραι εις την είσοδον του Συνοικισμού,

27. Το πρώτο αυτό τμήμα είχε ακανόνιστο γεωμετρικό σχήμα, που προσομοίαζε με όρθιο χωνί. Αφετηρία του ήταν η σημερινή πλατεία Βαγγέλη Μαρτάκη (πρώην Δεληολάνη), στην περιοχή Γέφυρα, και απόληξή του, με κατεύθυνση προς βόρεια, η σημερινή οδός Βουτζά, συμπεριλαμβάνοντας τις οδούς Μεσολογγίου (πρώην Ερμού), Κύπρου (πρώην Μαιάνδρου) και Κολοκοτρώνη (πρώην Κοινωνίας των Εθνών) και με επίκεντρο τη σημερινή Χρυσοστόμου Σμύρνης, όπου και η αρχική αγορά του Συνοικισμού· Απόστολος Κ. Κοκόλιας, «Ο Βύρωνας πλησιάζει τα 100 του χρόνια», εφημ. *Δήμος και Πολιτεία*, 16.3.2021, https://dimoskaipoliteia.gr/2021/03/16/o-vyronas-plisiazei-100-xronia/ (πρόσβαση 30.7.2022).

28. Η εφημερίδα *Έθνος*, αρ. 3130, 29.4.1923, σ. 2, σε άρθρο της με τίτλο: «Τα εγκαίνια του προσφυγικού συνοικισμού Παγκρατίου», ωστόσο, αναφέρεται στην παράδοση 500 περίπου διώροφων, ως επί το πλείστον, οικιών. Άλλες εφημερίδες, όπως ο *Ελεύθερος Τύπος* (αρ. 2250, 30.4.1923, σ. 4, «Τα χθεσινά εγκαίνια του πρώτου συνοικισμού εις Παγκράτιον. Οι εκφωνηθέντες λόγοι»), η *Πατρίς* (αρ. 103, 30.4.1923, σ. 3, «Από χθες έως σήμερον. Ο προσφυγικός συνοικισμός Παγκρατίου. Τα χθεσινά πανηγυρικά του εγκαίνια»), το *Εμπρός* (αρ. 9520, 30.4.1923, σ. 4, «Τα εγκαίνια του συνοικισμού Παγκρατίου»), η *Νέα Ημέρα* [Τεργέστης] (αρ. 2630, 30.4.1923, σ. 4, «Τα χθεσινά εγκαίνια του πρώτου προσφυγικού συνοικισμού εις την συνοικίαν Παγκρατίου») και η *Πολιτεία* (αρ. 1907, 30.4.1923, σ. 5, «Προσφυγικά. Τα εγκαίνια του συνοικισμού Παγκρατίου») δεν αναφέρονται σε αριθμό υπό παράδοση οικιών.

29. Για τη διαρρύθμιση και τη χωροταξία των πρώτων αυτών οικιών, βλ. Χρυσός - Κολοτούρος, *Στοιχεία από την ιστορία του Βύρωνα*, ό.π., σ. 5-6.

30. Αναφορά στο μετέπειτα (1930) «Ξυλουργείον Λουκίδη», στον Άγιο Λάζαρο, ο μηχανικός εξοπλισμός του οποίου ήταν δωρεά της Ένωσης Ελλήνων Βιομηχάνων· Κοκόλιας, *90 χρόνια Βύρωνας*, ό.π., σ. 60, 64· Χρυσός - Κολοτούρος, *Στοιχεία από την ιστορία του Βύρωνα*, ό.π., σ. 5.

ενώ υπό ολοκλήρωση βρίσκονταν (29.4.1923):

> α) Η μεγάλη κεντρική αγορά περιλαμβάνουσα 20 μεγάλα καταστήματα, β) Δωμάτια 272 μετά των αναλόγων αποχωρητηρίων και 7 πλυντηρίων, γ) η μόρφωσις και σκυρόστρωσις της κεντρικής οδού [σ.σ.: σημερινή Χρυσοστόμου Σμύρνης] και η κατασκευή των κρασπέδων και ρείθρων αυτής, δ) Δύο μονοκατοικίαι των προσφύγων Μητροπολιτών Εφέσου[31] και Αμασείας.[32] [33]

Μέχρι και τα τέλη του 1926 είχε ήδη διαμορφωθεί η κύρια φυσιογνωμία του πρώτου αυτού αστικού προσφυγικού συνοικισμού της χώρας· σε φάση αποπεράτωσης βρίσκονταν, μεταξύ άλλων, δημόσια καταστήματα ή έργα κοινής ωφέλειας, όπως: Το διώροφο διδακτίριο του συνοικισμού,[34] τα λαϊκά λουτρά,[35] δύο μεγάλοι υπόνομοι, το νηπιαγωγείο,[36] τα δημόσια αποχωρητήρια στην κεντρική πλατεία του Αγίου Λαζάρου, το λαϊκό ιατρείο,[37] η ανυψωμένη τσιμεντένια υδαταποθήκη, το εργαστήριο χειροτεχνίας,[38] το

31. Επρόκειτο περί του τότε Μητροπολίτη Εφέσου (19/2 - Σεπτέμβριος 1922) και μετέπειτα Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος (14.2.1962-11.5.1967) Χρυσοστόμου Β΄ (κατά κόσμον, Θεμιστοκλή Χατζησταύρου).

32. Επρόκειτο για τον τότε Μητροπολίτη Αμασείας (27/10/1922-15/4/1924) και μεταπολεμικά Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος (4/6/1949-21/3/1956) Σπυρίδωνα Βλάχο.

33. Σούλης, «Ο προσφυγικός Συνοικισμός Βύρωνος», ό.π., σ. 223-224.

34. Αναφορά στα κατοπινά σχολεία της Αγίας Τριάδας, που περιλάμβαναν οκτώ αίθουσες διδασκαλίας με τα απαιτούμενα γραφεία και λοιπά βοηθητικά διαμερίσματα, χωρισμένες σε δύο ανεξάρτητα τμήματα (αρρένων - θηλέων) με προαύλιο, στο οποίο φοιτούσαν 550 μαθητές και 750 μαθήτριες. Το κτίριο παραδόθηκε προς χρήση στις 16 Νοεμβρίου 1924· Σούλης, *στο ίδιο*, σ. 22· Ντελέζος, *Στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων του 1922*, ό.π., σ. 118-120.

35. Γι' αυτά, καθώς και για τα τουρκικού τύπου χαμάμ, βλ. Χρυσός - Κολοτούρος, *Στοιχεία από την ιστορία του Βύρωνα*, ό.π., σ. 5.

36. Αναφορά στον βρεφονηπιακό σταθμό «Μοργκεντάου», δωρεά της συζύγου του, Josephine Sykes-Morgenthau, ο οποίος επρόκειτο να φιλοξενήσει τα ορφανά από πατέρα παιδιά του συνοικισμού για τις ώρες που οι μητέρες τους εργάζονταν. Οικοδομήθηκε από την ΕΑΠ μεταξύ 1924 και 1925· Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, ό.π., σ. 254.

37. Αναφορά στο λεγόμενο «Παλαιό Δημαρχείο», το οποίο εγκαινιάστηκε στις 27 Απριλίου 1927, όπου αρχικά στεγάστηκε το πρότυπο ιατρείο/πολυκλινική του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, ενώ όταν ο «Συνοικισμός του Βύρωνος» αναγνωρίστηκε ως αυτοτελής δήμος (Ιανουάριος 1934), στέγασε την πρώτη εκλεγμένη δημοτική αρχή, με επικεφαλής τον Μικρασιάτη ιατρό παθολόγο Νικόλαο Φραγκιάδη· Κοκόλιας, *90 χρόνια Βύρωνας*, ό.π., σ. 117-118.

38. Το γνωστό μέχρι τις μέρες μας «Ταπητουργείο», το οποίο λειτουργούσε ήδη από το 1925, με πρόσοψη επί της οδού Βαϊνδηρίου (πρώην Βίωνος). Στο κτίριο αυτό εγκαταστάθηκε εργαστήριο χειροτεχνίας/κεντημάτων, υπό την αιγίδα του Εθνικού Συμβουλίου Ελληνίδων (α΄ όροφος)

Διοικητήριο,[39] τα κράσπεδα και τα ρείθρα, καθώς και δύο μικρά πάρκα, το πρώτο 25 στρεμμάτων, επιμελώς περιφραγμένο και φυτεμένο με 2.500 δένδρα, και ένα δεύτερο, μικρότερο, πίσω από το Ταπητουργείο.

Οι κάτοικοι του πρώτου τμήματος του Συνοικισμού, στη συντριπτική τους πλειονότητα, προέρχονταν από τη Σμύρνη, αλλά και την ευρύτερη περιοχή του πρώην βιλαετίου Αϊδινίου, όπως άλλωστε και η πλειονότητα των εργατών/τεχνιτών που εργάστηκαν για την ανοικοδόμησή του (485 σε σύνολο 603 κατά την περίοδο της μέγιστης έντασης των εργασιών, μεταξύ, δηλαδή, Σεπτεμβρίου 1923 και Μαΐου 1924),[40] για τους οποίους η ΕΑΠ, όταν ανέλαβε την ευθύνη των προσφυγικών συνοικισμών πανελλαδικά, επεφύλαξε την παραχώρηση ισάριθμων οικιών του πρώτου αυτού οικιστικού πυρήνα.[41]

Η πρώτη, λοιπόν, φάση της αστικής εγκατάστασης του προσφυγικού κόσμου είχε πλέον οριστικά εισέλθει σε τροχιά υλοποίησης, με προφανή στόχο την αποτροπή του κινδύνου κοινωνικής αναταραχής ή και ανατροπής: Καθιστάμενοι οι πρόσφυγες ιδι-

και έτερο κατασκευής χαλιών (β΄ όροφος), καθώς σημαντικό τμήμα του αρχικού πληθυσμού του Συνοικισμού καταγόταν από τη Σπάρτη της Πισιδίας, της οποίας οι ελληνικής καταγωγής κάτοικοι είχαν προ της Καταστροφής επιδοθεί με επιτυχία στον τομέα αυτό. Οικοδομήθηκε κατά το 1923-1924 στη θέση ενός παλαιού ασβεστοκάμινου, με πρώτους διαχειριστές τις οικογένειες Μωράλογλου και Ελευθερίου. Η οικοδόμηση ενός κτιρίου, άλλωστε, με τέτοια χρήση απτόταν της γενικότερης πολιτικής της ΕΑΠ περί συνδυασμού της στέγασης των προσφύγων με την πρότερη επαγγελματική τους εμπειρία· βλ. League of Nations, *Greece: 5th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη, 1925, σ. 9· Κοκόλιας, *90 χρόνια Βύρωνας*, ό.π., σ. 64· για μια σύνοψη της ανάπτυξης της τέχνης της ταπητουργίας στη Μ. Ασία, βλ. Όλγα Δακουρά-Βογιατζόγλου, «Η ταπητουργία στη Σπάρτη. Η τέχνη του χαλιού συνεχίζεται και μετά το 1922 στην Ελλάδα με κέντρο τη Νέα Ιωνία», *Επτά Ημέρες*, εφημ. *Καθημερινή*, 16.3.1997, σ. 15-17.

39. Στο κτίριο αυτό –στην κεντρική πλατεία του Συνοικισμού και επί των οδών Ευαγγελικής Σχολής, Κωνσταντιλιέρη (πρώην Δωδεκανήσου) και Κισάμου (πρώην Δωρίδος)– στεγάστηκαν δημόσιες υπηρεσίες, όπως η Αστυνομία, παράρτημα των ΤΤΤ (Ταχυδρομεία, Τηλεγραφεία, Τηλεφωνία), η Εποπτεία, η Υπηρεσία Ανταλλαγής κ.ά., σύμφωνα με το Β.Δ. «Περί συστάσεως ταχ. τηλ. γ΄ τάξεως γραφείων εις τους προσφυγικούς συνοικισμούς Παγκρατίου, Κοκκινιάς (Πειραιώς) και Νέας Ιωνίας (Ποδαράδες)», ΦΕΚ 15 τχ. Α΄/25.1.1924· βλ. και Σούλης, «Ο προσφυγικός Συνοικισμός Βύρωνος», ό.π., σ. 223.

40.*Στο ίδιο*, σ. 224.

41. Για την πολιτική της ΕΑΠ και των ελληνικών κρατικών αρχών σε σχέση με την πώληση, παραχώρηση, αυτοστέγαση ή και διάθεση των οικημάτων στους προσφυγικούς συνοικισμούς, βλ. ειδικότερα, Ντελέζος, *Στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων του 1922*, ό.π., σ. 41-254· Φωτεινή Γεωργακοπούλου, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά» και Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή*, ό.π., σ. 74-103 και σ. 19-40, αντίστοιχα.

οκτήτες γης[42] και μικροϊδιοκτήτες στις πόλεις, θα απέβαιναν σταθεροί πυλώνες του αστικού πολιτικού καθεστώτος.

Η σημασία της παραπάνω διαπίστωσης, όσο και η αποφασιστικότητα με την οποία περιβλήθηκε το εξαρχής κολοσσιαίο έργο της αστικής προσφυγικής αποκατάστασης, αποτυπώνεται ανάγλυφα στα φύλλα των κυριότερων αθηναϊκών εφημερίδων, κατά τη διάρκεια του τελευταίου διημέρου του Απριλίου του 1923 (29-30), όταν και εγκαινιάστηκε, παρουσία της πολιτειακής, πολιτικής, στρατιωτικής και εκκλησιαστικής ηγεσίας, το πρώτο τμήμα του λεγόμενου, μέχρι τότε, «Συνοικισμού του Παγκρατίου».

Ειδικότερα, η φιλοβενιζελική εφημερίδα *Πατρίς* του Σπυρίδωνα Σίμου (Λάβδανη Ιωαννίνων 1868 - Αθήνα 1935), σε άρθρο της, στη σ. 3, με τίτλο: «Ο προσφυγικός Συνοικισμός Παγκρατίου. Τα χθεσινά πανηγυρικά του εγκαίνια» της 30ής Απριλίου 1923, αναφέρεται αναλυτικά στην επισημότητα και μεγαλοπρέπεια της σχετικής τελετής, στην οποία παρέστησαν ο τότε Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος (23.2.1923-22.10.1938) Χρυσόστομος Α΄, ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄, ο ηγέτης του επαναστατικού κινήματος Νικόλαος Πλαστήρας, ο πρόεδρος του ΤΠΠ Επαμεινώνδας Χαρίλαος, το σύνολο του Υπουργικού Συμβουλίου, πρόσφυγες βουλευτές, ο τότε διευθυντής της Αστυνομίας και στρατιωτικό μουσικό σώμα.

Μετά την τέλεση του συνήθους σε αυτές τις περιστάσεις αγιασμού, ο τότε υπουργός Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, Απόστολος Δοξιάδης, εκφώνησε λόγο, όπου, σύμφωνα με την εφημερίδα, «[...] εξιστόρησε τα δεινά τα οποία υπέστησαν οι πρό-

42. Για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, βλ. ενδεικτικά, Charles P. Howland, *L'établissement des réfugiés en Grèce*, Γενεύη, 1926· Αθανάσιος Β. Πρωτονοτάριος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Αθήναι, 1929· Charles B. Eddy, *Greece and the Greek Refugees*, Λονδίνο, 1931· Μιχάλης Ι. Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων*, Αθήναι, 1934· Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, *Γενεύη 1926*, μτφρ. Μ. και Φ. Βεϊνόγλου, Αθήνα, 1997· Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, ό.π., σ. 361-383· George Kritikos, «The Agricultural Settlement of Refugees: A Source of Work and Stability in Greece 1923-1930», *Agricultural History* 79/3 (2005) 321-346· Elisabeth Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees*, Οξφόρδη, 2006· Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος, *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο. Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», 2008· Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, *Αγροτικό ζήτημα και μεταρρύθμιση* (1917), εισαγωγή - ιστορικός σχολιασμός: Αδαμάντιος Συρμαλόγλου, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2013.

σφυγες, εκριζωθέντες από τας προσφιλείς των πατρίδας και διασκορπισθέντες ανά την υφήλιον», τονίζοντας παράλληλα ότι «οι συνοικισμοί γίνονται διά της συνεργασίας του Κράτους και των απανταχού Πανελλήνων οίτινες από του Βασιλέως μέχρι του τελευταίου χειρώνακτος προσέφερον τον οβολόν των διά την εκτέλεσιν των έργων αυτών», για να προσθέσει πως «το ζήτημα της στεγάσεως των προσφύγων δεν [ήταν] ζήτημα ενδιαφέρον το Κράτος μόνον, αλλ' [ήταν] και ζήτημα καθαρώς κοινωνικόν, το οποίον πρέπει διά της συνδρομής της να επιλύση αυτή αύτη η κοινωνία, η οποία ίσως τυχόν αύριον θα ευρεθή εν εναντία περιπτώσει εκτεθειμένη εις κινδύνους απροόπτους». Ολοκληρώνοντας, ο υπουργός «[...] εξώρκισε τους νέους ενοίκους του συνοικισμού όπως αναθρέψουν τα τέκνα των με το άσβεστον πνεύμα της εκδικήσεως των θανατωθέντων πατέρων των, των ατιμασθέντων θυγατέρων των και της προπηλακισθείσης Πατρίδος».

Τον Απόστολο Δοξιάδη, καταχειροκροτούμενο, όπως διασώζει η συγκεκριμένη εφημερίδα, διαδέχθηκε στο βήμα ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος, ο οποίος αναφέρθηκε σε ορισμένες τεχνικές λεπτομέρειες του εκτελούμενου έργου.

Τον λόγο, στη συνέχεια, έλαβε –εκ μέρους, προφανώς, των προσφύγων– ο πρώην πληρεξούσιος Καλλίπολης (Γ΄ Εθνοσυνέλευση, 1.10.1920-21.9.1922) και μετέπειτα βουλευτής Θεσσαλονίκης (Δ΄ Εθνοσυνέλευση, 16.12.1923-30.9.1925) με τη Δημοκρατική Ένωση, υπουργός Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως (17.10.1925-12.1.1926) επί κυβερνήσεως Θεόδωρου Πάγκαλου (26.6.1925-19.7.1926) και δήμαρχος Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου (1934-1940) Κωνσταντίνος Ι. Φίλανδρος, ο οποίος «εξέφρασε την ευγνωμοσύνην του προσφυγικού κόσμου διά την υπέρ αυτού μέριμναν του Κράτους», καταλήγοντας πως «[...] οι Θράκες [ήταν] πάντοτε έτοιμοι όπως και εμπράκτως αποδείξωσι τα τοιαύτα προς την Κυβέρνησιν αισθήματα».[43]

Η γεμάτη από οριστικές συνδηλώσεις τελετή θα λάβει τέλος με την περιήγηση των επισήμων στο έτοιμο ήδη τμήμα του Συνοικισμού, σηματοδοτώντας την επιτυχία της πρώτης αυτής απόπειρας στέγασης ενός μικρού, έστω, ποσοστού του προσφυγικού πληθυσμού. Σύντομα θα ακολουθούσαν και άλλες...

43. «Ο προσφυγικός συνοικισμός Παγκρατίου. Τα χθεσινά πανηγυρικά του εγκαίνια», *Πατρίς*, αρ. 103, 30.4.1923, σ. 3.

Περισσότερο λιτές, ως προς την πληροφόρηση του αναγνωστικού τους κοινού, υπήρξαν άλλες εφημερίδες, όπως το *Έθνος* του Σπύρου Κ. Νικολόπουλου,[44] το *Εμπρός* του Δημήτριου Ο. Καλαποθάκη,[45] η *Πολιτεία* του Θεολόγου Νικολούδη,[46] ενώ ο *Ελεύθερος Τύπος* του Χρήστου Α. Καβαφάκη, πέρα από τη δημοσίευση σχετικής φωτογραφίας που απαθανάτιζε στιγμιότυπο από τον αγιασμό, διέσωσε και την παρουσία στην τελετή του τότε Μητροπολίτη Εφέσου Χρυσόστομου Β΄, των μελών της Ιεράς Συνόδου, των προέδρων του Ελληνικού και Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, των προεδρείων του Πατριωτικού Ιδρύματος και άλλων εθελοντικών - φιλανθρωπικών οργανώσεων, όπως και του δημάρχου Αθηναίων (1917-1920 και 1922-1929) Σπυρίδωνα Πάτση (Ναύπλιο 1862 - Αθήνα 1954), στη δικαιοδοσία, άλλωστε, του οποίου θα ανήκε, τουλάχιστον έως τα μέσα του 1933, ο νέος συνοικισμός.[47]

Η οικοδόμηση του Συνοικισμού, ωστόσο, θα συνεχιζόταν το ίδιο –αν όχι περισσότερο–εντατικά και στη συνέχεια του 1923. Τον Σεπτέμβριο, μάλιστα, θα αποφασιζόταν η επιπλέον απαλλοτρίωση διάφορων ιδιωτικών κτημάτων, κοντά στις ήδη νεότευκτες οικίες.[48]

Με την οικοδόμηση, συνεπώς, και των νέων αυτών οικιών, ο «Συνοικισμός του Παγκρατίου» θα λάμβανε πλέον την τελική του μορφή (διαμόρφωση πρασιών, κρασπέδων, ρείθρων και σκυρόστρωση της οδού Χρυσοστόμου Σμύρνης, της κεντρικής, δηλαδή, οδού του τελευταίου).[49]

Η ανάληψη, όμως, της κυριότητας του συνόλου των συνοικισμών από την ΕΑΠ, πρακτικά από τις 10 Ιανουαρίου του νέου έτους και εξής, θα σηματοδοτούσε μια νέα

44. «Τα εγκαίνια του προσφυγικού συνοικισμού Παγκρατίου», *Έθνος*, αρ. 3130, 29.4.1923, σ. 2.

45. «Τα εγκαίνια του συνοικισμού Παγκρατίου», *Εμπρός*, αρ. 9520, 30.4.1923, σ. 4.

46. «Προσφυγικά. Τα εγκαίνια του συνοικισμού Παγκρατίου», *Πολιτεία*, αρ. 1923, 30.4.1923.

47. «Τα χθεσινά εγκαίνια του πρώτου προσφυγικού συνοικισμού εις Παγκράτιον», *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 2250, 30.4.1923, σ. 4.

48. Απαλλοτριώθηκαν ιδιωτικά κτήματα (17 Σεπτεμβρίου 1923) συνολικού εμβαδού 111 στρεμμάτων και σχεδόν ταυτόχρονα ξεκίνησαν οι εργασίες ανοικοδόμησης· Σούλης, «Ο προσφυγικός Συνοικισμός Βύρωνος», ό.π., σ. 223.

49. Η νέα αυτή επέκταση του «Συνοικισμού του Παγκρατίου» περιλάμβανε την περιοχή ανάμεσα στη σημερινή οδό Κολοκοτρώνη (πρώην ΚτΕ) προς τα ανατολικά, συνέκλινε προς τα βόρεια σε κάποιο σημείο μεταξύ των οδών Καισαρείας και Βουτζά, για να «κλείσει» το σύνολο του συνοικισμού στη συμβολή των οδών Μεσολογγίου και Μικράς Ασίας (τότε Αγίου Πολυκάρπου)· Κοκόλιας, «Ο Βύρωνας πλησιάζει τα 100 του χρόνια», ό.π., σ. 2.

φάση στην επίμοχθη διαδικασία της στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων: την άμεση εμπλοκή της ΚτΕ –προς το Συμβούλιο της οποίας η ΕΑΠ όφειλε να λογοδοτεί ανά τρεις μήνες– και την ανάληψη εκ μέρους του ελληνικού κράτους σημαντικών δανειακών υποχρεώσεων για την απρόσκοπτη συνέχιση του πράγματι εντυπωσιακού σε όγκο και έκταση έργου της προσφυγικής αποκατάστασης.[50]

Η αυγή του νέου έτους επρόκειτο, παρόλα αυτά, να επιφυλάξει νέες και σημαντικές εξελίξεις, τόσο στο πολιτειακό ζήτημα, με την ανακήρυξη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας (25.3.1924),[51] όσο και γενικότερα στη διαρκή προσπάθεια ομαλής, κατά το δυνατόν, ένταξης των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων στην ελληνική κοινωνία.

Η συμπλήρωση, ταυτόχρονα, στις αρχές του έτους, εκατό ετών από τον αδόκητο θάνατο του Λόρδου Βύρωνα στο Μεσολόγγι οδήγησε τις ελληνικές αρχές στην ανακήρυξη του 1924 ως «έτους Μπάυρον», πράξη που με τη σειρά της δρομολόγησε τη διοργάνωση εορταστικών εκδηλώσεων στην Αθήνα, το Μεσολόγγι, αλλά και σε άλλες μεγάλες πόλεις της χώρας.

Πράγματι, αυτές θα πραγματοποιηθούν το πενθήμερο μεταξύ 16 και 20 Απριλίου, με τη συμμετοχή της πολιτειακής, πολιτικής, οικονομικής και πνευματικής ηγεσίας του δοκιμαζόμενου έθνους, των αρχών των διεθνών ανθρωπιστικών οργανώσεων, αλλά και πολυπληθούς βρετανικής αντιπροσωπείας.[52]

Με την ευκαιρία, λοιπόν, των εορτασμών, ο διαπρεπής οικονομολόγος, καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας και Στατιστικής του Πανεπιστημίου Αθηνών και μετέπει-

50. Για τα δάνεια –στο εξωτερικό ή και το εσωτερικό– που συνήψε το Ελληνικό Δημόσιο κατά την περίοδο αυτή, βλ. αναλυτικά, Αιγίδης, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας*, ό.π., σ. 31-53· Διβάνη, *Η «ύπουλος θωπεία»*, ό.π., σ. 295-310· Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα - Κομοτηνή, χ.χ.ε., σ. 115-116· Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, ό.π., σ. 263-331· Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα, 2009, σ. 5-155.

51. Για τις κορυφαίες αυτές πολιτικές διεργασίες, βλ. ειδικότερα, Σπύρος Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της συγχρόνου Ελλάδος*, τ. 2, ό.π., σ. 392-464· Νίκος Ε. Καστρινός, *Αλ. Παπαναστασίου. Ο αναμορφωτής και η Δημοκρατία*, Αθήνα, 1975, σ. 104-115· Αθανάσιος Βερέμης, «Η αντεπανάσταση του 1923 και η ανακήρυξη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄, Αθήνα, 1978, σ. 271-281· Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, τ. Β΄, μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Αθήνα, 2004, σ. 1046-1194.

52. Αυτή αποτελούνταν από επιφανείς πολιτικές και πνευματικές φυσιογνωμίες της Μεγάλης Βρετανίας, μέλη, οι περισσότεροι, της Anglo-Hellenic League: τον ιστορικό, κοινωνικό μεταρρυθμιστή και ποιητή William Pember Reeves (1857-1932), τον φιλελεύθερο πολιτικό, δημο-

τα ακαδημαϊκός, Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης –εκ των διοργανωτών των εκδηλώσεων για λογαριασμό του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος της χώρας– σε συνομιλία του με τον Henry Morgenthau, τον ρώτησε «[...] αν η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων ήταν πρόθυμη να δημιουργήσει "μια Συνοικία Βύρωνος" στην περιοχή του Παγκρατίου».[53] Η άμεσα θετική ανταπόκριση του δεύτερου θα εκφραστεί πρακτικά λίγο αργότερα, όταν στις 17 Απριλίου 1924, σε ειδική τελετή μπροστά από το νεότευκτο τότε Διοικητήριο του Συνοικισμού και ενώπιον πλήθους προσφύγων και επισήμων, ο Στέφανος Δέλτας, μέλος του Δ.Σ. της ΕΑΠ, θα μετονόμαζε τον «Συνοικισμό του Παγκρατίου» σε «Συνοικισμό Βύρωνος», ενώ την ίδια στιγμή ο αντιπρόεδρος της Επιτροπής, Sir John Campbell, απέσυρε την ελληνική σημαία αποκαλύπτοντας, στο ύψος του δεύτερου ορόφου του κτιρίου, δίγλωσση εντοιχισμένη πλάκα, η οποία ανέγραφε:

ΣΥΝΟΙΚΙΑ ΒΥΡΩΝΟΣ. ΕΙΣ ΕΥΓΝΩΜΟΝΑ ΑΝΑΜΝΗΣΙΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΔΡΑΣΕΩΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΗ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΙ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΤΟΥ ΠΟΙΗΤΟΥ

BYRON-QUARTER. ESTABLISHED ON THE CENTENARY OF LORD BYRON'S DEATH TO COMMEMORATE HIS DEVOTION TO THE GREEK REFUGEES[54]

Ταυτόχρονα, τοποθετούνταν ο θεμέλιος λίθος του βρεφονηπιακού σταθμού, γνωστού ως «σταθμού Morgenthau», παρόντων του ναυάρχου Παύλου Κουντουριώτη, τότε προεδρεύοντος της Ελληνικής Δημοκρατίας, του πρωθυπουργού (α΄ θητεία 12.3-24.7.1924) Αλέξανδρου Παπαναστασίου, του υπουργού Στρατιωτικών (12.3-9.6.1924)

σιογράφο και πανεπιστημιακό Edward-Harold Spender (1864-1926), τον ποιητή και θεατρικό συγγραφέα John Drinkwater (1882-1937), τον διπλωμάτη, πολιτικό και ποιητή James Rennell-Rodd, 1st Baron Rennell (1858-1941), τον στρατιωτικό και διευθυντή της *Daily Telegraph* Edward-Frederick Lawson, 4th Baron Burnham (1890-1963), τον γεωπόνο, ανώτατο διοικητικό αξιωματούχο, δημοσιογράφο και συντηρητικό πολιτικό Rowland-Edmund Prothero, 1st Baron Ernle (1851-1937), τον διπλωμάτη και βοτανολόγο Shirley-Clifford Atchley (1871-1936), την σουφραζέτα, κοινωνική ακτιβίστρια και συγγραφέα Lady Constance-Georgina Bulwer-Lytton (1869-1923), την απόγονο του φιλέλληνα ποιητή, Judith Anne Dorothea Blunt-Lytton, 16th Baroness Wentworth (1873-1957), τενίστρια, και τον τότε πρεσβευτή της Μεγάλης Βρετανίας στην Αθήνα (1924-1926), Sir Joshua Milne Crompton Cheetham (1869-1938).

53. Την σχετική στιχομυθία διασώζει ο ίδιος ο Morgenthau στο απολογιστικό της δράσης του στην Ελλάδα βιβλίο του, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, ό.π., σ. 251-252.

54. Το κείμενο των επιγραφών με κεφαλαία· Κοκόλιας, *90 χρόνια Βύρωνας*, ό.π., σ. 72-75.

στρατηγού Γεώργιου Κονδύλη, του υπουργού Γεωργίας και Δημοσίων Κτημάτων Αναστάσιου Μπακάλμπαση, του παλαιού προέδρου του ΤΠΠ Επαμεινώνδα Χαρίλαου, του τότε Μητροπολίτη Εφέσου Χρυσόστομου Β΄ και του ίδιου του Henry Morgenthau.[55]

Η σειρά των σημαντικών αυτών εορταστικών εκδηλώσεων, που είχε, βέβαια, ξεκινήσει την προηγουμένη, 16η Απριλίου, υπό την αιγίδα των πρυτανικών αρχών του Πανεπιστημίου Αθηνών, θα τύγχανε ευρείας δημοσιότητας από το σύνολο του αθηναϊκού τύπου και όχι μόνο.

Το πρωί της ίδιας ημέρας, στην οικία της «κόρης των Αθηνών» Θηρεσίας Μακρή, κάτω από τον ιερό βράχο της Ακρόπολης και παρουσία πολυπληθούς ακροατηρίου Ελλήνων και ξένων επισήμων, ο τότε πρόεδρος του Αγγλο-Ελληνικού Συνδέσμου (Anglo-Hellenic League) (1913-1925), William Pember Reeves, εκφώνησε κατάλληλο προς την περίσταση λόγο, μετά το τέλος δε του οποίου «[...] απεκαλύφθη μαρμαρίνη πλαξ με την επιγραφήν: "Ενταύθα ίστατο η οικία της "κόρης των Αθηνών" Θηρεσίας Μακρή», τοποθετημένη στην οικία της με δαπάνες του Συνδέσμου.[56] Στη συνέχεια, οι επίσημοι,

> [...] απελθόντες εκ της οδού Αγυιάς κατηυθύνθησαν εις τον ανδριάνταν του Βύρωνος παρά τους στύλους του Ολυμπίου Διός. Εκεί είχον συγκεντρωθή οι φοιτηταί οργανώσαντες αυτοί μόνοι εορτήν προς απότισιν φόρου τιμής εις την μνήμην του ποιητού. Ωμίλησεν εκ μέρους της Ακαδημαϊκής Νεολαίας ο φοιτητής κ. Αλιβιζάτος, εκφράσας την ευγνωμοσύνην των νέων της Ελλάδος προς τον διακεκριμένον Άγγλον ποιητήν, όστις κατήλθεν εις την Ελλάδα και εθυσιάσθη αγωνιζόμενος διά την ελευθερίαν της. Ακολούθως ο ποιητής κ. [Σωτήριος Ευ.] Σκίπης απήγγειλεν εμπνεόμενον ποίημά του και έληξεν η εορτή με την ανάκρουσιν του αγγλικού και ελληνικού ύμνου[57].
>
> Εις τας 11½ άπαντες, συνέχιζε ο *Ελεύθερος Τύπος* της 16ης Απριλίου, οι παρευρισκόμενοι θα μεταβούν δι' αυτοκινήτων εις τον προσφυγικόν συνοικισμόν Παγκρατίου, κληθέντες υπό του κ. Μοργκεντάου διά τα εγκαίνια του νηπιακού σταθμού και την μετονομασίαν του συνοικισμού εις Συνοικισμόν Βύρωνος. Θα ομιλήση ο υπουργός Υγιεινής και Προνοίας κ. [Δημήτριος] Πάζης και θα ευλογήση ο Άγιος Εφέσου.[58]

55. Βλ. και υποσημείωση 35 του παρόντος.

56. «Ήρχισαν αι εορταί της εκατονταετηρίδος του Βύρωνος. Η αναμνηστική πλαξ της "Κόρης των Αθηνών". Η μετονομασία του Συνοικισμού Παγκρατίου. Οι εκφωνηθέντες λόγοι», *Έθνος*, αρ. 3476, 16.4.1924, σ. 4.

57. «Εις τον ανδριάντα του Βύρωνος», *Έθνος*, αρ. 3476, 16.4.1924, σ. 4.

58. «Αι εορταί επι τη εκατονταετηρίδι του Βύρωνος. Σήμερον αποπλέει ο Στόλος διά Μεσολόγγιον. Ο πρωθυπουργός αναχωρεί αύριον Πέμπτην», *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 2591, 16.4.1924, σ. 3.

> Εις την είσοδον του μεγάλου συνοικισμού, εξακολουθούσε η εφημερίδα *Εμπρός* της 17ης, που συνόδευε το σχετικό κείμενο με φωτογραφίες από τις τελετές της ημέρας, είχε επιχωματωθή μικρόν γήπεδον, επί του οποίου είχε στρωθή ωραίος τάπης διά τους επισήμους και στηθή πρόχειρον βήμα. Όλοι οι κάτοικοι του συνοικισμού ευρίσκοντο επί ποδός πανηγυρίζοντες, εφ' όλων δε των οικιών εκυμάτιζον Αγγλικαί και Ελληνικαί σημαίαι.
>
> Τους επισήμους και τους απεσταλμένους της αγγλικής κυβερνήσεως, καταφθάνοντας εις τον συνοικισμόν, υπεδέχοντο τα μέλη της ελληνικής επιτροπής αποκαταστάσεως προσφύγων και ο Μακ. Μητροπολίτης μετά των μελών της Ιεράς Συνόδου και των Μητροπολιτών Μικράς Ασίας.
>
> Επίσης ευρίσκοντο εκεί ο ναύαρχος Κουντουριώτης, ο διοικητής της Εθνικής Τραπέζης [1923-1928] κ. [Αλέξανδρος] Διομήδης, ο κ. Χαρίλαος, ο κ. Νεγρεπόντης, οι πλείστοι των κ.κ. Υπουργών και άλλοι επίσημοι.
>
> Άμα τη συγκεντρώσει πάντων, κατέληγε το άρθρο του *Εμπρός*, εγένετο ο αγιασμός. Αμέσως μετά τα ορφανά του προσφυγικού ορφανοτροφείου έψαλλον ειδικώς ποιηθέντα ύμνον.[59]

Η συνέχεια της εκδήλωσης ανήκε στον πρόεδρο της ΕΑΠ Henry Morgenthau, ο οποίος εκφώνησε βαρυσήμαντο λόγο, αναφερόμενος, μεταξύ άλλων, στις προσπάθειες του οργανισμού του οποίου προΐστατο για την επούλωση των πληγών της πρόσφατης, τότε, μικρασιατικής τραγωδίας, για να ακολουθήσουν σύντομες προσφωνήσεις του Μητροπολίτη Εφέσου Χρυσόστομου Β΄, του αντιπροέδρου της ΕΑΠ Sir John Campbell και του υπουργού Γεωργίας και Δημοσίων Κτημάτων Αναστασίου Μπακάλμπαση.

Αμέσως μετά την τελετή της θεμελίωσης του «Βυρωνείου Νηπιοτροφείου»,[60] μάλιστα, ο ναύαρχος Π. Κουντουριώτης θα προχωρούσε στην παρασημοφόρηση του Αμερικανού διπλωμάτη και ανθρωπιστή με το ανώτατο παράσημο του Μεγαλόσταυ-

59. «Η έναρξις των εορτών διά τον Βύρωνα. Εις το σπίτι της "Κόρης των Αθηνών". Η στέψις του ανδριάντος. Ο νέος συνοικισμός. Η δεξίωσις εις το δημαρχείον. Η εορτή εις την Ακρόπολιν. Εις τον "Συνοικισμόν Βύρωνος"», *Εμπρός*, αρ. 9567, 17.4.1924, σ. 2.

60. Η σύσταση σχολείων, εκκλησιών και νηπιακών σταθμών αποτέλεσε, άλλωστε, επιτακτικό αίτημα των προσφύγων, αστικής και αγροτικής προέλευσης, αίτημα που προκαλούσε συχνά τα θετικά σχόλια των μελών των ξένων ανθρωπιστικών οργανώσεων· John Hope Simpson, «The Work of The Greek Refugee Settlement Commision», address given on June 18th, 1929 by Sir John Hope Simpson, C.I.E., Vice President of the Commission, *Journal of the Royal Institute of International Affairs* 8/6 (Νοέμβριος 1929) 583-604, ειδικότερα 596.

ρου του Τάγματος του Σωτήρος, ενώ ταυτόχρονα, στη σύζυγό του, Josephine Sykes-Morgenthau, απένειμε τον Χρυσό Σταυρό του ίδιου Τάγματος.[61]

Με απόφαση δε της Επιτροπής, οι δρόμοι του νέου συνοικισμού θα λάμβαναν τα ονόματα φίλων, συμμαχητών του λόρδου ποιητή, ή και τόπων με τους οποίους σχετίστηκε κατά την τελευταία παραμονή του στο επαναστατημένο Μεσολόγγι, απόφαση που, ωστόσο, δεν θα ίσχυε τελικά, καθώς, με πρωτοβουλία των κατοίκων του συνοικισμού, αυτά σύντομα αντικαταστάθηκαν με ονομασίες που παρέπεμπαν ευθέως στις χαμένες πατρίδες.[62]

Ο Βύρωνας, παρόλα αυτά, θα συνέχιζε να επεκτείνεται κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια, είτε με τη μέθοδο της παραχώρησης με τη μορφή μίσθωσης, είτε μέσω της σύστασης τοπικών προσφυγικών οικοδομικών συνεταιρισμών («Νέα Έφεσος», «Νέα Αλάτσατα», «Βυζάντιον» κ.ά.), είτε μέσω πωλήσεων, είτε και με αυτοστέγαση: Ανταποκρινόμενες οι κρατικές αρχές στον ολοένα και διογκούμενο μαθητικό πληθυσμό του συνοικισμού, θα οικοδομούσαν, προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920, και νέο σχολικό κατάστημα επί της οδού Κολοκοτρώνη (πρώην ΚτΕ), στη συμβολή της με την Ευαγγελικής Σχολής, το λεγόμενο «Σχολείο Χαραλαμπόπουλου» (4ο Δημοτικό Σχολείο Βύρωνα),[63] ενώ το 1926 θα θεμελιωνόταν στον υπερκείμενο των σχολείων της Αγίας Τριάδας λόφο η ομώνυμη εκκλησία, σε σχέδια του αρχιτέκτονα Αθανάσιου Ι. Δεμίρη.[64]

61. «Ήρχισαν χθες αι εορταί επί τη εκατονταετηρίδι του Λόρδου Βύρωνος. Η εντείχισις της πλακός εις την οικίαν της Κόρης των Αθηνών. Ο λόγος του κ. Μοργκεντάου», *Σκριπ*, αρ. 7654, 17.4.1924, σ. 2, «Αι εορταί του Βύρωνος εν Αθήναις. Η πρώτη ημέρα», *Μακεδονία*, αρ. 4335, 17.4.1924, σ. 2 και Henry Morgenthau*, Η αποστολή μου στην Αθήνα*, *ό.π.*, σ. 254.

62. Η τελετή ονοματοδοσίας έλαβε χώρα ενώπιον του νεότευκτου Διοικητηρίου επί της οδού Ευαγγελικής Σχολής· Ντελέζος, *Στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων του 1922*, ό.π., σ. 99-100.

63. Το σχολείο αυτό συστάθηκε ως συνέχεια του αποκαλούμενου «Μεικτού Σχολείου Προσφυγοπαίδων Σταδίου», που λειτουργούσε στον χώρο του Ζαππείου, απέναντι από το Παναθηναϊκό Στάδιο, στο ύψος που βρίσκεται σήμερα το Εθνικό Γυμναστήριο Αθηνών «Ι. Φωκιανός», από τον Αύγουστο του 1923, και το οποίο υποδεχόταν μαθητές από τις περιοχές κυρίως του Βύρωνα και της Καισαριανής. Ονομάστηκε έτσι προς τιμήν του διευθυντή του και διευθυντή του «Μεικτού», διδασκάλου Αλέξανδρου Χαραλαμπόπουλου (Σουδενά Καλαβρύτων, 1887 - Αθήνα, 1970)· Κοκόλιας, *90 χρόνια Βύρωνας*, ό.π., σ. 129, 137· Ντελέζος, *Στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων του 1922*, ό.π., σ. 119-121· Μιχάλης Τοπούζης, «Αλέξανδρος Χαραλαμπόπουλος. Ο πρώτος δάσκαλος του Βύρωνα», *Επικοινωνία, μηνιαία διαδημοτική εφημερίδα*, αρ. 79 (Βύρωνα - Καισαριανής) 59 (Ζωγράφου), Αύγουστος 2021, σ. 12.

64. Η οικοδόμηση του ιερού αυτού ναού –μητροπολιτικός του σημερινού δήμου– εγκαινιάστηκε

Με τον συνολικό πληθυσμό του Βύρωνα να αυξάνεται διαρκώς κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια, με την προσθήκη προσφύγων και από άλλες περιοχές της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Ανατολική Θράκη, Κωνσταντινούπολη, Καππαδοκία), αλλά και με γηγενείς λόγω εσωτερικής μετανάστευσης,[65] δημιουργήθηκε, ήδη από τα μέσα του 1928 και εξής, η ανάγκη μετεγκατάστασης του πλεονάζοντος τμήματός του σε όμορη περιοχή: Ήταν πλέον η ώρα ίδρυσης ενός νέου προσφυγικού συνοικισμού, αυτού του Υμηττού.[66]

Χωρίς να λείπουν διάφορα προβλήματα που ενίοτε πυροδοτούσαν κοινωνικές εντάσεις (μη επαρκής αριθμός οικιών προς στέγαση των προσφύγων, ύπαρξη πολυπληθών πρόχειρων κατασκευών εντός ή εκτός του συνοικισμού, αδυναμία εξόφλησης των οικιών/δωματίων εκ μέρους των προσφύγων λόγω οικονομικής αδυναμίας, διαρκής έλλειψη κτηματολογίου, δυσχέρειες υδροδότησης και ηλεκτροφωτισμού, διακριτική, συχνά, μεταχείρισή τους από τις κρατικές αρχές ή από γηγενείς συμπολίτες τους[67]), αλλά και

αρκετά αργότερα, στις αρχές Μαΐου 1957· Χρυσός - Κολοτούρος, *Στοιχεία από την ιστορία του Βύρωνα*, ό.π., σ. 8· Κοκόλιας, *90 χρόνια Βύρωνας*, ό.π., σ. 98-99.

65. Σύμφωνα με την επίσημη απογραφή της 16ης Μαΐου 1928, ο πληθυσμός του αρχικού συνοικισμού ανερχόταν σε 7.723 κατοίκους, εκ των οποίων οι 7.336 ήταν μικρασιατικής καταγωγής (2.933 άνδρες και 4.403 γυναίκες)· Ντελέζος, *Στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων του 1922*, ό.π., σ. 134· Κοκόλιας, *90 χρόνια Βύρωνας*, ό.π., σ. 80.

66. Για την απόφαση επέκτασης του προσφυγικού Συνοικισμού του Βύρωνα στην περιοχή του Υμηττού, βλ. «Τα μέτρα της ΕΑΠ προς αραίωσιν των προσφ. συνοικισμών - Ο Συνοικισμός Υμηττού» και «Διά την αραίωσιν των συνοικισμών της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», *Προσφυγικός Κόσμος*, αρ. 71, 21.10.1928, σ. 4 και αρ. 75, 18.11.1928, σ. 4 αντίστοιχα· για τα όσα οδήγησαν στη σύσταση του νέου αυτού προσφυγικού συνοικισμού, βλ. αναλυτικά, Ντελέζος, *Στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων του 1922*, ό.π., σ. 134, 152-156 και Κοκόλιας, *90 χρόνια Βύρωνας*, ό.π., σ. 80-81· για το δημοσιογραφικό αυτό βήμα των προσφύγων, βλ. ειδικότερα, Ελισάβετ Κοντογιώργη, «Προσφυγικός Κόσμος», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, επιμέλεια: Λουκία Δρούλια και Γιούλα Κουτσοπανάγου, τ. 3, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008, σ. 560-562.

67. Η παράθεση, στο σημείο αυτό, χαρακτηριστικών τίτλων από την εφημερίδα *Προσφυγικός Κόσμος* είναι ενδεικτική της οξύτητας που έλαβαν ορισμένα από αυτά: «Είνε [sic] όλως ανακριβή τα της μολύνσεως των υδάτων του Βύρωνος - Επίσημος διάψευσις της ΕΑΠ», *Προσφυγικός Κόσμος*, αρ. 88, 17.2.1929, σ. 3· Α. Α. Πάλλης, «Περί την προσφυγικήν αποκατάστασιν. Το πρόβλημα της αστικής στεγάσεως», *Προσφυγικός Κόσμος*, αρ. 103, σ. 1· Α. Α. Πάλλης, «Περί την προσφυγικήν αποκατάστασιν. Τα χρέη των προσφύγων εκ της αποκαταστάσεώς των», *Προσφυγικός Κόσμος*, αρ. 121, 6.10.1929, σ. 1· «Η διαφορά προσφύγων και της ΕΑΠ», *Προσφυγικός Κόσμος*, αρ. 184, 5.1.1930, σ. 1· «Ποια είναι η πραγματική σημασία του διακανονισμού των χρεών», *Προσφυγικός Κόσμος*, αρ. 150, 27.4.1930, σ. 1· «Ετελέσθησαν τα εγκαίνια

οι νομοθετικές παρεμβάσεις του ελληνικού κράτους με σκοπό την επίλυσή τους,[68] οι πρόσφυγες κάτοικοι του νέου συνοικισμού θα αρχίσουν από την πρώτη κιόλας στιγμή της εγκατάστασής τους να εκδηλώνουν την αποφασιστικότητά τους για την εμπέδωση μιας ειρηνικής κανονικότητας, μεταφέροντας, συγχρόνως, στη νέα τους πατρίδα τις ιδιαίτερες παραδόσεις τους (σύσταση συλλόγων πολιτιστικού, αθλητικού, μουσικού ή και κοινωνικού περιεχομένου), αλλά και τη φιλελεύθερη και δημοκρατική τους πολιτική προδιάθεση.[69]

Το 1925 ήδη, ο Συνοικισμός του Βύρωνος εντάχθηκε διοικητικά στον Δήμο Αθηναίων, για να αναγνωριστεί ως ανεξάρτητη κοινότητα στις αρχές Μαΐου 1933.[70] Στις αρχές δε του Ιανουαρίου 1934 θα αναγνωριζόταν ως αυτοτελής δήμος, ενόψει των επικείμενων δημοτικών εκλογών της 11ης Φεβρουαρίου. Στον νέο, πλέον, δήμο θα προσαρτώνταν διοικητικά και οι γειτονικοί συνοικισμοί της «Νέας Ελβετίας», των «Κλαζομενών», των «Νέων Βρυούλων», των «Νέων Αλατσάτων», του «Κορδελιού», του «Βυζαντίου», της «Νέας Εφέσου», του «Μαιάνδρου» και του «Νέου Κορδελιού».[71]

«[...] Η τοποθεσία του "Βύρωνος" είνε πανόραμα. Αν θέλετε να χορτάσετε την κλασσική ομορφιά του αττικού τοπίου, σε όλη της την λάμψη, σταθήτε σ' ένα από τα υψώματα του Βύρωνος την ώρα που βασιλεύει ο ήλιος. Θάχετε στα πόδια σας την θάλασσα

του νέου υδρευτικού δικτύου του Βύρωνος. Θεωρείται ήδη επαρκής η ύδρευσις», *Προσφυγικός Κόσμος*, αρ. 154, 25.5.1930, σ. 3· Για τα ζητήματα αυτά, βλ. περαιτέρω και Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1821-1940: Άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2020· για τις φιλελεύθερες πολιτικές αντιλήψεις της πλειονότητας του προσφυγικού κόσμου, βλ. ενδεικτικά, Σπύρος Καράβας, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992) 135-156.

68. Βλ. για παράδειγμα το ΦΕΚ 79 τχ. Α΄/28.2.1929, Ν.Δ. «Περί διαθέσεως των ανά το Κράτος προσφυγικών οικημάτων και γηπέδων του Δημοσίου».

69. Ως εξέχον παράδειγμα θα μπορούσε εδώ να αναφερθεί η έφεση των προσφύγων στο πεδίο του αθλητισμού. Ειδικότερα για τον Συνοικισμό του Βύρωνος, βλ. «Από την κίνησιν των συνοικισμών. Αι οργανώσεις του "Βύρωνος"», *Προσφυγικός Κόσμος*, αρ. 6, 24.7.1927, σ. 2· «Από την κίνησιν των συνοικισμών. Αι οργανώσεις του "Βύρωνος"», *Προσφυγικός Κόσμος*, αρ. 7, 31.7.1927, σ. 2· «Από την κίνησιν των συνοικισμών. Αι οργανώσεις του "Βύρωνος"», *Προσφυγικός Κόσμος*, αρ. 8, 7.8.1927, σ. 2.

70. ΦΕΚ 109 τχ. Α΄/7.5.1933, Ν.Δ. «Περί αναγνωρίσεως Δήμων και Κοινοτήτων εν τω Νομώ Αττικής και Βοιωτίας.

71. ΦΕΚ 22 τχ. Α΄/18.1.1934, Ν.Δ. «Περί αναγνωρίσεως Δήμων και Κοινοτήτων εν τω Νομώ Αττικοβοιωτίας».

των αθηναϊκών σπιτιών, φουρτουνιασμένη, πολύχρωμη, απέραντη, σερβιρισμένη σε βαθύ πιάτο σταχτοπράσινο [...]», τόνιζαν, με λυρικούς τόνους, οι δημοσιογράφοι Στέφανος Χαρμίδης και Β. Νεοκοσμίτης σε άρθρο τους αφιερωμένο στον αρτισύστατο τότε δήμο (Μάιος 1934) στην καθημερινή εφημερίδα *Νέος Κόσμος*.[72]

Η διαδικασία της οργανικής ενσωμάτωσης των προσφύγων είχε την αφετηρία της στην επαύριον, ήδη, της μικρασιατικής τραγωδίας· θα συνεχιζόταν, όχι πάντως απρόσκοπτα, και κατά τη διάρκεια των επόμενων δεκαετιών, μέχρι την εξάλειψη κάθε είδους διαχωρισμών.

Στο νου, ωστόσο, των Μικρασιατών κατοίκων του Βύρωνα, όπως, άλλωστε, και στους δικούς μου προγόνους, ιδιαίτερο τόπο κατείχε η διατήρηση της μνήμης:

> [...] Η γριούλα στάθηκε λίγο συλλογισμένη και κρατώντας ακόμη το κρύο χέρι του μερακλατισμένου παλληκαριού του λέει:
>
> – Στάσου, παιδί μου, να σου φέρω να τους πας κάτι, που αυτό θ' αναπαύση τις ψυχές και τα κορμιά τους, πιότερο από τα τρισάγια των παπάδων. Ο πόνος των Μικρασιατών δεν έχει, παιδί μου, γιατρειά, [...]. Μετά δυο λεπτά η Μικρασιάτισσα γριούλα γύρισε από την μπαράγκα της με ένα μαύρο σακκουλάκι στα χέρια γεμάτο και βαρύ. Το άνοιξε σιγά-σιγά με προσοχή μεγάλη, και έχυσε από μέσα σ' ένα λευκό μανδήλι κάμποσο χώμα καθαρό. Τώδεσε πάλι με προσοχή και δίνοντας το μανδήλι στο Μήτσο, που κοίταζε με απορία, του λέει:
>
> – Αυτό το άγιο χώμα, μου τώφερε ο γυιός μου, σαν γύρισε από την αιχμαλωσία του. Είνε «αντίδωρο» από τη Μικρά Ασία μας. Του άφησα παραγγελιά, αν θέλη νάχη την ευχή μου, όταν κ' εγώ πεθάνω, τρεις φούχτες από το χώμα αυτό να πάρη και να μου ρίξη στο λάκκο, που θα με θάψουνε...»[73]

72. Στ. Χαρμίδης και Β. Νεοκοσμίτης, «Βύρων», *Νέος Κόσμος*, αρ. 387, 31.5.1934, σ. 4. Το συγκεκριμένο άρθρο, παρά τη λυρική διάθεση που το διατρέχει, δίνει μια ζωντανή όσο και ρεαλιστική εικόνα των πρώτων χρόνων ζωής του νέου δήμου· για την εφημερίδα αυτή του Αντώνιου Νικολόπουλου, βλ. αναλυτικά, Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Νέος Κόσμος», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου*, ό.π., σ. 315-316· Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, τ. Β΄, *Αθηναϊκαί εφημερίδες, 1901-1959*, Αθήναι, 1959, σ. 298-302.

73. Σωκράτης Προκοπίου, *Σαν ψέμματα και σαν αλήθεια... Ο ελληνισμός στη Μικρά Ασία*, Αθήνα, χ.χ.ε., σ. 255.

Στιγμιότυπα από την εγκατάσταση των Μικρασιατών Ελλήνων ευαγγελικών προσφύγων στην Ελλάδα

Βασιλική Σταθοκώστα

Έλληνες Ευαγγελικοί της Μικράς Ασίας

Όπως είναι γνωστό, εκατοντάδες χιλιάδες Μικρασιατών Ελλήνων αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες και όλο το βιός τους και να πάρουν τον δρόμο της προσφυγιάς για την Ελλάδα, προς εκπλήρωση των όρων της Σύμβασης περί ανταλλαγής των πληθυσμών της Λωζάνης (30 Ιανουαρίου 1923). Μια μικρή αλλά πολύ σημαντική για το θέμα μας λεπτομέρεια είναι ότι αυτή η συμφωνία αφορούσε την αποχώρηση των Μικρασιατών Ελλήνων *ορθοδόξων* στο θρήσκευμα πολιτών της Τουρκίας.[1] Μια άλλη λεπτομέρεια είναι ότι στις επίμαχες περιοχές της Μικράς Ασίας υπήρχαν και Έλληνες χριστιανοί διαφορετικού δόγματος, μια θρησκευτική –ή, πιο σωστά, μια *ομολογιακή*– μειονότητα που συγκροτούσαν Έλληνες ευαγγελικοί, οι οποίοι δεν συμπεριλήφθηκαν στη Σύμβαση της Λωζάνης περί ανταλλαγής. Οι πιστοί αυτοί συμβίωναν με τους Έλληνες ορθοδόξους, έχοντας συνείδηση ότι ανήκουν στο γένος των Ελλήνων και αποτελούν μέλη της ευρύτερης οικογένειας της χριστιανοσύνης. Η ομολογιακή διαφοροποίηση δεν σήμαινε αποξένωση. Όπως μαρτυρούν οι ίδιοι οι Έλληνες ευαγγελικοί των Κοτυώρων, «στά-

1. Συγκεκριμένα, το άρθρο 2 της Σύμβασης της Λωζάνης εξαιρούσε από την ανταλλαγή τους «Έλληνες κατοίκους της Κωνσταντινούπολης», και τους «μουσουλμάνους κατοίκους της Δυτικής Θράκης». Επιπλέον, από την ανταλλαγή εξαιρούνταν, σύμφωνα με το άρθρο 14 της Συνθήκης της Λωζάνης, οι κάτοικοι της Ίμβρου και της Τενέδου.

θηκαν πάντα σταθερά πιστοί στα εθνικά τους φρονήματα».[2] Η αυτοσυνειδησία τους ως Ελλήνων και χριστιανών τούς οδήγησε στην απόφαση να ζητήσουν, στις κρίσιμες στιγμές κατά την παραμονή του εκτοπισμού, την *«ενιαία εκπροσώπηση των Ελλήνων των Κοτυώρων, Ορθοδόξων και Ευαγγελικών»*, ενώπιον των τουρκικών αρχών, αρχικά από τον Θεόδωρο Κολεσίδη, αρχιερατικό επίτροπο, και μετά τον Φεβρουάριο του 1919 από τον μητροπολίτη Νεοκαισάρειας και Κοτυώρων, Πολύκαρπο.[3]

Ωστόσο, το γεγονός αυτό δεν σήμαινε ότι ήταν πάντα αρμονικές οι σχέσεις ορθοδόξων και ευαγγελικών. Υπήρξαν συχνά διαφωνίες, παρεξηγήσεις και εντάσεις, κυρίως λόγω του γεγονότος ότι οι ευαγγελικοί είχαν επιλέξει μια άλλη δογματική διδασκαλία και εκκλησιαστική τάξη, απορρίπτοντας, ουσιαστικά, τη διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι ορθόδοξοι δεν μπορούσαν να κατανοήσουν πώς και γιατί ορισμένοι ομογενείς μεταστράφηκαν και εγκατέλειψαν την Εκκλησία των πατέρων τους και υποστήριζαν καινοφανείς διδασκαλίες και εκκλησιαστικές πρακτικές, διαφορετικές από εκείνες της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Από την πλευρά τους, οι Έλληνες ευαγγελικοί ήταν απόλυτα βέβαιοι για την ορθότητα των επιλογών τους και ένιωθαν ότι ήταν χρέος τους να διαδίδουν την πίστη τους, αναπόφευκτα στρεφόμενοι και προς τους ορθοδόξους πιστούς. Έτσι, οι σχέσεις των δύο πλευρών κατέληξαν ανταγωνιστικές και η δράση των Ελλήνων ευαγγελικών προκάλεσε τη δυσαρέσκεια των ορθοδόξων, οι οποίοι αντιλαμβάνονταν την ιεραποστολική δράση των Ελλήνων ευαγγελικών ως προσηλυτισμό –δηλαδή αθέμιτο ανταγωνισμό– σε βάρος τους. Αυτό, θεωρούσαν, γινόταν διά της παραπλάνησης των ορθοδόξων πιστών και είχε ως συνέπεια την αποκοπή τους από την κοινότητά τους και την παράδοση της πίστης των πατέρων τους. Με κάποιο τρόπο, ο προσηλυτισμός γινόταν αντιληπτός ως πράξη εχθρική σε βάρος της Ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά και ως πράξη ντροπιαστική για όποιον αποδεχόταν τη νέα πίστη και έφευγε από τους κόλπους της.

2. Ξενοφώντας Ακόγλου, *Λαογραφικά Κοτυώρων: Από τη ζωή του Πόντου*, τ. Β΄, Αθήνα, 1964, σ. 21.

3. Ιωακείμ Σαλτσής, *Χρονικά Κοτυώρων: ιστορική μονογραφία για την πόλη Κοτύωρα (Ορτού) του Πόντου*, Θεσσαλονίκη, 1955, σ. 107· Ιωάννης Τσεβάς, *Η ζωή του Χαράλαμπου Σιδηρόπουλου*, υπό δημοσίευση (ομιλία στο σχολικό κτίριο της Ευαγγελικής Εκκλησίας Κατερίνης, 5.11.2016. Ευχαριστίες οφείλω στον διευθυντή του Ελληνικού Ιστορικού Ευαγγελικού Αρχείου κ. Ι. Τσεβά για την ευγενή παραχώρηση του αδημοσίευτου κειμένου του).

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να αναφέρουμε ορισμένα χαρακτηριστικά της πίστης των Ελλήνων ευαγγελικών, η οποία συνδέεται με τις αρχές της Μεταρρύθμισης, που εκδηλώθηκε στη Δυτική Ευρώπη κατά τον 16ο αιώνα ως κίνημα διαμαρτυρίας κατά των αυθαιρεσιών της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Αρχικά, η θεολογία του Λουθήρου και στη συνέχεια η ανάπτυξή της από άλλους μεταρρυθμιστές, όπως ο Καλβίνος και ο Ζβίγγλιος, συγκροτούν τη βάση της διδασκαλίας και της πίστης των Ελλήνων ευαγγελικών. Οι ακόλουθοι του κινήματος της Μεταρρύθμισης δέχονται, μεταξύ άλλων, μόνο την Αγία Γραφή ως αυθεντική πηγή για την πίστη και τη ζωή τους, αναγνωρίζουν μόνο τον Χριστό ως μεσίτη μεταξύ Θεού και ανθρώπων. Με άλλα λόγια, απορρίπτουν βασικές διδασκαλίες της ορθόδοξης παράδοσης, όπως είναι η θέση των Οικουμενικών Συνόδων στη ζωή της Εκκλησίας, η θεολογία των Πατέρων, η θέση της Θεοτόκου και των αγίων, ο ρόλος του κλήρου κ.ά.

Ιδιαίτερα σημαντικό και οπωσδήποτε θετικό είναι το γεγονός ότι δέχονται το Σύμβολο της Πίστεως Νίκαιας - Κωνσταντινουπόλεως, χωρίς την προσθήκη του filioque. Οι Έλληνες ευαγγελικοί θεωρούν ότι η θεολογία τους είναι συντηρητική/ορθόδοξη και αποδέχονται τα θεμελιώδη δόγματα της κοινής πίστης του χριστιανισμού. Με βάση τη δογματική διδασκαλία τους, συγκαταλέγονται μεταξύ των Πρεσβυτεριανών και Αναμορφωμένων Εκκλησιών.[4]

Ωστόσο, οι ίδιοι οι Έλληνες ευαγγελικοί, βασιζόμενοι στην ιστορία της κοινότητάς τους, υποστηρίζουν ότι δεν αποτελούν μια εκκλησιαστική οντότητα που προέκυψε από το κίνημα των ξένων ιεραποστολών, των Δυτικοευρωπαίων και Αμερικανών απεσταλμένων (μισιοναρίων) που είχαν αναπτύξει έντονη δραστηριότητα στην Ανατολή κατά

4. Όπως αναφέρεται στην ιστοσελίδα της Ελληνικής Ευαγγελικής Εκκλησίας: «Τι πιστεύουμε: Η Ευαγγελική Εκκλησία αποδέχεται το Σύμβολο της Πίστεως όπως θεσπίστηκε από τις Οικουμενικές Συνόδους Νικαίας και Κωνσταντινουπόλεως (δηλ. χωρίς την προσθήκη του filioque), και δέχεται όλα τα βασικά δόγματα του Χριστιανισμού, όπως την Αγία Τριάδα, τη θεανθρωπότητα του Ιησού Χριστού, την εκ Παρθένου γέννησή Του, και τη θεοπνευστία της Αγίας Γραφής, η οποία αποτελεί τη βάση της πίστης για τους Χριστιανούς. Δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός ότι η σωτηρία του ανθρώπου στηρίζεται μόνο στη χάρη του Θεού και αποκτάται μόνο με την πίστη, δηλαδή την εμπιστοσύνη του στο έργο του Χριστού επάνω στον σταυρό. Ταυτόχρονα τονίζει ότι ο Χριστός αποτελεί τον μοναδικό δρόμο της σωτηρίας και της επιστροφής μας στον Θεό, και καλεί κάθε άνθρωπο σε μια προσωπική και συνειδητή σχέση μαζί Του, που εκφράζεται με μια ζωή γεμάτη με καλά έργα»· βλ. «Ποιοι είμαστε», *Ευαγγελική Εκκλησία της Ελλάδος*, https://gec.gr/?page_id=3221 (πρόσβαση 4.2.2024).

τον 19ο αιώνα. Αντίθετα, εκτιμούν ότι το αίτημα για μεταρρύθμιση της εκκλησιαστικής ζωής, για την απλότητα της διατύπωσης και βίωσης της χριστιανικής πίστης, ήταν εγγενής ανάγκη των πιστών, που εκδηλώθηκε λόγω της μελέτης της Αγίας Γραφής και ενισχύθηκε από αυτή. Τέτοιες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες της Εκκλησίας εκδηλώθηκαν σποραδικά τόσο στην περιοχή του Πόντου όσο και σε άλλες περιοχές, όπως η Κρήτη.[5] Από την άλλη μεριά, βέβαια, βλέπουμε ότι στον Πόντο κ.α. υπήρχαν ξένες ιεραποστολές που διέδιδαν τις ιδέες τους και δρούσαν ανάμεσα στους Έλληνες χριστιανούς, οι οποίοι μεταστρέφονται και από ορθόδοξοι γίνονται ευαγγελικοί.

Όπως και αν έχει, οι Έλληνες ευαγγελικοί διατήρησαν την ελληνική αυτοσυνειδησία τους. Στην πλειονότητά τους, όπως μαρτυρείται από μέλη της κοινότητας των Κοτυώρων, η φυγή τους μαζί με τους ορθοδόξους αδελφούς τους από τα πατρώα εδάφη σήμαινε ότι με αυτό τον τρόπο *«έδειξαν την αλληλεγγύη τους και συμμερίστηκαν την τύχη των Ελληνορθοδόξων»*, κατά την ανταλλαγή των πληθυσμών, μολονότι η Συνθήκη της Λωζάνης δεν τους συμπεριλάμβανε.[6] Η τραγική αλήθεια είναι, όμως, ότι λίγοι το γνώριζαν αυτό. Στην πλειονότητά τους φοβήθηκαν και εγκατέλειψαν τις εστίες τους μαζί με τους ορθοδόξους. Υπήρξαν και άλλοι, όμως, που παρέμειναν και είχαν τον χρόνο να προετοιμάσουν την αποχώρησή τους, να πουλήσουν τις περιουσίες τους κ.λπ.

Ως πρόσφυγες στην Ελλάδα

Έτσι, οι Μικρασιάτες Έλληνες ευαγγελικοί, ένα αριθμητικά μικρό τμήμα του συνόλου των Ελλήνων προσφύγων, βρέθηκαν να ακολουθούν το προσφυγικό κύμα για την Ελλάδα, αναζητώντας μια καινούρια πατρίδα και έδαφος να συνεχίσουν τη σπορά του λόγου του Ευαγγελίου. Οι Έλληνες ευαγγελικοί στην Ελλάδα κατέστησαν αισθητή την παρουσία τους στη χώρα, αντιμετωπίζοντας συχνά κατηγορίες ότι αφού δεν ήταν ορθόδοξοι δεν ήταν ούτε Έλληνες. Οι ίδιοι θα επιμείνουν στην ελληνική αυτοσυνειδησία τους και στη βούλησή τους να συμμετάσχουν στις περιπέτειες και τις συμφορές των ορθοδόξων αδελφών τους, δηλαδή των ομοεθνών τους. Αλλά και από την πλευρά της ελληνικής πολιτείας,

5. Ειδικότερα, στην Κρήτη θεωρείται ότι επιχειρήθηκε, από τον 16ο αι. κιόλας, «η δημιουργία ευαγγελικών εκκλησιών» από Έλληνες που είχαν δεχτεί τις αρχές της μεταρρύθμισης· βλ. «Ιστορία», *Ευαγγελική Εκκλησία της Ελλάδος*, https://gec.gr/?page_id=3231 (πρόσβαση 4.2.2024).

6. Ακόγλου, *Λαογραφικά Κοτυώρων*, ό.π., σ. 21.

κατά τη στιγμή της άφιξής τους στην Ελλάδα, τους προτάθηκε να παραμείνουν στη χώρα, μολονότι ως ευαγγελικοί δεν συμπεριλαμβάνονταν στη Συνθήκη της Λωζάνης και δεν είχαν δικαίωμα να λάβουν αποζημιώσεις. Εκείνοι δέχτηκαν την πρόσκληση, επιτροπή τους διερεύνησε πιθανούς τόπους εγκατάστασης στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας και κατέληξε στην Κατερίνη.[7] Ας σημειωθεί ότι η ελληνική πολιτεία αποδέχτηκε το αίτημά τους να εγκατασταθούν όλοι μαζί ως θρησκευτική κοινότητα, οπότε και τους δόθηκαν εκτάσεις γης. Τότε δημιουργήθηκε στην Κατερίνη ο Συνοικισμός των Ευαγγελικών ή «Ευαγγελικά Κατερίνης», όπως είναι γνωστά.

Είναι ενδιαφέρον ότι, κατά τη μεταπολεμική περίοδο, ευαγγελική κοινότητα υπήρχε στην Κατερίνη, που αριθμούσε 2.000 άτομα περίπου, και μια δεύτερη στην Αθήνα, που δεν ξεπερνούσε τα 100-150 άτομα, ενώ κάποιες μεμονωμένες οικογένειες βρίσκονταν διασκορπισμένες σε άλλες περιοχές της χώρας, στη Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα, την Έδεσσα, τη Βέροια, τη Λάρισα, τον Βόλο, την Κομοτηνή, την Αλεξανδρούπολη, καθώς και στη νησιωτική Ελλάδα (Κέρκυρα, Κρήτη κ.α.) Στα μέσα του 1951 υπήρχαν 25 ευαγγελικές ενορίες, που υπολογίζεται ότι αριθμούσαν γύρω στα 5.000-6.000 μέλη.[8]

Εξαρχής, η προσπάθεια ένταξής τους στη ζωή του τόπου σημείωσε μεγάλη επιτυχία. Αλλά, ο ιεραποστολικός τους ζήλος, η οργανωμένη εκκλησιαστική ζωή και η δράση τους μέσα σε μια, κατά συντριπτική πλειονότητα, ορθόδοξη κοινωνία προκάλεσαν συχνά συγκρούσεις, καθώς συνδέθηκαν με το ζήτημα του προσηλυτισμού και της θρησκευτικής ελευθερίας. Η επιθυμία των Ελλήνων ευαγγελικών να κηρύξουν παντού το Ευαγγέλιο και να οργανώσουν την κοινότητά τους σε αντιστοιχία προς την πίστη τους ανησύχησε τόσο την ελληνική πολιτεία όσο και την Εκκλησία της Ελλάδος. Έγινε αντιληπτή ως κίνδυνος που απειλούσε τη χώρα και την Εκκλησία, ως «κατακτητική εξόρμηση» προτεσταντικών Εκκλησιών της Δύσης εναντίον της ορθόδοξης Ανατολής.[9]

Αφορμή για την ένταση στις σχέσεις των δύο Εκκλησιών αποτέλεσαν συγκεκριμένα αιτήματα της Ελληνικής Ευαγγελικής Εκκλησίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο, όπως: η ανέγερση ευαγγελικού ευκτήριου οίκου στο χωριό Ν. Μυλότοπος Γιαννιτσών, η δι-

7. Τσεβάς, *Η ζωή του Χαράλαμπου Σιδηρόπουλου*, ό.π.

8. Βλ. σχετικά Βασιλική Σταθοκώστα, *Οι οικουμενικές σχέσεις στην Ελλάδα: Θέματα προσηλυτισμού και θρησκευτικής ελευθερίας*, Αθήνα, 2015.

9. Βλ. σχετικά *στο ίδιο*.

εκδίκηση από την ελληνική πολιτεία τμήματος γης στην έκταση που είχε παραχωρηθεί στους ευαγγελικούς Μικρασιάτες πρόσφυγες το 1923 και είχε μετατραπεί σε πάρκο, προκειμένου να ανεγερθεί το 5ο Δημοτικό Σχολείο Κατερίνης και, σε μια δεύτερη φάση, για τη χρήση του ως προαυλίου για το 5ο και το 10ο Δημοτικό Σχολείο, το αίτημα των ευαγγελικών να δέχονται στο ορφανοτροφείο τους στην Κατερίνη παιδιά βαπτισμένα στην ορθόδοξη Εκκλησία, το αίτημα για ίδρυση ευαγγελικών ημερήσιων δημοτικών σχολείων κ.ά.

Επιβαρυντικά λειτούργησαν, επίσης, συγκεκριμένες αντιλήψεις, εθνικές, πολιτικές κ.λπ., οι οποίες διαμορφώθηκαν στον ελλαδικό χώρο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ιδιαίτερα τον Εμφύλιο, υπό την επίδραση του ψυχροπολεμικού κλίματος που κυριάρχησε παγκόσμια.

Γι' αυτό, για την ελληνική πολιτεία ο προσηλυτισμός είχε εθνικές και πολιτικές διαστάσεις, καθώς θεωρήθηκε ότι αποτελούσε απειλή όχι μόνο για την Εκκλησία της Ελλάδος, ως παράγοντα εξασφάλισης και διατήρησης της ομοιογένειας του ελληνικού πληθυσμού, αλλά και της ενότητας του ίδιου του ελληνικού κράτους. Ο προσηλυτισμός αντιμετωπίστηκε από την ελληνική πολιτεία ως μια μορφή «αντεθνικής δράσης».

Το ζήτημα του προσηλυτισμού και της θρησκευτικής ελευθερίας δεν είναι απλά ένα νομικό ζήτημα. Είναι κυρίως θεολογικό, εκκλησιολογικό και οικουμενικό πρόβλημα.[10] Γι' αυτό είχε τεθεί, εξ αφορμής της δράσης των Μικρασιαστών Ελλήνων ευαγγελικών, και στο Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών. Δυστυχώς, διαπιστώνεται ότι διαφορετικά ορίζεται ο προσηλυτισμός από τους νομικούς και τελείως διαφορετικά από τους θεολόγους, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται σύγχυση και παρανοήσεις.

Ως Έλληνες πολίτες στην Ελλάδα του 20ού αι.

Γεγονός είναι ότι οι Μικρασιάτες Έλληνες ευαγγελικοί εντάχθηκαν σχετικά γρήγορα στην Ελλάδα του 20ού αι., εξέφρασαν φιλοδοξίες και αξιώσεις για μια διαφορετική οργάνωση της εκκλησιαστικής ζωής, για αναμόρφωση της Εκκλησίας και, συνακόλουθα, της κρατικής δομής. Σε τοπικό επίπεδο, Έλληνες ευαγγελικοί κατέκτησαν επιφανείς θέσεις στον πολιτικό και στον επιστημονικό στίβο. Αγωνίστηκαν για την ανατροπή

10 Βλ. περισσότερα Βασιλική Σταθοκώστα, *Ορθόδοξη Θεολογία και Οικουμένη. Μελέτες - άρθρα*, Αθήνα, 2015, σ. 159-180.

της στερεοτυπικής αντίληψης ότι Έλληνας είναι μόνον ο ορθόδοξος, συνέβαλαν στην καλλιέργεια του διαλόγου και στην ανάπτυξη του σεβασμού και της ανεκτικότητας. Οπωσδήποτε, τα ζητήματα που τέθηκαν στις σχέσεις τους με την Ορθόδοξη Εκκλησία και με την ελληνική πολιτεία δεν ήταν εύκολα, ενώ οι ευθύνες δεν βαραίνουν τη μία πλευρά μόνο, αλλά συχνά και τις δύο. Στη διάρκεια του 20ού αι., σε μια εποχή που αναπτυσσόταν η οικουμενική κίνηση, οι διαχριστιανικοί διάλογοι και το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών αναδεικνυόταν ως διεκκλησιαστικός οργανισμός, η πολιτική συγκυρία στην Ελλάδα δεν επέτρεψε μια πιο γόνιμη συνεργασία ανάμεσα στην Εκκλησία της Ελλάδος και την Ελληνική Ευαγγελική Εκκλησία. Η επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών ενίσχυσε τον διχασμό και το ψυχροπολεμικό κλίμα στην Ελλάδα.

Σήμερα, όμως, η ελληνική κοινωνία είναι πιο ανεκτική, οι Μικρασιάτες έχουν ενταχθεί και έχουν συμβάλει σημαντικά στην ανοικοδόμηση της χώρας. Πλέον, είναι αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας έφερε μια νέα ζωογόνα πνοή σε όλους τους τομείς της ζωής στην Ελλάδα.

Η Ελληνική Ευαγγελική Εκκλησία σήμερα αναπτύσσει πλούσια ανθρωπιστική, φιλανθρωπική και οικολογική δραστηριότητα. Συνεχίζει και εκδίδει το περιοδικό *Αστήρ της Ανατολής*, λειτουργεί κέντρο αποτοξίνωσης, γηροκομείο, συσσίτια για μετανάστες. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η προσφορά του «Σωματείου Υποστήριξης και Αποκατάστασης Εκδιδόμενων Ατόμων "Νέα Ζωή"», κάποιες φορές και με τη στήριξη μελών της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Επίσης, σπουδαία είναι και η πρωτοβουλία των Ελλήνων ευαγγελικών με το περιβαλλοντικό πρόγραμμα «Καθαρή πόλη». Κατασκηνώσεις και κάμπινγκ για παιδιά και ενήλικες, στη Λεπτοκαρυά και στον Κάλαμο, αποτελούν επίσης πρωτοβουλίες για τον ευαγγελισμό των νέων πιστών της Εκκλησίας τους. Για τη συνεργασία ανάμεσα στη Θεολογική Σχολή του ΕΚΠΑ και την Ελληνική Ευαγγελική Εκκλησία σημαντική είναι η ίδρυση του Ελληνικού Ιστορικού Ευαγγελικού Αρχείου, καθώς και του Ελληνικού Βιβλικού Κολλεγίου. Συνεργασία υπάρχει, επίσης, εντός των κόλπων του μοναδικού οικουμενικού οργανισμού στην Ελλάδα, της Ελληνικής Βιβλικής Εταιρίας, όπου επιχειρείται η εκπόνηση κοινής, διαχριστιανικής, μετάφρασης της Αγίας Γραφής στα νέα ελληνικά.

Οι Μικρασιάτες Έλληνες ευαγγελικοί αποτέλεσαν πρόκληση για την κοινωνία, την πολιτεία, την Εκκλησία, για τις παγιωμένες ή στερεοτυπικές αντιλήψεις για τη ταυτοση-

μία εθνικότητας και θρησκείας, Έλληνα και ορθοδόξου. Ο διάλογος που αναπτύχθηκε ανάμεσα στην Ορθόδοξη Εκκλησία και την Ελληνική Ευαγγελική Εκκλησία εξακολουθεί και φέρνει σήμερα στο προσκήνιο πολλά και κρίσιμα κοινωνικά και ανθρωπολογικά ζητήματα, που χρήζουν θεολογικού και εκκλησιαστικού, δηλαδή οικουμενικού, διαλόγου.

Προσφυγικοί σύλλογοι στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου

Λουκάς Π. Χριστοδούλου

Οι πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής, θύματα μιας πρωτάκουστης τραγωδίας, με την άφιξή τους στην ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα ψάχνουν να ανασυνταχθούν. Σε πρώτη φάση να ενωθούν τα μέλη της ίδιας οικογένειας που είχαν διασκορπιστεί τον Αύγουστο του 1922, κατά τον βίαιο ξεριζωμό τους από τις πατρογονικές τους εστίες και, κατά δεύτερο, ει δυνατόν να δημιουργήσουν τον δικό τους οικισμό, τον δικό τους συνοικισμό, στο πλαίσιο της αντίστοιχης κοινότητας που είχαν στην Ανατολία.[1]

Τη βοήθεια, τη συμπαράσταση και την κατανόηση, στους πρώτους μήνες της άφιξής τους στην Ελλάδα, τη βρήκαν στο «πρόσωπο» της Επαναστατικής Κυβέρνησης του 1922 που, με τον αρχηγό της Ν. Πλαστήρα, έκανε ό,τι ανθρωπίνως ήταν δυνατόν προκειμένου να στεγαστούν και να τραφούν περίπου 1.500.000 πρόσφυγες. Τον Νοέμβριο του 1922 ιδρύεται το Ταμείον Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ) και τον Σεπτέμβριο του 1923 η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) που, με όποια όπλα είχαν στη φαρέτρα τους, βοήθησαν ουσιαστικά στην αστική και αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων.

Οι πρόσφυγες συγκέντρωσαν τις όποιες ψυχικές και σωματικές δυνάμεις τούς είχαν απομείνει και επιδόθηκαν στο βαρύ έργο της εκ του μηδενός ανασυγκρότησης και δημιουργίας. Έφτιαξαν τα σπίτια τους, τα νοικοκυριά τους, έψαξαν για το μεροκάματο ή

1. Στο όνομα Ανατολία συμπεριλαμβάνονται η Μικρά Ασία, από τα παράλια του Αιγαίου έως το Ντιαρμπακίρ, ο Πόντος και η Ανατολική Θράκη.

δημιούργησαν δικές τους δουλειές, ενώ γρήγορα οργανώθηκαν σε συμβούλια, επιτροπές, συνδέσμους, συλλόγους, σωματεία, συνεταιρισμούς, ενώσεις, λέσχες, οργανώσεις, αδελφότητες και άρχισαν να ατενίζουν τη νέα τους ζωή. Όλα αυτά τα συλλογικά όργανα είναι γεγονός ότι έγραψαν ένα μέρος της ιστορίας της Ελλάδας, μέσα από τις δράσεις τους για αλληλοβοήθεια και δημιουργία. Από την ανάλυση και μελέτη των καταστατικών τους αποκωδικοποιήσαμε τα βασικά σημεία τους.

Κατά τη γνώμη μας, με βάση τα χαρακτηριστικά στοιχεία που προσδιορίζουν την τοποθέτησή τους, έχουμε τέσσερις κατηγορίες σωματείων:

1. Σωματεία, συλλόγους, συνδέσμους, εστίες, κέντρα, ενώσεις, αδελφάτα, που σκοπό έχουν την προσφυγική τους αποκατάσταση, τη διεκδίκηση των αποζημιώσεών τους για τις εγκαταλειφθείσες περιουσίες τους στη Μικρά Ασία, την ανάδειξη του πολιτισμού τους, σε συνάρτηση με τα ήθη και έθιμα, την ψυχαγωγία, αλλά και θέματα που αφορούν συνδικαλιστικά και επαγγελματικά ζητήματα.
2. Σωματεία αθλητικά, με κύριο σκοπό την άθληση και τη διαπαιδαγώγηση των νέων και νεανίδων.
3. Σωματεία πολιτικά, που εκφράζουν συγκεκριμένες πολιτικές αρχές.
4. Συνεταιρισμούς, κυρίως οικοπεδικούς και οικοδομικούς, που σκοπό έχουν να βοηθήσουν τα μέλη-μετόχους τους στην απόκτηση μόνιμης στέγης.

Ο όρος «σωματείο» θα χρησιμοποιείται στην παρούσα εργασία γενικά, χωρίς βέβαια να αποκλείει την αναφορά στην καταστατική ονομασία: σύλλογος, σύνδεσμος, ένωση, όμιλος, λέσχη, ομοσπονδία, αδελφότητα κ.λπ.

Ας αναλύσουμε τα σωματεία κατά κατηγορία:

Σωματεία προσφυγικά, πολιτιστικά, κοινωνικά, ψυχαγωγικά, επαγγελματικά, συντεχνιακά

Σιγά-σιγά, στις μεγάλες πόλεις, κάποιοι τολμηροί και εγγράμματοι πήραν την πρωτοβουλία και ίδρυσαν τα πρώτα προσφυγικά σωματεία. Τα αποτελέσματα από τη δραστηριοποίησή τους ήταν εντυπωσιακά.

Μεταξύ των σκοπών, που αναφέρονται στα καταστατικά τους, είναι η αλληλεγγύη των μελών, η αλληλοβοήθεια, η μέριμνα για την επανένωση των οικογενειών, η προάσπιση των συμφερόντων των μελών, η υλική και ηθική στήριξη των μελών, η υποστήριξη των απόρων οικογενειών, η εξασφάλιση από την πολιτεία των βασικών αγαθών

για την επιβίωσή τους, η ορθή διανομή των χρηματικών βοηθημάτων, του γάλακτος, του νερού, του σαπουνιού και του ρουχισμού, η στεγαστική αποκατάσταση, η ίδρυση λαϊκού ιατρείου και φαρμακείου, η συλλογική εκπροσώπηση των μελών στις αρχές, η περιφρούρηση και η είσπραξη των αποζημιώσεων που δικαιούνται από τη Σύμβαση της Ανταλλαγής για την περιουσία που εγκατέλειψαν στην πατρίδα, η εξασφάλιση των πολιτικών και κοινοτικών δικαιωμάτων, η καταστολή των ρουσφετιών, η φροντίδα για τη γρήγορη ανέγερση εκκλησίας και σχολείου, η διατήρηση της εθνικής συνείδησης, η διατήρηση της συλλογικής μνήμης, η αποκατάσταση και εξύψωση του γοήτρου του προσφυγικού κόσμου (που ήταν καταρρακωμένο) και η εξάλειψη της κακής φήμης η οποία επικρατούσε στην κοινή γνώμη για τους πρόσφυγες (π.χ. «τουρκόσποροι», «Τούρκοι»).

Ένας απέραντος θαυμασμός μάς διακατέχει, έναν αιώνα μετά, καθώς αναλογιζόμαστε τη δύναμη και το σθένος των πρώτων οικιστών προσφύγων, οι οποίοι, με την ψυχή στο στόμα ακόμα, και το βλέμμα συνεχώς στραμμένο στην Ανατολή, ιδρύουν και λειτουργούν δεκάδες σωματεία προσφυγικά, πολιτιστικά, κοινωνικά. Νέες έννοιες εισέρχονται στο λεξιλόγιό τους: Οργάνωση, διεκδίκηση, συλλογικότητα.

Είναι γνωστό ότι οι περισσότεροι πρόσφυγες, όπως ήρθαν κυνηγημένοι, δεν έφεραν μαζί τους νομιμοποιητικά έγγραφα για να αποδείξουν ποιοι είναι. Ένα πιστοποιητικό βάπτισης ή γάμου, από την ενορία του τόπου καταγωγής τους, θα βοηθούσε εκείνη την ώρα, αλλά, μέσα στην παραζάλη του ξεριζωμού, ποιος είχε μυαλό να ενδιαφερθεί για κάτι τέτοιο. Οι μόνοι που τους γνώριζαν στην Ελλάδα ήταν οι πρόσφυγες συμπατριώτες τους. Και επειδή το ελληνικό κράτος δεν είχε τις κατάλληλες δημόσιες υπηρεσίες για να κάνουν τους απαραίτητους ελέγχους και να χορηγήσουν ταυτότητες, απευθύνθηκε στους προσφυγικούς συλλόγους και τους επέτρεψε να χορηγούν στους πρόσφυγες νομιμοποιητικά έγγραφα, απαραίτητα για τις συναλλαγές τους, αλλά και για την είσπραξη των αποζημιώσεων για την περιουσία που εγκατέλειψαν στην πατρίδα. Με μια φωτογραφία σε ένα τυποποιημένο πιστοποιητικό του συλλόγου, στο οποίο αναγράφονταν τα προσωπικά στοιχεία του πρόσφυγα και έφερε την υπογραφή του προέδρου και του γενικού γραμματέα, αποκτούσαν οι πρόσφυγες έγγραφο που επείχε θέση ταυτότητας.

Η εφημερίδα *Πρωία* της Αθήνας, στις 4 Μαΐου 1928, δημοσίευσε κατάλογο 86 προσφυγικών συλλόγων της Αθήνας και του Πειραιά, στους οποίους επιτρεπό-

ταν η έκδοση τέτοιων πιστοποιητικών. Ακολούθησαν αργότερα και άλλοι κατάλογοι, που σημαίνει ότι μέχρι τότε κυκλοφορούσαν πρόσφυγες χωρίς ταυτότητα.[2]

Έτσι, στους προσφυγικούς συνοικισμούς ιδρύονται κατά βάση σωματεία με κριτήριο το στοιχείο της εντοπιότητας. Τα περισσότερα καταστατικά των σωματείων περιγράφουν τους σκοπούς τους στο δεύτερο άρθρο του καταστατικού τους, ενώ στο τρίτο καταγράφεται, συνήθως, η επιδίωξη υλοποίησής τους.

Ας δούμε κάποια αποσπάσματα καταστατικών:

- Σκοπό είχε την υποστήριξη και εξασφάλιση των πολιτικών και κοινοτικών δικαιωμάτων παντός Ινεπολίτη, «ως και τη διά παντός δυνατού μέσου υποστήριξιν των απόρων οικογενειών» (Προσφυγικός Σύλλογος των εν Αθήναις και Περιχώροις Ινεπολιτών Πόντου «Η Κοίμησις της Θεοτόκου», 1923).

- Σκοποί του συλλόγου, ήταν: «1) Η συγκέντρωσις και εγκατάστασις στον ίδιο χώρο, με εποικισμό, όλων των εκ Σπάρτης της Πισιδίας και των περιχώρων αυτής καταγομένων και καταφυγόντων ήδη στην Ελλάδα Ελλήνων και 2) Η εξεύρεσις της εργασίας στα μέλη αυτού και εν γένει η ανάπτυξις του αισθήματος αλληλεγγύης και αλληλοβοηθείας μεταξύ των μελών του» (Σύλλογος «Η Σπάρτη της Πισιδίας», 1923).

- Σκοπός του σωματείου ήταν «η εξυπηρέτησις των γενικών συμφερόντων των εκ της περιφερείας Βουρλών καταγομένων προσφύγων και η διά παντός μέσου διατήρησις μεταξύ αυτών της εκ των κοινών συμφερόντων αναμίξεως προερχομένης συνοχής και αλληλεγγύης» (Παμβουρλιωτική Ένωσις, 1925).

- Η Αδελφότης «σκοπόν έχει την ένωσιν των απανταχού της Ελλάδος εγκατεστημένων προσφύγων Ποντίων ενεργώς αναμιχθέντων εις τον απελευθερωτικόν του Πόντου αγώνα και την μεταξύ των επικοινωνίαν, επί τω τέλει γενικώς μεν της αναπτύξεως παρ' αυτοίς δεσμών αλληλεγγύης και αλληλοενισχύσεως προς βελτίωσιν των συνθηκών του βίου και της εργασίας εν γένει, ειδικώς δε της εξευρέσεως εργασίας εις τα στερούμενα τοιαύτης μέλη και της εν τω μεταξύ υλικής εν τω μέτρω του δυνατού ανακουφίσεώς των».

Ο τοιούτος σκοπός της Αδελφότητος «επιδιωχθήσεται διά παντός μέσου επιτρεπομένου υπό των νόμων –θετών τε και ηθικών– προς δε διά της ιδρύσεως Παραρτημά-

2. Ευχαριστώ τον συγγραφέα Γεώργιο Μάνο για τις πληροφορίες αυτές.

των κατά τα εν άρθρω 13ον του παρόντος καθοριζόμενα, ίνα επιτευχθή η ένωσις και επικοινωνία των εις τα διάφορα της Ελλάδος σημεία εγκατεστημένων αγωνιστών του Πόντου» (Αδελφότης των Αγωνιστών του Πόντου, 1924).

- Σκοπός του σωματείου είναι «η διά παντός δυνατού μέσου πλήρωσις των αμεσοτέρων αναγκών των περισσοτέρων πασχόντων μελών αυτού, η μελέτη πάντων των ζητημάτων των αφορώντων είτε την ως ένεστι καλλιτέραν και ταχυτέραν εγκατάστασιν αυτών, είτε εις την λήψιν αποζημιώσεων έναντι της εγκαταλειφθείσης περιουσίας των, η υπόδειξις των αποφασισθησομένων μέτρων εις τους αρμοδίους, ως και η διά παντός συντελεστικού και νομίμου τρόπου επιδίωξις των συμφερόντων των μελών του συνδέσμου» (Μικρασιατικός Σύνδεσμος Ερυθραίας, 1925).

- Σκοπός του συλλόγου είναι: «α) Η παραλλήλως προς τας ενεργείας της Κυβερνήσεως επιδίωξις της ποθητής Εθνικής λύσεως του Μικρασιατικού ζητήματος, β) Η ηθική και υλική ενίσχυσις των ανά το ελεύθερον Κράτος διαμενόντων Μικρασιατών, γ) Η παρακολούθησις της τύχης των εν τη Οθωμανική Αυτοκρατορία ομογενών, δ) Η συνοχή των απανταχού Μικρασιατών και ο μετά των λοιπών σύνδεσμος αυτών».

Μέσα προς επίτευξιν του σκοπού του συλλόγου, είναι, κυρίως: «α) Αι δημόσιαι ομιλίαι και η διά του τύπου επικοινωνία ιδρυομένης εν ανάγκη και περιοδικής εφημερίδος, β) Η Σύνταξις και υποβολή υπομνημάτων, γ) Ο διορισμός αντιπροσωπειών παρά τε ταις Ελληνικαίς Αρχαίς, ως και παρά ξέναις μετά προηγουμένην συνεννόησιν μετά της Ελληνικής Κυβερνήσεως, δ) Η αλληλογραφία και συνεργασία μετ' άλλων εν Ελλάδι Μικρασιατικών, του αλυτρώτου εν γένει Ελληνισμού ή φιλελευθέρων συλλόγων, ως και η επικοινωνία μετά παρεμφερών ενταύθα και εν τη αλλοδαπή τοιούτων, ε) Η εκλογή αντιπροσώπων εν τη Εθνοσυνελεύσει και εν συνεδρίοις ενδιαφέρουσι τον σκοπόν του Συλλόγου» (Σύλλογος Προσφύγων Μ. Ασίας και Πόντου «Η Πρόοδος», Περιφέρεια Γυθείου, 1923· λίγο αργότερα ο εν λόγω σύλλογος άλλαξε ονομασία σε Σύλλογος Ελλήνων Μικρασίας και Πόντου «Η Πρόοδος»).

- Σκοπός της Ενώσεως «είναι η οργάνωσις των εν Ελλάδι Σμυρναίων προς αποτελεσματικωτέραν προάσπισιν των νομίμων αυτών συμφερόντων και σκοπιμωτέραν εξυπηρέτησιν των γενικωτέρων εθνικών τοιούτων. Επίσης η από κοινωνικής απόψεως αλληλοβοήθεια των μελών αυτής, ως και η μέριμνα προς βελτίωσιν της καταστάσεως των προσφύγων γενικώς» (Ένωσις Σμυρναίων, 1936).

Τα μεγάλα προβλήματα επιβίωσης, η φτώχεια, η ορφάνια που χρωμάτιζαν έντονα τα πρώτα χρόνια της ζωής των προσφύγων ήταν φυσικό να τους οδηγήσουν και στην ίδρυση φιλανθρωπικών σωματείων, που θα ονομάζαμε «κοινωνικά», τα οποία αποσκοπούσαν στην αλληλοβοήθεια και τη μέριμνα. Εδώ θα πρωτοστατήσουν και θα τα στελεχώσουν κατά μεγάλο ποσοστό γυναίκες, κυρίες και «δεσποινίδες», όπως τότε επικρατούσε να ονομάζονται οι μη έγγαμες γυναίκες.

Στην πρώτη γραμμή των κοινωνικών σωματείων δικαιούνται να τοποθετηθούν ο Σύλλογος Κυριών και Δεσποινίδων Περισσού «Η Αλληλοβοήθεια», η Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Ινεπόλεως «Η Αγία Ελεούσα», ο Γυναικείος Φιλόπτωχος και Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ν. Ιωνίας, το Κοινωνικόν και Φιλανθρωπικόν Σωματείον «Η Ανατολή», στη Ν. Ιωνία Αττικής, ο Σύλλογος Μέριμνα Ποντίων - Καυκασίων Κυριών Μακεδονίας και ο Σύλλογος «Μέριμνα» Ποντίων Κυριών, στη Θεσσαλονίκη, ο Σύνδεσμος Μικρασιατών Προσφύγων «Η Αλληλεγγύη», στον Βόλο, ο Φιλεκπαιδευτικός και Φιλανθρωπικός Σύνδεσμος Ν. Καρβάλης «Ναζιανζός», στην Καβάλα, ο Κοινωνικός και Προοδευτικός Σύλλογος «Ο Ελπιδοφόρος», στην Καισαριανή, ο Προοδευτικός και Φιλανθρωπικός Σύλλογος Κάτω Παναγιάς Μ. Ασίας, στην Αθήνα, ο Προσφυγικός Φιλανθρωπικός Σύλλογος Φιλαδελφείων και ο Φιλανθρωπικός Σύλλογος Κασαπαίων Προσφύγων Μ. Ασίας, στη Θεσσαλονίκη, ο Σύλλογος Αλληλοβοηθείας των Προσφύγων Αλμυρού, στη Μαγνησία, ο Φιλανθρωπικός Σύλλογος Μούρσαλη Ηλιουπόλεως «Ο Άγιος Ταξιάρχης» Ν. Κοκκινιάς, το Φιλόπτωχον Αγαθοεργόν Σωματείον «Τα Εισόδια της Θεοτόκου» τέως κοινότητος Ανακούς Ικονίου, στον Πειραιά κ.ά.

Ας δούμε τους σκοπούς μερικών εξ αυτών:

Η αδελφική συνένωση και αλληλεγγύη τόσο των μελών του Σωματείου και των κατοίκων του συνοικισμού, όσο και η εξεύρεση εργασίας, η νοσηλεία, η πρόνοια των απόρων (Κοινωνικόν και Φιλανθρωπικόν Σωματείον «Η Ανατολή» Ν. Ιωνίας).

Η βοήθεια και περίθαλψη αναξιοπαθούντων, που κατοικούσαν στην ενορία της Κοιμήσεως Θεοτόκου Ινεπόλεως και η εκτέλεση προοδευτικών και αγαθοεργών έργων σε ευαγή καθιδρύματα της ενορίας (Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών και Δεσποινίδων Ενορίας Κοιμήσεως Θεοτόκου Ινεπόλεως «Η Αγία Ελεούσα»).

Στις πρωτεύουσες των νομών και στις μεγάλες πόλεις οι πρόσφυγες που προέρχονταν από αστικά κέντρα προσπαθούν να στήσουν κάποιο μικρομάγαζο και να ασχοληθούν με

το εμπόριο ή, τέλος, να εργαστούν ως υπάλληλοι, κυρίως ιδιωτικοί, και, αν μπορούσαν, να γίνουν εκπαιδευτικοί, δικηγόροι, γιατροί, μηχανικοί. Έτσι κι αλλιώς ήταν ανάγκη να οργανώσουν και επαγγελματικά σωματεία για να διεκδικήσουν βελτίωση της ζωής των μελών τους. Και θα έχουμε ισχυρά σωματεία παντοπωλών (δεκάδες τα παντοπωλεία που λειτουργούσαν τότε), εμπόρων και καταστηματαρχών, λεωφορειούχων, αλλά και συνδικάτα οικοδόμων, εργατών βιομηχανίας, επαγγελματιών και βιοτεχνών. Ας αναφέρουμε ενδεικτικά κάποιους προσφυγικούς συλλόγους:

Η Ένωσις Εμπόρων και Καταστηματαρχών Κοκκινιάς, η Ένωσις Εμπόρων και Καταστηματαρχών Ν. Ιωνίας, η Ένωσις Επαγγελματιών και Βιοτεχνών Ν. Ιωνίας, ο Παμπροσφυγικός Σύνδεσμος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών και Εμπειροτεχνών, στην Αθήνα, ο Σύνδεσμος Επιστημόνων Κοκκινιάς, ο Σύνδεσμος Διευθυντών - Ιδιοκτητών των Ελληνικών Εφημερίδων Κωνσταντινουπόλεως και Σμύρνης, ο Σύνδεσμος Παραγκούχων Ν. Ιωνίας, ο Σύνδεσμος Ταπητοβιομηχάνων Ελλάδος, η Συνεργατική Οικοδομική Ένωσις Προσφύγων Εμπειροτεχνών Εργοδηγών και Τεχνιτών Οικοδομών Ν. Ιωνίας, το Σωματείον Καταστηματαρχών Προσφυγικού Συνοικισμού Καλογρέζης και των Πέριξ, Συνεταιριστική Προσφύγων Αρβυλοποιών «Η Ν. Ιωνία» ΣΠΕ, το Σωματείον Αλιέων Προσφύγων Μικρασιατών, το Σωματείον «Αλληλοβοηθείας» Προσφύγων Σιδηροδρομικών, το Σωματείον Προσφύγων Αρτεργατών Θεσσαλονίκης «Το Εθνικόν» και το Σωματείον Επαγγελματιών Προσφύγων Εργατών Φορτοεκφορτώσεως και Μεταφορών, στη Θεσσαλονίκη, ο Σύλλογος Παντοπωλών Ν. Ιωνίας και Πέριξ, ο Σύνδεσμος Αρτοπωλών Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς, ο Σύνδεσμος Καφεζυθοπωλών Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς και Κουτσικαρίου κ.ά.

Δεν απουσίαζαν, βέβαια, αυτά που θα ονομάζαμε θρησκευτικά σωματεία, όπως π.χ. το Παράρτημα της Χριστιανικής Αδελφότητος Νέων (ΧΑΝ) Ν. Ιωνίας, η Ορθόδοξος Χριστιανική Ένωσις Κορασίων (ΟΧΕΚ) κ.λπ., που σκοπό είχαν, μέσα από ομιλίες και συναντήσεις των μελών τους, θεατρικές παραστάσεις και εκδρομές, να κρατήσουν ψηλά το θρησκευτικό αίσθημα και να βοηθούν άπορες οικογένειες.

Επίσης, μια νέα έννοια συλλογικότητας εισέρχεται στον κοινωνικό βίο: οι λέσχες, κατά το πρότυπο της Λέσχης της Σμύρνης. Εδώ έχουμε: Η Λέσχη Ιωνίας, η Λέσχη Καλογρέζας, η Λέσχη Κωνσταντινουπόλεως, η Λέσχη Νέας Σμύρνης, η Εύξεινος Λέσχη στη Θεσσαλονίκη κ.λπ., όπου σε κάποιες εξ αυτών ίσχυαν αυστηροί κανονισμοί, με

τη μη παρουσία τρίτων στους χώρους τους, και αναδεικνυόταν ένας ιδιαίτερος δεσμός μεταξύ των μελών τους.

Ας αναφερθούμε όμως σε δύο εξ αυτών, που συνεχίζουν τη δράση τους μέχρι σήμερα και αποτελούν κοσμήματα προσφυγικών σωματείων. Η μία στη Θεσσαλονίκη και η άλλη στην Αθήνα, στη Νέα Σμύρνη:

- Εύξεινος Λέσχη Θεσσαλονίκης, (1933): Ως σκοπός της Λέσχης καθορίζεται:

> α) Η Κοινωνική επαφή και επικοινωνία των απαρτιζόντων αυτήν μελών, προς καλλιέργειαν και ανάπτυξιν κοινωνικών σχέσεων, αμοιβαίας γνωριμίας και αλληλεγγύης. β) Η ανάπτυξις των πνευματικών και ηθικών δυνάμεων των μελών και εν γένει η δημιουργία όρων προσφόρων διά την παράλληλον ψυχικήν και σωματικήν αυτών προαγωγήν και βελτίωσιν. γ) Η παροχή μέσων ανωτέρας πνευματικής απολαύσεως και ψυχαγωγίας. Ως μέσα προς επίτευξιν του άνω σκοπού καθορίζονται: α) Η οργάνωσις κέντρου (Λέσχης), καταλλήλου ίνα χρησιμεύσει ως εντευκτήριον των μελών της Λέσχης και των οικογενειών των. β) Η ίδρυσις βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου, η οργάνωσις τακτικών ομιλιών, διαλέξεων και συζητήσεων επί επιστημονικών, οικονομικών, κοινωνικών θεμάτων, η οργάνωσις μορφωτικών εσπερινών μαθημάτων, η μελέτη και έρευνα των λαογραφικών μνημείων και ιδία της λαογραφίας του Πόντου και η οργάνωσις συναυλιών, φιλολογικών και καλλιτεχνικών ημερίδων και εσπερίδων...

- Εστία Ν. Σμύρνης (1930): Η Λέσχη Νέας Σμύρνης, όπως αποκαλείται εν συντομία η «Ένωσις Αστών Προσφύγων νέας Σμύρνης», ιδρύθηκε την 1η Ιουνίου 1930, και η συνέχεια αυτής, με την τροποποίηση του καταστατικού της το 1930, είναι η σημερινή «Εστία Ν. Σμύρνης». Ας δούμε τους σκοπούς της ίδρυσής της από το πρώτο καταστατικό της:

> Σκοπός της Λέσχης είναι η καλλιέργεια φιλικών σχέσεων μεταξύ των μελών αυτής και η εντεύθεν δημιουργία μέσων προς επωφελή κοινωνικήν δράσιν και ιδίαν ψυχαγωγίαν. Προς εκτέλεσιν του σκοπού τούτου θέλουσι χρησιμεύσει: 1) Κατάστημα της Λέσχης παρέχον άνεσιν εις τα συχνάζοντα μέλη αυτής, 2) Βιβλιοθήκη και Αναγνωστήριον, 3) Διαλέξεις, εκδρομαί, φιλολογικαί και μουσικαί συγκεντρώσεις, εορταί και χοροί.

Βέβαια, με την τροποποίηση του Καταστατικού της, το 1950, έχει σαφώς και άλλους σκοπούς, *όπως* «οργάνωσις και λειτουργία σχολών και φροντιστηρίων δι' επαγγελμα-

τικήν μόρφωσιν, συμπλήρωσιν της εγκυκλοπαιδικής τοιαύτης και μετάδοσιν εκλαϊκευμένων επιστημονικών γνώσεων κ.λπ.»

Σήμερα, με τους χώρους που διαθέτουν τα δύο αυτά σωματεία, όπως μουσεία, βιβλιοθήκες, αναγνωστήρια, ενθυμήματα, έγγραφα, βιβλία κ.λπ., αποτελούν κοιτίδες μνήμης για τις αλησμόνητες πατρίδες μας.

Με την πάροδο των χρόνων το κίνημα για το περιβάλλον και την προστασία του θα ενταθεί με την ίδρυση φυσιολατρικών ομίλων, όπως ο Φυσιολατρικός Σύνδεσμος Ν. Κοκκινιάς «Ο Παν» και ο Φυσιολατρικός Όμιλος Ν. Ιωνίας (ΦΟΝΙ).

Οι νέοι της εποχής, που δεν καλύπτονταν από τους εν λόγω προσφυγικούς και πολιτιστικούς συλλόγους, δεν άργησαν να ιδρύσουν δικά τους σωματεία, να έχουν το δικό τους στέκι, όπου θα μπορούν να εκφράζονται μέσω αυτού στις νέες τους αναζητήσεις. Ενδεικτικά: Ο Φιλοπρόοδος Σύλλογος Νέων Ιωνίας, Οι Νέοι της Ν. Ιωνίας, ο Σύνδεσμος Νεολαίας Καλαμαριάς, ο Σύλλογος Σμυρναϊκής Νεολαίας Θεσσαλονίκης, η Εθνική Μικρασιατική Νεολαία, στη Θεσσαλονίκη και, ακόμη, ο Σύλλογος Φοιτητών Ν. Ιωνίας και ο Φοιτητικός Σύνδεσμος Κοκκινιάς. Επίσης, ιδρύονται Σύλλογοι Γονέων και Κηδεμόνων δημοτικών σχολείων και γυμνασίων, με σκοπό την υποβοήθηση των δασκάλων και την επίλυση προβλημάτων, κυρίως σχετικών με τις κτιριακές υποδομές της εκπαίδευσης και τα μέσα διδασκαλίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλοί σύλλογοι αυτής της περιόδου βάζουν πολύ φιλόδοξους στόχους, όπως π.χ. την ίδρυση νυκτερινής σχολής, την παράδοση μαθημάτων ξένων γλωσσών, την ίδρυση και λειτουργία δανειστικής βιβλιοθήκης κ.λπ. και, επειδή εκείνα τα τόσο δύσκολα χρόνια όλα αυτά μαζί ήταν ανέφικτα, τα μέλη απογοητεύονταν γρήγορα και οι σύλλογοι αδρανοποιούνταν.

Σε όλα τα καταστατικά των συλλόγων υπάρχουν άρθρα περί εκλογής και διοίκησης του σωματείου, καθορισμός των αρμοδιοτήτων των διοικούντων κ.λπ. Τα μέλη των εν λόγω συλλόγων, σε Γενική Συνέλευση, εκλέγουν Διοικητικό Συμβούλιο που απαρτιζόταν, συνήθως, από 7 έως 11 μέλη και, σε νέα συνεδρίαση των μελών τους, τα Διοικητικά Συμβούλια εκλέγανε τα βασικά μέλη της διοίκησης: πρόεδρο, αντιπρόεδρο, γραμματέα και ταμία. Συνήθως η θητεία των διοικήσεων ήταν διετής ή τριετής.

Επίσης, τα μέλη των σωματείων ήταν υποχρεωμένα να πληρώνουν μηνιαία ή ετήσια συνδρομή και όσοι αμελούσαν, μετά από μια περίοδο χάριτος –διαφορετική σε κάθε σωματείο– έχαναν την ιδιότητα του μέλους. Δεν είναι και λίγα τα σωματεία που παρέ-

μειναν μόνον τίτλοι σε ανακοινώσεις εφημερίδων, αφού δεν αναφέρονται στα βιβλία σωματείων στα διάφορα Πρωτοδικεία της Ελλάδας, γιατί δεν ακολούθησαν τις νόμιμες διαδικασίες αναγνώρισής τους. Και για να κλείσω αυτή την κατηγορία σωματείων, να αναφέρω ότι οι τίτλοι πολλών εξ αυτών των συλλόγων περιείχαν τη λέξη «προσφυγικός» ή αναφέρονταν στην καταγωγή τους (επαρχία ή κοινότητα/πόλη της Ανατολίας) ή στον νέο τόπο εγκατάστασής τους στην Ελλάδα.

Στην έρευνα που έκανα σε όλη την ελληνική επικράτεια έχω καταγράψει σε αυτή την κατηγορία 650 σωματεία προσφυγικά. Από αυτά, 340 σωματεία είχαν έδρα τον νομό Αττικής, 116 τον νομό Θεσσαλονίκης, 37 τη Λέσβο, 24 τη Μαγνησία, 12 την Καβάλα, 11 τις Σέρρες, 10 την Πέλλα και από 9 την Ημαθία και τη Μεσσηνία. Από τον νομό Αττικής, και σε επίπεδο δήμων, πρωτοστατούν, με πάνω από 60 σωματεία, η Ν. Ιωνία (Ποδαράδες) και η Κοκκινιά (Νίκαια), που ήταν και οι μεγαλύτεροι προσφυγικοί συνοικισμοί της Αθήνας και του Πειραιά την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Προσφυγικά αθλητικά σωματεία

Για τα αθλητικά σωματεία δεν πρόκειται να αναφερθώ αναλυτικά στην παρούσα εργασία, αφού το θέμα είναι τεράστιο και το έχει εξαντλήσει ο αγαπητός φίλος Ανδρέας Μπαλτάς στη διδακτορική διατριβή του.[3] Αναφέρω μόνο ότι έχει καταγράψει συνολικά 521 αθλητικά σωματεία που κατανέμονται: 335 στην Αττική, 95 στη Θεσσαλονίκη και 91 σε άλλες πόλεις και οικισμούς της περιφέρειας.

Πολιτικοί σύλλογοι

Την περίοδο του Μεσοπολέμου κάνουν την εμφάνισή τους δειλά-δειλά και αρκετοί πολιτικοί σύλλογοι, επιτροπές κομμάτων, λέσχες, νεολαίες, που θέλουν να αντιπροσωπεύσουν τα κόμματα της κεντρικής πολιτικής σκηνής και τις αρχές που τα διέπουν. Βέβαια, τη μερίδα του λέοντος έχουν οι οργανώσεις των Φιλελευθέρων, αφού αναφερόμαστε σε προσφυγικούς συνοικισμούς, όπου τα ποσοστά τους κυμαίνονται από 80-95%.

Δραστηριοποιούνται, λοιπόν, σύλλογοι αντίστοιχοι των πολιτικών παρατάξεων (Φιλελευθέρων, Λαϊκών) μέχρι τον Αύγουστο του 1936, αφού κατόπιν διαλύονται από τη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά.

3. Ανδρέας Μπαλτάς, *Προσφυγικά αθλητικά σωματεία στον Μεσοπόλεμο, 1922-1940*, Αθήνα, 2021.

Ας αναφέρουμε μερικούς εξ αυτών: Φιλελευθέρα Πολιτική Οργάνωσις Καλογρέζης, Φιλελευθέρα Πολιτική Οργάνωσις Ν. Ιωνίας, Πολιτικόν Κέντρον Λαϊκών Ποντίων (Τμήμα Δραπετσώνας), Λαϊκός Πολιτικός Σύλλογος Προσφύγων Μυτιλήνης, Πανελλήνιος Φιλελευθέρα Νεολαία Περισσού κ.ά.

Στην περιοχή του νομού Αττικής έχουν καταγραφεί 20 πολιτικοί σύλλογοι, αλλά πιθανότατα υπήρχαν πολλοί περισσότεροι.

Οικοδομικοί συνεταιρισμοί

Μια άλλη κατηγορία προσφυγικών συλλόγων είναι αυτή των οικοδομικών συνεταιρισμών. Και πριν το 1922 δραστηριοποιήθηκαν οικοδομικοί συνεταιρισμοί με σκοπό να διευκολύνουν τη στέγαση των προσφύγων. Είχαν ξεκινήσει ήδη από το 1914, αλλά χωρίς ιδιαίτερη κίνηση.

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, με το Ν.Δ. της 5.7.1927 «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων»,[4] δόθηκε η δυνατότητα σε ομάδες προσφύγων να συνεταιρισθούν, να αγοράσουν εκτάσεις από το Υπουργείο Προνοίας και να αναγείρουν μόνοι τους ή με ανάθεση σε εργολάβους οικήματα για την εγκατάστασή τους.

Επειδή όμως παρατηρήθηκε έντονη δραστηριότητα και παρουσιάστηκαν, κατά την υλοποίηση, πολλά προβλήματα, με τον Ν. 3875 «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων»,[5] η κυβέρνηση Βενιζέλου ήρθε να επιλύσει αλλά και να διευθετήσει τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν από την ίδρυση των πρώην αλλά και των μελλοντικών οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων.

Πολλές φορές μάλιστα οι ίδιοι οι συνεταιριστές προέβαιναν σε διαμόρφωση της αγορασθείσης έκτασης, διανοίγοντας δρόμους και δημιουργώντας πλατείες, το κόστος των οποίων επιμεριζόταν στους μετόχους του συνεταιρισμού. Δεν είναι και λίγα τα προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν με το επιβλέπον υπουργείο και τα μέλη τους.

Τα καταστατικά των εν λόγω συλλόγων δεν εγκρίνονταν από τα αντίστοιχα Πρωτοδικεία, αλλά είχαν την έγκριση του εκάστοτε υπουργού Υγιεινής, η απόφαση του οποίου καταχωρούνταν στο Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως τχ. Παράρτημα.

4. ΦΕΚ Α΄ 142/14.7.1927.
5. ΦΕΚ Α΄ 47/11.2.1929.

Ας αναφέρουμε μερικούς συνεταιρισμούς: Οικοδομικός Συνεταιρισμός Αστών Προσφύγων «Αι Κλαζομεναί», στην Καισαριανή, Οικοδομικός Συνεταιρισμός «Εφέδρων και Αναπήρων» και Οικοδομικός Συνεταιρισμός Αστών Προσφύγων «Ο Ήλιος», στη Ν. Ιωνία, Οικοδομικός Συνεταιρισμός «Ν. Έφεσος» και Οικοδομικός Συνεταιρισμός «Μαίανδρος» ΣΠΕ, στον Βύρωνα, Οικοδομικός Συνεταιρισμός Αστών Προσφύγων Ικονίου, στη Θεσσαλονίκη, και Αστικός Προσφυγικός Οικοδομικός Συνεταιρισμός «Ν. Χαλκηδών», στη Ν. Χαλκηδόνα κ.ά.

Συμπεράσματα

Για όλα αυτά τα σωματεία δεν πρέπει να λησμονηθεί ο ανθρώπινος παράγων και ο εθελοντισμός των μελών τους, προκειμένου να κάνουν πράξη τα οράματά τους για μια καλύτερη ζωή, για μια καλύτερη διαβίωση των οικογενειών τους.

Από τους προσφυγικούς συλλόγους του Μεσοπολέμου, πολλοί λίγοι υπάρχουν μέχρι σήμερα και αυτό οφείλεται, κατά κύριο λόγο, σε δύο παράγοντες: Αφενός, στη δικτατορία της 4ης Αυγούστου του Ι. Μεταξά, όταν η Ασφάλεια του Μανιαδάκη ζητά ονομαστικές καταστάσεις και διευθύνσεις των μελών τους και στην ουσία τους διαλύει. Να θυμίσουμε, επίσης, ότι από το 1937 έως το 1941 κυριαρχεί η Εθνική Οργάνωσις Νέων (ΕΟΝ), που «υποχρεώνει» τα νέα παιδιά και κυρίως τους μαθητές να γίνουν «φαλαγγίτες» και τις Κυριακές και εορτές να κυκλοφορούν με τις «επίσημες στολές της νεολαίας Μεταξά». Άλλωστε, δεν ήταν τυχαίο ότι το 1938 ο Ι. Μεταξάς «κατήργησε» το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων και προώθησε το Σώμα Ελλήνων Αλκίμων. Αφετέρου, στο ότι μεσολάβησε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ο Εμφύλιος, που αποδεκάτισε τις διοικήσεις των σωματείων, αλλά και εξάλειψε τους σκοπούς και τις επιδιώξεις πολλών εξ αυτών.

Τα προσφυγικά σωματεία αυτής της περιόδου που δραστηριοποιούνται μέχρι σήμερα ασχολούνται περισσότερο με τη μνήμη και την πολιτιστική κληρονομιά των προγόνων τους, αναδεικνύοντας τον μικρασιατικό πολιτισμό και «κρατούνται στη ζωή» γιατί οι πρόγονοί τους έκαναν δωρεές και παραχώρησαν ακίνητη περιουσία, πιστεύοντας ότι έτσι θα διατηρηθούν οι μνήμες.

Βέβαια, θα πρέπει να συγχαρούμε και τις άξιες διοικήσεις των εν λόγω σωματείων που ανέγειραν μέγαρα ή πνευματικά κέντρα και βιβλιοθήκες με σπάνια προσφυγικά τεκμήρια, όπως βιβλία, έγγραφα, φωτογραφίες, πίνακες, αντικείμενα κ.ά. Να αναφέ-

ρουμε ενδεικτικά: Εστία Ν. Σμύρνης, Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας και Σωματείον Κοινωνικής Πρόνοιας Ινεπολιτών - Κασταμονιτών «Η Κοίμησις της Θεοτόκου», στη Ν. Ιωνία, Εύξεινος Λέσχη, στη Θεσσαλονίκη, Ένωσις Σμυρναίων, στην Αθήνα, Σωματείο «Η Νέα Σινασός» και Ένωση Σμυρναίων Νίκαιας και Πειραιώς, στον Πειραιά.

Ένα ιδιαίτερο σωματείο που θα πρέπει να μνημονευτεί, με ιδιαίτερους σκοπούς και δράσεις, ήταν και είναι η Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, που ιδρύθηκε το 1929 στη Ν. Σμύρνη, «σκοπόν έχον την περισυλλογήν, μελέτην και δημοσίευσιν γλωσσικού, λαογραφικού και ιστορικού υλικού του Πόντου. Προς επιτυχίαν του σκοπού της η Επιτροπή Ποντιακών Μελετών εκδίδει περιοδικόν σύγγραμμα υπό τον τίτλον *Αρχείον Πόντου*, δημοσιεύει ως παραρτήματα αυτού πρωτοτύπους πραγματείας αναφερομένας εις τον Πόντον και τον εν αυτώ Ελληνισμόν, προκηρύσσει γλωσσικά, λαογραφικά και ιστορικά αγωνίσματα και ενισχύει σχετικάς επιστημονικάς εργασίας». Ένας τεράστιος πλούτος γνώσεων και πολιτισμού, με πολλές και θαυμάσιες εκδόσεις.

Εκτός όμως από τα σωματεία, είχαν ιδρυθεί και Δημογεροντίες, Επαρχιακά Συμβούλια, Επιτροπές, Αντιπροσωπείες που είχαν ρόλο αντίστοιχο των σωματείων, για την εξυπηρέτηση, βέβαια, των προσφύγων στις δοσοληψίες τους με τα υπουργεία (για υποβολή διαφόρων αιτήσεων) ή τις τράπεζες (λήψη δανείων και καταβολές αποζημιώσεων).

Δημογεροντίες: Εφέσου, Φιλαδελφείας, Περγάμου, Ανέων, Αδραμυττίου, Ηλιουπόλεως και Θείρων, Δαρδανελλίων, Κρήνης, Κυζίκου Καισαρείας, Επαρχίας Αγκύρας, Κοινή Ικονίου-Σύλλης.

Επαρχιακά Συμβούλια: Αμασείας, Τραπεζούντος, Χαλδίας, Ροδοπόλεως, Νεοκαισαρείας.

Επιτροπές - Αντιπροσωπείες: Προποντίδος, Προσφύγων Κωνσταντινουπόλεως, Γενική Αντιπροσωπεία Κυδωνιών, Μοσχονησίων και Περιχώρων, Τοποτηρητεία Ιεράς Μητροπόλεως Σμύρνης, Γενική Μικρασιατική Επιτροπή, Κεντρική Επιτροπή Προσφύγων Φωκαίας, Κεντρική Επιτροπή Κωνσταντινουπόλεως, Κεντρική Επιτροπή του νομού Προύσσης κ.ά.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να κάνω ιδιαίτερη μνεία στην Κυριακή Παπαθανασοπούλου, που έχει καταγράψει περίπου 400 προσφυγικά σωματεία σε μια σχετική μελέτη

της,[6] και που αποτέλεσε το έναυσμα για περαιτέρω έρευνα και για τη σύνθεση της παρούσας εργασίας.

6. Κυριακή Παπαθανασοπούλου, *Προσφυγική εγκατάσταση στη Νίκαια: Σύλλογοι, ταυτότητες, μνήμη*, Αθήνα, 2022.

II.

Παράδοση, κειμήλια και διαχείριση της μνήμης του προσφυγικού ελληνισμού

Τα πρόσωπα της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία πριν και μετά την Καταστροφή

Χρυσάνθη Τσούλη - Μαρία Χιδίρογλου - Κώστας Πασχαλίδης[1]

Η ελληνική κατοχή και διοίκηση της Ζώνης Σμύρνης ξεκίνησε με την περιπετειώδη απόβαση του ελληνικού στρατού στο λιμάνι της πόλης τον Μάιο του 1919, με εντολή του πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου, αφού είχε εξασφαλιστεί η στήριξη των συμμάχων, και είχε ως στόχο την αποκατάσταση της ειρήνης και της τάξης στην περιοχή.[2] Τις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις ακολούθησαν οι πολιτικές. Το τοπικό Τμήμα Αρχαιοτήτων Σμύρνης της Διευθύνσεως Εκπαιδεύσεως του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως συστάθηκε λίγο αργότερα από τις υπόλοιπες υπηρεσίες της

1 Επιμελητές Αρχαιοτήτων, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Ευχαριστούμε θερμά την προϊσταμένη του Τμήματος Διαχείρισης Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων της Διεύθυνσης Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων του ΥΠΠΟ, δρα Αθηνά Χατζηδημητρίου, και την αρχαιολόγο του ίδιου Τμήματος, δρα Σοφία Φραγκουλοπούλου, για την άδεια μελέτης του σχετικού αρχειακού υλικού, τις πολύτιμες συζητήσεις μας και τη θερμή τους βοήθεια σε κάθε τι. Ευχαριστίες οφείλουμε και στον μηχανικό κ. Αθανάσιο Απέργη, εγγονό του Αθανάσιου Απέργη, και τον ιστορικό κ. Κωνσταντίνο Μαμαλάκη, δισέγγονο του Αρτέμιου Κιοσκλή, για την παροχή αρχειακού φωτογραφικού υλικού των οικογενειών τους και των πληροφοριών που πρόθυμα μοιράστηκαν μαζί μας.

2. Από τη μεγάλη βιβλιογραφία για την περίοδο του ελληνοτουρκικού πολέμου 1919-1922, βλ. ενδεικτικά Michael Llewellyn-Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922*, μτφρ. Λίνα Κάσδαγλη, Αθήνα, 2009, σ. 33-539· Bruce Clark, *Twice a Stranger: The Mass Expulsions that Forged Modern Greece and Turkey*, Λονδίνο, 2009· Σπύρος Αλεξίου, *Μεγάλη Ιδέα (1844-1922). Από τους εθνικούς μύθους στη φωτιά της Σμύρνης*, Αθήνα, 2022.

Ύπατης Αρμοστείας Σμύρνης, το φθινόπωρο του 1919.[3] Το Τμήμα αναφερόταν διοικητικά απευθείας στην Ύπατη Αρμοστεία ώς την τελευταία ημέρα της λειτουργίας του, στις 23 Αυγούστου/4 Σεπτεμβρίου 1922. Επικεφαλής του Τμήματος και πρώτος αρχαιολόγος της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Σμύρνη τέθηκε ο έφορος αρχαιοτήτων Γεώργιος Οικονόμος, από τον Οκτώβριο του 1919[4] ως τα τέλη του 1920.[5] Από τον Ιανουάριο του 1921 έως τον Σεπτέμβριο του 1922, στη θέση του επικεφαλής του Τμήματος αποσπάστηκε ο αρχαιολόγος Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης, με βοηθό, από τις 7 Ιουλίου 1921 ώς το τέλος, τον νεοδιορισμένο επιμελητή αρχαιοτήτων Νικόλαο Λάσκαρη και συνεργάτη, για τον Μάιο και Ιούνιο του 1922, τον στρατευμένο αρχαιολόγο Ευστράτιο Παρασκευαΐδη.[6] Οι αρχαιολογικές έρευνες του Τμήματος επικεντρώθηκαν στη Νύσα του Μαιάνδρου, ενώ με πρωτοβουλία της Αρχαιολογικής Εταιρείας και με δαπάνες της Ύπατης Αρμοστείας Σμύρνης διενεργήθηκαν ανασκαφές, τα καλοκαίρια του 1921 και του 1922, στις Κλαζομενές από τον Γεώργιο Οικονόμο και στην Έφεσο από τον Γεώργιο Σωτηρίου. Τον Ιούνιο του 1920 ο νεοδιορισθείς αρχαιολόγος Γιάννης Μηλιάδης έλαβε

3. Για το Τμήμα Αρχαιοτήτων Σμύρνης, τη δράση των Ελλήνων αρχαιολόγων και τη μοίρα των αρχαιοτήτων στις μέρες της Καταστροφής, βλ. Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης, «Το έργον της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας εν Μικρά Ασία», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 7 (1921-1922), Παράρτημα, 1-5· Κώστας Πασχαλίδης, Χρυσάνθη Τσούλη και Μαρία Χιδίρογλου, «Αρχαιολογικό ταξίδι στη Μικρά Ασία, 1921-1922», Ελένη Μπενέκη (επιμ.), *22 ιστορίες για το ’22*, Αθήνα, 2022, σ. 61-67· Stelios Lekakis, «Archaeology on the Front Line; Cultural Politics and Archaeological Projects in the Land of Asia Minor (1919-1922)», *RCH Digital Library*, 2022, σ. 1-23, https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/pixels/article/view/31686 (πρόσβαση 20.7.2025)· Μιχάλης Τιβέριος, «Η τρίχρονη παρουσία της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία (1919-1922). Γνωστές και άγνωστες δράσεις», *Μικρασιατικός ελληνισμός. Ημερίδα της Ακαδημίας Αθηνών (10.11.2022) με αφορμή τα 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα, 2023, σ. 9-80. Για μια κριτική θεώρηση του έργου και των ανασκαφών, βλ. Καλλιόπη Παυλή, *Εις το όνομα του πολιτισμού. Η ιδεολογία των ανασκαφών στη Μικρά Ασία κατά την μικρασιατικήν κατοχήν υπό της Ελλάδος (1919-1922)*, Ιωάννινα, 2014.

4. Βασίλειος Πετράκος, *Πρόχειρον Αρχαιολογικόν 1828-2012, Μέρος Ι*, *Χρονογραφικό*, Αθήνα, 2013, σ. 270-271· Παυλή, *Εις το όνομα του πολιτισμού*, *ό.π.*, σ. 97· Τιβέριος, «Η τρίχρονη παρουσία της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία», ό.π., σ. 9.

5. Πρέπει να παρέμεινε τουλάχιστον έως τον Δεκέμβριο του 1920, σύμφωνα με εντολές της Ύπατης Αρμοστείας με αποδέκτη τον ίδιο· βλ. ΙΑΑΑ κιβ. 795, ΑΠ 39491/12.12.1920, 39499/12.12.1920. Βλ. και έγγραφο ΑΠ 5/17.2.1921 προς τον έφορο αρχαιοτήτων Οικονόμο «προς επιθεώρησιν αρχαιοτήτων κατασχεθέντων εν τελωνείω».

6. Κουρουνιώτης, «Το έργον της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας εν Μικρά Ασία», ό.π., σ. 1.

εντολή να αποσπαστεί στην Πέργαμο, προκειμένου να συμβάλει στο έργο του Οικονόμου.[7] Για άγνωστους μέχρι σήμερα λόγους και παρά την επανάληψη της διαταγής, αυτή δεν υλοποιήθηκε. Για ερευνητικούς σκοπούς μετέβη στη Φιλαδέλφεια, τον Ιούλιο του 1920, ο έφορος αρχαιοτήτων Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς.[8]

Το κείμενο που ακολουθεί στόχο έχει να παρουσιάσει τα πρόσωπα που συνέβαλαν στο πολυεπίπεδο έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία κατά τα έτη της ελληνικής διοίκησης (1919-1922), αλλά και τη συνέχεια της πορείας πολλών από αυτά, μετά το 1922. Αντλεί στοιχεία από αρχειακό υλικό, από το Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων (στο εξής ΙΑΑΑ), το Αρχείο της Αρχαιολογικής Εταιρείας, το Φωτογραφικό Αρχείο και το Διοικητικό Αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείο (στο εξής ΕΑΜ) ή και από άλλα αρχεία, καθώς και από νεότερες αρχαιολογικές και αρχαιογνωστικές έρευνες για θέματα της Μικράς Ασίας. Το Φωτογραφικό Αρχείο του ΕΑΜ είναι ένα από τα παλαιότερα και πιο πλούσια αρχεία φωτογραφιών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Οι πρώτες φωτογραφίες του Αρχείου χρονολογούνται στα τέλη του 19ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα. Περιλαμβάνει ένα αρχείο γυάλινων φωτογραφικών πλακών ξηρής ζελατίνης ή ζελατινοβρωμιούχου αργύρου,[9] στο οποίο συγκαταλέγονται και λήψεις των αρχαιολογικών ερευνών των ετών 1921-1922 στη Μικρά Ασία.

Ο Γεώργιος Οικονόμος (1883-1951) σπούδασε φιλολογία στην Αθήνα και αρχαιολογία στα Πανεπιστήμια της Βόννης, του Μονάχου και του Βερολίνου. Εργάστηκε

7. ΙΑΑΑ, κιβ. 795, έγγραφο αρ. 20688/5.6.1920, ΦΕΚ 127/17.6.1920. Η απόφαση για την απόσπαση του Μηλιάδη είχε ληφθεί ήδη από τον Μάρτιο του 1920, βλ. *στο ίδιο*, έγγραφο ΑΠ 13545/24.3.1920. Από το αρχείο Μηλιάδη στο ΕΛΙΑ μαθαίνουμε ότι το Υπουργικό Συμβούλιο με την πράξη του αρ. 229 του Μαΐου 1920 απόσπασε τον Γιάννη Μηλιάδη και του ανέθεσε την επιμέλεια των εν Περγάμῳ αρχαίων· βλ. Πετράκος *Πρόχειρον Αρχαιολογικόν*, ό.π., σ. 270-271. Για τον Γ. Μηλιάδη, βλ. Βασίλειος Πετράκος, *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Οι αρχαιολόγοι και οι ανασκαφές, 1837-2011*, Αθήνα, 2011, σ. 22, 29, 69, 80, 127.

8. ΙΑΑΑ, κιβ. 795, έγγραφο αρ. 31595/17-7-1920. Βλ. και Τιβέριος, «Η τρίχρονη παρουσία της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία», ό.π., σ. 17, σημ. 24. Για τον Αλ. Φιλαδελφέα, βλ. Πετράκος, *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία*, ό.π., σ. 22, 57, 144.

9. Βλ. ενδεικτικά: Μαρία Χιδίρογλου, «Αθήνα και Αττική, 19ος έως πρώιμος 20ός αιώνας. Ματιές σε μνημεία και ανασκαφές μέσα από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου», Μαρία Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου - Θοδωρής Κουτσογιάννης (επιμ.), *«Ένα όνειρο ανάμεσα σε υπέροχα ερείπια». Περίπατος στην Αθήνα των περιηγητών. Κατάλογος έκθεσης*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα, 2015, σ. 382-403. Για τις αρχές της ιστορίας της φωτογραφίας στην Ελλάδα, βλ. Άλκης Ξανθάκης, *Ιστορία της ελληνικής*

στην Υπηρεσία ως αρχαιολόγος, έφορος αρχαιοτήτων και διευθυντής του Νομισματικού Μουσείου. Το 1926 διορίστηκε ακαδημαϊκός, το 1928 εξελέγη καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και το 1930 ανέλαβε τη διεύθυνση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.[10] Το 1924 ανέλαβε χρέη γραμματέα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και το 1934 εξελέγη γενικός γραμματέας της Ακαδημίας Αθηνών, θέσεις στις οποίες υπηρέτησε έως τον θάνατό του, το 1951. Στη Σμύρνη ανέλαβε την καταγραφή των νομισμάτων, την τακτοποίηση και νέα διευθέτηση των ευρημάτων του Μουσείου της Ευαγγελικής Σχολής, όπου στεγαζόταν και το γραφείο του,[11] καθώς και την περισυλλογή αρχαιοτήτων που κινδύνευαν με καταστροφή, όπως εκείνων των Τράλλεων, που είχαν συγκεντρωθεί στο μουσουλμανικό σχολείο Ιδαδιέ και μεταφέρθηκαν στη Σμύρνη τον Φεβρουάριο του 1920.[12] Διενέργησε ανασκαφή στη νησίδα του Αγίου Ιωάννη Κλαζομενών και στα αρχαία νεκροταφεία των Κλαζομενών στη θέση Μοναστηράκια, κοντά στη Σκάλα Βουρλών, όπου αποκαλύφθηκαν πολυάριθμα ευρήματα, μεταξύ των οποίων 85 πήλινες κλαζομενιακές γραπτές σαρκοφάγοι.[13] Τα ημερολόγια της ανασκαφής διασώζουν τα ονόματα Ελλήνων εργατών, τους οποίους συνέδραμαν Τούρκοι αιχμάλωτοι. Τα ευρήματα από τις ανασκαφές του έμειναν στη Μικρά Ασία, εκτός από μικρή ποσότητα κεραμικών θραυσμάτων (οστράκων), μικροαντικείμενα και το άνω μέρος μιας θήκης

φωτογραφίας, 1839-1970, Αθήνα, 2008, σ. 14-275.

10. Πετράκος, *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία*, ό.π., σ. 130.

11. ΙΑΑΑ, κιβ. 795, ΑΠ 15010/22.05.1920.

12. Κουρουνιώτης, «Το έργον της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας εν Μικρά Ασία», ό.π., παράρτ. σ. 3· Γεώργιος Οικονόμος, «Εκ του εργαστηρίου των Τράλλεων», *Αρχαιολογική Εφημερίς* (1923) 59. Βλ. και ΙΑΑΑ, κιβ. 795 ΑΠ 612/26.02.1920.

13. Γεώργιος Οικονόμος, «Ανασκαφαί εν Κλαζομεναίς», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 76 (1921) 63-74· Βασίλειος Καλλιπολίτης, «Κλαζομεναί - Βουρλά και αι ανασκαφαί του Γ. Π. Οικονόμου», *Μικρασιατικά Χρονικά* 15 (1972) 12-16· Maria-Christina Tzannes, «The Excavations of G. Oikonomos at the Archaic Cemetery at Monastirakia in Klazomenai, 1921-22», Aliki Moustaka, Evdokia Skarlatidou, Maria-Christina Tzannes και Yasar Ersoy (επιμ.), *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony*, Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 97-120. Για τις σαρκοφάγους της ανασκαφής, βλ. R. M. Cook, *Clazomenian Sarcophagi, App. A. The Sarcophagi found by Oikonomos at Clazomenai*, Μάιντς, 1981, σ. 160-161. Τα ημερολόγια της ανασκαφής είναι αναρτημένα στο «Αρχείο Γεωργίου Οικονόμου», *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία*, https://www.archetai.gr/index.php?p=content&section=1&id=183&lang= (πρόσβαση 20.6.2025).

πήλινης σαρκοφάγου, που μεταφέρθηκαν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, καθώς και λίγα νομίσματα, τα οποία φυλάσσονται στο Νομισματικό Μουσείο.[14]

Ο Γεώργιος Σωτηρίου (1880-1965) σπούδασε στη Ριζάρειο και στη Θεολογική Σχολή Αθηνών και μετεκπαιδεύθηκε στη χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη, παλαιογραφία και επιγραφική στις Θεολογικές και Φιλοσοφικές Σχολές των Πανεπιστημίων της Αθήνας, της Λειψίας, του Βερολίνου και της Βιέννης. Το 1915 διορίστηκε γενικός έφορος βυζαντινών αρχαιοτήτων και το 1923 διευθυντής του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών, όπου παρέμεινε έως το 1961. Το 1924 εξελέγη καθηγητής της Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Παλαιογραφίας στη Θεολογική Σχολή Αθηνών, όπου δίδαξε έως το 1951.[15] Στην Έφεσο ανέσκαψε τα οικοδομικά κατάλοιπα του ναού και του μαυσωλείου του Ιωάννη του Θεολόγου (Εικ. 1).[16] Αρωγό στο έργο του, κατά το καλοκαίρι του 1922, είχε τη σύζυγό του και φιλόλογο με αντίστοιχες με εκείνον μεταπτυχιακές σπουδές, Μαρίκα Πιπινοπούλου.[17] Τα ευρήματα της ανασκαφής τακτοποίησε στο μικρό τζαμί μπροστά στην Πύλη των Διωγμών του κάστρου Αγιασουλούκ της Εφέσου, που διαμορφώθηκε σε μουσείο.[18] Μαζί του, φεύγοντας για Αθήνα με το ατμόπλοιο *Υπεροχή*,[19] πήρε το ημερολόγιο και τις φωτογραφίες της ανασκαφής,

14. Tzannes, «The Excavations of G. Oikonomos», ό.π., σ. 97-120. Για τα νομίσματα, βλ. Aliki Moustaka και Panagiotis Tselekas, «Coins from the excavation of G. Oikonomos at Klazomenai in 1921», Moustaka, Skarlatidou, Tzannes και Ersoy (επιμ.), *Klazomenai*, ό.π., σ. 161-167.

15. Για τις σπουδές και το έργο του Σωτηρίου, βλ. Ανδρέας Φυτράκης, «Γεώργιος Άγγ. Σωτηρίου», Ανάτυπον εκ της *Επιστημονικής Επετηρίδος της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. ΙΔ΄ (1958-1963), *Τιμητικόν αφιέρωμα εις Γεώργιον Σωτηρίου*, Αθήναι, 1963, σ. 1-62· Αντώνης Τσάκαλος, «Ο Γεώργιος Σωτηρίου και το έργο του», Όλγα Γκράτζιου και Αναστασία Λαζαρίδου (επιμ.), *Από τη Βυζαντινή Συλλογή στο Χριστιανικό Μουσείο (1884-1930). Κατάλογος έκθεσης στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο*, Αθήνα, 2006, σ. 310-311· Πετράκος, *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία*, ό.π., σ. 142.

16. Γεώργιος Σωτηρίου, «Ανασκαφαί του βυζαντινού Ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 7 (1921-1922) 89-226· Αντώνης Τσάκαλος, «Ο εμπλουτισμός των Συλλογών. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Γ. Σωτηρίου», Γκράτζιου και Λαζαρίδου (επιμ.), *Από τη Βυζαντινή Συλλογή στο Χριστιανικό Μουσείο*, ό.π., σ. 335-339.

17. Τσάκαλος, «Ο Γεώργιος Σωτηρίου και το έργο του», ό.π., σ. 311, αρ. κατ. 579-581.1, εικ. 581.1. Βλ. επίσης για τις σπουδές και τη συγγραφική της δράση Φυτράκης, «Γεώργιος Άγγ. Σωτηρίου», ό.π., σ. 6-7, 25.

18. Σωτηρίου, «Ανασκαφαί του βυζαντινού Ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω», ό.π., σ. 182, εικ. 157. Βλ. και κατωτέρω σημ. 36. Τη μετατροπή του τζαμιού σε μουσείο είχε αποφασίσει η Ύπατη Αρμοστεία ήδη από τον Δεκέμβριο του 1920 με την ΑΠ 39494/12.12.1920 απόφαση, χορηγώντας μάλιστα κονδύλιο 2.000 δρχ.

19. Γεώργιος Σωτηρίου, «Παραδόσεις περί του τάφου και του ναού Ιωάννου του Θεολόγου της

καθώς κι ένα τμήμα εγχάρακτης πλάκας, επιφανειακό εύρημα από τον χώρο της μεσαιωνικής Εφέσου, που φυλάσσεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο με αρ. ΒΜ 1565/Τ98.[20] Στις αρχές του 1923, με επιχορήγηση από το κληροδότημα Δ. Δωρίδου, χορηγήθηκε άδεια στον Γ. Σωτηρίου, η οποία και δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Σύμφωνα με έγγραφο απόδοσης δαπάνης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, το 1923 εγκρίθηκε η μετάβαση του Γ. Σωτηρίου στη Βιέννη, προκειμένου να μελετήσει τα καταγεγραμμένα ευρήματα της ανασκαφής του, σε συνδυασμό με τα ευρήματα των παλαιότερων ανασκαφών του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.[21]

Ο Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης (1872-1945) σπούδασε αρχαιολογία στην Ιένα και στο Μόναχο. Υπηρέτησε ως έφορος στην Αρχαιολογική Εταιρεία και από το 1895 στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, από την οποία αποχώρησε το 1937. Κατά τα έτη 1914-1920 διετέλεσε διευθυντής της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, από τον Ιανουάριο του 1921 έως τον Σεπτέμβριο του 1922 υπηρέτησε ως επικεφαλής στο Τμήμα Αρχαιοτήτων Σμύρνης και τα έτη 1922-1925 ως διευθυντής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.[22] Στο διάστημα 1925-1933 ανέλαβε εκ νέου τη θέση του διευθυντή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και το διάστημα 1933-1937 του Επιγραφικού Μουσείου. Το 1939 ξεκίνησε από κοινού με τον Carl Blegen την ανασκαφή στο μυκηναϊκό συγκρότημα του Εγκλιανού (*ανάκτορον του Νέστορος*) και ανακάλυψε το περίφημο αρχείο των πινακίδων γραμμικής γραφής Β΄. Απεβίωσε στις 23 Φεβρουαρίου 1945, αφού υπέφερε τις πολλαπλές κακουχίες της Κατοχής.[23] Τα έτη 1921-1922 πραγματοποίησε ανασκαφικές έρευνες στη Νύσα, αυξά-

Εφέσου», *Μικρασιατικά Χρονικά* 4 (1948) 319.

20. Ν. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη, «586. Πλάκα», Γκράτζιου και Λαζαρίδου (επιμ.), *Από τη Βυζαντινή Συλλογή στο Χριστιανικό Μουσείο*, ό.π., σ. 339. Για δύο μαρμάρινα αγαλμάτια που δώρισε στο Μουσείο Σπετσών, με φερόμενη προέλευση την Έφεσο, κατά προφορική μαρτυρία του Άδωνι Κύρου, βλ. Τιβέριος, «Η τρίχρονη παρουσία της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία», ό.π., σ. 66-67, σημ. 143, εικ. 67-68.

21. Διοικητικό Αρχείο ΕΑΜ, κιβ. Β14 «1914-1918, 1921-1923», ΦΕΚ Α΄ 49/14.2.1923, ΑΠ 52/15.03.1923· Πασχαλίδης - Τσούλη - Χιδίρογλου, «Αρχαιολογικό Ταξίδι στη Μικρά Ασία, 1921-1922», ό.π., σ. 65.

22. Η απόφαση ορισμού του ως διευθυντή του Μουσείου δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ Α΄ 274/1922· βλ. Σοφία Φραγκουλοπούλου, *Η ιστορική κουλτούρα των μουσειακών αφηγήσεων: τα κρατικά μουσεία στον μεσοπόλεμο (1922-1940)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2018, σ. 126-127.

23. Πετράκος, *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία*, ό.π., σ. 122-123· Μαρία Σάλτα, *Ex Oriente lux. Βίοι παράλληλοι: αρχαιολόγοι, συντηρητές και καλλιτέχνες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου*, Αθήνα, 2011, σ. 9-19· Τιβέριος, «Η τρίχρονη παρουσία της Ελληνικής Αρχαιολογικής

Εικ. 1. Ανασκαφή Εφέσου. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Φωτογραφικό Αρχείο, αρ. ΙΕΕΕ, Ι-1158.

νοντας και αναθεωρώντας τα πορίσματα από τις παλαιότερες γερμανικές επιφανειακές αποτυπώσεις και ανασκαφές στην αρχαία πόλη.[24] Ο Κουρουνιώτης ανέσκαψε τμήμα της αρχαίας αγοράς της Νύσας και το δημόσιο κτίριο που επικράτησε να ονομάζεται Γεροντικόν, το Βουλευτήριο της πόλης.[25] Τα πολυάριθμα ευρήματα, γλυπτά κι επιγραφές, φυλάχθηκαν στη Συλλογή Σμύρνης, ενώ το τελευταίο εύρημα του Αυγούστου 1922, το αγαλμάτιο αγοριού που είναι γνωστό ως «προσφυγάκι»,[26] μεταφέρθηκε στην Αθήνα.

Ο νεαρός επιμελητής αρχαιοτήτων Νικόλαος Λάσκαρης (1901-1924) υπήρξε πολύτιμος αρωγός του Κουρουνιώτη στο ανασκαφικό έργο στη Νύσα το 1921 (Εικ. 2), αλλά και

Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία», ό.π., σ. 12, σημ. 6· Μαρία Χιδίρογλου, «Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης "...παλαιός και εύστοχος εργάτης του επιστημονικού αγρού...". Βιογραφικά στοιχεία», Χρυσάνθη Τσούλη, Μαρία Χιδίρογλου και Κώστας Πασχαλίδης (επιμ.), *Τμήμα Αρχαιοτήτων Ελληνικής Διοίκησης Σμύρνης (1919-1922)*, Αθήνα, 2025, σ. 263-276. Στα χρόνια της διεύθυνσης του Κ. Κουρουνιώτη κωδικοποιήθηκε ο Νόμος 5351/1932 «Περί αρχαιοτήτων».

24. W. von Diest και H. Pringsheim, *Nysa am Maeandrum: nach Forschung und Aufnahmen in den Jahren 190 und 1909, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts Ergh. 10*, Βερολίνο, 1913.

25. Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης, «Ανασκαφή εν Νύση τη επί Μαιάνδρω», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 7 (1921-1922) 1-88, 226-247. Συνέχιση των ερευνών στη Νύσα κατά τα νεότερα έτη: Musa Kadioğlu, «Nysa. Vorbericht über die Arbeiten im Gerontikon von Nysa am Mäander», *Jahrbuch des Deutchen Archäologischen Instituts* 26 (2011) 107-154· Musa Kadioğlu, *Das Gerontikon von Nysa am Mäander*, *Forschungen in Nysa am Mäander*, τ. 3, Βερολίνο, 2014.

26. Βλ. ενδεικτικά Νικόλαος Καλτσάς, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: Τα γλυπτά*, Αθήνα, 2001, σ. 297, αρ. 622· Kadioğlu, *Das Gerontikon von Nysa am Mäander*, ό.π., σ. 110, αρ. 133· Χρυσάνθη Τσούλη, «Το "Προσφυγάκι"», εφημ. *Καθημερινή*, *Σελίδες Ιστορίας* 1 (Μάρτιος -

στον έλεγχο των ανασκαφών των ξένων Αρχαιολογικών Σχολών, καθώς και σε πολυάριθμες αυτοψίες και περισυλλογές αρχαιοτήτων από τον Μαίανδρο μέχρι την Προύσα, απ' όπου περισυνέλεξε και μετέφερε στο ΕΑΜ ένα τμήμα μαρμάρινου αγαλματίου Αφροδίτης.[27] Μετά την επιστροφή του στην Αθήνα εργάστηκε στο ΕΑΜ και στην Ελευσίνα. Στις 3 Νοεμβρίου 1924 έδωσε τέλος στη ζωή του, αφήνοντας ένα σπαρακτικό μήνυμα στον πατέρα του.[28] Την άνοιξη του 1922 ο Κουρουνιώτης με τον Λάσκαρη πραγματοποίησαν 40ήμερη περιοδεία σε όλη τη γραμμή του ελληνικού μετώπου, από Ουσάκ, Αφιόν Καραχισάρ, Κιουτάχεια, Εσκί Σεχίρ μέχρι την Προύσα και τα Μουδανιά, για την περισυλλογή διάσπαρτων αρχαιοτήτων για τη δημιουργία ενός μεγάλου Μικρασιατικού Μουσείου στη Σμύρνη.[29] Στο συγκεκριμένο έργο συνέδραμε (Εικ. 3) και ο αποσπασθείς από το 3/40 Σύνταγμα Ευζώνων αρχαιολόγος Ευστράτιος Παρασκευαΐδης (1896-1969), από τον Μανταμάδο της Λέσβου, ο οποίος έφερε μαζί του στην Αθήνα ένα χάλκινο αγαλματίδιο Ηρακλή από την Προύσα και το παρέδωσε στο ΕΑΜ.[30] Σπούδασε φιλολο-

Εικ. 2. Ανασκαφή Γεροντικού Νύσας. Καλοκαίρι 1921. Εργάτες ανασκαφής με τον επιμελητή Ν. Λάσκαρη. Φωτογραφικό Αρχείο ΕΑΜ, γυάλινο αρνητικό αρ. 1.Ε3.2.1.

Απρίλιος 2023), 16-19.

27. ΕΑΜ Γ3523· Παναγιώτης Καστριώτης, «Νέα προσκτήματα του Εθνικού Μουσείου από του 1923-1925», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 9 (1924-1925) *παράρτημα*, 30, αρ. 21. Το αγαλμάτιο ταυτίσθηκε πρόσφατα και θα δημοσιευθεί από την Χ. Τσούλη.

28. ΙΑΑΑ, κιβ. 590Γ, ΑΠ 553/05.11.1924· Διοικητικό Αρχείο ΕΑΜ, κιβ. Β13 «1923-1925», σχέδιο εγγράφου 553/5.11.1924. Για τη ζωή και το έργο του Λάσκαρη, βλ. Κώστας Πασχαλίδης, «Η ζωή και ο θάνατος του αρχαιολόγου Νικόλαου Λάσκαρη», *το Μουσείον* 8 (2014-2022) [2025] 281-308. Για τη δράση τους στις Σάρδεις, βλ. Theodore C. Eliopoulos, «American and Greek Archaeologists at Sardis During a Fateful Year», *Hesperia* 93 (2024) 505-567.

29. Κουρουνιώτης «Το έργον της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας εν Μικρά Ασία», ό.π., παράρτημα, σ. 3-5· Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης, «Αρχαιολογικόν ταξείδι εις Μικράν Ασίαν, από Ουσάκ (Τημένου Θήραι) εις Ισικλή (Ευμένεια)», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, Αθήναι 1925, σ. 391-420.

30. Καστριώτης, «Νέα προσκτήματα του Εθνικού Μουσείου από του 1923-1925», ό.π., σ.

Εικ. 3. Από αριστερά: Ευστράτιος Παρασκευαΐδης, Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης, Νικόλαος Λάσκαρης. Περιοδεία Μάιος-Ιούνιος 1922. Φωτογραφικό Αρχείο ΕΑΜ, γυάλινο αρνητικό αρ. 1.Δ4.1.5.

γία στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και το 1919 διορίστηκε επιμελητής αρχαιοτήτων με βαθμό Β΄.[31] Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα διορίστηκε καθηγητής στο γυμνάσιο Μυτιλήνης, έκανε αρχαιολογικές σπουδές στη Γερμανία και υπηρέτησε στην Επίδαυρο, στην Ολυμπία, στην Αίγινα, στους Δελφούς, στην Κρήτη, και για το μεγαλύτερο μέρος της θητείας του ως έφορος αρχαιοτήτων στη Μυτιλήνη, με δικαιοδοσία σε όλα τα νησιά του βορείου Αιγαίου. Ήταν διανοούμενος, ποιητής, πεζογράφος και ηθοποιός. Εξέδιδε το περιοδικό *Λεσβιακά φύλλα* (1928-1929) και συνέβαλε στη «Λεσβιακή Άνοιξη».[32]

Το υπηρεσιακό αρχείο του Αρχαιολογικού Τμήματος Σμύρνης φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων (ΙΑΑΑ) του ΥΠΠΟ. Το κομμάτι του που αφορά τα έτη 1919-1920 δεν είναι τόσο πλούσιο όσο εκείνο του 1921 και του 1922, που αριθμεί πολλές εκατοντάδες έγγραφα σχετικά με εργασίες πάσης φύσεως, με αιτήματα ανασκαφών, με καταγγελίες φθοράς και παράνομων μετακινήσεων αρχαιοτήτων, με αναφορές ερευνητικών πεπραγμένων, οδοιπορικών, αυτοψιών, με αγορές αρχαιοτήτων, διοργάνωση αρχαιολογικών αποθηκών, μετακινή-

35, εικ. 34. Αναφέρεται ότι κατά την αποχώρησή του από τη Μικρά Ασία, τον Αύγουστο του 1922, ο Παρασκευαΐδης έφερε μαζί του ένα μικρό ξύλινο κιβώτιο με αρχαιότητες· βλ. Γιάννης Αναγνωσταράς, «Μνήμη Στρατή Παρασκευαΐδη», *Αιολικά Γράμματα* 17 (1973) 350· Βασίλειος Καλλιπολίτης, «Ένας ήρωας της αρχαιολογικής επιστήμης», *Αιολικά Γράμματα* 17 (1973) 359· Γιώργος Βαλέτας, «Στρατής Παρασκευαΐδης ο Λεσβαδιώτης, αληθινός καλλιτέχνης και κριτικός», *Αιολικά Γράμματα* 17 (1973) 390.

31. Αναγνωσταράς, «Μνήμη Στρατή Παρασκευαΐδη», ό.π., σ. 350· Πετράκος, *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία*, ό.π., σ. 22.

32. Πετράκος, *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία*, ό.π., σ. 22. Πολύτιμα στοιχεία για τη ζωή και το πολύπτυχο έργο του στα *Αιολικά Γράμματα* 17 (1973), με εκτενές αφιέρωμα στη μνήμη του. Βλ. επίσης Σαπφώ Αθανασοπούλου, «Στρατής Παρασκευαΐδης, ένας αρχαιολόγος στο μικρασιατικό μέτωπο», Τσούλη, Χιδίρογλου και Πασχαλίδης (επιμ.), *Τμήμα Αρχαιοτήτων Ελληνικής Διοίκησης Σμύρνης*, ό.π., σ. 313-321.

σεις και αποζημιώσεις προσωπικού κ.ά. Μία από τις πιο ενδιαφέρουσες κατηγορίες διοικητικών εγγράφων είναι εκείνη που αφορά τους διορισμούς στο Τμήμα Αρχαιοτήτων,[33] αρχικά «έχοντες υπ' όψιν τον Ν. 1878 περί κυρώσεως του από 4ης Μαΐου 1919 Νομοθετ. Διατάγματος περί θεραπείας πάσης φύσεως αναγκών εν γένει εις τα Στρατιωτικώς καταλαμβανόμενα μέρη της Μικράς Ασίας», και μετά την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών «έχοντες υπ' όψιν τον Νόμον 2493 περί διοικήσεως της Σμύρνης μετά της περιοχής αυτής». Τα έγγραφα αυτά μας πληροφορούν για την εργασιακή αξιοποίηση τόσο Ελλήνων πολιτών όσο και ομογενών της Μικράς Ασίας, ενός Τουρκοκρητικού και δύο Τούρκων, μας υποδεικνύουν το πυκνό δίκτυο των μονίμων εδρών του φυλακτικού προσωπικού της Ζώνης Σμύρνης, μας διαφωτίζουν για τη στελέχωση του Τμήματος με προσωπικό πολύτιμων ειδικοτήτων, μας προσφέρουν στοιχεία για την επιδοματική πολιτική του ελληνικού κράτους στους υπαλλήλους του εν μέσω πολέμου και για ποικίλα χαρακτηριστικά των προσώπων που περιγράφουν. Οι περισσότερες προσλήψεις αφορούν τα έτη 1921-1922 (Εικ. 4).

Εικ. 4. Χάρτης Δυτικής Τουρκίας - Μικράς Ασίας, με κατανομή του προσωπικού του Αρχαιολογικού Τμήματος, 1920-1922. (Υπόβαθρο χάρτη © IME/FHW με ψηφιακή επεξεργασία των συγγραφέων).

33. Συνοπτική παρουσίαση του προσωπικού του Τμήματος Αρχαιοτήτων σε Lekakis, «Archaeology on the front line», ό.π., σ. 5-8· Τιβέριος, «Η τρίχρονη παρουσία της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία», ό.π., σ. 15, 21-22, 39-41.

Το επιστημονικό προσωπικό του Τμήματος, πέραν των Ελλήνων αρχαιολόγων, αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από Έλληνες πολίτες. Περιλάμβανε τον αρμενικής καταγωγής αρχιτέκτονα Μιθριδάτη Καρακότση, αποσπασθέντα από το Τμήμα Δημοσίων Έργων της ελληνικής διοικήσεως, ο οποίος προσέφερε τις υπηρεσίες του κυρίως στην Έφεσο και στη Νύσα τον Αύγουστο του 1922.[34] Την ανασκαφή της Εφέσου και τις εργασίες μετατροπής του τζαμιού στην Πύλη των Διωγμών του Κάστρου Αγιασουλούκ σε μουσείο επέβλεψε, το καλοκαίρι του 1922, ο Κωνσταντίνος Παπαδάκης, μηχανικός αναστηλώσεων αρχαίων μνημείων, για τον οποίο καταβλήθηκαν ημερήσιες αποζημιώσεις και οδοιπορικά από την Αθήνα «εις Έφεσον και τανάπαλιν» τον Ιούνιο του 1922.[35] Στα διοικητικά έγγραφα αναφέρεται η παρουσία του βοηθού σχεδιαστή Ν. Καρτσουνάκη τον Ιούνιο του 1920[36] και η απόσπαση από την Αθήνα του φωτογράφου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, Αντώνιου Πετρίτση, τον Νοέμβριο του 1921[37] για τις ανάγκες του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης. Ο Α. Πετρίτσης είχε συμμετάσχει ως φωτογράφος σε διάφορες ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας για περισσότερο από μια δεκαετία και συνέχισε μέχρι τη δεκαετία του 1930 τουλάχιστον,[38] ενώ τον Ιούνιο του 1923 εγκα-

34. Κουρουνιώτης, «Ανασκαφή εν Νύση τη επί Μαιάνδρω 1922», ό.π., σ. 229.

35. ΙΑΑΑ, κιβ. 824, ΑΠ 118/20.6.1922, ΑΠ 145/9.7.1922, ΑΠ 148/10.6.1922. Αυτός εκπόνησε και τα αρχιτεκτονικά σχέδια της ανασκαφής. Για τον Κ. Παπαδάκη, βλ. και Τιβέριος, «Η τρίχρονη παρουσία της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία», ό.π., σ. 39 σημ. 79.

36. ΙΑΑΑ, κιβ. 795, ΑΠ 16654/5.6.1920.

37. ΙΑΑΑ, κιβ. 824, ΑΠ 273/15.11.1921, 274/9.11.1921. Συμμετείχε σε επιφανειακή έρευνα στα Μάσταυρα το φθινόπωρο και τον χειμώνα του 1921· βλ. Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης, «Μάσταυρα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 7 (1921-1922) 247.

38. Τα στοιχεία για τις δεκαετίες του 1910 και 1920 προκύπτουν από λογαριασμούς εξόδων της Αρχαιολογικής Εταιρείας· βλ. *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας* 65 (1910) 23, 31, 32 (Πνύκα, Ελευσίνα, Λυκόσουρα)· *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας* 67 (1912) 30 (Σπάρτη, Βόλος)· *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας* 80 (1925) 58 (Μεσσήνη). Τον Ιούλιο του 1921 ο Α. Πετρίτσης ανέλαβε τη φωτογράφηση των ευρημάτων της ανασκαφής του Νικόλαου Παπαδάκη στην πυρά του Ηρακλέους στην Οίτη· βλ. Πάντος Πάντος, «Αναδιφώντας τα αρχεία. Ανασκαφή πυράς Ηρακλέους στην Οίτη. Η αρχειακή μαρτυρία», Dora Katsonopoulou και Elena Partida (επιμ.), *Φιλέλλην. Essays presented to Stephen G. Miller*, Αθήνα, 2016, σ. 361-362, σημ. 10. Το 1930-1931 συνέδραμε στη φωτογράφηση των ευρημάτων της ανασκαφής της Πνύκας (Konstantinos Kourouniotis και Homer Thompson, «The Pnyx in Athens», *Hesperia* 1 (1932) 90, σημ. 1) και το 1931-1932 των ευρημάτων της ανασκαφής του ιερού Αφροδίτης και Έρωτα στη βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης· Oscar Broneer, «Excavations on the North Slope of the Acropolis in Athens», *Hesperia* 2 (1933) 329, σημ. 1. Αναλυτικά βλ. Χρυσάνθη Τσούλη, «Αντώνιος Πετρίτσης. Ο πρώτος φωτογράφος της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας», Τσούλη, Χιδίρογλου και Πασχαλίδης (επιμ.),

ταστάθηκε στο νεοσυσταθέν Φωτογραφικό Εργαστήριο του ΕΑΜ, με πρωτοβουλία του τότε διευθυντή του Μουσείου, Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη.[39] Ο φωτοτσιγκογράφος Ε. Χαλκιόπουλος, το όνομα του οποίου αναγράφεται σε ορισμένες από τις δημοσιευμένες φωτογραφίες των ανασκαφών και ερευνών της Μικράς Ασίας, πιθανόν ανέλαβε την εκτύπωση των φωτογραφιών στην Αθήνα, καθώς ο ίδιος δεν αναφέρεται σε διοικητικά έγγραφα του Αρχαιολογικού Τμήματος Σμύρνης.[40] Τέλος, τον Ιούλιο του 1922 η Ύπατη Αρμοστεία ζήτησε τη μετάβαση του αρχιτεχνίτη Ανδρέα Παναγιωτάκη ή κάποιου άλλου τεχνίτη του Εθνικού Μουσείου στην Έφεσο, προκειμένου να εργαστεί για την κατασκευή εκμαγείου της «σαρκοφάγου του Κέλσου».[41] Τελικά, στα τέλη Ιουλίου δόθηκε εντολή στον αρχιτεχνίτη του εργαστηρίου εκμαγείων του ΕΑΜ να μεταβεί στη Σμύρνη.[42] Πρόκειται για τον αρχιτεχνίτη Ιωάννη Μπούδα, όπως προκύπτει από το τηλεγράφημα της 16.8.1922 του διευθυντή αρχαιοτήτων Νικολάου Κυπαρίσση[43] από την Αθήνα στον Κουρουνιώτη στη Σμύρνη, τον οποίο ρωτά τι είδους εργαλεία χρειαζόταν να πάρει μαζί του ο Μπούδας μεταβαίνοντας στη Σμύρνη για την εκμάγευση της σαρκοφάγου του Κέλσου και ποια θα ήταν η αποζημίωσή του.[44] Πιθανότατα, ένα τέτοιο μοιραίο ταξίδι δεν πραγματοποιήθηκε στις παραμονές της κατάρρευσης του μετώπου και της Καταστροφής.

Το μη επιστημονικό προσωπικό του Τμήματος αριθμούσε περισσότερα μέλη, με ποικίλες προελεύσεις, εκ των οποίων λίγα προσελήφθησαν τον πρώτο χρόνο λειτουργίας

Τμήμα Αρχαιοτήτων Ελληνικής Διοίκησης Σμύρνης, ό.π., σ. 323-331

39. Διοικητικό Αρχείο ΕΑΜ, κιβ. Β13, ΑΠ 105/5.6.1923. Για τις ενέργειες του Κουρουνιώτη για τη δημιουργία Φωτογραφικού Εργαστήριου στο ΕΑΜ το 1923, βλ. *στο ίδιο,* ΑΠ 40/5.3.1923 και Φραγκουλοπούλου, *Η ιστορική κουλτούρα των μουσειακών αφηγήσεων*, ό.π., σ. 132, σημ. 138.

40. Για φωτογραφίες όπου αναγράφεται το όνομά του, βλ. ενδεικτικά: Κουρουνιώτης «Το έργον της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας εν Μικρά Ασία», ό.π., παράρτ. σ. 2-4, εικ. 1-3, σ. 6, εικ. 5· Κουρουνιώτης, «Αρχαιολογικόν ταξείδι εις Μικράν Ασίαν », ό.π., εικ. 1-2, 5-7.

41. ΙΑΑΑ, κιβ. 824, ΑΠ 153/9.7.1922.

42. ΙΑΑΑ, κιβ. 824, ΑΠ 26.729/25.7.1922. Βλ. και Lekakis, «Archaeology on the front line», ό.π., σ. 8.

43. Για τον Κυπαρίσση, βλ. ενδεικτικά: Πετράκος, *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία*, ό.π., σ. 22, 24.

44. ΙΑΑΑ, κιβ. 6012, τηλεγρ. 1576/16.8.1922. Ο Ιταλός αρχιτεχνίτης Ιωάννης Μπούδας ή Βούδας είχε τη διεύθυνση του εργαστηρίου εκμαγείων του ΕΑΜ μέχρι το 1924· βλ. Φραγκουλοπούλου, *Η ιστορική κουλτούρα των μουσειακών αφηγήσεων*, ό.π., σ. 133, σημ. 242.

του Τμήματος και περισσότερα το διάστημα 1921-1922. Ο πρώτος κλητήρας του Τμήματος, με έδρα τη Σμύρνη, ήταν ο Γεώργιος Ε. Γαρουφαλίδης, ο οποίος υπηρέτησε από τον Ιούνιο έως τον Οκτώβριο του 1920.[45] Τον διαδέχτηκε, αμέσως μετά, ως κλητήρας, ένας από τους πιο έμπιστους συνεργάτες του Τμήματος, ο Μουσάς Αχμέτ Νυστακάκης, Τουρκοκρητικός, με καταγωγή από το Ρέθυμνο, που υπηρέτησε και ως φύλακας για λογαριασμό του τμηματάρχη Γ. Οικονόμου και, στη συνέχεια, ως επιστάτης της ανασκαφής της Περγάμου.[46] Το καλοκαίρι του 1921, ο Νυστακάκης συνέβαλε, μαζί με τον αρχιεργάτη Ευστράτιο Στρατή, στο ανασκαφικό έργο των Λάσκαρη και Κουρουνιώτη στη Νύσα.[47] Στον Νυστακάκη εμπιστεύτηκε τα κλειδιά του σπιτιού του ο Κουρουνιώτης, φεύγοντας από τη Σμύρνη στις 26 Αυγούστου 1922, ήταν επομένως ο τελευταίος άνθρωπος που αποχαιρέτησε.[48]

Ο μεγάλος πρωταγωνιστής, ωστόσο, μεταξύ των επιστατών αρχαιοτήτων ήταν ο πολυμήχανος Αθανάσιος Απέργης, μαρμαροτεχνίτης από την Τήνο, που είχε εμπειρία 30 ετών εργαζόμενος στις γερμανικές ανασκαφές στη Μικρά Ασία.[49] Στο Τμήμα υπηρέτησε ως επιστάτης αρχαιοτήτων της Μικράς Ασίας από τον Σεπτέμβριο του 1921 έως το τέλος των ημερών της ελληνικής παρουσίας στην περιοχή.[50] Πραγματοποίησε αποστολές, αυτοψίες και μετακινήσεις αρχαιοτήτων σε διάφορες περιοχές.[51] Το καλοκαίρι

45. ΙΑΑΑ, κιβ. 795, ΑΠ 16655/5.6.1920, 33927/22.10.1920.

46. Βλ. αντίστοιχα ΙΑΑΑ, κιβ. 795, ΑΠ 33927/22.10.1920, 8192/23.3.1921, κιβ. 824, ΑΠ 202/7.9.1921.

47. ΙΑΑΑ, κιβ. 795, ΑΠ 24958/2.8.1921.

48. ΙΑΑΑ, κιβ. 677Α, φάκελος «Προσωπικά Κ. Κουρουνιώτη», έγγραφο του Προξενείου της Ελλάδος στη Σμύρνη, ΑΠ 306/30.7.1924.

49. Για τη δράση του ως μαρμαροτεχνίτη στη Σμύρνη, βλ. Αλέκος Φλωράκης, «Τηνιακοί μαρμαρογλύπτες στη Σμύρνη», *Μικρασιατικά Χρονικά* 20 (1998) 303, πίν. ΙΙΙ. Για τη συμβολή του στις ανασκαφές της Πριήνης, Μιλήτου, Περγάμου κ.α., βλ. Σάλτα, *Ex Oriente Lux*, ό.π., σ. 30-32, 35· Ioannis Panteleon, *Eine Archäologie der Direktoren. Die Erfoschung Milets im Namen der Berliner Museen 1899-1914*, Πάντερμπορν, 2016, σ. 104, 206-212, πίν. 24 a-b. Για τη δράση του στη Μικρά Ασία και κατόπιν στην Αθήνα, βλ. Αθανάσιος Απέργης, «Ο βίος του Τηνιακού μαρμαρά Αθανάση Απέργη», Τσούλη, Χιδίρογλου και Πασχαλίδης (επιμ.), *Τμήμα Αρχαιοτήτων Ελληνικής Διοίκησης Σμύρνης*, ό.π., σ. 333-339.

50. ΙΑΑΑ, κιβ. 824, ΑΠ 232/28.9.1921 για το διορισμό του, 247/16.10.1921, 107/17.5.1922 για την οικογενειακή και υπηρεσιακή του κατάσταση.

51. Βλ. αντίστοιχα ΙΑΑΑ, κιβ. 824, ΑΠ 286/11.12.1921 (Βουρλά), 69/29.3.1922 και 145/9.7.1922 (Σάρδεις), 191/21.8.1922 (Σουλτάν Χισάρ).

του 1922 επωμίσθηκε το μεγαλύτερο βάρος της ανασκαφής της Νύσας, ήταν μάλιστα ο τελευταίος που εγκατέλειψε την ανασκαφή, με το τελευταίο διαθέσιμο τρένο, μόλις δύο ημέρες πριν τη γενική υποχώρηση του στρατεύματος.[52] Κοντά στον Απέργη, ισάξιος στη δράση, την αφοσίωση και το πάθος για την προστασία των αρχαιοτήτων, στάθηκε ο Μικρασιάτης δημοδιδάσκαλος Άγγελος Αλεβιζάτος, επιμελητής αρχαιοτήτων Εφέσου από την άνοιξη του 1920.[53] Τη φύλαξη του αρχαιολογικού χώρου της Εφέσου είχαν αναλάβει οι Μικρασιάτες φύλακες Γεώργιος Ρουμελιώτης[54] (Νοέμβριος 1920) και Θεόδωρος Τρουβάς[55] (Σεπτέμβριος 1921 και εξής). Ο Γ. Σωτηρίου φρόντισε για την πρόσληψη του Τηνιακού μαρμαροτεχνίτη Νικολάου Λαλούδη ως επιστάτη των ανασκαφών του ναού του Αγίου Ιωάννη.[56] Ο Νικόλαος Κωσταρέλλος[57] υπηρετούσε ως επιμελητής αρχαιοτήτων στις Ερυθρές από τον Σεπτέμβριο του 1921 και ο Χρήστος Λεονταρίδης,[58] που θα δούμε πιο κάτω ως πρόσφυγα στη Θεσσαλονίκη, στην απομακρυσμένη Φιλαδέλφεια, από τον Ιούνιο του 1921.

52. Κουρουνιώτης, «Ανασκαφή εν Νύση τη επί Μαιάνδρω 1922», ό.π., σ. 227-228.

53. ΙΑΑΑ, κιβ. 795, ΑΠ 14696/22.5.1920. Από το πλήθος των διοικητικών εγγράφων που τον αναφέρουν αξίζει να σημειωθούν τα αναφερόμενα στην τακτοποίηση των επιγραφών του αρχαιολογικού χώρου Εφέσου, την επισκευή του φυλακίου και του τεμένους της Πύλης Διωγμών, την προστασία του αρχαιολογικού χώρου κ.ά.· βλ. ΙΑΑΑ, κιβ. 795, ΑΠ 23097/3.8.1920, 37930/30.11.1920, 39493/12.12.1920, 20126/8.7.1921, πρωτ. 3/25.1.1921, 17/6.1.1921, 298/1921, 303/21.11.1921, 7/13.1.1922, 124/22.6.1922.

54. ΙΑΑΑ, κιβ. 795, ΑΠ 33876/24.10.1920: διορισμός ως φύλακας β΄ τάξεως στην Έφεσο, 39492/12.12.1920: διαβάθμιση από φύλακα σε κλητήρα β΄.

55. ΙΑΑΑ, κιβ. 824, ΑΠ 233/28.9.1921, 235/28.9.1921, 248/4.10.1921.

56. ΙΑΑΑ, κιβ. 795, ΑΠ 200/9.8.1921. Πιθανώς αυτός απεικονίζεται να εποπτεύει τους εργάτες της ανασκαφής στην Εικ. 2. Ο ίδιος είχε διατελέσει επιστάτης και των ανασκαφών της Αυστριακής Αρχαιολογικής Σχολής στην Έφεσο. Για τη δράση του ως μαρμαροτεχνίτη στη Σμύρνη, βλ. Φλωράκης, «Τηνιακοί μαρμαρογλύπτες στη Σμύρνη», ό.π., σ. 302, 303, πίν. ΙΙ-ΙΙΙ.

57. ΙΑΑΑ, κιβ. 824, ΑΠ 212-213/15.9.1921, ΑΠ 275/20.11.1921, 281/13.12.1921, 10/15.1.1922, 99/28.4.1922.

58. ΙΑΑΑ, ΑΠ 214/17.9.1921, 275/20.11.1921, 60/21.3.1922, 107/17.5.1922, 118/20.6.1922. Στο τελευταίο έγγραφο αναφέρεται η χορήγηση επιδόματος λόγω εορτών Πάσχα στον επιμελητή αρχαιοτήτων Φιλαδελφείας και όχι στον επιμελητή αρχαιοτήτων «Φιλαντίτη», όπως αποδόθηκε η δυσανάγνωστη αναγραφή της λέξης «Φιλαδελφείας» στο έγγραφο από τον Μιχάλη Τιβέριο, «Η τρίχρονη παρουσία της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία», ό.π., σ. 21 σημ. 31.

Ο Μικρασιάτης Ευστράτιος Κεχαγιάς[59] προσελήφθη ως αρχαιοφύλακας στη Νύσα της επαρχίας Αϊδινίου, την 1η Σεπτεμβρίου 1921, αμέσως μετά την πρώτη ανασκαφική περίοδο, του Αυγούστου 1921. Ο Στυλιανός Σταυρινάκος προσελήφθη ως αρχαιοφύλακας στις Κλαζομενές τον Νοέμβριο του 1921. Ο Σταυρινάκος είχε δουλέψει ως εργάτης στην ανασκαφή του Οικονόμου στην περιοχή.[60] Για την Πέργαμο, έναν από τους κεντρικότερους αρχαιολογικούς χώρους της επικράτειας της Αρμοστείας, είχε ζητηθεί, όπως είδαμε,[61] από τον Μάρτιο του 1920 η απόσπαση επιμελητή αρχαιοτήτων, που δεν πραγματοποιήθηκε. Τον Μάιο της ίδιας χρονιάς ο Περγαμηνός Αριστόδημος Σοφιανός, αυτοκρατορικός επίτροπος των ανασκαφών Περγάμου προ του διωγμού των Ελλήνων, ανταποκρίνεται σε προφορικό αίτημα του διοικητή της Μεραρχίας Αρχιπελάγους και προτείνει να ληφθούν τα δέοντα μέτρα για τη συντήρηση και τη φύλαξη του χώρου, προσφέρεται μάλιστα εθελοντικά να εποπτεύσει τις εργασίες.[62] Το καλοκαίρι του 1920 προτάθηκε να προσληφθούν ως φύλακες οι Κωνσταντίνος Καβάκης και Νικόλαος Δελμπερέτης[63] και τον Μάρτιο του επόμενου έτους ο Αναστάσιος Χατζηφραγκής.[64] Τον Απρίλιο του 1921 διορίστηκαν ως αρχαιοφύλακες ο Σπύρος Δαλακλής και, λίγο αργότερα, ο Γεώργιος Δαούτης,[65] ενώ το καλοκαίρι του 1921 ανέλαβε καθήκοντα ο σπουδαίος επιμελητής αρχαιοτήτων Αρτέμιος Κιοσκλής.[66] Τον Ιούλιο του 1921 διορίστηκε στο

59. ΙΑΑΑ, κιβ. 824, ΑΠ 201/7.9.1921, 209-210/8.9.1921, 221/1.10.1921 για τον διορισμό του. Βλ. επίσης για την αποστολή του στις Σάρδεις *στο ίδιο*, ΑΠ 40/8.3.1922 και για την οικογενειακή κατάσταση και μισθοδοσία του ΑΠ 246/5.10.1921, 279/23.11.1921, 33/22.2.1922, 82/16.4.1922, 195/21.8.1922.

60. ΙΑΑΑ, κιβ. 824, ΑΠ 265 και 267/31.10.1921, 276/18.11.1921, 282/26.11.21 για τον διορισμό του, για μισθοδοσία 7/13.1.1922, 28/23.2.1922, 82/16.4.1922. Για την απασχόλησή του ως εργάτη, βλ. ημερολόγιο ανασκαφής Κλαζομενών, 3 Αυγούστου 1922, «Αρχείο Γεωργίου Οικονόμου», *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία*, https://www.archetai.gr/images/Archive/Oikonomou/Watermarked/DI-DR_ARCH.%20G.%20OIKONOMOS_BOX%20B_03/DI-DR_ARCH.%20G.%20OIKONOMOS_BOX%20B_03_006.jpg, (πρόσβαση 4.2.2024).

61. Βλ. ανωτέρω, σημ. 7.

62. ΙΑΑΑ, κιβ. 795, επιστολή 4.5.1920, άνευ αριθμού πρωτοκόλλου. Τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς φαίνεται εγκατεστημένος στον Πειραιά· βλ. ΙΑΑΑ κιβ. 795, ΑΠ 4169/13.8.1920, επιστολή του αντιπροσώπου της Ύπατης Αρμοστείας στην Πέργαμο.

63. ΙΑΑΑ, κιβ. 795, ΑΠ 3729/4.8.1920.

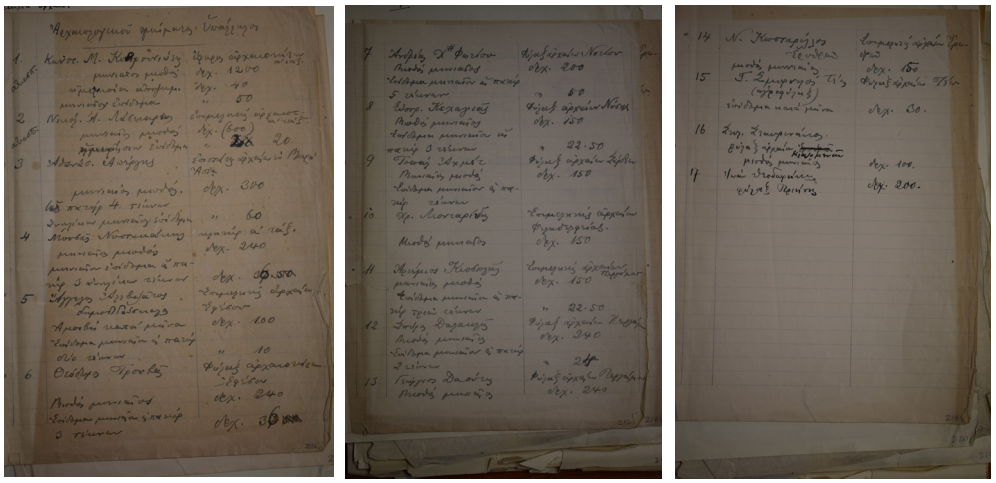
64. ΙΑΑΑ, κιβ. 795, ΑΠ 195/22.3.1921.

65. ΙΑΑΑ, κιβ. 824, ΑΠ 10957/21.4.1921, 249-250/3.10.1921.

66. ΙΑΑΑ, κιβ. 795, ΑΠ 15829/01.6.1921, 19445/26.6.1921, 197/12.7.1921, 224/25.9.1921, κιβ. 824 227/28.9.1921.

Νότιον - Νέα Κολοφώνα (Γκιαούρκιοϊ) ο φύλακας αρχαιοτήτων Ανδρέας Χατζηφωτίου[67] και τον Ιούλιο του 1922 στην Κολοφώνα (Δεϊρμένδερε, Değirmendere) ο Τούρκος ή Τουρκοκρητικός Αχμέτ Μεχμέτογλου.[68] Τον Μάιο του 1922, ο Ιωάννης Θεοδωράκης διορίστηκε φύλακας Πριήνης.[69] Ο Τοπάλ Αχμέτ[70] διορίστηκε αρχαιοφύλακας στις Σάρδεις, τον Μάρτιο του 1921, και ο Γ. Σμυρνιός αρχαιοφύλακας στην Τέω, τον Ιούλιο του ίδιου έτους.[71]

Αποκαλυπτικός για την επάνδρωση του Τμήματος και του απαιτητικού έργου του στη Ζώνη Σμύρνης είναι ο επίσημος κατάλογος του συνόλου των υπαλλήλων, έτους 1922 (Εικ. 5).[72] Στο σύνολο των δεκαεπτά εργαζόμενων, αναφέρονται δύο αρχαιολόγοι, τέσσερις επιμελητές, ένας επιστάτης αρχαιοτήτων, ένας κλητήρας Α΄ και εννέα αρχαιοφύλακες.

Εικ. 5. Μισθοδοτικός πίνακας προσωπικού Αρχαιολογικού Τμήματος 1922. ΙΑΑΑ, ΔΔΕΑΜ

Μόνο για ένα μικρό αριθμό από αυτούς γνωρίζουμε τι τους επεφύλασσε η μοίρα μετά την Καταστροφή. Ο κλητήρας Μουσά Νυστακάκης, που είχε επωμισθεί τη φροντίδα

67. ΙΑΑΑ, κιβ. 824, ΑΠ 208/7.9.1921, 214/17.9.1921, 240/5.10.1921, 291/11.12.1921, 9/13.1.1922.

68. ΙΑΑΑ, κιβ. 824, ΑΠ 147/9.7.1922,, 150-151/10.7.1922.

69. ΙΑΑΑ, κιβ. 824, ΑΠ 102-106/4.5.1922.

70. ΙΑΑΑ, κιβ. 795, ΑΠ 188/5.3.1921, κιβ. 824, ΑΠ 1208/26.7.1922.

71. ΙΑΑΑ, κιβ. 795, ΑΠ 196/13.7.1921.

72. ΙΑΑΑ, κιβ. 824. Δεν περιλαμβάνεται ο Μεχμέτογλου, που προσελήφθη στις 9.7.1922, βλ. ανωτέρω σημ. 68.

της φύλαξης του σπιτιού του τμηματάρχη Κουρουνιώτη, επιβίωσε της Καταστροφής, δεν μπόρεσε όμως να αποτρέψει τη λεηλασία του σπιτιού του παλιού του αφεντικού.[73] Οικτρό θάνατο βρήκε, σύμφωνα με μαρτυρία του Σωτηρίου,[74] τις μέρες της εφόδου των Νεότουρκων στην πατρική του γη, ο επιμελητής αρχαιοτήτων της Παλαιάς Εφέσου Άγγελος Αλεβιζάτος. Στο Διοικητικό Αρχείο του ΕΑΜ[75] φυλάσσεται έγγραφο με ημερομηνία 5 Δεκεμβρίου 1922 με τη μορφή βεβαίωσης πληρωμής του μισθού του για τον Αύγουστο του ίδιου έτους, τον οποίο παρέλαβε αντ' αυτού η σύζυγός του Φωτεινή, καθώς ο ίδιος δηλώνεται ως «αιχμάλωτος». Περισσότερο τυχερός στάθηκε ο επιμελητής αρχαιοτήτων Περγάμου Αρτέμιος Κιοσκλής, ο οποίος κατέφυγε στο Ηράκλειο της Κρήτης με τη σύζυγο και τα τρία παιδιά του, όπου εργάστηκε ως επιπλοποιός.[76] Από τουρκική αρχειακή πηγή γνωρίζουμε ότι δύο Έλληνες Ορθόδοξοι φύλακες στο Ακκιόι (αρχ. Μίλητο) διέφυγαν στη Σάμο.[77]

Την τύχη να διαφύγει στην Ελλάδα, και μάλιστα μεταξύ των πρώτων προσφύγων, είχε ο επιμελητής αρχαιοτήτων Φιλαδελφείας Χρήστος Λεονταρίδης, με καταγωγή από τη Σιάτιστα Μακεδονίας, μαζί με την πολυμελή οικογένειά του. Στις 6 Σεπτεμβρίου 1922 απευθύνεται στον υπουργό των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, μέσω του Στυλιανού Πελεκανίδη, εφόρου αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, γεννημένου στο Φανάρι Κωνσταντινούπολης,[78] και τον παρακαλεί να διατάξει την εκεί διαμονή του, καθότι «λόγω της τελείας καταστροφής των εν Φιλαδελφεία και Σμύρνη υπαρχόντων του βρίσκεται εν μεγάλη οικογενειακή ενδεία»[79]. Δεν γνωρίζουμε αν το αίτημά του τελικά ικανοποιήθηκε.

Από τους καταλόγους φυλάκων αρχαιοτήτων των ετών 1923-1924 και της μεταβολής της υπηρεσιακής τους κατάστασης προκύπτει ότι ως φύλακες προσελήφθησαν στις

73. Βλ. ανωτέρω σημ. 49.

74. Σωτηρίου, «Παραδόσεις περί του τάφου και του ναού Ιωάννου του Θεολόγου της Εφέσου», ό.π., σ. 319.

75. Διοικητικό Αρχείο ΕΑΜ, φάκελος «Αλληλογραφία Καββαδία, Κουρουνιώτη, Οικονόμου».

76. Ευγενία Λαγουδάκη-Σασλή, *Ειδικό Προσφύγων*, Ηράκλειο, 2004, σ. 93, όπου είναι καταχωρισμένη ολόκληρη η οικογένεια Κιοσκλή.

77. Selvihan Kurt, *The Founding of the Izmir Museum: A Preliminary Narrative Based on Aziz's Ogan Archive*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Boğaziçi Üniversitesi, Ιστανμπούλ, 2015, σ. 61.

78. Για τον Στ. Πελεκανίδη, βλ. Πετράκος, *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία*, ό.π., σ. 80, 134-135.

79. ΙΑΑΑ, κιβ. 824, ΑΠ 577/6.9.1922 Εφορείας Αρχαιοτήτων, ΑΠ 33982/8.9.1922 Υπουργείου

22.9.1922 στην Ελευσίνα ο Ευστράτιος Κεχαγιάς,[80] πρώην φύλακας Νύσας, με καταγωγή από την ίδια περιοχή, και στις 18.10.1922 στο Μουσείο Θηβών ο Θεοδωράκης Ιωάννης,[81] πρώην φύλακας Πριήνης. Ως φύλακας προσελήφθη και ο διωγμένος από το 1919 στο Βόλο Περγαμηνός Ιπποκράτης Γιαρλέλης,[82] παλιός τεχνίτης των γερμανικών ανασκαφών στη Μικρά Ασία, καθώς και στις 10.2.1923 η Άννα Λαλούδη από τη Σμύρνη,[83] την οποία πιθανώς συνέδεε συγγενική σχέση με τον παλαιό επιστάτη Εφέσου, τον Τηνιακό Νικόλαο Λαλούδη. Ο ίδιος ο Λαλούδης προσελήφθη ως αρχιεργάτης στο Γραφείο Αναστήλωσης Μνημείων στην Αθήνα.[84]

Περισσότερα στοιχεία γνωρίζουμε για τον Τηνιακό επιστάτη αρχαιοτήτων Μικράς Ασίας, Αθανάσιο Απέργη, χάρη σε υπηρεσιακά έγγραφα αλλά και σε αρχειακό υλικό της οικογένειάς του. Αρχικά, στις 5.10.1922, προσελήφθη ως φύλακας στη Μονή Καισαριανής και κατόπιν, στις 12.3.1923, μετά από εισήγηση του Κουρουνιώτη,[85] ως εργάτης στο ΕΑΜ, όπου μέσα σε ένα χρόνο προβιβάσθηκε σε αρχιεργάτη - τεχνίτη συγκολλητή.[86] Διέμενε στο Μουσείο, με την εξαμελή οικογένειά του (Εικ. 6). Στην οικογένεια

Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαιδεύσεως.

80. Προσελήφθη ως φύλακας Α΄ τάξης στην Ελευσίνα στις 22.9.1922. Το 1924 υπηρετούσε στην Α΄ Αρχαιολογική Περιφέρεια· βλ. ΙΑΑΑ, κιβ. 774Δ, Πίναξ μεταβολών.

81. ΙΑΑΑ, κιβ. 774Δ, Πίναξ μεταβολών, Φύλακας Β΄ τάξεως.

82. Τον Δεκέμβριο του 1919 εργαζόταν ήδη ως τεχνίτης συγκολλητής στο Μουσείο Βόλου, καθώς είχε φύγει από την Τουρκία, λόγω παλαιότερων διωγμών των Ελλήνων· βλ. ΙΑΑΑ, κιβ. 795, αναφορά του με ημερομηνία 12.12.1919, ΑΠ 1658/15.1.1920 Υπουργείου Εκκλησιαστικών. Προσελήφθη ως φύλακας Α΄ τάξης στην Παλαιά Κόρινθο στις 22.3.1922, ενώ το 1924 υπηρετούσε στην Α΄ Αρχαιολογική Περιφέρεια· βλ. κιβ. 774Α, Πίναξ μεταβολών. Πιθανώς συγγενική με αυτόν σχέση είχε η Ελένη Γιαρλέλη, η οποία είχε προσληφθεί ως φύλακας Γ΄ τάξης στις 3.1.1919, και το 1924 υπηρετούσε στο Μουσείο Βόλου· βλ. κιβ. 774Α, Πίναξ μεταβολών.

83. Προσελήφθη ως φύλακας στο Αρχαιολογικό Τμήμα στις 10.2.1923 άνευ διαγωνισμού και παραιτήθηκε στις 28.6.1924· ΙΑΑΑ, κιβ. 774Δ, Πίναξ μεταβολών Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

84. Σοφία Φραγκουλοπούλου, «Πρόσφυγες και Αρχαιότητες: συμβολή στην ανθρωπογεωγραφία της προσφυγικής μετακίνησης και εγκατάστασης στην ελληνική επικράτεια μετά το 1922», Τσούλη, Χιδίρογλου και Πασχαλίδης (επιμ.), *Τμήμα Αρχαιοτήτων Ελληνικής Διοίκησης Σμύρνης*, ό.π., σημ. 100-102. Περαιτέρω για την αποκατάσταση των προσφύγων στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, *στο ίδιο*, σ. 248-259.

85. Διοικητικό Αρχείο ΕΑΜ, κιβ. Β14 «1914-1918, 1921-1923», ΑΠ 33/2.3.1923, 7818/65482/14.3.1923· βλ. επίσης Σάλτα, *Ex Oriente lux*, ό.π., σ. 33-34.

86. ΙΑΑΑ, κιβ. 774Α, Πίναξ μεταβολών. Διοικητικό Αρχείο ΕΑΜ, κιβ. Β15 «1923-1925», ΑΠ 25198/1085/10.6.1924.

Απέργη είχε παραχωρηθεί για κατοικία μια αποθηκούλα στην πίσω αυλή του Μουσείου. Παρά τη μεσολάβηση του Κουρουνιώτη προς τη Διεύθυνση Στέγασης για να του παραχωρήσουν κατοικία,[87] παρέμεινε στην ίδια αποθηκούλα του Μουσείου για μία δεκαετία, σε δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, όπως αποκαλύπτει επιστολή του, τον Ιούλιο του 1923, προς τον Th. Wiegand, παλιό του προϊστάμενο στις γερμανικές ανασκαφές στη Μικρά Ασία.[88] Οι δυσχέρειες δεν τον εμπόδισαν να συμβάλει τα μέγιστα σε διάφορες εργασίες, κυρίως συγκόλλησης και ανίδρυσης γλυπτών, όχι μόνο στο ΕΑΜ αλλά και στα μουσεία Ελευσίνας, Δελφών και Θηβών, καθώς, σύμφωνα με τον Κουρουνιώτη, «και εις την συγκόλλησιν των αγαλμάτων είναι επιτήδειος και πάσαν εργασίαν σχετικήν προς την έκθεσιν των αρχαίων, ιδία των γλυπτών, δύναται να επιχειρήση... και παρέχει διά της μακράς του πείρας και λοιπής δεξιότητος πολύτιμον υπηρεσίαν».[89]

Εικ. 6. Η οικογένεια Αθανάσιου Απέργη στο ΕΑΜ, 1923. Αρχείο Αθανάσιου Απέργη.

Πέρα από τους προαναφερθέντες πρόσφυγες, οι οποίοι συνδέονταν με την ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία στη Σμύρνη και αναζήτησαν μετά τον διωγμό τους από τα

87. Διοικητικό Αρχείο ΕΑΜ, κιβ. Β13 «1923-1925», ΑΠ 95/23.5.1923.

88. Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, Παράρτημα Βερολίνου, κωδικός τεκμηρίου DAI, Abteilung Berlin, D-DAI-Z-AdZ-NL-WieT-00009-1923-07-11.

89. Διοικητικό Αρχείο ΕΑΜ, κιβ. Β14 «1914-1918, 1921-1923», ΑΠ 165/25.7.1923,

πάτρια εδάφη την αποκατάστασή τους στον ίδιο τομέα, υπάρχει ένας μικρός αριθμός ορισμένων προσφύγων που αναζήτησαν για πρώτη φορά εργασιακή αποκατάσταση στην Αρχαιολογική Υπηρεσία μετά την Καταστροφή.[90] Πρόκειται αποκλειστικά για μη επιστημονικό προσωπικό, ορισμένοι μάλιστα από αυτούς προσελήφθησαν ως φύλακες στην Αττική μετά από εισήγηση του Κουρουνιώτη. Ένας από αυτούς είναι ο Γεώργιος Δ. Καρράς από τη Σμύρνη, που προσελήφθη ως φύλακας και βοηθός φωτογράφου στο ΕΑΜ τον Ιανουάριο του 1923, μετά από εισήγηση του Κουρουνιώτη, ενώ επιστάτησε και στην ανασκαφή της Ελευσίνας.[91] Για λογαριασμό του Βασίλειου Μωραΐτη, ο οποίος προσελήφθη ως αρχαιοφύλακας στις 24.11.1922 και υπηρέτησε στην Ελευσίνα, μερίμνησε επίσης ο Κουρουνιώτης το 1923 για την παροχή οικίας και εισηγήθηκε τη χορήγηση στολής φύλακα, καθώς ο ίδιος, «ελθών ως πρόσφυξ εκ Μικράς Ασίας, στερείται πάσης οιασδήποτε ευπρεπούς ενδυμασίας».[92]

Παρουσιάστηκε συνοπτικά η ιστορία των προσώπων που απασχολήθηκαν στο έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, κατά τη βραχύβια παρουσία της στη δυτική

25198/1085/10.6.1924, κιβ. Β13 «1923-1925», ΑΠ 450/25.6.1924, κιβ. Β15 «1925-1929», ΑΠ 760/1.7.1925· Σάλτα, *Ex Oriente Lux*, ό.π., σ. 35-37.

90. Ενδεικτικά αναφέρεται η Δέσποινα Σακιζλή, από τη Φιλαδέλφεια, η οποία προσελήφθη ως δακτυλογράφος τον Οκτώβριο του 1922, άνευ διαγωνισμού· ΙΑΑΑ, κιβ. 774Δ, Πίναξ μεταβολών. Για το θέμα της εργασιακής αποκατάστασης των προσφύγων στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, βλ. Σοφία Φραγκουλοπούλου, «Όψεις του προσφυγικού ζητήματος: προσωρινή εγκατάσταση σε αρχαιολογικά μουσεία, εργασιακή απασχόληση στην Αρχαιολογική Υπηρεσία και προσφυγικά κειμήλια στις κρατικές συλλογές», *Φωνές προσφύγων. Ιστορίες προσφυγιάς από τα αρχεία της υλικής και άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς. Πρακτικά ημερίδας για την παγκόσμια ημέρα των αρχείων, 8.6.2022, Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων - Διεύθυνση Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, ΥΠΠΟΑ* (υπό έκδοση). Την ίδια ευχαριστούμε για τις πολύτιμες συζητήσεις μας για το θέμα.

91. Διοικητικό Αρχείο ΕΑΜ, κιβ. Β14 «1914-1918, 1921-1923», ΑΠ 1/2.1.1923, 30617/16.7.1923 (Ελευσίνα), 56231/7.12.1923 (απόλυση)· ΙΑΑΑ, κιβ. 774Δ, Πίναξ μεταβολών, προσελήφθη 13.1.1923, απελύθη 30.11.1923. Με εισήγηση του Κουρουνιώτη προσελήφθη ως φύλακας στο ΕΑΜ και ο πρόσφυγας Νικόλαος Καραβολάκης (Διοικητικό Αρχείο ΕΑΜ, κιβ. Β13 «1923-1925», ΑΠ 377/16.4.1924, 21031/851/67372/16.5.1923, κιβ. Β20 «1931-1932», Πίναξ δελτίων προσωπικού ΕΑΜ συνημμένος στο ΑΠ 248/8.8.1931 έγγραφο, προσελήφθη 16.5.1924). Ο Κουρουνιώτης είχε εισηγηθεί την πρόσληψη ενός ακόμα φύλακα, του Χρήστου Νικολούζου (Διοικητικό Αρχείο ΕΑΜ, κιβ. Β13 «1923-1925», ΑΠ 2/2.1.1923), δεν προκύπτει όμως από τις καταστάσεις φυλάκων η πρόσληψή του. Ως φύλακας Β΄ τάξης στο ΕΑΜ προσελήφθη, κατόπιν υπόδειξης του υπουργού, και ο πρόσφυγας Ν. Φωτιάδης, με την ΑΠ 55841/2573/12.12.1928 Απόφαση (Διοικητικό Αρχείο ΕΑΜ, κιβ. Β16 «1925-1929»).

92. Διοικητικό Αρχείο ΕΑΜ, κιβ. Β14 «1914-1918, 1921-1923», ΑΠ 163/22.7.1923,

Τουρκία, καθώς και στοιχεία από τη μετέπειτα πορεία ορισμένων από αυτούς στην Ελλάδα μετά το 1922. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία κατόρθωσε να πραγματοποιήσει συστηματικό ερευνητικό και επιστημονικό έργο και να λάβει μέτρα προστασίας των αρχαιοτήτων μέσα στο μεγαλοϊδεατικό, πολεμικό και πολιτικά τεταμένο κλίμα της περιόδου. Πραγματοποιήθηκαν ανασκαφές, περισυλλέχθηκαν και προστατεύθηκαν διάσπαρτες αρχαιότητες, οργανώθηκε η διοίκηση και η φύλαξη των αρχαιολογικών χώρων και σχεδιάστηκε η δημιουργία ενός μεγάλου μουσείου στην περιοχή διοίκησης Σμύρνης. Η συμβολή των πρωτεργατών της Υπηρεσίας, όπως ο Κ. Κουρουνιώτης, στην αποκατάσταση των προσφύγων προσφέρει πρόσθετα στοιχεία, ανθρωπιστικού και κοινωνικού περιεχομένου, στην καταγραφή της ιστορίας της. Ανιχνεύονται επίσης στοιχεία μουσειακής πολιτικής, καθώς και επαγγελματικής πορείας ορισμένων αξιόλογων επαγγελματικών ομάδων, όπως των μουσειακών τεχνιτών και των φωτογράφων αρχαιοτήτων. Η σύντομη επισκόπηση των μαρτυριών που παρουσιάστηκαν θεωρούμε ότι κατάφερε να εμπλουτίσει τις γνώσεις μας για την ιστορική διαδρομή μερικών από τους πρωταγωνιστές της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην περιοχή της Μικράς Ασίας, πριν και μετά το 1922, έτος ορόσημο για τη συνοριακή και δημογραφική διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας, αλλά και για τον εμπλουτισμό της νεότερης πολιτιστικής κληρονομιάς της.

266/30.11.1923· ΙΑΑΑ κιβ. 774Δ, Πίναξ μεταβολών.

Καππαδοκία: Αγιογραφικές προσεγγίσεις στις βραχοεκκλησιές και τα πετρομονάστηρα, με βάση και τα απόκρυφα Ευαγγέλια

Κωνσταντίνος Μ. Νίγδελης

Συνοπτικά και προλογικά

Με την παρούσα μελέτη γίνεται μια πρώτη προσπάθεια παρουσίασης και προβολής στο ευρύ αναγνωστικό κοινό χαρακτηριστικών θρησκευτικών μνημείων της καθ' ημάς Ανατολής, που φέρουν το λαϊκότροπο προσωνύμιο «βραχοεκκλησιές και πετρομονάστηρα: οι σπηλιές του Θεού». Της μεταφοράς με απλό και κατανοητό, πιστεύουμε, τρόπο της εικόνας δημιουργημάτων, αριστουργημάτων της φύσεως, αλλά και καταπληκτικής ανθρώπινης συμβολής και ανθρώπινης υπομονής.

Επισημαίνουμε πως με τον φακό μας απαθανατίσαμε το σήμερα: κτίσμα, κατάσταση, τα ιδιαίτερα, τις υπέροχες αγιογραφίες... Με την έρευνα - μελέτη μάθαμε για το χθες, καταγράψαμε τις μνήμες, αναλύσαμε, με τη βοήθεια των ειδικών, τις απεικονίσεις, τους συμβολισμούς, απόκρυφους και μη, που παραπέμπουν στην ορθοδοξία και επιχειρούμε, τώρα, με τούτη την προσπάθεια, να μεταφέρουμε τη δική μας εικόνα στα παιδιά, στους νέους ανθρώπους, μαρτυρούμε την ύπαρξη ενός άλλου κόσμου, χαμένου και ξεχασμένου, φευ, στο πέλαγος της αδιαφορίας.

Ειλικρινά, είναι άξιον απορίας το πάντρεμα ή η συνύπαρξη, αν θέλετε, τόσων μνημείων, απείρου μάλιστα κάλλους, που λάξευσαν παράλληλα και σε πλήρη αρμονία η φύση και ο άνθρωπος. Δημιουργίες που προκαλούν ίσαμε τώρα τον θαυμασμό όλων, ειδικών και μη. Η επιβλητική παρουσία εκατοντάδων αριστουργημάτων εκκλησιαστι-

κής μορφής, υψηλής τεχνικής και αρχιτεκτονικής, σε κάθε μορφή και σχήμα, δείγματα ενός καταπληκτικού θρησκευτικού γίγνεσθαι, που συγκινούν, προκαλούν το δέος και τον θαυμασμό στον επισκέπτη, σημάδια και μαρτυρίες τής αιώνιας πίστης των ευσεβών κατοίκων τούτης της γης.

Περίοδος κατασκευής

Το πότε φτιαχτήκαν είναι σχεδόν αδύνατον να ειπωθεί μετά βεβαιότητος. Κάπου στον χρόνο μεταφέρονται τα ιερά και τα όσια μιας απίθανης φυλής που κατοικούσε εκεί, από την αυγή του χρόνου. Και τούτο γιατί δεν υπάρχουν στοιχεία της ταυτότητας των μνημείων, η ύπαρξη, για παράδειγμα, κτητορικής επιγραφής ή άλλων μαρτυριών ικανών να μας οδηγήσουν με ασφάλεια σε κάποιο συμπέρασμα. Όπως, επίσης, υπάρχει και τεράστια έλλειψη βιβλιογραφίας, η οποία θα μπορούσε να βοηθήσει κάπου, τις οποιεσδήποτε ενδεχόμενες έρευνες.

Εκείνο που απλά γνωρίζουμε είναι πως, τουλάχιστον μέχρι και το πρόσφατο παρελθόν, υπήρξε πλήρης άγνοια ακόμα και για την ύπαρξή τους. Βεβαίως, υπάρχουν οι σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές κάποιων ρομαντικών μελετητών, κυρίως του 18ου αιώνα, οι οποίες όμως, αφενός, δεν ήταν εμπεριστατωμένες και λεπτομερειακές και, αφετέρου, δεν μετέφεραν προς τα έξω την εικόνα.

Δηλαδή υπήρχε πλήρης αδυναμία κατανόησης από την πλειονότητα του αναγνωστικού κοινού των όρων «υπόγεια πολιτεία», «λαξευτή εκκλησιά» κ.λπ. και, παρόλα τα σχέδια και τα σκαριφήματα από ικανότατους περιηγητές, η ύπαρξη και η εικόνα τους δεν μεταφερόταν σωστά. Απλά υπήρχε η αίσθηση πως πέρα εκεί, στην Καππαδοκία, που φάνταζε απόμακρη και αυτή, υπήρχαν κάποιες περίεργες κατασκευές. Έτσι, όταν δημοσιεύθηκαν οι πρώτες φωτογραφίες, το 1906, από τους Αυστριακούς αρχιτέκτονες Hans Rott και Karl Michel και λίγο αργότερα από τον Βέλγο Pere de Ierphania, προκάλεσαν αρχικά κατάπληξη και απορία και μετά ένα τεράστιο κύμα έρευνας. Η οποία, ειρήσθω εν παρόδω, συνεχίζεται ανελλιπώς ίσαμε τα τώρα.

Ναοδομικά χαρακτηριστικά

Το να μιλάμε και να γράφουμε για κτίσμα ή αρχιτεκτονικές κατασκευές είναι μάλλον υπερβολή. Και αυτό ισχύει σχεδόν για όλα τα υπόγεια, μα και τα λαξευτά ιερά. Το γιατί

είναι και εξηγήσιμο, αλλά και απλό ταυτόχρονα: Η φιλοσοφία κατασκευής ενός τέτοιου έργου ήταν απλοϊκή. Όλα τα στοιχεία του χώρου, και κυρίως αυτά μιας θρησκευτικής κατασκευής, είναι μάλλον στοιχεία με *συμβολικό* χαρακτήρα παρά *οργανικά - τελετουργικά*. Οι αψίδες, για παράδειγμα, ή οι τρούλοι, οι κίονες, δεν είναι παρά στοιχεία διακόσμησης και ενδεικτικά μιας αδιάλειπτης συνέχειας αρχέγονης παράδοσης. Με απλά λόγια, δεν έχουν λειτουργικό χαρακτήρα. Ακόμη και αυτός ο όρος κτίσμα εμπεριέχει, εν πολλοίς, στις υπόγειες και λαξευτές εκκλησιές, το στοιχείο της αντίφασης, μιας και ουδείς έκτιζε καμιά τέτοια εκκλησιά. Απλά, με την αφαιρετική μέθοδο και όχι με την προσθετική, κατασκεύαζε ό,τι ήθελε.

Τεχνική κατασκευής

Η τεχνική ήταν αρκούντως απλή. Άρχιζε με το άνοιγμα μιας οπής, που αργότερα αποτελούσε τη βασική είσοδο και που τις περισσότερες φορές ήταν σχεδόν αθέατη, και σιγά-σιγά δημιουργούνταν μια σήραγγα, που πάντοτε, με τον αρχικό υπολογισμό, θα έπρεπε να φτάνει ίσαμε το ιερό. Ικανών μάλιστα διαστάσεων, πλάτους, ύψους, ώστε να κινείται και να κάνει ο κατασκευαστής τις οποιεσδήποτε εργασίες.

Έτσι, με βάση τη σήραγγα, άρχιζαν οι εργασίες αφαίρεσης του ηφαιστειογενούς υλικού, σύμφωνα πάντοτε με το υπάρχον «σχέδιο». Και για να γίνει ακόμα περισσότερο κατανοητό, να τονίσουμε πως η σήραγγα, διευρυμένη, αποτελούσε το κύριο μέρος του ναού.

Επίσης, με την αφαιρετική μέθοδο προς όλες τις κατευθύνσεις, προσέδιδαν την όποια μορφή ήθελαν στον ναό, δημιουργούσαν νέες προοπτικές, ανάλογα με τα φυσικά εμπόδια ή τις προκύπτουσες δυσκολίες, αλλά και τα ανακύπτοντα προβλήματα. Εκείνο που μετρούσε ήταν η αγάπη προς τον άγιο και η επιτέλεση του εγχειρήματος.

Βεβαίως, η όλη προσπάθεια ήταν επίπονη, αλλά ταυτόχρονα απαιτούσε την ύψιστη προσοχή. Όχι τόσο για τα ζητήματα ασφάλειας, μιας και εδώ δεν υπήρχε σχεδόν κανένας κίνδυνος, όσο για το αποτέλεσμα, αφού για να γίνει ο ναός χρειαζόταν χρόνος πολύς και υπήρχε πάντοτε ο κίνδυνος μιας κατασκευαστικής απροσεξίας, δηλαδή αφαιρέσεως μεγαλύτερου τμήματος ή και κατάρρευσης ενός κομματιού, με απρόβλεπτες συνέπειες και σε ζητήματα αισθητικής.

Συνεπώς, το αποτέλεσμα είχε σχέση πάντοτε με τις ικανότητες του τεχνίτη, που δούλευε σε νοητά σχέδια με άμεσους βοηθούς του την εμπειρία, αλλά επιπλέον και τις γνώσεις του στην παράδοση. Και τούτο γιατί η ακολουθητέα μέθοδος και το αποτέλεσμα θα έπρεπε πάντοτε να βρίσκονται σε αρμονία με το παλιό και χωρίς απρόβλεπτους νεωτερισμούς.

Εκείνο, πάντως, που μπορούμε να πούμε μετά βεβαιότητας είναι πως τούτοι οι λαξευτοί ναοί, που κοσμούν αιώνες τώρα την καππαδοκική γη, ήταν κυρίως αφιερωματικοί ναοί και, κατά συνέπεια, η όλη προσπάθεια μπορούσε να ευοδωθεί και από τους μη ειδικούς. Από αυτούς, δηλαδή, που σκοπό της ζωής τους έταζαν ένα τέτοιο έργο, τάμα σε κάποιον άγιο. Ενός ασκητή, για παράδειγμα, που όσο ζούσε δημιουργούσε, κατασκεύαζε και προσπαθούσε, με τον δικό του, έστω, τρόπο, να είναι «τακτοποιημένος» με το πρότυπό του, αλλά ταυτόχρονα χρησιμοποιούσε τον χώρο όχι μόνο σαν την εκκλησιά-καταφυγή του αλλά και ως κατοικία και, τις περισσότερες φορές, ως την τελευταία του κατοικία. Κάτι που μαρτυρείται ακόμα και σήμερα από τους ειδικά λαξευμένους χώρους εντός των μνημείων. Ή αποτελεί τη δημιουργία ενός ευσεβούς χριστιανού, για τους ίδιους λόγους περίπου. Πράγμα που δικαιολογεί και εξηγεί όχι μόνο την πληθώρα των λαξευτών, αλλά και τις ασυμμετρίες ή τα λάθη που έχουν τα περισσότερα εξ αυτών.

Οι παρατηρούμενοι τύποι, επίσης, ήταν πολλοί, αλλά και με διάφορες παραλλαγές. Έτσι, υπήρχαν αρκετοί με σχεδόν αθέατες και απλές προσόψεις, κάποιοι άλλοι με περίτεχνες λαξευμένες, οι περισσότεροι μονόκλιτοι, λόγω της εύκολης κατασκευής τους, αρκετοί στον τύπο του «ελευθέρου σταυρού», μερικοί επίσης σύμφωνα με τη ντόπια παράδοση, άλλοι πάλι με τρούλο ή και χωρίς.

Αλλά και η χρήση τους ήταν περίεργη: Καταγράφονται ως παρεκκλήσια, ερημητήρια, εκκλησίες μικρού αγροτικού οικισμού, εξωκλήσια, αφιερωματικοί ναοί, καθολικά μοναστηριών, χώροι διαμονής και, επιπλέον, ως χώροι ταφής, κυρίως των ασκητών που διακονούσαν τους ναούς.

Αγιογράφηση

Ένα από τα χαρακτηριστικότερα στοιχεία τούτων των ναών ήταν και η αγιογράφησή τους ή απλά ο τρόπος με τον οποίο ήταν διακοσμημένοι, για το οποίο θα πρέπει να ση-

μειωθούν τα παρακάτω, για να γίνει κατανοητός ο σχετικός τρόπος, η τεχνοτροπία, οι επιρροές των καλλιτεχνών - αγιογράφων.

Έτσι, το 843 μ.Χ. και με τη λήξη της Η΄ Οικουμενικής Συνόδου, λύεται το ακανθώδες και τεράστιο συνάμα πρόβλημα των εικόνων και της εικονομαχίας, αφήνοντας, ύστερα από χρόνια πολλά, αγώνες, διώξεις, φυλακίσεις, εξορίες, μα και θανατώσεις, ξανά ελεύθερη την καλλιτεχνική δημιουργικότητα. Αφέθηκαν ελεύθεροι πια εκατοντάδες χιλιάδες ευσεβείς άνθρωποι-δημιουργοί να εκφρασθούν και πάλι στον καμβά, στο ξύλο, στους τοίχους των εκκλησιών.

Είναι γεγονός, επίσης, πως το ντόπιο στοιχείο ανέπτυξε στο διάβα του χρόνου και μέχρι τους χρόνους των διωγμών της εικονομαχίας τη δική του καλλιτεχνική παράδοση. Παράδοση επηρεασμένη από τον περιβάλλοντα χώρο, τις διδαχές αιώνων, τις καλλιτεχνικές εκφράσεις της Ανατολής, τους τεχνοτροπικούς ρυθμούς άλλων λαών. Δημιουργική ανάπτυξη που σταμάτησε απότομα με το απαγορευτικό διάταγμα του 726 μ.Χ. και επανήλθε μόλις στα 843 μ.Χ., με την άρση όλων των επιφυλάξεων και την καθιέρωση επίσημα πια των αγίων εικόνων.

Οι παρατηρούμενες καλλιτεχνικές παραλλαγές - εκφράσεις συνεχίσθηκαν λίγο-πολύ μέχρι το τέλος. Το σύνολο, σχεδόν, των λαξευτών εκκλησιών χρονολογείται ανάμεσα στα τέλη του 6ου και στα τέλη του 11ου αιώνα, με αρκετές, είναι αλήθεια, αποκλίσεις.

Βεβαίως, όλα αυτά υπό το πρίσμα των παρακάτω παρατηρήσεων: Οι τοιχογραφίες από άποψη καλλιτεχνική δεν παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον. Απλά μπορούμε να καταθέσουμε πως πρόκειται μάλλον για μια σίγουρα σημαντική προσπάθεια, αλλά με τεχνική που χαρακτηρίζεται ως λαϊκότροπη στις περισσότερες βραχοεκκλησιές... Τα πρόσωπα αποδίδονται από τον δημιουργό καλλιτέχνη με λιτές γραμμές, χωρίς να δίδεται ο όγκος. Φωτίζονται κάποια σημεία, σημαντικά κατά την άποψή του, αλλά με ελάχιστες σκιές.

Γενικά, η ενδυμασία των προσώπων σχηματοποιείται γεωμετρικά, με τον καλλιτέχνη να βασίζεται στη βυζαντινή χρωματική κλίμακα (πολυγνώτιο), με κύρια χρώματα το άσπρο, το μαύρο, την ώχρα και το χοντροκόκκινο. Τα χρώματα που χρησιμοποιούσαν ήταν κυρίως φυτικά, τη δε βάση τους αποτελούσαν μείγματα από ρίζες και πετρώματα που υπάρχουν σε μεγάλη αφθονία στη φύση. Μεταξύ των άλλων, επίσης, με μια ιδιαίτερη τεχνική, ανακάτευαν τα υλικά με τον κρόκο του αυγού και λίγο ξίδι. Η τεχνική

αυτή, από τις πλέον διαδεδομένες, ονομαζόταν ωογραφία ή και τέμπερα, το δε ξίδι ήταν το απαραίτητο συστατικό και «φάρμακο» κατά της μούχλας.

Στις περισσότερες βραχοεκκλησιές δεν ακολουθείται μια, έστω στοιχειώδης, εικονογραφική σειρά, αλλά «καταγράφεται» η αγωνία του δημιουργού να του «βγουν» τα θέματα. Στο ερώτημα για το είδος της θεματολογίας μπορούμε επίσης να τονίσουμε τα παρακάτω: Στο πρώιμο στάδιο το κύριο μέλημα των αγιογράφων ήταν η ενδελεχής απεικόνιση στους τοίχους των εκκλησιών - βραχοεκκλησιών θεμάτων «που αφηγούνταν τη ζωή και τις δοκιμασίες των αγίων που ήταν ιδιαίτερα προσφιλείς στους Καππαδόκες, όπως, για παράδειγμα, τον βίο το οσίου Βαρλαάμ, του αγίου Μάμα, του αγίου Θεόδωρου, της αγίας Ευφημίας... και λίγο αργότερα σ' αυτούς προστέθηκε και ο βίος του αγίου Βασιλείου...»[1] Φυσικά πρωτεύουσα σειρά είχαν και σκηνές - θέματα από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη.

Λίγο αργότερα, και μετά την άρση των απαγορεύσεων, διατηρούνται μεν οι αγιογραφήσεις των ιδιαιτέρων ή και των τοπικών αγίων της Καππαδοκίας, αλλά κύριο μέλημα των αγιογράφων είναι πια η απεικόνιση θεμάτων από τη ζωή και το έργο του Χριστού.

> Με την όλη ιστορία να ξετυλίγεται μπροστά στα μάτια του θεατή με τη συνοδεία επιγραφών από τα ιερά κείμενα, που εξηγούν με κάθε λεπτομέρεια τα γεγονότα που διαδραματίζονται. Η εικονογράφηση αυτή δεν είναι δραματική, ούτε έχει σχέση άμεση με τη λειτουργία που γίνεται μέσα στη εκκλησία, ίσως όμως να ήταν αυτό που είχαν ανάγκη μοναχοί και λαϊκοί της εποχής στην αγροτική περιοχή της Καππαδοκίας, να μπορούν δηλαδή να παρακολουθούν βήμα προς βήμα την πορεία του Χριστού, από τη στιγμή της Ενσάρκωσης μέχρι το μαρτύριο, την Ανάσταση, την Ανάληψη...[2]

Στο διάβα του χρόνου η τεχνοτροπία σιγά-σιγά μα σταθερά παίρνει άλλες ατραπούς και έτσι, σε ορισμένους λαξευτούς ναούς, που είναι μυριάδες στην απέραντη καππαδοκική γη, άλλοτε έχει αφηγηματικό χαρακτήρα, με τις ρίζες της στην παλαιά ντόπια τεχνική και πάρα πολλές φορές, ή καλύτερα στις περισσότερες των περιπτώσεων, λαϊκή γραμμή. Που απλά και κατανοητά σημαίνει πως έχει γραμμική συμπεριφορά, είναι άτε-

1. Νότα Παντελεάκη, «Η φυσιογνωμία και η ιστορία της Καππαδοκίας από την αρχαιότητα μέχρι το τέλος των βυζαντινών χρόνων», Άννα Μπαλλιάν, Νότα Παντελεάκη και Ιωάννα Πετροπούλου, *Καππαδοκία, περιήγηση στη χριστιανική Ανατολή*, Αθήνα, 1991, σ. 19.
2. *Στο ίδιο*, σ. 20.

χνη στην εκτέλεση και ταυτόχρονα απλοϊκή, με στοιχεία παρμένα από παντού. «Χρησιμοποιώντας άλλοτε σκοτεινά, μουντά χρώματα και άλλοτε έντονα, εντυπωσιακά, δεν είναι "ωραία" ζωγραφική, είναι όμως "ιδιόμορφη" και συχνά ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα».[3] Και το πλέον ενδιαφέρον στοιχείο: στις περισσότερες των περιπτώσεων ο ίδιος ο κατασκευαστής του χώρου ήταν και ο αγιογράφος.

Σε αρκετές βραχοεκκλησιές παρατηρούνται θέματα παρμένα από τα λεγόμενα απόκρυφα Ευαγγέλια ή έχοντα σχέση με αυτά. Σπάνιο, αλλά χαρακτηριστικό στοιχείο της όλης διακόσμησης, είναι και η ύπαρξη σε πολλές λαξευτές εκκλησιές της απεικόνισης των δωρητών. Συνήθης πρακτική, επίσης, ο σχολιασμός των αγιογραφιών, αλλά με την υπεραπλουστευμένη γραμματική και ορθογραφία του κάθε δημιουργού, «πραγματικό μνημείο της ελληνικής γλώσσας των μέσων χρόνων και από τα πιο ζωντανά στοιχεία της βυζαντινής Καππαδοκίας»[4]. Έτσι, έχουμε: *Αρχάνγελος* αντί του Αρχάγγελος, *πορεύγετο* αντί του πορεύετο, *Σίρος* αντί του Σύρος, αιτιατική χωρίς το τελικό ν, τα γράμματα *κ* και *π* να έχουν μετατραπεί σε *χ* και *φ* αντίστοιχα κ.ά.

Είναι γεγονός πως σε αρκετές λαξευτές εκκλησιές οι αγιογραφίες, αλλά και ο «φέρων οργανισμός» τους, βρέθηκαν σε καλή, θα λέγαμε, κατάσταση, εκτός, φυσικά, κάποιων τμημάτων που κατέρρευσαν λόγω εγκατάλειψης ή χρησιμοποίησής τους για αλλότριους σκοπούς. Για παράδειγμα, είναι χαρακτηριστικό πως η Karşı Kilise βρέθηκε με καλυμμένες τις τοιχογραφίες της από σκόνη καπνού, που σημαίνει πως χρησιμοποιήθηκε ως αποθηκευτικός χώρος ή χώρος που μια μερίδα του ντόπιου πληθυσμού χρησιμοποιούσε ως χώρο διαμονής, ανάβοντας φωτιές θέρμανσης - προστασίας, ο καπνός των οποίων, στο διάβα του χρόνου, επικάθονταν στα ανθρώπινα δημιουργήματα. Ή «διόρθωσαν» το μέρος σύμφωνα με τις δικές τους ανάγκες, δημιουργώντας νέους χώρους διαμονής, προστασίας, φύλαξης, με την αποκατάστασή τους να γίνεται μετά την εκ νέου ανακάλυψή τους από τις αρχαιολογικές υπηρεσίες της γείτονος, με τη βοήθεια πλειάδας συντηρητών, αρχαιολόγων, ειδικών.

Έστω και εις ένδειξιν και μόνο:[5]

3. *Στο ίδιο*, σ. 25.

4. *Στο ίδιο*, σ. 28.

5. Λόγω ελλείψεως χώρου παραθέτουμε ελάχιστες από τον χριστολογικό κύκλο.

Ευαγγελισμός παρά το φρέαρ, Eğritaş Kilisesi,
Εκκλησιά του λοξού βράχου ή της Θεοτόκου[6]

Πρόκειται περί μιας άκρως ενδιαφέρουσας απεικόνισης του γεγονότος, δοσμένης με βάση τα «απόκρυφα» Ευαγγέλια και τις διηγήσεις και τα μουχαμπέτια, και υπάρχουν πολλά, περί της εκλογής της Μαρίας ως της γυναικός που «δέχτηκε» την ενανθρώπιση του Κυρίου.

Αν και «στριμωγμένη» σε διάχωρο και σε κακή κατάσταση, είναι σε κάθε περίπτωση μοναδική. Τα κυρίαρχα πρόσωπα είναι, αριστερά, ο αγγελιοφόρος άγγελος με κλειστές τις φτερούγες του, ανοικτά τα χέρια και σε κίνηση, τα πόδια σε διασκελισμό, που «βλέπει» την Παναγία και της απευθύνει το χαρμόσυνο μήνυμα, λέγοντας το «Χαίρε κεχαριτωμένη ο Κύριος μετά Σου, ευλογημένη συ εν γυναιξί». Με λευκά ενδύματα, αλλά με έντονο κόκκινο χρώμα οι πτυχές τους, με χρυσό οι φτερούγες και το φωτοστέφανο.

6. Περιοχή Ihlara (Περίστρεμμα).

Δεξιά η Παναγία, η οποία δέχεται το μήνυμα από τον άγγελο του Κυρίου για το επικείμενο γεγονός. Με έντονα και χαρακτηριστικά στοιχεία τού προσώπου, τον ατενίζει με σεμνότητα και δέος, και μάλιστα σαν να λέγει το «Ιδού η δούλη Κυρίου. Γένοιτό μοι κατά το ρήμα σου». Φορά λευκό χιτώνα και κεραμιδί (κόκκινο;) μαφόριο.

Ανάμεσα στα δύο πρόσωπα ο δημιουργός τοποθετεί ένα πηγάδι και μάλιστα με περισσές λεπτομέρειες. Κατά πολύ μεγαλύτερο από το κανονικό, με έντονο καστανό χρώμα, με τη στερεωμένη ανυψωτική τροχαλία, με το σχοινί και το δοχείο για τη λήψη του νερού. Κατά την παράδοση,

> στη Ναζαρέτ δώδεκα κόρες υπηρετούσαν στον ναό. Ήταν πρωτότοκες θυγατέρες γονιών που πρωτύτερα δε γεννούσαν παιδιά και είχαν γεννηθεί ύστερα από τάξιμο στον Θεό. Μικρότερη και αθωότερη απ' όλες ήταν η Παναγιά. Οι προφήτες είχαν ειπεί πως μια από τις δώδεκα θα μείνει έγκυος και θα γίνει μητέρα του Χριστού. Ήξεραν την προφητεία όλες οι κόρες και για να δούνε ποια θα είναι η τυχερή, ζύμωσαν δώδεκα μικρές πίτες και σε μια από αυτές έβαλαν μια γαλάζια χάνδρα. Σ' όποια έπεφτε η πίτα με τη χάνδρα, θα γεννούσε τον Χριστό. Όταν ψηνότανε οι πίτες στο ταντούρι, ξεκόλλησε η μια και έπεσε στη στάχτη. Οι ένδεκα κόρες, πονηρές καθώς ήταν, είχαν στείλει την Παναγία, την πιο αθώα, στη βρύση για νερό, κι εκείνες, πριν ακόμα γυρίσει, επήραν τις ένδεκα καλές πίτες και άφησαν εκείνη που είχε πέσει στη στάχτη. Μέσα στην πίτα αυτή όμως ήταν η χάντρα. Την πήρε η Παναγία, όταν γύρισε από τη βρύση, και βρήκε τη χάνδρα, γιατί ήταν τυχερό της να γεννήσει τον Χριστό.[7]

7. Δημήτριος Πετρόπουλος - Ερμόλαος Ανδρεάδης, *Η θρησκευτική ζωή στην περιφέρεια Ακσεράι - Γκέλβερι*, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1971, σ. 152.

Το ύδωρ της ελέγξεως, Tokalı Kilise, Βραχοεκκλησιά των Στεφάνων[8]

Εικονογραφικό θέμα που απεικονίζει την έγκυο Παναγία να οδηγείται από τον Ιωσήφ ενώπιον του αρχιερέως, για να ελεγχθεί η αγνότητά της, αλλά και η αθωότητα του ιδίου.

Πρόκειται σαφώς για σπανιότατη απεικόνιση, που εδράζεται κυρίως στα «απόκρυφα» Ευαγγέλια (Ευαγγέλιο του Ιακώβου) και στις λαϊκές παραδόσεις, οι οποίες αιτιολογούν, στο μέτρο του δυνατού, δυσνόητα σημεία της πίστεως. Για τον Καππαδόκη χωρικό, για τον οποίο ήταν ακατανόητη η ενσάρκωση - σύλληψη, ένα καθαρά θεολογικό ζήτημα πίστεως, η εφαρμοσθείσα «αγνείας πείρα» και τα αρνητικά αποτελέσματά της ήταν η επαρκής αιτιολογική απάντηση, καλύπτοντας τις όποιες απορίες και αμφιβολίες του. Δοκιμάστηκε, λοιπόν, και, σύμφωνα με τον νόμο και τις γραφές, βρέθηκε αγνή, άρα έτσι έγιναν τα πράγματα.

Πρόκειται περί εκπληκτικής σύνθεσης, υψηλής αισθητικής και αρίστης τεχνοτροπίας.

Κυρίαρχα πρόσωπα είναι η έγκυος Παναγία, με ενδύματα γαλάζιου και καστανού χρώματος, ο Ιωσήφ, με ενδύματα λευκού χρώματος και φωτοστέφανο, ο ιερέας του

8. Πρόκειται περί ενός μοναδικού συγκροτήματος, που περιλαμβάνει τρεις ναούς –τον κάτω, τον παλαιό και τον νέο– διαμορφωμένους σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, από τις αρχές του 9ου περίπου αιώνα, κατάφορτους με εκπληκτικές τοιχογραφίες, μεταξύ των οποίων και η αναφερόμενη εδώ.

ναού που, ειρήσθω εν παρόδω, φορά βαρύτιμα ενδύματα και φέρει, παραδόξως πώς, φωτοστέφανο. Επισημαίνουμε πως, παρότι αναγράφεται το όνομά του, (...)ΕΝ(...)C, λόγω καταστροφής είναι αδύνατη η ανάγνωσή του (ενδεχομένως ΣΥΜΕΩΝ). Ευρηματική, επίσης, είναι και η απεικόνιση του ναού, εντός του οποίου πραγματοποιείται το δρώμενο του ελέγχου. Κατά τη σύνθεση, τόσο η Παναγία όσο και ο Ιωσήφ απεικονίζονται πίνοντας νερό από δυσανάλογου μεγέθους ποτήρια. Επί της συνθέσεως υπάρχουν οι παρακάτω επιγραφές: ΜΡ. ΘΥ., ΙΩΣΕΙΦ, ΤΟΥΔΟΡΤΗCΕΛΕΝΞΕΩC (= ΤΟ ΥΔΟΡ ΤΗC ΕΛΕΝΞΕΩC). Η σύνθεση συμπληρώνεται και με τη σκηνή του «Ασπασμού».

Γέννηση, Eski Gümüşler Manastırı, Μονή Παλαιών Ασημιών

Ένα από τα ωραιότερα έργα σε όλο τον χώρο της καθ' ημάς Ανατολής είναι αυτό της Γεννήσεως, το οποίο βρίσκεται στην εκκλησία της Μονής Παλαιών Ασημιών. Υψηλής τεχνικής και ποιότητας, μια υπέροχη πολυπρόσωπη σύνθεση, η οποία απεικονίζει τη γέννηση του Θεανθρώπου και τα πρόσωπα που, κατά το ιερό Ευαγγέλιο, παρευρέθησαν σ' αυτή. Το πρώτο πράγμα που μπορεί να επισημάνει κανείς είναι πως όλες οι μορφές που απεικονίζονται μοιράζονται το ίδιο καταφύγιο: μια σπηλιά με εμφανές και έντονο το περίγραμμά της.

Κυρίαρχη μορφή αυτή της Παναγίας, η οποία βρίσκεται σε μια αξιοπερίεργη στάση: σε ανακλινόμενη θέση, το κεφάλι της να στηρίζεται στο αριστερό της χέρι και το βλέμμα της στραμμένο σε αντίθετη φορά από εκεί που βρίσκεται το Βρέφος. Ενδεδυμένη επίσης στα γαλάζια και με πορφυρό μανδύα. Φασκιωμένο το Θείο Βρέφος βρίσκεται στο πλευρό της. Τα δυο ζωντανά, βόδι και όνος, διακρίνονται μόνο από τα κεφάλια τους, τα οποία, ακουμπισμένα επί της φάτνης, παρακολουθούν τον μικρό Χριστό και ίσως, από ένα παίξιμο του ζωγράφου, η γλώσσα του βοδιού ακουμπά, σαν να γλείφει, το φωτοστέφανο του μικρού βρέφους.

Στην αριστερή πλευρά της σύνθεσης απεικονίζονται τρεις θεόσταλτοι άγγελοι, εν μέρει ορατοί, μιας και προβάλλουν από το βραχώδες τοπίο, ντυμένοι στα γκρίζα και τα λευκά, με καστανά μαλλιά και χρυσά φωτοστέφανα. Στην αριστερή πλευρά, επίσης, βρίσκονται οι τρεις μάγοι (ΜΑΓΥ), από τους πρώτους επισκέπτες του μικρού Χριστού, κρατώντας τα σχετικά δώρα. Επισημαίνουμε πως απεικονίζονται σε τρεις διαφορετικές ηλικίες: Με τον πρώτο νεαρό και αγένειο, τον δεύτερο ώριμο με καστανή γενειάδα και τον τρίτο μάλλον ηλικιωμένο, ενδεδυμένοι επίσης ξεχωριστά και με φωτοστέφανα κόκκινου και λευκού χρώματος.

Πάνω από το φασκιωμένο βρέφος και τη μητέρα του, ο άγγελος Σεραφείμ, χαιρετώντας, αγγέλλει στην ανθρωπότητα τη χαρμόσυνη είδηση της γέννησης. Απέναντί του βρίσκονται τρεις ποιμένες, με τον πρώτο, τον νεαρότερο της ομήγυρης (CATOP), ενδεδυμένο στα λευκά, καθισμένο στον βράχο, να κρατά μάλλον μια φλογέρα, τον έτερο της ομάδας (ΑΡΕΠΟΣ), μέσης ηλικίας, με κόκκινο χιτώνα και τον τρίτο (ΤΕΝΕΤΟΡ), μεγάλης ηλικίας, που φέρει γενειάδα, να συζητούν το θαυμάσιο γεγονός, ενώ η τοιχογραφία συμπληρώνεται και με τέσσερα πρόβατα στο άκρο. Η σύνθεση περιλαμβάνει και τον Άγιο Ιωσήφ, ο οποίος, καθισμένος και υποστηρίζοντας το πρόσωπό του με το δεξί χέρι, βρίσκεται στο κάτω αριστερό άκρο της τοιχογραφίας, λίγο πιο κάτω από τη φάτνη.

Στο κάτω δεξιό τμήμα της όλης σύνθεσης υπάρχει η σχετικά γνωστή απεικόνιση που αναφέρεται στο λουτρό του μικρού νηπίου. Σε αυτήν περιλαμβάνονται τρία κεντρικά πρόσωπα, δυο γυναικείες μορφές, εκ των οποίων η μία γεμίζει τον λουτήρα με ζεστό νερό και η άλλη, κρατώντας το βρέφος (ΧΣ) στην αγκαλιά της, δοκιμάζει τη θερμότητα του νερού. Πρόκειται για τις μαίες Μαία και Σαλώμη.

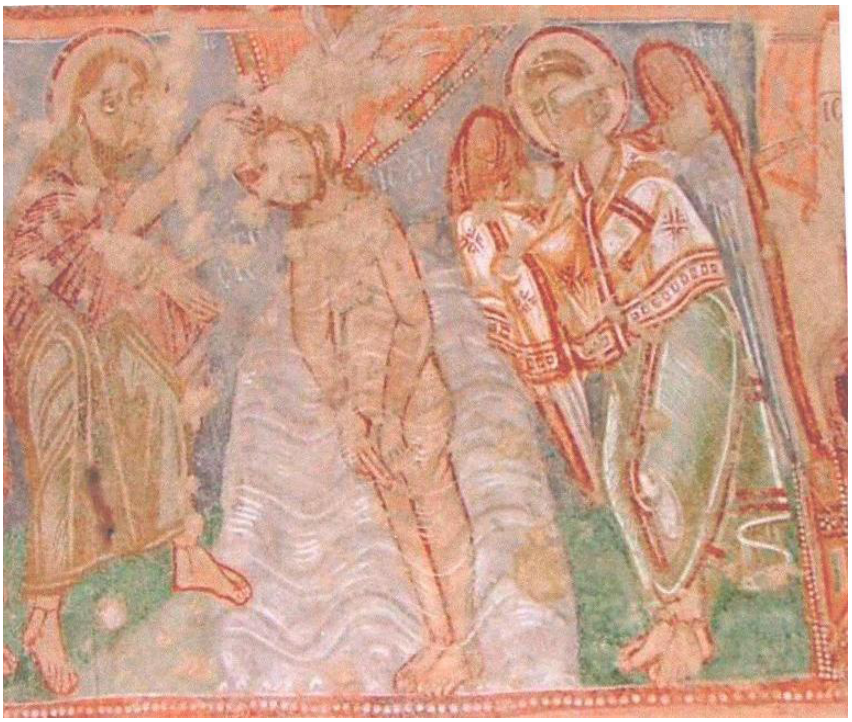
Οι τρεις μάγοι, Eğritaş Kilisesi, Εκκλησιά του λοξού βράχου ή της Θεοτόκου

Πρόκειται περί μιας μοναδικής απεικονίσεως, η οποία έχει τη βάση της σε «απόκρυφα» Ευαγγέλια και ίσως αυτό που φέρεται ως «Ευαγγέλιο του Θωμά». Κυρίαρχα πρόσωπα είναι: α) Ο Χριστός σε διάφορες ηλικίες. Δεξιά απεικονίζεται ως βρέφος και μάλιστα επί της φάτνης. Στο κέντρο και αριστερά της σύνθεσης απεικονίζεται ένθρονος, αλλά με διαφορετικούς χρωματισμούς ενδύματος, επισήμανσης των πτυχών και φωτοστέφανου (τρόπος παρουσίασης διαφορετικής ηλικίας). β) Οι τρεις μάγοι. Σε κάθε διάχωρο ένας μόνο. Με διαφορετικά μορφολογικά χαρακτηριστικά: αγένειος ο δεξιά ευρισκόμενος κ.λπ. Όλοι ενδεδυμένοι με πράσινους χιτώνες και κόκκινους πίλους διαφορετικού σχήματος, κρατώντας στα χέρια τους τα σχετικά δώρα. Σε κάθε διάχωρο και σε υπόβαθρο κόκκινου χρώματος υπάρχει το όνομα του επισκέπτη μάγου, με ευδιάκριτο του πρώτου αριστερά: Μελχιόρ. Το υπόβαθρο του κάθε χώρου φέρει τρεις βασικούς χρωματισμούς: το πράσινο, το κίτρινο και το μαύρο.

Αριστερά της σύνθεσης υπάρχει και τέταρτο διάχωρο, το οποίο είναι, δυστυχώς, παντελώς κατεστραμμένο. Σύμφωνα με τα περιγράμματα και την όλη δομή της σύνθεσης, *«φαίνονται»* οι τρεις μάγοι μαζί και απέναντί τους η Θεομήτωρ.

Η βάπτιση, Tokalı Kilise,
Βραχοεκκλησιά των Στεφάνων, Παλαιός ναός

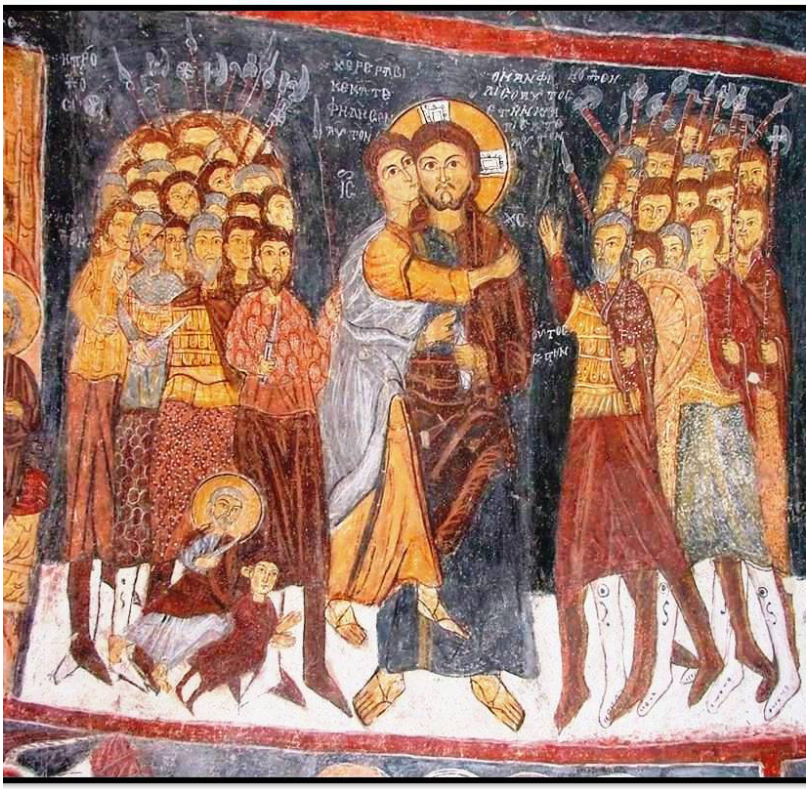
Ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα στοιχεία της λαϊκότροπης σύνθεσης στην παλαιά εκκλησία των Στεφάνων είναι η κάλυψη της γυμνότητας του Κυρίου διά της εναποθέσεως των χεριών του στα απόκρυφα σημεία – αριστοτεχνική αντίληψη και απόδοση, ενώ συνήθως οι δημιουργοί χρησιμοποιούν ιμάτιο. Επίσης, υπάρχει η παρουσία ενός μονάχα αγγέλου, που καλύπτει, κατά τα ειωθότα, τα χέρια του με τα ενδύματα, τονίζοντας με αυτόν τον τρόπο την ιερότητα του προσώπου που προσεγγίζει. Τέλος και βεβαίως κατά το σύνηθες: ανοιχτοί μεγάλοι οφθαλμοί και χρωματισμοί ώχρας και ποικιλίας κόκκινου.

Βαϊοφόρος, El Nazar Kilise, Εκκλησία του Φυλακτού ή του Ματιού

Η τοιχογραφία αποτελεί ένα άριστο δείγμα της λαϊκότροπης νοοτροπίας - τεχνικής στην ευρύτερη περιοχή της Καππαδοκίας, με τη σύνθεση να εντάσσεται στην περίοδο του 9ου ή 10ου αιώνα. Θέμα της, η είσοδος του Ιησού στην Ιερουσαλήμ. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αποτελούν ο υπεραπλουστευμένος τρόπος παρουσίασης των μορφών, κάτι που διαπιστώνεται άμεσα παρατηρώντας το ζωντανό επί του οποίου απεικονίζεται καθήμενος ο Κύριος, τις φυσιογνωμίες του κόσμου, τον νεαρό που βρίσκεται σκαρφαλωμένος για να απολαύσει το θέαμα, αλλά και ο ευφυής τρόπος παρουσίασης. Στη χρωματική κλίμακα κυριαρχούν οι ανοιχτοί τόνοι, αν και το υπόβαθρο είναι σκοτεινό. Πρόκειται για το είδος εκείνο της τέχνης με χαρακτηριστικά την αδέσμευτη σκέψη, τη δημιουργική έκφραση, τη γνησιότητα και την ευαισθησία, αλλά και τη σχεδόν υποκειμενική σύλληψη και αφήγηση της ιστορίας.

Προδοσία, Karşı Kilise, Απέναντι εκκλησιά,
Εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου

Πρόκειται περί μιας υπέροχης σύνθεσης, πολύ καλά διατηρημένης. Τα κύρια πρόσωπά της είναι: Ο Κύριος και στο μέσο περίπου ο Ιούδας, ο οποίος παρίσταται σαφώς μικρότερος και μάλιστα σε μια στάση περίεργη, μάλλον θερμού εναγκαλισμού. Η ιδιαιτερότητα έγκειται στο γεγονός πως απεικονίζεται μάλλον σαν να «πετά», χωρίς τα πόδια του να αγγίζουν το έδαφος.[9] Σε δεύτερο πλάνο βρίσκονται οι στρατιώτες του αποσπάσματος. Χαρακτηριστική επίσης η σκηνή της αποκοπής του αυτιού του υπηρέτη του Αρχιερέα Μάλχου από τον Απόστολο Πέτρο, τον μόνο μαθητή που απεικονίζεται χαρακτηριστικά από τον δημιουργό.

9. Ίσως τούτη η λεπτομέρεια να είναι παρμένη από παλαιότερες αγιογραφίες, σύμφωνα με τις οποίες ο μεν Κύριος εικονίζεται να πατά επί βράχου (σταθερότητα), ο δε Ιούδας επί άμμου (το άστατο του προδότη). Έτσι, ο άγνωστος καλλιτέχνης παρουσιάζει τον Κύριο σταθερό, ενώ τον Ιούδα άστατο, να «πετά».

Τα πρόσωπα, γενικά, αποδίδονται σύμφωνα με τη στιγμή και το γεγονός, δηλαδή σκυθρωπά, μουντά, ενώ αποτυπώνεται εξαιρετικά η γαλήνη και μια κάποια φωτεινότητα στο πρόσωπο του Κυρίου, που με το δεξί του χέρι ευλογεί, ενώ στο αριστερό του κρατά ειλητάριο. Η σύνθεση συμπληρώνεται με τις παρακάτω φράσεις- επιγραφές: «Χέρε ραβί κε κατεφήλσεν αυτόν. / ο αν φηλσο αυτός εστήν, κρατήσατε αυτόν. / ούτος εστήν».

Ιησούς ελκόμενος, Elmalı Kilise, Εκκλησία του Μήλου ή Αρχαγγέλου Μιχαήλ[10]

Σπανιότατη απεικόνιση της μεταφοράς του Ιησού προς το μαρτύριό Του. Κυρίαρχες μορφές: Ο Ιησούς, με λευκό ποδήρη χιτώνα και ακάνθινο στεφάνι στην κεφαλή, σύρεται κυριολεκτικά με σχοινί δεμένο στον λαιμό του, δίκην ζωντανού. Με γαλήνια τα χαρακτηριστικά του προσώπου, φωτοστέφανο, ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατά ειλητάριο στο αριστερό. Οι στρατιώτες, όμοια ενδεδυμένοι, λογχοφόροι, συνοφρυωμένοι και με τον διακρινόμενο αρχηγό του αποσπάσματος, λόγω της λευκής χλαμύδας, να κρατά την άκρη του σχοινιού. Σώζεται επίσης σε αρίστη κατάσταση η επιγραφή: «ΚΕΔΗCΑΝΤΕCΑΥΤΟΝΑΠΙΓΑΓΟΝΗCΤΟCΤΑΥΡΩΘΗΝ» (ΚΕ ΔΗCΑΝΤΕC ΑΥΤΟΝ ΑΠΙΓΑΓΟΝ ΗC ΤΟ CΤΑΥΡΩΘΗΝ).

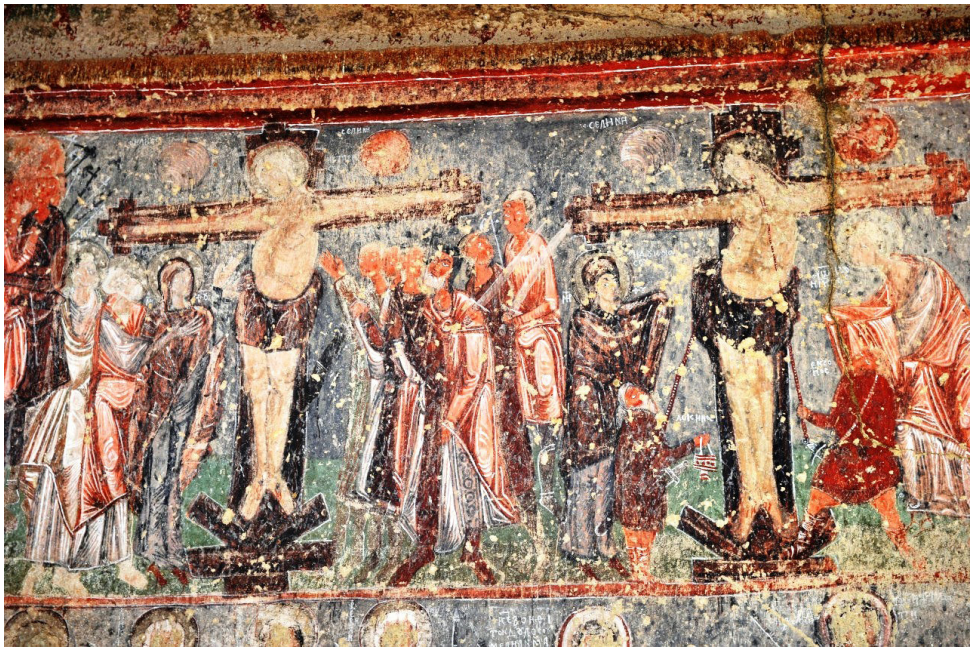
10. Μικρή τετρακίονη σταυρόσχημη εγγεγραμμένη, σχήματος τετραγώνου, στο Γκιόρεμε.

Απόνιψη, Nikeforos Fokas Kilisesi, Των Δώδεκα Αποστόλων
ή Τιμίου Προδρόμου ή Νικηφόρου Φωκά

Ενδιαφέρουσα και σπανιότατη απεικόνιση της καταδίκης του Ιησού από τον Πόντιο Πιλάτο. Στην όντως εντυπωσιακή απεικόνιση του γεγονότος της «απόνιψης», ο επισκέπτης - προσκυνητής βλέπει τους πρωταγωνιστές: Τον Ιησού, με ποδήρη πορφυρό χιτώνα να ατενίζει τον Πιλάτο και με το δεξί άνω άκρο να ευλογεί. Τον Πιλάτο καθήμενο επί του δικαστικού θρόνου, ενδεδυμένο με λευκό ποδήρη χιτώνα και πορφυρά χλαμύδα να έχει στραμμένο το πρόσωπό του προς τον Ιησού, τα χέρια του προς την αντίθετη κατεύθυνση και μάλιστα πάνω από το σκεύος με το νερό της «κάθαρσης». Τον υπηρέτη με τα σκεύη και μια γυναικεία μορφή στο επάνω δεξιό μέρος της σύνθεσης, η οποία παρακολουθεί το δρώμενο. Πρόκειται περί της Πρόκλας, συζύγου του επάρχου, η οποία μάλιστα κατά τας γραφάς συμμετείχε, κατά κάποιο τρόπο, στη λήψη της απόφασης. Άκρως εντυπωσιακή είναι η απεικόνιση του θρόνου, έδρας δικαστικής, και του διοικητηρίου.

Η Σταύρωση, Nikeforos Fokas Kilisesi,
Των Δώδεκα Αποστόλων ή Τιμίου Προδρόμου ή Νικηφόρου Φωκά

Πρόκειται περί μιας σπανιότατης, μοναδικής θα λέγαμε, σύνθεσης στην ιστορία της χριστιανικής αγιογραφίας, η οποία αποτυπώνει το ίδιο γεγονός, αυτό του σταυρικού θανάτου, δύο φορές, φυσικά με κάποιες διαφορές.

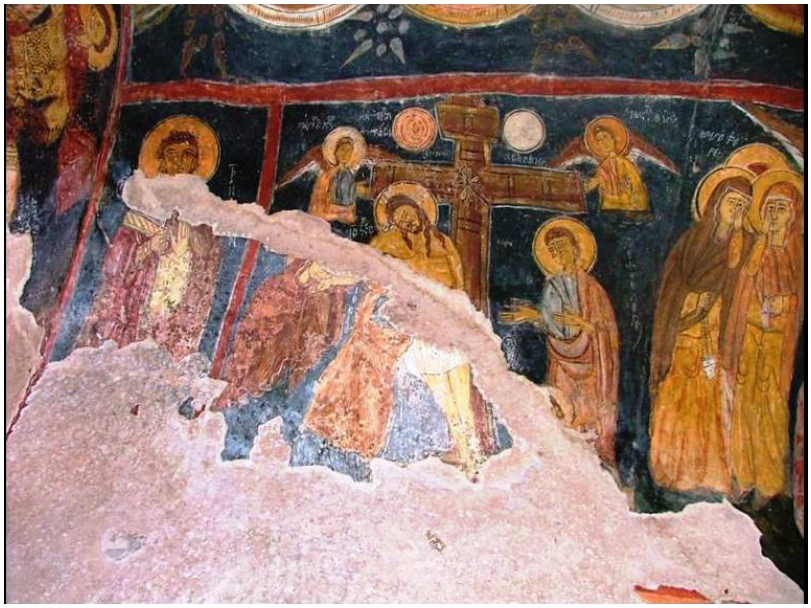
Ειλικρινά δεν γνωρίζουμε το γιατί, ούτε και η συγκεκριμένη τοιχογραφία απετέλεσε το αντικείμενο μιας ενδελεχούς μελέτης, ανίχνευσης των σκοπών του δημιουργού. Απλά, από τα υπάρχοντα πρόσωπα που πλαισιώνουν την κάθε πλευρά μπορούμε να εξάγουμε κάποια συμπεράσματα. Έτσι, παρατηρούμε αριστερά της σύνθεσης την απεικόνιση του σταυρικού θανάτου. Ο Σταυρός, ο Εσταυρωμένος, ο προσωποποιημένος Ήλιος και η Σελήνη και σειρά προσώπων: η Παναγία, μητέρα του Κυρίου, ο Ιωάννης και ο Πέτρος. Επισημαίνεται ότι δεν υπάρχει καμία αναφορά στα κανονικά Ευαγγέλια για την παρουσία του αποστόλου Πέτρου στη Σταύρωση, δίπλα στη Θεομήτορα και μάλιστα υποβαστάζοντάς την προστατευτικά, με τον δημιουργό - καλλιτέχνη μάλλον να αλιεύει την πληροφορία από τα υπάρχοντα «απόκρυφα» Ευαγγέλια (Ιακώβου).

Ταυτόχρονα αποτυπώνεται με περισσή ευκρίνεια το πλήθος κόσμου που ακολουθεί, συμμετέχει στο δρώμενο της Σταύρωσης. Πρόκειται περί στρατιωτών, με εχθρικές μάλιστα διαθέσεις, έχοντας τα ξίφη έξω από τα θηκάρια, με απλωμένα τα άκρα και έντονα τα χαρακτηριστικά των προσώπων.

Δεξιά της σύνθεσης γίνεται η αποτύπωση του σταυρικού θανάτου: Το σώμα του νεκρού είναι τοποθετημένο σε μια θέση ελαφρά διαφοροποιημένη, εικονίζονται ο προσωποποιημένος Ήλιος και η Σελήνη και σειρά προσώπων: Η Παναγία και ο Ιωάννης, αγαπημένος μαθητής του Κυρίου. Κάτω, αριστερά της Θεομήτορος, ο εκατόνταρχος, ο γνωστός Κεντυρίων των Ευαγγελίων, ο Ρωμαίος στρατιωτικός που επιφορτίστηκε με την επιτήρηση της Σταύρωσης του Χριστού. Φυσικά πρόκειται περί του αγίου Λογγίνου, πρώτου Ρωμαίου στρατιωτικού που πίστεψε στη θεϊκή φύση του Ιησού μετά την Ανάσταση και δεν φοβήθηκε να καταθέσει τη μαρτυρία του. Αποτυπώνεται αριστερά της σύνθεσης, οπλισμένος με ξίφος, σαφώς μικρότερος της Παναγίας, κρατώντας στο αριστερό χέρι τη λόγχη με την οποία, σύμφωνα με τα κείμενα, τρύπησε το πλευρό του Κυρίου, από το οποίο έτρεξε αίμα και νερό.

Δεξιά και απέναντί του εικονίζεται ένας άλλος στρατιώτης, του οποίου η λόγχη- κάλαμος εκτείνεται έως και του στόματος του Εσταυρωμένου κατά το: «Σκεῦος ἔκειτο ὄξους μεστόν· σπόγγον οὖν μεστὸν τοῦ ὄξους ὑσσώπῳ περιθέντες προσήνεγκαν αὐτοῦ τῷ στόματι. ὅτε οὖν ἔλαβε τὸ ὄξος εἶπεν·» (Ιωάννης ιθ΄ 29-30) ή «Λαβὼν σπόγγον πλήσας τε ὄξους καὶ περιθεὶς καλάμῳ ἐπότιζεν αὐτόν» (Ματθαίος κζ΄ 48).

Η αποκαθήλωση, Karşı Kilise, Απέναντι εκκλησιά,
Εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου

Εντυπωσιακή σύνθεση, αλλά δυστυχώς με μεγάλες φθορές. Παρόλα αυτά, έστω και σ' αυτήν την κατάσταση, εμφανώς πρόκειται για μια μεγάλη δημιουργία, τμήματα της οποίας παρουσιάζονται καθαρότατα. Έτσι, μια πρώτη παρατήρηση αφορά τον Σταυρό του μαρτυρίου. Πρόκειται για ένα ξύλινο σταυρό διακοσμημένο στο κέντρο του με ασαφές εγχάρακτο σχήμα (τετράφυλλο;). Επισημαίνουμε πως το τριφύλλι αποτελεί σύμβολο αποκρυφισμού, στοιχείο καλοτυχίας και, σύμφωνα με κάποιες παραδόσεις, η Εύα, έχοντας εκπέσει από τον Παράδεισο μαζί με τον Αδάμ εξαιτίας του προπατορικού αμαρτήματος, πήρε μαζί της το τετράφυλλο τριφύλλι...

Σε πρώτο πλάνο ο Εσταυρωμένος, του οποίου μάλιστα το σώμα έχει ήδη ή σχεδόν έχει αποκολληθεί από τον Σταυρό και μάλιστα, σε μια κίνηση πραγματικής μητρικής αγάπης, η παριστάμενη μητέρα του ακουμπά το πρόσωπό της επί της δεξιάς του χειρός.

Η απεικόνιση του Ιωσήφ του από Αριμαθαίας (ΙΟΣΙΦ) είναι κατεστραμμένη, όμως μπορούμε καθαρά να διακρίνουμε πως με ζέση και σεβασμό έχει ήδη αγκαλιάσει το σώμα του Κυρίου, στην προσπάθειά του να το κατεβάσει από το σταυρικό μαρτύριο, κατά την ευαγγελική ρήση «καθελὼν αὐτὸ ἐνετύλιξε σινδόνι...» (Λουκάς κγ΄ 53) ή «ἦλθεν οὖν καὶ ἦρε τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ» (Ιωάννης ιθ΄ 38).

Δεξιά και αριστερά υπάρχουν δύο άγγελοι, αλλά και δύο εξειδικευμένα σύμβολα - παραστάσεις, όπως αυτά του ηλίου (Ο ΗΛΙΟ) και της σελήνης (Η ΣΕΛΝ), με τα οποία ίσως ο καλλιτέχνης να ήθελε να αποδώσει το ευαγγελικό «Ἦν δὲ ὡσεὶ ὥρα ἕκτη καὶ σκότος ἐγένετο ἐφ᾽ ὅλην τὴν γῆν ἕως ὥρας ἐνάτης, τοῦ ἡλίου ἐκλείποντος...» (Λουκάς κγ΄ 44), δηλαδή τη δύναμη εξουσίας του Κυρίου επί των στοιχείων της φύσεως.

Η σύνθεση συμπληρώνεται με δύο ακόμη μορφές: Η πρώτη είναι εξολοκλήρου κατεστραμμένη και σώζεται μόνο το φωτοστέφανο και η αριστερή γωνία του κεφαλιού, πρόκειται δε για άνδρα. Η δεύτερη μορφή γέρνει προς τον Σταυρό με ανοιχτά τα χέρια και συνοδεύεται από μια μάλλον δυσανάγνωστη επιγραφή, που δηλώνει την ταυτότητα του προσώπου. Κατά την άποψή μας πρόκειται για τον Ιωάννη, τον αγαπημένο μαθητή του Κυρίου.

Η Ανάσταση, Tokalı Kilise, Βραχοεκκλησιά των Στεφάνων

Στη λαϊκότροπη απεικόνιση του γεγονότος παρατηρούμε τον Κύριο εν μέσω δόξης ωοειδούς σχήματος, λευκού χρώματος και πορφυρού περιγράμματος. Σε μια πανέμορφη εικονικά αντίθεση του πορφυρού των ενδυμάτων, με τα οποία είναι ενδεδυμένος ο Κύριος, και του λευκού της δόξης. Με το δεξιό χέρι πιάνει τον ΑΔΑΜ, ενώ απλώνει το αριστερό προς την ΕΥΑ, η οποία σπεύδει να τεθεί υπό τη σκέπη Του, τείνοντας προς τον Ιησού το δεξί της χέρι. Τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των δύο πρωταγωνιστών απεικονίζουν έκδηλη την αγωνία, μα και τη χαρά της σωτηρίας, με οφθαλμούς μεγάλους και ανοικτούς. Στη βάση της σύνθεσης απεικονίζεται μια ανθρωπόμορφη παρουσία, πάνω στην οποία πατά ο Κύριος. Φυσικά εικονίζεται ο «έξω από εδώ», ο θάνατος, τον οποίον «θανάτω θάνα-

τον πατήσας» ο Σωτήρ «ανέστη». Αριστερά της σύνθεσης εικονίζεται μια εστεμμένη μορφή με βαρύτιμα ενδύματα. Προφανώς πρόκειται για έναν από τους δύο, τον Δαυίδ ή τον Σολομώντα.

Ανάληψη, Karanlık Kilise, Σκοτεινή Εκκλησία

Η σύνθεση της Αναλήψεως αποτελεί ένα εξαιρετικό δείγμα αγιογραφίας, με εκπληκτική τελειότητα στους συνδυασμούς των χρωμάτων και στην αρμονία των κινήσεων αυτών που απεικονίζονται.

Στο κέντρο ακριβώς, ο ένθρονος Ιησούς εντός περίτεχνης στεφάνης, ένα σύνολο ομόκεντρων κύκλων, διαφορετικών χρωμάτων, και με τις λέξεις ΙC ΧC. Με πλούσια κόμη, μικρό γένι, καστανού χρώματος, είναι ενδεδυμένος με ποδήρη χιτώνα γκρίζου χρώματος και καστανό ωμοφόριο, με τις πτυχές των ενδυμάτων να τονίζονται αριστοτεχνικά με διαφορετικούς και περισσότερο έντονους χρωματισμούς. Αποδίδει τις ευλογίες του, κρατώντας στο αριστερό χέρι ειλητάριο.

Ακόμη, εικονίζεται χορεία αγγέλων, τεσσάρων τον αριθμό, οι οποίοι ανασηκώνουν τη στεφάνη από τις άκρες της, ομοιόμορφα ενδεδυμένοι, στα λευκά και ανοικτά καστανά χρώματα, με περίτεχνα περιποιημένη και διακοσμημένη κόμη.

Η ευλογία των μαθητών, Tokalı Kilise, Βραχοεκκλησιά των Στεφάνων

«Ὑμεῖς ἐστε τὸ φῶς τοῦ κόσμου» (Ματθ. ε΄, 14)

Πρόκειται περί θαυμάσιας τοιχογραφίας, εν μέρει κατεστραμμένης, αλλά σε κάθε περίπτωση μοναδικής για τη σύλληψη και απόδοση της σύνθεσης, τη χρησιμοποίηση χρωμάτων που προσφέρουν γλυκύτητα και αρμονία, με κυρίαρχα το λευκό, με το οποίο εικονίζονται οι προσκυνούντες απόστολοι - μαθητές του Κυρίου, με ελάχιστους να φέρουν ωμοφόρια ανοιχτού κίτρινου, τον Ιησού να ευλογεί, ενδεδυμένος με σκούρο γαλάζιο ποδήρη χιτώνα και καφετί μανδύα. Υπόβαθρο της σύνθεσης (φόντο) το ανοικτό γαλάζιο επί του οποίου εικονίζονται μια σειρά θάμνων και δένδρων.

Η χειροτονία των επτά πρώτων διακόνων από τον Πέτρο ενώπιον των αποστόλων, Tokalı Kilise, Βραχοεκκλησιά των Στεφάνων

Εξαιρετική σύνθεση, η οποία απεικονίζει ένα από τα πρώτα σημαντικά γεγονότα της εξέλιξης της χριστιανικής θρησκείας. Πολυπρόσωπη, και ταυτόχρονα σε αρίστη κατάσταση, μεταφέρει το γεγονός της πρώτης χειροτονίας που πραγματοποιήθηκε από τον Απόστολο Πέτρο.

Η εικόνα αποτυπώνει αριστερά την ομάδα των αποστόλων, με όλους να παρακολουθούν με αγαλλίαση και ταυτόχρονη ανακούφιση το γεγονός της χειροτονίας των διακόνων, νέων υπηρετών. Δεξιά η ομάδα των χειροτονουμένων διακόνων, επταμελής ακριβώς, αποτελούμενη από τους: άγιο Στέφανο τον Πρωτομάρτυρα, Φίλιππο τον Πρωτοδιάκονο, Πρόχορο, άγιο Νικάνορα τον Διάκονο, τον Τίμωνα, τον Παρμενά, τον Νικόλαο της Αντιόχειας, διάκονο. Απεικονίζεται, φυσικά, αντιμετωπίζοντας το γεγονός με σέβας και με πρόσωπα να λάμπουν για την τιμή που δέχθηκαν εκλεγόμενοι στο λειτούργημα από την κοινότητα των πιστών βάσει της φήμης και της σοφίας τους, «γεμάτοι από το Άγιο Πνεύμα». Στο κέντρο της σύνθεσης ο Απόστολος Πέτρος, στον οποίο έλαχε η τιμή της πρώτης χειροτονίας. Να επισημάνουμε πως είναι ο μόνος που φέρει φωτοστέφανο.

Ο επιγραφικός διάκοσμος: «ΟΠΕΤΡΟCΕΧΟΡΙCΕΝΤΟCΕVΤΑΔΙΑΚΟΝΑCΕΚ / ΤΟΝΕVΔΟΜΙΚΟΝΤΑΑΠΟCΤΟΛΟΝΚ... (δεν διακρίνεται η συνέχεια) / ΠΕΘΙΚΕΝΕ-ΠΑΤΟΥCΤΑCΧΙΡΑΚιΗVΛΟΓΙCΕ ΑΥΤ(ΟΥΣ)» (Ο Πέτρος εχώρισεν τους εφτά διάκονας εκ / των εβδομήκοντα αποστόλων και / επέθηκ(εν) επ' αυτούς τας χείρας και ηυλόγησεν / αυτούς).

Ο εν αναμονή Παράδεισος, Karşı Kilise,
Απέναντι εκκλησιά, Εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου

Δυστυχώς, πρόκειται για μια τοιχογραφία της οποίας το μεγαλύτερο μέρος είναι κατεστραμμένο, αλλά παρόλα αυτά ικανής να μας δώσει αρκετές και σημαντικές πληροφορίες. Στο κάτω μέρος εικονίζεται ο Παράδεισος, με δένδρα και πτηνά. Επί της εισόδου ή, καλύτερα, πρώτος στη θύρα του παραδείσου, που δυστυχώς είναι ολοκληρωτικά κατεστραμμένος, εικονίζεται ο δίκαιος ληστής, με υπέροχα χαρακτηριστικά προσώπου, κρατώντας στο χέρι του τον Σταυρό. Ακόμη, η Θεοτόκος επί θρόνου σε στάση ικεσίας, κρατώντας στο δεξί της χέρι ένα κλαδί (;) και αριστερά της οι Πατριάρχες, Αβραάμ, Ισαάκ, Ιακώβ, «έχοντες εις τους κόλπους των, εν είδει ποδιάς πλήθος νηπίων ων φαίνονται αι κεφαλαί, παριστάνουσαι τας ψυχάς των δικαίων...»[11] Να επισημάνουμε πως τα σημειολογικά χαρακτηριστικά των δικαίων είναι: Πατριάρχης Αβραάμ, υιός του Θάρα, γέρων μακρυμάλλης και «πολλά μακρυγένης». Πατριάρχης Ισαάκ, υιός Αβραάμ, γέρων μακρυμάλλης και οξυγένης. Πατριάρχης Ιακώβ, υιός Ισαάκ, γέρων μακροδιχαλογένης και μακρυμάλλης.

11. Φώτης Κόντογλου, *Έκφρασις,* τ. Α΄, Αθήνα, 1980, σ. 362.

Στο κατεστραμμένο τμήμα της τοιχογραφίας μπορούμε να διακρίνουμε υπολείμματα ενός διακοσμημένου ορθογωνίου σχήματος, το οποίο πιθανότατα απεικόνιζε την πύλη του, ένα Χερουβείμ με τη ρομφαία του και τον Απόστολο Πέτρο με τα κλειδιά του. Κυρίαρχο χρώμα, υπόβαθρο της σύνθεσης, είναι το πορτοκαλί. Το πορτοκαλί τονίζεται από κλήματα τα οποία σκιάζονται με διάφορους τόνους του λευκού. Ο Ιακώβ είναι ντυμένος στα λευκά, ο Ισαάκ στα καστανά και ο Αβραάμ στα κόκκινα. Υπάρχει μια σειρά επεξηγηματικών επιγραφών όπως: Ο ΠΑΡΑΔ...COE (παράδεισος), IAKOB (Ιακώβ), ICAAK (Ισαάκ), ABPAAM.

Κειμήλια Μικρασιατών προσφύγων και το πολιτισμικό τους αποτύπωμα

Γεράσιμος (Μάκης) Λυκούδης

Το 2003 ο Δήμος Νέας Ιωνίας Αττικής, ένας κατεξοχήν προσφυγογενής δήμος, ίδρυσε το Κέντρο Σπουδής και Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού (ΚΕΜΙΠΟ), που έκτοτε λειτουργεί στην πόλη μας ως ΝΠΔΔ.

Στο πλαίσιο των δράσεων του Κέντρου περιλαμβάνονται η διάσωση, διατήρηση, ανάδειξη και προβολή των στοιχείων ιστορίας και πολιτισμού των αξέχαστων πατρίδων της Ανατολής και η μεταλαμπάδευσή τους με ανάλογες πρωτοβουλίες και δράσεις, όπως διεξαγωγή συνεδρίων και, για τις νεότερες γενιές, έρευνα, μελέτη, εκπόνηση εκπαιδευτικών και λοιπών προγραμμάτων, επισκέψεις και ξεναγήσεις σχολείων, η τήρηση και φύλαξη του ιστορικού αρχείου της πόλης, η λειτουργία εξειδικευμένης βιβλιοθήκης, οι εκδόσεις λευκωμάτων, βιβλίων και περιοδικών, η λειτουργία μουσείων (Ιστορικού, Λαογραφικού και Υφαντουργίας - Ταπητουργίας), η καταγραφή στοιχείων και μαρτυριών, η οργάνωση εκθέσεων και πολιτιστικών εκδηλώσεων κ.λπ.

Το Κέντρο στεγάζεται σε ανακαινισμένους χώρους πρώην βιομηχανικών κτιρίων που ανήκουν στον δήμο και βρίσκονται στην οδό Πατριάρχου Ιωακείμ 4, κοντά στον σταθμό Νέα Ιωνία των ΗΣΑΠ. Από τις συλλογές του προέρχονται τα αντικείμενα που παρουσιάζονται εδώ.

Το 1922, μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου, επέρχεται η Μικρασιατική Καταστροφή και αρχίζει το απερίγραπτο δράμα των Ελλήνων της Μικράς Ασίας.

Εκατοντάδες χιλιάδες προσφύγων καταφεύγουν στα παράλια της Μικράς Ασίας, κυρίως της Σμύρνης, με την ελπίδα της έγκαιρης μεταφοράς τους σε ελληνικό έδαφος, πριν τους προφθάσει το μένος των τουρκικών ατάκτων ενόπλων και των τακτικών στρατευμάτων. Αυτό ήταν το πρώτο κύμα προσφύγων. Το δεύτερο ήταν, από τις αρχές του 1923, αυτό των ανταλλάξιμων από την ενδοχώρα.

Τα απελπισμένα πλήθη του πρώτου κύματος Μικρασιατών, ρακένδυτα και πεινασμένα, προσπαθούν να περισώσουν τα εντελώς απαραίτητα για την επιβίωσή τους, με τις εξαιρετικά περιορισμένες δυνατότητες μεταφοράς τους. Παρόλα αυτά, τους είναι αδιανόητο να αφήσουν πίσω τα οικογενειακά τους κειμήλια, λες και θέλουν να κρατηθούν από αυτά, κι ακόμα να μην τα αφήσουν στα αρπακτικά και βέβηλα χέρια του διώκτη.

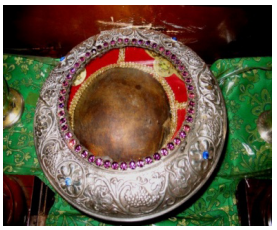
Αλλά και για το δεύτερο κύμα, αυτό των ανταλλαγέντων, οι συνθήκες δεν ήταν πολύ καλύτερες. Αυτοί πάντως μπόρεσαν να διασώσουν περισσότερα αντικείμενα από το νοικοκυριό και τις εκκλησίες τους.

Σε προτεραιότητα τα εκκλησιαστικά κειμήλια

Τα λείψανα, οι εικόνες και τα σκεύη που θα παρουσιάσουμε προέρχονται από τους επτά πρώτους ναούς της προσφυγογενούς πόλης Νέας Ιωνίας Αττικής.

Εκκλησιαστικά κειμήλια

Τα ιερά λείψανα

Το σκήνωμα του Αγίου Γεωργίου του Νεαπολίτη από το Νεβσεχίρ της Καππαδοκίας, πολιούχου της Νέας Ιωνίας, η κάρα του Γρηγορίου Νύσσης, η δεξιά κνήμη του πρωτομάρτυρα Στεφάνου, από τη Σαφράμπολη,
και λείψανα πολλών άλλων αγίων.

Οι εικόνες

1. Από τον Ναό Αγίων Αναργύρων.

2. Από τον Ναό Αγίου Γεωργίου.

3. Από τον Ναό Αγίου Ευσταθίου.

4. Από τον Ναό Αγίου Στεφάνου.

5. Από τον Ναό Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης.

Στην εικόνα του Αγίου Ονουφρίου το ειλητάριο που κρατάει φέρει καραμανλίδικη γραφή.

6. Από τον Ναό Ζωοδόχου Πηγής.

Η εικόνα της Αγίας Παρασκευής περιγράφει την αγία να κρατά σε πινάκιο την κεφαλή της, όπως ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, αντί του συνήθους των ματιών, ως θεραπεύτρια των παθήσεων.

Η εικόνα της ταφής του Ιησού φέρει περιγραφή της σκηνής σε καραμανλίδικη γραφή.

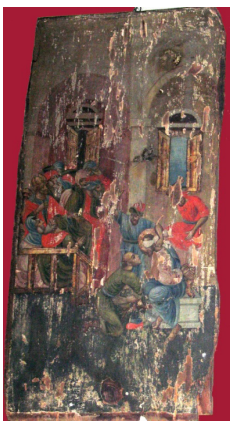

7. Από τον Ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Εκκλησιαστικά ασημένια σκεύη

Δίσκος αντίδωρου, εξαπτέρυγο, δισκάριο και αστερίσκος, κυτίο προηγιασμένων τιμίων δώρων, δοχείο οβολού για τους άμισθους ιερείς.

Κανάτα αγιασμού, μυροδοχείο, Άγιο Ποτήριο και κεντητό αντιμήνσιο.

Οικογενειακά κειμήλια

Αγίασμα από τη Μονή Ζωοδόχου Πηγής στο Μπαλουκλί της Κωνσταντινούπολης.

Τρίπτυχη εικόνα με κεντρικό θέμα την Παναγία Βρεφοκρατούσα. Η εικόνα παραδιδόταν από μητέρα σε κόρη. Η τελική κάτοχος δεν είχε απογόνους και τη δώρισε στο ΚΕΜΙΠΟ.

Εικόνα που διέσωσε πιστή από καμένη εκκλησία στα Μουδανιά.

Ευαγγέλιο τουρκόφωνων χριστιανών σε οθωμανική γραφή.

Σταυρός αγιασμού ιερέα και ξύλινη σφραγίδα με το χάραγμα: ΙΣ|ΧΣ|ΝΙ|ΚΑ

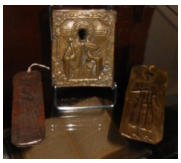

Μικρό εικόνισμα της Αγίας Παρασκευής.

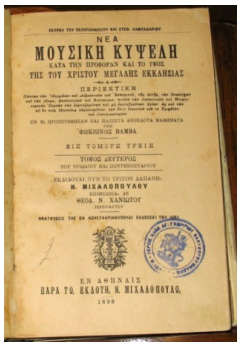
Ορειχάλκινο «πουκάμισο» εικονίσματος και τάματα.

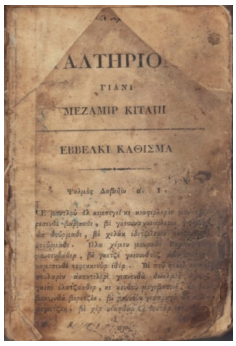
Φυλαχτά.

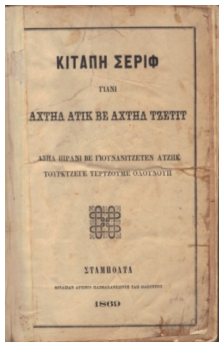

Εκκλησιαστικά βιβλία

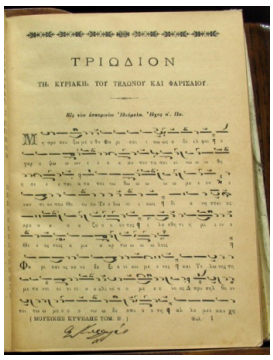
Λειτουργικό Ευαγγέλιο, *Μουσική κυψέλη*, Ψαλτήριο και Αγία Γραφή σε καραμανλίδικη γραφή,

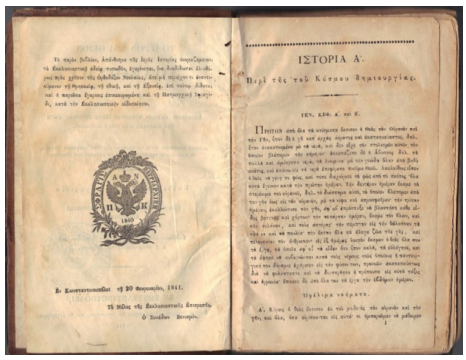

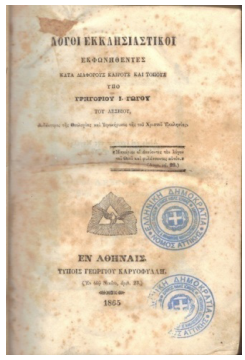

Τριώδιο με σύμβολα βυζαντινής μουσικής, διδακτικά κείμενα έκδοσης του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης και *Λόγοι εκκλησιαστικοί*.

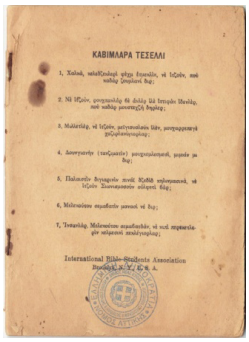

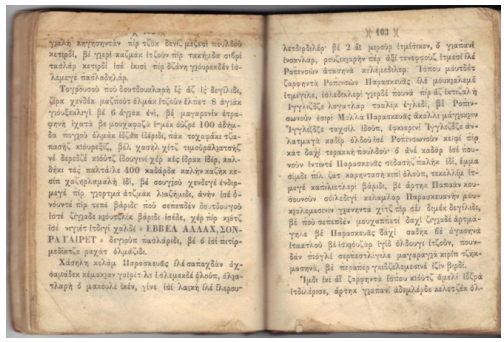

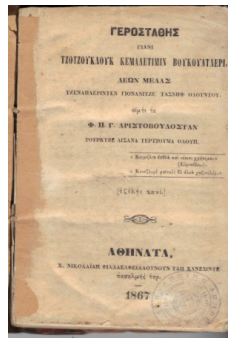
Καραμανλίδικα βιβλία

Τα βιβλία αυτά, γραμμένα με ελληνικά γράμματα και σε γλώσσα τουρκική με προσμείξεις ελληνικών, φαρσί και τοπικών διαλέκτων, χρησιμοποιούσαν οι αναγκαστικά τουρκόφωνοι ορθόδοξοι χριστιανοί, κυρίως στην Καππαδοκία. Οι λεγόμενοι Καραμανλήδες έφεραν μαζί τους τα βιβλία αυτά και εξακολουθούσαν να τα διαβάζουν, αφού, λόγω ηλικίας, τους ήταν δύσκολο να μάθουν ελληνική γραφή και ανάγνωση.

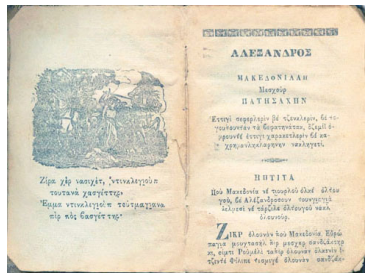
Ημερολόγιο με περιγραφικά και λογοτεχνικά κείμενα και *Αλέξανδρος ο Μακεδών*. *Λαογραφικά* Μισαϊλίδη, *Ροβινσών Κρούσος, Ο Γεροστάθης*.

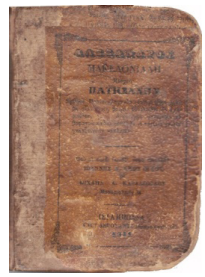

Εκκλησιαστικά έγγραφα

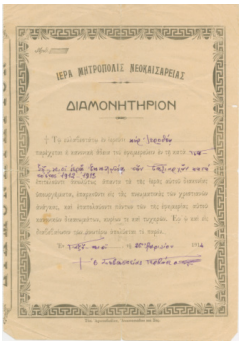
Δύο βαπτιστικά τα οποία είχαν το δικαίωμα να εκδίδουν οι Μητροπόλεις της Μικράς Ασίας στην ελληνική γλώσσα. Της Μητρόπολης Εφέσου, Κοινότητας Κυδωνιών (Αϊβαλί), του 1906, και της Μητρόπολης Σμύρνης, του 1904.

Διαμονητήριο της Μητρόπολης Νεοκαισάρειας.

Παραχωρητήριο μνήματος στο ορθόδοξο νεκροταφείο Σμύρνης.

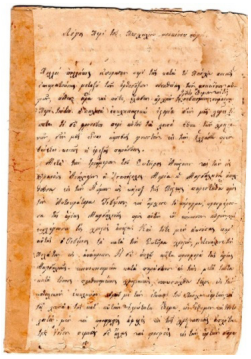

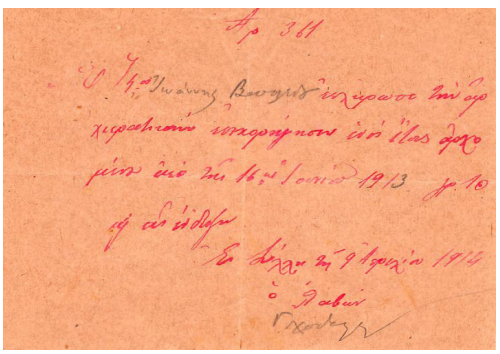

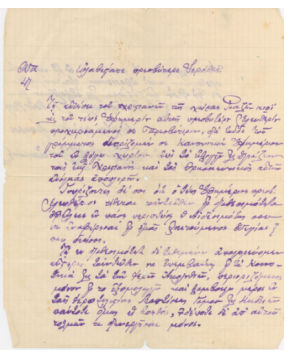
«Λόγος περί του Πασχαλίου κοκκίνου αυγού», χειρόγραφο του 1825.

Διορισμός ως εφημερίου στο Γιαζί Κιόι της Σαφράμπολης του αιδεσιμότατου Ιερόθεου Κεστελίδη, το 1909. Ο ιερέας αυτός, με την ανταλλαγή των πληθυσμών, το 1923, έφερε από τη Σαφράμπολη της Μικράς Ασίας τη δεξιά κνήμη του Πρωτομάρτυρα Στέφανου, επικεφαλής των συμπολιτών του, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στη Νέα Ιωνία Αττικής και, για να θεμελιώσουν τη νέα τους εγκατάσταση στις παραδόσεις της γενέθλιας πατρίδας τους, έδωσαν στη συνοικία τους το όνομα της γενέτειράς τους και στην εκκλησία τους το όνομα του Αγίου Στεφάνου.

Απόδειξη αρχιερατικής επιχορήγησης στη Σύλη της Καππαδοκίας το 1914.

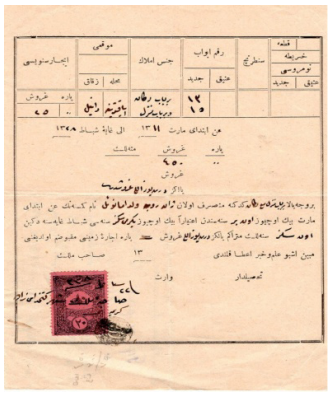
Έγγραφα σε οθωμανική γραφή

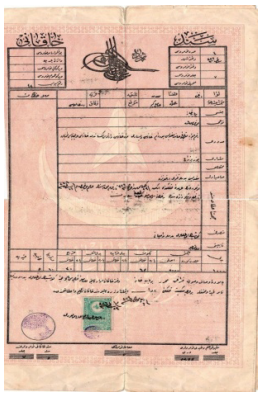
Δελτίο ατομικών στοιχείων, το οποίο έφεραν μαζί τους οι Ρωμιοί Μικρασιάτες, αφού ήσαν Οθωμανοί πολίτες.

Ενοικιαστήριο κατοικίας και εργαστηρίου.

Βεβαίωση περιουσιακών στοιχείων ανταλλάξιμου. Σύμφωνα με αυτό το έγγραφο και τις μαρτυρίες που συγκέντρωναν οι εκτιμητικές επιτροπές, δόθηκαν οι ανάλογες αποζημιώσεις.

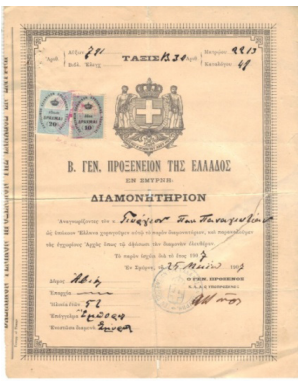

Έγγραφα στα ελληνικά

Διαμονητήριο εμπόρου με ελληνική υπηκοότητα, το οποίο εκδόθηκε το 1907 από το ελληνικό προξενείο Σμύρνης. Το έγγραφο ήταν απαραίτητο για να ασκήσει εμπορική δραστηριότητα.

Δικαστική απόφαση του 1910 από το αρμόδιο τμήμα του ελληνικού προξενείου Σμύρνης, περί ανάθεσης επιμέλειας ορφανών τέκνων στη μητέρα τους, κάτι που τότε δεν ήταν αυτονόητο.

Απόδειξη κληροδοτήματος προς την Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης.

ΤΑΞΙΔΙΩΤΗΣ

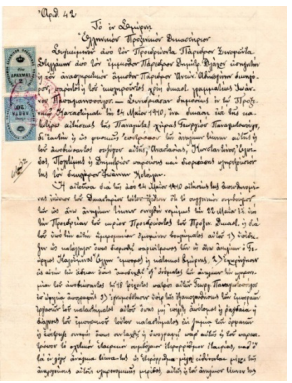
Β. ΓΕΝ. ΠΡΟΞΕΝΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΝ ΣΜΥΡΝΗ.

ΔΙΑΜΟΝΗΤΗΡΙΟΝ

ΑΡΙΘ. 87

ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

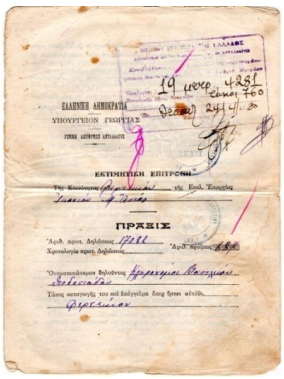
ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΕΙΣΠΡΑΞΕΩΣ

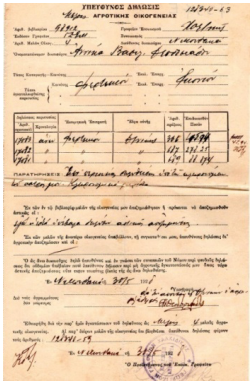

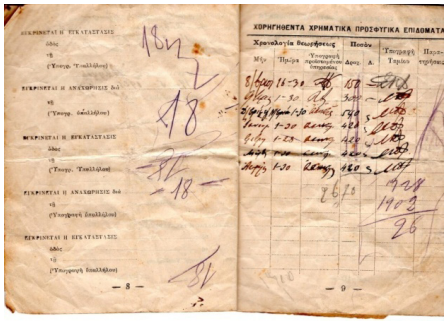
Πράξη εκτιμητικής επιτροπής περιουσιακών στοιχείων ανταλλαγέντα.

Υπεύθυνη δήλωση αγροτικής οικογένειας από το Φερτίκιοϊ του Ικονίου.

Βιβλιάριο πρόσφυγα. Εκδίδονταν ατομικά και οικογενειακά βιβλιάρια.

Χειροτεχνήματα

Χειροποίητα υφαντά

Ανδρικά ζωνάρια από την Ερυθραία. Το αριστερά εικονιζόμενο κατασκεύασε μητέρα για τον γιο της, προκειμένου να του το δώσει στον γάμο του. Δυστυχώς τον έχασε στα τάγματα εργασίας σε ηλικία 18 χρόνων.

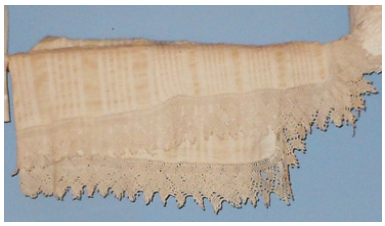
Επιτραπέζιο μικρό κιλίμι από το Ικόνιο.

Λεπτή κουβέρτα από την Τόσια της Κασταμονής, υφασμένη με τιφτίκι, έναν τύπο εξαιρετικού μαλλιού με μακριές και λεπτές ίνες, χαρακτηριστικά στιλπνές σαν μετάξι, που προέρχεται από κατσίκες ράτσας Άγκυρας, γνωστό και ως «ανγκορά».

Χεϊμπέ, εξάρτηση σέλας αλόγου από την Καππαδοκία, με θήκες δεξιά και αριστερά για τα εφόδια του ταξιδιού. Είναι υφασμένο με μαλλί σε αργαλειό χαλιού.

Χειροποίητα χαλιά

Η τέχνη της ταπητουργίας, διαδεδομένη στη Μικρά Ασία, μεταφέρθηκε και άνθησε στην Ελλάδα, κυρίως στη Νέα Ιωνία, από τη Σπάρτη της Πισιδίας, μέχρι το κραχ της οικονομίας, το 1929, οπότε σταμάτησαν οι εξαγωγές στις ΗΠΑ και άρχισε να φθίνει. Χαλί προσευχής βιοτεχνικό, τύπου Άγκρα, και χαλί οικοτεχνίας από την Καππαδοκία.

Ενδυμασίες

Επενδύτης βελούδινος χρυσοκέντητος, με εσωτερική επένδυση γούνας από αλεπού των ορέων του Ταύρου και μεταξωτό νυφικό. Και τα δύο είναι κατασκευής έτους 1898, από την Αττάλεια. Ο αείμνηστος διεθνούς φήμης σχεδιαστής μόδας Γιάννης Τσεκλένης, όταν τα είδε σε επίσκεψή του στο Λαογραφικό μας μουσείο, δήλωσε χαρακτηριστικά: «Μένω έκθαμβος με την κομψότητα, την ποιότητα και την υψηλή ραπτική των ενδυμασιών».

Πλήρης ενδυμασία από το Ικόνιο, με κεντητό λινό πουκάμισο, μεταξωτό φόρεμα, μεταξωτό μαντίλι μέσης, επενδύτη μεταξωτό, φοδραρισμένο με σατέν και διακοσμημένο με τεμάχια λευκής γούνας. Όλα τα ενδύματα που την αποτελούν είναι χρυσοκέντητα. Στη μέση υπάρχει φαρδιά ορειχάλκινη ζώνη, με περίτεχνη ανάγλυφη διακόσμηση και στο κεφάλι τσόχινο φέσι με μαντίλι δεμένο περιμετρικά.

Τέλος, φορεσιά από την Σύλη Ικονίου με χαρακτηριστικό κέντημα.

Επάνω μέρος ανδρικής φορεσιάς από το Σεβντίκιοϊ. Στο φόντο φωτογραφία ανδρών από αυτό το χωριό της Ιωνίας. Μόνη διαφορά του, το «καμπανί» που δενόταν γύρω από φέσι. Είναι εμφανής η επιρροή από τις αιγαιοπελαγίτικες ενδυμασίες.
Γυναικείο γιλέκο χρυσοκέντητο από το Ικόνιο. Στα αριστερά του σαλβάρι από δαμασκηνό ατλάζι με λαχούρια και δεξιά του ζώνη με μεγάλη μεταλλική αγκράφα. Όμοιες ζώνες συναντάμε σε Ήπειρο, Θεσσαλία και Μακεδονία. Στο φόντο αντίστοιχη φωτογραφία γυναικών του Ικονίου.

Κεντήματα
Βελούδινο σεμέν κεντημένο με ασημοκλωστή. Το περίτεχνο σχέδιο έχει υψηλό βαθμό δυσκολίας στην κατασκευή του και απαιτεί μεγάλη πείρα και επιδεξιότητα.
Σεμέν σε σατέν ύφασμα με ανεβατή βελονιά από μεταξωτή κλωστή.

Διακοσμητικό τμήμα άκρων μεταξωτού τζεβρέ από τη Σμύρνη, κεντημένο με ειδική βελονιά που δεν έχει καλή και ανάποδη όψη. Δηλαδή το κεντημένο στρώνεται και από τις δύο πλευρές του.

Τεμάχιο υφάσματος κεντημένο με χάντρες για το επάνω μέρος παντόφλας.

Κεντητός σταυρός κρεβατοκάμαρας με τη φράση «Ο Ιησούς μεθ' ημών».

Σύνολο κρεβατοκάμαρας

Χρυσοκέντητο πάπλωμα από την Αττάλεια, μπάντα τοίχου από το Νεβσεχίρ (Νεάπολη) της Καππαδοκίας, μαξιλάρια από τη Σμύρνη, ρόμπα και παντούφλες από την Κωνσταντινούπολη, όλα κεντητά. Στα πρόσποδα του κρεβατιού, τσόκαρα χαμάμ και δοχείο νυκτός.

Δαντέλες

Δαντελωτή κουρτίνα από τον Μπουρνόβα.

Συσκευή με κοπανέλια για κατασκευή ομώνυμης δαντέλας.

Μωρουδιακές σαλιάρες. Έχουμε απλές και περίτεχνες σαλιάρες. Αν και ήταν καθημερινής χρήσης, έχουν διακοσμηθεί με δαντέλες και κεντήματα, τα οποία χρειάστηκαν πολλές ώρες απασχόλησης και ασφαλώς φανερώνουν στοργή για το κυοφορούμενο παιδί ή το αναμενόμενο εγγόνι. Αρκετές φέρουν και κεντημένο σταυρουδάκι για ευλογία και προστασία από κάθε κακό, όπως π.χ. το κακό μάτι.

Μαξιλάρι λούσου με διαφορετικές, αλλά απόλυτα αρμονικές τεχνικές.

Αντικείμενα του γάμου

Νυφική ζώνη από την Αλάγια. Χαρακτηριστική η αγκράφα με τα δύο ενωμένα χέρια, όπως των νεονύμφων κατά το μυστήριο του γάμου.

Στέφανο με μαργαριτάρια από την Κωνσταντινούπολη και κεντημένα γάντια.

Τσαντάκι νύφης πλεγμένο με ασημοκλωστή και επενδύτης νύφης από τη Σπάρτη της Πισιδίας.

Γοβάκια υφασμάτινα, κεντημένα με ασημοκλωστή από την Αλάγια.

Θήκη μπλοκ και μολυβιού από τη Σμύρνη, για προσκλήσεις γάμου.

Στεφανοθήκη, ισοβίως επάνω από τη συζυγική παστάδα.

Μαγειρικά σκεύη

Η ποικιλία των μαγειρικών και επιτραπέζιων σκευών, και των δοχείων αποθήκευσης τροφών, είναι μεγάλη. Κατασκευασμένα από επικασσιτερωμένο χαλκό, ορείχαλκο, ξύλο, κεραμικά και πορσελάνινα, διακρίνονται για την εξειδικευμένη χρήση ενός εκάστου και τεκμηριώνουν τον γνωστό πλούτο της μικρασιάτικης κουζίνας, που κατέκτησε το πανελλήνιο. Επίσης καταδεικνύουν τη νοικοκυροσύνη και την εκλέπτυνση των γυναικών, οι οποίες προσέδιδαν στα σπίτια τους μια ξεχωριστή οικογενειακή αίσθηση στοργής και εγκάρδιας φιλοξενίας, χαρακτηριστικά κλασικής ελληνικής εστίας.

Παιχνίδια

Γατάκι που συρόταν από το παιδί και νευρόσπαστο πιθηκάκι

Γιο-γιο, μικρό σερβίτσιο για παιχνίδι γεύματος, πορσελάνινο κουκλάκι και βόλοι.

Προσωπικά αντικείμενα

Κιάλια για το θέατρο της Σμύρνης, θήκη κονδυλοφόρου με μελανοδοχείο και κεχριμπαρένιο κομπολόι.

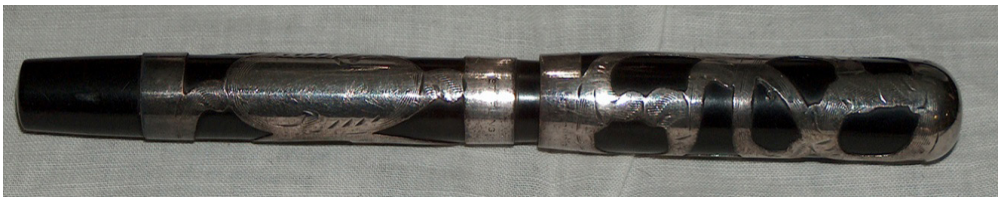

Γυναικείο ρολόι, δαχτυλίδια, μενταγιόν από τη Σμύρνη με πουδριέρα στο εσωτερικό του, τσόκαρα χαμάμ, οικογενειακές σφραγίδες με οθωμανική γραφή και πίπες για τσιγάρα από κεχριμπάρι, ξύλο και ασήμι.

Πένα από την Κωνσταντινούπολη, με θήκη από μαόνι και με ασημένια διακόσμηση.

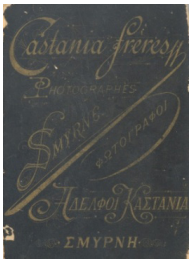

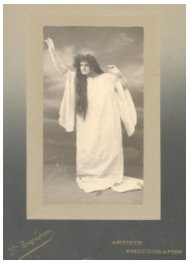
Οικογενειακές φωτογραφίες και επώνυμα φωτογραφεία

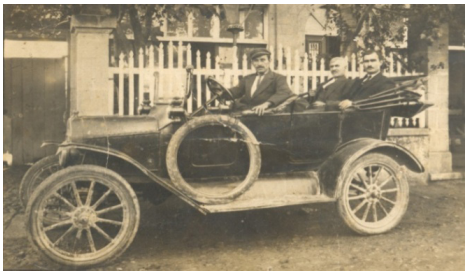

Αθλητισμός

Μετάλλια αθλητών από τη Σμύρνη.

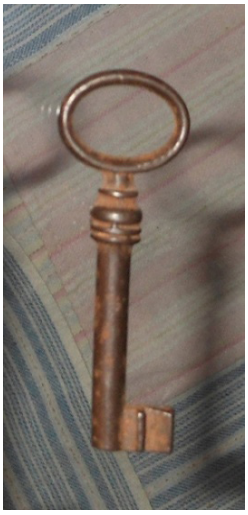
Φωτογραφίες και δημοσίευμα για τον επικοντιστή του Απόλλωνος Σμύρνης Παναγιωτόπουλο, ο οποίος συνέχισε τις επιδόσεις του και στην Ελλάδα.

Ένα μοναδικό κειμήλιο

Ο Κωνσταντίνος Καλαμάκας από τον Τσεσμέ, αμέσως μετά την απόβαση των ελληνικών στρατευμάτων στη Μικρά Ασία, το 1919, ανέβασε στο κατάστημά του αυτή τη, ραμμένη στο χέρι, ολόμαλλη σημαία. Όταν κατέρρευσε το μέτωπο, το 1922, και αποχώρησαν τα στρατεύματα, επιβίβασε την οικογένειά του με λίγα υπάρχοντα σε βάρκα για τη Χίο και παρέδωσε τη σημαία στην αδελφή του, λέγοντάς της: «Περάστε απέναντι και εγώ θα μαζέψω το μαγαζί και θα έλθω να σας βρω». Αυτός δεν γύρισε ποτέ. Η αδελφή του φύλαγε τη σημαία κάτω από το προσκέφαλό της σε όλη της τη ζωή. Όταν δημιουργήσαμε το Λαογραφικό Μουσείο στο ΚΕΜΙΠΟ, η κόρη της πρότεινε να μας φέρουν τη σημαία, αλλά εκείνη αρνήθηκε και της είπε: «Αυτό να γίνει αφού κλείσω τα μάτια μου». Έτσι κι έγινε.

Το κλειδί

Τέλος, ένα μικρό σε μέγεθος αντικείμενο, με τεράστιο συμβολισμό. Το κλειδί αυτό, μαζί με άλλα αντικείμενα, μας το έφεραν οι θυγατέρες τουρκόφωνης γερόντισσας και μας είπαν: «Αυτό το κλειδί το βρήκαμε στην τσέπη της ποδιάς της μαμάς όταν πέθανε και δεν ξέραμε ότι υπήρχε. Είναι από το σπίτι μας στη Μικρασία». Η νοικοκυρά, προφανώς, δεν είχε αποδεχθεί τον ξεριζωμό και δεν είχε εξοικειωθεί με την ιδέα της απώλειας του σπιτιού όπου γεννήθηκαν και έζησαν εκείνη και οι πρόγονοί της. Πιάνοντας καθημερινά το κλειδί, επισκεπτόταν νοερά το σπίτι της και ίσως το συγύριζε και συνομιλούσε με τα έπιπλα και τις φωτογραφίες του.

Τύχη αγαθή και γενναιόδωρη μοίρα μάς όρισε θεματοφύλακες ενός κεφαλαίου που υπερβαίνει τις δυνατότητες των αδύναμων ανθρώπινων ώμων μας. Παραλαμβάνοντας ένα προς ένα τα οικογενειακά κειμήλια που φύλαγαν ως κόρη οφθαλμού οι απόγονοι των προσφύγων, τα οποία και μας εμπιστεύθηκαν, συνειδητοποιήσαμε ότι κάθε ένα από αυτά έχει να μας διηγηθεί χαρές, λύπες, όνειρα και μόχθους μιας ζωής. Δεν είναι, λοιπόν, αντικείμενα χωρίς πνοή. Είναι ζωντανοί μάρτυρες ενός πολιτισμού που

χάραξε και θα εξακολουθεί να χαράσσει το αποτύπωμά του στην καθημερινότητα του ελληνισμού.

Έχοντας επίγνωση της ευλογίας και του ιερού καθήκοντός μας, δεν θα παύσουμε να μεταλαμπαδεύουμε το μεγαλείο αυτού του πολιτισμού στις νεότερες γενιές, περιφρουρώντας και διασφαλίζοντας την αιωνιότητά του.

Ο περιπετειώδης βίος της προσφυγικής καμπάνας του Καρς: από τη μεταφορά, την αχρήστευση και τις θυγατρικές καμπάνες (1956) στην επετειακή αναβίωση (23 Οκτωβρίου 2022)

Κατερίνα Σεραϊδάρη

Το Καρς του Καυκάσου βρέθηκε υπό την κυριαρχία των Ρώσων από το 1878 (Συνθήκη του Βερολίνου) μέχρι τον Μάρτη του 1918, όταν με τη Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ πέρασε σε τουρκική κυριαρχία. Περίπου 70.000 Ρωμιοί έμεναν σε όλη την περιφέρεια του Καρς (Κάρσκαγια Ομπλάστ), οι οποίοι προέρχονταν, στην πλειονότητά τους, από τον Ανατολικό Πόντο. Οι κοινότητες αυτές όριζαν 67 εκκλησίες, 67 ιερείς, 78 σχολεία και 123 δασκάλους στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.[1] Οι Ρωμιοί του Καρς εκκλησιάζονταν στον μητροπολιτικό ναό που ήταν αφιερωμένος στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος.

Μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση και την ήττα του ρωσικού στρατού το 1918, οι Ρωμιοί αναγκάστηκαν πάλι να ξεριζωθούν. Το 1919-1920 βρήκαν καταφύγιο στη Γεωργία, στην Τιφλίδα, όπου έφτασαν σιδηροδρομικώς. Από τον Μάρτιο του 1921 δεν υπήρχαν πλέον Έλληνες στην περιοχή του Καρς.[2] Η έξοδος έγινε ανά κύματα. Έχει περιγραφεί λυρικά από τον Νίκο Καζαντζάκη, ο οποίος τον Μάιο του 1919 διορίστηκε από

1. Άρτεμις Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Μεταναστεύσεις Ελλήνων στον Καύκασο κατά τον 19ο αιώνα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 10 (1993) 159, όπου γίνεται λόγος για 48.994 Έλληνες.

2. Στυλιανός Μαυρογένης, *Το κυβερνείον του Καρς Αντικαυκάσου (Κάρσκαγια Ομπλάστ) και το εν αυτώ ελληνικόν στοιχείον κατά την περίοδον 1878-1920*, Θεσσαλονίκη, 1963, σ. 189-201.

τον Ελευθέριο Βενιζέλο γενικός διευθυντής του υπουργείου Πρόνοιας και Περιθάλψεως, με αποστολή τον επαναπατρισμό των 150.000 Ελλήνων του Καυκάσου, οι οποίοι υπέφεραν από τις αναταραχές που είχαν ξεσπάσει μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση και τη Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ. Ο Καζαντζάκης θα μείνει στη θέση αυτή λίγο παραπάνω από ένα χρόνο, αφού παραιτείται μετά τις εκλογές, την 1η Νοεμβρίου 1920.

Αφού οργανώθηκε σιγά-σιγά ο επαναπατρισμός των Ποντίων του Καρς, στο τελευταίο ελληνικό πλοίο που αναχώρησε με πρόσφυγες από το Βατούμ και με προορισμό το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, τον Μάρτιο του 1921, φορτώθηκαν διάφορα αντικείμενα από την εκκλησία τους, τη Μεταμόρφωση του Καρς. Ανάμεσά τους ήταν διάφορες εικόνες, μια καμπάνα και ένας πολυέλαιος, ο οποίος τοποθετήθηκε αργότερα στην εκκλησία της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στη Θεσσαλονίκη, τον σημερινό μητροπολιτικό ναό της Καλαμαριάς. Όσο για την καμπάνα, ήταν η μεγαλύτερη από τις (δέκα ή δώδεκα, ανάλογα τις πηγές) καμπάνες του μητροπολιτικού ναού του Καρς.[3] Ξέρουμε ότι το βάρος της ήταν μεταξύ 3,2 και 4,2 τόνων.[4] Είχε ύψος περίπου δύο μέτρα και ήταν φτιαγμένη από χαλκό και ορείχαλκο. Πάνω της είχε χαραγμένες περιμετρικά τρεις ανάγλυφες παραστάσεις εντός πλαισίου: τη Μεταμόρφωση του Σωτήρος, τη Θεοτόκο με το Θείο Βρέφος και τον Άγιο Γεώργιο καβαλάρη. Στο κάτω μέρος της διακρίνονταν δύο σειρές με σκαλισμένες φράσεις σε κυριλλική γραφή. Είχε κατασκευαστεί στη Ρωσία, άγνωστο πότε, αλλά σίγουρα πριν την Οκτωβριανή Επανάσταση. Θεωρείται ότι αποτελούσε δώρο του τσάρου Αλέξανδρου Γ΄ (ο οποίος ανέβηκε στον θρόνο το 1881 και παρέμεινε σε αυτόν μέχρι τον θάνατό του, το 1894) ή, κατ' άλλους, του γιου του, του Νικολάου Β΄ (στην εξουσία από το 1894 μέχρι το 1917). Η καμπάνα δεν θα είχε έρθει, ίσως, στην Ελλάδα, αν δεν είχε

3. Τα στοιχεία που χρησιμοποιώ βασίζονται στις εξής πηγές: Αριστείδης Σιδέρης, *Άσβεστες μνήμες*, Αθήνα, 1985, σ. 160-161· Ιωάννης Φ. Καζταρίδης, *Η «έξοδος» των Ελλήνων του Καρς της Αρμενίας (1919-21)*, Θεσσαλονίκη, 1996, σ. 8· Θανάσης Βαφειάδης, *Κιλκίς 1914-1934. Η ταυτότητα της πόλης μέσα από το Δημοτικό Αρχείο*, Κιλκίς, 2000, σ. 71- 76· Θανάσης Βαφειάδης, *Χρονικό του Κιλκίς*, τ. Α΄, Κιλκίς, 2013, ΄σ. 184, 202, και τ. Β΄, σ. 168-169· Γεώργιος Ανδρεάδης, *Μεταμόρφωση. Η δικιά μας εκκλησία*, Θεσσαλονίκη, 2002· Γιώργος Εχέδωρος, *Μακεδονία, Ιστορία του Κιλκίς. Η μεταξύ Πάικου και Κρουσίων χώρα. Από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα*, Κιλκίς, 2007, σ. 499-500· Αρχοντούλα Κωνσταντινίδου και Νίκος Κωνσταντινίδης, *Οι ρίζες μας: Πόντος, Καύκασος, Χωρύγι Κιλκίς*, Κιλκίς, 2017, σ. 154-156.

4. Έχουμε αναφορές σε δύο διαφορετικές μονάδες ζύγισης, σε οκάδες (μια οκά ισοδυναμεί με 1,250 κιλά) και σε πουντ (που αντιστοιχεί σε 16,5 περίπου κιλά). Η καμπάνα ζύγιζε λοιπόν 2.808 οκάδες ή 256 πουντ.

προηγηθεί η Οκτωβριανή Επανάσταση, μετά την οποία ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος πέρασε στην αποκλειστική κυριότητα των Ελλήνων του Καρς. Όντως, μέχρι το 1917, οι Έλληνες ιερείς ιερουργούσαν από τις 7 έως τις 9.30 το πρωί σε χωριστή Αγία Τράπεζα, ενώ οι Ρώσοι διαχειρίζονταν τον υπόλοιπο καιρό τον ναό.

Η καμπάνα ξεκρεμάστηκε από το καμπαναριό της ύστερα από πρωτοβουλία που πήραν κληρικοί· αναφέρονται, κυρίως, τα ονόματα του πρωτοπρεσβύτερου Γεώργιου Καριπίδη και του ιερέα Ιωάννη Κακουλίδη. Στη διαδικασία συμμετείχαν και μη κληρικοί, όπως ο Τσαφρακίδης, ενώ χρειάστηκε η μεσολάβηση του Έλληνα προξένου Κωνσταναράκη για τη μεταφορά της μέχρι τη Θεσσαλονίκη.[5] Σε έκθεσή του προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο ιατρός Ι. Ε. Κουτσοδημήτρης αναφέρει ήδη από το 1914 την ανάγκη διαπραγματεύσεων με τις ρωσικές αρχές, οι οποίες απαγόρευαν στους Έλληνες του Καυκάσου που μετανάστευαν «την μετακόμισιν των πολυτίμων ημών αμφίων και σκευών των εκκλησιών».[6] Τα δεδομένα βέβαια αλλάζουν ριζικά μετά το 1917.

Η καμπάνα μεταφέρθηκε σιδηροδρομικά από το Καρς μέχρι το λιμάνι του Βατούμ, όπου μπήκε στο πλοίο. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες, μάλιστα, ότι ήταν τόσο βαριά που, μόλις τη φόρτωσαν, το πλοίο έγειρε από τη μια μεριά και χρειάστηκε να μετατοπίσουν ένα φορτίο ξυλείας για να το ισορροπήσουν πάλι. Κατά τη μεταφορά έγινε και το μοιραίο ατύχημα: έπεσε το γλωσσίδι - κωδωνοκρούστης της καμπάνας στη θάλασσα και χάθηκε. Να ανοίξω εδώ μια παρένθεση για να θυμίσω ότι τέτοια ατυχήματα δεν ήταν σπάνια. Όταν έφυγαν από τη Σαφράμπολη, το 1923, οι Έλληνες μετέφεραν ένα σημαντικό αριθμό από τα εκκλησιαστικά τους κειμήλια, αλλά κατά τη φόρτωση στο πλοίο στο Παρθένι «έγινε ένα ατύχημα: έσπασε το σχοινί του γερανού και όλα τα κειμήλια, μαζί τους και οι καμπάνες της εκκλησίας, έπεσαν στη θάλασσα και χάθηκαν».[7]

5. Για τον ρόλο των κληρικών στη μεταφορά (ή την καταστροφή) των εκκλησιαστικών κειμηλίων μετά την ήττα του 1922, αλλά και τη σημασία των διπλωματικών συνεννοήσεων (με βασικό παράδειγμα τα κειμήλια από το μοναστήρι τη Παναγίας Σουμελά), βλ. Katerina Seraïdari, «Transporter, cacher, détruire: les «objets réfugiés» des orthodoxes de Turquie (1912-1924)», *Perspective* 1 (2022) 133-144. Από αυτήν την άποψη, η καμπάνα του Καρς συνοψίζει ήδη από τον Μάρτη του 1921 τα στοιχεία που θα καθορίσουν τη μεταφορά των προσφυγικών θρησκευτικών αντικειμένων από την Καταστροφή και πέρα.

6. Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, «Ο Ελ. Βενιζέλος και ο Ελληνισμός του Καυκάσου το 1914», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 3 (1989) 166.

7. Ιωάννης Γ. Αρτόπουλος, «Η Σαφράμπολη της Μικράς Ασίας και το πρόβλημα του ονόματός της κατά τη βυζαντινή περίοδο», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 14 (2004) 37. Όπως

Ας γυρίσουμε πάλι στην καμπάνα του Καρς. Το πλοίο από το Βατούμ άραξε στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, η καμπάνα ξεφορτώθηκε, αλλά έμεινε επιτόπου στο λιμάνι τουλάχιστον μέχρι το 1929. Οι πρόσφυγες του Καρς πέθαιναν την περίοδο εκείνη από τον εξανθηματικό τύφο και άλλες ασθένειες, όπως τονίζει και το λαϊκό δίστιχο που αναφέρεται στο τρομακτικό λοιμοκαθαρτήριο του Καραμπουρνού, δίπλα στην Καλαμαριά: «Ακατοίκητο και έρημο Καραμπουρνάκι, γύρω-γύρω μνήματα ανοίξτε και κοιτάξτε τα, όλα εκεί παιδιά του Καρς».[8] Ποιος να σκεφτεί, μέσα σε αυτή την κατάσταση έκτακτης ανάγκης, την εγκαταλελειμμένη καμπάνα;

Η καμπάνα στο Κιλκίς

Γύρω στο 1929, η καμπάνα πέρασε από την κυριότητα των Ποντοκαυκασίων της Καλαμαριάς στην κυριότητα των Ποντοκαυκασίων του Κιλκίς, έναντι συμβολικού χρηματικού ποσού. Οργανώθηκε και η μεταφορά της – αρχικά με τρένο μέχρι την Κρηστώνα και από εκεί με κάρο, ειδικά κατασκευασμένο για το βάρος της. Τοποθετήθηκε μπροστά από τον νεόδμητο μητροπολιτικό ναό του Κιλκίς, που ήταν και αυτός αφιερωμένος στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Στις 4 Αυγούστου 1930, το Κοινοτικό Συμβούλιο του Κιλκίς αποφάσισε, όμως, τη μετακίνησή της στον ναό του Αγίου Γεωργίου, που βρισκόταν στον ομώνυμο λόφο, γιατί ήθελαν να φτάνει ο ήχος της στους γύρω συνοικισμούς, όπου έμεναν Καυκάσιοι πρόσφυγες, αφού η καμπάνα μπορούσε να ακουστεί σε απόσταση 20-25 χιλιομέτρων. Αυτό που χαρακτηρίζει μια καμπάνα είναι η ηχητική της δύναμη και το ύψωμα θεωρήθηκε ότι θα ενίσχυε αυτή τη δυνατότητα.

Στις 23 Νοεμβρίου 1930 στήθηκε στον λόφο του Αγίου Γεωργίου. Ο Πόντιος φωτογράφος και δημοσιογράφος του Κιλκίς, που γράφει εκείνη την εποχή για τα *Μακεδονικά Νέα*, Λάζαρος Δ. Φελέκης, περιγράφει το γεγονός, το οποίο είχε «πανηγυρικήν χροιάν διά την πόλιν». Το άρθρο του δημοσιεύεται αρκετές μέρες αργότερα, στις 4 Δεκέμβρη. Σύμφωνα με αυτό, πρώτα γίνεται η κυριακάτικη λειτουργία και κατόπιν ο κόσμος μαζεύεται εκεί

το άρθρο εξηγεί στη συνέχεια, δεν χάθηκαν όλα ωστόσο.

8. Κωνσταντίνος Φωτιάδης, «Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία», Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος και Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιία*, Αθήνα, 2009, σ. 58. Στα ποντιακά: «*Και τσολ κι έρημον Καραμπουρούν και τριγύλ-τριγύλ ταφεία και ν' ανοίξτε και τερέστιατα, όλια Καρσί παιδία*».

> όπου έκειτο ο πελώριος κώδων ο οποίος πολύ δικαίως μπορεί να ονομασθή ο μεγαλύτερος κώδων της Ελλάδος και του κόσμου. Ανάμεσα εις τα συρρεύσαντα πλήθη έβλεπε κανείς πελώριους βουβάλους να παίρνουν το πρωινό γενναίο γεύμα, διά να είναι έτοιμοι όπως μεταφέρουν τον κώδωνα. [...] Υπέρ τους πεντακισχιλίους κατοίκους ανήλθον εις τον λόφον δια να θαυμάσουν την διέλευσιν του γίγαντος.

Τέσσερα (ή έξι, ανάλογα με τις πηγές) ζευγάρια βόδια και βουβάλια χρησιμοποιήθηκαν για να σύρουν την καμπάνα. Όλα είναι πελώρια και γιγαντιαία στην περίπτωση αυτή, και η καμπάνα και τα ζώα που την κουβαλούν. Πρέπει, ωστόσο, να είναι όντως το πιο ογκώδες και βαρύ αντικείμενο που ήρθε στην Ελλάδα με τους πρόσφυγες μετά το 1920.

23 Νοεμβρίου 1930. Αυτή ήταν η μεγάλη στιγμή της καμπάνας, που την καταξιώνει στο Κιλκίς. Πέντε χιλιάδες κόσμος τη συνόδευσε πάνω στον λόφο, σε μια πορεία που κράτησε από τις 11 το πρωί μέχρι τις 3 το μεσημέρι. Ο καθηγητής της φιλολογίας και γυμνασιάρχης Αθανάσιος Τσούντας, ανιψιός του αρχαιολόγου Χρήστου Τσούντα, έβγαλε λόγο προς τιμήν της, όπου αναφέρθηκε στη «φιλοθρησκείαν των εκ Ρωσίας Ελλήνων, οι οποίοι με κίνδυνον της ζωής των εφρόντισαν να μεταφέρουν τα εκκλησιαστικά είδη και τον κώδωνα αυτόν». Φτιάχτηκε και ένα προσωρινό ξύλινο κωδωνοστάσιο, για να κρεμαστεί. Το έστησε ο τεχνίτης σιδηρουργός Χαράλαμπος Κουραλίδης, ο οποίος είχε αναλάβει και τη μεταφορά της καμπάνας στον λόφο. Κατασκευάστηκε και ένα νέο γλωσσίδι από σίδηρο για να μπορέσει να λειτουργήσει πάλι, από τον σιδηρουργό - μηχανικό Αλέξανδρο Λ. Τσαβδαρίδη.

Η καμπάνα παρέμεινε στο προαύλιο του Αγίου Γεωργίου, στο ξύλινο πρόχειρο κωδωνοστάσιό της, περίπου μια δεκαετία. Μετά κατέβηκε πάλι στο προαύλιο της Μητρόπολης, στο κέντρο της πόλης. Έμεινε καταγής μέχρι το 1952, οπότε αποφασίστηκε να κατασκευαστεί ένα τριώροφο, πέτρινο κωδωνοστάσιο γι' αυτήν. Με τα χρόνια, ωστόσο, ράγισε, και ο ήχος της δεν ήταν πλέον ο ίδιος. Κατ' άλλους, ο λόγος ήταν ότι έλειπε το αρχικό γλωσσίδι και δεν μπόρεσε ποτέ να αποκατασταθεί όπως έπρεπε. Κάποιοι άλλοι θεωρούν ότι χωρίς τη συντονισμένη συνοδεία των υπολοίπων καμπανών που είχε η εκκλησία στο Καρς, οι οποίες ήταν ηχητικά κλιμακωμένες, δεν ήταν δυνατό να αποδοθεί η μελωδία που έπρεπε. Σύμφωνα με ένα άλλο επιχείρημα, η καμπάνα δεν ταίριαζε με τα καινούρια σχέδια που έκαναν για την εκκλησία της Μητρόπολης. Οπότε, το 1956, ο μητροπολίτης

Πολυανής και Κιλκισίου, Ιωακείμ Σμυρνιώτης (1945-1965), που δεν ήταν πρόσφυγας, όπως το τονίζουν διάφορες μαρτυρίες, αποφάσισε να κομματιαστεί η καμπάνα και να σταλεί σε χυτήριο της Θεσσαλονίκης, για να χυθούν από το ίδιο μέταλλο επτά καμπάνες, οι οποίες χαρακτηρίστηκαν στα ΜΜΕ πρόσφατα ως τα «παιδιά» της καμπάνας του Καρς.[9] Κάποιες από αυτές τοποθετήθηκαν στον μητροπολιτικό ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Κιλκίς, ενώ άλλες πήγαν σε εκκλησίες της ίδιας Μητρόπολης που δεν είχαν καμπάνες. Όλες μαζί είχαν συνολικό βάρος πάνω από 3.450 κιλά.

Και αντιδράσεις υπήρξαν εκείνη την εποχή, αλλά και αντιπροτάσεις. Ο Παρασκευάς Κοτίδης από την Κερασούντα, που υπηρετούσε ως ιεροψάλτης, πρότεινε, μάλιστα, στον επίσκοπο Ιωακείμ Σμυρνιώτη να δωρίσει αυτός μια καμπάνα στην εκκλησία, για να τον πείσει έτσι να εγκαταλείψει την ιδέα των θυγατρικών καμπανών. Σχεδόν τριάντα χρόνια μετά την καταστροφή της καμπάνας, ο Αριστείδης Σιδέρης, που είχε ζήσει πολλά χρόνια στις ΗΠΑ, καταδικάζει στο κείμενό του τον «σφαγιασμό» της μεγάλης εκείνης «περιπλανώμενης» καμπάνας και χαρακτηρίζει την καταστροφή της ως ιερόσυλη και ασεβή πράξη, ως βανδαλισμό και ανοσιούργημα. Θεωρεί ότι «η καμπάνα εκείνη, μόνη της, θα ήτο δυνατόν να αποτελέσει μίαν επίζηλον πτέρυγα μουσείου και κατ' εξοχήν να εκόσμη αυτήν». Είναι ο πρώτος που προτείνει, ήδη από το 1985, κατόπιν εορτής βεβαίως, μια πιθανή μετατροπή του προσφυγικού αντικειμένου σε μουσειακό έκθεμα.

Είναι γνωστό ότι πολλά προσφυγικά αντικείμενα, που παραδόθηκαν σε μουσεία ή ναούς, λειτούργησαν ως βάση για τη διαμόρφωση της νέας εντοπιότητας των πληθυσμών με τους οποίους ήταν συνδεδεμένα. Στην περίπτωση της καμπάνας του Καρς, μπορούμε να υποθέσουμε ότι, ιδιαίτερα από μια περίοδο και πέρα, δεν θεωρήθηκε απαραίτητη για να παίξει τον ρόλο αυτό, για να ενισχύσει, δηλαδή, το αίσθημα του ανήκειν στα νέα μέρη όπου εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες του Καρς.

Η καμπάνα ξαναέρχεται στο προσκήνιο στις μέρες μας, στις 23 Οκτωβρίου 2022, χάρη στην πρωτοβουλία της Ένωσης Ποντίων Ν. Κιλκίς «Οι Αργοναύτες», που ιδρύθηκε το 1970. Είχε προηγηθεί μια εκπομπή στο Κιλκίς Web TV, όπου ο Αναστάσιος Αμανατίδης, γιατρός και πρώην δήμαρχος του Κιλκίς, είχε μιλήσει εκτενώς για την καμπάνα

9. Βλ. ενδεικτικά τον τίτλο του ΣΚΑΪ, «Η ιστορική καμπάνα του Τσάρου και τα επτά "παιδιά της"», 30.10.2022, URL: https://www.skai.gr/news/greece/thessaloniki-i-istoriki-kampana-tou-tsarou-kai-ta-epta-paidia-tis, (4.2.2024).

και τις περιπέτειές της. Για να εορταστούν τα «εκατό χρόνια προσφυγιάς», φτιάχτηκε μια καμπάνα από φελιζόλ, εμπνευσμένη από ζωγραφιά του Κιλκισιώτη ζωγράφου Αναστάσιου Ι. Αγαθάγγελου (του οποίου οι γονείς ήταν πρόσφυγες από το Καρς). Κατά την αναπαράσταση της υποδοχής της, για την οποία συνεργάστηκαν διάφοροι πολιτιστικοί και ποντιακοί σύλλογοι του νομού, την καμπάνα μετέφεραν τέσσερις άνδρες ντυμένοι με ποντιακές στολές. Στον χώρο είχε εκτεθεί μια μεγάλη αφίσα, όπου βλέπουμε μια μεγεθυμένη φωτογραφία από το αρχείο του φιλόλογου Δημήτρη Νικοπολιτίδη, που δείχνει τη «Μεγάλη Καμπάνα στα 1947» (κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, δηλαδή), με ένα νεαρό γονατισμένο στ' αριστερά μπροστά της. Η αφίσα είχε ως τίτλο: «Από τον Καύκασο στο Κιλκίς, μέσα από τους δρόμους της Προσφυγιάς».

Ιστορίες ανθρώπων, αντικειμένων και πόλεων

Η έρευνα στην Ελλάδα έχει κυρίως εστιαστεί σε δύο βασικά θέματα: από τη μια, με το πώς αυτοί που θεωρούνταν μέχρι το 1922 ως αλύτρωτοι Έλληνες μετατρέπονται στη συνέχεια σε προσφυγοποιημένο πληθυσμό που χρειάζεται άμεση περίθαλψη και βοήθεια από το ελληνικό κράτος· και, από την άλλη, με το πώς οι πρόσφυγες, με την εγκατάστασή τους στη Μακεδονία, που μας ενδιαφέρει εδώ, αλλάζουν τις δημογραφικές ισορροπίες και επιδρούν στις πολιτικές διαμάχες και στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής. Συστηματική έρευνα δεν έχει γίνει ακόμα για τα αντικείμενα που φέρνουν μαζί τους οι πρόσφυγες και για τις πορείες των αντικειμένων αυτών και τη σύνδεσή τους με τον χώρο όπου μεταφέρονται. Με αυτό το κομμάτι ασχολούνται μόνο κάποιες τοπικές μονογραφίες, χρονικά και απομνημονεύματα[10] και, σε μεγάλο βαθμό, οι ιστορικοί τέχνης.[11]

Η καμπάνα του Καρς φαίνεται να ήταν αρχικά ένα αντικείμενο που ανήκε τόσο στους Ρώσους όσο και στους Ρωμιούς της πόλης. Μετά το 1917, περνά στα χέρια των Ποντο-

10. Όπως φαίνεται ξεκάθαρα από τις επτά βιβλιογραφικές αναφορές που παραθέτω στην σημείωση 3: τέσσερα κείμενα έχουν εκδοθεί στο Κιλκίς, ένα μόνο στην Αθήνα και, από τα δύο που έχουν εκδοθεί στη Θεσσαλονίκη, το ένα είναι τοπική μονογραφία μιας εκκλησίας της συμπρωτεύουσας. Η καμπάνα του Καρς αναφέρεται και από τον Γάλλο γεωγράφο Michel Bruneau, «Des icônes aux églises et aux monastères reconstruits par les réfugiés grecs d'Asie Mineure sur les lieux de leur exil», *Diasporas: histoire et sociétés* 12 (2008) 32

11. Αναφέρω ενδεικτικά τρεις καταλόγους από εκθέσεις που έγιναν στην Ελλάδα και στη Γαλλία τη δεκαετία του 2010: Anna Ballian (επιμ.), *Relics of the past. Treasures of the Greek Orthodox*

καυκάσιων και το 1921 ταξιδεύει μαζί τους προς την Ελλάδα. Δεν θα γίνει ποτέ η καμπάνα της προσφυγομάνας Θεσσαλονίκης, αφού από την πόλη δεν θα γνωρίσει παρά μόνο το λιμάνι της – και το 1956 το χυτήριο όπου το μέταλλό της θα λιώσει για να δώσει ζωή σε επτά νέες καμπάνες. Αλλά θα γίνει η καμπάνα του Κιλκίς, αφού θα παραμείνει στην πόλη αυτή 27 περίπου χρόνια. Ας μην ξεχνούμε ότι το κειμήλιο αυτό ενσωμάτωνε τη συσσωρευμένη κοινοτική μνήμη των Ποντοκαυκάσιων ύστερα από περίπου σαράντα χρόνια διαμονής στο Καρς (από το 1878 μέχρι την έξοδο, που τελειώνει το 1921). Άρα, μας ενδιαφέρει για τα 67 χρόνια ζωής που διέσχισε: σαράντα στον Καύκασο και είκοσι επτά στο Κιλκίς, χωρίς, βέβαια, να λογαριάσουμε τα οκτώ περίπου χρόνια που έμεινε αφημένο στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, για τα οποία δεν έχουμε, απ' όσο γνωρίζω, κανένα στοιχείο.

Σκοπός μου είναι να δείξω εδώ πώς οι ιστορίες των ανθρώπων, των αντικειμένων και των πόλεων αλληλοσυνδέονται. Η καμπάνα του Καρς δεν έχει να κάνει μόνο με τον Καύκασο και τους πρόσφυγες, αλλά και με την ιστορία του Κιλκίς. Από τις χαμένες πατρίδες η καμπάνα ήρθε στις Νέες Χώρες, που είχαν όμως και αυτές την ιστορία τους, και ας αποσιωπάται κάποτε. Γιατί πώς να καταλάβουμε την πορεία της καμπάνας χωρίς να μιλήσουμε για την ιδιαιτερότητα του Κιλκίς; Όπως γράφει ο Σπύρος Καράβας, «η βουλγαρομακεδονική ιστορία του [...] θα κλείσει με τρόπο τραγικό τον Ιούνιο του 1913» και θα αρχίσει αμέσως μετά «η νέα του ιστορία: η ελληνομακεδονική ή, σωστότερα, η ελληνοπροσφυγική».[12] Αυτή η προσφυγούπολη της Κεντρικής Μακεδονίας ήταν μια από τις πρώτες μικρές πόλεις, με λιγότερους από 5.000 κατοίκους, που είχε σχέδιο πόλεως για την ανοικοδόμησή της, μετά την πυρκαγιά που την κατέστρεψε.[13] Στο τέλος του 1918, ο νομός του Κιλκίς ήταν αυτός που είχε τους περισσότερους κατεστραμμένους οικισμούς. Θεωρείται ως οριακό παράδειγμα, αφού στην απογραφή του 1905 φερόταν να έχει 5.700 κατοίκους και το 1913 είχε χάσει σχεδόν το σύνολο του πληθυσμού του, ενώ το 1928 εμφανίζεται πλέον με 6.864 κατοίκους.[14]

Church and the Population Exchange. The Benaki Museum Collections, Μιλάνο, 2011· *Ανθρωποι και εικόνες. Κειμήλια προσφύγων*, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα, 2010· Kiriaki Tsesmeloglou (επιμ.), *Icônes. Trésors de réfugiés*, κατάλογος έκθεσης, Νάντη, 2016.

12. Σπύρος Καράβας, «Περί κοινότητος ελληνικής εν Κιλκίς, 1901», *Αρχειοτάξιο* 4 (2002) 32.

13. Για την πυρπόλησή της, βλ. Léonidas Embiricos, «Kilkis 1913: territoire, population et violence en Macédoine. Entretien mené par Nikos Sigalas», *European Journal of Turkish Studies* 12 (2011), https://doi.org/10.4000/ejts.4486 (πρόσβαση 18.6.2025).

14. Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και αναδιαρ-

Στο Κιλκίς (του οποίου η βουλγαρική ονομασία ήταν Κουκούτς, Κούκους, Κουκούς ή Κουκούσι) το ελληνικό στοιχείο ήταν ισχνότατο μέχρι την άφιξη των προσφύγων. Ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιωακείμ έγραφε το 1874 ότι «η Επισκοπή Πολυανής άπασα εστί βουλγαρόφωνος». Και το 1875, «οι δε Βούλγαροι εν Κιλκισίω εισίν παντοδύναμοι [...]. Δυστυχώς εν τη Κωμοπόλει εκείνη πάντες εισίν φανατικώτατοι σχισματικοί Βούλγαροι».[15] Στις 12 Ιουλίου 1859 ιδρύθηκε στο Κιλκίς ουνιτική κοινότητα από εκατό περίπου οικογένειες «βουλγαριζόντων», ύστερα από τοπική αναταραχή από? την οποία επωφελήθηκαν οι Λαζαριστές της Θεσσαλονίκης.[16] Η ημερομηνία αυτή αντιστοιχούσε στην υπογραφή της αίτησης προσχωρήσεως στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και της αναγνώρισης της πρωτοκαθεδρίας του πάπα. Το 1885, οι Αδελφές του Ελέους του Αγίου Βικεντίου εγκαταστάθηκαν στην περιοχή και ανέλαβαν ένα εκπαιδευτικό, φιλανθρωπικό και νοσηλευτικό έργο, σύμφωνα με ένα μέρος της βιβλιογραφίας,[17] ενώ σύμφωνα με το άλλο μέρος, που εξετάζει με καχυποψία την παρουσία καθολικών στον ελληνικό χώρο, λειτούργησαν ως όργανα της καθολικής προπαγάνδας των Λαζαριστών της Θεσσαλονίκης.

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου, όπου η καμπάνα μεταφέρθηκε πανηγυρικά στις 23 Νοεμβρίου 1930, είχε βρεθεί στο κέντρο αυτών των διαδικασιών. Περίπου είκοσι χρόνια νωρίτερα, η εφημερίδα *Σκριπ* μιλά για «τα ερείπια της λυκοφωλεάς του άλλοτε Κιλκίς»

θρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στοΧρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, τ. Β1, Αθήνα, 2002, σ. 65-66.

15. Αναστασία Α. Αγγελοπούλου, *«Θρησκευτικές προπαγάνδες στις Μητροπόλεις και Επισκοπές της Νομαρχίας (Βιλαέτι) Θεσσαλονίκης, 1870-1912. Το ζήτημα των διαφιλονικούμενων ιερών τόπων λατρείας στις κατά τόπους Ελληνορθόδοξες Κοινότητες»*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκειολογίας, Θεολογική Σχολή, Πανεπιστήμιο ΕΚΠΑ, 2018, σ. 249.

16. Αθανάσιος Α. Αγγελόπουλος, *Αι ξέναι προπαγάνδαι εις την επαρχίαν Πολυανής κατά την περίοδον 1870-1912*, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 86-87. Επίσης, βλ. πρωτ. Ιωάννης Μανίκας, «Το τάγμα των Λαζαριστών στη Θεσσαλονίκη και η Ουνία. Νέα στοιχεία», *Μακεδονικά* 35 (2005-2006), 215-223. Το κείμενα του Μανίκα, όπως και αυτό της Αγγελοπούλου (*Θρησκευτικές προπαγάνδες*, ό.π., σ. 276-279), κάνουν λόγο για «βουλγαροουνίτες», που κάποιες φορές συγκρούονται με τους «βουλγαροεξαρχικούς», ενώ απέναντί τους, ως αντίπαλοι, είναι οι «ελληνορθόδοξοι», οι μόνοι που υποστηρίζουν την «ορθόδοξη μαρτυρία»· έτσι, μετά την ουνία, τα χωριά του Κιλκίς «επανέρχονταν στην ορθοδοξία ή κυρίως στο σχίσμα».

17. Μάρκος Ν. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Οι Πατέρες Λαζαριστές στην Ελλάδα, Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη (1783-2004)*, Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 159.

και για ένα «παράδοξο ναό» όπου εκκλησιάζονται «αναμίξ Σχισματικοί, καθολικοί και διαμαρτυρόμενοι Βούλγαροι. Ο Ύψιστος Θεός και ο Χριστιανισμός ουδέποτε και από ουδένα εξηυτελίσθη τόσον όσον από τα τέρατα τους Βουλγάρους». Εκεί προστατεύονταν και τρέφονταν, το 1913, διακόσιες οικογένειες που χαρακτηρίζονται ως «Βουλγαροκαθολικοί». Η εφημερίδα επιμένει ότι «η λυκοφωλεά αύτη πρέπει να αποκαθαρισθή» και οι Βούλγαροι «ν' απελαθούν ως επικίνδυνοι εις την δημοσίαν ασφάλειαν».[18]

Ο πολυδιεκδικούμενος ναός πέρασε το 1913 στις Αδελφές του Ελέους του Αγίου Βικεντίου και παρέμεινε στην κυριότητά τους μέχρι το 1926. Στον πρώην παράδοξο ναό των Βουλγάρων, τους οποίους διαδέχτηκαν οι καθολικές μοναχές, ηχούσε, λοιπόν, από το 1930 και για περισσότερο από μια δεκαετία, η φωνή των προσφύγων, χάρη στην καμπάνα του Καρς. Η τοποθέτησή της στη συγκεκριμένη εκκλησία μπορεί να θεωρηθεί ως μία από τις διαδικασίες εξελληνισμού που έλαβαν χώρα στα μέρη που καθορίστηκαν από την ελληνοβουλγαρική διαμάχη.[19] Όμως, σύμφωνα με τον Αναστάσιο Αμανατίδη,[20] η καμπάνα ανέβηκε εκεί γιατί ο ουνίτης αρχιμανδρίτης Επιφάνιος Σιάνωφ, που ιερουργούσε στο Κάτω Θεοδωράκι και, μετά την ένταξη του Κιλκίς στην ελληνική επικράτεια, αναχώρησε κάποια στιγμή για τη Βουλγαρία, πήρε μαζί του την αρχική καμπάνα του Αγίου Γεωργίου. Εγκαταστάθηκε στο χωριό Κούκλενα, που απέχει 5 ή 6 χιλιόμετρα από τη Στενήμαχο. Στο χωριό αυτό βρίσκεται ακόμα η καμπάνα. Το άρθρο τελειώνει με την εξής ρητορική ερώτηση: «Σε ποιον ναό ανήκει η μητρική Καμπάνα του Αγίου Γεωργίου Κιλκίς, και εάν πρέπει να μπει και αυτή στον κατάλογο της διεκδίκησης των απαχθέντων ιερών κειμηλίων από τους Βούλγαρους». Άρα, δύο προσφυγικές καμπάνες συνδέονται με τον Άγιο Γεώργιο: η μία βρίσκεται πλέον στη Βουλγαρία, όπου μετα-

18. Άρθρο με τίτλο «Από την ζωήν των προσφύγων. Η "Νέα Στρώμνιτσα" (Κιλκίς)», εφημ. *Σκριπ*, αρ. 6.549, 21.9.1913, σελ. 3, με υπογραφή Ιωαν. Μαλ. Το τοπωνύμιο «Νέα Στρώμνιτσα» είχε βραχύ βίο, γιατί έπρεπε η νικηφόρα μάχη του Κιλκίς (19-21 Ιουνίου 1913), άρα και το αντίστοιχο όνομα της πόλης, να ενταχθούν «στο πάνθεον της ελληνικής ιστορίας»· βλ. Καράβας, «Περί κοινότητος », ό.π.

19. Είναι γνωστό ότι οι πρόσφυγες χρησιμοποιήθηκαν για τον εξελληνισμό συγκεκριμένων μακεδονικών επαρχιών. Βλ. ενδεικτικά, Τάσος Κωστόπουλος, «Ετερογλωσσία και αφομοιωτικοί σχεδιασμοί: Η περίπτωση της ελληνικής Μακεδονίας μετά την απελευθέρωση (1912-1913)», *Τα Ιστορικά* 36 (2002) 75-128.

20. Αναστάσιος Αμανατίδης, «Η άλλη καμπάνα» (Ιανουάριος 2017), *Ειδήσεις*, https://www.eidisis.gr/arthrografia/i-alli-kampana.html, (πρόσβαση 4.2.2024).

φέρθηκε από Βούλγαρους πρόσφυγες και τον ιερέα τους· και η άλλη ήταν, για κάποια χρόνια, αυτή του Καρς.

Ας θυμίσουμε ότι κλίμα σλαβοφοβίας υπήρχε ήδη από το 1880, όταν ακόμα και η μετακίνηση των Ποντίων προς το Καρς δημιουργούσε ανησυχίες και φόβους για εκρωσιστικές προσπάθειες.[21] Για τον λόγο αυτό, οι Έλληνες έφερναν τους ιερείς τους από τον Πόντο και τη Μικρά Ασία, ώστε να υπάγονται στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και όχι στη ρωσική Ιερά Σύνοδο.[22] Ο Ιασωνίδης έγραφε για την κοινότητα της Καμπαρτίνκα, στην περιοχή του Καρς, όπου μέχρι τότε δεν διδασκόταν η ελληνική γλώσσα και τα παιδιά ήταν «ρωσοδιδασκόμενα», ότι πλέον «τραγουδούσι το τραγούδι του Παύλου Μελά και τραγουδούσι μίαν προς μία τας πόλεις της Μακεδονίας και τα κλέη του 1912-1913».[23] Έτσι μεγάλωναν τα παιδιά στην περιοχή του Καρς.

Άραγε, η Μητρόπολη Πολυανής και Κιλκισίου αρνήθηκε να συνδράμει στο όλο εγχείρημα της μεταφοράς της καμπάνας στο ύψωμα του Αγίου Γεωργίου για να μην ταράξει τις εύθραυστες θρησκευτικές και εθνοτικές ισορροπίες; Άραγε, για τον λόγο αυτό απουσίαζε κατά τον εορτασμό της τοποθέτησης της προσφυγικής καμπάνας στον λόφο ο τότε μητροπολίτης, Κύριλλος Αφεντουλίδης (1928-1942), που ήταν και ποντιακής καταγωγής, αφού κράταγε από τη Σινώπη;[24] Και βέβαια, ειρωνεία της ιστορίας, η καμπάνα, που είχε, όπως φαίνεται, σκοπό να εξελληνίσει ένα πολύπαθο ναό που περνούσε από τα χέρια του ενός στα χέρια του άλλου, είχε κυριλλικά γράμματα και ήταν δώρο ενός τσάρου.

21. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Μεταναστεύσεις Ελλήνων», ό.π., σ. 118.

22. *Στο ίδιο*, σ. 135.

23. Βλάσης Αγτζίδης, «Οι Έλληνες του Καυκάσου (Η περίπτωση των Ελλήνων του Καρς)», στο Δήμος Νέας Ιωνίας - ΚΕΜΙΠΟ, *1922-2022. 100 χρόνια από την Μικρασιατική Καταστροφή. Ο τραγικός ξεριζωμός των Χριστιανικών Πληθυσμών της Ανατολής. Οι διαδρομές σωτηρίας προς την Ελλάδα*, Νέα Ιωνία, 2022, σ. 217-236.

24. Είναι αυτός, όμως, που έκανε την επιμνημόσυνο δέηση και μετέφερε τη λάρνακα των οστών στην τελετή των αποκαλυπτηρίων του Αγνώστου Στρατιώτη, τον Ιούλιο του 1928, παρουσία του πρωθυπουργού της χώρας Ελευθέριου Βενιζέλου και του Κωστή Παλαμά ως εκπροσώπου της Ακαδημίας Αθηνών. Ο Παλαμάς απήγγειλε και ποίημα προς τιμήν των πεσόντων στην ιστορική μάχη του Κιλκίς - Λαχανά (εφημ. *Μακεδονία*, αρ. 5.774, 24.7.1928, σ. 3).

Η προσφυγική καμπάνα με τις κυριλλικές επιγραφές

Η καμπάνα εγκαταλείπεται κατά περιόδους και καταστρέφεται τελικά, γιατί ήταν βαριά, άβολη και είχε σχετικά αχρηστευτεί, αφού είχε αλλοιωμένο ήχο. Και αν όμως οι λόγοι της εγκατάλειψης και της τελικής καταστροφής δεν είχαν μόνο σχέση με τη λειτουργικότητα του αντικειμένου; Ας κάνουμε κάποιες υποθέσεις πάνω σε αυτό το θέμα.

Τα διασωθέντα κειμήλια που έφεραν οι πρόσφυγες από τις χαμένες πατρίδες συνδέονταν κυρίως με την αναλαμπή του βυζαντινού παρελθόντος και του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Άραγε, η καμπάνα καταστράφηκε γιατί δεν είχε κάποια ιδιαίτερη σχέση ούτε με το Βυζάντιο ούτε με το Πατριαρχείο; Όντως, εδώ έχουμε μια άλλη ιστορία, που έχει να κάνει με την εξάπλωση της επιρροής της Ρωσίας στους ορθόδοξους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.[25] Πώς μια καμπάνα με κυριλλικά γράμματα, που είχε κατασκευαστεί στο τέλος του 19ου ή στις αρχές του 20ού αιώνα, καινουργιοφτιαγμένη δηλαδή, μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πανάρχαιο σύμβολο ελληνικότητας, όπως κάποια από τα υπόλοιπα κειμήλια που μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα, σαν την εικόνα της Παναγίας Σουμελά ή το σκήνωμα του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου, τα οποία θεωρούνταν και θαυματουργά;

Να ανοίξω εδώ μια παρένθεση: Ο θρησκευτικός ρόλος μιας καμπάνας δεν είναι ιδιαίτερα σημαντικός, αφού πρόκειται για ένα απλό ιερό σκεύος που δεν έχει την ίδια θεολογική βαρύτητα με μια εικόνα ή με τα λείψανα των αγίων.[26] Έτσι κι αλλιώς, μια καμπάνα σπάνια συνδέεται άμεσα με θαυματουργικές επεμβάσεις στις λαϊκές παραδόσεις.

25. Αυτό αποτελεί ένα από τα αντικείμενα μελέτης του ευρωπαϊκού προγράμματος RICONTRANS, στο οποίο συμμετείχα για τέσσερα χρόνια. Θα ήθελα να ευχαριστήσω δύο μέλη του προγράμματος, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη συγγραφή του άρθρου αυτού: την Αναστασία Δρανδάκη, που με κάλεσε να συμμετάσχω στο σεμινάριο του ΕΚΠΑ «1922-2022, ο μακρύς αιώνας των προσφύγων. Ταυτότητα, μνήμη και ενσωμάτωση των προσφυγικών πληθυσμών μέσα από τα εκκλησιαστικά κειμήλια και τις προφορικές μαρτυρίες», που οργάνωνε μαζί με τη Δήμητρα Λαμπροπούλου· και την Κατερίνα Στάθη, που επέστησε την προσοχή μου στην επετειακή αναβίωση της καμπάνας του Καρς.

26. Για το προσφυγικό, επίσης, σκήνωμα του Αγίου Ιωάννη του Ρώσου, που αποτελεί μια ενδιαφέρουσα περίπτωση λόγω της ρωσικής καταγωγής του αγίου και των ρωσικών αφιερωμάτων που μεταφέρθηκαν από την Καππαδοκία στο Νέο Προκόπι της Εύβοιας, βλ. Katerina Seraïdari, «Saint John the Russian (ca. 1690-1730) and the Spread of his Cult», *Chronos, Revue d'Histoire de l'Université de Balamand* 42 (2021) 1-29.

Γνωρίζω μόνο μία τέτοια περίπτωση, αυτή της Παναγίας της Νέας Μονής στη Χίο: Όταν ράγισε μια καμπάνα της μονής, αποφασίστηκε να τη στείλουν στη Βενετία για να την ξαναλιώσουν. Καθώς το βενετσιάνικο πλοίο που τη μετέφερε δέχτηκε επίθεση από τον ξακουστό Βαρβαρόσα, ο καπετάνιος διέταξε τους ναύτες να σπάσουν ένα κομμάτι από την καμπάνα και να το βάλουν στο κανόνι για να χτυπήσουν το πειρατικό, το οποίο βυθίστηκε αμέσως με το χτύπημα. Ο καπετάνιος έφτιαξε τελικά την καμπάνα με δικά του έξοδα, για να ευχαριστήσει την Παναγία για το θαύμα της.[27]

Ούτε έχουν γραφτεί πολλές μονογραφίες από ιστορικούς τέχνης για μια καμπάνα,[28] όπως έχουν γραφτεί για τόσες εικόνες ή άλλα εκκλησιαστικά αντικείμενα. Πρέπει, επίσης, να αναφερθεί ότι υπάρχουν και προσφυγικές καμπάνες που δεν έφυγαν από τις χαμένες πατρίδες. Ο Alex Rodriguez Suarez απαριθμεί κάποιες χριστιανικές καμπάνες που βρίσκονται σήμερα σε τουρκικά μουσεία: μία είναι του 1890 και έχει αρμενικές επιγραφές· άλλη έχει κατασκευαστεί στον Πειραιά το 1906· μια μεγάλη, που προέρχεται από το Αϊβαλί, έχει φτιαχτεί στη Γερμανία το 1863 και βρίσκεται τώρα στο Μουσείο της Περγάμου· μια άλλη, που είναι ρωσική και προέρχεται από το μνημείο που οι Ρώσοι έκαναν στην Κωνσταντινούπολη για τους Ρώσους στρατιώτες του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877-1878 που έπεσαν στο πεδίο της μάχης, εκτίθεται πλέον στο Πολεμικό Μουσείο της πόλης αυτής· τέλος, μία που φτιάχτηκε στη Σύρο το 1876 βρίσκεται σε μουσείο στην περιοχή της Αττάλειας.[29] Γίνεται λόγος και για μια καμπάνα με ελληνικές επιγραφές που βρίσκεται όχι σε μουσείο αλλά στο Ρολόι της Αττάλειας, και μάλιστα λείπει το γλωσσίδι της και στη θέση του έχει μπει μια λάμπα.[30] Το ίδιο άρθρο αναφέρεται σε παράδοση σύμφωνα με την οποία μια χριστιανική καμπάνα της Αττάλειας

27. Βλ. Αρχιμ. Θεοφύλακτος Μαρινάκης, *«Παναγίες» θαυματουργές*, Θεσσαλονίκη, 1995, σ. 385-386.

28. Η βιβλιογραφία είναι μικρή και πολύ πρόσφατη. Βλ. ενδεικτικά Βάλια Αγγελάκη, «Τρεις βενετσιάνικες καμπάνες από την Κυριάννα Ρεθύμνου», στο Τόνια Κιουσοπούλου και Βίκυ Φωσκόλου (επιμ.), *Grata Dona. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Γκράτζιου*, Ηράκλειο, 2023, σ. 27-40, ιδιαίτερα σ. 30, όπου οι καμπάνες και τα κανόνια εντάσσονται στην ίδια κατηγορία, όσον αφορά το χυτήριο και την κατασκευή ή επιδιόρθωσή τους.

29. Alex Rodriguez Suarez, «Two Church Bells from Antalya: Traces of the Religious Soundscape of the Late Ottoman period», *Adalya* 23 (2020) 517-519.

30. *Στο ίδιο*, σ. 518.

καταστράφηκε γιατί κάποιοι πίστευαν ότι περιείχε χρυσάφι.[31] Ας σημειωθεί ότι ίδια παράδοση υπήρχε και για την καμπάνα του Καρς, και μπορεί να θεωρηθεί ως λόγος που την οδήγησε στο χυτήριο της Θεσσαλονίκης. Αλλά, βεβαίως, χρυσάφι δεν βρέθηκε μετά τη διάλυσή της.

Ας γυρίσουμε, όμως, πίσω στο Κιλκίς και στους διαφορετικούς προσφυγικούς πληθυσμούς που συνδέονται με την πόλη την περίοδο εκείνη. Πέρα από τους Βούλγαρους που το εγκαταλείπουν και τους Ποντοκαυκάσιους οι οποίοι εγκαθίστανται σιγά-σιγά, σημαντική παρουσία έχουν οι Στενημαχιώτες. Όταν φτάνει η καμπάνα στον λόφο, το 1930, μιλάει στο πλήθος ο γυμνασιάρχης Αθανάσιος Τσούντας, ο οποίος ήταν από τη Στενήμαχο της Βουλγαρίας και εγκαταστάθηκε στο Κιλκίς το 1926, μόλις τέσσερα χρόνια νωρίτερα. Ένα χρόνο πριν τη μεταφορά της καμπάνας, το 1929, εκδόθηκε στην Αθήνα μια μονογραφία για τη Στενήμαχο?, όπου διαβάζουμε ότι στις εκκλησίες της πόλης «είχον επί τε των τοιχογραφιών και των εικόνων και των ιερών σκευών Ελληνικάς επιγραφάς, ουδεμίαν δε Βουλγαρικήν».[32] Έφυγαν λοιπόν από τη Βουλγαρία οι Στενημαχιώτες, όπου δεν υπήρχε, καθώς λέγαν, καμία βουλγαρική επιγραφή στα μέρη τους και στους ναούς τους, και ήρθαν στην Ελλάδα και βρέθηκαν να χαιρετούν το εθνικό φρόνημα των προσφύγων του Καρς, που έφεραν μαζί τους μια καμπάνα με κυριλλικές επιγραφές;

Το θέμα των επιγραφών είχε ιδιαίτερη πολιτική και εθνική σημασία ήδη από το τέλος του 19ου αιώνα. Το 1900, ο μητροπολίτης Πολυανής Παρθένιος αναφέρει την παρότρυνση «βουλγαροουνιτών» ιερέων προς τους εξαρχικούς ομολόγους τους της περιοχής να απαλείψουν τις ελληνικές επιγραφές από τις εικόνες των εκκλησιών τους.[33] Κατά την επέτειο της νίκης της μάχης του Κιλκίς, το 1915, ένας Έλληνας ταγματάρχης παραβιάζει την εξωτερική θύρα του ναού του Αγίου Γεωργίου (όπου στήθηκε η καμπάνα το 1930), επειδή οι καθολικές καλόγριες αρνούνταν να δώσουν τα κλειδιά: «Τότε ήταν που ξύστηκε με το ξίφος Έλληνα στρατιώτη η σλαβική (κυριλλική) γραφή σε εικόνα αγίου,

31. *Στο ίδιο*, σ. 520.

32. Κοσμάς Μυρτίλος Αποστολίδης, *Ο Στενίμαχος: ήτοι Συνοπτική της πόλεως Στενιμάχου ιστορία από των παλαιών μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Αθήναι, 1929, σ. 46.

33. Ιωάννης Α. Σκούρτης, *Ανέκδοτο κατάστιχο της αλληλογραφίας του Πολυανής Παρθένιου (1900). Αγώνες του ιεράρχη κατά των ξένων προπαγανδών*, Θεσσαλονίκη, 2002, σ. 193.

για να φανούν από κάτω τα μητρικά ελληνικά γράμματα!».[34] Η εφημερίδα *Εμπρός*,[35] σε μια πολύ μικρή στήλη με τον τίτλο «Η πράξις των Κιλκισιωτών», σχολιάζει αρνητικά την «κατάληψη» του «εκεί καθολικού ναού», που έγινε για να βρεθούν «αποδείξεις» για την «Ελληνικότητά» του.

Πώς θα μπορούσε, λοιπόν, στη Μακεδονία γενικότερα και ακόμα περισσότερο στο Κιλκίς, να γίνει αποδεκτή μια προσφυγική καμπάνα με κυριλλικές επιγραφές; Πώς μπορούσε ένα τέτοιο αντικείμενο να χαρακτηριστεί «διατηρητέο» ή «μουσειακό»; Μπορούμε να κάνουμε την υπόθεση ότι οι κυριλλικές επιγραφές έπαιξαν κάποιο ρόλο στην απόρριψη της καμπάνας, κάτι που θα μας βοηθούσε κάπως να καταλάβουμε γιατί εγκαταλείφθηκε στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης για χρόνια και αργότερα στο Κιλκίς έμεινε κατάχαμα, χωρίς κανείς να νοιάζεται γι' αυτήν, και κατόπιν καταστράφηκε στο χυτήριο. Το κειμήλιο αυτό δεν αντιστοιχούσε στα κριτήρια του κλασικού προσφυγικού αντικειμένου, που παραπέμπει στη δόξα του Βυζαντίου. Δεν ήταν, δηλαδή, συμβατό με το εθνικό αφήγημα που είχε καταρτιστεί από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο και πέρα.

Η καμπάνα ήταν ρώσικη και άρα μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν και λίγο ύποπτηΕπανάστασης. Θεωρείτο, γενικότερα, ότι οι Καυκάσιοι «μπολσεβικίζουν και λίγο», όπως δείχνουν διάφορες πηγές: η κατηγορία του «μπολσεβικισμού» τους αποδιδόταν εύκολα.[36] Ιδιαίτερα οι Καρσλήδες, που ήρθαν στην Ελλάδα μετά το 1922, θεωρούνταν ως η πλέον συμπαγής φιλοκομμουνιστική ομάδα. Επικρατούσε, δηλαδή, η άποψη ότι οι πληθυσμοί αυτοί είχαν επαφές από νωρίς με τα ρωσικά επαναστατικά κινήματα και τις ιδέες τους. Το 1943 το Κιλκίς περιήλθε υπό βουλγαρική κατοχή. Η περιοχή ήταν μείζον κέντρο αντάρτικης αντιστασιακής δράσης, αν και, «εκτός από τους φιλικά προσκείμενους προς το ΕΑΜ Καυκάσιους Ποντίους, που ήταν και η πλειοψηφούσα ομάδα στην περιοχή του Κιλκίς, οι υπόλοιπες ομάδες στράφηκαν εναντίον του ΕΑΜ».[37] Στη δίκη

34. Αμανατίδης, «Η άλλη καμπάνα», ό.π.

35. Εφημ. *Εμπρός*, αρ. 6745, 28.7.1915, σ. 3.

36. Ελένη Ιωαννίδου, «Η προσφυγική Καλαμαριά», Ιωάννης Κολιόπουλος και Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιία*, Αθήνα, 2009, σ. 297.

37. Τάσος Χατζηαναστασίου, «Ο πρώτος γύρος του εμφυλίου πολέμου στη γερμανοκρατούμενη δυτική πλευρά του Στρυμόνα, Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 1943», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 12-13 (2001-2002) 181.

της Θεσσαλονίκης, τον Φλεβάρη του 1948, μάρτυρας καταθέτει ότι δεν ήθελε «τον κομμουνισμόν, δηλαδή τους Σλαύους», ενώ το άρθρο της εφημερίδας *Εμπρός*, που καλύπτει τη δίκη, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι την αρχηγία την είχαν «Καυκάσιοι και άλλοι εκ Ρωσσίας και Καρς καταγόμενοι συμμορίται».[38]

Υπάρχει, μάλιστα, στο αρχείο του Θανάση Βαφειάδη μια φωτογραφία με δυο νεαρούς και αγένειους αντάρτες του ΕΛΑΣ, που ποζάρουν, ο ένας με το όπλο του και ο άλλος με τα φυσίγγια γύρω από το στήθος, μπροστά στην καμπάνα που είναι κατάχαμα, στο κέντρο της πόλης και μέσα στα χιόνια. Είναι αλήθεια ότι εμείς κάνουμε να μιλούν και τα αντικείμενα και τις φωτογραφίες και, κάποιες φορές, και τις αρχειακές πηγές ακόμα. Δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι οι δύο αυτοί Ελασίτες είχαν προσέξει τις κυριλλικές επιγραφές της καμπάνας. Πιθανότατα, πόζαραν μπροστά της γιατί αποτελούσε πλέον ένα από τα αξιοπερίεργα «μνημεία» της πόλης. Άλλωστε, σε μια άλλη φωτογραφία, τραβηγμένη πιθανά το 1946, βλέπουμε έναν Άγγλο στρατιώτη καθισμένο πάνω στην καμπάνα.

Κατά κάποιο τρόπο, η καμπάνα πήγε σε λάθος τόπο από την αρχή, από την άφιξή της στη Θεσσαλονίκη, και μετά στο Κιλκίς. Γιατί ποιο ρόλο θα μπορούσε να παίξει σε σχέση με τις διαδικασίες εξελληνισμού των μακεδονικών επαρχιών που έλαβαν χώρα μετά την εγκατάσταση των προσφύγων; Τελικά, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η καμπάνα ενσωματώθηκε στην ελληνική κοινωνία μέσω της απόρριψής της και της παραγωγής θυγατρικών αντικειμένων. Έτσι ώστε να μπορούμε σήμερα να μιλούμε γι' αυτή με νοσταλγία.

Η καμπάνα συνδέεται, τελικά, με τρία τραυματικά γεγονότα για την ελληνική κοινωνία, που δημιούργησαν προσφυγοποιημένους πληθυσμούς και μεταναστευτικά ρεύματα: από τη μια, με τον πρώτο διωγμό και την Καταστροφή του 1922, την προσφυγιά και τις χαμένες πατρίδες· και, από την άλλη, με δύο διαμάχες, την ελληνοβουλγαρική διαμάχη στη Μακεδονία και τον Εμφύλιο. Η μάχη του Κιλκίς το 1913 ήταν όχι μόνο η φονικότερη σύγκρουση των Βαλκανικών Πολέμων αλλά και το μέρος όπου κρίθηκε η τύχη των ελληνοβουλγαρικών συγκρούσεων. Ανάλογα φονική ήταν και η μάχη του Κιλκίς, η οποία έλαβε χώρα περίπου τριάντα χρόνια αργότερα, στις 4 Νοεμβρίου 1944.

38. *Εμπρός,* αρ. 923, 29.2.1948, σ. 6. Ο τίτλος του άρθρου ήταν σχετικός: «*Απεκαλύφθη εις την δίκην της Θ/νίκης ότι Καυκάσιοι διευθύνουν τας συμμορίας*».

Οι διαστάσεις της «ξεπερνούν το τοπικό, όχι μόνο για τον αριθμό των νεκρών» (και την «πτωματολογία» που αναπτύχθηκε γύρω από το θέμα) αλλά και γιατί εκεί, «στην Ελλάδα της Κατοχής και στο μικρό αλλά πολύπαθο Κιλκίς αναμετρήθηκαν δυο κόσμοι».[39]

Σε μια ελληνική κοινωνία που ήθελε να αποσιωπήσει και να ξεχάσει, τι πιθανότητες υπήρχαν για μια καμπάνα ρωσική να γίνει μουσειακό αντικείμενο στο Κιλκίς το 1956, λίγα μόλις χρόνια μετά το τέλος του Εμφυλίου;

39. Γιώργος Μαργαρίτης, «65 χρόνια από τη μάχη στο Κιλκίς. Αναμετρήθηκαν δυο κόσμοι», εφημ. *Ριζοσπάστης*, αρ. 10.540, 29.11.2009, σ. 11.

Μνήμες Μικράς Ασίας: Αναζητώντας αφηγηματικές συγκλίσεις και αποκλίσεις σε μουσεία της Αθήνας

Μάρλεν Μούλιου

I

Ο Αντώνης Λιάκος, στο εισαγωγικό του σημείωμα στη συλλογική έκδοση *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, κάνει ευθύς εξαρχής μια καίρια επισήμανση. Σημειώνει ότι:

> το 1922 είναι ένας κατεξοχήν τόπος μνήμης για τους Έλληνες. Πρόκειται για έναν νοητό τόπο ο οποίος συγκροτήθηκε από όλα εκείνα τα στοιχεία που τον κάνουν παραδειγματικό: τραύμα, απώλεια, έξοδος. Το τραύμα ως διάβαση μέσα από τη βία, το θάνατο και το φόβο. Το τραύμα ως απώλεια... Οι σημερινές γενιές βέβαια δεν έχουν τα βιώματα των ανθρώπων του ξεριζωμού. Ωστόσο το βιωμένο τραύμα έγινε πολιτισμικό τραύμα. Δεν βασίζεται δηλαδή στην εμπειρία, αλλά στη μετάδοσή της, στην πολιτισμική αναπαραγωγή της.[1]

Ως απόγονος τρίτης γενιάς Μικρασιατών, πραγματοποίησα πριν από λίγα χρόνια ένα πολύ σύντομο ταξίδι επιστροφής στον προγονικό τόπο, το προάστιο Σεβντίκιοϊ της Σμύρνης, συνοδευόμενη από Τουρκάλα συνάδελφο και φίλη με καταγωγή από τη Σμύρνη. Είδα τον σιδηροδρομικό σταθμό, ένα από τα ελάχιστα, πλέον, εναπομείναντα τοπόσημα από τις διηγήσεις του παππού μου, να αποκτά συγκεκριμένη τρισδιάστατη μορφή

1. Αντώνης Λιάκος, «Εισαγωγή», Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα, 2011, σ. 11.

και δεν έχασα την ευκαιρία να φωτογραφηθώ μπροστά του. Αισθάνθηκα την αύρα του αέρα και την ποιότητα του φωτός ενός υπαρκτού αν και, ουσιαστικά, ξένου τόπου, ενώ στην περιήγησή μου συνάντησα έναν κοινοτικό χώρο ιστορίας, δυστυχώς κλειστό την ώρα της δικής μου επίσκεψης, με ορατά κάποια λιγοστά ελληνικά χαρακτηριστικά (Εικόνα 1). Σε έναν τόπο σχεδόν εξολοκλήρου επαναδομημένο, με ελάχιστα εναπομείναντα κατάλοιπα της εποχής των αρχών του 20ού αιώνα, αυτός ο κοινοτικός χώρος μνήμης φαινόταν να αποτελεί μια πύλη εισόδου σε μια άλλη εποχή της ιστορίας του τόπου.

Εικόνα 1: Κέντρο ιστορίας, Σεβντίκιοι Σμύρνης (Φωτογραφικό Αρχείο Μ. Μούλιου)

Όπως είναι αναμενόμενο, οι εκδόσεις, τα αφιερώματα και οι εκθέσεις για το 1922 πολλαπλασιάζονται στην Ελλάδα.[2] Σε προσωπικό επίπεδο με απασχολεί ιδιαίτερα πώς το συλλογικό τραύμα του διωγμού έχει επηρεάσει τη μνήμη, την ταυτότητα και τη ζωή

2. Από την εκτενή σχετική βιβλιογραφία αναφέρω ενδεικτικά το Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα, 2018, καθώς και τον κατάλογο της έκθεσης της Βουλής των Ελλήνων, *Ιστορίες επιβίωσης. Μικρασιάτες πρόσφυγες και εργασία στις νέες πατρίδες*, επιμ. Μ. Καμηλάκη, Αθήνα, 2022 και της έκθεσης του Μουσείου Μπενάκη, *Μικρά Ασία. Λάμψη - Καταστροφή - Ξεριζωμός - Δημιουργία*, επιμ. Ε. Αράπογλου, Αθήνα, 2022.

των απογόνων των Μικρασιατών προσφύγων και πώς αυτό μεταφέρθηκε ως αφήγημα σε μουσεία και εκθέσεις, τον δικό μου, δηλαδή, φυσικό χώρο έρευνας και μελέτης, πώς αποτελούν και τα ίδια εκφάνσεις αυτού του τραύματος και της επεξεργασίας του.

Θέλησα, λοιπόν, να διερευνήσω τις αφηγηματικές προσεγγίσεις και τις θεματικές εστιάσεις που επέλεξαν για το 1922 διαφορετικά μεταξύ τους μουσεία, με στόχο να ανιχνεύσω συγκλίσεις και αποκλίσεις. Συγκέντρωσα πολύ υλικό από δέκα μουσειακούς χώρους στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής, πολύ περισσότερο από όσο μπορώ να εντάξω σ' ένα σύντομο κείμενο. Πέντε από τα δείγματα αποτελούν μόνιμες μουσειακές δομές με απόλυτη θεματική εστίαση, μικρά ή μεγαλύτερα μουσεία σε προσφυγικές γειτονιές, όπως το Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Συλλόγου Μικρασιατών Ελευσίνας, το Μουσείο Μικρασιατικού Πολιτισμού Αιγάλεω του Συλλόγου Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνίες», τα μουσεία της Εστίας Νέας Σμύρνης, το Ψηφιακό Μουσείο Νέας Σμύρνης,[3] το Μουσείο Μικρασιατικού Ελληνισμού «Φιλιώ Χαϊδεμένου». Τα άλλα πέντε παραδείγματα αφορούν περιοδικές εκθέσεις που φιλοξενήθηκαν ή ακόμη φιλοξενούνται σε εθνικής εμβέλειας μουσεία ή και βιβλιοθήκες ελληνικού πολιτισμού: η έκθεση *Μικρά Ασία* στο Μουσείο Μπενάκη,[4] η έκθεση *Το έπος της Ανατολής στη φαντασία των Ελλήνων. Η Μικρασιατική Καταστροφή στη λογοτεχνία του μεσοπολέμου* στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη,[5] η έκθεση *Από τη Μεγάλη... στη σύγχρονη Ελλάδα. Μέρος Α΄* του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, και οι εκθέσεις του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου *Η Σμύρνη στις αρχές του 20ού αιώνα* και *Κειμήλια προσφύγων. 100 χρόνια στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο*. Στο δείγμα προστίθεται και η έκθεση *Αντικείμενα Τόποι: 1922-2022* (βλ. κείμενο Π. Πετρίδη στον παρόντα τόμο), στην οποία είχα προσωπική εμπλοκή ως μέλος της επιστημονικής ομάδας και ως παραχωρήτρια εκθεμάτων. Ο σχολιασμός μου, όμως, θα εστιάσει μόνο σε τρία παραδείγματα, καθώς

3. Το Μουσείο Νέας Σμύρνης κυκλοφόρησε πολυτελή έκδοση για την ιστορία της πόλης, η οποία διατίθεται αποκλειστικά στους δημότες Ν. Σμύρνης· βλ. Γιώργος Γιαννακόπουλος και Βαγγέλης Χατζατουριάν (επιμ.), *Νέα Σμύρνη. Από την Καταστροφή στη δημιουργία*, Δήμος Νέας Σμύρνης, Ν. Σμύρνη, ²2019.

4. Βλ. Εβίτα Αράπογλου (επιμ.), *Μικρά Ασία. Λάμψη - Καταστροφή - Ξεριζωμός - Δημιουργία*, Μουσείο Μπενάκη - Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 2022.

5. Βλ. Ναταλία Βογκέικωφ-Brogan και Νατάσα Λαιμού (επιμ.) *Το έπος της Ανατολής στη φαντασία των Ελλήνων. Η Μικρασιατική Καταστροφή στη λογοτεχνία του Μεσοπολέμου*, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Αθήνα, 2022.

καθένα εκπροσωπεί μια άλλη πτυχή της διαχείρισης της εμπειρίας του τραύματος: το ένα στην Ελευσίνα, το άλλο στο Αιγάλεω και το τρίτο στη Νέα Φιλαδέλφεια.

Πρώτα, όμως, σταχυολογώ εν συντομία μερικές βασικές επισημάνσεις για το διαγενεακό τραύμα και ειδικότερα του ξεριζωμού του 1922, καθώς με βοήθησαν να αντιληφθώ καλύτερα τα ζητήματα που εγείρονται από το υπό μελέτη μουσειακό υλικό.

II

Ο Vamik Volkan, παγκοσμίως αναγνωρισμένος ψυχοθεραπευτής και μελετητής του διαγενεακού τραύματος, έχει επισημάνει ότι μέσω της ψυχαναλυτικής έρευνας είναι πλέον σαφές ότι η διαγενεακή μετάδοση είναι κάτι πολύ περισσότερο από τη μίμηση της συμπεριφοράς των γονέων από το παιδί ή την ανάπτυξη δικών του ιδεών για το τραύμα με βάση τις ιστορίες που διηγείται (ή δεν διηγείται) η παλαιότερη γενιά για το θέμα αυτό. Ουσιαστικά είναι το τελικό αποτέλεσμα κυρίως ασυνείδητων ψυχολογικών διεργασιών, που επηρεάζουν την ταυτότητα του παιδιού και του αναθέτουν ασυνείδητα ορισμένα καθήκοντα. Ο Volkan επισημαίνει ότι είναι πλέον ευρέως αποδεκτό, κυρίως μέσω μελετών σε παιδιά και εγγόνια επιζώντων του Ολοκαυτώματος, ότι οι τραυματικές εμπειρίες των στρατοπέδων θανάτου και της γενοκτονίας μεταβιβάστηκαν σε πολλές χιλιάδες μέλη μιας μεγάλης ομάδας, γιατί όταν πολλά μέλη μιας ομάδας βιώνουν ένα σοβαρό και συλλογικό τραύμα, τα τραυματικά γεγονότα επηρεάζουν όλους όσοι βρίσκονται κάτω από την κοινή εθνική ή εθνοτική «σκηνή» και δεν πρόκειται απλώς για πολλά άτομα αυτής της ομάδας που μοιράζονται παρόμοια συμπτώματα διαταραχής μετατραυματικού στρες. Ενώ κάθε άτομο σε μια τραυματισμένη μεγάλη ομάδα έχει τη δική του μοναδική ταυτότητα και προσωπική αντίδραση στο τραύμα, όλα τα μέλη μοιράζονται τις νοητικές αναπαραστάσεις των τραγωδιών που έχουν συμβεί στην ομάδα. Καθώς το «επιλεγμένο τραύμα» (chosen trauma, όπως το ονομάζει) περνάει από γενιά σε γενιά, αλλάζει και λειτουργία. Η ιστορική αλήθεια σχετικά με το γεγονός δεν είναι πλέον σημαντική για τη μεγάλη ομάδα, αλλά αυτό που είναι σημαντικό είναι ότι, μέσω του μοιράσματος του επιλεγμένου τραύματος, τα μέλη της ομάδας συνδέονται μεταξύ τους. Με άλλα λόγια, το επιλεγμένο τραύμα υφαίνεται στον καμβά της εθνοτικής «σκηνής» και γίνεται αναπόσπαστο μέρος της ταυτότητας της ομάδας. Αυτό το νήμα, ωστόσο, μπορεί να είναι ή να μην είναι άμεσα εμφανές ανά πάσα στιγμή – μπορεί να

διαπλέκεται με άλλα νήματα ή μπορεί να παραμένει αδρανές για μεγάλο χρονικό διάστημα. Οι ηγέτες διαισθητικά φαίνεται να γνωρίζουν πώς να επανενεργοποιήσουν ένα επιλεγμένο τραύμα, ιδίως όταν η μεγάλη ομάδα τους βρίσκεται σε σύγκρουση ή έχει περάσει από μια δραστική αλλαγή και χρειάζεται να επαναβεβαιώσει ή να ενισχύσει την ταυτότητά της.[6]

Η Λίμπυ Τατά Αρσέλ, κλινική ψυχολόγος με μεγάλη εμπειρία στη θεραπεία θυμάτων πολέμου στην πρώην Γιουγκοσλαβία, απόγονος δεύτερης γενιάς Μικρασιατών και η ίδια, γράφει πως υπάρχει μια παραδοξότητα στις μελέτες για το 1922, ότι «ενώ σχεδόν όλες οι αναλύσεις –βιογραφικές και μη, επιστημονικές και μη, ιστορικές και κοινωνιολογικές– χρησιμοποιούν τις φράσεις "το τραύμα της προσφυγιάς" ή το "τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής" ως εντελώς αυτονόητες έννοιες, δεν περιλαμβάνουν τον ορισμό του τραύματος, ούτε συστηματικές ψυχολογικές αναλύσεις των τραυμάτων των προσφύγων».[7]

Βεβαίως, μπορεί αυτό να μην ισχύει κατ' απόλυτο βαθμό μετά από μια δεκαετία από τότε που πρωτοκυκλοφόρησε αυτό το βιβλίο, ωστόσο αποτελεί μια ενδιαφέρουσα αφετηρία προβληματισμού για το θέμα που μας απασχολεί. Σημειώνει, δε, η Τατά Αρσέλ τη διάκριση ανάμεσα στο λεγόμενο «πολιτισμικό τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής» και στο «παγιωμένο πολιτισμικό μικρασιατικό τραύμα». Το μεν πρώτο, το οποίο προέκυψε έπειτα από το αρχικό τραύμα του ξεριζωμού, όπως το βίωσε η πρώτη γενιά, με την ευαισθητοποίηση της συνείδησης, της μνήμης και της ταυτότητας της δεύτερης και τρίτης γενιάς, περιέχει ανάμεικτα συναισθήματα, θεμελιώδεις αξίες, συναισθηματικές και αισθητικές λεκτικές αναπαραστάσεις και αποτελεί κίνητρο για

6. Vamik Volkan, «Transgenerational Transmissions and "Chosen Trauma": An Element of Large-Group Identity», *Opening Address, XIII International Congress International Association of Group Psychotherapy*, Λονδίνο, 1998. Τα κείμενα και οι ομιλίες του για το θέμα είναι πολλές και εμπλουτίζονται με διαφορετικά παραδείγματα. Εδώ αναφέρουμε ενδεικτικά την κεντρική ομιλία που απηύθυνε στο 13ο Διεθνές Συνέδριο Ομαδικής Ψυχοθεραπείας, που πραγματοποιήθηκε τον Αύγουστο του 1998 στο Λονδίνο. Για μια πιο πρόσφατη αναφορά σε ποικίλες μελέτες για το διαγενεακό τραύμα, από την δεκαετία του 1960 και εξής, βλ. Tori De Angelis, «War's enduring legacy: How does trauma haunt future generations?», *American Psychological Association*, 5.12.2023, https://www.apa.org/topics/trauma/trauma-survivors-generations (πρόσβαση 26.2.2024).

7. Λίμπυ Τατά Αρσέλ, *Με το Διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*, Αθήνα, 2014, σ. 27-28.

δημιουργική επανόρθωση.[8] Σημειώνει ότι το πολιτισμικό τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής δεν στρέφει το βλέμμα μόνο στο παρελθόν, αλλά αντιπροσωπεύει μια δημιουργική αναζήτηση ταυτότητας στο παρόν. Έτσι, προσπαθεί να εξηγήσει την άνθιση της «μικρασιατικής ταυτότητας» σε ένα μέρος των απογόνων ως μια πιθανή αντίδραση στη γρήγορη ελληνοποίηση. Εφόσον η εθνική ταυτότητα των προσφυγογενών δεν είναι πια ένα ανοικτό ζήτημα, οι απόγονοι της δεύτερης και τρίτης γενιάς νιώθουν ελεύθεροι να αναπτύξουν μια επιμέρους μικρασιατική ταυτότητα με υπερηφάνεια. Έτσι, λοιπόν, όπως επισημαίνει η Τατά Αρσέλ, «ως έκφραση αυτής της συλλογικής μνήμης του πολιτισμικού τραύματος και στο πλαίσιο επεξεργασίας του, μπορούμε να εντάξουμε διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις, όπως τη συγκρότηση και δυναμική δράση πολυάριθμων προσφυγικών συλλόγων, τις πλούσιες επιστημονικές και καλλιτεχνικές δράσεις τους, την ίδρυση προσφυγικών μουσείων, την διοργάνωση προσκυνηματικών ταξιδιών επιστροφής κ.λπ.»[9]

Το δεύτερο, το «παγιωμένο πολιτισμικό μικρασιατικό τραύμα», στοχεύει στη διατήρηση του τραύματος και του άσβεστου θυμού από γενιά σε γενιά, αντί στη διεργασία του πρώτου. Η παγίωση βασίζεται στην άρνηση της πραγματικότητας και σε ένα συνεχή θρήνο. Η διαδικασία του πένθους δεν μπορεί να τελειώσει, γιατί οι θρηνούντες δεν έχουν αποδεχθεί τον αποχωρισμό. Έτσι, καταλήγει να ορίζεται από φανατισμό και μισαλλοδοξία, με αποτέλεσμα το συναίσθημα που κυριαρχεί να είναι η απαξίωση του Άλλου.[10]

Θα επιχειρήσω, λοιπόν, ένα σύντομο σχολιασμό των τριών παραδειγμάτων που επέλεξα, αναζητώντας μέσα από αυτά μια γενεαλογία μουσειακών νοηματοδοτήσεων της μικρασιατικής μνήμης. Στη σκέψη μου, καθώς μελετούσα το υλικό, είχα τα εξής βασικά ερωτήματα: πώς αυτοπροσδιορίζεται το μουσείο, τι, πού, πώς, για ποιον, από ποιους και γιατί εκτίθεται η μικρασιατική μνήμη με τον τρόπο που εκτίθεται.

8. *Στο ίδιο, σ*. 31-32.
9. *Στο ίδιο, σ*. 450.
10. *Στο ίδιο, σ*. 32.

III

Το Μουσείο Ιστορίας και Λαογραφίας Συλλόγου Μικρασιατών Ελευσίνας εγκαινιάστηκε μόλις το 2013, μετά από κόπους πολλών ετών, όπως σημειώνουν οι ιδρυτές του. Στο πλαίσιο της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας Ελευσίνα 2023, το Μουσείο είχε την τιμητική του. Είναι το νεότερο εκ των τριών μουσείων που θα σχολιαστούν στο παρόν κείμενο και στεγάζεται σε μια προσφυγική κατοικία στον μικρασιατικό Συνοικισμό της Ελευσίνας. Αποτελεί ένα κατεξοχήν μουσείο κοινότητας,[11] ενταγμένο στο χωρικό περιβάλλον μιας αρχαίας πόλης, με πολύ σύνθετη σύγχρονη ανθρωπογεωγραφία, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τον 20ό αι. και εξής. Είναι όμως και ένα μουσείο της γειτονιάς του Συνοικισμού, ο οποίος αποτελεί προέκταση της χωρικής του οντότητας στα σοκάκια, στα στενά, στις αυλές, πέρα δηλαδή από το κέλυφος του μουσειακού προσφυγικού σπιτιού (Εικόνα 2).

Εικόνα 2: Φυλλάδιο και έκδοση του Μουσείου Ιστορίας
και Λαογραφίας Συλλόγου Μικρασιατών Ελευσίνας (Φωτογραφικό Αρχείο Μ. Μούλιου)

11. Για τα μουσεία κοινοτήτων η βιβλιογραφία είναι αρκετά εκτενής. Ενδεικτικά βλ. Karen Brown κ.ά. (επιμ.), *Communities and Museums in the 21st Century: Shared Histories and Climate Action*, Λονδίνο, 2023· Yi Song, Filippo Gilardi και Celia Lam, «Building culturally sustainable communities. Community museums and transmedia storytelling», *Museum Management and Curatorship*, 39/1 (2024) 2-19· Jamie Locke-Jones, «Community Museums: Stronger Together», *Research Blog, University of St Andrews*, 13 Δεκεμβρίου 2021, https://research.wp.st-andrews.ac.uk/2021/12/13/community-museums-stronger-together/ (πρόσβαση 20.7.2025).

Διοικείται από τον Σύλλογο Μικρασιατών της Ελευσίνας, δηλαδή από μια συλλογικότητα που αποτελείται από δεύτερης και τρίτης γενιάς Μικρασιάτες. Μέχρι το 2002 (70 χρόνια μετά την ίδρυση του Συλλόγου), η επωνυμία του ήταν «Σύνδεσμος Αμύνης Δικαιωμάτων Αστών Προσφύγων Ελευσίνας» και μετονομάστηκε σε «Σύλλογο Μικρασιατών Ελευσίνας», εφόσον «δεν υπήρχαν πλέον λόγοι προάσπισης των δικαιωμάτων των προσφύγων», όπως σημειώνεται στα ίδια τα κείμενα του Συλλόγου. Σκοπός του Συλλόγου είναι «η διατήρηση και διάδοση της πολιτιστικής κληρονομιάς του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διατήρηση της μνήμης των προσώπων, των τόπων, των ηθών και των εθίμων από τις αλησμόνητες πατρίδες των προγόνων μας». Στο προωθητικό φυλλάδιο μέσω του οποίου συστήνεται στους επισκέπτες του, αναφέρει ως σκοπούς τη «διαιώνιση της αλήθειας, την απόδοση τιμής στη γενιά που ξεριζώθηκε βίαια από τις τρισχιλιετείς και πλέον πατρογονικές εστίες και το χρέος στο ήθος και τον πολιτισμό που οι πρόγονοί μας, παρά τις αντιξοότητες και τα δεινοπαθήματα, έφεραν μαζί τους και τα κληροδότησαν σε εμάς τους απογόνους τους. Επίσης, η διατήρηση ιχνών του παρελθόντος στον οικοδομικό ιστό της πόλης της Ελευσίνας».[12]

Οι δράσεις του περιλαμβάνουν πολιτιστικές εκδηλώσεις, εκδόσεις, εκδόσεις θεματικών χαρτών της Μικράς Ασίας, δανειστική βιβλιοθήκη, χορευτικά τμήματα παραδοσιακών χορών, εκδηλώσεις μνήμης, τιμητικές διακρίσεις Μικρασιατών, ταξίδια στις πατρίδες των προγόνων, συμμετοχή στα προσφυγικά σωματεία και, φυσικά, την περισυλλογή, μελέτη, προβολή και αξιοποίηση του εθνολογικού, ιστορικού και λαογραφικού υλικού που έχουν φέρει μαζί τους οι πρόγονοί μας. Ψυχή του συλλόγου σήμερα είναι η νυν πρόεδρός του, Γεωργία Γιατζόγλου, η οποία αποτελεί την πρώτη φωνή, τη βασική αφηγήτρια των ιστοριών εκ μέρους της κοινότητας.

Η συλλογή του Μουσείου αποτελείται από πλήθος προσωπικών κειμηλίων (έγγραφα, επιστολές, χάρτες, φωτογραφίες, χρηστικά αντικείμενα και ενδυμασίες), πυκνά τοποθετημένων στο εσωτερικό του προσφυγικού σπιτιού, βασικό έκθεμα και το ίδιο (Εικόνες 3-5). Χωρίς μια αυστηρά προκαθορισμένη αφηγηματική δομή, αλλά με μια διάθεση να

12. Το φυλλάδιο τιτλοφορείται *Μουσείο Ιστορίας και Λαογραφίας Συλλόγου Μικρασιατών Ελευσίνας*, αλλά δεν φέρει ημερομηνία έκδοσης. Πιθανότατα εκτυπώθηκε στο πλαίσιο της ανάδειξής του κατά την προετοιμασία και κατά τη διάρκεια της Ελευσίνας 2023, Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης.

εκτεθούν όλα τα αντικείμενα που παραχώρησαν μέλη της κοινότητας σε μια χαλαρή ομαδοποίηση, η νοηματική συνοχή και λειτουργικότητα της οποίας είναι αναγνωρίσιμη στα μέλη της κοινότητας, τα αντικείμενα φαίνονται φροντισμένα με τρόπο σπιτικό, σαν μέλη μιας οικογένειας. Δεν λειτουργούν μόνο ως τεκμηριωτικά στοιχεία ενός παρελθόντος αλλά ως ψυχοδυναμικά αντικείμενα σύνδεσης, που διατηρούν τα μέλη της κοινότητας σε μια ενδιάμεση κατάσταση, ανάμεσα στις χαμένες πατρίδες και τον τόπο εγκατάστασης, ως θραύσματα μιας συλλογικής εμπειρίας, ως ενισχυτές της συλλογικής της μνήμης, και ως γέφυρες με ένα παρελθόν που δεν μπορεί να ξεχαστεί. Άλλωστε, αυτό δηλώνεται εμφατικά και στην ταμπέλα στην είσοδο του Μουσείου: «100 χρόνια μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Τιμάμε τους προγόνους μας, δεν ξεχνάμε».

Η έκθεση φιλοδοξεί να αναδείξει την ιστορικότητα και τον πλούτο του μικρασιατικού ελληνισμού (γι' αυτό και ο ειδικά σχεδιασμένος χάρτης με τις 1.200 ελληνικές πόλεις της Μικράς Ασίας στην αρχή της περιήγησης· Εικόνα 6) και παράλληλα διατηρεί την αίσθηση του οικείου και του προσωπικού που εκφράζεται στο περιβάλλον ενός σπιτιού και του Συνοικισμού, ο αυθεντικός πρωτότυπος χάρτης του οποίου εκτίθεται στη μικρή αυλή του μουσείου-σπιτιού. Τα κείμενα είναι λιγοστά, κυρίως τεκμηριωτικά της ταυτότητας των αντικειμένων και των δωρητών τους. Δεν υπάρχουν συνεκτικές ιστορίες στην έκθεση υπό μορφή εισαγωγικών κειμένων, άλλωστε η αφήγηση για τις μνήμες και η νοηματοδότηση των κειμηλίων είναι πάντα ζωντανή, με πολύ έντονη τη γυναικεία φωνή και φροντίδα. Το αφήγημα είναι προφορικό, έντονα νοσταλγικό και διαμορφούμενο συλλογικά από τα μέλη της κοινότητας.

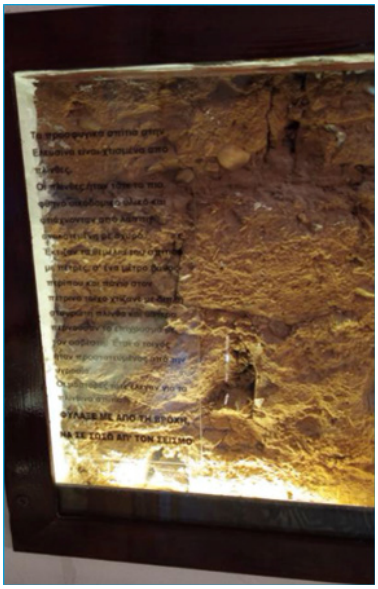
Κεντρικοί πυλώνες του είναι η περηφάνεια για τη μικρασιατική καταγωγή, η αρχοντιά, η εργατικότητα, η εξυπνάδα, η τιμιότητα, η δημιουργικότητα των Μικρασιατών, αλλά και η ανθεκτικότητα και αυτάρκειά τους εντός του Συνοικισμού, η νοικοκυροσύνη και η καλαισθησία των γυναικών, τα ήθη και τα έθιμα της κοινότητας, με προεξάρχουσα την έντονη θρησκευτικότητα των μελών της, η κοινωνική τους ζωή και οι σχέσεις, οι μουσικές και τα γλέντια τους, οι επαγγελματικές τους ιδιότητες, η νοσταλγία τους για τις χαμένες πατρίδες, αλλά και ο θυμός για τις κοινωνικές αδικίες που υπέστησαν, όσο και ο φόβος για το κάθε ξένο ως μια έμμεση αλλά έκδηλη στάση διαφοροποίησης και αποστασιοποίησης από τους σύγχρονους πρόσφυγες.[13]

13. Αυτή, άλλωστε, είναι και η κύρια θεματολογική δομή της βασικής έκδοσης του εν λόγω

Το Μουσείο Μικρασιατών στην Ελευσίνα, ως υλικότητα και ως ανθρώπινο κεφάλαιο, είναι ένα μεταβατικό αντικείμενο σύνδεσης ανάμεσα σε αυτό που χάθηκε και στον μετέπειτα τόπο νέας εγκατάστασης των ανθρώπων που αφηγούνται ζωντανά την ιστορία τους. Φέρει έντονα όλα τα χαρακτηριστικά του πολιτισμικού τραύματος της Μικρασιατικής Καταστροφής, αναμεμειγμένα με ορισμένα χαρακτηριστικά του παγιωμένου πολιτισμικού μικρασιατικού τραύματος, όπως το ορίζει η Τατά Αρσέλ.

Εικόνα 3: Εκθέματα του Μουσείου Ιστορίας και Λαογραφίας Συλλόγου Μικρασιατών Ελευσίνας (Φωτογραφικό Αρχείο Μ. Μούλιου)

Εικόνα 4: Μέρος από την αρχική τοιχοποιία πλινθόκτιστου προσφυγικού σπιτιού στην Ελευσίνα. Έκθεμα του Μουσείου Ιστορίας και Λαογραφίας Συλλόγου Μικρασιατών Ελευσίνας (Φωτογραφικό Αρχείο Μ. Μούλιου)

Μουσείου, βλ. Γρηγόρης Σιδηράς, *Οι Μικρασιάτες στην Ελευσίνα*, Σύλλογος Μικρασιατών Ελευσίνας, Αθήνα, 2005.

Εικόνα 5: Εκθέματα του Μουσείου Ιστορίας και Λαογραφίας Συλλόγου Μικρασιατών Ελευσίνας (Φωτογραφικό Αρχείο Μ. Μούλιου)

Εικόνα 6: Χάρτης ελληνικών πόλεων της Μικράς Ασίας, εισαγωγικό έκθεμα στο Μουσείο Ιστορίας και Λαογραφίας Συλλόγου Μικρασιατών Ελευσίνας (Φωτογραφικό Αρχείο Μ. Μούλιου)

IV

Το Μουσείο Μικρασιατικού Πολιτισμού του Συλλόγου Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνίες» έχει αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με αυτό της Ελευσίνας, αλλά και πολύ σημαντικές διαφορές. Αποτελεί κοινοτικό μουσείο μιας άλλης γειτονιάς με προσφυγική και εργατική ταυτότητα και πρωτολειτούργησε το 2010, στεγαζόμενο σε δύο πρώην προσφυγικές κατοικίες (Εικόνα 7). Διαθέτει παρόμοιου είδους προσωπικά κειμήλια και ορισμένες από τις θεματικές του ταυτίζονται με τα κεντρικά ζωντανά αφηγήματα του Μουσείου στην Ελευσίνα (Εικόνα 8). Οι διαφορές, όμως, είναι αξιοσημείωτες. Αποτελεί σύμπραξη του Δήμου Αιγάλεω με τον Σύλλογο Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνίες», του οποίου μάλιστα ο νυν πρόεδρος έχει σημαντικές σπουδές στην ιστορική επιστήμη. Ο Σύλλογος ιδρύθηκε το 2003, με σκοπό τη διατήρηση της ιστορίας και μνήμης των αλησμόνητων πατρίδων όλης της Μικράς Ασίας, από τις οποίες κατάγονται οι πρώτοι κάτοικοι του Αιγάλεω, τη διάσωση και διατήρηση των ηθών, εθίμων και παραδόσεων του ελληνισμού της Ανατολής, την περισυλλογή, μελέτη, προβολή και αξιοποίηση του εθνολογικού, ιστορικού και λαογραφικού υλικού.[14] Το όνομά του δεν εστιάζει πλέον σε φυσικές οντότητες, όπως το Μουσείο Μικρασιατών στην Ελευσίνα, αλλά στο πολιτισμικό σύνολο και στον ίδιο τον πολιτισμό που δημιούργησαν οι Μικρασιάτες.

Εικόνα 7: Το κτίριο του Μουσείου Μικρασιατικού Πολιτισμού του Συλλόγου Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνιές» (Φωτογραφικό Αρχείο Μ. Μούλιου)

14. Σχετικές αναφορές γίνονται και στα φυλλάδια του Μουσείου, όπως και στον κατάλογό του· βλ. Αθηνά Δασκαλάκη και Γιάννης Κουτούλιας, *Μουσείο Μικρασιατικού Πολιτισμού Αιγάλεω: σύντομος οδηγός*, Σύλλογος Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνιές», Αιγάλεω, 2016-2017.

Εικόνα 8: Εκθέματα του Μουσείου Μικρασιατικού Πολιτισμού του Συλλόγου Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνιές» (Φωτογραφικό Αρχείο Μ. Μούλιου)

Μέσα από το υλικό που εκτίθεται, προσεκτικά επιλεγμένο από ένα μεγαλύτερο σύνολο, συντηρημένο ως είθισται στα μουσεία, οι επισκέπτες περιπλανιούνται σε τόπους-μνημεία, όπως την Ιωνία, την Καππαδοκία, τον Πόντο, την Κωνσταντινούπολη κ.ά. Η δομή της έκθεσης είναι τριμερής και ορίζεται πλέον από κείμενα-ορόσημα / κείμενα-τοπόσημα, που περιγράφουν: α) το ιστορικό πλαίσιο της παρουσίας των Ελλήνων στη Μικρά Ασία (κατά κάποιο τρόπο όπως και το Μουσείο της Ελευσίνας, αλλά μέσα από πιο δομημένη ιστορική τεκμηρίωση), β) τη Μικρασιατική Καταστροφή, γ) την εγκατάσταση των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο και στον συγκεκριμένο συνοικισμό. Εκτενείς κειμενολεζάντες περιγράφουν όψεις του ιδιωτικού και δημόσιου βίου, με έμφαση στο μαγείρεμα, το κέρασμα, τα επαγγέλματα, την ένδυση, την καθαριότητα, χωρίς να λείπουν και οι αιχμές για την πλημμελή μέριμνα του κράτους να αντιμετωπίσει συστηματικά και ολιστικά το προσφυγικό ζήτημα ή για την προκατάληψη με την οποία αντιμετωπίστηκαν οι Μικρασιάτισσες ως «παστρικιές», παρατσούκλι που τους αποδόθηκε λόγω της φροντίδας τους για την προσωπική υγιεινή (Εικόνα 9).

Κεντρικό έκθεμα της έκθεσης, ίσως και λόγω της κεντρικής θέσης που κατέχει στον μικρό διαθέσιμο χώρο, η φωτογραφία της φλεγόμενης Σμύρνης, με το σύντομο αλλά

γεμάτο νόημα κείμενο, που δίνει τα δεδομένα της ιστορικής αυτής στιγμής, τι συνέβη, ποια τα θύματα, ποιοι οι θύτες, και πώς οι ξένες δυνάμεις παρέμειναν αδρανείς θεατές της καταστροφής (Εικόνα 10).

Εικόνα 9: Εκθέματα του Μουσείου Μικρασιατικού Πολιτισμού του Συλλόγου Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνιές» (Φωτογραφικό Αρχείο Μ. Μούλιου)

Εικόνα 10: Κεντρικό έκθεμα, *Η Μικρασιατική Καταστροφή* (Φωτογραφικό Αρχείο Μ. Μούλιου)

Μάγδα Ταμμάμ, «Χωρίς τίτλο»

. Παναγιώτης Δαραμάρας, «Κόμπος» Δημήτρης Χαλάτσης, «Κάθαρση»

Εικόνα 11: Από την έκθεση *Ερμηνείες* στο Μουσείο Μικρασιατικού Πολιτισμού του Συλλόγου Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνιές» (Φωτογραφικό Αρχείο Μ. Μούλιου)

1. Εμφάνιση Ιώνων στη Μ. Ασία
2. Εποποιΐα εγκατάστασης
3. Τα γεγονότα
4. Η Καππαδοκία στους χριστιανικούς χρόνους
5. Κωνσταντινούπολη
6. Η μεγάλη Έξοδος
7. Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου

8 Η Μικρασιατική Καταστροφή - Όλα τ' αφήσαμε και φύγαμε (Εικόνα 12)

Τόσο ο νοηματικός όσο και ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός της έκθεσης παραπέμπουν σε μια μουσειακή δομή που βασίζεται σε επαγγελματικές προδιαγραφές, με επίγνωση της σημασίας του κοινωνικού ρόλου του μουσείου, όχι μόνο ως κιβωτού μνήμης για τις χαμένες πατρίδες αλλά και ως φορέα που θα μεταφέρει σύγχρονα μηνύματα για την εμπειρία και την αξία της πολυπολιτισμικότητας και της ανοικτότητας απέναντι

στο Άλλο. Το πολιτιστικό τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής, ενώ ενυπάρχει σε συγκεκριμένες αναφορές, όπως την Έξοδο από τη Μ. Ασία ή στην περιγραφή των ιδιαίτερων ψυχοδυναμικών χαρακτηριστικών των Μικρασιατών, όπως, π.χ., η περηφάνια για την καταγωγή τους, η εργατικότητα, η ευρηματικότητα και επινοητικότητα, η νοικοκυροσύνη, η δημιουργικότητα στο τραπέζι και τα κεράσματα, έχει κατ' ουσίαν μεταβολιστεί δημιουργικά, με ορίζοντα θέασης το μέλλον και όχι το παρελθόν. Η αφήγηση του Μουσείου, π.χ. στο κείμενο για την εποποιΐα της εγκατάστασης, αναφέρεται στη σημασία της συμβίωσης διαφορετικών μεταξύ τους ανθρώπων σε αυτό «το όμορφο προάστιο της Δυτικής Αθήνας» όπου εγκαταστάθηκαν Μικρασιάτες, Καππαδόκες, Πόντιοι, Ασσύριοι, Αρμένιοι, αλλά και άλλοι νέοι κάτοικοι, που μετοίκησαν ως εσωτερικοί μετανάστες από άλλες περιοχές της Ελλάδας.

Διαβάζουμε στο κείμενο για την εποποιία της εγκατάστασης:

> Το Αιγάλεω αποτελεί μια πόλη που συγκεντρώνει ανθρώπους απ' όλα τα προσφυγικά ρεύματα που έρχονται στην Ελλάδα, με πρώτους απ' όλους τους Μικρασιάτες πρόσφυγες από τα παράλια, που ιδρύουν τις Νέες Κυδωνίες. Σταδιακά, συγκεντρώνονται στο Αιγάλεω Πόντιοι και Καππαδόκες. Μαζί τους η μεγαλύτερη κοινότητα Ασσυρίων προσφύγων και ένα μικρό μέρος των Αρμενίων. Στα μεταπολεμικά χρόνια το Αιγάλεω παγιώνει την ταυτότητά του ως εργατική και υπαλληλική πόλη με ξεχωριστή φυσιογνωμία και εσωτερικούς μετανάστες από πολλά μέρη της Ελλάδας. Είναι μια συνοικία που έμαθε να ζει με πρόσφυγες, παλιννοστούντες, μετανάστες, και χρωστάει πολλά στους Μικρασιάτες προγόνους μας... Ωστόσο όμως το κράτος καλύπτει την ανεπάρκειά του ενισχύοντας το «μύθο του προσωρινού», καλλιεργώντας δηλαδή το όνειρο της επιστροφής με το οποίο ζει ο προσφυγικός κόσμος. Ακόμη και μετά την υπογραφή της σύμβασης της ανταλλαγής πληθυσμών που υπογράφηκε στην Λωζάνη, για αρκετό χρονικό διάστημα το κράτος δεν απαλλάσσεται από την αντίληψη της προσωρινότητας απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα.

Αυτή η διεργασία μεταβολισμού του πολιτισμικού τραύματος ανιχνεύεται και αλλιώς, π.χ. στην πρωτοβουλία του Μουσείου για διοργάνωση μαθημάτων εκμάθησης της τουρκικής γλώσσας ή/και στην ένταξη σύγχρονων εικαστικών έργων στον εκθεσιακό χώρο, σε μια προσπάθεια δημιουργίας ενός διαλόγου παρόντος - παρελθόντος μέσα από τη διεργασία της μνήμης. Αναφέρομαι στην περιοδική εικαστική έκθεση *Ερμηνείες*,

μια ομαδική έκθεση δέκα καλλιτεχνών,[15] οι οποίοι δημιούργησαν νέα έργα με αφορμή την επέτειο και τη συγκεκριμένη συλλογή του Μουσείου (Εικόνα 11). Διαβάζω από το δελτίο τύπου: «οι θραυσματικές μνήμες στον απόηχο των 100 χρόνων είναι ο καμβάς πάνω στον οποίο στήνεται μια διαφορετική προσέγγιση και αφήγηση της Μικρασιατικής Καταστροφής» και από τον μικρό κατάλογο της έκθεσης ότι:

> οι καλλιτέχνες με τα εικαστικά τους έργα προτείνουν μια νέα ανάγνωση των μόνιμων εκθεμάτων, μια νέα ανάγνωση της ίδιας της ιστορίας των αντικειμένων που φέρει κάποιος μαζί του σε καθεστώς βίαιου εκτοπισμού. Στοχάζονται πάνω στην έννοια της βίας, της προσφυγιάς, του ξεριζωμού, της ανταλλαγής, της καταστροφής. Τι φέρει μαζί του κά-

15. Την έκθεση συνόδευε και μικρός εμπεριστατωμένος οδηγός για τα εκθέματα. Μερικά από τα κείμενα είναι πολύ κατατοπιστικά για κάποια από τα εκτιθέμενα έργα: Έλενα Ακύλα, *Μια ροή από ανθρώπους*. Εμπνευσμένη από το μυθιστόρημα του Τζον Στάινμπεκ *Τα σταφύλια της οργής*, σημειώνει στο σύντομο κείμενό της ότι το κείμενο του λογοτέχνη είναι πάντα επίκαιρο, μιλάει για τον ξεριζωμό των ανθρώπων από τον τόπο τους, τα βάσανα και τις κακουχίες στον δύσκολο δρόμο της ζωής τους, μια μοίρα κοινή για τόσους ανθρώπους σε όλο τον κόσμο και τότε και τώρα. Τα ονόματα και τα μέρη μπορεί να αλλάζουν, αλλά η ιστορία είναι κοινή, μια ιστορία δίχως τέλος για τα δεινά του ανθρώπου που καλείται να χτίσει μια νέα ζωή μετά την καταστροφή. Ξεχωρίζει το έργο του Παναγιώτη Δαραμάρα, *Κόμπος*, μια εγκατάσταση με σχοινιά γιούτα και κλαδιά φτέρης σε μεταβλητές διαστάσεις. Τη λέξη την ερμηνεύει ως «το σημείο που διασταυρώνονται δύο μέρη ίδιων ή διαφορετικών νημάτων και το εξόγκωμα που σχηματίζεται στο σημείο του δεσίματος».
Επίσης, το έργο *Κάθαρση* του Δημήτρη Χαλάτση αποτελείται από δύο μέρη που ανήκουν μαζί. Ένα ζωγραφικό μέρος που απεικονίζει μια ύαινα και έναν πύθωνα να διεκδικούν μια αντιλόπη. Και ένα δεύτερο μέρος, που είναι μια μικρή εγκατάσταση από μεταλλικά ποδόμακτρα στερεωμένα πάνω σε πηλό, που οδηγεί σε συνειρμούς για τους πρόσφυγες του χθες και του σήμερα, που κινούνται συνεχώς μέσα στη λάσπη· όπως τότε έτσι και σήμερα, παρόλο που σήμερα υπάρχουν υπερσύγχρονες υποδομές και δρόμοι και τα ποδόμακτρα έχουν εκλείψει, η αντιμετώπιση απέναντι στους πρόσφυγες και στο «ξένο» είναι ανάλογη. Μια διπλή διαδικασία κάθαρσης. Η μία είναι για τον ξένο που πρέπει να καθαρθεί μέσα από μια σειρά στερήσεις και «ταλαιπωρίες», ώστε να ενταχθεί, εάν τα καταφέρει, στο έθνος-κράτος, και η δεύτερη αυτή της κάθαρσης με την έννοια της ψυχοθεραπευτικής που προσφέρει το έθνος-κράτος στους γηγενείς του. Έχει να κάνει με την έννοια του έθνους-κράτους και της καθαρότητας που επιδίωξε από την αρχή της συγκρότησής του, ομογενοποιώντας ή εκκαθαρίζοντας πληθυσμούς και φυσικοποιώντας την Ιστορία.
Τέλος, το έργο της Μάγδας Ταμμάμ (*Χωρίς τίτλο*) αποτελείται από ένα ομοίωμα μιας «κατακερματισμένης» παιδικής κούκλας από καουτσούκ και ένα μικρό μπάνερ από κολλημένα μεταξύ τους απομεινάρια υφάσματος, δαντέλας και χαρτιού. Αναφέρονται στα αγαθά που συνδέονται με τους ανθρώπους και τη μνήμη και ως εκ τούτου κατέχουν μια σημαντική θέση στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων της διασποράς. Είναι συναισθηματικά έντονα επενδυμένα υλικά θραύσματα, «από την πατρίδα», που ακολουθούν τον ανθρώπινο γεωγραφικό εκτοπισμό.

> ποιος που αναγκάζεται να αφήσει το σπίτι του, την πατρίδα του; Τι μνήμες αποκρυσταλλώνονται σε αυτά τα αντικείμενα, τα εφήμερα, μα τελικά τόσο σημαντικά; Τι, εντέλει, μπορεί να εκτεθεί σε ένα Μουσείο Μικρασιατικού Πολιτισμού και πώς μπορεί αυτό να αναδειχθεί και να αποτελέσει τροφή για σκέψη και προβληματισμό μέσω της σύγχρονης τέχνης;... Οι εικαστικές δημιουργίες έχουν βρει την οργανική τους θέση μέσα στον χώρο του Μουσείου. Σαν να ήταν δικά του κομμάτια, δικά του σπαράγματα μνήμης. Τα έργα τέχνης και τα κειμήλια της μόνιμης συλλογής ενώνονται σε έναν διάλογο οικουμενικό, επίκαιρο και διαχρονικό. Ο επισκέπτης καλείται να ανακαλύψει τα έργα, να τα σκεφτεί από τη δική του πλευρά και ματιά, να ανακαλύψει το ανθρωπολογικό τους υπόβαθρο και το νόημα που φέρουν.[16]

Το Μουσείο Μικρασιατικού Πολιτισμού στο Αιγάλεω, ειδικά μέσα από τη συνύπαρξη των ιστορικών συλλογών του με έργα σύγχρονης εικαστικής τέχνης, λειτουργεί ως ένας χώρος αναστοχασμού και ενσυναίσθησης, μέσω της καλλιτεχνικής δημιουργίας, για τη διαχείριση όχι μόνο του πολιτισμικού τραύματος της Μικρασιατικής Καταστροφής αλλά και άλλων αντίστοιχων σύγχρονων εμπειριών βίαιου εκτοπισμού, μέσα από ένα πρίσμα οικουμενικό και διαχρονικό.

VI

Το Μουσείο Μικρασιατικού Ελληνισμού «Φιλιώ Χαϊδεμένου» είναι το τρίτο παράδειγμα, ίσως το πιο γνωστό. Στη σημερινή του μορφή λειτουργεί από τον Απρίλιο του 2007, έπειτα από τεκμηρίωση και επανέκθεση της λαογραφικής του συλλογής, την οποία ανέλαβε έμπειρη διεπιστημονική ομάδα του Υπουργείου Πολιτισμού. Το Μουσείο στεγάζεται σε ένα σύγχρονο κτίριο του Παγκόσμιου Πολιτιστικού Ιδρύματος του Ελληνισμού της Διασποράς του Δήμου Ν. Φιλαδέλφειας - Ν. Χαλκηδόνας (Εικόνα 12). Δημιουργός και ψυχή του υπήρξε η εμβληματική Μικρασιάτισσα της πρώτης γενιάς Φιλιώ Χαϊδεμένου, η οποία κίνησε γη και ουρανό, αφενός, για να συγκεντρωθούν κειμήλια της Μικράς Ασίας από πολυάριθμους Μικρασιάτες δωρητές εντός και εκτός Ελλάδος και, αφετέρου, για να εκτεθούν σε ένα σύγχρονο μουσειακό περιβάλλον. Τα εγκαίνια πραγματοποιήθηκαν παρουσία των πολιτικών και θρησκευτικών ηγετών της χώρας. Το θεσμικό του

16 Αθηνά Δασκαλάκη, *Ερμηνείες*, Σύλλογος Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνιές», Αιγάλεω, 2022, σ. 11-13.

καθεστώς και η οντολογική του ταυτότητα ακουμπούν στο τοπικό (τη Νέα Φιλαδέλφεια με την προσφυγική μνήμη) αλλά και το υπερτοπικό στοιχείο του μικρασιατικού ελληνισμού, καθώς και στο κρατικό, ενταγμένο πλέον στον κατάλογο των μουσείων που εποπτεύονται από το ΥΠΠΟΑ και προβάλλονται μέσω της ιστοσελίδας του.

Όπως και το Μουσείο στο Αιγάλεω, οι δικοί του τόποι μνήμης είναι όλες οι αλησμόνητες πατρίδες: η Μικρά Ασία, η Κωνσταντινούπολη, ο Πόντος. Ο νοηματικός σχεδιασμός του έχει βασιστεί σε τρεις κύριες θεματικές ενότητες, έχοντας ως άξονα την Μικρασιατική Καταστροφή (Εικόνα 13). Η πρώτη ενότητα πραγματεύεται τη δομή της κοινωνίας, τον τρόπο ζωής, τις συνήθειες, τα ήθη και τα έθιμα των ανθρώπων αυτών των τόπων πριν το 1922. Η δεύτερη ενότητα περιγράφει τις ιστορικές εξελίξεις που οδήγησαν στην καταστροφή και τον ξεριζωμό, ενώ η τρίτη ενότητα ολοκληρώνεται με την εγκατάσταση στον ελλαδικό χώρο και την περιγραφή των συνθηκών και των καταστάσεων με τις οποίες ήρθαν αντιμέτωποι οι πρόσφυγες με τον ερχομό τους.

Στόχος του Μουσείου είναι «να κρατηθούν ζωντανά στη μνήμη του λαού μας το μεγαλείο του Μικρασιατικού πολιτισμού, καθώς και η οδύνη της Μικρασιατικής καταστροφής, ενώ η ιδιαιτερότητά του έγκειται στο γεγονός ότι δεν περιορίζεται στα ιστορικά και διπλωματικά δρώμενα αλλά διεισδύει, και εστιάζει, σε προσωπικές εμπειρίες, μέσα από μαρτυρίες των απλών ανθρώπων, των σιωπηλών πρωταγωνιστών που βίωσαν τα γεγονότα».[17] Οι προθέσεις της επιστημονικής ομάδας της έκθεσης εκφράζονται εύγλωττα στο εισαγωγικό κείμενο και νοηματοδοτούν τόσο τις συλλογές και τις ιστορίες που θα προσεγγίσει διά του Μουσείου ο επισκέπτης όσο και την ίδια τη διαδικασία της εκθεσιακής πρακτικής.

Η πρώτη βασική πληροφορήτρια είναι η ίδια η Φιλιώ, εκτενής συνέντευξη της οποίας προβάλλεται στην είσοδο του Μουσείου μαζί με σύντομη γραπτή βιο-ιστορία της. Μέσα στην έκθεση προβάλλονται συνεντεύξεις αρκετών ακόμη πληροφορητριών. Στην αφετηρία της έκθεσης το κείμενο *Ιστορία και μνήμη* οριοθετεί εν συντομία τα εγγενή χαρακτηριστικά και των δύο και προσφέρει μια πυξίδα προσανατολισμού στον επισκέπτη για το τι θα συναντήσει στην έκθεση (π.χ. πληροφορίες από ιστορικές πηγές,

17. Όπως διαβάζουμε στο πολυσέλιδο φυλλάδιο *Ενθύμια από τις χαμένες πατρίδες* του Μουσείου και συγκεκριμένα στο προλογικό σημείωμα του Χ. Κοπελούσου, αντιπροέδρου του ΠΠΙΕΔ - Μουσείου «Φιλιώ Χαϊδεμένου».

προσωπικές οικογενειακές ενθυμήσεις κ.ά.) και σε τι πλαίσιο θα τις κατανοήσει. Οι πληροφορήτριες του Μουσείου είναι εκπρόσωποι της πρώτης γενιάς προσφύγων και η αφήγησή τους περιέχει συχνά λεκτικές όσο και εξωλεκτικές αντιδράσεις έκφρασης του βιωμένου τραύματος.

Η έκθεση αναδεικνύει τη δύναμη των αντικειμένων ως ιστορικών τεκμηρίων, αλλά και την πολλαπλάσια δύναμη διαφορετικών προσώπων και ανθρώπινων βιο-ιστοριών (Εικόνες 13-14). Αναγνωρίζει επίσης πως η εμπειρία του 1922 μπορεί να συνομιλεί με την εμπειρία εκατομμυρίων προσφύγων στον σύγχρονο κόσμο. Γι' αυτό στον επίλογό της προσφέρει ορισμένους βασικούς ορισμούς για την έννοια του πρόσφυγα, της εθνοκάθαρσης, της γενοκτονίας, του ξεριζωμού, της ταυτότητας, και περιλαμβάνει οπτικό υλικό σύγχρονων προσφύγων προς ενεργοποίηση της σκέψης και της ενσυναίσθησης.

Πιο πρόσφατα, το 2017, το Δ.Σ. του Παγκόσμιου Πολιτιστικού Ιδρύματος του Ελληνισμού της Διασποράς πήρε την απόφαση να ξεκινήσει μια νέα δράση συλλογής προφορικών μαρτυριών και βιογραφικών αφηγήσεων, οι οποίες προκύπτουν μέσα από γεγονότα που συνέθεσαν και ενδεχομένως μετασχημάτισαν το τοπικό κοινωνικό γίγνεσθαι, με στόχο τη δημιουργία ενός ανοικτού οπτικοακουστικού αρχείου, προς αξιοποίηση από κάθε ερευνητή. Το θεματικό εύρος της πρωτοβουλίας αυτής, που βασίζεται και στην εθελοντική συνεισφορά της Ομάδας Προφορικής Ιστορίας της περιοχής, είναι μεγάλο. Ξεκινά από την εγκατάσταση των προσφύγων και την ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία, αλλά διαπερνά τις δεκαετίες και φτάνει μέχρι και το σήμερα. Συνεπώς, οι πληροφορητές μπορούν δυνάμει να είναι απόγονοι δεύτερης και τρίτης γενιάς προσφύγων, αλλά και πολίτες χωρίς, αναγκαστικά, προσφυγικές καταβολές. Το κάλεσμα για συγκέντρωση μαρτυριών συμπληρώνεται με κάλεσμα για συγκέντρωση και υλικών τεκμηρίων που θα συμπληρώσουν την αφήγηση (φωτογραφίες, βίντεο, έγγραφα, αρχεία ή άρθρα του ημερήσιου και περιοδικού τοπικού τύπου, αρχεία του δήμου, προσκλήσεις και αφίσες για τοπικές εκδηλώσεις, στοιχεία απογραφής, νεκρολογίες, πρακτικά δημοτικών συμβουλίων, χάρτες, μικροφίλμ, μικροφίς, ηχογραφήσεις, κινηματογραφικό υλικό, φωτογραφίες ατόμων και τοπίων, γενεαλογικά δένδρα, ημερολόγια, καρτ ποστάλ, αρχιτεκτονικά σχέδια, έργα ζωγραφικής κ.ά.)

Το Μουσείο Μικρασιατικού Ελληνισμού «Φιλιώ Χαϊδεμένου» είναι ένα ιστορικό μουσείο που ενσωματώνει προς επεξεργασία τα κοινωνικά πλαίσια της βιωμένης μνήμης.

Εικόνα 12: Το κτίριο του Μουσείου Μικρασιατικού Ελληνισμού – Φιλιώ Χαϊδεμένου (Φωτογραφικό Αρχείο Μ.Μούλιου)

Εικόνα 13: Όψεις της έκθεσης στο Μουσείο Μικρασιατικού Ελληνισμού – Φιλιώ Χαϊδεμένου (Φωτογραφικό Αρχείο Μ. Μούλιου)

Εικόνα 14: Τα πρόσωπα. Ενότητα της έκθεσης στο Μουσείο Μικρασιατικού Ελληνισμού – Φιλιώ Χαϊδεμένου (Φωτογραφικό Αρχείο Μ. Μούλιου)

VII

Η μελέτη πάνω στο υλικό αυτών των μουσείων και βεβαίως και των περιοδικών εκθέσεων, με προεξάρχουσα αυτή της *Μικράς Ασίας* στο Μουσείο Μπενάκη, είναι σύνθετη και απαιτεί μεγαλύτερη εμβάθυνση, αλλά και συγκριτική όσο και διεπιστημονική προσέγγιση. Ειδικά η έκθεση που μόλις προαναφέρθηκε αποτελεί εξαιρετικό όσο και σύνθετο παράδειγμα προς ανάλυση, λόγω του τεράστιου πλούτου των αντικειμένων, των ιστοριών, των κειμένων, του οπτικοακουστικού υλικού, των νέων εικαστικών παρεμβάσεων, καθώς και των ποικίλων ερμηνευτικών μέσων που χρησιμοποιήθηκαν προκειμένου να εξασφαλιστεί μια αφηγηματική πληρότητα που μάλλον παραπέμπει σε ένα μεγάλο αυτόνομο μουσείο, παρά σε μια ακόμη περιοδική έκθεση, ακόμη και αν είναι εμβληματική. Και, προφανώς, οι νέες εκθέσεις που θα παραχθούν συν τω χρόνω για τη Μικρασιατική Καταστροφή μπορεί να περιλαμβάνουν και νέα ερωτήματα, τόσα όσα τα παρακάτω και άλλα τόσα:

Πώς βιώνεται το ατομικό ψυχολογικό τραύμα της προσφυγιάς και πώς το συλλογικό που πλήττει την κοινωνία; Ποιες τραυματικές συνθήκες έζησαν οι Μικρασιάτες; Ποιους μηχανισμούς επιβίωσης χρησιμοποιεί μια εκτοπισμένη οικογένεια προκειμένου να επιβιώσει στον καινούριο τόπο; Ποιες οι συνθήκες ζωής για τα παιδιά των προσφύγων και πώς τις θυμούνται; Πώς επιβίωσαν τόσες μονογονεϊκές προσφυγικές οικογένειες με γυναίκα προστάτη; Πόσες και ποιες οι ιστορίες των φτωχών Μικρασιατισσών γυναικών που πάλευαν να αναθρέψουν τα παιδιά τους; Πώς η προσφυγική καταγωγή μιας οικογένειας συμβάλλει στο να γίνουν οι απόγονοί της οι άνθρωποι που έγιναν; Πώς διαιωνίζεται το τραύμα σε προσωπικό και σε εθνικό επίπεδο μέσω της αποσιώπησης, της μυστικότητας, της έλλειψης συμβολισμού και διεργασίας; Πώς βιώνουν οι ξενιτεμένοι Έλληνες απόγονοι Μικρασιατών τη δική τους προσφυγική ιστορία; Ποιος ο σκοπός των ταξιδιών επιστροφής στις παλιές πατρίδες για τις τρεις γενιές; Πώς κατασκευάζεται η «μικρασιατικότητα» της δεύτερης και τρίτης γενιάς Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα; Και τόσα άλλα...

Ασκήσεις μνήμης: Σχεδιάζοντας και υλοποιώντας το 2022 μια έκθεση για το 1922 με βάση Αντικείμενα Τόπους

Πλάτων Πετρίδης

Αντι-κείμενο vs. υπο-κείμενο; Το θεωρητικό πλαίσιο

Τα πράγματα, τα *αντι-κείμενα,* βρίσκονται, ως γνωστόν, στον πυρήνα κάθε επιστημονικής ενασχόλησης των αρχαιολόγων, των ιστορικών της τέχνης, των μουσειολόγων, και τροφοδοτούν την επιστημονική τους παραγωγή, ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο καθένας τα προσεγγίζει.

Για πολλές γενιές, η στερεοτυπική αντίληψη του υλικού κόσμου ως άψυχου και παθητικού, σε αντιδιαστολή με το ενεργητικό *υπο-κείμενο*, τον άνθρωπο, έθετε σαφή και ανυπέρβλητα όρια ανάμεσα στα υποκείμενα και τα αντικείμενα και περιόριζε την πιθανή μεταξύ τους διαλεκτική σχέση. Η αντίληψη αυτή έχει, βέβαια, ξεπεραστεί από τους θεωρητικούς της ανθρωπολογίας, ανοίγοντας νέους δρόμους στην προσέγγιση των αντικειμένων και προσφέροντας τη δυνατότητα πολλαπλών αναγνώσεών τους.[1]

Αν θέλαμε, λοιπόν, να επιχειρήσουμε μια τέτοια διαφορετική ανάγνωση, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τα αντικείμενα ως *τόπους*,[2] τόπους φορτωμένους με μνήμες και ζωή. Αν και φαινομενικά άψυχα, συνειδητοποιούμε ότι κουβαλούν υπομονετικά μέσα τους το άγγιγμα των ανθρώπων που τα κατασκεύασαν ή πρώτοι τα απέκτησαν. Κα-

1. Ελεάνα Γιαλούρη, «Εισαγωγή», Ελεάνα Γιαλούρη (επιμ.), *Υλικός πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, Αθήνα, 2012, σ. 11-74 και ειδικότερα σ. 11-13, 29 και σ. 49-50.

2. Ο όρος, όπως και ο αντίστοιχός του λατινικός *locus*, μπορεί να αποκτήσει πολλαπλή σημασιοδότηση.

θρεφτίζουν, επίσης, στιγμιαίες ή διαχρονικές επιλογές τους και τεκμηριώνουν στιγμές ξεγνοιασιάς ή πόνου, απελπισίας αλλά και ελπίδας. Ανάλογα με το είδος και την αρχική χρήση τους, συνοδεύουν τον άνθρωπο στην απλή καθημερινότητα ή στην τελετουργία της γιορτής, στην οικία, ως φορείς ιδιωτικότητας ή, αντίθετα, σε δημόσιο, ανοικτό ή κλειστό, χώρο, ως στοιχεία κοινωνικότητας, ως εκφραστές πνευματικού, κοινωνικού και οικονομικού κύρους. Ξεφεύγοντας δε από το δίπολο *άψυχο αντικείμενο / έμψυχο υποκείμενο*, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι τα αντικείμενα ζουν τόσες ζωές όσοι και οι άνθρωποι που τα κατασκεύασαν και τα χρησιμοποίησαν, τα κράτησαν στα χέρια τους, τα πάτησαν με τα πόδια τους ή απλώς τα άγγιξαν με το βλέμμα. Όταν δε τα αντικείμενα αυτά φτάσουν να αποτελούν τους μόνους υλικούς μάρτυρες μιας άλλης ζωής, σε μιαν άλλη γη, συντροφιά με άλλους ανθρώπους, μετατρέπονται σε κάτι μοναδικό και γι' αυτό πολύτιμο, όσο ευτελής κι αν ήταν η αρχική τους αξία. Αλλάζουν τότε αξιακό καθεστώς και μετατρέπονται σε *κειμήλια*, μια ιδιότητα από ένα ευρύτερο σύνολο ιδιοτήτων που μπορούν να αποδοθούν σε ένα αντικείμενο, κατά την Hoskins.[3] Μετατρέπονται, δηλαδή, σε σημαντικότατους και πιθανόν μοναδικούς υλικούς φορείς μνήμης, προσωπικής, οικογενειακής ή συλλογικής, με έμφαση, στην περίπτωση που μας αφορά, στην οικογενειακή.

Συγκεντρώνοντας Αντικείμενα Τόπους

Με αυτή τη θεωρητική προσέγγιση και με τη σκέψη να ξαναφέρουμε κοντά τους ανθρώπους της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, αυτή τη φορά με αφορμή την εκατονταετηρίδα του 1922, το Μουσείο Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης συνέλαβε την ιδέα, οργάνωσε και παρουσίασε την περιοδική έκθεση *Αντικείμενα Τόποι, 1922-2022* (Εικ. 1 και 2), από τον Δεκέμβριο του 2022 έως τον Απρίλιο του 2023.[4] Το άνοιγμα και το κλείσιμο της έκθεσης συνδυάστηκαν με

3. Janet Hoskins, «Agency, Biography and Objects», Christopher Tilley, Webb Keane, Susanne Kuchler, Michael Rowlands και Patricia Spyer (επιμ.), *Handbook of Material Culture*, Λονδίνο, Θάουζεντ Όουκς, Νέο Δελχί, 2006, σ. 74-84.

4. Στην έκθεση, που αποτέλεσε μια ιδέα του γράφοντα και πραγματοποιήθηκε υπό τη γενική του επιμέλεια, συνεργάστηκαν από διαφορετική σκοπιά οι (αλφαβητικά): Αναστασία Δρανδάκη, Θοδωρής Ζυγούρης, Δήμητρα Λαμπροπούλου, Μαρίνα Λεοντάρη, Μάρλεν Μούλιου, Νίνα Μπάκα, Βάια Παπαζήκου, Μισέλ Ρογκενμπούκε, Αλεξάνδρα Σφυρόερα, Χρήστος Τραγουδάρας. Σε όλους και όλες εκφράζω τις θερμότερες ευχαριστίες μου για τον ενθουσιασμό με τον οποίον

δύο εκδηλώσεις φαινομενικά ασύνδετες, στην ουσία όμως συμπληρωματικές, καθώς αφορούσαν διαφορετικές πολιτισμικές εκφράσεις (λόγιες ή λαϊκές) του μικρασιατικού ελληνισμού ή ήταν άμεσα εμπνευσμένες από αυτόν.[5]

Τα αντικείμενα που εκτέθηκαν ήταν όλα οικογενειακά κειμήλια που συνδέουν τους ανθρώπους της Φιλοσοφικής Σχολής με το προσφυγικό τους παρελθόν και τα πολλαπλά νοήματα της προσφυγικής τους ταυτότητας. Δεν πρόκειται μόνο για αντικείμενα που ήρθαν από τις παλαιές πατρίδες, μέσα στη φωτιά της καταστροφής, το 1922 ή μεταφέρθηκαν κατά τη συντεταγμένη, μα εξίσου επώδυνη, διαδικασία της ανταλλαγής τα αμέσως επόμενα χρόνια. Πρόκειται και για αντικείμενα που αποκτήθηκαν στις νέες πατρίδες στα πρώτα χρόνια της μετεγκατάστασης ή και πολύ αργότερα και που όλα, στη συνείδηση αυτών που μας τα παραχώρησαν, αποτελούν έναν ισχυρό κρίκο που τους ενώνει με το

αγκάλιασαν την αρχική μου ιδέα και το κέφι με το οποίο εργάστηκαν για την πραγματοποίησή της. Ειλικρινείς ευχαριστίες εκφράζονται και στον συνάδελφο Βαγγέλη Καραμανωλάκη, που φρόντισε, ως υπεύθυνος των εκδηλώσεων του ΕΚΠΑ για την επέτειο του 1922, για την επαρκή χρηματοδότηση της προσπάθειας, αλλά και στην Πρυτανεία του ΕΚΠΑ για την αποδοχή της πρότασης. Οι συνάδελφοι Μαριάνθη Καπλάνογλου, Γιώργος Κούζας και Βασιλική Χρυσανθοπούλου φρόντισαν για την παραχώρηση εγγράφων από το Λαογραφικό Μουσείο και Αρχείο του Τμήματος Φιλολογίας. Οι συντελεστές της έκθεσης ευχαριστούμε ιδιαίτερα τους παραχωρητές των αντικειμένων οι οποίοι μας εμπιστεύθηκαν όχι μόνο τα ίδια τα οικογενειακά τους κειμήλια αλλά κυρίως τις ιστορίες που κουβαλούσε το καθένα από αυτά. Πρόκειται για τους (αλφαβητικά): Γ. Βαβουρανάκη [οικ. Χονδρογιάννη], Α. Δρανδάκη [οικ. Καλλέ], Μ. Καπλάνογλου [οικ. Τουρσουλά, Τσαγκαράκη], Β. Καραμανωλάκη [οικ. Καραμανωλάκη], Ε. Κεφαλίδου [οικ. Χουρπουλιάδη, Εγγλέζου], Μ. Κόλλια [οικ. Τσουβελεκίδη], Μ. Μούλιου [οικ. Μαυρουδή, Μούλιου], Μ. Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου [οικ. Παναγιωτίδη], Α. Παπαγιάννη [οικ. Λαμπρίδου, Ραυτοπούλου-Μαυρομάτη, Χατζηιωάννου], Α. Παπαδία-Λάλα [οικ. Παπαδία], Μ. Παπαθανασίου [οικ. Καναλά, Παπαθανάση], Β. Πετράκη [οικ. Λαζαρίδου, Λάσκαρη], Π. Πετρίδη [οικ. Παντελίδη, Δήμου, Πετρίδη, Ποικιλίδη-Λαζαρίδη], Α. Φωτάκη [οικ. Οδαμπασιάν], Ρ. Χατζηλάμπρου [οικ. Ιωάννου, Μανδάνη] και Δ. Χειλά-Μαρκοπούλου [οικ. Φωτεινάκη, Καρατζά, Χειλά, Δανιήλ].

5. Πρόκειται για το θεατρικό αναλόγιο *Γυρεύω τον παλιό μου κήπο* και για την παράσταση θεάτρου σκιών *Καπετάν Αητός*. Το πρώτο, που πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία του τότε κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής Αχιλλέα Χαλδαιάκη, αναπαριστά στη συλλογική μνήμη τη συμφορά της Μικρασίας μέσα από τον λόγο και τη μουσική. Είναι μια σύνθεση κειμένων από τον Περικλή Μοσχολιδάκη, που περιλαμβάνει προσωπικά του κείμενα σε τόνο ποιητικό, καθώς και αναφορές ανθρώπων που έζησαν τα τραγικά γεγονότα. Οι μουσικές που φιλοξενούνται στην παράσταση διασκευάστηκαν και ερμηνεύτηκαν από τον Μανούσο Πλουμίδη (κλαρινέτο) και τον Νίκο Κατριτζιδάκη (φλάουτο). Το δεύτερο ήταν μια παράσταση του καραγκιοζοπαίκτη Νίκου Καστάνη, προπτυχιακού φοιτητή του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, με τη συμμετοχή φοιτητών του Τμήματος Μουσικών Σπουδών.

Εικόνα 1. Οι φωτογραφίες 1 έως 7 που εικονογραφούν το άρθρο είναι της Νίνας Μπάκα. Η φωτογραφία 8 είναι του γράφοντα.

Εικόνα 2.

προσφυγικό παρελθόν της οικογένειάς τους. Ορισμένα δε από αυτά τα αντικείμενα αποτελούν σήμερα τα μοναδικά υλικά κατάλοιπα από τη ζωή στους τόπους καταγωγής μιας οικογένειας και η προσεγμένη, σχεδόν λατρευτικού χαρακτήρα, διατήρησή τους συντελεί αποφασιστικά στην παγίωση της οικογενειακής μνήμης και στη μεταβίβαση της προσφυγικής ταυτότητας από γενιά σε γενιά. Επομένως, η συναισθηματική υπεραξία που τα συνοδεύει είναι τεράστια και εντελώς ανεξάρτητη από την υλική τους αξία, ακόμη και αν, ορισμένα από αυτά, χάρη στο υλικό κατασκευής τους ή εξαιτίας της παλαιότητάς τους, μπορούν να διαθέτουν και μια εμπορική αξία ως «αντίκες».

Με βάση αυτή τη διαφορετική ανάγνωση των αντικειμένων που επιχειρήσαμε, ως έμψυχων και δυνάμει βιογραφούμενων φορέων μνήμης, θεωρήσαμε στη συνέχεια πολύ σημαντικό να εστιάσουμε στις μικρές ιστορίες που κουβαλούν μέσα τους αυτά τα αντικείμενα: ιστορίες μιας άνετης αστικής (σε ορισμένες περιπτώσεις και μεγαλοαστικής) ζωής ή μιας αγροτικής καθημερινότητας, ιστορίες εξαφάνισης, σφαγής, βίαιου ξεριζωμού, ανταλλαγής ή εξαναγκασμού, ιστορίες επιβίωσης, συχνά μέσα από υπερβολικά αντίξοες συνθήκες, ιστορίες νέου ξεκινήματος, ανάτασης και επιτυχίας στις νέες πατρίδες. Και φυσικά, πίσω από τα αντικείμενα και ως πρωταγωνιστές των ιστοριών βρίσκονται τα υποκείμενα, οι άνθρωποι, η παρουσίαση των οποίων αποτελεί και τον τελικό μας στόχο:[6] αστοί που ζουν σε μια, απατηλή ίσως, ευδαιμονία που αποτυπώνεται ανεξί-

6. Για τον λόγο αυτό επιδιώξαμε να συνοδεύσουμε όλα τα αντικείμενα που εκθέσαμε με φωτογραφίες, παραχωρήσαμε δε προνομιακή θέση στον εκθεσιακό μας χώρο σε δύο κορνιζα-

τηλα στις φιλάρεσκες πόζες μπροστά σε τυποποιημένα ντεκόρ στα διάσημα φωτογραφεία της οθωμανικής εποχής (Εικ. 3) ή, από την άλλη μεριά, γαιοκτήμονες ή απλοί αγρότες, άνθρωποι του καθημερινού μόχθου στην πόλη ή την ύπαιθρο, που τα πρόσωπά τους απαθανατίζονται από τους πλανόδιους φωτογράφους μπροστά σε ένα πρόχειρα στημένο σκηνικό. Οι άνθρωποι αυτοί, σε στιγμές παιδικής αφέλειας, αυτάρεσκης νεανικότητας, επιτυχημένης ωριμότητας ή οικογενειακής πληρότητας επιβιώνουν μέσα από τον φακό, συνδέονται με μεμονωμένα αντικείμενα ή με μικρά σύνολα αντικειμένων ή αποτελούν αυτοτελείς μάρτυρες της προσφυγικής ιστορίας μέσα από ένα φωτογραφικό πορτρέτο που, σε ορισμένες περιπτώσεις, είναι ό,τι απέμεινε από τους συγκεκριμένους ανθρώπους.

Εικόνα 3.

Δεν είναι, βέβαια, μόνο τα αντικείμενα ως τόποι μνήμης, αλλά και οι ίδιοι οι τόποι, με την κυριολεκτική, τη γεωγραφική τους έννοια, που μας απασχόλησαν εδώ και τους οποίους αποτυπώσαμε στον χάρτη που συνοδεύει το κείμενο με το σκεπτικό της έκθεσης. Καταρχάς είναι οι τόποι που εγκατέλειψαν οι πρόσφυγες: η Ανατολική Θράκη, η

ρισμένα πορτρέτα (ατομικό και ζευγαριού) και ένα άλμπουμ φωτογραφιών.

Κωνσταντινούπολη και η ευρύτερη περιοχή της, όπως η Βιθυνία, ο Πόντος, ο Ελλήσποντος, η Μαγνησία, η Σμύρνη και τα περίχωρά της, η Καππαδοκία και η γειτονική της Λυκαονία. Στη συνέχεια οι τόποι όπου περιπλανήθηκαν: το Χάρκοβο της ανατολικής Ουκρανίας, η Γιάλτα της Κριμαίας, η Νικομήδεια και η Πρίγκηπος στην περιφέρεια της Κωνσταντινούπολης, η Χίος, η Λέσβος, η Φλώρινα, η Στυλίδα, η Πάτρα, ο Πόρος. Σημαντικό στοιχείο αποτελούν, επίσης, οι τόποι όπου κατέληξαν οι άνθρωποι μαζί με τα συγκεκριμένα αντικείμενα: η Αθήνα και οι προσφυγικές συνοικίες της, ο Ταύρος, η Καισαριανή, ο Βύρωνας, η Νέα Ιωνία, η Νέα Φιλαδέλφεια, η Νέα Σμύρνη αλλά και η Αλεξανδρούπολη, η Καβάλα, η Θεσσαλονίκη, η Κόρινθος.

Τρόποι παρουσίασης των Αντικειμένων Τόπων

Ένας ιδιαίτερος προβληματισμός μάς γεννήθηκε από τη στιγμή που συγκεντρώθηκαν τα ογδόντα ετερόκλητα αντικείμενα που μας εμπιστεύθηκαν οι παραχωρητές, ως προς τον τρόπο παρουσίασής τους.

Μια αναμενόμενη μουσειολογική προσέγγιση θα χώριζε τα αντικείμενα είτε γεωγραφικά, δηλαδή με βάση τον τόπο προέλευσης, σκιαγραφώντας έτσι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των τοπικών κοινοτήτων,[7] είτε ειδολογικά, στηριζόμενοι στην αρχική χρήση των αντικειμένων.[8] Με βάση το διαθέσιμο υλικό μας, θα παρουσιάζαμε τις παρακάτω ομάδες εκθεμάτων : αντικείμενα ιδιωτικής ή δημόσιας λατρείας (ένας σταυρός από ξύλο και μάργαρο), καθημερινά αντικείμενα ενός αστικού σπιτιού (ένα επιδαπέδιο χαλί, πορσελάνινα φλιτζάνια καφέ, ένα επιτραπέζιο ρολόι, ένας δίσκος σερβιρίσματος, ασημένια διακοσμητικά ή χρηστικά σκεύη, μαχαιροπίρουνα, κρυστάλλινες καράφες, μεταξωτά κεντήματα, ένα κεραμικό αλατοπίπερο, ένα σαμοβάρι), πολυτελή προσωπικά αντικείμενα (ταμπακιέρες και πίπες, ένα δαχτυλίδι), αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν σε συγκεκριμένες περιστάσεις ή συνδέονταν με συγκεκριμένες, καθοριστικές στιγμές

7. Της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης ως αστικών μητροπολιτικών κέντρων, του Πόντου (Τραπεζούντα, Αμάσεια, Χαβίανα και Γουμερά Χαλδίας, Κασσιόπη), της Καππαδοκίας (Τύανα, Καισάρεια, Σινασός), της Λυκαονίας (Ικόνιο), της Ανατολικής Θράκης, της ενδοχώρας της Σμύρνης (Βουρλά, Μαγνησία) και της περιοχής του Ελλησπόντου.

8. Αυτοί οι δύο τρόποι προσέγγισης του εκθεσιακού υλικού επελέγησαν κατά κύριο λόγο σε όλες τις εκθέσεις μικρών και μεγάλων μουσείων με θέμα την προσφυγική μνήμη που οργανώθηκαν το 2022.

της ζωής (ένα γαμήλιο χαλάκι/κάλυμμα σαμαριού για τη μεταφορά της νύφης στην εκκλησία, ένα μεταξωτό νυφικό μεσοφόρι, νυφιάτικες παντόφλες, ένα κομμάτι παραδοσιακού νυφικού μετασκευασμένο σε σεμέν, ένας κεντημένος σάκος μεταφοράς μωρού στον σαραντισμό με τη μεταξωτή κουβέρτα του), αντικείμενα με συγκεκριμένη χρήση (ένα καμουτσίκι, ένα χαλάκι λουτρού, το κλειδί μιας εξώπορτας, το επιδαπέδιο τσιμεντένιο πλακάκι ενός προσφυγικού σπιτιού), βιβλία, φωτογραφίες (πορτρέτα μεμονωμένα ή ζευγαριών, αρραβώνων ή γάμων), διοικητικά έγγραφα (το συμβόλαιο πρόσληψης μιας δασκάλας, η δήλωση εκκαθάρισης περιουσίας ανταλλάξιμων, ένα προσωρινό απολυτήριο στρατού, ένα ενδεικτικό λυκείου) και χειρόγραφα (προσωπικά ημερολόγια και ένα βιβλίο ιατρικών συνταγών).

Καθώς, όμως, μια τέτοια μουσειολογική προσέγγιση του υλικού που διαθέταμε δεν μας ικανοποιούσε, προκρίναμε μια, κατά τη γνώμη μας, πιο ουσιαστική: τα αντικείμενα οργανώθηκαν σε μικρές διακριτές εκθεσιακές ενότητες με βάση τις οικογένειες στις οποίες ανήκαν.

Μέσα από τα πλαισιωμένα από τις φωτογραφίες των πρωταγωνιστών εκθέματα, συγκεντρωμένα όχι γεωγραφικά ή ειδολογικά αλλά κατά οικογένειες, ξεπήδησαν πιο αυθόρμητα και πιο λειτουργικά οι μικρές, ατομικές ή οικογενειακές, ιστορίες που αποτελούν μέρος της ιστορίας των μειονοτικών πληθυσμών στα τελευταία χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και γενικότερα της μεγάλης Ιστορίας του ελληνισμού. Ο επισκέπτης οδηγήθηκε έτσι, προοδευτικά και χάρη στην αφήγηση μέσω των αντικειμένων, στον αρχικό μας στόχο, το υποκείμενο, τον άνθρωπο. Οι μικροϊστορίες ζωντάνεψαν, τελικά, τα πορτρέτα των ανθρώπων που κατείχαν τα αντικείμενα και τα διατήρησαν κληροδοτώντας τα στις επόμενες γενιές. Ανάμεσα στους πρωταγωνιστές των ιστοριών μας συγκαταλέγονται γηγενείς Μικρασιάτες, Θρακιώτες, Πόντιοι και Κωνσταντινουπολίτες Ρωμιοί, Αρμένιοι ή Εβραίοι, αλλά και Ελλαδίτες που ζούσαν τη συγκεκριμένη στιγμή στις περιοχές εκείνες και ακολούθησαν τη μοίρα των υπολοίπων.

Τα αντικείμενα, με τη σειρά τους, μας έδωσαν την αφορμή να σκιαγραφήσουμε, κυρίως στην προφορική ξενάγηση, αλλά και στις σύντομες λεζάντες, το πλαίσιο ή, καλύ-

τερα, τα πλαίσια, ιστορικο-πολιτικό, κοινωνικό ή πολιτισμικό, στα οποία εντάσσονται αυτά τα αντικείμενα.

Ένα οικογενειακό άλμπουμ,[9] παραδείγματος χάριν, καθώς και οι μεμονωμένες φωτογραφίες γάμου[10] μελλόνυμφων ζευγαριών (Εικ. 4)[11] ή οικογενειών[12] και τα ατομικά πορτρέτα φωτογράφου[13] είναι ο καλύτερος τρόπος για να παρουσιάσουμε την ιστορία των πρώτων φωτογράφων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (αποκλειστικά χριστιανών αρχικά)[14] και των διαδόχων τους. Ένα νυφιάτικο μεταξωτό μεσοφόρι κεντημένο με το μονόγραμμα της οικογένειας,[15] οι γαμπριάτικες παντόφλες[16] ή το επίσης γαμήλιο χαλάκι[17] ζωντανεύουν τις παραδόσεις του γάμου στην πόλη και στην ύπαιθρο, αλλά μας επι-

9. Εκθεσιακή ενότητα οικ. Καναλά, Παπαθανάση.

10. Εκθεσιακή ενότητα οικ. Δήμου.

11. Εκθεσιακές ενότητες οικ. Καραμανωλάκη, Δήμου, Πετρίδη.

12. Εκθεσιακές ενότητες οικ. Οδαμπασιάν, Ποικιλίδη, Παναγιωτίδη, Τουρσουλά, Καρατζά, Λαμπρίδου.

13. Εκθεσιακές ενότητες οικ. Παπαδία, Οδαμπασιάν, Δήμου, Ποικιλίδη, Λαζαρίδου, Τσουβελεκίδη, Δανιήλ, Λαμπρίδου.

14. Οι μουσουλμάνοι άργησαν να εξοικειωθούν με την τέχνη της φωτογραφίας, γι' αυτό το επάγγελμα του φωτογράφου ασκούσαν αρχικά, από τα μέσα και σε όλο το υπόλοιπο του 19ου αιώνα, αποκλειστικά χριστιανοί. Οι διασημότεροι ήταν οι Αρμένιοι αδελφοί Αμπντουλάχ (Abdullah Frères), φωτογραφίες των οποίων περιλαμβάνονται στο φωτογραφικό άλμπουμ της οικογένειας Καναλά. Ο πρώτος Ρωμιός φωτογράφος της Πόλης και ένας από τους πρώτους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία που χρησιμοποίησαν την τεχνική της δαγκεροτυπίας ήταν ο Βασιλάκης Καργόπουλος, που άνοιξε το φωτογραφείο του το 1850 στη Μεγάλη Οδό του Πέραν. Φωτογραφίες του, από το παράρτημα της Αδριανούπολης που είχε ανοίξει με τον αδελφό της συζύγου του Εμμανουήλ Φώσκολο, υπάρχουν επίσης στο ίδιο άλμπουμ, όπως και των Δημήτριου Μιχαηλίδη και Sébah & Joailler. Άλλοι Ρωμιοί Κωνσταντινουπολίτες φωτογράφοι ήταν ο Νικόλαος Ανδρειωμένος στο Πέραν, μαθητής των αδελφών Αμπντουλάχ, και ο Θεόδωρος Σερβάνης στη Χαλκηδόνα. Έργα των δύο αυτών φωτογράφων συναντούμε στις εκθεσιακές ενότητες των οικογενειών Λαμπρίδου και Καναλά και των οικογενειών Πετρίδη και Χατζηιωάννου, αντίστοιχα. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες υπάρχουν στο άρθρο: Χαράλαμπος Κοντογεώργης και Seckin Tercan «Έλληνες φωτογράφοι στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα», *Αρχαιολογία Online*, 2013, https://www.archaiologia.gr/blog/2013/08/19/φωτογράφοι/ (πρόσβαση 9.12.2023). Επίσης, σχετικές πληροφορίες σταχυολογούνται από το Alkis Xanthakis, *History of Greek Photography*, Αθήνα, 1998, αλλά κυρίως από τα: Engin Özendes, *Abdullah Frères. Ottoman Court Photographers*, Ιστανμπούλ 1998· της ιδίας, *Photography in the Ottoman Empire 1839-1923*, Ιστανμπούλ [3]2013· και Bahattin Öztuncay, *Vassilaki Kargopoulo: Photographer to His Majesty, the Sultan*, Ιστανμπούλ 2000.

15. Εκθεσιακή ενότητα οικ. Φωτεινάκη.

16. Εκθεσιακή ενότητα οικ. Εγγλέζου.

17. Εκθεσιακή ενότητα οικ. Χατζηλάμπρου.

Εικόνα 4.

τρέπουν να μιλήσουμε και για τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία της εποχής. Της γυναίκας, η οποία στο Ικόνιο ντύνεται νύφη με παραδοσιακό νυφικό,[18] ενώ στην κοσμοπολίτικη Κωνσταντινούπολη με δυτικότροπο, λευκό νυφικό και μάλιστα, στην τελευταία περίπτωση, όχι εντελώς μακρύ, ακολουθώντας κατά γράμμα τις επιταγές της μόδας.[19] Η μωρουδιακή μεταξωτή κουβερτούλα,[20] τα ασημικά και τα καλοδουλεμένα χρηστικά ή διακοσμητικά αντικείμενα,[21] ορισμένα ευρωπαϊκής προέλευσης, γίνονται φορείς μιας αστικής εκλέπτυνσης αλλά και ενός ψυχρού ρεαλισμού: οι άνθρωποι εκείνοι γνώριζαν την προσωρινότητα της κατάστασής τους και, κυρίως, την προσωρινότητα της ευμάρειάς τους,[22] γι' αυτό ο καλύτερος τρόπος να διαθέτουν εύκολα ρευστοποιήσιμα ή μεταφερόμενα αγαθά ήταν η αγορά ασημικών, κοσμημάτων, χαλιών. Ταυτόχρονα, η αγορά κοσμημάτων ικανοποιούσε τη γυναικεία φιλαρέσκεια, τα ασημικά και τα χαλιά την ανάγκη προβολής και κοινωνικής αποδοχής. Ο ανδρισμός και η θηλυκότητα, η ιεραρχία των φύλων και των ηλικιών στο πλαίσιο της οικογένειας και οι ταξικές προσλαμβάνουσες, οι ενδυματολογικές επιταγές, αντικατοπτρίζονται με σαφήνεια στις φωτογραφίες που συγκεντρώσαμε. Τα κεντήματα, από την άλλη, μας ταξιδεύουν από τις προσφυγικές γειτονιές όπου συνεχίστηκε,

18. Εκθεσιακή ενότητα οικ. Λαμπρίδου.

19. Εκθεσιακή ενότητα οικ. Δήμου.

20. Εκθεσιακή ενότητα οικ. Ποικιλίδη.

21. Εκθεσιακές ενότητες οικ. Λαμπρίδου, Ραυτοπούλου-Μαυρομάτη, Χατζηιωάννου, Οδαμπασιάν, Δήμου, Πετρίδη, Καρατζά, Λαζαρίδου, Λάσκαρη.

22. Όσοι απέφυγαν την ανταλλαγή και παρέμειναν στο έδαφος της Τουρκικής Δημοκρατίας πλέον, επρόκειτο να γνωρίσουν δυο δεκαετίες αργότερα (1942) την οικονομική καταστροφή εξαιτίας της βαριάς φορολογίας των μη μουσουλμανικών πληθυσμών (Varlık Vergisi) ή το τρομερό πογκρόμ του Σεπτεμβρίου του 1955 που συνεπάγετο, εκτός των άλλων, και βαρύ οικονομικό τίμημα.

Εικόνα 5.

Εικόνα 6.

ανάμεσα σε άλλες καθημερινές συνήθειες που ήρθαν από την άλλη πλευρά του Αιγαίου, η καλλιέργεια του μεταξοσκώληκα[23] έως το δράμα των Εβραίων της Σμύρνης, που μετοίκησαν στην Ελλάδα για να βρεθούν δύο δεκαετίες αργότερα αντιμέτωποι με ένα νέο πογκρόμ.[24] Το βελούδινο χαλί λουτρού (Εικ. 5) με αρμένικη και οθωμανική επιγραφή και το δέντρο της ζωής,[25] αλλά και το μάλλινο χαλί δαπέδου,[26] αντικατοπτρίζουν όχι μόνο καθημερινές συνήθειες αλλά και την πολιτισμική ώσμωση των λαών που συγχρωτίζονταν στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παρόμοια, το χειρόγραφο με συνταγές πρακτικής ιατρικής σε καραμανλίδικα[27] μας βοηθά να συνειδητοποιήσουμε την πολυπλοκότητα του μικρασιατικού κόσμου, που συχνά, με τη χρονική και γεωγραφική απόσταση που μας χωρίζει από αυτόν, αντιμετωπίζουμε ως μια ενότητα. Η επιγραφή με το επαναστατικό σύνθημα σε μια ταμπακιέρα[28] (Εικ. 6) μας μεταφέρει στην καρδιά της επανάστασης των Νεοτούρκων, για τους οποίους οι νεαροί

23. Εκθεσιακή ενότητα οικ. Λαζαρίδου.

24. Εκθεσιακή ενότητα οικ. Εγγλέζου.

25. Εκθεσιακή ενότητα οικ. Τουρσουλά. Ευχαριστώ την συνάδελφο Ιωάννα Ράπτη για την αναγνώριση της γλώσσας της μίας επιγραφής.

26. Εκθεσιακή ενότητα οικ. Παναγιωτίδη.

27. Εκθεσιακή ενότητα οικ. Χουρπουλιάδη.

28. Εκθεσιακή ενότητα οικ. Παντελίδη. Οι λέξεις «Ελευθερία, Δικαιοσύνη, Ισότητα, Αδελφοσύνη» αποτελούσαν συνθήματα του κινήματος του 1908 που ανέτρεψε την απολυταρχία του Αβδούλ Χαμίτ Β΄. Ευχαριστώ τον συνάδελφο Πάρη Κονόρτα για την ανάγνωση της επιγραφής.

Ρωμιοί, όπως ο ήρωας της δικής μας μικροϊστορίας, μπορεί και να έτρεφαν θαυμασμό. Το πορτρέτο ενός νεοσύλλεκτου Ρωμιού στρατιώτη στον οθωμανικό στρατό[29] κρύβει επιμελώς τις κακουχίες που θα ακολουθούσαν, με στόχο την εξόντωση των μειονοτήτων. Αν τα έγγραφα που συνδέονται με τη γραφειοκρατία διαχείρισης των προσφύγων έχουν την ιδιαίτερη αξία τους ως μάρτυρες της διαδικασίας ένταξης και αποζημίωσης,[30] το ιστορικό πλαίσιο με έμφαση στα πολεμικά γεγονότα δίνεται με τον καλύτερο τρόπο στα χειρόγραφα ημερολόγια:[31] με μια αίσθηση δημόσιας λογοδοσίας, αλλά και με την ασυναίσθητη, ίσως, ανάγκη ψυχοθεραπείας από τα φοβερά που έζησαν, οι συγγραφείς τους μας μεταφέρουν συγκλονιστικές στιγμές από τη ζωή τους ή μας περιγράφουν τον τόπο τους, τα γεγονότα, τα συναισθήματα, ατομικά και συλλογικά.[32]

Αν φύγουμε τώρα από τα καθαυτό προσφυγικά κειμήλια, το πλακάκι από τα προσφυγικά σπίτια του Βύρωνα[33] οδηγεί αυτόματα τον νου στην απόπειρα ένταξης και αποκατάστασης που χρειάστηκαν δεκαετίες για να ολοκληρωθεί. Ένα δερματόδετο βιβλίο κρύβει πίσω του τη σκληρή δουλειά της πρώτης γενιάς προσφύγων, που ήταν προϋπόθεση για την επιτυχία στις νέες πατρίδες, και τη διάθεση για ζωή.[34]

Από μουσειογραφικής σκοπιάς, μετασκευάσαμε δύο παλιά ξύλινα έπιπλα (προθήκες με πολλά συρτάρια) και μια μικρή ντουλάπα που διέθετε το Μουσείο μας για να υποδεχθούν τα αντικείμενα (Εικ. 7). Δημιουργήσαμε έτσι, μαζί με το ανατολίτικο χαλί στο δάπεδο, έκθεμα και το ίδιο, ένα πλαίσιο αρμόζον στο αστικό οικιακό τοπίο που υπενθύμιζαν τα περισσότερα εκθέματα, ένα πλαίσιο ζεστό και ταυτόχρονα απόλυτα λειτουργικό από μουσειολογικής άποψης. Εξασφαλίσαμε σε κάθε οικογένεια έναν διακριτό χώρο μέσα σε αυτά τα έπιπλα-προθήκες, τα οποία πλαισιώσαμε με πάνελ και ιδιοκατασκευές για

29. Εκθεσιακή ενότητα οικ. Λαζαρίδου.

30. Εκθεσιακή ενότητα «Έγγραφα πρόσφυγα Ελ. Καμπούρη».

31. Εκθεσιακή ενότητα «Σελίδες από το ημερολόγιο του Φιλόθεου Τσουβελεκίδη (1909-1984)» και εκθεσιακή ενότητα «Ημερολόγιο με αναμνήσεις του Αριστείδη Καλλέ».

32. «Ψίθυροι και διαδόσεις περί της σφαγής των Αρμενίων. Νέοι φόβοι και απαισιοδοξίαι διά την αύριον. Νέες επιστρατεύσεις νέων για ταις εργασίαις των ορυγμάτων όπου έθαπτοντο οι τουφεκισθέντες άμοιροι Αρμένιοι ενώ καραβάνια ολόκληρα από την Τραπεζούνταν όδευον προς τα ενδότερα διά την σφαγήν...» διαβάζουμε στο συγκλονιστικό ημερολόγιο του Αριστείδη Καλλέ.

33. Εκθεσιακή ενότητα οικ. Μαυρουδή, Μούλιου.

34. Εκθεσιακή ενότητα οικ. Χονδρογιάννη.

Εικόνα 7.

όσα εκθέματα δεν μπήκαν σε αυτά. Τα εντυπωσιακά έπιπλα από σκούρο ξύλο, με επίστεψη από μαίανδρο και απομίμηση δωρικού γείσου με σταγόνες, δημιουργούσαν μια αίσθηση πολυτέλειας που ταίριαζε στα εκθέματα, ενώ μουσειογραφικά μάς έδιναν τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουμε τόσο τις προθήκες με γυάλινη πρόσοψη όσο και τα συρτάρια τους. Η μισάνοιχτη χαμηλή ντουλάπα από πιο ανοιχτόχρωμο ξύλο προκαλούσε την εντύπωση ενός αδιάκριτου βλέμματος σε έναν πολύ προσωπικό χώρο, καθώς μέσα της κρεμάστηκε το νυφικό μεσοφόρι. Εγκαταστήσαμε ταινίες φωτισμού με led μέσα στις προθήκες και στοχευμένο φωτισμό από την οροφή για τα υπόλοιπα εκθέματα. Το προϋπάρχον βάθος των προθηκών από πράσινο ύφασμα μας έδωσε την ιδέα για το κυρίαρχο χρώμα της έκθεσης, ένα σκούρο πράσινο, που απλώθηκε στα πάνελ και χρησίμευσε ως φόντο για όλο το πληροφοριακό υλικό, επιτείνοντας την αίσθηση ενός κλειστού και οικείου χώρου.

Ως λογότυπο της έκθεσης επιλέξαμε ένα αντικείμενο ταπεινό, πήλινο, κατασκευασμένο στα τέλη του 19ου αι. στο γνωστό κέντρο αγγειοπλαστικής του Τσανάκαλε (Εικ. 8). Δεν είναι τόσο η παλαιότητα ή η χρηστικότητά του και σίγουρα όχι η αισθητική του που μας έκανε να το επιλέξουμε, όσο η επιγραφή που φέρει [SOUVENIR] που λειτουργεί σαν υπενθύμιση της απώλειας, συμπυκνώνει την προσφυγική μνήμη, το μετατρέπει σε τόπο μνημονικό, σύμβολο της προσφυγικής μας ταυτότητας.

Εικόνα 8.

Τέλος, την έκθεση κλείνει (αλλά και ανοίγει) ένα κλειδί που συμβολίζει όλα τα κλειδιά που

πήραν μαζί τους, πάνω στη δίνη του ξεριζωμού, οι εκτοπισμένοι, με την κρυφή ελπίδα να γυρίσουν σύντομα πίσω και να ξανανοίξουν τα σπιτικά τους. Σπιτικά που μπορεί να είχαν ανεγερθεί λίγο πριν την υποχρεωτική εγκατάλειψή τους και φιλοξενούσαν μέσα τους όλα αυτά τα αντικείμενα, φορτισμένα με προσωπικές και οικογενειακές ιστορίες, όπως αποδείξαμε. Αλλά το κλειδί-έκθεμα συμβολίζει και τα κλειδιά των νέων σπιτιών που έχτισαν οι πρόσφυγες, το νέο ξεκίνημα, στους νέους τόπους όπου εγκαταστάθηκαν.

Μια όχι αμελητέα παράμετρος στον σχεδιασμό μας ήταν η ανάγκη όσο το δυνατόν πιο λελογισμένης διαχείρισης του συναισθήματος από πλευράς διοργανωτών, αλλά και επισκεπτών. Επιλέξαμε τα κείμενα που ζητήσαμε από τους παραχωρητές να τα μεταφέρουμε αυτούσια, χωρίς οποιαδήποτε παρεμβολή, διατηρώντας έτσι την αυθεντικότητα του συναισθήματος και εστιάζοντας στα σημεία που εκείνοι ήθελαν να τονίσουν. Οι ιστορίες, όμως, που διηγούνταν τα αντικείμενα είναι, για ορισμένα από αυτά, συγκλονιστικές και, αν κρίνουμε από τις αντιδράσεις των εκατοντάδων επισκεπτών που επισκέφθηκαν την έκθεση στους περίπου τέσσερις μήνες λειτουργίας της, πρέπει να παραδεχθούμε ότι η συναισθηματική φόρτιση υπήρξε μεγάλη. Η έκθεση αυτή έμελλε, τελικά, να αποτελέσει μια κατάθεση ψυχής, τόσο αυτών που τη σχεδίασαν και την υλοποίησαν όσο και αυτών που μας εμπιστεύθηκαν τα πολύτιμα οικογενειακά τους κειμήλια, αλλά και τις ιστορίες που κρύβονται πίσω από αυτά.

Πτυχές της παράδοσης του μικρασιατικού ελληνισμού μέσα από τις ενορίες της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών

Ιωάννης Παναγιωτόπουλος
Αρχιμ. Θεολόγος Αλεξανδράκης
Ελένη Λιάπη
Αρχιμ. Μιχαήλ Σταθάκης

Η Μικρασιατική Καταστροφή, αδιαμφισβήτητα, αποτελεί μια τομή στην ιστορική πορεία του νεότερου ελληνισμού, καθώς οδήγησε στην αναδιάταξη του ελληνικού κράτους και στη δημιουργική ανασύνθεση της ελληνικής κοινωνίας. Η είσοδος των Μικρασιατών προσφύγων στην καθημερινότητα της πόλης των Αθηνών, όπως είναι φυσικό, δεν ήταν ούτε εύκολη ούτε αυτονόητη. Ειδικά για τα εκκλησιαστικά πράγματα, η κατάσταση ήταν εξαιρετικά περίπλοκη και πολυδιάστατη. Ανάμεσα στους πρόσφυγες υπήρχαν πολλοί κληρικοί (επίσκοποι και παπάδες), που άλλοτε εντάχθηκαν στον ήδη υπάρχοντα κορμό (μητροπόλεις - ενορίες) και άλλοτε στις ενορίες που σχηματίστηκαν στις προσφυγικές γειτονιές. Μέχρι σήμερα, πέραν των μεγάλων ζητημάτων, η ένταξη αυτών των ανθρώπων στην εκκλησιαστική ζωή των Αθηνών δεν έχει μελετηθεί. Έτσι, επιλέξαμε να παρουσιάσουμε πτυχές της παράδοσης του μικρασιατικού ελληνισμού μέσα από τις ενορίες της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών. Αφορμή στάθηκε η εμπλοκή μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας του ΕΚΠΑ στην Πράξη «Ψηφιοποίηση ιερών κειμηλίων Ενοριακών Ναών» που συγχρηματοδοτείται από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα

«Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα, Καινοτομία 2014-2020».[1] Το έργο, τη στιγμή που γράφονται αυτές οι γραμμές, βρίσκεται στην τελική φάση, και εδώ έχουμε την ιδιαίτερη χαρά να παρουσιάσουμε για πρώτη φορά κειμήλια που μετέφεραν οι πρόσφυγες στο νέο τους σπίτι και τα οποία διασώζονται στις ενορίες της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών. Για τον λόγο αυτό επιλέχθηκαν ενδεικτικά, και στο πλαίσιο της έκτασης ενός τέτοιου άρθρου, κειμήλια που καλύπτουν όλο το φάσμα καταγραφής και έχουν τόσο καλλιτεχνική όσο και ιστορική αξία.

Είναι γεγονός ότι, όσο δύσκολο και αν ήταν το έργο, όσες αντιξοότητες και αν εμφανίσθηκαν, η χαρά που εισπράτταμε κάθε φορά που εντοπίζαμε ένα κειμήλιο το οποίο είναι φορτωμένο με πληροφορίες, είναι ιδιαίτερης αξίας, είναι μη καταγεγραμμένο, ήταν χαμένο και επανεντοπίστηκε, μπορεί να συγκριθεί μόνο με τη χαρά κατά τη διάρκεια των αρχαιολογικών ανασκαφών. Άλλωστε και το έργο αυτό, αναλογικώς, είναι μια μεγάλη ανασκαφή σε όλο το Λεκανοπέδιο των Αθηνών, αφού κάθε ενορία ανοίγει τα σκευοφυλάκιά της και μας εμπιστεύεται τους μικρούς και μεγάλους θησαυρούς που φυλάσσει ως παρακαταθήκη, ώστε να τους καταστήσουμε κοινό κτήμα, ένα ανοικτό βιβλίο, των ανθρώπων και να ακούσουμε τη διδασκαλία τους, να μάθουμε την αλήθειά

1. Η Πράξη «Ψηφιοποίηση ιερών κειμηλίων Ενοριακών Ναών» είχε ως αντικείμενο: α) την ψηφιοποίηση ιερών αντικειμένων, όπως κειμήλια, εικόνες, ιερά βιβλία και εν γένει κινητά αντικείμενα, αλλά και ακίνητα μέρη (όπως, ενδεικτικά, άμβωνες, ξυλόγλυπτα τμήματα ναών κ.ά.) σε 157 ενοριακούς ναούς και Ιερές Μονές στη δικαιοδοσία της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών· β) την αξιοποίηση ψηφιοποιημένων κειμηλίων/υλικού της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών, την αρχειοθέτηση και επιμέλεια αυτού με σκοπό την αποτύπωση της θρησκευτικής και πολιτιστικής εξέλιξής της, ξεκινώντας από την τελευταία Επισκοπική Περίοδο, που εκτείνεται σε μια περίοδο 15 ετών, και τελικά στη δημιουργία μιας σειράς ωριαίων ντοκιμαντέρ· γ) την ανάπτυξη και προβολή τρισδιάστατων ταινιών κατάλληλων για προβολή σε στερεοσκοπικές εγκαταστάσεις, για παρουσίαση μνημείων, όπως η Μονή του Οσίου Λουκά. Στο πλαίσιο του έργου προβλέπεται η δημιουργία ενός ψηφιακού μουσείου, προσβάσιμου από την επίσημη ιστοσελίδα του Ιδρύματος Ποιμαντικής Επιμόρφωσης της Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών. Βασικός άξονας του έργου είναι η καταγραφή ιερών κειμηλίων, μοναδικής και σημαντικής αξίας, η προστασία και η συντήρηση αυτών. Προτεραιότητα δε, αποτελεί και η προβολή αυτών στο κοινό, η οποία αναμένεται να ενισχύσει τον ερευνητικό, εκπαιδευτικό και πολιτιστικό ρόλο του Ιδρύματος Ποιμαντικής Επιμόρφωσης, αλλά και το διαχρονικό έργο της Εκκλησίας, στην τοπική κοινωνία αλλά και στο κοινό ευρύτερα. Το έργο αυτό θεωρείται μοναδικό και πρωτοποριακό, καθώς πρώτη φορά επιχειρείται η ψηφιοποίηση ιερών κειμηλίων σε τέτοιο εύρος και με τις εγγενείς δυσκολίες οι οποίες είναι ίδιον της in situ φωτογράφισης και ψηφιοποίησης, η δημιουργία ψηφιακού μουσείου και η προβολή αυτών με καινοτόμες μορφές εφαρμοσμένης τεχνολογίας. Το έργο αυτό αναμένεται να είναι η αρχή ενός μεγάλου έργου ψηφιοποίησης και αξιοποίησης των ιερών κειμηλίων της Εκκλησίας της Ελλάδος συνολικά.

τους. Άλλωστε, η παράδοση δεν είναι τίποτα άλλο παρά ο τρόπος εισόδου μας στο μέλλον!

Από τον Σεπτέμβριο του 2022 που ξεκίνησε το έργο έως σήμερα (Μάρτιος 2023) έχουν καταγραφεί κειμήλια από εβδομήντα πέντε περίπου ενορίες και υπολείπονται άλλες ενενήντα. Σε όλες τις ενορίες που επισκεφθήκαμε εντοπίσαμε κειμήλια με προέλευση τη Μικρά Ασία, τον Πόντο ή την Καππαδοκία. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι όλα πήραν τον δρόμο της προσφυγιάς με την Καταστροφή του 1922 και είτε έφτασαν μαζί με τους πρόσφυγες είτε τους ακολούθησαν σε δεύτερο χρόνο ως ανταλλάξιμα. Βεβαίως, από τα κειμήλια που έχουν σχέση με τη Μικρά Ασία, τα περισσότερα είναι προσφυγικά και καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος των κατηγοριών: ιερά σκεύη, εικόνες αγίων και βιβλικών σκηνών, λειψανοθήκες, αντιμήνσια, εξαπτέρυγα και σταυροί λιτανειών, αγιασματάρια, ευαγγελιστάρια, μουσικά χειρόγραφα, ακόμη και φιαλίδια με αγιασμό από την Αγ. Φωτεινή της Σμύρνης είναι κάποια από αυτά.

Τα κειμήλια, λοιπόν, που επιλέξαμε δεν παρουσιάζουν μόνο την ιστορία της Μικράς Ασίας αλλά θα ξεδιπλώσουν μπροστά μας την ιστορία ολόκληρης της χριστιανικής Ευρώπης από τον ΙΣΤ΄ αιώνα και μετά. Το πρώτο από τα κειμήλια που θα δούμε είναι μια ενδεικτική επιλογή από τη μεγάλη συλλογή ταμάτων (Εικ. 1), τα οποία έφτασαν στην ενορία του Αγίου Γεωργίου στο Νέο Ψυχικό το 1929, μαζί με τους πρώτους κατοίκους του προαστίου, οι οποίοι ήρθαν κυρίως από τα Βουρλά και το Μελί της Ερυθραίας.

Πρόκειται κυρίως για ασημένια αφιερώματα με εγχάρακτη διακόσμηση τα περισσότερα και χρονολογούνται από τα μέσα του ΙΘ΄ έως τις αρχές του Κ΄ αιώνος. Δεν μαρτυρείται ο τόπος όπου κατασκευάστηκαν ή αγοράστηκαν, αλλά γνωρίζουμε τον τόπο στον οποίο βρέθηκαν όλα μαζί συγκεντρωμένα. Το πρώτο είναι ένας ένστολος άντρας, το δεύτερο είναι ένα κορίτσι με ευρωπαϊκά ενδύματα, το τρίτο είναι ένας ίππος σε καλπασμό, το τέταρτο είναι η φλεγόμενη καρδία του Ιησού, το πέμπτο είναι ο άγιος Γεώργιος ο εν Ιωαννίνοις, το έκτο είναι πάσχον μέλος, μάλιστα είναι γυναικός λατινικού δόγματος, καθώς φορά συγκεκριμένου τύπου καλτσοδέτα.[2]

Η εμφάνιση ταμάτων, που προφανώς μεταφέρθηκαν από ορθόδοξο ναό της Μικράς Ασίας στην Αθήνα, όπως της «φλεγόμενης καρδιάς του Ιησού», ενός κοριτσιού εν-

2. Πβ. Παναγιώτης Καμπάνης, *Τάματα. Συλλογή Λόλας Νταϊφά*, Αθήνα, Μίλητος, 2022· Sophia Handaka, Πλάτων Ριβέλλης και Μαρία Χουλάκη, *Λατρείας τάματα*, Αθήνα 2006. Στα μέσα,

Εικόνα 1

δεδυμένου με ευρωπαϊκά ενδύματα και ενός πάσχοντος μέλους γυναικός λατινικού δόγματος, είναι δυσερμήνευτη. Φανερώνει ότι οι δογματικές διαφορές δεν ήταν πάντα ευδιάκριτες για τους χριστιανούς της Μικράς Ασίας. Η πραγματικότητα των καθημερινών απλών ανθρώπων, χριστιανών, μουσουλμάνων και ιουδαίων, στο πλαίσιο της πολυσυλλεκτικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, φαίνεται να είναι πιο σύνθετη.

Όμως, όσο κι αν προσπαθούσαν τα δύο αυτά έθνη, ο ελληνισμός και ο τουρκισμός, οι δύο αυτές θρησκείες, ο χριστιανισμός και ο μουσουλμανισμός, να μας κρατήσουν εμάς τους δύο λαούς μακριά τον ένα από τον άλλο, άλλο τόσο οι φυσικές δυνάμεις: κοι-

περίπου, του ΙΣΤ΄ αιώνα ένας Αγιορείτης μοναχός συνέγραψε ένα ενδιαφέρον κείμενο, με το οποίο κατέγραφε με κριτική διάθεση «παρεκκλίσεις» των κατοίκων της Κέρκυρας εκείνης της εποχής (*Τα σφάλματα και αιτιάματα των κερκυραίων ήγουν Κορυφιατών δι' α αυτούς αποστρεφόμεθα*). Ο συγγραφέας κατέγραψε ένδεκα σφάλματα που αφορούν πρακτικές της τοπικής Εκκλησίας και σχετίζονται με τις θρησκευτικές τελετές που γίνονταν με τη συμμετοχή και των δύο δογμάτων, ορθοδόξων και λατίνων, καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, και στις οποίες συμμετείχε όλος ο λαός. Την ίδια περίοδο ένα παρόμοιο κείμενο, με έναν δεύτερο κατάλογο σφαλμάτων των Κερκυραίων, συγγράφει και κυκλοφορεί, από την άλλη πλευρά, ο Βενετός λατίνος αρχιεπίσκοπος της Κερκύρας Antonio Cocco, με το οποίο κατηγορεί τους Κερκυραίους, οι οποίοι βρίσκονται υπό λατινική κατοχή, ότι δεν τηρούσαν τις αποφάσεις της Συνόδου του Τριδέντου (1545-1563). Το ενδιαφέρον είναι ότι τόσο ο ορθόδοξος μοναχός όσο και ο λατίνος αρχιεπίσκοπος, δεν αναγνωρίζουν στους Κερκυραίους την ορθή τήρηση της πίστης, παρότι και οι δύο αντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικές θέσεις· βλ. Δάφνη Λάππα, «*Ma pure vi è questa strada di mezzo*. Χριστιανοί του ανατολικού δόγματος στην πόλη της βενετικής Κέρκυρας. Μια θρησκευτικότητα της μεθορίου (16ος-18ος αι.)», *Μνήμων* 36 (2017-2018) 83-118.

νοκτημοσύνη του τόπου, το ομοιόμορφο των αναγκών μας, η φυσική λήθη του ανθρώπου των παλιών κοντά στα καινούργια και πολλές άλλες κρυφές δυνάμεις καταργούσαν κάθε μεταξύ των φραγμό και πλησιάζαμε ο ένας τον άλλονε, χωρίς να το θέλουμε και να το καταλαβαίνουμε, χωρίς βέβαια να λησμονούμε εμείς το ραγιαδιλίκι κι αυτοί την κυριαρχία. Στα νεότερα χρόνια ο Τούρκος, ο χωρικός της Γούρνας μας, δεν μας εχθρεύουνταν και δεν μας μισούσε. Αντίθετα, μας εκτιμούσε βλέποντάς μας αδιάκοπα να εργαζόμαστε, να ξενιτευόμαστε και να υποφέρουμε, μας ζούλευε για τα όμορφα και μεγάλα σπίτια μας, για την επίπλωσή των, για τον τρόπο της ζωής μας και την ομορφιά της φορεσιάς μας, ζητούσε δε να επωφεληθεί από την εργασία και την ευημερία μας, όπως μαρτυρεί ο Σεραφείμ Ρίζου από την Σινασό της Καππαδοκίας.[3]

Εικόνα 2.

Το επόμενο κειμήλιο είναι μια φορητή εικόνα της «Γεννήσεως του Χριστού» (Εικ. 2), η οποία φυλάσσεται σήμερα στον Ιερό Ναό Αγίων Αναργύρων Ψυρρή και χρονολογείται στα τέλη του ΙΗ΄ έως τις αρχές του ΙΘ΄ αιώνα. Είναι μια περίοδος ανανέωσης τύπων και ανασύνθεσης παραδοσιακών σχημάτων. Είναι αξιοσημείωτη η απαγόρευση της απεικόνισης του γυμνού σώματος από τη Σύνοδο του Τριδέντου, είτε στην τέχνη είτε στην καθημερινότητα. Την ίδια εποχή στο Άγιον Όρος μια ομάδα δύσπιστων, αν όχι αρνητών του Διαφωτισμού μοναχών, οι γνωστοί «Κολλυβάδες», με εξέχοντα μέλη τον Άγιο Αθανάσιο Πάριο, τον Άγιο Νικόδημο Αγιορείτη, τον Μακάριο Κορίνθου και τον Κοσμά τον Αιτωλό, πέτυχαν να ασκήσουν ισχυρή επιρροή σε όλο το εκκλησιαστικό περιβάλλον της Ανατολικής Εκκλησίας. Η στροφή στην παράδοση ήλθε τη στιγμή που ο προτεσταντισμός χτυπούσε την πόρτα του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Οι «Κολλυβάδες» διεκδικούσαν μια «καθαρή τέχνη» και αναζητούσαν την ορθόδοξη θεολογία ακόμη και σε έργα βυζαντινά, τα οποία θεωρούσαν ότι πά-

3. Βλ. Εβίτα Αράπογλου (επιμ.), *Μικρά Ασία. Λάμψη - Καταστροφή - Ξεριζωμός - Δημιουργία*, Αθήνα, 2022, σ. 71.

σχουν. Θεωρούσαν απαράδεκτο να εικονίζεται στην εικόνα της γεννήσεως η Θεοτόκος κουρασμένη από τον τοκετό και το θείο βρέφος να πλένεται από τις μαίες σαν να μην ήταν τέλειο! Το πρόβλημα όμως ήταν οι μαίες, οι οποίες από την κίνηση και την αγωνία στις περισσότερες βυζαντινές εικόνες εικονίζονται με τον ώμο γυμνό. Ο Νικόδημος, στο *Πηδάλιο*, υιοθετώντας έναν εικονογραφικό τύπο πολύ διαδεδομένο στη Δύση, δίνει σαφείς οδηγίες για το πώς πρέπει να αγιογραφείται στο εξής η εικόνα της Γεννήσεως του Κυρίου, με συνέπεια και ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά, που ήταν του κλίματος των Κολλυβάδων, στην ερμηνεία που συνέγραψε να αναφέρει:

> ...Σπήλαιον καὶ ἔσω εἰς τὸ δεξιὸν μέρος ἡ Θεοτόκος γονατιστὴ καὶ βάνουσα τὸν Χριστὸν ὡς βρέφος σπαργανωμένον μέσα εἰς φάτνην, καὶ ἀριστερὰ ὁ Ἰωσὴφ γονατισμένος, ἔχων τὰ χέρια σταυρωμένα ἐμπρὸς στὸ στῆθος του· καὶ ὄπισθεν τῆς φάτνης ἕνα βοΐδιον καὶ ἕνα ἄλογον, βλέποντα πρὸς τὸν Χριστόν· καὶ ὄπισθεν τοῦ Ἰωσὴφ καὶ τῆς Παναγίας ποιμένες βαστάζοντες ῥάβδους καὶ βλέποντες μετὰ θάμβους τὸν Χριστόν·...καὶ ἀπὸ ἄλλο μέρος οἱ μάγοι μετὰ βασιλικῆς στολῆς...ἐπάνωθεν τοῦ σπηλαίου πλῆθος ἀγγέλων μέσα εἰς νέφαλα, βαστάζοντες χαρτὶ μὲ αὐτὰ τὰ γράμματα· «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη· ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία». Καὶ ἐπάνωθεν εἰς τὸ μέσον αὐτῶν ὁ ἀστήρ, ἔχων ἀκτῖνα μεγάλην κατερχομένην ἕως τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ.[4]

Στη Δύση, για να αναχαιτιστεί η δυναμική της Μεταρρύθμισης, εφαρμόσθηκε η Αντιμεταρρύθμιση. Σκληρότερα μέτρα ελήφθησαν με την υποστήριξη των ρωμαιοκαθολικών κρατών της Ισπανίας και της Γαλλίας, τα οποία είχαν σκοπό να εξυψωθεί ο κλήρος, να επισημανθεί η σωτηριολογική ταυτότητα των Μυστηρίων της Εκκλησίας και κατά κάποιο τρόπο να τιμηθούν υπέρ του δέοντος οι εικόνες, οι οποίες καταργήθηκαν παντελώς από τη Μεταρρύθμιση στη βόρεια Ευρώπη. Ταυτόχρονα, η εξάπλωση των Ιησουιτών έως την ανατολική Μεσόγειο, σε ολόκληρη τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Ευρώπη μαζί με τους Ουνίτες, παρακινεί τους ορθοδόξους πνευματικούς ταγούς να προστατεύσουν το κυρίως αγράμματο ποίμνιο της Ορθοδοξίας. Ας σημειωθεί εδώ η δύναμη που είχαν όλες αυτές οι προσηλυτιστικές ομάδες που δρούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθότι θεωρούνταν και ως εκπρόσωποι των χωρών τους,

4. Βλ. Διονυσίου του εκ Φουρνά, *Ερμηνεία ζωγραφικής τέχνης: εκ χειρογράφου του ΙΗ΄ αιώνος εκδοθείσα κατά το πρωτότυπον αυτής κείμενον υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως*, Πετρούπολη, 1900, σ. 89.

Εικόνα 3.

οι οποίες δωροδοκούσαν τον Σουλτάνο προς όφελος του έργου των απεσταλμένων μοναχών, εις βάρος της Ορθοδοξίας. Αυτήν ακριβώς την περίοδο είχε γνωρίσει ευρεία διάδοση η εκτύπωση χαρακτικών που εικονίζουν κυρίως μονές με τους προστάτες αγίους τους, αλλά αντιγράφουν και διάφορα λαϊκότερα θέματα, όπως το θέμα της εικόνας του επόμενου κειμηλίου μας, που είναι η αλληγορία της εξομολογήσεως (Εικ. 3).

Η παράσταση με τον τίτλο *Εξομολογητάριον* αναφέρεται με αλληγορικό τρόπο στο Μυστήριο της εξομολόγησης και στις συνέπειές του. Δείχνει έναν πιστό που εξομολογείται στον ιερέα τις αμαρτίες του, οι οποίες βγαίνουν από το στόμα του με τη μορφή φιδιών. Πιο αριστερά, ο πιστός εικονίζεται ντυμένος στα λευκά να δέχεται τη συγχωρητική ευχή από τον ιερέα και, ανάλαφρος πια, να συνοδεύεται στον δρόμο του από τον άγγελο που του υποδεικνύει πάνω αριστερά αυτό που κέρδισε με την πράξη της εξομολόγησης, τον Παράδεισο. Στο άνω μέρος της παράστασης εικονίζεται η Αγία Τριάδα και άγγελοι – οι δύο πρώτοι κρατούν στεφάνι και δέλτο με την επιγραφή «ΛΕΓΩ ΓΑΡ ΥΜΙΝ ΟΤΙ ΧΑΡΑ ΓΙΝΕΤΑΙ ΕΝ ΟΥΡΑΝΩ ΕΠΙ ΕΝΙ ΑΜΑΡΤΩΛΩ [ΜΕΤΑΝΟΟΥΝΤΙ]» (παράφραση του χωρίου κε΄, 7 από το Ευαγγέλιο του Λουκά).

Η εικόνα της αλληγορίας της εξομολογήσεως βρίσκεται στον Ιερό Ναό Αγίας Αικατερίνης Πετραλώνων. Πιθανόν προέρχεται από την ευρύτερη περιοχή της Καππαδοκίας και χρονολογείται περίπου στο πρώτο μισό του ΙΘ΄ αιώνα. Άλλες τρεις τουλάχιστον παρόμοιες εικόνες (Εικ. 4 α΄, β΄, γ΄) είναι γνωστές, η πρώτη από την Παναγία των Ξένων στην Κέρκυρα, η δεύτερη από το Ταβλοσούν της Καισαρείας και η τρίτη από την ελληνόφωνη περιοχή της Καππαδοκίας.[5]

5. Βλ. Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, Αθήνα, 1990, σ. 166-167.

Εικόνες 4 α΄, β΄, γ΄.

Οι εικόνες αυτές, παρά το γεγονός ότι είναι αποτέλεσμα μιας συνεπούς Αντιμεταρρύθμισης, ενσαρκώνουν όλη την αγωνία της Ανατολικής Εκκλησίας για την προάσπιση της ορθοδόξου πίστεως και την αφύπνιση του ορθοδόξου στοιχείου στη Μικρά Ασία, που είχε δεχθεί στίφος από προτεστάντες ιεραποστόλους και μάλιστα Αμερικανούς. Η ίδρυση της Ευαγγελικής Σχολής στη Σμύρνη, αλλά και άλλων σχολείων από τους προτεστάντες μισιονάριους, που παρείχαν δωρεάν φοίτηση στους Έλληνες μαθητές, ήταν μεγάλος κίνδυνος για την Ορθόδοξη Εκκλησία, που δεν είχε τα οικονομικά μέσα για να αντιτάξει αντίστοιχο έργο. Η προβολή τέτοιων εικονογραφικών θεμάτων λειτουργεί στην ψυχοσύνθεση των πιστών όπως η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, όπου αναλογίζονται την τιμωρία που τους περιμένει. Έτσι, και εδώ προβάλλεται το όφελος που προκύπτει από την εξομολόγηση.

Το επόμενο κειμήλιο είναι η φορητή εικόνα της Παναγίας, αντίγραφο της Ελεούσας του Κύκκου (Εικ. 5), που βρίσκεται σήμερα στον Ιερό Ναό Κοιμήσεως Θεοτόκου Ταύρου. Η εικόνα φέρει ανάγλυφη αργυρεπίχρυση επένδυση, ενώ το στέμμα της Θεοτόκου είναι διάλιθο. Η Παναγία, στον γνωστό τύπο της Γλυκοφιλούσας, που γνωρίζει ευρύτατη διάδοση σε όλο τον ορθόδοξο και όχι μόνο κόσμο, εμφανίζεται στην τέχνη με διάφορους τρόπους, απλοϊκότερους στην αρχή, περισσότερο σύνθετους προϊόντος του χρόνου.

Εικόνα 5.

Το κειμήλιό μας έχει εντάξει στο εικονογραφικό του θέμα τον ευαγγελιστή Λουκά, ο οποίος βρίσκεται στην εικόνα για να μας θυμίσει την εξαιρετική προέλευση που έχει αυτή η εικόνα, καθώς ζωγραφίστηκε από τον ίδιο τον ευαγγελιστή κατά παραγγελία της Θεοτόκου. Το γεγονός δε ότι η Θεοτόκος στέφεται από δύο αγγέλους δεν είναι θέμα καθόλου σύνηθες στα βυζαντινά εικονογραφικά παράλληλα. Οι άγγελοι βρίσκονται στην εικόνα μας και στέφουν τη Θεοτόκο όχι για να δοξάσουν την ενσάρκωση που επιτελέστηκε δι' αυτής αλλά για να δοξάσουν την εικόνα που έλαβε με τη μεσολάβηση της Θεοτόκου τη χάρη να θαυματουργεί.

Η εικονογραφική υπόμνηση αυτών των γεγονότων στοχεύει να πολλαπλασιάσει την ιερότητα της εικόνας, αφού υπογραμμίζει ότι ιερό είναι όχι μόνο το αρχέτυπο, αλλά και η απεικόνισή του. Το φαινόμενο αυτό είναι απόρροια των αποφάσεων της Συνόδου του Τριδέντου, υποδαυλιζόμενο από ορθοδόξους μοναχούς που προσδοκούσαν την αύξηση των προσκυνητών στις μονές τους, μοιράζοντας τυπωμένες ευλογίες της Μονής. Πριν από την πυρκαγιά του 1778 στη Μονή του Κύκκου, οι αποτυπώσεις της εφεστίου εικόνας της Μονής είναι απλούστερες σε σχέση με όσες ακολούθησαν, που σαφώς επηρεάστηκαν από ρωμαιοκαθολικά πρότυπα (Εικ. 6).

Εικόνα 6.

Στη Δύση συναντάμε εικόνες της Θεοτόκου εμφυτευμένες σε μαρμαρόγλυπτα αλτάρια, στεφόμενες από αγγέλους (Εικ. 7). Τορπιλίζεται έτσι η θεολογική γλώσσα της Ορθοδοξίας για την εικόνα και το τι σημαίνει η εικόνα και η τιμητική προσκύνηση προς αυτήν, καθώς τώρα βρισκόμαστε μπροστά σε μια νέα διάσταση του όρου εικόνα, που υποβαθμίζει την αξία της.[6]

6. Βλ. Όλγα Γκράτζιου, «Μεταμορφώσεις μιας θαυματουργής εικόνας. Σημειώσεις στις όψιμες

Εικόνα 7.

Οι συνέπειες της Μεταρρύθμισης και της Αντιμεταρρύθμισης, όμως, δεν σταματούν εδώ. Ο κύκλος του Λούθηρου εξάντλησε κάθε ευκαιρία αντιπαπικής εκστρατείας. Εκείνη την περίοδο εικονογραφούνται σκηνές από την Αποκάλυψη του Ιωάννου. Το θηρίο της Αποκαλύψεως εικονίζεται σε ξυλογραφίες να φοράει παπική κορώνα και η πόρνη της Βαβυλώνας τιάρα. Η Αποκάλυψη, ως εικονογραφικό θέμα που δεν ήταν διαδεδομένο μέχρι εκείνη την εποχή, ξαφνικά γνωρίζει μεγάλη διάδοση και άνθιση. Γίνεται δημοφιλές ακόμα και στο Άγιον Όρος, καθώς ιστορείται στους νάρθηκες πολλών καθολικών.

Το μεγάλο σχίσμα της Μεταρρύθμισης προβάλλει ταυτόχρονα με σοβαρές επιδημίες που είχαν ξεσπάσει στη δυτική Ευρώπη (όπως η σύφιλη, με εκατοντάδες χιλιάδες θανάτους), η πτώση μετεωριτών, ως δείγμα θεοσημίας. Παράλληλα, ο εντοπισμός των θαλασσίων οδών, η ανακάλυψη της Αμερικής κ.ά. φούντωσαν ένα τεράστιο κύμα ακόρεστης πλεονεξίας πλουτισμού και τυχοδιωκτισμού, προκαλώντας κοινωνική αναταραχή και δημιουργώντας την αίσθηση της καταστροφής υπό το πρίσμα του αγνώστου. Η μαγεία, η αθλιότητα και η απαιδευσία βρίσκονται στο αποκορύφωμά τους. Οι λίγοι που κατέχουν το χρήμα διαφθείρουν τους πάντες και καταλαμβάνουν τους θρόνους της Ευρώπης.

Στην Ανατολή οι ορθόδοξοι βρίσκονται κάτω από μόνιμο πλέγμα φόβου και καταφρόνιας, εθνικής καταπίεσης, κοινωνικής, θρησκευτικής και οικονομικής. Η πληθυσμιακή συρρίκνωση, η φτώχεια και η εξαθλίωση ήταν αρκετές για να μεταφέρουν το μήνυμα σε ολόκληρη την ορθοδοξία ότι όλα πια τελείωσαν, ήρθε το τέλος του κόσμου. Μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης οι ορθόδοξοι λαοί δεν είχαν τίποτα άλλο να περιμένουν παρά το τέλος. Οι λόγιοι της Ορθοδοξίας κηρύττουν μετάνοια γιατί έφτασαν οι έσχατοι χρόνοι. Το θέμα της Αποκαλύψεως εικονογραφείται, χρηματοδοτούμενο μάλιστα από τους ηγεμόνες των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, στις Μονές Διονυσίου, Δοχειαρίου, Ξενοφώντος, Φιλοθέου, Ιβήρων, Λαύρας, Καρακάλλου, Ξηροποτάμου και Ζωγράφου.

παραλλαγές της Παναγίας του Κύκκου», *Δελτίον ΧΑΕ* 17, Περίοδος Δ΄ (1993-1994) 317-330.

Εικόνα 8.

Εικόνα 9.

Το επόμενο κειμήλιο, που είναι από τον Ιερό Ναό Κοιμήσεως Θεοτόκου Ταύρου, προερχόμενο από την Αττάλεια της Μικράς Ασίας, είναι φορητή εικόνα με την ιστορία των τριών παίδων εν τη καμίνω και του προφήτη Δανιήλ, χρονολογημένη το έτος 1815 από επιγραφή (Εικ. 8). Παρόμοια εικόνα καταγράψαμε στον Ιερό Ναό Αγίου Νικολάου Πευκακίων, περί το πρώτο μισό του ΙΘ΄ αιώνος (Εικ. 9), είναι άγνωστο όμως αν προέρχεται από τη Μικρά Ασία.

Οι δύο εικόνες μας προφανώς αντιγράφουν μια άλλη, η οποία φυλάσσεται στο Μουσείο Μπενάκη (Εικ. 10), ενυπόγραφο έργο του Κωνσταντίνου Αδριανουπολίτη από την Αδριανούπολη ή την Κωνσταντινούπολη, ο οποίος έδρασε στα μέσα του ΙΗ΄ αιώνος, από τους πολύ αξιόλογους ζωγράφους. Είναι, μάλιστα, εκείνος που έχει ιστορήσει τις εικόνες του Πατριαρχικού Ναού του Αγίου Γεωργίου στο Φανάρι.[7]

Ο τονισμός και εδώ στην κάμινο και στην προσκύνηση του ειδώλου του βασιλέως φέρουν σε δεύτερη μοίρα την σωτηριώδη προστασία του αγγέλου και το μήνυμα της αναστάσεως που προτυπώνεται στις ιστορίες των τριών παίδων και του Δανιήλ που βρίσκεται στον λάκκο με τους λέοντες. Μια αντιπαραβολή των καμίνων –που από τη συμβολική παρουσία τους στην εικονογραφία από την πρωτοχριστιανική εποχή έως και την ύστερη βυζαντινή περνά στην υπερ-

7. Βλ. Άννα Μπαλλιάν (επιμ.), *Relics of the past / Reliques du passé*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2011, σ. 78-79.

βολή– από τις εικόνες που έχουμε στη διάθεσή μας από τοιχογραφία του Αγίου Όρους και από ξυλογραφία Ευρωπαίων καλλιτεχνών (Εικ. 11) θα μας πείσει για την προέλευση του θέματός μας αλλά και για το μήνυμα που θέλει να μεταφέρει.[8]

Εικόνα 10.

Εικόνα 11

Για το τέλος αφήσαμε δύο κειμήλια, ένα παραπέτασμα Ωραίας Πύλης, ελαιογραφία που παρουσιάζει τον Χριστό ως Μέγα Αρχιερέα (Εικ. 12) και φυλάσσεται στον Ιερό Ναό Αγ. Νικολάου Πευκακίων και ένα ωμοφόριο (Εικ. 13), αρχιερατικό άμφιο του αγίου Χρυσοστόμου Μητροπολίτου Σμύρνης, που φυλάσσεται στον Ιερό Ναό Αγ. Νικολάου οδού Αχαρνών. Κατά τη μαρτυρία του ανθρώπου που δώρισε τον Μέγα Αρχιερέα στον ενοριακό ναό, το παραπέτασμα αυτό βρισκόταν σε κάποιο ναό της Σμύρνης και εκείνες τις τελευταίες ημέρες, μετά από μια θεία λειτουργία, ο ίδιος ο εν αγίοις Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος το τράβηξε και το έκοψε, δωρίζοντάς το σε κάποιον πρόγονο του κατοπινού δωρητή, με την παραίνεση να το μεταφέρει στην Αθήνα. Συμπτωματικώς, το ωμοφόριο του αγίου που παρουσιάζουμε φέρει επίθετους χρυσοκέντητους σταυρούς ακριβώς όμοιους με εκείνους που φορά στο ωμοφόριό του ο Χριστός ως Μέγας Αρχιερεύς στο καταπέτασμα της Ωραίας Πύλης!

Συμπεράσματα από την ενδεικτική παρουσίαση κάποιων μικρασιατικής προελεύσεως κειμηλίων θα υπάρξουν από τους ειδικούς μελετητές και αφού ολοκληρωθεί η διαδι-

8. Βλ. Γεώργιος Τσιμπούκης, *Οι εικονογραφικοί κύκλοι της Αποκάλυψης του Ιωάννη στις μονές του Αγίου Όρους*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Αθήνα, 2012· Αθανάσιος Παλιούρας, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 2000, σ. 215-245.

Εικόνα 12

Εικόνα 13.

κασία της καταγραφής και της ψηφιοποίησης των κειμηλίων όλων των ενοριακών ναών της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών. Εδώ προσπαθήσαμε να καταδείξουμε τη βεβαία μας πίστη ότι κάθε κειμήλιο είναι η σαρκωμένη ιστορία, κάθε κειμήλιο μπορεί ανά πάσα στιγμή να μας αποκαλύψει πληροφορίες και στοιχεία, να μας αναστήσει εικόνες του παρελθόντος, που ίσως και εμείς να αγνοούμε. Τα μικρασιατικά κειμήλια συνακολουθούν την ακμή και τη διαίρεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που από τη σύνθεση και την πολυγλωσσία της ανεκτικότητας όδευσε στη διαίρεση και την ανάδειξη των εθνικών κρατών, γλωσσών και Εκκλησιών, που δεν ημέρευσαν μεταξύ τους, πριν αναμετρήσουν τη δύναμή του έκαστος στα πεδία των Βαλκανικών Πολέμων. Αιτία ήταν, αφενός, ο φυσικός πλούτος της Αυτοκρατορίας που ορέγονταν οι νέες μεγάλες δυνάμεις, αλλά και το αδιανόητο γλωσσικό κομφούζιο που αντιμετώπισαν οι Ευρωπαίοι και Αμερικανοί προτεστάντες ιεραπόστολοι και περιέγραψαν με θεοκρατικούς όρους, όπως confusio linguarum, έχοντας υπόψη τη Βαβέλ της Παλαιάς Διαθήκης.[9]

Είμαστε βέβαιοι ότι, όταν ολοκληρωθεί η επεξεργασία της ψηφιοποίησης αυτού του τεράστιου πλούτου, τότε θα δοθεί η δυνατότητα πρόσβασης στην επιστημονική κοινότητα για να μελετήσει και να γνωρίσει σε βάθος αυτήν τη μοναδική ψηφιακή συλλογή.

9. Βλ. Borislava Zhivkova, *Πολυγλωσσία και γλωσσομάθεια στα Βαλκάνια (β΄ μισό 15ου - μέσα 19ου αιώνα)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Ιωάννινα, 2016.

Εδώ επιλέξαμε να παρουσιάσουμε όχι τα πιο εντυπωσιακά, όπως ένα επίχρυσο αρτοφόριο, πριγκιπικό αφιέρωμα εκ Ρωσίας, αλλά κειμήλια στα οποία ο έμπειρος οφθαλμός θα μπορούσε αμέσως να αναγνώσει τη χαραγμένη στις ρυτίδες τους ιστορία, αλλά και ένα πεπειραμένο αυτί θα ήταν δυνατό να ακούσει τα κειμήλια να φωνάζουν εκκωφαντικά τις ιστορικές συνθήκες οι οποίες τα γέννησαν. Κάθε κειμήλιο είναι η σαρκωμένη ιστορία. Κάθε κειμήλιο μπορεί ανά πάσα στιγμή να μας αποκαλύψει πληροφορίες και στοιχεία, να μας αναστήσει εικόνες του παρελθόντος, που ίσως και εμείς να μη γνωρίζουμε. Είναι θυμίαμα στις ψυχές των ανθρώπων που χάθηκαν και όσων έζησαν, είναι θυμίαμα στις εικόνες των αγίων μας, μπροστά στις οποίες τόσα δάκρυα χύθηκαν και τόσες προσευχές αναπέμφθηκαν!

Η Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης στη Νέα Σμύρνη ως ένας συμβολικός τόπος και φορέας μικρασιατικής μνήμης

Τόνια Καφετζάκη - Δώρα Μέντη

Η ιστορία και οι μετακινήσεις των λαών δείχνουν ότι οι κοινωνίες, όταν δοκιμάζονται, στηρίζονται στο παρελθόν τους, θυμούνται και αναπτύσσουν μηχανισμούς συλλογικής μνήμης και ποικίλους άλλους δεσμούς, στην προσπάθειά τους να επιβιώσουν, να συσπειρώσουν τις δυνάμεις τους και να συνεχίσουν. Γι' αυτούς τους λόγους η νεότερη ελληνική ιστορία είναι έντονα φορτισμένη όχι μόνο με το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής αλλά και με τη νοσταλγία των χαμένων πατρίδων, χάρη στα γρήγορα αντανακλαστικά που επέδειξε η προσφυγική κοινότητα, ήδη από τη δεκαετία του '30, στην προσπάθειά της όχι μόνο να ριζώσει αλλά και να αναμετρηθεί με το παρελθόν της, να βρει τρόπους να το εντάξει στο παρόν,[1] διεκδικώντας μια σημαντική θέση στην εθνική, πλέον, μνήμη.[2] Ηγετικές ομάδες, από πλευράς των προσφύγων, έθεσαν σε λειτουργία κοινωνικούς και πολιτισμικούς μηχανισμούς, με σκοπό να προάγουν τη συλλογική μνήμη και να την καταστήσουν σημείο αναφοράς για το ρίζωμα και παρακαταθήκη για τις

1. Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική,* Αθήνα, 2018, σ. 17.

2. Μιχάλης Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», Γ. Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2003, σ. 148-174.

επόμενες γενιές.[3] Με βάση το σκεπτικό ότι οι ατομικές μνήμες μπορεί να ξεθωριάσουν, η τοπική κοινωνία επένδυσε σταθερά στη δημόσια κοινωνικότητα και τροφοδότησε τις νέες συλλογικότητες. Σε αυτήν την κατεύθυνση, η μικρασιατική μνήμη λειτούργησε ως συνδετικός ιστός της κοινότητας, τόσο στην πρώτη γενιά, αυτή που βίωσε τις τραυματικές εμπειρίες, όσο και στις επερχόμενες, που μετέχουν στο τραύμα μέσω της μεταμνήμης.[4]

Ειδικότερα, στην περίπτωση της Νέας Σμύρνης, τόσο η εθνική συνείδηση όσο και η αστική προέλευση των Μικρασιατών που την κατοίκησαν λειτούργησε μεθοδικά, στη θεωρία και στην πράξη, οριοθετώντας τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης, η οποία αντιμετωπίστηκε πρωτίστως ως συλλογική υπόθεση, στηριγμένη, κυρίως, σε μια ορθολογική ανακατασκευή του παρελθόντος,[5] με άξονα τοπόσημα και άλλους θεσμούς, όπως η θρησκευτική και εκπαιδευτική παράδοση, οι, επιστημονικοί και μη, προσφυγικοί σύλλογοι.[6] Όπως παρατηρεί ο Pierre Nora, οι τόποι μνήμης έρχονται να υποκαταστήσουν τις βιωμένες κοινότητες, δημιουργώντας, μέσω των τελετουργιών με τις οποίες συνήθως είναι συνδεδεμένοι, «μια αίσθηση κοινότητας και συνανήκειν με το εθνικό φαντασιακό, αποκαθιστώντας τη σύνδεση ανάμεσα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον».[7]

Με την ευκαιρία της παρούσας αναδίφησης στην οικοδόμηση της Νέας Σμύρνης, θα αναδείξουμε τις πρακτικές αυτές με άξονα τον κεντρικό σχεδιασμό για την αναβίωση της κοινωνικής ζωής, των θεσμών και των τοπόσημων που άφησαν πίσω τους στη Σμύρνη, την αναδημιουργία, δηλαδή, των πυλώνων στη νέα περιοχή. Θα εξειδικεύσουμε το ενδιαφέρον μας στο εκπαιδευτικό έργο που παρείχε η Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης.

3. Χάρης Εξερτζόγλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά,* Αθήνα, 2011, σ. 191-201.

4. Λίμπυ Τατά Αρσέλ, *Με το διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές,* Αθήνα, 2014.

5. Maurice Halbwachs, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης* [1925], μτφ. Ελευθερία Ζέη, Αθήνα, 2013.

6. Χάρης Εξερτζόγλου, «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο», Έφη Αβδελά, Χ. Εξερτζόγλου και Χρήστος Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα,* Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2015, σ. 217-236.

7. Pierre Nora, «Between memory and history: *Les Lieux de Mémoire*», *Representations* 26 (1989) 7-24, όπως παρατίθεται σε Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης*, ό.π., σ. 23.

Η Ευαγγελική Σχολή στη Νέα Σμύρνη ως επανίδρυση και συνέχεια του σχολείου της Σμύρνης

Το 1934 ιδρύθηκε με Προεδρικό Διάταγμα (της 30.7.1934) το μεικτό γυμνάσιο της κοινότητας Νέας Σμύρνης, το οποίο στεγάστηκε σε ιδιωτική οικία που μίσθωσε ο Σύλλογος Κηδεμόνων και Φιλομούσων Νέας Σμύρνης. Το σχολείο αυτό θεωρήθηκε εξαρχής ως η επανίδρυση, η συνέχεια του από το 1733 ιστορικού σχολείου, το οποίο αναδείχθηκε σε έναν σημαίνοντα εκπαιδευτικό χώρο, που μόρφωσε πολλές γενιές του μικρασιατικού ελληνισμού, συνδεμένο με την καλλιέργεια της ελληνικής εθνικής συνείδησης αλλά και τις οικονομικές δραστηριότητες της Σμύρνης. Από την αρχή της λειτουργίας του στη Νέα Σμύρνη, το σχολείο συνδέθηκε με τον πόθο των Σμυρναίων και λοιπών Μικρασιατών προσφύγων οικιστών να νοηματοδοτήσουν τη νέα τους ζωή ακουμπώντας σε οικείες αναφορές του παρελθόντος. Η πρώτη εκείνη προσφυγική γενιά αντιμετώπισε ως ζωτική ανάγκη να επανιδρύσει στη νέα πατρίδα το επιφανέστερο σχολείο της Μικράς Ασίας και να εγγράψει τα παιδιά της σε αυτό. Η ταυτότητα, λοιπόν, του σχολείου αποτελεί την εν Ελλάδι συνέχεια της ιωνικής Σχολής.

Από την πρώτη στιγμή ξεκίνησαν προσπάθειες απόδοσης στο σχολείο του ονόματος «Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης». Επιφανείς Νεοσμυρνιώτες και Σμυρναίοι πολιτικοί, όπως ο Αντώνιος Αθηνογένης, αντιπρόεδρος, τότε, της Βουλής, ενεργούσαν, ζητώντας τη χορήγηση άδειας να ονομαστεί το Γυμνάσιο της Νέας Σμύρνης «ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΣΜΥΡΝΗΣ». Ο υπουργός Παιδείας αντέτασσε την από το νόμο απαγόρευση χορήγησης οποιασδήποτε ονομασίας σε κρατικό γυμνάσιο, εκτός αν διέθετε ιδιόκτητο κτίριο. Η μετονομασία επετεύχθη (με το από 6.4.1935 Βασιλικό Διάταγμα «περί μετονομασίας του Γυμνασίου Νέας Σμύρνης εις Γυμνάσιον ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ»), και έτσι το σχολείο απέκτησε την ιστορική ονομασία τής «από το 1733 συσταθείσης στη μητέρα Σμύρνη ομώνυμης περίφημης Σχολής των Ελληνικών Γραμμάτων».

Από τον Ιανουάριο του 1935 το νεοσύστατο Γυμνάσιο μεταστεγάστηκε με ενοίκιο στο νεόδμητο κτίριο του Γεωργίου Τσακίρη, στην κεντρική πλατεία της Νέας Σμύρνης. Τα εγκαίνια έγιναν στις 7 Απριλίου 1935, με επισημότητα και με συρροή ολόκληρου σχεδόν του πληθυσμού της κοινότητας. Τον πανηγυρικό εκφώνησε ο γυμνασιάρχης Ιωάννης Παπαγιαννόπουλος, μίλησαν οι παριστάμενοι υπουργοί και, τελευταίος, ο πρόεδρος της κοινότητας Νέας Σμύρνης, Αθανάσιος Καρύλλος. Ακολούθησε αποκάλυψη

της επιγραφής. Η πρώτη, βέβαια, εκείνη επιγραφή έγραφε «Ευαγγελική Σχολή Νέας Σμύρνης», προκαλώντας έντονες αντιδράσεις, όπως μας έχει επιβεβαιώσει αυτόπτης και αυτήκοος μάρτυρας. Η απόδοση της επωνυμίας, πάντως, όπως ενδεικτικά διαβάζουμε την επόμενη μέρα στην εφημερίδα *Εστία,* θεωρήθηκε θεμιτή και ορθή:

> Ορθότατα το όνομα της Ευαγγελικής Σχολής εδόθη εις το Γυμνάσιον της Νέας Σμύρνης, του οποίου τα εγκαίνια έγιναν χθες. Εις ένα συνοικισμόν, του οποίου οι περισσότεροι κάτοικοι είνε Ίωνες, έπρεπε να διαιωνίζεται το όνομα της Ευαγγελικής Σχολής, εις την οποίαν εξεπαιδεύθησαν γενεαί ολόκληροι Ελληνοπαίδων και της οποίας η ακτινοβόλος δράσις περιελάμβανε όλην την Ανατολήν και έφθανε μέχρι του Ελληνισμού της Ρωσσίας, της Ρουμανίας και της Αιγύπτου. Οι Σμυρναίοι απέδωσαν τον φόρον τιμής προς την ιστορικήν σχολήν και τους ιδρυτάς της. Ας ελπίσωμεν ότι και η νέα περίοδος ζωής της Ευαγγελικής Σχολής, αν δεν υπερακοντίση εις λάμψιν την παλαιάν, δεν θα υστερήση ταύτης.[8]

Και μερικές μέρες μετά, στην εβδομαδιαία εφημερίδα *Προσφυγικός Κόσμος*, υπάρχει αφιέρωμα στα εγκαίνια του σχολείου, προβάλλεται ο φόρος τιμής προς την παλαιά Ευαγγελική Σχολή, η συμβολική σύνδεσή της με τη νέα Ευαγγελική Σχολή, σε συνδυασμό με το χρέος για τη διατήρηση της μνήμης, αλλά –ακόμη τότε– και την επιστροφή στα πάτρια εδάφη:

> Εις τον κ. υπουργόν της Παιδείας απαντά ο κ. Αθηνογένης με τη χειμαρρώδη την ευγλωττίαν του, διακοπτόμενος εκάστοτε από τας επευφημίας και τα χειροκροτήματα των κλαιόντων από την συγκίνησιν Νεοσμυρνιωτών. Αναμνησθείς δε παλαιών ημερών συνήρπασε και ηλέκτρισε τους πάντας προσθέσας ότι εντός της πενταετίας ταύτης καλλιμάρμαρον και μεγαλοπρεπές θα αναγερθή τον νέον κτίριον της Ευαγγελικής σχολής, η συγκίνησις δε εκορυφώθη ότε ενεχείρισεν εις τον κ. Γυμνασιάρχην κύπελλον περιέχον χώμα από την εν Σμύρνη Ευαγγελικήν σχολήν, ως σύμβολον ότι δεν θα λησμονήσωμεν την αλησμόνητον και μυροβόλον Πατρίδα μας. Ο κ. Ιω. Παπαγιαννόπουλος λαβών από χείρας το κύπελλον ενόρκως εβεβαίωσεν τους πάντας ότι οι μαθηταί και αι μαθήτριαι, οι διδασκόμενοι εν τη Ευαγγελική σχολή, πάντοτε θα ενθυμούνται την Πατρίδα εις την οποίαν ημέραν τινά θα επιστρέψωμεν.[9]

8. Εφημ. *Εστία*, αρ. 40124, 8.4.1935.

9. Γ.[εώργιος] Ασκ.[ητόπουλος], «Η τελετή των εγκαινίων της νέας Ευαγγελικής της Ν. Σμύρνης. Η συγκινητική σκηνή εγχειρίσεως χώματος από την Ευαγγελικήν», εφημ.

Είναι φανερό, λοιπόν, ότι τόσο ο έπαινος όσο και η συγκίνηση που προκάλεσε η μετονομασία του σχολείου και η επανίδρυσή του στη Νέα Σμύρνη έχουν μεγάλη συμβολική αξία για την τοπική κοινωνία, η οποία δημιουργεί όχι μόνο ένα νέο σημείο αναφοράς και παιδείας αλλά και έναν σημαντικό θύλακα πολιτισμικής μνήμης, μνήμης που μεταβιβάζεται μέσω των θεσμών, των μνημείων και των τελετουργιών μιας κοινωνίας.

Υιοθέτηση θεσμών και πρακτικών που παρέπεμπαν στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης

Πέραν του ονόματος, το σχολείο της Νέας Σμύρνης υιοθέτησε αμέσως ως έμβλημά του τη σολομώντεια φράση «*Αρχή σοφίας φόβος Κυρίου*», η οποία είχε καθιερωθεί από το 1846 ως έμβλημα του σχολείου της Σμύρνης, και αναβίωσε συμβολικές πρακτικές και θεσμούς του ιωνικού σχολείου. Έτσι, με έμφαση και σαφή υπογράμμιση της συνέχειας, εξακολούθησε την παράδοση του πάνδημου εορτασμού της γιορτής των Τριών Ιεραρχών, που ήταν προστάτες της Σχολής στη Σμύρνη, αλλά και ευκαιρία χρηματικής ενίσχυσης του σχολείου, με την περιφορά δίσκου για δωρεές, όπως γινόταν και στη Σμύρνη. Την Κυριακή 31 Ιανουαρίου 1937 έγινε ο πρώτος εορτασμός, ο οποίος έκτοτε καθιερώθηκε. Όπως σημειώνεται στον τοπικό τύπο, η πρωτοβουλία

> εύρε θερμήν απήχησιν εις τας ψυχάς ου μόνον των Νεοσμυρναίων και κατ' εξοχήν των διατελεσάντων μαθητών ταύτης εν τη αλησμονήτω Σμύρνη, αλλά και πάντων εν γένει των συμπολιτών μας, κατοίκων του προαστείου τούτου, όπερ προώρισται να φέρη επαξίως το όνομα εκείνης και να διατηρήση, μαζί με τα ονομαστώτερα των κτιρίων της, τα έθιμα και τας παραδόσεις αυτής.[10]

Άλλος θεσμός που αναβίωσε, χωρίς πλέον να έχει την ίδια λειτουργία, ήταν η Εφορεία, η επιτροπή, δηλαδή, η οποία ήταν υπεύθυνη για τη λειτουργία του σχολείου και τη διαχείριση των οικονομικών του. Ο θεσμός υπήρχε από την ίδρυση του σχολείου με *Επιτρόπους* –όπως πρωτοονομάστηκαν– τους ίδιους τους ιδρυτές, ενώ από το 1838 ονομάστηκαν *Έφοροι* και η επιτροπή *Εφορεία* (επταμελής τότε, από το 1895 δωδεκαμελής).

Προσφυγικός Κόσμος, αρ. 307, 14.4.1935.

10. Σταύρος Κουκουτσάκης, «Η εορτή της Ευαγγελ. Σχολής. Αναβίωσις της παλαιάς επιβλητικής τελετής», εφημ. *Η Νέα Σμύρνη. Εβδομαδιαία πολιτική εφημερίς διά την προάσπισιν των συμφερόντων της Νέας Σμύρνης*, 7.2.1937.

Το 1938 ιδρύθηκε ο «Σύλλογος Φοιτησάντων την Ευαγγελικήν Σχολήν», με ιδρυτικά μέλη επιφανείς Μικρασιάτες, και στόχο τη διάσωση και προβολή της μεγάλης ιστορίας της Σχολής, τη σύσφιγξη των δεσμών ανάμεσα στους παλιούς και νέους μαθητές της, υπογραμμίζοντας τη βούληση συγκρότησης μιας κοινότητας ανάμεσα σε παλαιούς και νέους αποφοίτους, τη διασφάλιση της μικρασιατικής ταυτότητας και την προβολή της ιστορίας της. Το 1970 μετεξελίχθηκε σε «Σύλλογο Φοιτησάντων στην Ευαγγελική Σχολή».

Οι αναφορές στο σχολείο δεν λείπουν από κάθε προσπάθεια αποτύπωσης της προσφυγικής εγκατάστασης, με βασικό ζητούμενο τη συντήρηση της μνήμης, η οποία συνδέθηκε, από τη μια μεριά, με την υποδοχή του τραύματος των προσφύγων στην Ελλάδα και, από την άλλη, με τη διαχείριση της μνήμης της Καταστροφής. Ενδεικτικά, γράφει ο Σωκράτης Προκοπίου σε ποίημά του από τη συλλογή *Προσφυγικοί περίπατοι*:

Κι ο Φάρος μας ξανάναψε της ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΗΣ,
που χάρηκε τη λάμψη του κι αυτός ο Κοραής...
«Των Αποφοίτων μαθητών της Ευαγγελικής»
τώρα μια πολυπλόκαμος ιδρύθηκε Αδελφότης,
με τον θεάρεστο σκοπό, των σκόρπιων σ' όλες τις γωνιές της Γης
παιδιών της η ενότης,
το λάβαρό της το σεπτό ξανά να το σηκώση
και να το παραδώση
κυματισμένο απ' τις γλυκές της Ιωνίας μας πνοές
στης Προσφυγιάς τις άξιες μελλούμενες γενιές...[11]

Και η καθηγήτρια Ζηνοβία Λιθοξόου-Σαλάτα, αποτιμώντας την ιστορία της Ευαγγελικής, παρατηρεί:

> Η νέα «Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης» είναι δημόσιον σχολείον, όπως όλα τα άλλα δημόσια γυμνάσια του Κράτους [...] Εν τούτοις, τυχούσα εκλεκτού διδακτικού προσωπικού και εξαιρέτου διευθύνσεως, διακρίνεται μεταξύ των Γυμνασίων της Πρωτευούσης ως εν εκ των αρίστων σχολείων αυτής. Οι γυμνασιάρχαι, οι υποδιευθυνταί και οι καθηγηταί αυτής συνεχίζουν επαξίως την παράδοσιν των διαπρεπών διευθυντών, διδασκάλων και καθηγητών της παλαιάς «Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης». Οι δε μαθηταί και απόφοιτοι

11. Σωκράτης Προκοπίου, «Η Ευαγγελική Σχολή», *Προσφυγικοί περίπατοι*, Αθήνα, 1954, σ. 107.

> αυτής διακρίνονται διά το ήθος και την κατάρτισιν αυτών, διαπρέποντες εις τας Ανωτάτας Σχολάς του Εσωτερικού και του Εξωτερικού, καθώς και εις τα διάφορα βιοποριστικά επαγγέλματα.[12]

Η Πρότυπος Ευαγγελική Σχολή

Η πνευματική και κοινωνική αίγλη της Σχολής, αλλά και η διασφάλιση της υψηλής εκπαιδευτικής αποστολής της, θεωρήθηκε ανάγκη να κατοχυρωθεί επιπλέον με την προαγωγή της σε πρότυπο σχολείο, θεσμός που εγκαινιαζόταν την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η προαγωγή αυτή επιχειρήθηκε ήδη από το 1938, με την αντίστοιχη διεκδίκηση επιλογής του διδακτικού προσωπικού. Τη μεγάλη αυτή προσπάθεια ανέλαβε τη δεκαετία του ’50, σε μεγάλο βαθμό προσωπικά, ένας από τους τελευταίους «Ευαγγελικάνους» της Σμύρνης, ο Μιχαήλ Αναστασιάδης, καθηγητής Ραδιοφυσικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Ο Μιχαήλ Αναστασιάδης, στο άρθρο του «Οι τελευταίοι απόφοιτοι της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης», αφορμώμενος από τη δημοσίευση της φωτογραφίας των τελευταίων αποφοίτων –τελειοφοίτων ακόμη, όταν τραβήχτηκε η φωτογραφία– ανάμεσα στους καθηγητές τους, αναφέρεται στο σχολείο, σε όλους τους εικονιζόμενους, καθηγητές και συμμαθητές, και τη μεταγενέστερη πορεία τους στην Ελλάδα. Το άρθρο του καταλήγει με την υπόμνηση του σταθερού σκοπού της ζωής των Μικρασιατών, αλλά και του χρέους που έχει η Ελλάδα απέναντι στον μικρασιατικό ελληνισμό, τη διασφάλιση της δυνατότητας της Σχολής να εκπαιδεύει Μικρασιάτες και να διατηρεί την ιδιαίτερη μικρασιατική ταυτότητά τους:

> Και πρέπει εφ’ όσον ζώμεν να τάξωμεν σκοπόν της υπολοίπου ζωής μας ένα και μόνον: να αναστήσωμεν εδώ εις τας Αθήνας την Ευαγγελικήν Σχολήν Σμύρνης, όχι απλώς ως πρότυπον Σχολείου, αλλά κυρίως ως κέντρον όπου θα διδάσκωνται τα τέκνα των Μικρασιατών και των Ποντίων και των Θρακών ποία είναι η πραγματική των πατρίς, ποίοι ήσαν οι πατέρες και πρόγονοί των, τι συνδέει και τι χρεωστά η Ελλάς προς την Μικρασίαν.[13]

12. Ζηνοβία Λιθοξόου-Σαλάτα, *Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης*, Αθήνα, 1959, σ. 36.

13. Μιχαήλ Αναστασιάδης, «Οι τελευταίοι απόφοιτοι της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης», *Μικρασιατικά Χρονικά* Η΄ (1959) 239-240.

Αξιοποιώντας και την επέτειο των 50 χρόνων από την Καταστροφή, οι προσπάθειες για προαγωγή του σχολείου σε πρότυπο εντείνονται. Τα επιχειρήματα συνίστανται στη διασφάλιση της αποστολής του σχολείου όχι μόνο στον εκπαιδευτικό τομέα αλλά και σε σχέση με τη διαφύλαξη της μικρασιατικής μνήμης. Το αίτημα έχει εθνικό χαρακτήρα, όπως διατυπώνεται σε επιστολή της Ενώσεως στον τότε υπουργό Παιδείας, την οποία συνυπέγραφε «όλη η πνευματική ηγεσία του προσφυγικού Κόσμου»:

> [...] ίνα διά λόγους εθνικής ανταμοιβής αλλά και υπηρετήσεως γενικώτερον της Μικρασιατικής ιδέας καταστήση διά Νόμου την εν Νέα Σμύρνη Ευαγγελικήν Σχολήν πρότυπον, απολαμβάνουσα πάντων των εκ του χαρακτηρισμού τούτου προνομίων. Την προς τούτον υπογράφουν ήδη οι εν τη Ακαδημία Αθηνών Μικρασιάται Ακαδημαϊκοί κ.κ. Γ. Ιωακείμογλου, Γεώργιος Μυλωνάς και Ηλίας Βενέζης, το σύνολο των Μικρασιατών καθηγητών των ανωτάτων Εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Χώρας και γενικώς πάντες οι λόγω προϊστορίας πνευματικής ή κοινωνικής δράσεως και προσφοράς εκπροσωπούντες την πνευματικήν ηγεσίαν του προσφυγικού Κόσμου.

Στο αίτημα αυτό συνηγορούν με επιστολή τους και Μικρασιάτες ακαδημαϊκοί: «[...] αιτούμεθα όπως, από τούδε η Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης καταστή διά Νόμου Πρότυπος, εις ειδικήν προς αυτήν του Έθνους ανταμοιβήν, αλλά και διά να ευρίσκεται αύτη εν πλήρει ασκήσει της ευθύνης της αποστολής της κατά την επί θύραις πεντηκονταετηρίδα από της δευτέρας Αλώσεως».

Η προσπάθεια ευοδώθηκε το 1971 (με την Υπουργική Απόφαση 65297/28.5.1971 «Περί μετατροπής της Ευαγγελικής Σχολής Νέας Σμύρνης εις Πρότυπον Σχολείον»). Τότε μια συντονισμένη προσπάθεια ζωηρής επανεκκίνησης τέθηκε σε λειτουργία εκ μέρους όλων των επιφανών και μη συντελεστών, όπως είναι φανερό στο παρακάτω απόσπασμα από το ποίημα της Μαρίας Καρατζοπούλου:

Μαρτυρικής μητέρας κόρη εσύ,
η Μοίρα εστιάδα σ' έχει τάξει
το ιωνικό το φως ανέσπερο στα στήθη να κρατήσης
ώς που ν' αλλάξουν οι καιροί
και ο θεός θελήσει

το ιωνικό το φως, πάλι εκεί
στην Ιωνική κοιτίδα να γυρίση.[14]

Σε παρόμοια κατεύθυνση ήχησε και ο δοξαστικός ύμνος που συνέθεσε, στη διάρκεια της δικτατορίας, ο Δημήτριος Αρχιγένης, με τη φιλοδοξία να γίνει ο ύμνος της Σχολής:

Τους κρυφούς πόθους του Γένους ξυπνούσες,
φάρος λαμπρός μες στην Ανατολή
και της παιδείας το φως πλέρια σκορπούσες,
χαίρε ω Ευαγγελική Σχολή.

«Αρχή Σοφίας Φόβος Κυρίου»
το έμβλημά σου δόξα τιμή
«Αρχή Σοφίας Φόβος Κυρίου»
Το έμβλημά σου αιώνια θα ζη.

Τώρα το Έθνος να δώσης προσμένει
στα νειάτα θεία παιδεία στολή
για μια μεγάλη Ελλάδα δοξασμένη,
Ιερή του Υψίστου εντολή.

«Αρχή Σοφίας Φόβος Κυρίου»
Το έμβλημά σου δόξα τιμή
«Αρχή Σοφίας Φόβος Κυρίου»
Το έμβλημά σου αιώνια θα ζη.[15]

14. Μαρία Καρατζοπούλου, «Ευαγγελική Σχολή. Χρονικόν Ελληνικής Παιδείας. Σμύρνη 1733-1922, Νέα Σμύρνη μετά το ’22», *Απόστολος και Καίτη Μαγγανάρη (ανθολόγηση), Θρήνοι και παινέματα για τις χαμένες πατρίδες. Επιλογή ποιημάτων από το 1922 μέχρι σήμερα*, Αθήνα, 2022, σ. 192-193 (πρώτη δημοσίευση: εφημ. *Κήρυξ Νέας Σμύρνης*).

15. Δημήτριος Αρχιγένης, «Ύμνος στην Ευαγγελική Σχολή», εφημ. *Κήρυξ της Νέας Σμύρνης*, έτος 11ο, αρ. 271, 15.1.1972.

Ο Δ. Αρχιγένης δημιουργεί, παράλληλα, και έναν ζωγραφικό πίνακα, ο οποίος αποδίδει την ιδέα του για τη νέα Ευαγγελική Σχολή. Έτσι, η Ευαγγελική Σχολή συμβολίζεται ως το σχολείο που

> αναγεννιέται σαν το μυθικό πουλί τον «Φοίνικα» και ξεπετιέται πάλι ζωντανό μέσα από τις φλόγες της φωτιάς. Πίσω από τον «Φοίνικα», διαγράφεται η «Λύρα του Ομήρου» και ανατέλλει ένας «καινούργιος ήλιος ευημερίας». Μπροστά δε από τις φλόγες δεσπόζει η Μίτρα του αειμνήστου εθνομάρτυρα Μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσοστόμου, με παράπλευρα την «Ποιμαντορική του ράβδο», στολισμένη με «κλώνια δάφνης» και τον «ευλογητικό του Σταυρό», με «κλώνια ελιάς».[16]

Τόσο τα σύμβολα όσο και οι αξίες με τις οποίες γαλουχεί τους σπουδαστές της και η νέα Ευαγγελική Σχολή την καθιστούν πλέον έναν πολύ σημαντικό φορέα της συλλογικής μνήμης, καθώς διασφαλίζει το παρελθόν και προμηνύει το μέλλον μέσα από τις διαδοχικές γενιές των «Ευαγγελικάνων» που διαπρέπουν. Την ίδια εποχή, επισημαίνει ο καθηγητής Αυρήλιος Ευστρατιάδης: «Η Ευαγγελική σχολή ξανάζησε εδώ και ζη πάντα με την ελπίδα της παλιάς της μεγαλουργίας. Με τον πόνο και τη νοσταλγία για τη χαμένη πατρίδα, αλλά και με βαρειά κληρονομιά, που γίνεται επιταγή σήμερα και χρέος για την Πρότυπο Ευαγγελική Σχολή για δυνατά και "υπείροχα" έργα».[17] Το επιβεβαιώνει και η Ιφιγένεια Χρυσοχόου, αποδίδοντας ένα ταξίδι στη Σμύρνη, όπου η αφηγήτρια συναντά την προσωποποιημένη πόλη, συνομιλεί μαζί της και την ενημερώνει για την τύχη των ανθρώπων και των θεσμών της στην Ελλάδα: «Πού να δεις την Ευαγγελική Σχολή της Νέας Σμύρνης... Σφύζει από μαθητικά νιάτα. Χρόνια τώρα βγαίνουν οι νέοι απόφοιτοι. Με τη φροντίδα του Μιχαήλ Αναστασιάδη, ονομάστηκε τότε Πρότυπο Λύκειο και πραγματικά πρότυπο είναι. Κι απ' τα πρώτα της Ελλάδας».[18]

Πρόσφατα, τέλος, το 2008, ιδρύθηκε ο Σύνδεσμος των Αποφοίτων της Προτύπου Ευαγγελικής Σχολής «Ο Αδαμάντιος Κοραής». Φέρει το όνομα του πιο διάσημου μαθητή του σχολείου (αν και μεγάλου της πολέμιου, την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, και καταγγελτικού για τον χαρακτήρα των σπουδών της) Αδαμάντιου Κοραή, και έχει ως έμβλημα την Αμαζόνα Σμύρνα.

16. Εφημ. *Κήρυξ Νέας Σμύρνης,* έτος 12ο, αρ. 274, 26.2.1972.
17. Αυρήλιος Ευστρατιάδης, *Ευαγγελική Σχολή. Πέντε δοκίμια*, Αθήνα, 1972, σ. 60-61.
18. Ιφιγένεια Χρυσοχόου, *Εδώ Σμύρνη... Εδώ Σμύρνη*, Αθήνα, 1985, σ. 129-130.

Μνημονικές πρακτικές και δράσεις

α. Τόποι μνήμης μέσα στο σχολείο

- *Το Ηρώον* στο κεντρικό προαύλιο. Είναι αφιερωμένο στους πρόσκοπους από το Αϊδίνι και τα Σώκια που σφαγιάσθηκαν από τους Τούρκους τον Ιούνιο του 1919. Την πρωτοβουλία της ανέγερσης είχε ο τότε Σύλλογος καθηγητών της Προτύπου Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης, μετά από εισήγηση του γυμνασιάρχη Πέτρου Ξενικάκη. Η ιδέα ενός μνημείου για τους προσκόπους του Αϊδινίου ανήκει στη Ρένα Ανούση, καθηγήτρια Εικαστικών της Σχολής, η οποία ανέλαβε και την υλοποίησή της. Το Ηρώο ανεγέρθηκε το 1975, στο πλαίσιο της εγκατάστασης του σχολείου στο νέο του κτίριο και της προαγωγής του σε πρότυπο. Τα αποκαλυπτήρια έγιναν το 1975, παρουσία του τότε μητροπολίτη Νέας Σμύρνης Χρυσοστόμου.

- *Η ορειχάλκινη ανάγλυφη προσωπογραφία του Χρυσοστόμου Σμύρνης,* στο μέσον του ανατολικού τοίχου στον χώρο πρωινής συγκέντρωσης του Λυκείου. Φιλοτεχνήθηκε το 1972 από την εικαστικό Ρένα Ανούση. Η πρωτοβουλία ανήκε και πάλι στον Σύλλογο Διδασκόντων. Πρόκειται για ορειχάλκινο ανάγλυφο που εικονίζει τον μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομο Καλαφάτη (1867-1922), καθιστό με την ποιμαντορική του ράβδο, ενώ στο βάθος διαγράφεται το κωδωνοστάσιο της Αγίας Φωτεινής. Στο κάτω μέρος έχει μικρότερη ορειχάλκινη πλάκα με την επιγραφή: «Τούτο τ' απείκασμα συ Σμύρνα Χρυσόστομε δίε πάγα αείρρυτε φως έθνους λαμπρότατον ανέθεμεν πατρί ως ιερώ υπεράξια τέκνα εν Σμυρναίω σχολείω φοιτώντες προτύπω». Τα αποκαλυπτήρια έγιναν το 1975, ταυτόχρονα με τα αποκαλυπτήρια του ηρώου στο κάτω προαύλιο.

Και τα δύο μνημεία αποτελούν αφιερώματα των μαθητών της Σχολής.

- *Η επιγραφή «Παντολέον Σεβαστόπουλε, χαίρε»*: Τιμά τον κύριο ιδρυτή και μεγάλο ευεργέτη του σχολείου στη Σμύρνη, το 1733. Αντίστοιχη («εις την μεγάλην αίθουσαν της συνάξεως διά την πρωινήν προσευχήν», ανάμεσα σε άλλα, υπήρχε και «χαιρετισμό[ς] εις χρυσοκέντητον ζωγραφισμένην ταινίαν, επί της μετόπης, προς τον ιδρυτήν της») υπήρχε και στο σχολείο στη Σμύρνη. Πραγματοποιήθηκε με δαπάνη του Συνδέσμου των Αποφοίτων της Προτύπου Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης. Τα αποκαλυπτήρια έγιναν στις 15 Φεβρουαρίου 2020.

-*Το ταμπλώ - σκηνικό «Η προκυμαία της Σμύρνης»* στην αίθουσα Α2 του Γυμνασίου. Έργο και δωρεά της ζωγράφου Εμμανουέλας Πετρακάκη, μητέρας μαθήτριας του σχολείου.

- *Η τοιχογραφία «Ενθύμιον Σμύρνης»*, στην είσοδο του σχολείου. Πρόκειται για σύνθεση έργων μαθητών/τριών, υπό την επίβλεψη της εικαστικού και καθηγήτριας εικαστικής αγωγής, Χριστίνας Παπαδάκη. Πρόκειται για απόψεις της Σμύρνης, με βάση επιστολικά δελτάρια της εποχής, τα οποία δημιουργήθηκαν με αφορμή την εκδήλωση μνήμης του Γυμνασίου για τα 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή.

β. Η σχολική ιστοσελίδα του Γυμνασίου

Η σμυρναϊκή-προσφυγική ταυτότητα του σχολείου και η συνέχειά της είναι στοιχεία που εμφατικά προβάλλονται και στις σχολικές ιστοσελίδες.

Η ιστοσελίδα του Λυκείου κοσμείτο επί μακρόν από το κτίριο της νέας Ευαγγελικής Σχολής στη Σμύρνη, κτίριο στο οποίο προβλεπόταν να εγκατασταθεί το σχολείο τον Σεπτέμβριο του 1922. Υπάρχει πάντα, καθώς βρισκόταν στο κέντρο μεγάλης αδόμητης περιοχής και διασώθηκε από τη φωτιά που κατέκαυσε την υπόλοιπη συνοικία της Αγίας Αικατερίνης. Χρησιμοποιήθηκε, και ακόμη χρησιμοποιείται, για να στεγάσει λύκεια της πόλης. Είναι η συνήθης εικόνα όταν κανείς αναζητεί την Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης, διότι το κτίριο στο «σοκάκι της Αγίας Φωτεινής», όπου πράγματι λειτούργησε το σχολείο, δεν υπάρχει σε φωτογραφίες ή άλλες αποτυπώσεις, παρά μόνο εν μέρει.

Η ιστοσελίδα του Γυμνασίου προβάλλει εντονότερα την ιστορία του σχολείου και τη μικρασιατική μνήμη. Τα τελευταία χρόνια κοσμείται, με άδεια της ζωγράφου, με έργα της Άρτεμης Χατζηγιαννάκη, τα οποία εκτέθηκαν στην έκθεση με τίτλο *Ubi bene ibi patria*, στο Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών, το 2018, και αποδίδουν απόψεις της Σμύρνης και της Αθήνας με βάση λογοτεχνικά και άλλα κείμενα. Ως προμετωπίδα χρησιμοποιείται ο πίνακας «Η πολιτεία που ταξιδεύει στα πέλαγα», ενώ υπάρχουν επίσης οι πίνακες «Όταν πρωτοκατέβηκα στη Σμύρνη», παραπέμποντας στα *Ματωμένα χώματα* της Διδώς Σωτηρίου, και «Η πολιτεία που πετάει στα ουράνια», παραπέμποντας *Στου Χατζηφράγκου* του Κοσμά Πολίτη.

γ. Το εργαστήρι Τοπικής Ιστορίας

Η ιστοσελίδα του Γυμνασίου φιλοξενεί επίσης εργασίες που κατά καιρούς εκπονήθηκαν στο πλαίσιο δράσεων «Τοπικής» και «Σχολικής» Ιστορίας. Στον σύνδεσμο «Ο τόπος μας»[19] περιλαμβάνεται ποικίλο υλικό που φωτίζει πτυχές της ιστορίας της πόλης. Η ιστορία της Νέας Σμύρνης δεν μπορεί ασφαλώς να νοηθεί χωρίς αναφορές σε θέματα που αφορούν τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας και ειδικότερα της Σμύρνης. Ο σύνδεσμος περιλαμβάνει δύο διακριτά μέρη: το πρώτο, με την ένδειξη «Μικρά Ασία - Σμύρνη», περιέχει αρκετές εργασίες (μαθητών και καθηγητών), με τη μορφή μικρών άρθρων για την ιστορία, την καθημερινή ζωή, την κοινωνική οργάνωση, θεσμούς, έθιμα, συνήθειες, προσωπικότητες του μικρασιατικού ελληνισμού πριν την Καταστροφή ή ανθολόγια με παραθέματα. Το δεύτερο, με την ένδειξη «Νέα Σμύρνη», αφορά τη δημιουργία και την εξέλιξη της Νέας Σμύρνης, θεσμούς και χαρακτηριστικά, εμβληματικούς χώρους και κτίρια, σχολεία και εκκλησίες, οδωνυμικά, υπαίθρια γλυπτά, στιγμές της ιστορίας από το 1924, που δημιουργείται η πόλη, μέχρι σήμερα. Ιδιαίτερης αξίας είναι η προσπάθεια να συγκροτηθεί ένα αρχείο μαρτυριών, με οικογενειακές αφηγήσεις, μαθητών και καθηγητών. Η προσπάθεια αυτή αναζωπυρώθηκε με την αφορμή της εκδήλωσης μνήμης για τα 100 χρόνια από την Καταστροφή και θα εμπλουτίσει τις υπάρχουσες αφηγήσεις.

δ. *Καταγραφές της ιστορίας της Σχολής από εκπαιδευτικούς του σχολείου*

Η ιστορία του σχολείου αποτέλεσε συχνά αντικείμενο συγγραφής, έντυπα αλλά και ψηφιακά πλέον, από εκπαιδευτικούς της Σχολής. Το 1959, εκδόθηκε το βιβλίο της Ζηνοβίας Λιθοξόου-Σαλάτα, καθηγήτριας της Σχολής (και θυγατέρας του τελευταίου γυμνασιάρχη της Σμύρνης, του Νικολάου Λιθοξόου), *Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης*. Ακολουθούν τα βιβλία των καθηγητών της Σχολής, Αυρήλιου Ευστρατιάδη, *Ευαγγελική Σχολή. Πέντε δοκίμια* (1972), και Αθανασίου Φραγκούλη (1980). Το 2011 δημιουργήθηκε από τη φιλόλογο Τόνια Καφετζάκη και την καθηγήτρια Πληροφορικής Θάνια Μπακαμήτσου ο σύνδεσμος «Η Ευαγγελική στον χρόνο», στη σχολική ιστοσελίδα, υλικό το οποίο, εμπλουτισμένο, επανεκδίδεται ψηφιακά το 2022,[20] περιλαμβάνοντας τρία μέρη: Το πρώ-

19. «Ανακοινώσεις: Ο τόπος μας», *Πρότυπο Γυμνάσιο Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης*, http://gym-evsch-n-smyrn.att.sch.gr/autosch/joomla15/index.php/84-2013-08-27-20-42-03/358-o-topos-mas (πρόσβαση 23.9.2025).

20. Τόνια Καφετζάκη (επιμ. - ανθολόγηση), Θάνια Μπακαμήτσου (σχεδίαση - υλοποίηση),

το, «Διαδρομές στο χρόνο και την ιστορία», περιέχει τους βασικότερους σταθμούς της ιστορίας του σχολείου και στη Σμύρνη και στη Νέα Σμύρνη, ανθολογώντας, παράλληλα, σχετικά τεκμηριωτικά κείμενα. Το δεύτερο, «Έγραψαν και είπαν για την Ευαγγελική Σχολή», με ποικίλα κείμενα, και το τρίτο μέρος «Αναμνήσεις μαθητών», όπου συγκεντρώνονται κείμενα αυτοβιογραφικά μαθητών από τη δεκαετία του 1900 μέχρι του 2010. Συχνές είναι επίσης διαλέξεις και δημοσιεύματα εκπαιδευτικών της Σχολής για τον σύγχρονο εκπαιδευτικό χαρακτήρα του σχολείου.[21]

ε. Εκδηλώσεις και δράσεις μνήμης

Το σχολείο, από την ίδρυσή του είναι παρόν στη ζωή της κοινότητας και στις ποικίλες επιτελέσεις μνήμης της Νέας Σμύρνης. Παλαιότερα, τόσο στο ετήσιο μνημόσυνο της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Αγία Φωτεινή όσο και σε άλλες εκδηλώσεις μνήμης, κυρίως της Εστίας Νέας Σμύρνης, ο διευθυντής, οι εκπαιδευτικοί και οι μαθητές του σχολείου συμμετείχαν ποικιλοτρόπως. Μέχρι σήμερα η Σχολή εξακολούθησε, με περισσότερη ή λιγότερη ένταση (γεγονός που, ίσως, εξαρτάται και από τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα των εκάστοτε εκπαιδευτικών της και από τη σημασία και τη θέση εκδηλώσεων μνήμης και ανάδειξης του μικρασιατικού παρελθόντος στην ελληνική πραγματικότητα, δηλαδή τη γενικότερη ένταση ή ατονία της μικρασιατικής μνήμης και των συναφών εκδηλώσεων), να στρέφεται προς το παρελθόν και να υπογραμμίζει τη σχέση της με το ιωνικό σχολείο, να αναδεικνύει την ταυτότητά της αλλά και να πρωταγωνιστεί σε εκδηλώσεις μνήμης. Γενικά, άλλωστε, η προσφυγική μνήμη της Νέας Σμύρνης παραμένει ζωντανή, όπως μπορεί να διαπιστώσει μέχρι σήμερα κανείς, παρά τον ετερόκλητο πληθυσμό και τις ποικίλες διαβαθμίσεις της συλλογικής μνήμης, οι οποίες

Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης, 1733-2022. Ένα Ανθολόγιο, Ν. Σμύρνη 2022, διαθέσιμο στο https://online.fliphtml5.com/akkcp/potx/#p=1 (πρόσβαση 23.9.2025).

21. Βλ. ενδεικτικά, Δώρα Μέντη, «Διδάσκοντας και εκπαιδεύοντας στις αρχές του 21ου αιώνα. Το παράδειγμα της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης (2000-2013)», *7ο Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης «Ποια γνώση έχει την πιο μεγάλη αξία;»,* Συνεδριακό και Πολιτιστικό Κέντρο Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα, 27-30 Ιουνίου 2014 και Ειρήνη Αρναούτη, Γιώργος Θώδης και Χρήστος Φανίδης, «Η Ευαγγελική Σχολή στον χρόνο και τον χώρο», *Νέος Παιδαγωγός* 19 (Ιούλιος 2020) 18-27.

φανερώνουν ότι όσο κι αν ο άνθρωπος κατανοεί την αλλαγή και προσαρμόζεται στις καινούριες συνθήκες, το βλέμμα του είναι στραμμένο προς το παρελθόν του.[22]

Ας δούμε, ενδεικτικά, κάποιες από τις ποικίλες εκδηλώσεις και δράσεις μνήμης που οργανώθηκαν κατά καιρούς, με έμφαση στις νεότερες μορφές που έλαβαν τον 21ο αιώνα, στη Σχολή ή άλλες της ευρύτερης κοινότητας, στις οποίες συμμετείχαν μαθητές, απόφοιτοι και εκπαιδευτικοί, προβάλλοντας την ταυτότητα του μικρασιατικού - προσφυγικού σχολείου:

- 1972: Σειρά εκδηλώσεων του Συλλόγου των Φοιτησάντων εις την Ευαγγελικήν Σχολήν της Σμύρνης. Συγκροτήθηκε εφορευτική επιτροπή των εκδηλώσεων, μία από τις οποίες είχε σκοπό την προκήρυξη βραβείου από την Ακαδημία Αθηνών για τη συγγραφή μελέτης «Περί της καθόλου συμβολής του προσφυγόντος κατά το 1922 Ελληνισμού εις την πνευματικήν, καλλιτεχνικήν, βιομηχανικήν και κοινωνικήν ζωήν της Ελλάδος».[23]

- 10-20 Μαΐου 1998: Δεκαήμερο πολιτιστικών εκδηλώσεων της Σχολής.

- 8 Δεκεμβρίου 2012: Εκδήλωση για τα 90 χρόνια από την καταστροφή της Σμύρνης, με παράλληλο πανελλήνιο μαθητικό λογοτεχνικό διαγωνισμό (Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 2012), με θέμα αντλημένο από τη ζωή, την ιστορία και τη μακρόχρονη παρουσία του ελληνισμού στη Σμύρνη. Ο διαγωνισμός είχε μεγάλη απήχηση, καθώς συγκέντρωσε ζωγραφιές και 68 μαθητικά κείμενα, ποιήματα και πεζά που έγραψαν μαθητές από όλη την Ελλάδα.

- 16-23 Μαρτίου 2011: Εκδρομή του Λυκείου στη Σμύρνη, επίσκεψη στη Νέα Ευαγγελική και υποδοχή από το εκεί στεγαζόμενο τουρκικό λύκειο Namık Kemal Lisesi, στο πλαίσιο του προγράμματος «Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης: Χθες - Σήμερα - Αύριο». Οι καθηγητές και οι μαθητές ήταν επίσημοι καλεσμένοι του προξενείου της Σμύρνης. Η όλη επικοινωνία με το σχολείο έγινε μέσω του Τούρκου δημοσιογράφου Engin Tatlıbal, ο οποίος παρουσίασε στην τουρκική τηλεόραση το γεγονός σε δεκάλεπτο αφιέρωμα. Η

22. Christopher Shaw και Malcolm Chase, «The dimensions of nostalgia», στο Christopher Shaw και Malcolm Chase (επιμ.), *The Imagined Past: History and Nostalgia,* Μάντσεστερ, 1989, σ. 1-17.

23. Εφημ. *Κήρυξ της Νέας Σμύρνης,* έτος 11ο, αρ. 271, 15.1.1972, όπου η εγκύκλιος της Εφορευτικής επιτροπής.

αδελφοποίηση πραγματοποιήθηκε σε επίσημη τελετή στην αίθουσα εκδηλώσεων του σχολείου, δηλαδή στο κτίριο της Ευαγγελικής Σχολής.[24]

- 27 Σεπτεμβρίου 2014. Επίσκεψη ομάδας μαθητών/τριών Γυμνασίου στο σπίτι του εκατοντάχρονου Σμυρναίου και παλιού «Ευαγγελικάνου» ακαδημαϊκού Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου.

- 18 Οκτωβρίου 2015: Διοργάνωση ημερίδας «Λογοτεχνικός χάρτης: Μικρασία», με συμμετοχές ομιλητών από τη Φιλοσοφική Σχολή του ΕΚΠΑ, την Ένωση Σμυρναίων, φιλολόγων του σχολείου και του σκηνοθέτη Νίκου Κούνδουρου. Το επόμενο έτος κυκλοφόρησαν ψηφιακά και τα πρακτικά της ημερίδας με τον τίτλο *Λογοτεχνικός χάρτης: Μικρασία*.[25]

- 8 Μαΐου 2015: Εκδήλωση για τα 80χρονα από την επανίδρυση της Ευαγγελικής Σχολής στην Ελλάδα.

- 2015: Συμμετοχή, με πολυμεσική εφαρμογή, μαθητών του Γυμνασίου στον 2ο Πανελλήνιο Μαθητικό Διαγωνισμό της Εκπαιδευτικής Ραδιοτηλεόρασης «Η ιστορία του σχολείου μου» και απόσπαση του Μεγάλου Βραβείου.

- 13 Μαρτίου 2017: Επίσκεψη του νέου (μετά από 94 έτη) Μητροπολίτη Σμύρνης Βαρθολομαίου στην Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης, με πρωτοβουλία του Συνδέσμου των Αποφοίτων.

- 2019-2020: Συμμετοχή, με βίντεο, μαθητών του Λυκείου στον διαγωνισμό της Εκπαιδευτικής Ραδιοτηλεόρασης «Η ιστορία σου είναι η ιστορία της πόλης σου» και απόσπαση Επαίνου.

- 2020: Συμμετοχή ομάδας μαθητών/τριών του Λυκείου στον μαθητικό διαγωνισμό διαγωνισμού βίντεο της Εστίας Νέας Σμύρνης με τον τίτλο «Μικρασία, χαίρε», με το ιστορικό ντοκιμαντέρ *Μνημοσύνη* και βράβευση.

- 2016-2022: Συμμετοχή του Συνδέσμου των Αποφοίτων στον Αγώνα Δρόμου Ιστορικής Μνήμης του Δήμου Νέας Σμύρνης.

- 23 Οκτωβρίου 2022: Ημερίδα ιστορικής μνήμης του Γυμνασίου για τα 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή

24. Οι πληροφορίες αυτές προέρχονται από τους συναδέλφους Νίκο Δεμερτζή και Καίτη Τοπάλη, οι οποίοι συμμετείχαν στο πρόγραμμα.

25. *Λογοτεχνικός Χάρτης: Μικρασία, Πρακτικά Ημερίδας, Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης, 18*

- Μάιος - Σεπτέμβριος 2022: Προκήρυξη μαθητικού διαγωνισμού από το Λύκειο της Ευαγγελικής Σχολής «Σμύρνη: Ιωνικό πυρίδροσον φως» για τα σχολεία της Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Δ΄ Αθήνας.

- 11 Νοεμβρίου 2022: Εκδήλωση του Συνδέσμου των Αποφοίτων στην Εστία της Νέας Σμύρνης για τα 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Συμπερασματικά, η Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης διατηρεί ενεργά τα συστατικά στοιχεία που την καθιστούν συμβολικό τόπο και φορέα μικρασιατικής μνήμης, με τη ζωτική και εν εξελίξει έννοια που έχει σε κάθε εποχή μια εκπαιδευτική μονάδα. Με τη στοχαστική προσαρμογή μνήμης και νοσταλγίας, η Ευαγγελική Σχολή αναγνωρίζει σήμερα την ταυτότητά της σαν ένα σύγχρονο πρότυπο σχολείο και λειτουργεί μέσα στο πλαίσιο που ορίζει η κοινωνία, ο χρόνος, ο χώρος και η γλώσσα. Οι συμβολικοί δεσμοί με το παρελθόν είναι ορατοί, αλλά τα σύγχρονα κοινωνικά ζητούμενα ορίζουν αποφασιστικά τον χαρακτήρα, οριοθετούν τη συλλογική μνήμη,[26] αλλά και προσδιορίζουν μακροπρόθεσμα το μέλλον της.

Οκτωβρίου 2015, Νέα Σμύρνη, Πρότυπο Γυμνάσιο Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης, 2015, https://tinyurl.com/5n8vmwrp (πρόσβαση 6.10.2025).

26. Andreas Huyssen, *Present Pasts. Urban palimpsests and the politics of memory*, Στάνφορντ, 2003.

III.
Τόποι μνήμης και λαογραφικές καταγραφές της προσφυγικής ζωής

«Lieux de mémoire»: Η επανίδρυση των σταυροπηγιακών μονών του Πόντου στην Ελλάδα μέσα από το Αρχείο του Χαράλαμπου Κιαγχίδη

Θεοδόσης Κυριακίδης

Ο οριστικός ξεριζωμός των Ελλήνων του Πόντου, συνεπεία των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων των νεοτούρκων και κεμαλικών, αλλά και της υπογραφής της Σύμβασης για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών της Συνθήκης της Λωζάνης, είχε ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, και την ερήμωση των ιστορικών μονών του Πόντου. Οι τρεις σημαντικότερες εξ αυτών, με χρονολογική σειρά ίδρυσης, ήταν ο Άγιος Ιωάννης ο Βαζελών (270 μ.Χ.),[1] η Παναγία Σουμελά (386 μ.Χ.)[2] και ο Άγιος Γεώργιος Περι-

1. Αρχιμανδρίτης Πανάρετος Τοπαλίδης, *Ιστορία της Ιεράς Βασιλικής Πατριαρχικής και Σταυροπηγιακής Μονής του Τιμίου Προδρόμου και Βαπτιστού Ιωάννου Ζαβουλών ή Βαζελών*, Εν Τραπεζούντι, 1909· Επαμεινώνδα Κυριακίδη, «Περί την παρά την Τραπεζούντα μονήν του Τιμίου Προδρόμου Βαζελώνος», *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως* 27 (1899) 358-68· Θεοδόσιος Κυριακίδης, «Ιστορία της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννη Βαζελώνα», *Πρακτικά της 2ης Πανελλήνιας Συνάντησης Ποντιακής Νεολαίας*, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 49-65.

2. Νεόφυτου Ιεροδιακόνου Πελοποννησίου του Καυσοκαλυβίτου, *Ιστορία της Ιεράς Μονής Παναγίας του Σουμελά*, Εν Λειψία της Σαξωνίας, 1775 (ανατύπωση Θεσσαλονίκη, 2001)· Επαμεινώνδας Θ. Κυριακίδης, *Ιστορία της παρά την Τραπεζούντα ιεράς Βασιλικής, Πατριαρχικής, Σταυροπηγιακής μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου της Σουμελά,* εν Αθήναις, 1898. Για τους πρώτους ιστορικούς της Μονής, βλ. Επαμεινώνδας Θ. Κυριακίδης, *Βιογραφίαι των εκ Τραπεζούντος και της περί αυτήν χώρας από της Αλώσεως μέχρις ημών ακμασάντων λογίων, μετά σχεδιάσματος ιστορικού περί του ελληνικού φροντιστηρίου των Τραπεζουντίων,* εν Αθήναις, 1897, σελ. 129, υποσ. 132 και Οδυσσέας Λαμψίδης, «Ο βίος των οσίων ιδρυτών της μονής Σουμελά κατά τον Νεόφυτον

στερεώτα (752 μ.Χ.).[3] Οι μεγάλες αυτές σταυροπηγιακές και πατριαρχικές μονές, που είχαν διαδραματίσει καίριο ρόλο στη ζωή των Ελλήνων της περιοχής, είχαν επηρεαστεί σε κρίσιμο βαθμό από την ιστορική περιδίνηση στην οποία περιήλθε η Οθωμανική Αυτοκρατορία από το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και μέχρι την Ανταλλαγή. Οι μονές λεηλατήθηκαν συστηματικά και τελικά ερημώθηκαν, αφού οι τελευταίοι μοναχοί υποχρεώθηκαν να τις εγκαταλείψουν.

Στην παρούσα εισήγηση θα επικεντρωθούμε στην επανίδρυση των ιστορικών σταυροπηγιακών μονών του Πόντου στην Ελλάδα και ιδίως του Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα, μέσα από το αρχείο του Χαράλαμπου Κιαγχίδη. Ο Χαράλαμπος Κιαγχίδης, που καταγόταν από το χωριό Λειβάδια Γαλίαινας, της περιοχής Ματσούκας του Πόντου, υπήρξε πρόσφυγας πρώτης γενιάς, γεννήθηκε το 1908 κι έζησε προσωπικά τους διωγμούς και την προσφυγιά, ενώ ο πατέρας του δολοφονήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1922. Ο ίδιος ήρθε με την υπόλοιπη οικογένεια στην Ελλάδα, στη νεαρή ηλικία των δέκα ετών. Σπούδασε νομικά και άσκησε το επάγγελμα του δικηγόρου στη Θεσσαλονίκη, όπου και τελικά εγκαταστάθηκε. Από νωρίς δραστηριοποιήθηκε στα κοινά και διετέλεσε πρόεδρος μιας σημαντικής οργάνωσης των Ποντίων, της Ευξείνου Λέσχης Θεσσαλονίκης, για πάνω από μια δεκαετία και, συγκεκριμένα, τα διαστήματα 1961-1966 και 1968-1975. Παράλληλα, ο ίδιος εμπνεύστηκε την επανίδρυση της Ιεράς Μονής του Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα, μιας εκ των τριών σπουδαιοτέρων σταυροπηγιακών μονών του Πόντου.

Η πρώτη μονή που επανιδρύθηκε στην Ελλάδα υπήρξε η Ιερά Μονή της Παναγίας Σουμελά, τη δεκαετία του 1950, γεγονός που, όπως φαίνεται από τα δημοσιεύματα,

---

Καυσοκαλυβίτην», *Αρχείον Πόντου* 40 (1985) 280-292· του ίδιου, «Η διασκευή του βίου των ιδρυτών της Μονής Σουμελά κατά Παρθένιον Μεταξόπουλον και Νεόφυτον Καυσοκαλυβίτην», *Αρχείον Πόντου* 41 (1987) 3-50, του ίδιου, «Δύο προγενέστεραι της "Διασκευής" μορφαί του ιστορικού της ιδρύσεως της μονής Σουμελά. Μέρος Ι», *Αρχείον Πόντου* 41 (1987) 221-229 και Οδυσσέας Λαμψίδης - Florin Marinescu, «Δύο προγενέστεραι της "Διασκευής" μορφαί του ιστορικού της ιδρύσεως της μονής Σουμελά. Μέρος ΙΙ», *Αρχείον Πόντου* 41 (1987) 230-239.

3. Ιωάννης Ευστάθιος Ευφροσυνίδης, *Ιστορικαί σελίδες της εν Πόντω Ιεράς Βασιλικής Πατριαρχικής και Σταυροπηγιακής Μονής Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα και της εξαρχίας Γαλλιαίνης*, Δράμα [2]1937· Χαράλαμπος Π. Κιαγχίδης, *Ιστορία της Παλαιάς και Νέας Ιεράς Μονής Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα,* Θεσσαλονίκη, 1981· Στάθης Πελαγίδης, *Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτα 1.200 χρόνια,* Θεσσαλονίκη, 1998· Θεοδόσιος Α. Κυριακίδης, *Η ιστορία της Ιεράς Ιστορικής, Βασιλικής και Σταυροπηγιακής Μονής του Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα (752-1923)*, Θεσσαλονίκη, 2010.

πράγματι συσπείρωσε το ποντιακό προσφυγικό στοιχείο. Ο πρωτεργάτης Φίλων Κτενίδης, γιατρός και σημαντικός λόγιος, ανέλαβε πρώτος πρόεδρος και κίνησε τις διαδικασίες να περιέλθει η εικόνα της Παναγίας Σουμελά από το Βυζαντινό Μουσείο στο σωματείο που μόλις είχε ιδρυθεί. Σε άρθρο του το 1950, με τίτλο «Η πρόσφυξ Παναγιά» σημείωνε μεταξύ άλλων: «...δεν είναι λογικόν και δεν είναι πρέπον, η "Παναγία η Σουμελά" που συνδέεται αρρήκτως με την ψυχήν και την καρδιάν μας, που ζη ανάμεσά μας, να έχει την θαυματουργό και αγία Εικόνα της μεταξύ των νεκρών αναμνήσεων ενός Μουσείου, έστω και Βυζαντινού».[4]

Η εικόνα, που είχε έρθει τη δεκαετία του 1930 με διακρατική συμφωνία, υπήρξε σημείο καμπής στην ιστορία των προσφύγων Ποντίων στην Ελλάδα. Τότε ο υπουργός Βορείου Ελλάδος Λεωνίδας Ιασωνίδης είχε πει σε σχετική ομιλία του, το 1932: «Μέχρι σήμερα είχαν έρθει οι Πόντιοι. Τώρα ήρθε και ο Πόντος». Συνεπώς, η ίδρυση της Παναγίας Σουμελά και η έλευση της εικόνας «επανέφερε», νοητικά, τον γεωγραφικό χώρο, συγκόλλησε τους διαρρηχθέντες κοινωνικούς δεσμούς, αναδιάταξε και ανανοηματοδότησε την απώλεια με τη δημιουργία ενός μνημονικού τόπου, μια κιβωτό μνήμης.[5] Η εικόνα της κιβωτού που διασώζει τις τελευταίες ψηφίδες ενός πολιτισμού που κινδυνεύει με αφανισμό είναι συνήθης στην προσφυγική βιβλιογραφία. Άλλωστε, την ίδια έκφραση χρησιμοποιεί και ο Χαράλαμπος Κιαγχίδης, σε επιστολή που στέλνει στον μητροπολίτη Εδέσσης Καλλίνικο, την 23η Μαΐου 1966, με την οποία αιτείται την άδεια ανέγερσης του Ιερού Ναού του Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα. Υπογραμμίζοντας την πάγια

4. Φίλων Κτενίδης, «Η πρόσφυξ Παναγιά», *Ποντιακή Εστία* 7-8 (Ιούλιος - Αύγουστος 1950) 473.

5. Πβ. Δ. Γ. Τσαούσης, «Προλογικό σημείωμα. Η εθνοτοπική ταυτότητα ως αναλυτική κατηγορία και ως κοινωνική πραγματικότητα», Μαρία Κ. Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτοπικής ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 13 και 17, ο οποίος σημειώνει μεταξύ άλλων: «Αυτό που χαρακτηρίζει την ποντιακή συλλογική ταυτότητα είναι η αναφορά σε μια χαμένη πατρίδα, σε έναν τόπο, όπου οι Πόντιοι συνιστούσαν παλαιότερα μια ιδιαίτερη "εθνική" και/ή "εθνοτική" ομάδα. Είναι η μνήμη του τόπου και της ιδιαιτερότητας του πληθυσμού και η μνήμη της κοινής μοίρας της διασποράς που συγκροτούν τη βάση της ποντιακής συλλογικής ταυτότητας. Δεν είναι ο κοινωνικά παρών τόπος προέλευσης, ο οποίος ισχυροποιεί μια συλλογική ταυτότητα, ως τόπος επιστροφής και ως τόπος δεσμών που μπορούν ανά πάσα στιγμή να ανανεωθούν, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση των "εθνικών", των "εθνοτικών" και των "τοπικών" ομάδων», που όμως «ο τόπος καταγωγής, έστω και ως μνήμη, κατέχει κεντρική θέση στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας ενός κοινωνικού συνόλου».

πεποίθηση ότι το Διοικητικό Συμβούλιο «...ανιστορεί νέαν Ιεράν Κιβωτόν, των ιερών και οσίων του εκριζωθέντος Ελληνισμού της Ανατολής και συνεπώς του Έθνους...»[6]

Ο Χαράλαμπος Κιαγχίδης και η επανίδρυση της Ιεράς Μονής Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα

Σε αυτό το περιβάλλον, ο Χαράλαμπος Κιαγχίδης οραματίζεται την ίδια περίοδο την ίδρυση της άλλης μεγάλης μονής, του Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα. Η επιλογή της συγκεκριμένης μονής από τον Κιαγχίδη δεν ήταν τυχαία, αφού στα χωριά που ανήκαν στην εξαρχία του Περιστερεώτα (εξαρχία Γαλίαινας)[7] συγκαταλεγόταν και το δικό του χωριό, τα Λειβάδια. Στο μεταξύ, είχε καταφέρει να συγκεντρώσει κάποια σημαντικά κειμήλια της μονής από τους μοναχούς που είχαν έρθει ως πρόσφυγες στην Ελλάδα, ενώ είχε αναπτύξει από το 1950 και επικοινωνία, μέσω τακτικής αλληλογραφίας, με έναν μουσουλμάνο δικηγόρο από τη Γαλίαινα, τον Τζεμάλ Εγιούπογλου. Ο Εγιούπογλου ήταν φίλος και συμμαθητής του αδελφού της γυναίκας του Κιαγχίδη, Γιώργου Αμοιρίδη. Στις επιστολές που διασώζονται στο αρχείο του Σωματείου «Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτα» υπογραμμίζεται το αίσθημα ευθύνης που ένιωθε ο άνθρωπος αυτός να διασώσει και να παραδώσει στους Έλληνες τα σημαντικά αυτά κειμήλια. Όπως σημειώνει μάλιστα, η ευθύνη αυτή του είχε κληροδοτηθεί από τον πατέρα του. Σε μια από τις επιστολές του στον συμμαθητή του Γιώργο Αμοιρίδη γράφει τα εξής συγκινητικά: «Αγαπητέ μου Γιώργο... Παραδίδω σε όλους τους γείτονες την εικόνα, την οποία φύλαξα για 47 χρόνια. Είναι ένα χρέος που κληρονόμησα από τον πατέρα μου. Εδώ φυλάμε και την κολυμβήθρα από το χωριό Λειβάδια, σ' αυτήν βαπτιστήκατε. Όταν έρθεις, θα σου την παραδώσω».[8]

Για κάποιο χρονικό διάστημα τα κειμήλια που συγκεντρώνονται διατηρούνται στην οικία του Κιαγχίδη, στη Θεσσαλονίκη. Το 1965 ιδρύεται το σωματείο και κύριος σκοπός

6. Αρχείο Σωματείου «Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτα», Αλληλογραφία, Χαράλαμπος Κιαγχίδης, πρόεδρος Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα προς τον Εδέσσης Καλλίνικο, Θεσσαλονίκη, 23 Μαΐου 1966. Βλ. και Κιαγχίδης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 111.

7. Η Γαλίαινα, που αποτελούσε το ΒΑ τμήμα της Ματσούκας, ανήκε στην εξαρχία της Μονής του Περιστερεώτα. Βλ. ενδεικτικά Γ. Ζερζελίδης, «Τοπωνυμικό της Άνω Ματσούκας», *Αρχείον Πόντου* 23 (1959) 91· Ευφροσυνίδης, *Ιστορικαί σελίδες*, ό.π., σ. 36-42· Πελαγίδης, *Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτα 1.200 χρόνια*, ό.π., σ. 50.

8. Αρχείο Σωματείου «Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτα», Cemal Eyüboğlu προς τον

του, όπως προκύπτει από το 2ο άρθρο του πρώτου καταστατικού, είναι η «...ανέγερσις Ναού εις μνήμην του Μεγαλομάρτυρος και Τροπαιοφόρου Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα, ομωνύμου της εν Γαλλιάνη Τραπεζούντος του Πόντου ιστορικής Ιεράς Μονής του Αγίου...» (αρ. 2, παρ. 2).[9] Ο σκοπός αυτός του σωματείου συσπειρώνει πλήθος κόσμου ποντιακής καταγωγής και ιδιαίτερα όσους προέρχονται από τα χωριά της εξαρχίας της μονής, με συνέπεια ο ιερός ναός να οικοδομηθεί πολύ σύντομα, σε διάστημα μόλις τριών ετών. Με την ολοκλήρωση των εργασιών του ναού και των παρακείμενων εγκαταστάσεων, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, μεταφέρονται εκεί και τα συγκεντρωθέντα κειμήλια.[10]

Σημειωτέον ότι, τη δεκαετία του 1970 και λίγο αργότερα, θα δημιουργηθούν και άλλα σωματεία με μέριμνα ακριβώς την ανασύσταση ιστορικών μονών του Πόντου. Έτσι, δημιουργείται το σωματείο που θα μεριμνήσει για την ίδρυση του Αγίου Ιωάννη του Βαζελώνα στο χωριό Άγιος Δημήτριος Κοζάνης, στην ίδια δεκαετία το αντίστοιχο της Παναγίας Γουμερά στη Μακρυνίτσα Σερρών και του Αγίου Θεόδωρου Γαβρά στις Πέντε Βρύσες Λαγκαδά.

Σκοπός της ιδρύσεως και οραματισμοί του συμβολικού ρόλου των μνημείων

Αν αναδιφήσει κανείς στο αρχείο του Κιαγχίδη, αντιλαμβάνεται με σαφήνεια τι σήμαινε για τον ίδιο, αλλά, αδιαμφισβήτητα, και για την πλειονότητα των προσφύγων εκείνης της γενιάς, η επανίδρυση αυτών των μονών στην Ελλάδα. Σημειώνει κάπου ο Κιαγχίδης ότι σκοπός, μεταξύ άλλων, είναι: «...να μεταλαμπαδευθούν εις την νέαν γενεάν, τα ιδανικά επί των οποίων στηριζόμενοι οι πρόγονοί μας, διετήρησαν, επί αιώνας άσπιλον την πίστιν των προς την Θρησκείαν και ακέραια τα ελληνικά των εθνικά ιδεώδη».[11] Με την επανίδρυση, συνεχίζει αλλού, «...θα δημιουργηθή ο συνεκτικός δεσμός του ενδόξου

Χαράλαμπο Κιαγχίδη, Ματσούκα, 14.7.1969. Πβ. Ευδοξία Καλπατσινίδου, «Νοηματικός μουσειολογικός προγραμματισμός και σχεδιασμός περιοδικής έκθεσης των κειμηλίων της Μονής Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα», *Αρχείον Πόντου* 58 (2018) 61-62.

9. Αρχείο Σωματείου «Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτα», «Καταστατικόν του Σωματείου υπό την επωνυμίαν Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτα», Θεσσαλονίκη, 23 Απριλίου 1965.

10. Βλ. ενδεικτικά, Κυριακίδης, *Η ιστορία της Ιεράς Ιστορικής, Βασιλικής και Σταυροπηγιακής Μονής του Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα*, ό.π., σ. 292-296.

11. Κιαγχίδης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 105.

παρελθόντος με το ελπιδοφόρο μέλλον», «Αι εκάστοτε θρησκευτικαί εκδηλώσεις, εις τον τύπον της Νέας Μονής θα αποτελέσουν Κολυμβήθραν αναβαπτίσεως όλων των Ελλήνων εις τα ιερά και τα όσια της φυλής».[12]

Για τις πολιτισμικές σπουδές, και ειδικά εκείνες που ασχολούνται με τη μνήμη, τα προαναφερθέντα που εκφράζει ο Κιαγχίδης αποτελούν την πεμπτουσία της δημιουργίας μνημονικών τόπων. Δημιουργούνται ακριβώς για να συντηρούν αλλά και να καλλιεργούν τη μνήμη.[13]

Σε όλη την αρχειακή συλλογή του Σωματείου «Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτα», που το μεγαλύτερο μέρος της καταλαμβάνουν σημειώσεις και γραπτά του Χαράλαμπου Κιαγχίδη, συστηματική είναι η επανάληψη των αναφορών σε συμβολισμούς της πίστης και της πατρίδας. Αποτελούν, εκτός των άλλων, και μια προσπάθεια να ανατρέψει αρνητικά στερεότυπα του παρελθόντος και να εντάξει την εθνοτοπική ομάδα των Ποντίων στην κυρίαρχη ομάδα. Γράφει ο Κιαγχίδης ότι η ανιστόρηση «...θα συμβολίζει αιωνίως την δόξαν της ακλονήτου Χριστιανικής Ορθοδόξου Εκκλησίας και το μεγαλείον της αιωνίας Ελλάδος και του αλησμονήτου Πόντου»[14], ενώ χαρακτηρίζει τη Μονή Περιστερεώτα ως το «Ιερόν Μνημείον της Ορθοδοξίας και του Έθνους»[15] και «Εθνικό και θρησκευτικό προπύργιο».[16] Θεωρεί, όμως, ότι η ακτινοβολία και η προσφορά των Μονών αυτών εκτείνεται και εκτός του μικρού προσφυγικού ή ποντιακού κύκλου, διαμοιράζεται στο σύνολο των Ελλήνων. Γράφει: «Η Μονή δεν είναι πλέον Ποντιακή μόνον, αλλά πανεθνικόν μνημείον αφ' ενός και τόπος νοσταλγίας της αλησμονήτου γενέτειρας των εκριζωθέντων Ελλήνων του Πόντου αφ' ετέρου».[17] Τα ίδια περίπου επαναλαμβάνονται και αλλού, όπου σημειώνει: «Το θαύμα εγένετο. Το έργον επραγματοποιήθει και ο άλλοτε έρημος και άγριος τόπος, μετεβλήθη εις τόπον παλλαϊκού προσκυνήματος, εις τόπον της νέας του Πόντου Ιερουσαλήμ, όπου προσέρχονται και θα προσέρχωνται όλοι οι Έλληνες αδιακρίτως τόπου προελεύσεως και καταγωγής, αναβαπτιζόμενοι εις

12. *Στο ίδιο.*

13. Βλ. ενδεικτικά, Astrid Erll και Ansgar Nünning (επιμ.), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook,* Βερολίνο και Νέα Υόρκη, 2010.

14. Κιαγχίδης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 106.

15. *Στο ίδιο*, σ. 26.

16. *Στο ίδιο*, σ. 114.

17. *Στο ίδιο*, σ. 105.

τα ιερά νάματα της θρησκείας και των ουρανοπέμπτων ελληνοχριστιανικών παραδόσεων».[18]

Σημαντική παράμετρο στη σκέψη του Κιαγχίδη αποτελεί και το γεγονός πως τα μνημεία αυτά, με βάση την κοινή ορθόδοξη πίστη, διαδραμάτισαν ένα συνδετικό ρόλο μεταξύ των προσφύγων και των γηγενών. Μεταξύ άλλων, επισημαίνει ότι η «ανιστόρησις της Ιεράς Μονής Περιστερεώτα απετέλεσεν ευλογίαν Θεού εις τον τόπον και ολόκληρον τον ελλαδικόν χώρον. Εγένετο κολυμβήθρα αναβαπτίσεως και συγχρωτισμού προσφύγων και γηγενών και συνδετικός κρίκος νέων γνωριμιών και αναγεννήσεως, πυρακτωμένος κλίβανος, όπου διαπλάσσεται και διαμορφούται ενιαίος κορμός, ο κορμός της ενιαίας και αδιαιρέτου Ελλάδος».[19]

Θεωρούσε ότι στα μνημεία αυτά «...θα καλλιεργηθούν και θα καρποφορήσουν τα ήθη και τα έθιμα, η λαογραφία και η ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού και γενικώτερον του Έθνους», ότι «εκεί θα αναβιώσουν αι αναμνήσεις διά την αλησμόνητον γην των προγόνων, δια τους ιερούς τάφους, δια τα ιερά και όσια τα οποία εβεβήλωσεν ο βάρβαρος κατακτητής».[20]

Ο Κιαγχίδης γνώριζε ότι σημαντικό δεν ήταν μόνο να ξαναχτιστούν οι μονές στην Ελλάδα, αλλά κρίσιμο θεωρούσε να έρθουν και οι εικόνες των μοναστηριών αυτών, αλλά και κάθε άλλο κειμήλιο που θα προερχόταν από τις μονές. Σημείωνε ο ίδιος: «Αι τοιαύται ιστορικαί πράγματι, ανιστορήσεις, απήτουν και βασικά σύμβολα, μεταφερθέντα από τας αυτάς Μονάς του Πόντου διά να αποτελέσουν τον νοερόν συνδετικόν κρίκον μεταξύ του όρους Βερμίου, της ελευθέρας Πατρίδος, και των ορέων Μελά και Πυργί του Πόντου, εις τα υπωρείας των οποίων ήσαν ενθρονισμέναι επί 100ετηρίδας. Και εις μεν την Παναγία Σουμελά ενεθρονίσθη η πανελληνίως γνωστή ιστορική εικών της Παναγίας, που μετεφέρθη από τον Πόντον προ 40ετίας περίπου, εις τον Άγιον Γε-

18. *Στο ίδιο*, σ. 26.

19. *Στο ίδιο*, σ. 114. Τα ίδια αναφέρονται και σε υπόμνημα που συντάσσουν προς τον υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων· βλ. Αρχείο Σωματείου «Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτα», «Υπόμνημα Προέδρων των Διοικητικών Συμβουλίων των Σωματείων Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα, Παναγίας Γουμερά και Αγίου Ιωάννου Βαζελώνος προς τον Υπουργόν Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων», Θεσσαλονίκη, 21 Νοεμβρίου 1978.

20. Κιαγχίδης, *Ιστορία*, σ. 116.

ώργιον Περιστερεώτα, θα ενθρονισθή εν καιρώ τω δεόντι, η ιστορική εικών, προερχομένη επίσης από την αυτήν Μονήν του Πόντου».[21]

Οι Έλληνες του Πόντου που κατέληξαν πρόσφυγες στην Ελλάδα, κατά την περίοδο των διώξεων και μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, άρχισαν μετά τα πρώτα χρόνια, που ήταν χρόνια επιβίωσης και σταθεροποίησης ενός ανεκτού βιοτικού επιπέδου, να στοχάζονται την πατρίδα που άφησαν πίσω τους και σιγά-σιγά να συσπειρώνονται σε σωματεία, να δημοσιεύουν απομνημονεύματα και, τα νεότερα χρόνια, να διεκδικούν την αναγνώριση της γενοκτονίας των προγόνων τους.

Όπως ανιχνεύεται από τις αναφορές και τις σημειώσεις του Κιαγχίδη, η δημιουργία τόσων πολλών ποντιακών και μικρασιατικών σωματείων δεν είναι άσχετη με το τραύμα που φέρουν τα μέλη τους.[22] Μέσω των σωματείων, οι ιδρυτές και τα μέλη θέλουν να διατηρήσουν αυτό που έχει χαθεί και να διεκδικήσουν την ηθική δικαίωση για τη ζημία που υπέστησαν. Η συλλογική μνήμη της γενοκτονίας αλλά και της χαμένης πατρίδας εκφράστηκε τόσο με τη δημιουργία συλλόγων, την έγερση σχετικών μνημείων στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, αλλά και με την επανίδρυση των μεγάλων και σημαντικών μοναστηριών τους στην Ελλάδα,[23] δημιουργώντας εκείνο που ο Pierre Nora ονόμασε *«lieux de mémoire»*,[24] δηλαδή τόποι στους οποίους η μνήμη αποκρυσταλλώνεται και αποκαλύπτεται, τα μέρη στα οποία συμπυκνώνεται και εκφράζεται το κεφάλαιο της συλλογικής μνήμης. Ιδιαίτερα τα τελευταία τριάντα χρόνια, η έγερση μνημείων υπήρξε μαζική, με συνέπεια ακόμη και χωριά λίγων κατοίκων με ποντιακή καταγωγή να διαθέτουν το δικό

21. *Στο ίδιο*, σ. 132.

22. Λιμπύ Τατά Αρσέλ, *Με το Διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*, Αθήνα, 2014.

23. Από το 1950 έως το 1980 επανιδρύθηκαν τα μοναστήρια της Παναγίας Σουμελά, του Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα, του Αγίου Ιωάννη Βαζελώνα, της Παναγίας Γουμερά και του Αγίου Θεόδωρου Γαβρά. Σχετικά με την ταυτότητα και την επανίδρυση των μεγάλων μονών του Πόντου στην Ελλάδα, βλ. και Γιώργος Βοζίκας, «"Πρόσφυξ Παναγιά". Συνυφάνσεις στην ανασύσταση του προσκυνήματος της Παναγίας Σουμελά στο Βέρμιο», Μανόλης Γ. Σέργης, *Πόντος. Θέματα λαογραφίας του ποντιακού ελληνισμού*, Αθήνα, 2008, σ. 115-132.

24. Την ιδέα επεξεργάστηκε αναλυτικά ο Pierre Nora στο επτάτομο έργο του *Les Lieux de mémoire*, που δημοσιεύτηκε στο Παρίσι μεταξύ 1984 και 1994. Ο ορισμός εμφανίζεται στον πρώτο τόμο. Πβ. και Pierre Nora, «Between Memory and History: *Les Lieux de Mémoire*», *Representations* 26 (1989) 7-24.

τους μνημείο γενοκτονίας.[25] Στόχος δεν ήταν απλώς η υπόμνηση των γεγονότων, αλλά και η επανοικείωση με τους χαμένους τόπους ή, όπως επιλέγουν οι πρόσφυγες να τους ονομάζουν, με τους αλησμόνητους τόπους. Οι Michel Bruneau και Κυριάκος Παπουλίδης, επικαλούμενοι τα λόγια της Françoise Choay, τονίζουν: «Ο σκοπός της λειτουργίας του ανεγερθέντος μνημείου μιας κοινότητας ή μιας κοινωνικής ομάδας στοχεύει στην ανάκληση της μνήμης», στην πρόσκληση των ανθρώπων που το βλέπουν ώστε «να θυμηθούν ή να ενθυμήσουν στις άλλες γενιές, τα πρόσωπα, τα γεγονότα, τις θυσίες, τα τελετουργικά ή τις δοξασίες» και, αμέσως παρακάτω: «η λειτουργία του μνημείου αναζητεί την πρόκληση της συγκίνησης επικαλούμενη τη ζωντανή μνήμη, ώστε να συνεισφέρει στη διατήρηση και στη διαφύλαξη της ταυτότητας μιας κοινότητας, εθνοτικής ή θρησκευτικής, εθνικής, φυλετικής ή οικογενειακής».[26] Πάντως, οι χωροταξικά διαμορφωμένοι αυτοί χώροι έχουν ως βασική λειτουργία τους τη διευκόλυνση της συλλογικής ιδιοποίησης της προσφυγικής μνήμης μέσω των συμβολικών αναπαραστάσεων και της δημοσιοποίησης της μνήμης αυτής. Οι χώροι αυτοί αποτελούν τους πυρήνες των τελετών μνημόνευσης, οπτικοποιώντας πρώτα την ιστορία-μνήμη της προσφυγικής πληθυσμιακής μειονότητας στους ίδιους τους πρόσφυγες και στους απογόνους τους και, στη συνέχεια, στο σύνολο της ελληνικής αστικής κοινωνίας.[27]

Αποτελούν, με άλλα λόγια, όπως σημείωσε ο Paul Ricoeur (1985), «μαζί με τα περιοδικά των προσφυγικών συλλόγων, της ιστορικής λογοτεχνίας και των μαρτυριών» ένα βασικό φορέα «της αφηγηματικής ταυτότητας».[28]

Οι μνημονικοί αυτοί τόποι συνδέουν τους ανθρώπους με το προσφυγικό τους παρελθόν και εκπέμπουν πολλαπλά νοήματα μιας προσφυγικής ταυτότητας που δεν μένει αναλλοίωτη στον χρόνο, ούτε ως προς την ταύτιση που αισθάνεται κάποιος μ' αυτήν

25. Το πρώτο μνημείο που αναφέρεται στη γενοκτονία ανεγέρθηκε το 1977 και είναι το Παμποντιακό Ηρώο στην Καλλιθέα.

26. Βλ. Michel Bruneau και Κυριάκος Παπουλίδης, *Η μνήμη του προσφυγικού ελληνισμού: Τα ανεγερθέντα μνημεία στην Ελλάδα (1936-2004) / La Mémoire de l'Hellénisme réfugié: les monuments commémoratifs en Gréce (1936-2004)*, Θεσσαλονίκη, 2004, 9. Βλ. και Κωνσταντίνου Φωτιάδη-Ευάγγελου Τσιανάκα, *Το Ποντιακό Ζήτημα και η 19η Μαΐου εκείθεν και εντεύθεν του Αιγαίου*, Θεσσαλονίκη, 2015, σ. 125-151.

27. Bruneau και Παπουλίδης, *Η μνήμη του προσφυγικού ελληνισμού*, ό.π., σ. 18.

28. *Στο ίδιο*, σ. 58.

ούτε ως προς τις ποιότητες και τις νοηματοδοτήσεις της.[29] Οι διαφορετικές γενιές των Ποντίων ανανοηματοδοτούν και αξιολογούν σε διαφορετικό πλαίσιο τους ιστορικούς πια αυτούς τόπους, μετεξελίσσοντας τις εμπειρίες, τις μνήμες και τις προσδοκίες.[30] Ασφαλώς, εδώ καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει το πολιτισμικό τραύμα, το οποίο λογίζεται και ως πολιτισμική ασυνέχεια και δημιουργεί μια εσωτερική ανάγκη νοηματοδότησης του χαμένου παρελθόντος, συμμετοχής σε συλλογικές δραστηριότητες[31] και επίσκεψης συναφών μνημονικών τόπων, προκειμένου να επέλθει η συμφιλίωση με την απουσία και την ασυνέχεια, «να δημιουργηθεί μια αίσθηση παρουσίας της απουσίας».[32] Όπως σημειώνει η Τατά Αρσέλ, αυτοί οι ιεροί τόποι είναι δημόσιοι χώροι που δημιουργεί η ομάδα για τη διεργασία του τραύματος.[33] Αυτό υπογραμμίζεται σαφώς σ' ένα κοινό υπόμνημα που συντάσσουν στις 21 Νοεμβρίου 1978 οι πρόεδροι των σωματείων του Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα, του Αγίου Ιωάννου του Βαζελώνα και της Παναγίας Γουμερά, όπου σημειώνουν, μεταξύ άλλων, τα εξής: «Εις τα φυσικάς εκείνας εξέδρας των υπωρειών του Όρους Βερμίου, όπου ανιστορήθησαν τα ρηθέντα Ιερά προσκυνήματα, μετέφεραν νοερώς οι Πόντιοι και τους ιερούς τάφους των προγόνων των, τους τάφους των Ηρώων και Μαρτύρων του Πόντου και ολόκληρον την απωλεσθείσαν πατρίδα».[34]

Κλείνοντας, να σημειώσουμε πως μια τέτοια διαδικασία δεν αφίσταται του κινδύνου μιας εξιδανικευμένης ανάμνησης του Πόντου και του πολιτισμού του. Ο ψυχικός αυτός μηχανισμός δημιουργείται ως άμυνα για όσα θεωρεί η ομάδα ότι θα έπρεπε να της αποδοθούν αλλά δεν της αποδόθηκαν. Τα μνημεία αυτά, που έχτισε η πρώτη γενιά, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι συνεισφέρουν σημαντικά στη διαμόρφωση της συλλογικής

29. Βλ. ενδεικτικά Μαρία Βεργέτη, «Η ποντιακή ταυτότητα της τρίτης γενιάς», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992) 79-96, καθώς και Ιωάννης Κασκαμανίδης, «Διαπραγμάτευση για το παρελθόν για τον καθορισμό του παρόντος και το σχεδιασμό του μέλλοντος: Η ταυτότητα των Ελλαδιτών Ποντίων κατά τον 20ό αι.», Μανόλης Γ. Σέργης, *Πόντος. Θέματα λαογραφίας του ποντιακού ελληνισμού*, ό.π., σ. 189.

30. Μαρία Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτοπικής ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη, 2000, σ. 278.

31. Τατά Αρσέλ, *Με το Διωγμό στην ψυχή*, ό.π., σ. 335-336.

32. Γιώργος Κόκκινος, *Η σκουριά και το πυρ. Προσεγγίζοντας τη σχέση ιστορίας, τραύματος και μνήμης,* Αθήνα, 2012, σ. 287-288.

33. Τατά Αρσέλ, *Με το Διωγμό στην ψυχή*, ό.π., σ. 69.

34. Αρχείο Σωματείου «Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτα», «Υπόμνημα Προέδρων», 21 Νοεμβρίου 1978.

μνήμης και ταυτότητας. Μιας μνήμης και ταυτότητας των ατόμων και των ομάδων που εμπνέονται, εκφράζονται και αλληλεπιδρούν με τον χώρο. Με άλλα λόγια, αποτελούν, χωρίς αμφιβολία, στοιχεία της δημόσιας ιστορίας, σε διαλεκτική σχέση, ωστόσο, με τον χρόνο, τον χώρο και τις διαμεσολαβήσεις της υποκειμενικότητας εκείνων που τα επισκέπτονται.

Ο Γεώργιος Σπυριδάκης και οι πρώτες καταγραφές της καθημερινής ζωής των προσφύγων από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο στο Λαογραφικό Μουσείο και Αρχείο του ΕΚΠΑ. Μια πολλαπλά πρωτοποριακή έρευνα στον ελληνικό αστικό χώρο

Γεώργιος Κούζας

Εισαγωγικά, μεθοδολογικά και στοχεύσεις της έρευνας

Η σύντομη αυτή εργασία δεν στοχεύει να σκιαγραφήσει την προσωπικότητα του μεγάλου λαογράφου, ούτε, βέβαια, να αποτιμήσει συνολικά το έργο του. Αντίθετα, η μελέτη εστιάζει σε μια μικρή, αλλά όχι ήσσονος σημασίας, πτυχή του έργου και της δράσης του Σπυριδάκη στο ΕΚΠΑ. Πρόκειται για την προσπάθεια συγκρότησης του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας, που αργότερα μετονομάστηκε σε Λαογραφικό Μουσείο και Αρχείο. Ειδικότερα, θα εστιάσω σε δύο βασικά ζητήματα: πρώτον, στη συνεισφορά του Σπυριδάκη στη συλλογή εθνογραφικού υλικού από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο και, δεύτερον, στην προδρομική του συμβολή στον κλάδο της αστικής λαογραφίας, υπό την έννοια ότι η έρευνα και η συλλογή του υλικού έγινε κυρίως στον αστικό χώρο της Αθήνας και του Πειραιά, σε προσφυγικούς οικισμούς. Θέλω στο σημείο αυτό να επισημάνω ότι η σύντομη αυτή μελέτη δεν έχει ως στόχο την αποτύπωση του υλικού των χειρογράφων από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο που βρίσκονται σήμερα στο Λαογραφικό Μουσείο και Αρχείο του ΕΚΠΑ. Η αναλυτική περιγραφή των συλλογών αυτών έχει εδώ και δεκαετίες πραγματοποιηθεί κατά τρόπο άψογο από την αείμνηστη Μαίρη Μαρκαντώνη, βοηθό του Σπυριδάκη και μετέπειτα αναπληρώτρια καθηγήτρια

στο ΕΚΠΑ και διευθύντρια του –τότε– Σπουδαστηρίου Λαογραφίας. Στόχος είναι, αφενός, η δευτερογενής ανάλυση του υλικού των χειρογράφων, ώστε να εξαχθούν κάποια βασικά συμπεράσματα, και, στη συνέχεια, η εξέταση της δράσης του Σπυριδάκη στο επιστημονικό πλαίσιο της εποχής του. Επίσης, θα εξεταστεί η υπέρβαση από τον Σπυριδάκη του δεδομένου και επικρατούντος έως τότε επιστημονικού παραδείγματος στη λαογραφία των δεκαετιών του 1960 και του 1970.

Ως προς τη μεθοδολογία της έρευνας, ακολουθήθηκε μια πολυμεθοδική προσέγγιση για το ζήτημα, δηλαδή συνδυάστηκε η αρχειακή έρευνα με τις συνεντεύξεις συνεργατών του Σπυριδάκη. Πιο συγκεκριμένα, έγινε έρευνα στο Λαογραφικό Μουσείο και Αρχείο, τόσο στο προσωπικό αρχείο του Σπυριδάκη όσο και στα χειρόγραφα του Λαογραφικού Μουσείου και Αρχείου που είχαν δημιουργηθεί από φοιτητές και φοιτήτριες της Φιλοσοφικής Σχολής και της Παιδαγωγικής Ακαδημίας. Επίσης, η αρχειακή έρευνα συμπληρώθηκε με αποδελτίωση υλικού από το Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, όπου ο Σπυριδάκης επί χρόνια διατέλεσε μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου. Τέλος, η αρχειακή εθνογραφία συμπληρώθηκε με συνεντεύξεις με τρεις μαθητές και μετέπειτα συνεργάτες του Γεωργίου Σπυριδάκη: τον Μιχάλη Μερακλή, ομότιμο καθηγητή ΕΚΠΑ, τον Γεώργιο Αικατερινίδη, διευθυντή ερευνών του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, και τη Μαίρη Μαρκαντώνη,[1] αναπληρώτρια καθηγήτρια στο Τμήμα Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, η οποία υπήρξε βοηθός του κατά τα χρόνια της καθηγεσίας του.

Ο Γεώργιος Σπυριδάκης και η ελληνική λαογραφία: Μια πολυεπίπεδη σχέση

Ο Γεώργιος Σπυριδάκης[2] γεννήθηκε στο Κατσιδώνι Σητείας και σπούδασε Φιλολογία και Λαογραφία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η διδακτορική του διατριβή είχε τίτλο: *Ο*

1. Για τη συνεργασία της Μαίρης Μαρκαντώνη με τον Σπυριδάκη, βλ. το αυτοβιογραφικό κείμενό της «Γεώργιος Σπυριδάκης (1963-1972). Το Αρχείο Χειρογράφων Συλλογών πρωτογενούς ύλης και το Σπουδαστήριο Λαογραφίας», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 33-34 (2009-2013) 555-591.

2. Για τη ζωή και το έργο του Σπυριδάκη βλ. Ν. Τωμαδάκης, «Νεκρολογίαι: Γεώργιος Κ. Σπυριδάκης (1906-1975)», *Επιστημονική Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 41 (1974) 451· Στέφανος Ήμελλος, «Νεκρολογίαι: Γεώργιος Κ. Σπυριδάκης (1906-1975)», *Αθηνά* 75 (1974-1975) 387· Δημήτριος Λουκάτος, «Νεκρολογίαι: Γεώργιος Κ. Σπυριδάκης (1906-1975)», *Λαογραφία* 30 (1975) 392-394.

αριθμός τεσσεράκοντα παρά τοις βυζαντινοίς και τοις νεοτέροις Έλλησι και πραγματευόταν τον ιερό αριθμό σαράντα και τις ποικίλες χρήσεις του στη νεοελληνική εθιμολογία.

Ο Σπυριδάκης επί χρόνια υπήρξε συντάκτης του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών. Στο διάστημα 1937-1943 εργάσθηκε ως συντάκτης του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών, ενώ έπειτα μετατάχθηκε στη θέση του συντάκτη του Λαογραφικού Αρχείου, όπου υπηρέτησε ώς το 1955. Επίσης, υπήρξε μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας από το 1950 μέχρι και το 1975. Το 1955 εξελέγη διευθυντής του Λαογραφικού Αρχείου, θέση που κατείχε μέχρι και το 1969. Παράλληλα, σταδιοδρόμησε και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.[3] Το 1952 εξελέγη υφηγητής του Δημοσίου, Ιδιωτικού βίου και του Πολιτισμού των Βυζαντινών στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών. Το 1964 εξελέγη καθηγητής στην έκτακτη έδρα της Λαογραφίας της Φιλοσοφικής Σχολής μέχρι το 1972, οπότε και αφυπηρέτησε. Ο Σπυριδάκης έμεινε γνωστός στην ιστορία της λαογραφίας ως λαογράφος της «συνέχειας», αφού στα γραπτά του διαρκώς βρίσκουμε αναγωγές εθιμικών μορφών σε αρχαίες, ρωμαϊκές και βυζαντινές παρεμφερείς εθιμικές μορφές. Επίσης, μελέτησε, ακολουθώντας την οπτική του Φαίδωνα Κουκουλέ,[4] την καθημερινή ζωή των Βυζαντινών, παραδίδοντας σημαντικό αριθμό μελετημάτων.

Οι περισσότεροι ερευνητές στέκονται σε αυτό το σημείο των ερευνητικών δραστηριοτήτων του, δηλαδή τη μελέτη της βυζαντινής λαογραφίας. Ακόμα και λαογράφοι που έχουν εγκύψει στην ιστορία της ελληνικής λαογραφίας, όπως ο Ευάγγελος Αυδίκος,[5] δεν εστίασαν ουσιαστικά στο έργο του Σπυριδάκη, το οποίο υπήρξε πρωτοποριακό για την εποχή του. Εκτός από τη βυζαντινή περίοδο, ο Σπυριδάκης ασχολήθηκε ενεργά με τη σύγχρονη λαογραφία της εποχής του. Το έργο του για τη σύγχρονη λαογραφία μπορεί να συνοψιστεί σε 3 άξονες: α) θεωρητική θεμελίωση μέσα από τα κείμενά του στην *Εισαγωγή* του, β) επιτόπια έρευνα στην πόλη με σύγχρονα τεχνολογικά μέσα, γ)

3. Γεώργιος Σπυριδάκης, *Υπόμνημα προς την Φιλοσοφικήν Σχολήν του Πανεπιστημίου Αθηνών διά την έκτακτον αυτοτελή έδραν της Λαογραφίας*, εν Αθήναις, 1963, σ. 6-7.

4. Μανόλης Βαρβούνης, «Ο Φαίδων Κουκουλές και η βυζαντινή λαογραφία», *Βυζαντινός Δόμος* 8-9 (1998) 71-73.

5. Ευάγγελος Αυδίκος, *Εισαγωγή στις σπουδές του λαϊκού πολιτισμού. Λαογραφία, λαϊκοί πολιτισμοί, ταυτότητες,* Αθήνα, 2009, σ. 246.

συγκρότηση της συλλογής λαογραφικού υλικού του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ας δούμε όμως τα πράγματα πιο συγκεκριμένα.

Ο Σπυριδάκης, ήδη στην *Εισαγωγή* του, επισημαίνει δύο βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της λαογραφίας: α) ότι ο λαϊκός πολιτισμός είναι διαρκώς μεταβαλλόμενος και εξελισσόμενος στο πέρασμα των ετών, αναπροσαρμοζόμενος κάθε φορά ανάλογα με τις εξελίξεις: «Ο πολιτισμός κατά ταύτα δεν παραμένει ως τι το στατικόν, δηλαδή καθεστώς αμετάβλητον· υπόκειται ούτος εις συνεχείς μεταβολάς και εξελίξεις, ώστε να προσαρμόζεται προς τας εκάστοτε νέας ανάγκας της ζωής και τα δεδομένα της εμπειρίας εκάστου λαού. [...] Πρόκειται επομένως, περί καθεστώτος, το οποίον συνεχώς κατασκευάζεται, είναι δ' ούτω διαρκής ενέργεια».[6] Η παρατήρηση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς αναδεικνύει τον λαϊκό πολιτισμό, το «πολιτισμικό εποικοδόμημα», όχι αποκομμένο από την οικονομική και κοινωνική του βάση. Δεν εξετάζει τον πολιτισμό πέραν των κοινωνικο-οικονομικών εξελίξεων, αλλά συνδέει άμεσα τα δύο μεγέθη, σε αντίθεση με πολλές έως τότε λαογραφικές μελέτες, που εξέταζαν αϊστορικά τα πολιτισμικά φαινόμενα. Ούτως ή άλλως, και η σύγχρονη λαογραφία συμφωνεί με τις απόψεις του Σπυριδάκη, καθώς σήμερα η λαογραφική επιστήμη δεν εκλαμβάνει την έννοια της «παράδοσης» ως μια παράδοση μνημειακού χαρακτήρα. Αντίθετα, θεωρούμε την παράδοση ως ένα δυναμικό και εξελισσόμενο στοιχείο στο πέρασμα των εποχών και όχι ως μια έννοια στατική. β) Επιπλέον, ο Σπυριδάκης δέχεται ως βασικό γνώρισμα των λαογραφικών φαινομένων το ομαδικό. Κατ' αυτόν τον τρόπο συμβαδίζει με τους λαογράφους του εξωτερικού, που διατύπωσαν το κριτήριο της ομαδικότητας, ακόμα και αρκετά χρόνια μετά τον θάνατο του Σπυριδάκη. Όπως έχουν επισημάνει λαογράφοι στην Ελλάδα και το εξωτερικό,[7] το κριτήριο της ομαδικής αποδοχής και τέλεσης πράξεων είναι το πλέον βασικό κριτήριο για τα σύγχρονα λαογραφικά φαινόμενα, και βέβαια η συνεισφορά αυτή του Σπυριδάκη είναι πολύ σημαντική. Έτσι, δεν περιοριζόταν αποκλειστικά στην εξέταση των μορφών του παραδοσιακού πολιτισμού, αλλά επεξέτεινε –όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω– την έρευνά του και σε άλλα πεδία.

6. Γεώργιος Κ. Σπυριδάκης, *Ελληνική Λαογραφία. Λαϊκός πολιτισμός των νεωτέρων Ελλήνων. Εισαγωγή - Φυσικός βίος,* τ. Α΄, εν Αθήναις, [2]1975, σ. 5-6.

7. Alan Dundes, «Who Are the Folks?», William Bascom (επιμ.), *Frontiers of Folklore,* Μπόλντερ, Κολοράντο, 1977, σ. 7-35· Μιχάλης Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση - Ήθη και έθιμα - Λαϊκή τέχνη,* Αθήνα 2004, σ. 14.

Στη συνέχεια της *Εισαγωγής*, ο Σπυριδάκης θα συνεχίσει ακόμα πιο ρηξικέλευθος για την εποχή του:

> Ούτω, σήμερον διαμορφώνεται επί του παραδεδομένου λαϊκού πολιτισμού, νέα μορφή αυτού, η οποία εκκινεί κατά το πλείστον από τα αστικά κέντρα, με χαρακτήρα εν μέρει κοσμοπολιτικόν, ως π.χ. αι εκδηλώσεις του: διασκεδάσεις (πάρτυ), χοροί ξενικοί, διαδιδόμενοι και εις τα αγροτικά κέντρα, μουσική (μπουζούκια), έθιμα Χριστουγέννων (δένδρον, δώρα), επαγγελματική εκμετάλλευσις διά του τουρισμού των λαϊκών χορών εντός και εκτός της χώρας κ.ά. Η παράδοσις ούτως, υπό τας συνθήκας αυτάς, υφίσταται εις τον λαϊκόν πολιτισμόν εκ της τεχνικής σκληράν δοκιμασίαν. Τούτο όμως, δεν πρέπει να εμβάλη εις φόβον, ούτω δε να ζητήσωμεν την επιστροφήν ή παραμονήν εις το παραδεδομένον, δηλαδή εις το παρελθόν ανεξελέγκτως. Τοιούτον αίτημα θα ήτο αντίθετον προς την φύσιν του ανθρώπου, ο οποίος βαδίζει εκ φύσεως πάντοτε προς αναζήτησιν της αληθείας εις τα προβλήματα της καθημερινής του ζωής. Το πρόβλημα ούτω διά τον σύγχρονον εκ παραδόσεως πολιτισμόν του λαού, δεν πρέπει να τεθή κατά την αντιμετώπισίν του ως αντιδικία προς την τεχνικήν πρόοδον· αντιθέτως, εξεταζομένων των ψυχικών ιδιοτήτων του λαού και των δημιουργικών ικανοτήτων του, δέον να διακριθούν και χρησιμοποιηθούν τα γόνιμα στοιχεία του βίου αυτού, π.χ. η λαϊκή αρχιτεκτονική και τέχνη (κεντητική, ξυλογλυπτική, μεταλλοτεχνία κ.λπ.), η δημώδης ποίησις, μουσική και χοροί, λαϊκαί διηγήσεις, έθιμα του κοινωνικού βίου κ.ά., και συζευχθούν ταύτα προς την σύγχρονον τεχνικήν εξέλιξιν ως ενεργά λειτουργικά στοιχεία του βίου.[8]

Οι παραπάνω παρατηρήσεις του Σπυριδάκη είναι πολλαπλά σημαντικές. Καταρχάς, γίνονται σε μια εποχή κατά την οποία η επιστήμη της λαογραφίας ήταν αποκλειστικά συνδεδεμένη με την έννοια της παράδοσης.[9] Ο Σπυριδάκης δεν συζητά καν μια επιστροφή «στο παρελθόν». Αντίθετα, υπερασπίζεται τις έννοιες του «μετασχηματισμού» και της «μετάβασης» των στοιχείων του λαϊκού πολιτισμού σε μια καινούρια συνθήκη.[10] Έπειτα, ασχολείται με μια εντυπωσιακή θεματολογία, η οποία ήταν άγνωστη έως

8. Σπυριδάκης, *Ελληνική Λαογραφία*, ό.π., σ. 47.

9. Αυδίκος, *Εισαγωγή στις σπουδές του λαϊκού πολιτισμού*, ό.π., σ. 246-247, όπου και η ανάλυση του μεταπολεμικού πλαισίου δράσης για τους Έλληνες λαογράφους.

10. Πβ. όσα γράφει ο Αυδίκος για την περίπτωση του Λουκάτου, *στο ίδιο*, σ. 255-266, όπου και γίνεται ανάλυση των μετασχηματισμών των στοιχείων του λαϊκού πολιτισμού της δεκαετίας του 1960, οπότε έδρασε και ο Σπυριδάκης.

τότε στην ακαδημαϊκή λαογραφία. Και το κυριότερο που πρέπει να τονίσουμε είναι το γεγονός ότι, προδρομικά για τον χώρο της λαογραφίας, ο Σπυριδάκης εισάγει τη σημασία της εξέτασης της τεχνολογίας. Επισημαίνει ότι για τον λαογράφο η τεχνολογία δεν πρέπει να θεωρείται αρνητικός παράγοντας, όσον αφορά την εξέλιξη των φαινομένων, αλλά, αντίθετα, μπορεί να αποκαλύψει καινούρια πεδία. Τις καινούριες αυτές τάσεις της λαογραφίας, που την έστρεφαν και προς τον αστικό χώρο, ο Σπυριδάκης τις γνώρισε κατά τα χρόνια των σπουδών του στη Βιέννη, όπου σπούδασε με υποτροφία του Ιδρύματος Alexander von Humboldt, όχι μόνο λαογραφία αλλά έκανε και ευρύτερες σπουδές ψυχολογίας, εθνολογίας και κοινωνιολογίας (οι σπουδές του διακόπηκαν λόγω τις κήρυξης του ελληνοϊταλικού πολέμου, καθώς ο Σπυριδάκης επιστρατεύτηκε). Όπως φαίνεται και από τις παραπομπές του, ο Σπυριδάκης γνώριζε το έργο του Will-Erich Peuckert,[11] ο οποίος είχε μιλήσει ήδη από την εποχή του Μεσοπολέμου για μια «βιομηχανική λαογραφία», αναφερόμενος στους εργάτες που εργάζονταν σε εργοστάσια σε διάφορες πόλεις της Γερμανίας. Ο Peuckert επηρέασε σε μεγάλο βαθμό και τον μεταγενέστερο Bausinger, ο οποίος εκπόνησε τη γνωστή μελέτη *Ο λαϊκός πολιτισμός στον κόσμο της τεχνολογίας*.[12] Σε συζήτηση με τον Μιχάλη Μερακλή, ο οποίος υπήρξε φοιτητής του Σπυριδάκη, ο γνωστός λαογράφος μού ανέφερε σχετικά τα εξής:

> Ο Σπυριδάκης ήταν μπροστά από την εποχή του σε πολλά θέματα και ειδικά στα θεωρητικά ζητήματα της λαογραφίας. Στο αμφιθέατρο της οδού Σόλωνος, εκτός από ζητήματα παραδοσιακής λαογραφίας, μας μιλούσε ακόμα για τη σύγχρονη εποχή, τους επαρχιώτες που ήρθαν στην τότε Αθήνα, τις συνήθειες που ανέπτυξαν εδώ και, βέβαια, για τον πολιτισμό τους. Ο Σπυριδάκης δεν ήταν μια απλή περίπτωση, καθώς συνδύαζε τον άριστο φιλόλογο με τον οξυδερκή λαογράφο-ερευνητή. Λόγω της επαφής του με τον κόσμο, είχε συλλάβει καινούρια θέματα, όπως ήταν, για παράδειγμα, ο ρόλος των μηχανών (ραδιόφωνο, ας πούμε) στο ζήτημα της προβολής και μετάδοσης του λαϊκού πολιτισμού, και αυτή τη διάσταση μας την ανέλυε στο αμφιθέατρο με αναφορές και στην τότε ακμαία γερμανική λαογραφία.

11. Will-Erich Peuckert, *Volksunde des Proletariats: Aufgang der proletarischen Kultur*, τ. I, Φρανκφούρτη, 1931.

12. Hermann Bausinger, *Ο λαϊκός πολιτισμός στον κόσμο της τεχνολογίας,* μτφρ. Μ. Καπλάνογλου - Α. Κοντογιώργη, Αθήνα, 2009.

Το Σπουδαστήριο Λαογραφίας του ΕΚΠΑ

Ο Σπυριδάκης υπήρξε ο πρώτος που συνέλαβε την ιδέα ίδρυσης Λαογραφικής Συλλογής και Αρχείου χειρόγραφων συλλογών λαογραφικής ύλης. Όντας καθηγητής της έκτακτης έδρας της Λαογραφίας, από το 1964, ξεκίνησε να συγκεντρώνει βιβλία, αντικείμενα και χειρόγραφες συλλογές υλικού από επιτόπια έρευνα των φοιτητών. Καθοριστική βοήθεια του προσέφερε η επιστημονική συνεργάτιδα της έδρας της Λαογραφίας, Μαίρη Μηλίγκου-Μαρκαντώνη[13]. Το 1972 το Σπουδαστήριο Λαογραφίας λαμβάνει επίσημη νομική μορφή. Με ΦΕΚ στις 14 Απριλίου 1972 καθίσταται πραγματικότητα το «Σπουδαστήριον Λαογραφίας μετά προσηρτημένης λαογραφικής συλλογής».[14] Πρώτος διευθυντής του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών ήταν, φυσικά, ο Γεώργιος Σπυριδάκης, ο οποίος, σε αντίθεση με τις απόψεις περί λαογραφίας της εποχής, δεν έστρεφε τους φοιτητές μόνον προς τον αγροτικό χώρο αλλά και προς τον αστικό. Έτσι, στο Σπουδαστήριο Λαογραφίας συγκροτήθηκε μια σειρά εργασιών με υλικό από τον αστικό χώρο. Ενδεικτικά θέματα των εργασιών[15] ήταν: Χριστούγεννα - Πάσχα στην Αθήνα, η πασχαλινή οδός Αιόλου και η οδός Ερμού, Χριστούγεννα στην πλατεία Συντάγματος, καθημερινότητα στις προσφυγικές γειτονιές, έθιμα που μεταφέρθηκαν από το χωριό στην πόλη, λαϊκή αγορά και παζάρι στην πόλη, κοινότητες εσωτερικών μεταναστών στην Αθήνα και τον Πειραιά, σύλλογοι και αδελφότητες αποδήμων στην Αθήνα κ.ά.

Όσον αφορά τη συγκρότηση συλλογών, οφείλουμε να επισημάνουμε και ένα ακόμα σημείο: ο Σπυριδάκης στο Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών συνεργάστηκε στενά με τον Γεώργιο Αικατερινίδη. Μάλιστα, ο Αικατερινίδης υπήρξε πρωτοπόρος στη δημιουργία των εθνογραφικών φιλμ και στράφηκε και προς τον χώρο της πόλης και κινηματογράφησε δρώμενα και στον αστικό χώρο της Αθήνας,

13. Μ. Μηλίγκου-Μαρκαντώνη, «Λαογραφικόν Αρχείον, Μουσειακή συλλογή και Βιβλιοθήκη παρά τη έδρα Λαογραφίας», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών* 22 (1970-1971) 399-401.

14. Γεώριος Κ. Σπυριδάκης, *Έδρα Λαογραφίας - Σπουδαστήριον Λαογραφίας μετά προσηρτημένης λαογραφικής συλλογής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Σύντομον χρονικόν, 1964-1972*, εν Αθήναις, 1974.

15. Τα θέματα αυτά ομοιάζουν σε πολύ μεγάλο βαθμό με τα θέματα που είχε προτείνει ο Δημήτριος Λουκάτος στις αρχές της δεκαετίας του 1960· βλ. σχετικά Δ. Λουκάτος, *Σύγχρονα Λαογραφικά (Folklorica Contemporanea*), Αθήνα, 1963.

όπως, π.χ., τα κάλαντα των παιδιών στη Νίκαια, οι φωτιές του Αγίου Ιωάννου σε διάφορες γειτονιές της Αθήνας και του Πειραιά και τα έθιμα της Πρωτομαγιάς. Ο Σπυριδάκης ενδιαφέρθηκε και για το ρεμπέτικο τραγούδι, το «αστικό, λαϊκό τραγούδι», όπως επισημαίνει ο ίδιος στο σύντομο χρονικό της έδρας Λαογραφίας για τα έτη 1964-1972.[16] Όπως σημειώνει, συγκέντρωσε αρκετούς δίσκους με ρεμπέτικα στη δισκοθήκη του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, από το 1966, όποτε και ιδρύεται η πρώτη Δισκοθήκη σε ελληνικό ερευνητικό κέντρο. Πρόκειται για υλικό ιδιαίτερα πολύτιμο για την εποχή του, καθώς αρκετοί από τους δίσκους αυτούς δεν υπάρχουν πλέον στην αγορά, ενώ δείχνει και το ενδιαφέρον της ελληνικής λαογραφίας για τη ρεμπέτική μουσική, που συχνά υποτιμήθηκε και περιθωριοποιήθηκε. Όπως ο ίδιος ο Αικατερινίδης επισημαίνει σε σχετική συνέντευξη, που μου έδωσε τον Δεκέμβριο του 2021 και έχει κατατεθεί στο Λαογραφικό Μουσείο και Αρχείο του ΕΚΠΑ:

> Με τον Σπυριδάκη είχα μια σχέση, πέρα από επαγγελματική, θα έλεγα αδελφική [...] Ο Σπυριδάκης, αν και καλός φιλόλογος, λόγιος καθηγητής, είχε προσέξει το ζήτημα του λαϊκού πολιτισμού της πόλης. Σε ένα βαθμό, του δίνω την ίδια θέση με τον Λουκάτο στο ζήτημα αυτό, απλώς επειδή ο Σπυριδάκης δεν δημοσίευσε ανάλογα βιβλία, όπως ο Λουκάτος, και βέβαια δίδαξε σε μια εποχή κατά την οποία η Λαογραφία στη Φιλοσοφική Σχολή ήταν πολύ συντηρητική, διαδεχόμενος τον Γεώργιο Μέγα, γι' αυτούς τους λόγους και δεν έγινε γνωστός ως λαογράφος που ασχολήθηκε με σύγχρονα θέματα. Όμως, όπως είπα, τον έζησα καλά, τόσο με τη συλλογή λαογραφικού υλικού, καθώς επέμενε και να κάνω έρευνα στην πόλη, στον Πειραιά, στη Νίκαια και αλλού, και βέβαια του πιστώνονται και άλλα δύο πρωτοποριακά βήματα για την αστική λαογραφία: η δημιουργία εθνικής συλλογής δίσκων, όχι μόνο δημοτικής ή δημοτικοφανούς μουσικής αλλά δίσκων με ρεμπέτικο, κάτι που ήταν «αδιανόητο» για τα τότε ειωθότα, και επιπλέον η δημιουργία φιλμ, όπως είπα και πριν, που είναι το πλέον πρωτοποριακό που έκανε ο Σπυριδάκης σε συνεργασία μαζί μου και διέσωσε μεγάλο τμήμα του λαϊκού πολιτισμού που τότε ήταν σε μια φάση μετάβασης και αλλαγής.

16. Σπυριδάκης, *Έδρα Λαογραφίας*, ό.π., σ. 14.

Τα χειρόγραφα από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο: πρωτογενής και δευτερογενής ανάλυση του εθνογραφικού υλικού

Όπως ανέφερα και παραπάνω, δεν είναι στις στοχεύσεις της εργασίας να γίνει μια περιγραφή των χειρόγραφων συλλογών του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας του ΕΚΠΑ. Βασικός στόχος είναι η εξέταση της στροφής της εθνογραφικής έρευνας που έφερε ο Σπυριδάκης τόσο προς τη «μικρασιατική λαογραφία» όσο και προς τον αστικό χώρο.

Για να μπορέσουμε να καταφέρουμε να προσεγγίσουμε τους παραπάνω άξονες, έπρεπε όχι απλώς να προσεγγίσουμε τα χειρόγραφα αλλά να δούμε το θέμα τόσο ολιστικά όσο και επιμέρους. Και επεξηγώ αμέσως: για να κατανοήσουμε τη στάση του Σπυριδάκη πρέπει να την εξετάσουμε ολιστικά, δηλαδή να δούμε τις κινήσεις του και την επιστημονική δράση του μέσα σε ένα πλαίσιο συνολικό, και όχι αποσπασματικό. Και βέβαια στην πορεία σύλληψης του όλου, σημαντική βοήθεια μπορεί να μας δώσει το επιμέρους. Όσον αφορά το επιμέρους, σημαντική βοήθεια μου προσέφεραν οι σημειώσεις από το προσωπικό αρχείο του Σπυριδάκη, το οποίο μελετώ στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος που εκπονείται στο ΕΚΠΑ.[17] Ας εξετάσουμε όμως τα δεδομένα πιο συγκεκριμένα.

α. Μια πρωτοποριακή και «ανατρεπτική» για την εποχή της έρευνα: Είναι γνωστό ότι ήδη από την πρώτη στιγμή της έλευσης των προσφύγων από τη Μικρά Ασία υπήρξε ζωηρό ενδιαφέρον για μια συνολική καταγραφή του λαϊκού πολιτισμού τους. Τον ρόλο αυτόν ανέλαβε η Μέλπω Μερλιέ, αρχικά σε συνεργασία με τον σύζυγό της Οκτάβιο Μερλιέ και μετέπειτα με το Μουσικό Λαογραφικό Αρχείο, που μετεξελίχθηκε σε Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Στην περίπτωση της Μερλιέ δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο απλώς για «συλλογή» μαρτυριών. Η Μερλιέ, έχοντας γνώση της εθνογραφικής και μουσικολογικής έρευνας και στην υπόλοιπη Ευρώπη, από την πρώτη στιγμή έθεσε ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο θα έπρεπε να κινηθεί η έρευνα των πληθυσμών από τη Μικρά Ασία: ένα πλαίσιο με αυστηρή μεθοδολογία και με μια ολιστική προσέγγιση των φαινομένων. Επιπλέον, για πρώτη φορά στον χώρο της λαογραφίας γίνεται εθνογραφι-

17. Το πρόγραμμα αυτό έχει τίτλο: «Από τη σχέση Νικολάου Πολίτη - Karl Krumbacher στον Τομέα Βυζαντινής Φιλολογίας και Λαογραφίας του ΕΚΠΑ: οι απαρχές της συνύπαρξης βυζαντινής φιλολογίας και λαογραφίας και η παράλληλη εξέλιξή τους στο ΕΚΠΑ κατά τον 20ό και τον 21ο αιώνα», με επιστημονικό υπεύθυνο τον γράφοντα και υλοποιείται κατά την ακαδημαϊκή χρονιά 2023-2024.

κή επιτόπια έρευνα στον αστικό χώρο από την ίδια και τον Δημήτριο Λουκόπουλο.[18] Η διάσταση αυτή είναι πολύ σημαντική, δεδομένης της δογματοποίησης του αγροτικού χώρου από τους διαδόχους του Νικολάου Πολίτη, και την ανάδειξή του ως βασικού χώρου έρευνας της λαογραφικής επιστήμης. Όμως, η Μερλιέ έδρασε σε ένα πλαίσιο εξωακαδημαϊκό, το οποίο, όπως έχει επισημάνει ο Μιχάλης Μερακλής,[19] ήταν περισσότερο ανοιχτό σε αλλαγές, σε σύγκριση με την ακαδημαϊκή λαογραφία, που οπωσδήποτε επηρεαζόταν από τον συντηρητισμό που υπήρχε τότε στις φιλοσοφικές σχολές.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να δούμε πώς τέμνονται οι ιδέες του Σπυριδάκη και της Μερλιέ για την έρευνα των προσφυγικών πληθυσμών στον ελληνικό αστικό χώρο. Τόσο ο Σπυριδάκης όσο και η Μερλιέ υπήρξαν ενεργά μέλη του Δ.Σ. της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας. Αναδιφώντας τα πρακτικά των συνελεύσεων των αρχών της δεκαετίας του 1960, μπορούμε να εντοπίσουμε μια ενδιαφέρουσα πρόταση, που αργότερα θα μετουσιωθεί σε πραγματικότητα, από τον Γεώργιο Σπυριδάκη, ήδη από το 1960, οπότε και πρόεδρος της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας εκλέγεται ο Γεώργιος Μέγας. Ο Μέγας υπήρξε κατεξοχήν λαογράφος της συνέχειας, υπό την έννοια ότι εξέταζε κατά βάση τον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό.[20] Σε συνεδρίαση του Διοικητικού Συμβουλίου,[21] βρίσκουμε το μέλος του Δ.Σ. Γεώργιο Σπυριδάκη, ο οποίος ήταν ήδη από το 1956 διευθυντής του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών, να προτείνει μια διττά ρηξικέλευθη πρόταση: πρώτον, να γίνει ένας κύκλος ομιλιών για την «προ-

18. Γεώργιος Κούζας, «"Μετεβλήθησαν όμως αι ιστορικαί και κοινωνικαί συνθήκαι". Μεθοριακές κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες και πρωτοποριακή εθνογραφία. Ο Γεώργιος Α. Μέγας, οι εξωπανεπιστημιακοί λαογράφοι και η έρευνα στον αστικό χώρο την περίοδο 1935-1947», στο Μανόλης Γ. Βαρβούνης - Γεώργιος Κούζας (επιμ.), *Ο Γεώργιος Α. Μέγας και η Ελληνική Λαογραφία. Αφιέρωμα στα 40 χρόνια από την εκδημία του (1976-2016)*, *Πρακτικά ημερίδας, 2 Απριλίου 2016*, *Λαογραφία, Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, Παράρτημα 19, Αθήνα, 2018, σ. 119-138.

19. Μιχάλης Γ. Μερακλής, «Η Μέλπω Μερλιέ, το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών και η Λαογραφία», στο Πασχάλης Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Εξήντα πέντε χρόνια επιστημονικής προσφοράς. Αποτίμηση και προοπτική*, Αθήνα, 1996, σ. 45-56· του ίδιου, «Η ερασιτεχνία ως αξία. Ζητήματα θεωρίας της Λαογραφίας», *Μεσσηνιακό Ημερολόγιο* 3 (2009), 17-28.

20. Μανόλης Γ. Βαρβούνης, *Ο Γεώργιος Α. Μέγας (1893-1976) και η επιστημονική οργάνωση των ελληνικών λαογραφικών σπουδών*, Θεσσαλονίκη, 2016.

21. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας - Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου, τ. Γ΄, σ. 125-126.

σφυγική λαογραφία», όπως είχε ονοματίσει τη λαογραφία των προσφύγων που ζούσαν στην Ελλάδα η Μερλιέ, και, δεύτερον, και σημαντικότερο, προτείνει η Εταιρεία να αναλάβει να εκπονήσει ένα πρόγραμμα καταγραφής των προφορικών μαρτυριών των προσφύγων που ζούσαν τότε στα κράσπεδα της πόλης, στο Δουργούτι, στην Καισαριανή, στη Δραπετσώνα. Η πρόταση του Σπυριδάκη γίνεται δεκτή από το Συμβούλιο της Εταιρείας. Αν και πρωτοποριακή για τα δεδομένα της εποχής, υλοποιείται εν μέρει και πραγματοποιείται μια σειρά διαλέξεων με ομιλητές τον ίδιο, τη Μερλιέ, τη Μαρία Ιωαννίδου-Μπαρμπαρίγου και τον Θανάση Κωστάκη.[22] Το ερευνητικό πρόγραμμα δεν πραγματοποιήθηκε, προφανώς για οικονομικούς λόγους.

Ο Σπυριδάκης όμως ήταν άνθρωπος επίμονος και δεν υποχωρούσε μπροστά στις εκάστοτε δυσκολίες. Από την αρχή που ανέλαβε τη διεύθυνση του Σπουδαστηρίου κινήθηκε προς μια διπλή κατεύθυνση – τουλάχιστον όσον αφορά την έρευνα στην πόλη: έρευνα σε προσφυγικές γειτονιές, αλλά και έρευνα οπουδήποτε στην πόλη της Αθήνας, ακόμη και σε περιοχές, όπως ήταν η πλατεία Συντάγματος ή η Ομόνοια, όπου λόγω της πυκνότητας του πληθυσμού και των τεχνολογικών εξελίξεων θα περίμενε κανείς ότι ένας λαογράφος στις αρχές της δεκαετίας του 1960 θα απέτρεπε τους φοιτητές του από το να κάνουν έρευνα εκεί. Όμως ο Σπυριδάκης αποδεχόταν τόσο τον λαϊκό πολιτισμό της ελληνικής περιφέρειας όσο και τον αστικό πολιτισμό, όπως αναπτυσσόταν τότε στην ολοένα γιγαντούμενη πρωτεύουσα. Η αείμνηστη Μαίρη Μαρκαντώνη, αναπληρώτρια καθηγήτρια στο ΕΚΠΑ και η στενότερη συνεργάτιδα του Σπυριδάκη, μου είχε αναφέρει σχετικά:[23]

> Ο Σπυριδάκης, ο δάσκαλος, ήταν ένας άνθρωπος εργασιομανής, αλλά δίκαιος με τους συνεργάτες του. Ποτέ δεν «επέβαλλε» τις θέσεις του, αλλά ήταν βαθιά δημοκρατικός. Δεν περιόριζε τους φοιτητές ως προς τη θεματολογία. Δεχόταν εργασίες τόσο από την επαρχία όσο και από το άστυ. Να δώσω ένα παράδειγμα: βεβαίως, ως καταγόμενος από την Κρήτη, καλοδεχόταν εργασίες από την Κρήτη. Θυμάμαι, πάντως, με την ίδια χαρά είχε δεχτεί και μια εργασία ενός μετεκπαιδευόμενου δάσκαλου για τους Κρήτες του Πει-

22. *Στο ίδιο*, σ. 128.

23. Το παραπάνω απόσπασμα προέρχεται από δύο συνεντεύξεις που έλαβα από την αείμνηστη Μαρκαντώνη (1940-2008), λίγο πριν αποβιώσει, στην έρευνά μου για τα 100 χρόνια της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας.

> ραιά και πώς αναπτύχθηκε η κοινότητά τους εκεί. Έκανε, επομένως, τηρουμένων των αναλογιών, τα «ανοίγματά» του για εκείνη την εποχή.

Επομένως, ο Σπυριδάκης, αν και λαογράφος που γνώριζε καλά και υπηρέτησε τόσο την παραδοσιακή λαογραφία όσο και τη «λαογραφία του βυζαντινού κόσμου», σύμφωνα και με την πρόταση του Νικολάου Πολίτη, που ήταν ήδη γνωστή από το 1911, για τη μελέτη της καθημερινής ζωής των Βυζαντινών[24] που θα αναδείκνυε άγνωστες πτυχές της περιόδου αυτής του ελληνισμού, φαίνεται ότι εξίσου εκτιμούσε τον σύγχρονο λαϊκό πολιτισμό και μάλιστα ωθούσε τους φοιτητές προς την έρευνά του. Ο ίδιος εξάλλου, στο *Σύντομο χρονικό* της έδρας της Λαογραφίας μιλά για την άσκηση των φοιτητών «εις την παρατήρησιν λαϊκών πολιτιστικών εκδηλώσεων εις την ζώσαν παράδοσιν»[25]. Αναφέρει, επομένως, ότι η άσκηση των φοιτητών στην επιτόπια έρευνα δεν γινόταν in vitro αλλά in vivo, στο πεδίο, με σκοπό να καταγράψουν πτυχές του ζωντανού λαϊκού πολιτισμού.

Προτού εξετάσουμε τα χειρόγραφα του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας, έχει ενδιαφέρον να εστιάσουμε σε ορισμένα χειρόγραφα από το προσωπικό αρχείο του Σπυριδάκη, που βρίσκονται σήμερα στο Αρχείο του Λαογραφικού Μουσείου του ΕΚΠΑ. Κάνοντας έρευνα στο προαναφερθέν αρχειακό υλικό, ανακάλυψα εκεί και ορισμένα σχέδια εργασιών φοιτητών ή εργασίες ημιτελείς (10-35 σελίδων) που δεν είχαν κατατεθεί επισήμως για να λάβουν αριθμό πρωτοκόλλου και να ενταχθούν στο επίσημο αρχείο του Πανεπιστημίου. Θα σταθώ σε δύο μαρτυρίες που θεωρώ χρήσιμες και διαφωτιστικές για τον τρόπο με τον οποίο εργαζόταν ο Σπυριδάκης με τους φοιτητές. Σε χειρόγραφη συλλογή (φ. υπ' αρ. 18) της φοιτήτριας της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Μαριάννας Αποστολίδου, κατά το έτος 1967, διαβάζουμε:

> Ξεκίνησα να γράφω περί του χωρίου «Εξωχώριον» Μεσσηνίας, εξ ου κατάγεται η μήτηρ μου. Όμως, έπειτα από εκτενή συζήτησιν με τον καθηγητήν της Έδρας της Λαογραφίας απεφάσισα να ασχοληθώ με εν θέμα το οποίον δεν είχα συλλάβει ότι εντάσσεται εις την Λαογραφίαν, την ζωήν των προσφύγων εις την Νίκαιαν Αττικής, ένθα διαβιούν πολλοί συγγενείς μου, πρόσφυγες εκ Πόντου.

24. Για τη μελέτη της «Λαογραφίας του βυζαντινού κόσμου», βλ. *Λαογραφία* 3 (1911) 605.
25. Σπυριδάκης, *Έδρα Λαογραφίας*, ό.π., σ. 8.

Η μαρτυρία αυτή της τότε φοιτήτριας μάς παραδίδει ένα στοιχείο «ανατρεπτικό» της έως τότε κρατούσας άποψης για την έρευνα πεδίου, όσον αφορά τη λαογραφική επιστήμη. Οι περισσότεροι λαογράφοι –αλλά και ασχολούμενοι με τη λαογραφία κατά τρόπο ερασιτεχνικό– έως εκείνη την εποχή ταύτιζαν το πεδίο της λαογραφικής έρευνας αποκλειστικά με τον χώρο της ελληνικής περιφέρειας. Μάλιστα, υπήρχε η αντίληψη ότι όσο πιο πολύ απομακρύνονται οι ερευνητές από τα αστικά κέντρα τόσο περισσότερο αυθεντικές όψεις του λαϊκού πολιτισμού μπορούσαν να συναντήσουν και στη συνέχεια να ερευνήσουν. Η δεκαετία του 1960 όντως υπήρξε μια δεκαετία μεταβολών, όπου όμως ακόμα υπήρχαν ζωντανές εκφάνσεις του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού, κυρίως στην ελληνική περιφέρεια. Γι' αυτό τον λόγο και η πλειονότητα των χειρόγραφων συλλογών των λαογραφικών αρχείων των Φιλοσοφικών Σχολών της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης και των Ιωαννίνων ήταν στραμμένες προς τον επαρχιακό χώρο και είχαν έναν χαρακτήρα «σωστικό» των εναπομεινασών όψεων του παραδοσιακού πολιτισμού που βαθμηδόν χάνονταν.[26]

Όμως, στην περίπτωση της φοιτήτριας μπορούμε να μιλήσουμε για μια ανατροπή και στην ουσία για μια ρήξη του έως τότε επιστημονικού υποδείγματος, όσον αφορά τη συλλογή του εθνογραφικού υλικού. Ο Σπυριδάκης δεν επιλέγει την κλασική έρευνα στην περιφέρεια –που αποτελούσε και το υπόδειγμα έρευνας της εποχής– αλλά στρέφει την φοιτήτρια προς την πόλη, και μάλιστα στη Νίκαια, όπου διαμένουν συγγενείς της. Θεωρώ ότι ο Σπυριδάκης, όντας εμπειρότατος περί την επιτόπια έρευνα, σκέφτηκε πως θα ήταν μια πρώτης τάξεως ευκαιρία να καταγράψει μαρτυρίες μιας γενιάς προσφύγων που ήταν ήδη σε προχωρημένη ηλικία. Ήταν οι πρόσφυγες της πρώτης γενιάς Μικρασιατών και Ποντίων που, εκτός από τις αναμνήσεις, κρατούσαν ακόμα ζωντανά τα έθιμα και τις συνήθειες που έφεραν από τον τόπο καταγωγής. Επίσης, ένα άλλο σημαντικό στοιχείο: η φοιτήτρια έκανε έρευνα στη Νίκαια. Δεν ήταν ένα εύκολο εγχείρημα, ειδικά εκείνη την εποχή, κατά την οποία ούτε το δίκτυο δρόμων ήταν άρτιο ούτε οι άνθρωποι ήταν πάντοτε πρόθυμοι να δώσουν συνεντεύξεις. Οι πρόσφυγες εκείνης της πρώτης γενιάς ήταν εξαιρετικά επιφυλακτικοί ως προς την έρευνα, καθώς είχαν βιώσει τον κοινωνικό αποκλεισμό. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, στα πρώτα χρόνια που

26. Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Λαογραφία ή ανθρωπολογία οίκοι; Ζητήματα μεθόδου και θεωρίας*, Αθήνα 2015, σ. 44-46.

ήρθαν στην Ελλάδα, βρέθηκαν στο περιθώριο της ελληνικής κοινωνίας, ενώ περιοχές ολόκληρες, όπως η Νίκαια, το Δουργούτι, η Καισαριανή, ήταν περιοχές που βρίσκονταν στην «άκρη» της πόλης, όπως σημειώνει η Λεοντίδου.[27] Ο όρος «άκρη» δεν ήταν μόνο χωρικός, αλλά πρωτίστως κοινωνικός και πολιτισμικός, καθώς οι περιοχές αυτές βίωναν για δεκαετίες μια ιδιότυπη απομόνωση από τις υπόλοιπες κοινωνικές διεργασίες και θεωρούνταν «κατώτερες» του οικονομικά και κοινωνικά ισχυρού κέντρου της Αθήνας. Από αυτή την άποψη, ο Σπυριδάκης αναδεικνύεται τολμηρός. Ήταν ένας καθηγητής που προέτρεπε τους φοιτητές του να μπουν σε χώρους και κοινότητες που ακόμα και σήμερα είναι δύσκολο να ερευνηθούν εθνογραφικά. Ακόμα και πεπειραμένοι ερευνητές που μελέτησαν τη Νίκαια συνάντησαν μια σειρά προσκομμάτων, όπως, για παράδειγμα, η γνωστή ανθρωπολόγος Renée Hirschon,[28] που αναφέρεται στις δυσκολίες που αντιμετώπισε για να μπει στην κοινότητα των Νικαιωτών, καθώς από τη μια πλευρά, σε μεγάλο ποσοστό, ήταν Μικρασιάτες πρόσφυγες και, από την άλλη, ήταν άνθρωποι που ζούσαν στα κράσπεδα της κοινωνίας και ως εκ τούτου ήταν επιφυλακτικοί προς κάθε επείσακτο ερευνητή.

Αναδιφώντας το αρχείο του Γεωργίου Σπυριδάκη εντόπισα και μια άλλη σημαντική μαρτυρία, αυτή τη φορά από τη φοιτήτρια Ξένια Κοτζαμάνογλου, από τη Φιλοσοφική Σχολή (φ. υπ' αρ. 58).

> Μετά από τις πανεπιστημιακές παραδόσεις του καθηγητού της έδρας της Λαογραφίας κου Σπυριδάκη και τη συνδρομή της βοηθού της έδρας δίδος Μηλίγκου, επέλεξα να εγκύψω εις τον κοινωνικόν βίον των προσφύγων εις το Δουργούτι και να καταγράφω τα ήθη και τα έθιμα. Επιθυμώ να ευχαριστήσω τον σεβαστόν καθηγητήν, όστις μου ενέβαλε την σκέψιν να εργασθώ λαογραφικώς εις το άστυ. Εις την περιοχήν εκείνην διαβιούν ακόμη γέροντες, οι οποίοι πολέμησαν στη Μικρά Ασία ή ήλθον εις την Ελλάδα, όντες εις παιδικήν ή εφηβικήν ηλικίαν, έχοντες ισχυρές αναμνήσεις από τις περιοχές καταγωγής των.

27. Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940,* ΕΤΒΑ, Αθήνα, ²2001, σ. 202, 208-209. Βλ. επίσης για τον διαχωρισμό αυτό, Ευγενία Μπουρνόβα, *Από τις Νέες Κυδωνίες στο Δήμο Αιγάλεω*, Αθήνα, 2002, σ. 31-37.

28. Renée Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα, 2004.

Καταρχάς, από τη μαρτυρία της φοιτήτριας αναδεικνύεται το γεγονός ότι τόσο ο Σπυριδάκης όσο και η Μαρκαντώνη δεν περιόριζαν την έρευνα των νέων φοιτητών προς την περιφέρεια, αλλά εξίσου τους έστρεφαν και προς την πόλη. Επιπρόσθετα, φαίνεται για άλλη μια φορά ξεκάθαρα η στροφή και προς την έρευνα της μικρασιατικής λαογραφίας, ενώ είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και η σωστική προσπάθεια που καθιστά μοναδικές τις μαρτυρίες των χειρόγραφων συλλογών του Λαογραφικού Μουσείου και Αρχείου. Είναι καταγραφές όχι απλώς της μεταμνήμης (όσων άκουσαν ή διάβασαν για τη Μικρά Ασία και τον Πόντο οι πρόσφυγες δεύτερης ή τρίτης γενιάς) αλλά πρόκειται ξεκάθαρα για τις μνήμες της πρώτης γενιάς προσφύγων που έζησαν στις αρχές του 20ού αιώνα στη Μικρά Ασία και τον Πόντο, προτού ξεριζωθούν το 1922. Η φοιτήτρια το αναφέρει καθαρά: «Εις την περιοχήν εκείνην διαβιούν ακόμη γέροντες, οι οποίοι πολέμησαν εις την Μικρά Ασία ή ήλθον εις την Ελλάδα, όντες εις παιδικήν ή εφηβικήν ηλικίαν, έχοντες ισχυρές αναμνήσεις από τις περιοχές καταγωγής των». Από αυτή την άποψη, επομένως, έχουμε ένα σπάνιο και σε πολλές περιπτώσεις μοναδικό εθνογραφικό υλικό.

Όμως, ας δούμε και πιο συγκεκριμένα κάποια βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα των χειρόγραφων συλλογών από τη Μικρά Ασία. Καταρχάς, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι πρόκειται για φοιτητικές συλλογές με καθοδήγηση και χρήση ερωτηματολογίου. Το γεγονός βέβαια αυτό είχε και θετικές και αρνητικές διαστάσεις: ήταν οδοδείκτης για τον νέο και άπειρο στην επιτόπια έρευνα φοιτητή και του έδειχνε τον βασικό δρόμο πάνω στον οποίο θα πρέπει να κινηθεί στην έρευνά του, θέτοντας συγκεκριμένα ερωτήματα. Παράλληλα, όμως, αν και τα ερωτηματολόγια παρήγαν πλούσια εθνογραφικά δεδομένα, εντούτοις εγκλώβιζαν τον ερευνητή σε ένα δεδομένο πλαίσιο απαντήσεων και συχνά έτσι διέφευγαν όψεις της κοινωνικής πραγματικότητας που δεν συμπεριλαμβάνονταν στα ερωτηματολόγια. Επίσης, συχνά, όπως και σε άλλες φοιτητικές εργασίες που έχουν κατατεθεί σε αρχεία, παρατηρούνται αβλεψίες, ακόμα και αντιγραφές από άλλες εργασίες. Βέβαια, σε συζήτηση που είχα με τη Μαίρη Μαρκαντώνη για το ζήτημα αυτό, μου είχε αναφέρει ότι, αφενός, υπήρχε αυστηρός έλεγχος από την ίδια και από τον Σπυριδάκη στο ζήτημα των εργασιών (και πολλές εργασίες, που αποδείχτηκαν αντιγραφές, απορρίφθηκαν και δεν κατατέθηκαν στο αρχείο), αφετέρου, όσοι αναλάμβαναν εκπόνηση εργασίας παρακολουθούσαν κύκλο σεμιναρίων για την ευμέθοδη συλλογή

εθνογραφικού υλικού, ενώ και κατά τη διάρκεια της έρευνας υπήρχε συνεχής καθοδήγηση. Πάντως, κατά γενική παραδοχή, τα χειρόγραφα του Λαογραφικού Μουσείου και Αρχείου είναι επαρκώς τεκμηριωμένες συλλογές, πάνω στις οποίες στηρίχτηκε η έρευνα πολλών ερευνητών από την Ελλάδα και το εξωτερικό.

β. Έρευνα στον αστικό χώρο: Τα χειρόγραφα για τους Μικρασιάτες και τους Πόντιους Έλληνες ξεκάθαρα είναι ερευνητικές καταγραφές που έγιναν στον αστικό χώρο. Για παράδειγμα, ο φοιτητής Γεώργιος Αρχοντάκης το 1967 συλλέγει πολύτιμο εθνογραφικό υλικό για το Σιβρισάρι Μικράς Ασίας από πρόσφυγες πληροφορητές στη Νίκαια του Πειραιά (ΛΜΑ, χφ. 360). Ένα άλλο παράδειγμα, επίσης, από τον αστικό χώρο αποτελεί η έρευνα της Μαρίας Σούρδη για τους Πόντιους πρόσφυγες, που έλαβε χώρα το 1968 στο Ελληνικό (ΛΜΑ, χφ. 754). Οι έρευνες αυτές έχουν ένα σύμμεικτο χαρακτήρα: από τη μια πλευρά, μας παραδίδουν υλικό μέσω των αφηγήσεων προσφύγων πρώτης γενιάς, που είναι σπάνιο και πολύτιμο. Από την άλλη πλευρά, μέσα από την έρευνα των φοιτητών σκιαγραφείται και η ζωή των απογόνων αυτών των προσφύγων (δεύτερης και τρίτης γενιάς), που γεννήθηκαν στην Ελλάδα και έφεραν τη «μικρασιατική ταυτότητα». Όμως, τι σήμαινε στην αναδυόμενη μεγαλούπολη της δεκαετίας του 1960 να είναι κάποιος απόγονος προσφύγων και να ζούσε σε μια προσφυγική γειτονιά; Οι ίδιοι οι πληροφορητές αναφέρονται στην απομόνωση που βίωσαν οι πρόγονοί τους εκείνα τα πρώτα χρόνια, αλλά μας δίνουν ανάγλυφα και εικόνες της φτώχειας και των δυσχερειών που βίωναν στις προσφυγικές γειτονιές που οι ίδιοι ζούσαν. Επιπλέον, όσον αφορά το ολοένα γιγαντούμενο αστικό περιβάλλον της δεκαετίας του 1960, τα χειρόγραφα, ακριβώς επειδή δεν περιέχουν μόνο προφορικές –και έπειτα κειμενοποιημένες– μαρτυρίες, αλλά και φωτογραφικό υλικό, μας παραδίδουν εικόνες μιας πόλης σε μετάβαση. Μέσα από τις φωτογραφίες μπορεί ο αναγνώστης των χειρόγραφων να δει άγνωστες όψεις των γειτονιών της Αθήνας, που είναι πλέον ολότελα χαμένες: η γειτονιά με τους κατοίκους της που έβγαιναν και κάθονταν στον δρόμο, σπίτια προσφύγων - παράγκες φτιαγμένες από διάφορα υλικά (τούβλα, χώμα, τσίγκο), γιορτές κατά τις οποίες όλη η κοινότητα μαζευόταν και γιόρταζε, συσφίγγοντας τις σχέσεις των μελών της (Πάσχα, Καθαρά Δευτέρα, πανηγύρι τοπικού αγίου κ.λπ.), καθώς και εθιμικές εκδηλώσεις που πλέον σπανιότατα απαντώνται στον ελληνικό χώρο, όπως είναι, για παράδειγμα, το χελιδόνισμα ή τα κάλαντα του Λαζάρου. Πάντως, δεν είναι δίχως σημασία το γεγονός

ότι ο Σπυριδάκης, περίπου μια δεκαετία νωρίτερα, είχε επιμείνει στην καταγραφή ανάλογων εθιμικών μορφών και δημόσιων εκδηλώσεων στο τότε Λαογραφικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών. Ο γνωστότερος ερευνητής που ασχολήθηκε με αυτές τις πολιτισμικές εκφράσεις ήταν ο Γιώργος Αικατερινίδης, ο οποίος και κατέγραψε πλήθος ανάλογων εκδηλώσεων σε περιοχές του κέντρου της Αθήνας, της Νίκαιας και του Πειραιά. Όπως αναφέρει η φοιτήτρια Σοφία Ιωαννίδου, που έκανε έρευνα σε πρόσφυγες από τη Σάντα Αργυρουπόλεως του Πόντου:

> Εν άλλο θέμα το οποίον θα πρέπει να αναφέρω ενταύθα είναι το θέμα της γλώσσης. Δεν θα πρέπει να ξενίζει τον αναγνώστη το γεγονός ότι πολλοί εκ των πληροφοριοδοτών μου χρησιμοποιούν λέξεις ξένας προς το γλωσσικόν ιδίωμα του Πόντου, διότι τούτο οφείλεται εις την συναναστροφήν εις την οποίαν ήλθον επί 50 σχεδόν έτη με τον εντόπιον πληθυσμό των περιοχών εις τας οποίας εγκαταστάθηκαν μετά την εκρίζωσιν εκ του πατρίου εδάφους κατά το 1922» (ΛΜΑ, χφ. 758, σ. 4).

γ. Έρευνα στον περιαστικό χώρο της Αθήνας: Σημαντική είναι και μια άλλη διάσταση, εκείνη της αποτύπωσης του περιαστικού χώρου της Αθήνας, όπου επίσης εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες. Πολλοί φοιτητές, προκειμένου να συλλέξουν συστηματικότερες πληροφορίες, λάμβαναν συνεντεύξεις όχι μόνο από πρόσφυγες που ζούσαν στην Αθήνα και τον Πειραιά αλλά και από άλλους, που διέμεναν στον περιαστικό χώρο της πρωτεύουσας:

> Ως εκ τούτου θα αναφερθούν κατωτέρω ορισμέναι εκδηλώσεις θρησκευτικαί από της πρώτης Απόκρεω έως και της εβδομάδος της Διακαινησίμου τελούμεναι υπό των εκ της Μικράς Ασίας προσφύγων Ελλήνων και δη εκ της Κωνσταντινουπόλεως, εκ Πόντου, Σμύρνης και Χηλής. Συγχρόνως αυτών των εκδηλώσεων, αι οποίαι ελάμβανον χώρα καθ' ον χρόνον οι εν λόγω πρόσφυγες διέμενον εις Μικράν Ασίαν, θα αναφερθούν και αι αντίστοιχοι εκδηλώσεις της σήμερον υπό των εν Αθήναις και πέριξ αυτών κατοικούντων προσφύγων (ΛΜΑ, χφ. 458, σ. 2)

αναφέρει η Όλγα Ρούσσου το 1968, η οποία εστίασε σε θρησκευτικές εκδηλώσεις προσφύγων.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό χειρόγραφο είναι εκείνο του Κυριάκου Καρανικολή, που έκανε επιτόπια έρευνα σε προσφυγικό οικισμό στο Μελί Μεγάρων (ΛΜΑ, χφ. 363).

Το χειρόγραφο αυτό, όπως και άλλα που προέρχονται από τον περιαστικό χώρο της Αθήνας και αναφέρονται σε περιοχές που φιλοξένησαν πρόσφυγες (όπως ήταν, για παράδειγμα, η Νέα Μάκρη, η Νέα Πέραμος, η Ραφήνα κ.ά.) έχουν μια βασική ομοιότητα με τα χειρόγραφα του αστικού χώρου, αλλά και δύο βασικές διαφορές. Ως προς την ομοιότητα, αρχικά, πρέπει να επισημάνουμε ότι, επειδή είναι χειρόγραφες συλλογές δομημένες πάνω στο ερωτηματολόγιο που διένειμε ο Σπυριδάκης, έχουν την ίδια μορφή με τα υπόλοιπα χειρόγραφα, τόσο του αγροτικού όσο και του αστικού χώρου, δηλαδή συναντούμε πληροφορίες για την κοινωνική ζωή, τον πνευματικό βίο και τον υλικό πολιτισμό των προσφύγων, σύμφωνα με την κλασική για την εποχή διαίρεση της λαογραφικής ύλης που είχε τη δεδομένη τριμερή δομή. Όμως, τα μικρασιατικά και τα ποντιακά χειρόγραφα του περιαστικού χώρου έχουν και δύο βασικές διαφοροποιήσεις. Καταρχάς, όπως είναι λογικό, τα χειρόγραφα αυτά διασώζουν όψεις μιας καθημερινότητας που βρίσκεται πολύ πιο κοντά στον παραδοσιακό λαϊκό πολιτισμό εκείνης της οριακής εποχής: Η κοινωνική και χωρική απομόνωση των κοινοτήτων αυτών από τη διαβρωτική επίδραση του αναπτυσσόμενου αστικού κέντρου, τα δίκτυα επικοινωνίας που δεν ήταν τόσο ανεπτυγμένα, αλλά ακόμα και η ίδια τους η ζωή, η οποία δεν ήταν πλήρως αστικοποιημένη, αλλά ήταν μια ζωή στο μεταίχμιο μεταξύ αστικού και αγροτικού πολιτισμού, λόγω των γεωργικών και κτηνοτροφικών ενασχολήσεων που είχαν.[29] Σε έναν πολύ μικρότερο βαθμό, αυτές οι διαστάσεις υπάρχουν ακόμα και σήμερα σε περιοχές που βρίσκονται περιφερειακά της Αθήνας, στον περιαστικό χώρο της, στον οποίο υπάρχουν άνθρωποι που ζουν από τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Τα χειρόγραφα, επομένως, των δεκαετιών του 1960 και του 1970 διασώζουν εικόνες εκείνης της περιαστικής κοινωνίας, που βρισκόταν σε φάση μετάβασης και ισορροπούσε μεταξύ πόλης και του κόσμου του χωριού. Κατά δεύτερον, εκείνες οι κοινότητες των Μικρασιατών, όπως είναι εμφανές μέσα από τα χειρόγραφα, λόγω και της απομόνωσης από το αστικό κέντρο, διατήρησαν ισχυρότερα τα στοιχεία της ιδιοπροσωπίας τους και δεν αφομοιώθηκαν με την ίδια ταχύτητα που αφομοιώθηκαν οι πρόσφυγες που διέμεναν,

29. Για τον μεταιχμιακό χαρακτήρα του περιαστικού χώρου, βλ. Αντώνης Μωυσίδης και Μαρί-Νοέλ Ντυκέν, «Περιαστικός αγροτικός χώρος στην Ελλάδα: Το παράδειγμα της Αττικής», στο Χαράλαμπος Κασίμης και Λεωνίδας Λουλούδης (επιμ.), *Ύπαιθρος χώρα: Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, 2007, σ. 149-187.

για παράδειγμα, στο Δουργούτι ή στη Νέα Φιλαδέλφεια. Κράτησαν ζωντανά έθιμα που έφεραν από τον Πόντο και τη Μικρά Ασία τουλάχιστον μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Δεν είναι τυχαίο ότι, ενώ στα χειρόγραφα από τον αστικό χώρο οι πληροφορητές αναφέρουν συχνά ότι «σήμερα πλέον λίγοι τα θυμούνται αυτά» ή «τα έθιμα αυτά έχουν εκλείψει», σε συλλογές εθνογραφικού υλικού από τον περιαστικό χώρο πολλές εθιμικές εκδηλώσεις έχουν καταγραφεί ως ζώσες, ενώ υπάρχει σε αρκετές περιπτώσεις και φωτογραφική καταγραφή τους.

δ. Μνήμες και μεταμνήμες: Εκείνο το στοιχείο που είναι σημαντικό να επισημανθεί είναι ότι τα χειρόγραφα, έτσι όπως συγκροτήθηκαν, διασώζουν μνήμες αλλά και μεταμνήμες, όχι όμως μέσω έμμεσης διαμεσολάβησης αλλά με άμεση επαφή με τους πληροφορητές πρώτης γενιάς που βίωσαν τα γεγονότα του 1922. Και οι δύο διαστάσεις, τόσο της μνήμης όσο και της μεταμνήμης, είναι ιδιαίτερα σημαντικές ως προς την αξιοπιστία των πληροφοριών που μας παρέχουν τα χειρόγραφα. Καταρχάς, μπορούμε ξεκάθαρα, για ένα πολύ μεγάλο ποσοστό, να πούμε ότι στα χειρόγραφα αποτυπώνεται η μνήμη των πληροφορητών: πρόκειται για τη μνήμη εκείνων που ήρθαν από τη Μικρά Ασία στον κυρίως ελλαδικό χώρο και αποτέλεσαν τους πρόσφυγες «πρώτης γενιάς». Για παράδειγμα, η Μαρία Σούρδη, που το 1968 έκανε έρευνα σε Πόντιους, καταγόμενους από τα Σούρμενα, εγκατεστημένους στο Ελληνικό, αναφέρει για έναν από τους βασικούς πληροφορητές της: «Το όνομα του πληροφοριοδότου των λαογραφικών στοιχείων της εργασίας αυτής είναι Ιωάννης Αναστασιάδης. Εγεννήθη εις τα Σούρμενα του Πόντου το έτος 1900. Έχει μόνον τας γραμματικάς γνώσεις του δημοτικού σχολείου. Αφίχθη εκ των Σουρμένων το 1922 εις τας Αθήνας» (ΛΜΑ, χφ. 754, σ. 8). Ανάλογες μαρτυρίες βρίσκουμε σε πολλά χειρόγραφα της περιόδου 1965-1973, που δημιουργήθηκαν υπό την επίβλεψη του Σπυριδάκη. Είναι πολύ σημαντικό ότι η πρώτη εκείνη γενιά προσφύγων (που τότε ήταν άνθρωποι ηλικίας 50 έως και 90 ετών, σε κάποιες περιπτώσεις) μας παραδίδει πληροφορίες για τη ζωή στη Μικρά Ασία και τον Πόντο πριν την Καταστροφή, σκιαγραφώντας μια καθημερινότητα ολότελα χαμένη, ενώ εξίσου σημαντικές είναι οι πληροφορίες τους για τα γεγονότα του 1922, που τα βίωσαν ως αυτόπτες και αυτήκοοι μάρτυρες. Εκείνο το σημείο που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι, ενώ οι συνεντεύξεις είναι όλες ατομικές, καθώς τότε ήταν άγνωστο το ερευνητικό εργαλείο των ομαδικών συνεντεύξεων (γνωστότερο σήμερα και ως «ομάδες εστίασης», focus groups), εντούτοις

δεν είναι ατομοκεντρικές αλλά είναι, τελικά, συνεντεύξεις με ένα μήνυμα ομαδικό, υπό την έννοια ότι οι πληροφορητές, όταν μιλούν, κατά βάση εκφράζονται σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο και μιλούν για τη ζωή όλης της κοινότητας. Αυτή η διάσταση οφείλεται στο γεγονός ότι η μνήμη δεν είναι αποκλειστικά ατομική, αλλά είναι άρρηκτα δεμένη με τη συλλογική μνήμη, αφού το σύνολο των ατόμων αποτελεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο δρα κάθε άνθρωπος ξεχωριστά.[30] Όπως επισημαίνει η Abrams,[31] ακόμα και η πιο προσωπική, αυτοβιογραφική αφήγηση, δομικά επηρεάζεται από το κοινωνικό περιβάλλον, αλλά και μεταβάλλεται μέσα σε αυτό, αποκτώντας τη δική της μοναδική μορφή. Στις αφηγήσεις αυτή η διάσταση είναι εμφανέστατη, καθώς αλληλοδιαπλέκονται η ατομική με τη συλλογική μνήμη, το άτομο με τον συλλογικό χώρο και τον συλλογικό χρόνο της ομάδας. Στην περίπτωση των προσφύγων εννοούμε, φυσικά, την αναγκαστική μετακίνηση από τη Μικρά Ασία στη νέα πατρίδα, αλλά και τον πολλαπλό χρόνο που χαρακτήριζε εκείνη τη μετακίνηση: τον χρόνο της Καταστροφής, αλλά και τον μακρό χρόνο της δύσκολης προσαρμογής στην νέα πραγματικότητα που βίωσαν στην Ελλάδα, ιδιαίτερα κατά την πρώτη δεκαετία. Ορθά επισημαίνει η Χρυσανθοπούλου[32] ότι η συλλογική μνήμη είναι η μνήμη των αρνητικά φορτισμένων βιωμάτων και των τραυματικών γεγονότων. Το τραύμα νοηματοδοτεί αρνητικά τη ζωή της ομάδας, της κοινότητας ή και μιας ολόκληρης χώρας. Δεν είναι, εξάλλου, τυχαίο ότι όλα τα ρήματα με αρνητικό πρόσημο διατυπώνονται σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο στον λόγο των πληροφορητών («ζήσαμε», «υποφέραμε», «ταλαιπωρηθήκαμε», «πάθαμε», «πεθάναμε», είναι τα ρήματα που διαρκώς επαναλαμβάνονται στον λόγο των αφηγητών). Η συλλογική μνήμη είναι τελικά κοινωνική μνήμη, αφού «είναι μια συν-κατασκευή, μια συν-οικοδόμηση του παρελθόντος στο παρόν, στην οποία συμμετέχουν τόσο τα άτομα και οι ομάδες όσο και η κοινωνία και οι θεσμοί, τόσο οι ενδοατομικές όσο και οι κοινωνικές λειτουργίες: οι δύο πλευρές διατηρούν μεταξύ τους μια συνεχή συγκρουσιακή ή αλληλεπιδραστική σχέση»,[33] όπως επισημαίνει η Μαντόγλου, υπογραμμίζοντας ουσιαστικά την έννοια της δυναμικής αλληλεπίδρασης μεταξύ ατόμων και κοινωνικού συνόλου.

30. Βασιλική Χρυσανθοπούλου, *Τόποι μνήμης στην καστελλοριζιακή μετανάστευση και διασπορά*, Αθήνα, 2017, σ. 184-186.

31. Lynn Abrams, *Θεωρία προφορικής ιστορίας*, μτφρ. Λ. Ρινόπουλος, Αθήνα, 2014, σ. 137.

32. *Στο ίδιο.*

33. Άννα Μαντόγλου, *Κοινωνική μνήμη, κοινωνική λήθη. Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοι-*

Εξίσου σημαντική είναι, πάντως, και η παρουσία της μεταμνήμης στα χειρόγραφα των φοιτητών. Σε αρκετές περιπτώσεις πληροφορίες για τη ζωή των Μικρασιατών και των Ποντίων, αναφερόμενοι σε εποχές που δεν έζησαν οι ίδιοι (δηλαδή για τη χρονική περίοδο πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή και τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης στην Ελλάδα), δίνουν και οι φοιτητές, βάσει όσων έχουν ακούσει οι ίδιοι. Παρατίθεται στο σημείο αυτό ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: «Σύμφωνα με πληροφορίες επισκεπτών, που έχω ακούσει, το χωριό δεν υφίσταται πλέον. Από τα ελληνικά σπίτια μένουν 4-5 όρθια και ο τούρκικος πληθυσμός του λιγόστεψε πολύ. Κατά μια πληροφορία, φταίει μια πλημμύρα του ποταμού που κάλυψε μεγάλο μέρος του χωριού με λάσπη. Επίσης το χωριό (ίσως εξαιτίας αυτής της πλημμύρας) δεν έχει νερό και γι' αυτό έχει σχεδόν ερημωθεί» (ΛΜΑ, χφ 757, σ. 23-24), αναφέρει η Κυριακή Μαντελόγλου, η οποία το 1969 πραγματοποίησε επιτόπια έρευνα στην Αθήνα, σε Μικρασιάτες πρόσφυγες από το χωριό Ακσεχίρ Ικονίου.

Σε αυτή την περίπτωση δεν μπορούμε να μιλάμε για μνήμη αλλά για μεταμνήμη. Το ζήτημα της μεταμνήμης δηλώνεται ξεκάθαρα σε πολλές εργασίες. Για παράδειγμα, η Μαρία Σούρδη, που το 1968 έκανε έρευνα σε Πόντιους καταγόμενους από τα Σούρμενα εγκατεστημένους στο Ελληνικό, γράφει ότι «τα έθιμά τους παραμένουν ζωντανά, όπως και τα τραγούδια τους και οι χοροί τους» (ΛΜΑ, χφ. 754, σ. 9), αναφέροντας ότι πολλά από όσα περιγράφει δεν της τα κατέθεσαν οι πληροφορητές, αλλά τα άκουσε η ίδια από τους πρόσφυγες που διέμεναν στα Σούρμενα και εκείνη ως απόγονός τους συνεχίζει και τα τηρεί. Το ίδιο μοτίβο της δευτερογενούς μαρτυρίας υπογραμμίζει στην αρχή της εργασίας της και η Δέσποινα Τζιμετζόγλου, που το 1969 έκανε έρευνα σε κοινότητες προσφύγων από την Έφεσο στην Αθήνα, επισημαίνοντας ότι: «Τα στοιχεία τα οποία συγκεντρώθηκαν διά τη συλλογήν μου αναφέρονται εις την ζωήν των Εφεσίων εις την Μικράν Ασίαν, μέχρι το 1922. Είναι γεγονός όμως ότι τα έθιμά των διετήρησαν και εις την Ελλάδα, πολλά δε παρέδωσαν και εις ημάς τη νέα γενεά των, τα οποία τηρούμεν μολονότι εζήσαμε και μεγαλώσαμε σε ξένο περιβάλλον από το της Εφέσου, εν μέσω εθίμων και ηθών διαφορετικών» (ΛΜΑ, χφ. 755, σ. 5). Επομένως, πολλά από όσα περιγράφει η τότε φοιτήτρια τα έχει ακούσει και τα καταθέτει τόσο ως μάρτυρας

νωνικής σκέψης, Αθήνα, 2010, σ. 47.

των αφηγήσεων που άκουσε όσο και ως φορέας ενός πολιτισμικού αποθέματος που προέρχεται από τους προγόνους της και μεταβιβάζεται διαγενεακά.

Η μεταμνήμη, πάντως, είναι ένας όρος μεταιχμιακός,[34] καθώς άλλοι μελετητές τον αποδέχονται και άλλοι τον απορρίπτουν, από άλλους κατατάσσεται στα είδη της μνήμης, ενώ υπάρχουν ερευνητές που δεν τη θεωρούν είδος μνήμης. Το καίριο ζήτημα, σύμφωνα με πολλούς μελετητές, είναι ο παράγοντας της διαμεσολάβησης: όσα διηγούνται οι αφηγητές δεν τα έχουν ζήσει αλλά τα έχουν διαβάσει ή τα έχουν ακούσει από άλλους αφηγητές. Η Marianne Hirsch, η οποία έχει εστιάσει στα ζητήματα της μεταμνήμης, επισημαίνει πως:

> Η δουλειά της μεταμνήμης είναι να επανενεργοποιήσει και να επανενσωματώσει πιο απομακρυσμένες κοινωνικές/εθνικές ή αρχειακές/πολιτισμικές δομές μνήμης, επενδύοντάς τις με ισχυρές ατομικές και οικογενειακές μορφές διαμεσολάβησης και αισθητικής έκφρασης. Έτσι, συμμετέχοντες που δεν έχουν επηρεαστεί άμεσα, μπορούν να εμπλακούν στη γενιά της μεταμνήμης, η οποία με τον τρόπο αυτόν μπορεί να διατηρηθεί κι όταν ακόμα όλοι οι συμμετέχοντες και οι γενεαλογικοί τους απόγονοι έχουν εκλείψει.[35]

Όμως, και αυτή η διάσταση έχει την αξία της, υπό την έννοια ότι υπάρχει και η δημιουργική ανάπλαση της μνήμης, που μπορεί να διασώσει στοιχεία και να τα μεταβιβάσει στις επόμενες γενιές, έστω και αν αποδίδει το γενικό περίγραμμα των ιστορικών γεγονότων ή παραλείπει κάποια από εκείνα κατά την αφήγηση, όχι εσκεμμένα αλλά επειδή οι ίδιοι αφηγητές δεν τα βίωσαν.

Καταληκτικές σκέψεις και προεκτάσεις

Καταλήγοντας, μπορούμε να προβούμε σε ορισμένα βασικά συμπεράσματα που έχουν σχέση τόσο με την έρευνα για τις επιπτώσεις της Μικρασιατικής Καταστροφής στη νεοελληνική κοινωνία, που έχει γίνει στο ΕΚΠΑ, όσο και για την πορεία της επιστήμης της λαογραφίας στο εκπαιδευτικό αυτό ίδρυμα.

Στην ανακοίνωση επικεντρωθήκαμε στον καθηγητή Γεώργιο Σπυριδάκη και το έργο του στη Φιλοσοφική Σχολή. Από την έρευνα σε διάφορα αρχεία, τόσο στο ΕΚΠΑ όσο

34. Marianne Hirsch, «The Generation of Postmemory», *Poetics Today* 29/1 (2008) 103-125.
35. *Στο ίδιο*, σ. 111.

και σε άλλους οργανισμούς, αναδείχτηκε ότι, απ' όταν ξεκίνησε τη λειτουργία του το –τότε– Σπουδαστήριο Λαογραφίας, η έρευνα στράφηκε και προς τους προσφυγικούς πληθυσμούς από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Καππαδοκία. Μάλιστα, όπως επισημάνθηκε, η στροφή αυτή γίνεται με την επίμονη προτροπή του ίδιου του Σπυριδάκη, σε μια εποχή κατά την οποία η έρευνα στον αστικό χώρο ήταν ένα άγνωστο πεδίο. Η συλλεκτική αυτή προσπάθεια είχε έναν, ουσιαστικά, σωστικό χαρακτήρα: μπόρεσαν να διασωθούν μαρτυρίες από πρόσφυγες πρώτης γενιάς, που σε διαφορετική περίπτωση θα ήταν ολότελα χαμένες. Οι μαρτυρίες, μάλιστα, αυτές, επειδή ελήφθησαν από συγγενικά πρόσωπα των φοιτητών, με τα οποία υπήρχε οικειότητα, μας παραδίδουν ένα εθνογραφικό υλικό το οποίο ποιοτικά υπερβαίνει την «τυπική» έρευνα πεδίου. Ο αναγνώστης των χειρόγραφων αυτών συλλογών μπορεί να προσέξει ότι οι πληροφορητές «ανοίγονταν» λόγω της οικειότητας που είχαν και κατέθεταν μαρτυρίες, πέρα από τα τυπικά πλαίσια. Μαρτυρίες που συχνά είναι συγκλονιστικές και αναδεικνύουν όλα όσα βίωσαν εκείνοι και οι οικογένειές τους, τόσο κατά τον ξεριζωμό από τις εστίες τους όσο και κατά τη δύσκολη εγκατάστασή τους στην Ελλάδα. Επιπρόσθετα, εκτός από το πρωτογενές προφορικό υλικό, διασώθηκαν και μια σειρά άλλων ιστορικών τεκμήριων, όπως είναι φωτογραφίες προσφυγικών συνοικισμών, νοταριακά έγγραφα των προσφύγων (προικοσύμφωνα, διαθήκες, συμφωνητικά κ.ά.), ακόμα και τμήματα πλεκτών ή υφαντών που έφεραν μαζί τους οι πρόσφυγες και οι φοιτητές –που πολλοί ήταν συγγενείς των προσφύγων– τα δώρισαν στο Σπουδαστήριο Λαογραφίας.

Πάντως, εκτός της σωστικής αυτής διάστασης, η μελέτη των χειρόγραφων συλλογών αναδεικνύει και άλλες διαστάσεις, που ίσως σε ένα πρώτο επίπεδο να παραμένουν αφανείς. Η συλλογή μαρτυριών από πρόσφυγες που διέμεναν σε προσφυγικούς οικισμούς στον αστικό χώρο της Αθήνας και του Πειραιά ήταν μια πρώτη συστηματική προσέγγιση σε πανεπιστημιακό επίπεδο του αστικού χώρου από την επιστήμη της λαογραφίας, και μάλιστα σε μια εποχή (δεκαετία του 1960) κατά την οποία η έρευνα στον αγροτικό χώρο θεωρείτο sine qua non για οποιονδήποτε ασχολείτο με την επιστήμη της λαογραφίας. Τόσο σε πανεπιστημιακά αρχεία (ΕΚΠΑ και ΑΠΘ) όσο και στο αρχείο χειρογράφων του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, η έρευνα έως τότε ήταν αποκλειστικά στραμμένη στην ελληνική περιφέρεια, καθώς υπήρχε

έντονη η πεποίθηση ότι αυθεντικές όψεις του λαϊκού πολιτισμού μπορούμε να εντοπίσουμε μόνο στον αγροτικό χώρο, όπου δεν υπήρχε ισχυρή επίδραση της τεχνολογίας.

Ο Σπυριδάκης, όπως αναδείχθηκε, δεν υποστήριζε αποκλειστικά και μόνο την κατεύθυνση αυτή και έδωσε ισχυρή ώθηση στη συλλογή υλικού όχι μόνο από προσφυγικούς οικισμούς αλλά και από άλλες γειτονιές της αναπτυσσόμενης τότε πρωτεύουσας της χώρας. Μπόρεσαν έτσι να διασωθούν όψεις του λαϊκού πολιτισμού των δεκαετιών του 1960 και του 1970, που σε διαφορετική περίπτωση θα ήταν ολότελα χαμένες. Παράλληλα, όμως, ο Σπυριδάκης πέτυχε και σε ένα άλλο επίπεδο: υποστήριξε τις σύγχρονες κατευθύνσεις της λαογραφίας, τις οποίες όφειλε να ακολουθήσει η επιστήμη αυτή κατά την εποχή εκείνη. Οι κατευθύνσεις αυτές ήταν σύμφωνες με τις ανάλογες εξελίξεις στη Γερμανία και την Αυστρία εκείνη την περίοδο. Δυστυχώς, λόγω της δικτατορίας, η ανανέωση της λαογραφικής επιστήμης διακόπηκε στα ελληνικά πανεπιστήμια (με σημαντικότερο παράδειγμα την παραίτηση του Δημητρίου Λουκάτου από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων) και συνεχίστηκε δυναμικά στα Πανεπιστήμια Ιωαννίνων και Θεσσαλονίκης, με τον Μιχάλη Μερακλή και την Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και έπειτα.

Από τις αναμνήσεις των Μικρασιατών προσφύγων και την ανασυγκρότηση της ταυτότητάς τους στις μεταμνήμες των επόμενων γενεών στην Ελλάδα: Οι φοιτητικές καταγραφές του Λαογραφικού Μουσείου και Αρχείου του Πανεπιστημίου Αθηνών αφηγούνται και διδάσκουν

Βασιλική Χρυσανθοπούλου

Η μικρασιατική προσφυγική κληρονομιά, η οποία αποτυπώνεται και αναλύεται στον ανά χείρας τόμο, έχει αξιοσημείωτη παρουσία και ρόλο στη διδασκαλία και στην έρευνα της Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπως τεκμηριώνεται από τις πολλές και ενδιαφέρουσες καταγραφές αναμνήσεων και εμπειριών Μικρασιατών προσφύγων και των απογόνων τους, που υπάρχουν στα χειρόγραφα του Λαογραφικού Μουσείου και Αρχείου του Τμήματος Φιλολογίας, στη Φιλοσοφική Σχολή. Το παρόν κείμενο εστιάζει στη μελέτη και ανάλυση ενός μικρού δείγματος αυτών των «μικρασιατικών» λαογραφικών χειρογράφων, επιδιώκοντας τους εξής στόχους: Πρώτον, να δοθεί μια πρώτη ιδέα του περιεχομένου και της σημασίας τους, ως πηγών της προσφυγικής ιστορίας και του λαϊκού πολιτισμού των Μικρασιατών, ενώ συγχρόνως αναδεικνύεται και η συμβολή της Λαογραφίας σε αυτά τα πεδία έρευνας. Δεύτερον, επιδιώκεται να παρουσιαστούν και να σχολιαστούν οι τρόποι με τους οποίους τα χειρόγραφα αυτά, το χρονικό εύρος των οποίων καλύπτει περίπου μισόν αιώνα, αντικατοπτρίζουν τις αλλαγές που έχουν επέλθει στις ίδιες τις ερευνητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις της επιστήμης της

Λαογραφίας. Τρίτον, και πολύ σημαντικό, αναλύεται το κατά πόσον οι ερευνητικές αυτές καταγραφές επηρέασαν και διαμόρφωσαν αποφασιστικά τις ατομικές ταυτότητες των συγγραφέων τους, φοιτητριών μικρασιατικής καταγωγής. Εστιάζουμε στους τρόπους με τους οποίους οι ίδιες οι φοιτήτριες συγγραφείς αναστοχάζονται γύρω από τις διαδρομές και τη μεταβίβαση της προσφυγικής μνήμης, και μάλιστα της τραυματικής, και αναπτύσσουν την προσωπική τους ενσυναίσθηση προς τους Μικρασιάτες προγόνους τους. Τέλος, επιχειρούμε να δείξουμε τους τρόπους με τους οποίους οι ερευνητικές αυτές εργασίες χρησιμοποιούνται σήμερα για τη δημιουργία κοινοτήτων μάθησης στο πανεπιστήμιο, αφού το υλικό τους παρέχει εναύσματα για τη δημιουργία μεταμνήμης και σε φοιτητές, καθηγητές και ευρύ κοινό, που δεν έχουν προσφυγική καταγωγή, ταυτίζονται όμως με τις εμπειρίες που παρουσιάζονται μέσω των συγκεκριμένων εργασιών.

Οι φοιτητικές συλλογές λαογραφικού υλικού στο Λαογραφικό Μουσείο και Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών

Με τις ακάματες και συστηματικές προσπάθειες του καθηγητή της έδρας της Λαογραφίας (1964-1972) Γεωργίου Σπυριδάκη δημιουργήθηκε «Λαογραφικόν Σπουδαστήριον μετά προσηρτημένης λαογραφικής συλλογής» στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, τον Απρίλιο του 1972.[1] Πολλές γενιές φοιτητών διαφόρων τμημάτων της Φιλοσοφικής Σχολής απέκτησαν ερευνητικές γνώσεις και δεξιότητες για τον λαϊκό πολιτισμό στο πλαίσιο αυτού του πανεπιστημιακού χώρου, που λειτουργεί ως Λαογραφικό Μουσείο και Αρχείο (εφεξής ΛΜΑ) του Τμήματος Φιλολογίας και ως εργαστήριο της Λαογραφίας από τον Ιούνιο του 2017.[2] Οι καθηγητές της Λαογραφίας ανέκαθεν

1. ΦΕΚ Α΄, 49/14.4.1972.

2. ΦΕΚ Β΄, 1923/2.6.2017. Για την ιστορία, τους στόχους και τις δραστηριότητες του ΛΜΑ, βλ. Γεώργιος Σπυριδάκης, *Έδρα Λαογραφίας - Σπουδαστήριον Λαογραφίας μετά προσηρτημένης λαογραφικής συλλογής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Σύντομον χρονικόν: 1964-1972*, Αθήνα, 1974· Μαρία Μηλίγκου-Μαρκαντώνη, «Χειρόγραφες συλλογές πρωτογενούς λαογραφικής ύλης του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (1966-1986)», *Παρουσία* 5 (1987) 539-549· Μαρία Μηλίγκου-Μαρκαντώνη, «Γεώργιος Κ. Σπυριδάκης (1963-1972): Το Αρχείο χειρογράφων συλλογών πρωτογενούς ύλης και το Σπουδαστήριο Λαογραφίας (κατάθεση ψυχής)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 33-34 (2009-2013) 551-591· Vassiliki Chryssanthopoulou, «The Folklore

ανέθεταν εργασίες συγκέντρωσης πρωτογενούς λαογραφικού υλικού στους φοιτητές τους, οι οποίοι έτσι αποκτούσαν –και αποκτούν– ερευνητική εμπειρία μέσω επιτόπιας έρευνας, διεξαγωγής συνεντεύξεων και καταγραφής αφηγήσεων ζωής και προσωπικής εμπειρίας. Η συγκέντρωση του λαογραφικού υλικού και η καταγραφή και η ταξινόμησή του σε κατηγορίες χρησιμοποιούσε ως βάση τις σχετικές *Οδηγίες* του Γεωργίου Σπυριδάκη, που ακολουθήθηκαν πιστά έως την πρώτη δεκαετία του 2000, με μετασχηματισμούς και προσαρμογές στα νεότερα κοινωνικοπολιτισμικά δεδομένα με την πάροδο του χρόνου.[3] Οι εργασίες αυτές, με υλικό από όλη την Ελλάδα, την Κύπρο, την ελληνική διασπορά, αλλά και από άλλες χώρες, κατατίθενται στο ΛΜΑ και είναι τα γνωστά μας «λαογραφικά χειρόγραφα», ένα σημαντικό μέρος των οποίων είναι ψηφιοποιημένο και αναρτημένο στο αποθετήριο «Πέργαμος» του Πανεπιστημίου Αθηνών.[4] Σήμερα, βέβαια, τα «χειρόγραφα» είναι δακτυλογραφημένα και συνοδεύονται από την ψηφιακή εκδοχή του κειμένου τους και από οπτικοακουστικά τεκμήρια. Η πλούσια λαογραφική συλλογή του ΛΜΑ αποτυπώνει τη συνέχεια και τους μετασχηματισμούς της ελληνικής κοινωνίας και του λαϊκού πολιτισμού της, στις υλικές και άυλες εκφάνσεις

Museum and Archives of the National and Kapodistrian University of Athens: their academic and public character», M. Mouliou, S. Soubiran, S. Talas, και R. Wittje (επιμ.), *Turning Inside Out European University Heritage: Collections, Audiences, Stakeholders. Proceedings of the 16th Annual Meeting of the Universeum, European Academic Heritage Network, National and Kapodistrian University of Athens, 11-13.6.2015*, Αθήνα, 2018, σ. 349-355· Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα, «Η πρόκληση της δημιουργικής συνέχειας», Μανόλης Βαρβούνης και Μανόλης Σέργης (επιμ.), *Πλάτανος ευσκιόφυλλος. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη*, Θεσσαλονίκη, 2018, σ. 57-66· Βασιλική Χρυσανθοπούλου, «Φοιτητικές συλλογές λαογραφικού υλικού στο Λαογραφικό Μουσείο και Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών: συνέχεια και αλλαγή στη λαογραφική θεωρία και μεθοδολογία», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 35-36 (2014-2019) 257-288.

3. Βλ. σχετικά, Γεώργιος Σπυριδάκης, *Οδηγίαι προς συλλογήν λαογραφικής ύλης*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 1962. Για τις μεταγενέστερες πρωτοβουλίες των συλλογέων φοιτητών για συγκέντρωση και σχολιασμό πρωτογενούς υλικού στις εργασίες τους, κάποιες από τις οποίες διακρίνονται και στα Μικρασιατικά χειρόγραφα Λαογραφίας, βλ. Χρυσανθοπούλου, «Φοιτητικές συλλογές», ό.π., σ. 262-275. Οι *Οδηγίαι* του Σπυριδάκη χρησιμοποιούνται και σήμερα για τη συλλογή πρωτογενούς λαογραφικού υλικού από φοιτητές της Λαογραφίας, όταν εξυπηρετούν τις ανάγκες συγκεκριμένων επιτόπιων ερευνών.

4. Βλ. σχετικά, «Αρχείο πρωτογενούς λαογραφικής ύλης - Συλλογή χειρογράφων», Λαογραφικό Αρχείο και Μουσειακή Συλλογή του Πανεπιστημίου Αθηνών, Συλλογές, *Πέργαμος*, https://pergamos.lib.uoa.gr/item/uoadl:col_folkbooks (πρόσβαση 16.10.2025).

του, αποτελώντας ένα σημαντικό πόρο γνώσης και υλικού, που τροφοδοτεί περαιτέρω ερευνητικές εργασίες (μεταπτυχιακές και διδακτορικές διατριβές κ.λπ.)

Για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας, ανάμεσα σε πλήθος λαογραφικών χειρογράφων επέλεξα τέσσερις εργασίες καταγραφής Μικρασιατών προσφύγων και απογόνων τους από φοιτήτριες της Φιλοσοφικής Σχολής. Η επιλογή μου βασίζεται στον πλούτο και την ποιότητα του εθνογραφικού και αφηγηματικού υλικού των συγκεκριμένων εργασιών, αλλά και σε κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, τα οποία, αναλυόμενα, αποκαλύπτουν ενδιαφέρουσες πτυχές της μνήμης και της ταυτότητας των Μικρασιατών συνομιλητών, αλλά και των ίδιων των φοιτητριών συγγραφέων τους. Και οι τέσσερις φοιτήτριες έχουν μικρασιατική καταγωγή. Το στοιχείο αυτό διευκόλυνε την πρόσβασή τους σε κατάλληλους και πρόθυμους «πληροφοριοδότες», όπως τους αποκαλούσαν παλαιότερα – ενώ σήμερα μιλάμε για «συνομιλητές».

Ένας άλλος παράγοντας που έπαιξε ρόλο στην επιλογή των συγκεκριμένων εργασιών ήταν το χρονικό εύρος των λαογραφικών αυτών καταγραφών, αφού έλαβαν χώρα στις δεκαετίες του 1970, του 1980 και το 2022. Έτσι, ενώ στις τρεις πρώτες εργασίες οι συνομιλητές των φοιτητριών είναι οι ίδιοι πρόσφυγες, στην τελευταία οι συνομιλητές είναι τα παιδιά και τα εγγόνια του Μικρασιάτη προπάππου της φοιτήτριας – με τη διαφορά, όμως, ότι ο λόγος του ίδιου του προπάππου είναι παρών στην εργασία της, μέσω ενός αυτοβιογραφικού δικού του κειμένου.

Μικρασιατικά χειρόγραφα των δεκαετιών του 1970 και του 1980

Το χειρόγραφο της Ελένης Τσενόγλου για πρόσφυγες από τα Βουρλά

Κατά το πανεπιστημιακό έτος 1974-1975 η Ελένη Τσενόγλου κατέθεσε για το μάθημα της Λαογραφίας ένα χειρόγραφο 274 σελίδων με τον τίτλο «Συλλογή λαογραφικής ύλης εκ προσφύγων της κωμοπόλεως "Βουρλά" Μικράς Ασίας» (χφο 2497/1975), ως πρωτοετής φοιτήτρια του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής.[5] Σύμφωνα με τα Περιεχόμενα του χειρογράφου (σ. 271-273), εκτός από τα γενικά εισαγωγικά στοιχεία για τα Βουρλά, υπάρχουν πληροφορίες για τον υλικό βίο, τον κοινωνικό βίο (ο οποίος περιλαμβάνει τις τελετουργίες του κύκλου της ζωής, μεταξύ άλλων),

5. Το χειρόγραφο είναι προσβάσιμο στο αποθετήριο *Πέργαμος* μέσω του ακόλουθου συνδέσμου: https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/118334 (πρόσβαση 16.10.2025).

τον πνευματικό βίο (που περιλαμβάνει κοσμολογικές αντιλήψεις, λαϊκή λατρεία και εορτές στον κύκλο του χρόνου, αλλά και λαϊκή λογοτεχνία), βιογραφικά σημειώματα των συνομιλητών της Τσενόγλου, ιδιωματικό λεξιλόγιο και φωτογραφικό υλικό. Η ύλη ακολουθεί την ταξινόμηση των *Οδηγιών προς συλλογήν λαογραφικής ύλης* του Γεωργίου Σπυριδάκη, με βάση τις οποίες έχουν καταρτισθεί οι λαογραφικές εργασίες έως και σχετικά πρόσφατα, όπως προαναφέρθηκε.

Η κύρια συνομιλήτρια της Ελένης Τσενόγλου ήταν η γιαγιά της, Φωτώ Καγιάμη, 85 ετών τότε. Εντυπωσιάζουν η ζωντάνια και οι λεπτομέρειες των περιγραφών της Φωτώς, που δείχνουν πόσο έντονα αποτυπωμένες ήταν οι αναμνήσεις του ζωτικού της χώρου στην πατρίδα, όπως, για παράδειγμα, του σπιτιού της, στα Βουρλά. Ας δούμε πώς περιγράφει την αυλή του σπιτιού της: «Κι ένα γύρω στην αυλίτσα είχα λουλούδια, ου, ου, τ' ήθελες και δεν το 'βρισκες; Γιασεμί, φούλι, μενεξέ, ζεμπούλι, τριαντάφυλλα, ασμά (κληματαριά για ίσκιο), δεντράκια; Μια αμπουρνελιά (δαμασκηνιά) πάν' απ' την πηγάδα με την τρόμπα, κι απ' εκεί, μ' ένα τερεδάκι (ρυάκι) ηπέρναε το νερό και τσι πότιζε» (σ. 5 του χφου).

Στο ακόλουθο απόσπασμα η Φωτώ περιγράφει τη φιλοξενία των επισκεπτών, παραπέμποντας στην υλική και στη σχεσιακή διάσταση του σπιτιού της, μέσα από τις αναμνήσεις της:

> Εκεί, παιδάκι μου, όσο φτωχός και να 'σουνα, ήθελε να 'χεις το λαβομάνο, για σαν ήθελε να φιλέψεις (φιλοξενήσεις) κάνα ξένο, και την ασημόκουπα για το τρατάρισμα (κέρασμα). Ήβανες πά' στο δίσκο σου (όλα ασημένια τώρα, ε;) δυο κουπάκια με διαφορετικό γλυκό του κουταλιού, όσα ήθελες, και στη μέση την ασημόκουπα με τα περουνάκια και τα κουταλάκια. Κι, ωπ, ήπαιρνε ο μουσαφίρης ό,τι ήθελε, κι απέ ήβανε το κουταλάκι μεσ' στην ασημόκουπα με το νερό, για να ξεπλυθεί (σ. 16 του χφου).

Υπάρχουν περιγραφές της οικογενειακής, ανέμελης ζωής στο προγονικό σπίτι, που λειτουργούσε σαν κοιτίδα μάθησης για τα παιδιά από τους μεγαλύτερους:

> Μέσα στο χειμωνιάτικο είχαμε μαξιλαρίτσες κι ηκαθούμασταν ένα-γύρω στο σοφρά (χαμηλό τραπέζι ξύλινο) για το φαητό. Θυμούμαι, το χειμώνα, τα βράδυα, η μάνα μου έψηνε κάστανα κι ο πατέρας μου ηξαπλώνουνταν σ'τσι προβιές και μ' ήλεγε: «Έλα να σε μάθω το Ταμπαχανιώτικο, καραγκιόζα (μαυρομάτα)», κι έτσι ήμαθα ούλα τα τραγούδια που ξέρω (σ. 12 του χφου).

Περιγράφοντας με μεγάλη λεπτομέρεια τη γυναικεία ενδυμασία, η Φωτώ θυμήθηκε το πρώτο «μπελερίνι» (κοντή κάπα) που της είχε φτιάξει η μητέρα της. Το σχόλιό της ρίχνει φως στον τρόπο με τον οποίο οι πρόσφυγες ταξινομούσαν στη λήθη κάποιες αναμνήσεις τους, έτσι ώστε να τις θεωρούν πλέον «όνειρα», μειώνοντας έτσι την αίσθηση του πόνου για την τραυματική απώλεια. Πρόκειται για τον τρίτο από τους επτά τύπους λήθης που διακρίνει ο σημαντικός μελετητής της μνήμης και της λήθης, Paul Connerton, συγκεκριμένα, για τη «λήθη που συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας νέας ταυτότητας».[6] Λέει η γιαγιά Φωτώ: «Θυμούμαι, το πρώτο μπελερίνι με το 'φκιασε η μάνα μου, το ηζωγράφισε με κιμωλία, κι απέ το ηκέντησε μ' ένα ψιλό γαϊτανάκι χρυσό. Άστα! Μη τα θυμάσαι πια! Ονείρατα ήταν και πάνε!» (σ. 26 του χφου).

Ακολουθούν πληροφορίες για τα κοσμήματα που φορούσε, αναμεμειγμένες με τραυματικές μνήμες της βίαιης φυγής από τη Μικρασία:

> Ο πατέρας μου, όποτ' έθελε να κάνη σερμαγιά, ήθελε να μου φέρη τέσσερα-τέσσερα τα χαλκαδάκια. Και τώρα! Μη τα μιλάς. Ούτε τη βέρα μου δεν έχω! Δες τ' αυτιά μου. Με τα 'σκισαν οι Τούρκοι αμπώς ηφεύγαμε για να πάρουν τα σκουλαρίκια. Τση κόρης μου τση Φιλίτσας, θα 'τανε δε θα 'τανε οχτώ χρονώ, δεν ήβγαινε το δαχτυλιδάκι που ηφόραε και τσης το ηδάγκωσε ένας στρατιώτης, να τση το κόψη πή'ε. Σαν και τώρα το θυμούμαι, με γαλάζια πετρούλα στη μέση (σ. 33-34 του χφου).

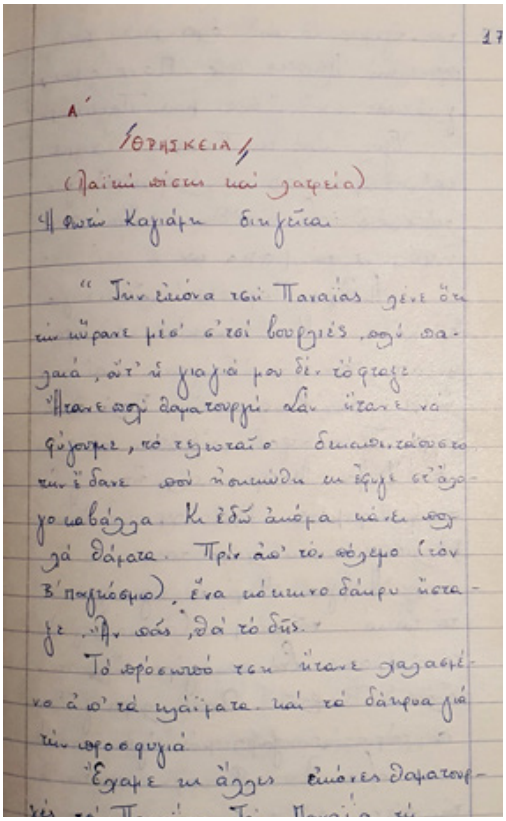
Ιδού και κάποιες πληροφορίες για τον καλλωπισμό, που μαρτυρούν μια κοινωνία που έδινε έμφαση στην ομορφιά και στην περιποίηση ανδρών και γυναικών: «Με δαφνοκούκουτσο ηβάφανε και τα μαλλιά για να γενούνε μαύρα, κορακάτα και γυαλιστά. Κι ημύριζε πια το μαλλί, μμ!» (σ. 41-42 του χφου).

Η δυνατή θρησκευτική πίστη, εκφρασμένη μέσα από τις αντιλήψεις και τους θρύλους για τα θαύματα της Παναγίας της Βουρλιώτισσας, που συνόδεψε τους πρόσφυγες στη μοίρα τους, αποτυπώνεται στην ακόλουθη αφήγηση της Φωτώς:

> Την εικόνα τση Παναΐας λένε ότι την ηύρανε μέσ' σ'τσι βουρλιές, πολύ παλαιά, ούτ' η γιαγιά μου δεν το 'φταξε. Ήτανε πολύ θαματουργή. Σαν ήτανε να φύγουμε, το τελευταίο

6. Paul Connerton, «Seven Ways of Forgetting», *Memory Studies* 1/1 (2008) 62. Για τη λήθη γενικότερα, βλ. επίσης Paul Ricoeur, *Η μνήμη, η ιστορία, η λήθη*, Αθήνα, 2013· Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης: Ίχνη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα, 2014.

δεκαπεντά'ουστο, την έδανε που ησηκώθη κι έφυγε στ' άλογο καβάλα. Κι εδώ ακόμα κάνει πολλά θάματα. Πριν απ' τον πόλεμο (τον Β΄ Παγκόσμιο), ένα κόκκινο δάκρυ ήσταξε. Αν πας, θα το δεις. Το πρόσωπό τση ήτανε χαλασμένο απ' τα κλάιματα και τα δάκρυα για την προσφυγιά (σ. 176 του χφου).

Εικ. 1: Αφήγηση για την εικόνα της Παναγίας της Βουρλιώτισσας (Φωτ. αρχείο ΛΜΑ, χφο Ελένης Τσενόγλου 2497/1975, σ. 176)

Το χειρόγραφο είναι πλουσιότατο σε εθνογραφικό/λαογραφικό υλικό, το οποίο η Τσενόγλου αποδίδει με μεγάλη πιστότητα ως προς το ιδίωμα. Στα βιογραφικά σημειώματα των συνομιλητών της, που παραθέτει στο τέλος της εργασίας της, διαβάζουμε πώς περιέγραφαν και σχολίαζαν οι ίδιοι τις εμπειρίες της ζωής τους. Πρόκειται για σημαντικότατα κείμενα, που αναδημιουργούν κάποια συμφραζόμενα στις λημματογραφικού τύπου καταγραφές του λαογραφικού υλικού.[7] Έτσι, θέτουν το υλικό αυτό, ώς ένα βαθμό, στο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο της εποχής της συγκέντρωσής του, επενδύοντάς το με αναστοχασμό και με την έκφραση των συναισθημάτων τους.[8]

Τα θυμοσοφικά λόγια των ηλικιωμένων συνομιλητών της, ιδιαίτερα επίκαιρα σήμερα, με τη συνέχιση της προσφυγο-

7. Για την κριτική που ασκήθηκε στη λημματογραφική (itemized) συγκέντρωση και ταξινόμηση του λαογραφικού υλικού από τους παλαιότερους λαογράφους, ως εμπόδιο στην ολιστική αντίληψη των φαινομένων του λαϊκού πολιτισμού, βλ. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας: κριτική ανάλυση*, Αθήνα, 1978, σ. 153.

8. Βλ. Χρυσανθοπούλου, «Φοιτητικές συλλογές», ό.π., σ. 267, όπου αναφέρεται ότι οι ίδιοι οι φοιτητές ανέπτυξαν την τακτική της παράθεσης εκτεταμένων αυτοβιογραφικών αφηγήσεων των συνομιλητών τους, η οποία στη συνέχεια υιοθετήθηκε ως καλή πρακτική από τους λαογράφους καθηγητές τους.

ποίησης πληθυσμών, αποτελούν σημαντικές παρακαταθήκες των Μικρασιατών προσφύγων για την ίδια την ερευνήτρια και για τις μελλοντικές γενιές των αναγνωστών της. Ο Χαράλαμπος Κελμπακούρης, για παράδειγμα, 75 ετών, που είχε τελειώσει την ΣΤ΄ τάξη στα Βουρλά, τσαγκάρης στο επάγγελμα, μιλάει για τις αδικίες και την εξαπάτηση που υπέστη μέχρι να αποκτήσει στέγη, την οποία τελικά απέκτησε στην Καισαριανή με την παρέμβαση του ίδιου του Βενιζέλου. Καταλήγει ως εξής: «Αυτή είναι η ζωή μου, κόρη μου, και να ’χεις την ευκή μου, να γίνεις μεγάλη και τρανή. Μόν’ πόλεμος να μην ξαναγένει. Θέλω να μου υποσκεθείς πως θα δουλέψεις να ειρηνέψει ο τόπος τούτος. Να μη δουν τα παιδιά σας ό,τι είδανε τα μάτια μας» (σ. 245 του χφου).

Από τη δική της πλευρά, η χαροκαμένη γιαγιά Φωτώ καταλήγει με ένα θετικό μήνυμα για τη ζωή:

> Να χάσεις πατρίδα, άντρα και παιδιά, ε; Τα μαύρα δεν τα ήβγαλα από το ’22. Τρεις πολέμοι είδα: τον ευρωπαϊκό, την καταστροφή τση Μικρασίας και το ’40. Και πάλι η ζωή γλυκειά ’ναι. Γι’ αυτό φοβούμαι σα μένω μόνη μου. Ούλο θυμούμαι τσ’ αποθαμένους κι αναγριεύομαι. Σαν τη ζωή, δεν είναι τίποτα, κόρη μου, και να με το θυμάσαι. Όλα τ’ άλλα, ονείρατα και χάνουνται (σ. 248-249 του χφου).

Το χειρόγραφο της Κλεοπάτρας Παυλίδου για πρόσφυγες από την Πέραμο της Βιθυνίας

Στο χειρόγραφό της, με τίτλο «Συλλογή λαογραφικού υλικού εκ της κοινότητος της Νέας Περάμου της επαρχίας Μεγαρίδος της νομαρχίας Δυτικής Αττικής διά την Πέραμο της Βιθυνίας (Βόρειος - δυτική περιοχή της Μικράς Ασίας»» (χφο 2836/1977),[9] η Κλεοπάτρα Παυλίδου, φοιτήτρια του Ιστορικού - Αρχαιολογικού το 1975-1976, τονίζει την προσπάθεια των συνομιλητών της προσφύγων να διασώσουν και να μεταδώσουν στους απογόνους τους τις μνήμες των χαμένων πατρίδων:

> Εδώ που κι οι άνθρωποι, ξεκομμένοι από τη γη τους, μέρα τη μέρα, χάνονται απ’ τον κόσμο τούτο, με τη λαχτάρα ν’ αναστήσουν στη μνήμη τους όσο μπορούν τον τόπο που φέρνουν μέσα τους, για τους απογόνους που φέρανε στον κόσμο τούτο και που τους μεγάλωσαν με τις πικρές τους εμπειρίες, για παραμύθια, βράδυα χειμωνιάτικα και κρύα (σ. 15-16 του χφου).

9. Το χειρόγραφο είναι προσβάσιμο στο αποθετήριο *Πέργαμος* μέσω του ακόλουθου συνδέσμου: https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/167796 (πρόσβαση 16.10.2025).

Η εργασία παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τον λαϊκό πολιτισμό των Μικρασιατών της Περάμου μέσα από τις αναμνήσεις τους, και συγκεκριμένα για τον υλικό πολιτισμό (κατοικία, ενδυμασία, υπόδηση), για τον κοινωνικό βίο (γάμος), την κοινωνική οργάνωση (αποδημία και οικονομία, εκπαίδευση) και για τον πνευματικό βίο: την πίστη στην Παναγία τη Φανερωμένη, που πλέον την έβλεπαν απέναντι από τη Νέα Πέραμο, στη Σαλαμίνα, με αφήγηση θρύλων και των θαυμάτων της εικόνας της.

Με δική της πρωτοβουλία, η Παυλίδου συμπεριέλαβε μια ενότητα με τον τίτλο «Διηγήσεις και μνήμες». Σε αυτήν υπάρχουν καταγραφές συνομιλητών της για την πυρπόληση της Περάμου και τον διωγμό των κατοίκων της το 1915 και για το ξερίζωμα και τον ερχομό τους στην Ελλάδα, όπως τα θυμούνται άτομα που ήταν τότε παιδιά. Η ενσυναίσθηση της ερευνήτριας καταφέρνει να αποδώσει γραπτά (όχι ηχητικά) τη συγκίνηση των συνομιλητών της. Έτσι, σχολιάζει την τραυματική αφήγηση του Κίμωνα Μπαρμπούτη, που μιλάει για τον διωγμό από την Πέραμο: «Αφηγείται με υγρά μάτια, με ένα λυγμό που δεν κρύβεται και τον καϋμό να φωλιάζει στα κουρασμένα μάτια του και στη σπασμένη φωνή που δεν βγαίνει από πόνο βαθύ». Τέτοιες καταγραφές μας προσφέρουν υλικό για να ασχοληθούμε με το καίριο θέμα της μεταβίβασης του τραύματος από τα θύματα στους απογόνους τους – το οποίο διερευνάται με αφορμή την τελευταία φοιτητική εργασία που αναλύεται στο παρόν κείμενο.

Το χειρόγραφο της Αναστασίας Αποστολίδου για πρόσφυγες της Νίκαιας

Το εξαιρετικά πλούσιο χειρόγραφο των 566 σελίδων της Αναστασίας Αποστολίδου, φοιτήτριας του Γ΄ έτους του Βυζαντινού - Νεοελληνικού, το 1983, με τίτλο «Οι πρόσφυγες της Νίκαιας (από τις χαμένες πατρίδες)» δεν είναι ακόμη προσβάσιμο μέσω του αποθετηρίου *Πέργαμος*. Πρόκειται για το χειρόγραφο 3619, του οποίου η συγγραφή ξεκίνησε το 1983, αλλά κατατέθηκε το 2004 στο αρχείο χειρογράφων του τότε Σπουδαστηρίου Λαογραφίας. Δεν αναφέρεται ο λόγος της καθυστέρησης της κατάθεσής του, αλλά ίσως η καθυστέρηση αυτή να εξηγείται από την έκταση και τον πλούτο των πληροφοριών που παρέχει. Αν και μεγάλα του τμήματα έχουν συγκροτηθεί με βάση τις *Οδηγίες* του Σπυριδάκη, το χειρόγραφο αυτό αποτελεί μια πολυεπίπεδη αφήγηση, μια συνύπαρξη των αναμνήσεων πολλών γενεών Μικρασιατών προσφύγων και απογόνων τους, ένα διαρκές πηγαινέλα ανάμεσα στο τώρα και στο τότε, με εστίαση στο παρόν. Η

Αποστολίδου παρουσιάζει τη «δική της» Νίκαια, όπως την έχει βιώσει ως παιδί, έφηβη και νεαρή κοπέλα, με τις δικές της αναμνήσεις και εμπειρίες, παραδίδοντάς μας μια εικόνα της Νίκαιας της δεκαετίας του 1980. Συγχρόνως, καταγράφει τις μαρτυρίες και τις εμπειρίες των Μικρασιατών προσφύγων και των απογόνων τους, στους οποίους και η ίδια ανήκει, με πλούσιο υλικό για τον υλικό, και ιδιαίτερα τον επαγγελματικό, τον κοινωνικό και τον πνευματικό βίο των συνομιλητών της, κατοίκων της Νίκαιας, που προέρχονταν από διάφορα μέρη της Μικρασίας (Σμύρνη, Πισιδία, Καισάρεια, Κιλικία). Με ερευνητική επιμέλεια εστιάζει στα ιστορικά γεγονότα του ξεριζωμού των Μικρασιατών, τα οποία αποδίδει μέσα από προφορικές μαρτυρίες, πλαισιωμένες από κείμενα, φωτογραφικό υλικό, ακόμη και αποσπάσματα λογοτεχνικών έργων Μικρασιατών. Παραθέτει την εξαιρετική αφήγηση «στη σμυρναϊκή διάλεκτο, που μιλά μέχρι σήμερα», του εμπρησμού της Σμύρνης και της φυγής και εγκατάστασης στην Ελλάδα, από τον θείο της, Γιάγκο Κανέλλο, απομαγνητοφωνημένη κατά λέξη από την κασέτα στην οποία την κατέγραψε. Συγκινητική είναι η αναφορά του στην ανεύρεση κάποιων αντικειμένων στα αποκαΐδια του πυρπολημένου σπιτιού του:

> Στη γειτονιά μας, το σπίτι μας ακόμη έβγαζε καπνούς. Και ’γώ, το μόνο που βρήκα, ένα θυμιατό· κάνω μια έτσι εκεί μέσα στα ερείπια του δικού μας σπιτιού και βλέπω ένα ωραίο τζέτζερε (κατσαρόλα) μισοκαμένο κι ένα θυμιατό πρόλαβα και πήρα, αλλά καίγανε ακόμα στα χέρια μου. Μου λέει ο πατέρας μου: άστα. Εγώ όμως τα πήρα. Πήρα το θυμιατό κι άφησα τον τζέτζερε (σ. 53-54 του χφου).

Η συγγραφέας κατέγραψε τις πληροφορίες των Μικρασιατών συνομιλητών της για την ενδυμασία, την υπόδηση, την κόμμωση και τον καλλωπισμό, για τα σπίτια, αλλά και για τις τροφές και τη μαγειρική. Το χειρόγραφο, με σακουλάκια μπαχαρικών ενσωματωμένα προσεκτικά στις σελίδες του, μοσχοβολάει ακόμη από μπαχάρι, γαρίφαλα, κανέλα, στοιχεία της μικρασιάτικης διατροφής που ακολούθησαν τους πρόσφυγες στη Νίκαια. Υπάρχουν εκτενείς αναφορές που αφορούν τον επαγγελματικό βίο στις χαμένες πατρίδες: τη γεωργία, την αμπελουργία, την ενασχόληση με τον φυτικό κόσμο, τον ποιμενικό βίο και τις διάφορες βιοτεχνικές ασχολίες, όπως την υφαντική, τη βαφική, την πλεκτική, την κεντητική, την ξυλοτεχνία και την ξυλογλυπτική, την κεραμική και τη μεταλλουργία. Ανακαλύπτουμε συνομιλήτριες με αξιόλογες τέχνες που διατηρήθηκαν

Εικ. 2: Η κ. Θεοδοκία, από τους Αγίους Αναργύρους της Πισιδίας, φτιάχνει χαλιά στη Νίκαια του 1980 (Φωτ. αρχείο ΛΜΑ, χφο Αναστασίας Αποστολίδου 3619/2004, σ. 225).

ώς τη δεκαετία του 1980, όπως την κυρία Θεοδοκία, γεννημένη στους Αγίους Αναργύρους της Πισιδίας το 1910, που διατηρούσε τον αργαλειό της και ύφαινε χαλιά, τέχνη με την οποία μεγάλωσε τα παιδιά της (σ. 225, 559-560 του χφου).

Με τέτοια παραδείγματα, όπως το ανωτέρω, η Αποστολίδου περιέγραψε και μας παρέδωσε εκφάνσεις του υλικού, του κοινωνικού και του πνευματικού βίου της σύγχρονής της Νίκαιας, που αναδεικνύουν τις συνέχειες αλλά και τις καινοτομίες των δράσεων των προσφύγων στον νέο τόπο κατοικίας τους. Μέσα από την εργασία της, ανακαλύπτει αναστοχαστικά και κριτικά τον τόπο της. Περιγράφει χωροταξικά τη Νίκαια της εποχής της: τα ονόματα των δρόμων της, που απηχούν τις χαμένες πατρίδες, την προέλευση των κατοίκων της, τα προσφυγικά σπίτια (με τους διάφορους τύπους, τη διαρρύθμιση, τα σκεύη και τα έπιπλα, τον στολισμό τους με κεντήματα, τα σχέδια και τις φωτογραφίες τους).[10] Αναφέρει τις αλάνες όπου έπαιζαν τα παιδιά, τις αυλές με τα λουλούδια, τις καγκελόπορτες, τα σοκάκια όπου «η γραφικότητα συνδυάζεται με τον εκσυγχρονισμό» (σ. 103 του χφου). Αναφέρεται στον Δήμο της Νίκαιας στα δικά της χρόνια, σε σωματεία

10. Είναι ενδιαφέρον να αντιπαραβληθούν οι πληροφορίες για τον χώρο και τα σπίτια, που μας δίνει η Αποστολίδου, με ανάλογα στοιχεία που υπάρχουν σε έγκριτες μελέτες για τα προσφυγικά σπίτια της Νίκαιας, όπως, για παράδειγμα, μεταξύ άλλων, στο βιβλίο της Renée Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής καταστροφής: η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα, 2004, ιδιαίτερα σ. 124-156, 247-298· και στην πρόσφατα εκδοθείσα μελέτη της Κυριακής Παπαθανασοπούλου, *Προσφυγική εγκατάσταση στη Νίκαια. Σύλλογοι, ταυτότητες και μνήμη*, Αθήνα, 2022.

επαγγελματιών και συντεχνίες (για παράδειγμα, στον Οικοδομικό Συνεταιρισμό «Η Βιθυνία», σ. 403 του χφου), που μαρτυρούν τις οικονομικές δραστηριότητες των προσφύγων και των απογόνων τους. Σημειώνει ότι πολλοί πρόσφυγες εξακολουθούν να ασκούν τα επαγγέλματα που είχαν στην πατρίδα τους, ακόμη και να τα μεταδίδουν στα παιδιά τους: «Πολλοί είναι και οι πλανόδιοι μικροπωλητές. Ο ψαράς, ο τυροπιττάς, ο μανάβης, ο γανωματής, που γανώνει τα κουτάλια και τα τζετζερέδια» (σ. 291 του χφου).

Στις ενότητες για τον πνευματικό βίο των Μικρασιατών, πέρα από τη διατήρηση των καλάντων της Πρωτοχρονιάς, των Φώτων και του Λαζάρου, τα οποία παραθέτει, η συγγραφέας συγκεντρώνει πληροφορίες για τους Μικρασιάτες μουσικούς που έδρασαν στη Νίκαια. Αρκετές σελίδες αφιερώνει και στην «Πολιτική ζωή και στους αγώνες του Λαού της Νίκαιας», αναφερόμενη στο μπλόκο της Κοκκινιάς και στην απελευθέρωση (σ. 511-530 του χφου). Και σχολιάζει το φαινόμενο όσων Μικρασιατών ταξιδεύουν πίσω στις χαμένες πατρίδες για να ξαναδούν τους προγονικούς τους τόπους, ως μια συγκινησιακή αλληλεπίδραση ανθρώπων και πραγμάτων, παραθέτοντας το ποίημα του Σωκράτη Προκοπίου, «Λύπη και Χαρά» (σ. 73-75 του χφου):

> *Τον πονεμένο πρόσφυγα, που πάει στην Τουρκία,*
> *για να χαρεί διαβατικός – καν μόνο τη σκιά,*
> *του ποθητού του του χωριού,*
> *του πατρικού του του σπιτιού,*
> *και μια πετρούλα γνώριμη, κι αυτή τον συγκινεί.*
> *Κι ενώ στον ίδιο κόβεται απ' τη λαχτάρα του η φωνή,*
> *τ' άψυχα ζωντανεύουνε και του χαμογελούν,*
> *παίρνουν κι ανθρώπινη λαλιά και του κρυφομιλούν*
> (σ. 73 του χφου)

Μπορούμε να προσεγγίσουμε τις εργασίες των τριών φοιτητριών που παρουσιάστηκαν χρησιμοποιώντας την εννοιολόγηση του «σπιτιού» (home) για τους πρόσφυγες, που αναπτύσσει η Helen Taylor, με βάση την έρευνά της για τους βίαια εκτοπισμένους Κύπριους πρόσφυγες του Λονδίνου. Με επικέντρωση στην αυτενέργεια των προσφύγων ως ατόμων (agency), πέρα από την εθνική τους υποκειμενικότητα, διερευνά τη ζωντανή εμπειρία του σπιτιού γι' αυτούς πριν και κατά τη διάρκεια του εκτοπισμού

τους. Για την κατανόηση της πολύπλευρης και συχνά αντιφατικής σημασίας του σπιτιού για τους πρόσφυγες, η ερευνήτρια προτείνει να εστιάσουμε σε τέσσερις καίριες εκφάνσεις του: στο χωρικό (spatial), το χρονικό (temporal), το υλικό (material) και το σχεσιακό (relational) προσφυγικό σπίτι.[11] Και στις τρεις λαογραφικές εργασίες, οι ίδιοι οι συνομιλητές των φοιτητριών διαπλέκουν τις αναμνήσεις των χαμένων σπιτιών τους με τα νέα τους σπίτια στην Ελλάδα, στο πλαίσιο των οποίων ανασυγκρότησαν τις ζωές και τις ταυτότητές τους στον χώρο, τον χρόνο, μέσω του υλικού πολιτισμού και της αναδημιουργίας των κοινωνικών τους δικτύων. Η επόμενη φοιτητική εργασία εστιάζει στη σχεσιακή κυρίως διάσταση της προσφυγικής ταυτότητας.

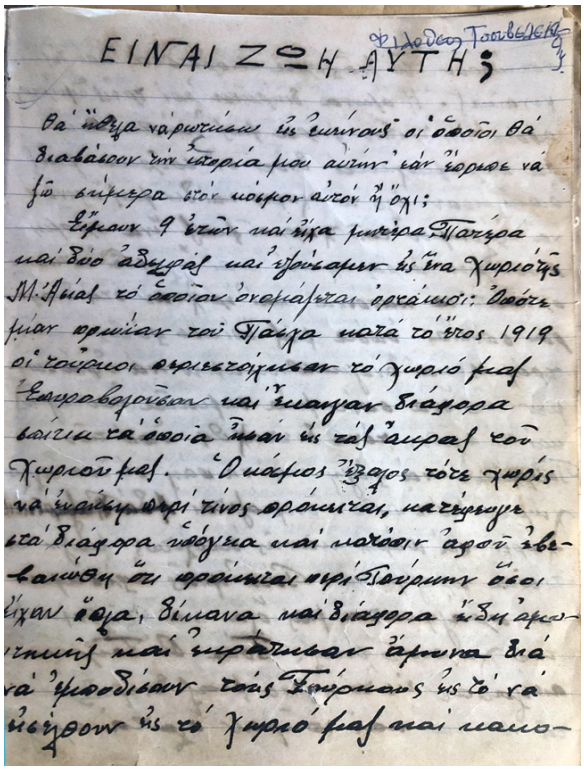
Σύγχρονες καταγραφές από συνομιλητές της δεύτερης και της τρίτης γενιάς Μικρασιατών προσφύγων: Εστίαση στη διαχείριση και στη μεταβίβαση της τραυματικής μνήμης
Η εργασία της Μαγδαληνής Κόλλια για την αυτοβιογραφική αφήγηση του προπάππου της, παιδιού-πρόσφυγα από το Ορτάκιοϊ της Βιθυνίας

Φθάνουμε στο σήμερα, και συγκεκριμένα στους σημερινούς μας φοιτητές, απογόνους –ή μη– Μικρασιατών, που δράττονται της ευκαιρίας να διερευνήσουν τις οικογενειακές τους ρίζες και τις μνήμες των παππούδων και γιαγιάδων τους – ή συνομιλητών μικρασιατικής καταγωγής, με τους οποίους δεν συνδέονται συγγενειακά, αναλαμβάνοντας εργασίες στα λαογραφικά μαθήματα. Σε αυτή την ενότητα θα παρουσιάσω ένα «κυκλικό» μοντέλο διδασκαλίας και παραγωγής έρευνας, όπως αναδύθηκε στο μάθημα της Κοινωνικής Λαογραφίας, το οποίο προσφέρεται στο Τμήμα Φιλολογίας, αλλά και σε φοιτητές άλλων τμημάτων της Φιλοσοφικής Σχολής. Πρόκειται για μάθημα που συνδυάζει διεπιστημονικά τη Λαογραφία με την Κοινωνική/Πολιτισμική Ανθρωπολογία και την προφορική ιστορία, ως προς τη θεωρία και τη μεθοδολογία της έρευνας που προτείνει. Στο πλαίσιό του αναλύουμε τις έννοιες της μνήμης, των τόπων μνήμης, του τραύματος και της μεταβίβασης της τραυματικής μνήμης, μέσα από παραδείγματα που αναφέρονται σε παιδιά πρόσφυγες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.[12]

11. Helen Taylor, «Refugees, the State and the Concept of Home», *Refugee Survey Quarterly* 32/2 (2013) 130-152.

12. Τα παιδιά αυτά μετανάστευσαν στην Αυστραλία μετά από ένα τραυματικό ναυάγιο κατά την επιστροφή στην πατρίδα τους, το Καστελλόριζο, στις 29.9.1945, που ακολούθησε τη διετή προσφυγική τους διαβίωση στη Γάζα της Παλαιστίνης, κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πο-

Στο πλαίσιο της διδασκαλίας της Κοινωνικής Λαογραφίας κατά το εαρινό εξάμηνο 2022-2023, η τελειόφοιτη, τότε, φοιτήτρια του Τμήματος Φιλοσοφίας, Μαγδαληνή Κόλλια, μου μίλησε για ένα ημερολόγιο που είχε γράψει ο προπάππους της, Φιλόθεος Τσουβελεκίδης. Ο Φιλόθεος εγκατέλειψε την πατρίδα του, το Ορτάκιοϊ της Βιθυνίας, το 1919, μετά τη θανάτωση της μητέρας και των αδελφών του από τους τσέτες, για να καταφύγει πεντάρφανος στο Αμερικανικό Ορφανοτροφείο της Πριγκήπου, απ' όπου, τελικά, κατέληξε στον ναύσταθμο του Πόρου, το 1922, μαζί με άλλα ορφανά του πολέμου. Ο Φιλόθεος έγινε «ναυτόπαις» και στη συνέχεια αξιωματικός του Ναυτικού. Στη δεκαετία των είκοσί του χρόνων κατέγραψε τις τραυματικές εμπειρίες της φυγής του σε ένα τετράδιο, στο οποίο κρατούσε σημειώσεις από τα μαθήματά του. Το κείμενό του, το οποίο επιγράφει ο ίδιος με τον τίτλο «Είναι ζωή αυτή;», περιγράφει ρεαλιστικά τα όσα του είχαν συμβεί έως τα χρόνια της συγγραφής. Στις τελευταίες σελίδες αναστοχάζεται τη ζωή του και καταλήγει ότι καλύτερα να είχε φύγει από αυτή, μια και είχε χάσει οικογένεια και πατρίδα και είχε περάσει τόσες τραυματικές δοκιμασίες – αλλά, πάλι, όπως λέει ο ίδιος, δεν βρήκε το θάρρος ή την ευκαιρία να δώσει τέρμα στη ζωή του.

ΕΙΝΑΙ ΖΩΗ ΑΥΤΗ;

Φιλόθεος Τσουβελεκίδης

Θα ήθελα να ρωτήσω τους ανθρώπους οι οποίοι θα διαβάσουν την ιστορία μου αυτήν εάν θέλουν να ζουν σήμερα στον κόσμο αυτόν ή όχι;

Είμουν 9 ετών και είχα μητέρα πατέρα και δύο αδελφές και ήμουν σε ένα χωριό της Μ. Ασίας το οποίον ονομάζεται Ορκάνοι; Δυστυχώς μίαν ημέραν του Πάσχα κατά το έτος 1919 οι Τούρκοι επιτέθηκαν το χωριό μας ξαφνιαστικά και έκαμναν διάφορα κακουργήματα τα οποία ήταν τις τάξεις του χωριού μας. Ο κάθενος έπρεπε τότε χωρίς να χάνει στιγμή ονομάζεται, να πάρει διάφορα τρόφιμα και μαζώνει αφού βεβαιωθή ότι ημπορεί να πάρει όσοι είχαν άλογα, βόδια και διάφορα ζώα αμαξωτά και ημπόρεσαν άρματα διά να φορτώσουν τους Τούρκους τις τα πετρόν τις το χωριό μας και πολε-

Εικ. 3: Η πρώτη σελίδα του ημερολογίου του Φιλόθεου Τσουβελεκίδη (Φωτ. αρχείο Μαγδαληνής Κόλλια, 2022).

Η συνέχεια της ζωής του Φιλόθεου, όμως, αναδεικνύει τη θετική του προοπτική, που αναδύθηκε από το τραύμα του, ως ενσυνείδητη επιλογή του. Σύντομα, σχετικά,

λέμου. Βλ. Βασιλική Χρυσανθοπούλου, *Τόποι μνήμης στην καστελλοριζιακή μετανάστευση και διασπορά*, Αθήνα, [2]2022. Πρόκειται για δική μου εθνογραφική έρευνα, που προτείνει θεωρητικά και μεθοδολογικά εναύσματα και εργαλεία στους φοιτητές μας για τις δικές τους έρευνες.

Εικ. 4: Η Μαγδαληνή Τσουβελεκίδη ξεφυλλίζει το ημερολόγιο του πατέρα της κατά τη διάρκεια της συνέντευξης με την εγγονή της, Μαγδαληνή Κόλλια (Φωτ. αρχείο Μαγδαληνής Κόλλια, 2022).

μετά τη συγγραφή του ημερολογίου του, ο Φιλόθεος δημιούργησε τη δική του οικογένεια. Τα παιδιά και τα εγγόνια του, στις αφηγήσεις που έδωσαν στη δισέγγονή του, Μαγδαληνή, μιλούν για έναν άνθρωπο θετικό και προοδευτικό, απόλυτα προσηλωμένο στην οικογένεια που δημιούργησε, μέσω της οποίας, όπως φαίνεται, προσπάθησε να επουλώσει το δικό του τραύμα. Για το τραύμα αυτό δεν μιλούσε ποτέ. Το έκλεισε μέσα του και μέσα στις σελίδες του αυτοβιογραφικού του ημερολογίου, απ' όπου το ανέσυρε η Μαγδαληνή Κόλλια για να το επεξεργαστεί με την οικογένειά της και για να το μοιραστεί μαζί μας στην τάξη, να το καταθέσει ως εργασία στο μάθημα και να το δανείσει στην έκθεση *Αντικείμενα Τόποι 1922-2022*, που φιλοξενήθηκε στο Μουσείο Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης στη Φιλοσοφική Σχολή. Στο πλαίσιο της έκθεσης οργανώσαμε, με τη συνεργασία του διευθυντή του Μουσείου, κ. Πετρίδη, εργαστήριο - σεμινάριο Λαογραφίας για τη μικρασιατική προσφυγική μνήμη και ταυτότητα, στις 22 Μαρτίου 2023, όπου είχαμε την ευκαιρία να συζητήσουμε και την περίπτωση του ημερολογίου. Στη συνέχεια, παρουσιάσαμε, η Μαγδαληνή Κόλλια και εγώ, την ερευνητική μας αυτή συνεργασία σε συνέδριο με θέμα τους πρόσφυγες.[13] Στο κοινό μας αυτό άρθρο αναλύεται ενδελεχώς το αυτοβιογραφικό κείμενο του Φιλόθεου Τσουβελεκίδη και προσεγγίζεται η προσωπικότητά του μέσα από τις συνεντεύξεις - αφηγήσεις προσωπικής εμπειρίας που έλαβε η Μαγδαληνή από τη

13. Βασιλική Χρυσανθοπούλου και Μαγδαληνή Κόλλια, «Η Μικρασιατική Καταστροφή ως πεδίο για τη διδασκαλία και την έρευνα του διαγενεακού τραύματος, της μνήμης και της ταυτότητας: με αφορμή ένα αυτοβιογραφικό κείμενο παιδιού πρόσφυγα από το Ορτάκιοϊ (Νικομήδεια Βιθυνίας)», *Πρόσφυγες από τη Μικρασιατική καταστροφή ώς τις μέρες μας. Πρακτικά 8ου Πανελληνίου Συνεδρίου Κέντρου Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Ο Απόλλων» Καρδίτσας - Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Καρδίτσα 16-18 Σεπτεμβρίου 2022*, Καρδίτσα 2022, σ. 157-178.

γιαγιά της και κόρη του και από τον παππού της, γαμπρό του, καθώς και από τη μητέρα της, αγαπημένη εγγονή του Φιλόθεου – δηλαδή από τους απογόνους του δεύτερης και τρίτης γενιάς.

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, επιστημονικά και κοινωνικά, το ερευνητικό αυτό εγχείρημα της Μαγδαληνής Κόλλια, καθώς μας αποκαλύπτει τη συνέχεια της διαμόρφωσης της προσωπικότητας και της ζωής ενός βαθιά τραυματισμένου νέου Μικρασιάτη πρόσφυγα, που επιβίωσε και προόδευσε, ανασυγκροτώντας την ταυτότητά του και δημιουργώντας ένα νέο δίκτυο σχέσεων στη νέα του πατρίδα, την Ελλάδα. Το μήνυμα της δύσκολης, αλλά θετικής αντιμετώπισης του σκληρού τραύματος του παιδιού πρόσφυγα, που κοινώνησε στα μέλη της τάξης μας η λαογραφική εργασία της Μαγδαληνής, προκάλεσε βαθιά εντύπωση και καλλιέργησε την ενσυναίσθησή τους. Συγχρόνως, εκφράζει ένα αισιόδοξο μήνυμα για το μέλλον τόσων ανήλικων προσφύγων, που μετακινούνται εξ ανάγκης προς άλλες χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, τις τελευταίες δεκαετίες, αναζητώντας καταφύγιο και τις συνθήκες για μια καλύτερη ζωή.

Στον 21ο αιώνα που διανύουμε, οι λαογραφικές εργασίες που βασίζονται σε καταγραφές αφηγήσεων μνήμης και προσωπικής εμπειρίας έχουν αυξηθεί αριθμητικά, καθώς οι φοιτήτριες και οι φοιτητές τις αναλαμβάνουν πρόθυμα, αντιλαμβανόμενοι ότι οι έρευνες αυτές συνδέονται άμεσα με την ταυτότητά τους, προγονική, τοπική και πολιτισμική. Μέσα από τις εργασίες αυτές, με παράλληλη διδασκαλία και μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας, οι φοιτητές της Κοινωνικής Λαογραφίας, όπως προαναφέρθηκε, εισάγονται στις σημαντικές έννοιες της μνήμης και των τόπων μνήμης, του τραύματος και της διαγενεακής μεταβίβασης της τραυματικής μνήμης, καθώς και της μεταμνήμης.[14] Στο

14. Για τον επιστημονικό διάλογο που αφορά το διαγενεακό τραύμα, βλ. επιλεκτικά Dominick LaCapra, «Trauma, History, Memory, Identity: What Remains?», *History and Theory* 55/3 (2016) 375-400· Renée Hirschon-Φιλιππάκη, «Μνήμη και ταυτότητα: οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς», Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν: Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, 1993, σ. 327-356· Tasoulla Hadjiyanni, *The Making of a Refugee: Children Adopting Refugee Identity in Cyprus*, Γουέστπορτ και Λονδίνο, 2002· Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης,* ό.π.· συνοπτικά, βλ. Χρυσανθοπούλου, *Τόποι μνήμης*, ό.π., σ. 89-93. Οι απόψεις για τη δυνατότητα μεταβίβασης της μνήμης του τραύματος από τους πρόσφυγες φορείς του στους απογόνους τους διίστανται κατά περίπτωση: Η Hirschon-Φιλιππάκη αναφέρει ότι οι απόγονοι των Μικρασιατών της Κοκκινιάς θυμούνται την ιστορία της προσφυγιάς των προγόνων τους «σαν ένα παραμύθι». Η Hadjiyanni, αντίθετα, διαπιστώνει ότι οι Κύπριοι πρόσφυγες προσπαθούν ενσυνείδητα να μεταβιβάσουν την εμπειρία του τραύματος στα παιδιά τους, ώστε να μην ξεχαστούν τα γεγονότα

ερώτημα εάν, κατά πόσον και με ποιους τρόπους μπορεί να μεταβιβαστεί η τραυματική μνήμη των προγόνων στις γενιές των απογόνων τους, αλλά και σε μέλη της ευρύτερης κοινότητας που δεν συνδέονται οικογενειακά με τους φορείς του τραύματος, προσφέρει μια χρήσιμη αναλυτική προσέγγιση η έννοια της «μεταμνήμης» (postmemory), όπως αναπτύχθηκε από την Marianne Hirsch. Διερευνώντας τη μεταβίβαση της τραυματικής μνήμης του Ολοκαυτώματος των Εβραίων στις γενιές των απογόνων τους, η Hirsch προτείνει ότι η τραυματική γνώση και εμπειρία μπορεί να αναπτυχθεί έμμεσα και να μεταβιβαστεί μακροπρόθεσμα, αρχειακά και διαδικτυακά, μέσω αφηγήσεων, αντικειμένων και φωτογραφιών, ως μεταμνήμη, στις γενιές των απογόνων που δεν προσέλαβαν τέτοιες γνώσεις από τους προγόνους τους. Με ανάλογο τρόπο, μέσω ταύτισης με τέτοια τεκμήρια, μπορούν να αποκτούν μεταμνήμη τραυματικών εμπειριών και άτομα που δεν είχαν δικούς τους προγόνους στο Ολοκαύτωμα ή σε άλλα τραυματικά συμβάντα. Σε αυτή την περίπτωση, μιλάμε για «affiliative postmemory», δηλαδή μεταμνήμη μέσω ευρύτερης, όχι κατ' ανάγκη οικογενειακής, διασύνδεσης.[15]

Η διαφοροποίηση της πρόσφατης λαογραφικής εργασίας της Μαγδαληνής Κόλλια, από τις προηγούμενες που παρουσιάστηκαν, έγκειται στο γεγονός ότι δεν παραθέτει απλώς, αλλά αναλύει η ίδια, κριτικά και αναστοχαστικά, το ερευνητικό της υλικό, με βάση τα αναλυτικά εργαλεία που της δόθηκαν στο μάθημα:

> Σκέφτηκα, λοιπόν, μέσα από όλη αυτή την προετοιμασία της εργασίας, ότι θα ήταν ενδιαφέρον να ακουστεί η ιστορία των Μικρασιατών προσφύγων, που καταγράφεται και στα ιστορικά βιβλία, από τη μεριά ενός ανθρώπου που έζησε τα τραυματικά αυτά γεγονότα, διότι έτσι θα ήταν ευκολότερο να γίνουν γνωστά και σε εμάς –που ζούμε σήμερα– τα συναισθήματα και τα βιώματα των ανθρώπων της περιόδου εκείνης. [...] Η εργασία αυτή ήταν για μένα μια εμπειρία ζωής και είχε παιδαγωγικό χαρακτήρα. Πρώτα απ' όλα, ήρθα για πρώτη φορά σε επαφή με τη μέθοδο της έρευνας, καθώς έπρεπε να ερευνήσω τα γεγονότα που καταγράφονται στο ημερολόγιο, τα ονόματα των διαφόρων τόπων που αναφέρει ο προπάππους μου εκεί, καθώς και τα διάφορα πρόσωπα. Έπρεπε να μιλήσω επίσης με συγγενικά

και να αποτραπεί η επανάληψή τους.

15. Marianne Hirsch, *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*, Κέμπριτζ, Μασ., 1997· της ίδιας, «The Generation of Postmemory», *Poetics Today* 29/1 (2008) 103-125· της ίδιας, *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture after the Holocaust*, Νέα Υόρκη, 2012.

> πρόσωπα που γνώριζαν τον ίδιο και την ιστορία του, παίρνοντας συνεντεύξεις. Αφιέρωσα χρόνο σε κάτι πρωτόγνωρο και ενδιαφέρον. Πραγματικά, αυτή η εργασία αποτέλεσε για μένα έναν αρωγό για το πώς μετέπειτα μπορώ να ενσαρκώσω τον ρόλο της ερευνήτριας. Ήταν μια βιωματική εφαρμογή γνώσεων πάνω στο αντικείμενο της Λαογραφίας, όπως τη γνωρίσαμε στο μάθημά μας. Κατάλαβα καλύτερα ορισμένες έννοιες, όπως είναι του τόπου μνήμης, του τραύματος και της μετάδοσής του στις επόμενες γενιές και πώς μπορεί κανείς να κατανοήσει ένα τραυματικό ιστορικό γεγονός με τη βοήθεια των εννοιών αυτών.[16]

Η Μαγδαληνή Κόλλια αποτιμά θετικά την αξία του πρωτογενούς υλικού του ημερολογίου του προπάππου της, αλλά και των συνεντεύξεων που έλαβε από τη γιαγιά, τον παππού και τη μητέρα της, τους άμεσους, δηλαδή, απογόνους του, υλικό, το οποίο εντάσσεται στην προφορική ιστορία:[17]

> Η αμεσότητα και η ζωντάνια που χαρακτηρίζουν όσα ο προπάππους μου καταγράφει στο ημερολόγιό του με βοήθησαν, έστω και για λίγο, να προσπαθήσω να μπω στη θέση του και να νιώσω κι εγώ, όσο φυσικά γίνεται, τον πόνο που εκείνος βίωσε τότε. Το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι εδώ πρόκειται για μια πρωτογενή πηγή, η οποία δεν έχει δεχθεί καμία επεξεργασία και όλα έχουν καταγραφεί όπως τα σκεφτόταν ο ίδιος. Η υποκειμενικότητα που επικρατεί στον γραπτό λόγο του προπάππου μου είναι αυτή που προσδίδει μεγαλύτερη αμεσότητα και ζωντάνια. Θεωρώ πως το να διαβάζει κανείς την ιστορία ενός τόπου μέσα από πρωτογενείς πηγές, είτε πρόκειται για προφορικές μαρτυρίες είτε για γραπτές μαρτυρίες, βοηθάει καλύτερα τον ίδιο τον αναγνώστη να κατανοήσει τις συνθήκες που επικρατούσαν σε εκείνη την εποχή και να προσπαθήσει να συναισθανθεί τα όσα βίωσαν και ένιωσαν οι άνθρωποι αυτοί.[18]

16. Χρυσανθοπούλου και Κόλλια, «Η Μικρασιατική Καταστροφή», ό.π., σ. 166-167.

17. Για το αντικείμενο και τις μεθόδους της προφορικής ιστορίας, βλ. επιλεκτικά Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά μελετήματα ΙΙ*, Αθήνα, 1993, σ. 22-24 και 225-270· Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν: Προφορική ιστορία*, μτφρ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν - Ν. Ποταμιάνος, Αθήνα, 2002· Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Εισαγωγή», Ρ. Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.), *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Βόλος, 25-27 Μαΐου 2012*, Βόλος, 2013, σ. 11-20· Lynn Abrams, *Θεωρία προφορικής ιστορίας*, μτφρ. Λ. Ρινόπουλος, Αθήνα, 2014· Χρυσανθοπούλου, *Τόποι μνήμης*, ό.π., σ. 100-109.

18. Χρυσανθοπούλου και Κόλλια, «Η Μικρασιατική Καταστροφή», ό.π., σ. 174.

Η εργασία της Μαγδαληνής Κόλλια αποτελεί και ανταπόδοση του διαγενεακού της χρέους προς τον προπάππου της, τον Μικρασιάτη, ο οποίος, παρά το τραύμα που του προκάλεσε η απώλεια της πατρικής του οικογένειας, ανέστησε τη δική του οικογένεια και μετέδωσε στα παιδιά, στα εγγόνια και στα δισέγγονά του αξίες και στάσεις ζωής που έφερε μαζί του αλλά και διαμόρφωσε στη διάρκεια της ζωής του στην Ελλάδα. Αυτή τη δική του προσωπική και μικρασιατική κληρονομιά, η δισέγγονή του την αναδεικνύει ως στοιχείο δημόσιας μνήμης και ιστορίας, με τη βοήθεια της πανεπιστημιακής της κατάρτισης και μύησης στην έρευνα και στην επιστημονική συγγραφή. Γίνεται και η ίδια μια σύγχρονη «διαμεσολαβήτρια της [μικρασιατικής προσφυγικής] μνήμης», για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο της Αιμιλίας Σαλβάνου,[19] όπως εξάλλου ήταν και ο προπάππους της μέσω του ημερολογίου του. Με τα δικά της λόγια:

> Μπορώ να πω ότι αυτή η εργασία κατόρθωσε αυτό που ο προπάππους μου επιθυμούσε: Τη μεταβίβαση του τραύματος και του πόνου που βίωσαν οι άνθρωποι εκείνης της εποχής. Όπως αναφέρει και ο ίδιος στο ημερολόγιό του: «Θα ήθελα να ρωτήσω εις εκείνους οι οποίοι θα διαβάσουν την ιστορία μου αυτή εάν έπρεπε να ζω σήμερα στον κόσμο αυτόν ή όχι». Παράλληλα, είχε εκμυστηρευτεί στη γιαγιά μου ότι ήθελε να ακουστούν αυτά τα γεγονότα για να μην ξεχαστούν ποτέ αυτές οι φρικαλεότητες αλλά και τα βάσανα των Ελλήνων τότε. Χαίρομαι πραγματικά που μέσω αυτής της εργασίας τον βοήθησα να ακουστεί, και όχι μόνον εκείνον – αφού εκείνος ενσαρκώνει και όλους τους ανθρώπους και πρόσφυγες της Μικράς Ασίας που έφυγαν άδοξα λόγω της σκληρότητας που άσκησε σε βάρος τους ο πόλεμος και η εκδίωξη από τις πατρογονικές εστίες τους.[20]

Συμπεράσματα - Αναστοχαστικός σχολιασμός

Επιχείρησα να παρουσιάσω ένα δείγμα από τα μικρασιατικά λαογραφικά χειρόγραφα του ΛΜΑ του Πανεπιστημίου Αθηνών, προσεγγίζοντάς τα από τη σκοπιά της επιστήμης της Λαογραφίας, αλλά και της προσωπικής ταυτότητας των συγγραφέων τους, φοιτητριών μικρασιατικής καταγωγής, και αναδεικνύοντας τη συμβολή τους στην αποτύ-

19. Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης: Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα, 2018, σ. 91-123. Οι «διαμεσολαβητές της μνήμης» είναι οι ίδιοι οι πρόσφυγες και οι διανοούμενοί τους, που με τα γραπτά τους συνέβαλαν στην αναδιαμόρφωση του επίσημου αφηγήματος της εθνικής μνήμης, εντάσσοντας σε αυτό την εμπειρία του πολέμου και του ξεριζωμού, αλλά και της επιβίωσης των προσφύγων.

20. Χρυσανθοπούλου και Κόλλια, «Η Μικρασιατική Καταστροφή», ό.π., σ. 167-168.

πωση και στη μελέτη της ιστορίας και του πολιτισμού των Μικρασιατών, καθώς και της μικρασιατικής προσφυγικής μνήμης και ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία.

Οι τέσσερις λαογραφικές εργασίες που σχολιάστηκαν εκτείνονται σε χρονικό βάθος μισού αιώνα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 έως σήμερα, και έχουν σημαντική επιστημονική, κοινωνική, πολιτιστική και παιδαγωγική αξία. Καταρχάς, παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες γύρω από την ιστορία και τον πολιτισμό των Μικρασιατών πριν και μετά τον εκπατρισμό τους. Οι τρεις πρώτες εργασίες, συγκροτημένες στις δεκαετίες του 1970 και του 1980, ακολουθούν τις *Οδηγίες* εκπόνησης λαογραφικών εργασιών του καθηγητή Γεωργίου Σπυριδάκη. Οι φοιτήτριες συγγραφείς, μέσω συνεντεύξεων, κατέγραψαν και αποτύπωσαν όψεις του κοινωνικού, του υλικού και του πνευματικού βίου των Μικρασιατών προσφύγων από τα Βουρλά, τη Σμύρνη, την Πέραμο και άλλες περιοχές, εγκατεστημένων στη Νέα Πέραμο Μεγαρίδος, στη Νίκαια και σε διάφορες περιοχές της Αθήνας. Με ιδιαίτερη προσοχή στην πιστή απόδοση των αφηγήσεων, τόσο ως προς το ιδίωμα (το χειρόγραφο της Τσενόγλου) όσο και ως προς τη συναισθηματική έκφραση του προσφυγικού τραύματος, οι εργασίες αυτές αποτελούν σημαντικά τεκμήρια προφορικής ιστορίας.

Οι τέσσερις εργασίες αντικατοπτρίζουν τις θεματικές και μεθοδολογικές αλλαγές της λαογραφικής έρευνας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, που συνάδουν προς τις εξελίξεις της ελληνικής κοινωνίας. Οι δύο πρώτες εργασίες, της Τσενόγλου και της Παυλίδου, της δεκαετίας του 1970, κατατάσσουν τις λαογραφικές πληροφορίες των συνομιλητών τους Μικρασιατών με βάση τη δεδομένη ταξινόμηση που προτείνεται στις *Οδηγίες* του Γεωργίου Σπυριδάκη· οι αναγωγές στο σήμερα των καταγραφών, όπου υπάρχουν, είναι καρπός των λόγων και των σκέψεων των ίδιων των συνομιλητών, καθώς συγκρίνουν το τότε με το τώρα. Η τρίτη εργασία, της Αποστολίδου, για τους πρόσφυγες της Νίκαιας, είναι πολυεπίπεδη και πολυτοπική, καθώς η ίδια η συγγραφέας της ενσυνείδητα αποτυπώνει, αφενός, τις αναμνήσεις των συνομιλητών της για τις χαμένες πατρίδες και, αφετέρου, την τρέχουσα κατάσταση των προσφύγων και των απογόνων τους κατά τη δεκαετία του 1980 στη Νίκαια. Και οι τρεις εργασίες, όμως, περιλαμβάνουν αυτοβιογραφικές αφηγήσεις ή βιογραφικά σημειώματα των συνομιλητών των φοιτητριών, οι οποίες συμβάλλουν στη γνωριμία του αναγνώστη με τους ίδιους, ως ενεργούς φορείς των λαογραφικών πληροφοριών που παρείχαν. Η τέταρ-

τη εργασία, βασισμένη στη διερεύνηση και στον σχολιασμό ενός αυτοβιογραφικού κειμένου νέου Μικρασιάτη πρόσφυγα από τη δισέγγονή του, είναι ένα παράδειγμα της αποφασιστικής στροφής των σύγχρονων λαογραφικών εργασιών προς την καταγραφή αφηγήσεων ζωής και προσωπικής εμπειρίας. Οι εργασίες αυτές αναδεικνύουν τη γενικότερη τάση και το σύγχρονο ενδιαφέρον των φοιτητών για τη μελέτη της πολιτισμικής ταυτότητας σε προσωπική βάση, και μάλιστα μέσω των αφηγήσεων συγγενικών τους προσώπων.

Οι φοιτητικές λαογραφικές εργασίες εξακολουθούν να αποκαλύπτουν όψεις της προσφυγικής ταυτότητας των Μικρασιατών, εκατό χρόνια μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Πόσο χρονικά κοντά μας, αλήθεια, είναι η πλούσια παράδοση και η ιστορία της Μικρασίας – που, ευτυχώς, οι απόγονοι των Μικρασιατών φοιτητές μας, με αγάπη και φροντίδα, κατέγραψαν και διέσωσαν ως πολιτιστική κληρονομιά του συνόλου της κοινωνίας μας!

Οι καταγραφές των Μικρασιατών προσφύγων και των απογόνων τους, των ιστοριών και του πολιτισμού τους, προσανατόλισαν τις φοιτήτριες συγγραφείς προς την έρευνα. Επιπλέον, τις προίκισαν με ενσυναίσθηση προς το προγονικό τραύμα, την οποία μοιράστηκαν με τα ακροατήριά τους, μέσω των ανακοινώσεων και των κειμένων τους, καλλιεργώντας με τον τρόπο αυτόν την ενσυναίσθηση και τη μεταμνήμη και ανάμεσα σε άτομα που δεν συνδέονταν οικογενειακά με τη μικρασιατική παράδοση. Λειτουργώντας ως «διαμεσολαβήτριες της [προσφυγικής] μνήμης», οι φοιτήτριες συγγραφείς συνέβαλαν και συμβάλλουν επιστημονικά, κοινωνικά και παιδαγωγικά στη συγκρότηση κοινοτήτων μάθησης στο πλαίσιο των λαογραφικών τους μαθημάτων. Οι κοινότητες αυτές, που συμπεριλαμβάνουν διδάσκοντες, διδασκόμενους και όσους εντρυφούν στο υλικό των λαογραφικών χειρογράφων, εκφράζουν και προβάλλουν την πολιτισμική πολυφωνία της ελληνικής κοινωνίας, σημαντικό στοιχείο της οποίας αποτελεί η μικρασιατική παράδοση. Τα πολύτιμα μικρασιατικά λαογραφικά χειρόγραφα του ΛΜΑ του Πανεπιστημίου Αθηνών δεν αποτελούν μόνον πολιτισμικό (Bourdieu), αλλά και διαπολιτισμικό (Pöllmann) κεφάλαιο,[21] αφού καλλιεργούν τον

21 Για το πολιτισμικό κεφάλαιο (cultural capital), βλ. Pierre Bourdieu, «Cultural Reproduction and Social Reproduction», Jerome Karabel και A. H. Halsey (επιμ.), *Power and Ideology in Education*, Νέα Υόρκη, 1977, σ. 487-511. Για το διαπολιτισμικό κεφάλαιο (intercultural capital),

σεβασμό της πανεπιστημιακής κοινότητας προς τον «άλλο» και την ενσυναίσθηση των μελών της για τους πρόσφυγες, γενικότερα.

βλ. Andreas Pöllmann, «Intercultural Capital: Toward the Conceptualization, Operationalization, and Empirical Investigation of a Rising Marker of Sociocultural Distinction», *SAGE Open* (2013) 1-7, doi:10.1177/2158244013486117.

Η Απολλωνιάδα της Μ. Ασίας μέσα από τις αφηγήσεις προσφύγων πρώτης και δεύτερης γενιάς

Αντωνία Κ. Μετέτη

Η Απολλωνιάδα της Μικράς Ασίας αποτελεί τον τόπο καταγωγής της οικογένειάς μου από την πλευρά της μητέρας μου. Ως απόγονος τρίτης γενιάς οικογενειών προσφύγων από την Λούπιδα της Ανατολικής Θράκης (από την πλευρά του πατέρα μου) και την Απολλωνιάδα της Μικράς Ασίας (από την πλευρά της μητέρας μου), πάντα με ενδιέφερε να μάθω για τον τόπο καταγωγής των προγόνων μου και τα μέρη τα οποία άφησαν χωρίς τη θέλησή τους. Η πιο ουσιαστική γνωριμία με τις ρίζες μου έγινε με αφορμή μεταπτυχιακές εργασίες στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος Λαογραφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΕΚΠΑ, το οποίο είχα την τύχη να παρακολουθήσω. Μέσα από επιτόπια έρευνα σε κάποιους από τους τόπους μετεγκατάστασης μελών της οικογένειας της μητέρας μου (Πύργοι του νομού Κοζάνης και Περαία του νομού Πέλλας), προφορικές μαρτυρίες, συνύπαρξη με ανθρώπους δεύτερης γενιάς Απολλωνιαδιτών προσφύγων αλλά και βιβλιογραφική και διαδικτυακή αναζήτηση, θα επιχειρήσουμε ένα ταξίδι στον χρόνο, ώστε να γνωρίσουμε την Απολλωνιάδα και τους ανθρώπους που την άφησαν χωρίς τη θέλησή τους.

Ξεκινώντας, θα αναφερθούμε επιγραμματικά στη σημασία της προφορικής ιστορίας και των αφηγήσεων ζωής. Με τον όρο προφορική ιστορία εννοούμε τόσο τη διαδικασία διεξαγωγής και καταγραφής συνεντεύξεων, προκειμένου να συγκεντρώσουμε πληροφο-

ρίες για το παρελθόν, όσο και το προϊόν αυτών των συνεντεύξεων. Στις μέρες μας αποτελεί μια δοκιμασμένη μέθοδο ερευνητικής πρακτικής, τόσο στον χώρο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών όσο και στον χώρο της ιατρικής και της δικαιοσύνης.[1] Η προφορική ιστορία έχει να κάνει με την επαφή και την επικοινωνία με ζώντα ανθρώπινα πλάσματα. Είναι η μέθοδος που δίνει τον λόγο σε όσους δεν έχουν τη δυνατότητα να εκφραστούν και σπάνια ακούγονται.[2] Καθώς τα χρόνια περνούν, και πολλοί από τους πληροφορητές που συνεισφέρουν με τις μαρτυρίες τους στην επιστημονική έρευνα, αναπόφευκτα, φεύγουν από τη ζωή, η εργασία αυτή (όπως και άλλες που βασίζονται στην προφορική ιστορία και στις αφηγήσεις ζωής) μετατρέπεται και σε δικό τους τόπο μνήμης και ξαναζούν, έτσι, μέσα από τις αφηγήσεις τους. Εξάλλου, αυτή είναι η μοίρα των εθνογραφικών και των λαογραφικών κειμένων που απαθανατίζουν, επώνυμα ή όχι, τις μορφές και τα λόγια μελών των ομάδων που ερευνήθηκαν και οι αφηγήσεις τους αποτελούν τεκμήρια της αυτοβιογραφικής, συλλογικής και κοινωνικής τους μνήμης.[3] Σύμφωνα με την Α. Μαντόγλου, οι εμπειρίες και τα γεγονότα που βιώθηκαν, κατά την παιδική και νεανική ηλικία, οδηγούν στον σχηματισμό μακροχρόνιων προσωπικών, κοινωνικών και πολιτικών μνημών.[4]

Οι απαρχές της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα[5] συμπίπτουν με τις καταγραφές λαογράφων, λογοτεχνών, τοπικών λογίων και ξένων εθνογράφων ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα. Αξιοσημείωτη καταγραφή έχουμε από τη Μέλπω Λογοθέτη-Μερλιέ, η οποία, το 1930, άρχισε να συγκεντρώνει προφορικές αφηγήσεις προσφύγων από τη Μικρά Ασία.[6] Η προφορική ιστορία, όπως εξελίχθηκε στη δεκαετία του 1970, δεν είναι απλώς μια τεχνική. Σύμφωνα με τον Paul Thompson, η προφορική ιστορία μπορεί να χρησιμοποιηθεί, αφενός, για να αλλάξει το επίκεντρο της ιστορίας και να ανοίξει νέες

1. Lynn Abrams, *Θεωρία προφορικής ιστορίας*, μτφρ. Λ. Ρινόπουλος, Αθήνα, 2014, σ. 12-13.

2. *Στο ίδιο*, σ. 34-45.

3. Μαρία Θανοπούλου και Μαρίνα Πετρονώτη, «Βιογραφική προσέγγιση: Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρωπολογικής εμπειρίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 64 (1987) 20-42.

4. Άννα Μαντόγλου, *Κοινωνική μνήμη, κοινωνική λήθη. Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*, Αθήνα, 2010, σ. 282.

5. Για την προφορική ιστορία στη Ελλάδα, βλ. Βασιλική Χρυσανθοπούλου, *Τόποι μνήμης στην καστελλοριζιακή μετανάστευση και διασπορά*, Αθήνα, 2022, σ. 102-103.

6. *Στο ίδιο*, σ. 102.

περιοχές μελέτης και, αφετέρου, για να δώσει μια κεντρική θέση στους ανθρώπους, που μέσα από τα δικά τους λόγια έφτιαξαν και βίωσαν ιστορία.[7]

Για τις Μ. Θανοπούλου και Μ. Πετρονώτη, η έρευνα της προφορικής ιστορίας συνδέεται άμεσα με τη βιογραφική προσέγγιση στις κοινωνικές επιστήμες.[8] Η λαϊκή (αυτο) βιογραφία, δηλαδή οι πρωτοπρόσωπες αφηγήσεις ζωής απλών ανθρώπων, έχουν αρχίσει τα τελευταία χρόνια να ενδιαφέρουν τους επιστήμονες και την ελληνική λαογραφία. Αρχικά, οι πανεπιστημιακοί λαογράφοι που ενδιαφέρθηκαν για τις αφηγήσεις ζωής[9] ήταν ο Μιχάλης Μερακλής και η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος. Ο Μ. Μερακλής, ήδη από το 1975, στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, αρχίζει να συγκεντρώνει αυτούσιες λαϊκές –αγροτικής κυρίως προέλευσης– αυτοβιογραφίες. Η Α. Κυριακίδου -Νέστορος, αντιμετώπισε τις αφηγήσεις ζωής ως μέσο σύνδεσης της λαογραφίας με την προφορική ιστορία.[10] Οι συμμετέχοντες φοιτητές στο μεταπτυχιακό σεμινάριό της στη Θεσσαλονίκη[11] ασχολήθηκαν με τη συγκέντρωση αφηγήσεων ζωής τριών γενεών Μικρασιατών προσφύγων, προκειμένου να βρει ο καθένας την οικογενειακή και τοπική παράδοση που φέρει μέσα του[12] και να αναδειχθούν οι τρεις διαφορετικές όψεις της προσφυγικής συνείδησης.[13] *Αφηγήσεις ζωής* άρχισαν να συγκεντρώνονται και στο σημερινό Λαογραφικό Μουσείο και Αρχείο του Τμήματος Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, ήδη από το 1970 και έπειτα.[14] Πλού-

7. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά μελετήματα ΙΙ*, Αθήνα, 1993, σ. 255.

8. Χρυσανθοπούλου, *Τόποι μνήμης*, ό.π., σ. 102.

9. Για τη χρήση αφηγήσεων ζωής και προφορικών μαρτυριών από νεότερους λαογράφους, βλ. Ρέα Κακάμπουρα, *Αφηγήσεις ζωής: Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*, Αθήνα, 2011, σ. 90-103.

10. *Στο ίδιο*, σ. 88, 93.

11. Το μεταπτυχιακό σεμινάριο που διοργάνωνε η Α. Κυριακίδου-Νέστορος, από το 1981 έως το τέλος της ζωής της, είχε τον τίτλο «Λαογραφία και προφορική ιστορία»· Βασιλική Χρυσανθοπούλου, «Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος: Βίος, έργο, καινοτόμες συμβολές στη Λαογραφία», *Λαογραφία* 43 (2017) 458.

12. Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά μελετήματα ΙΙ*, ό.π., σ. 22.

13. «Η πρώτη γενιά σφυρηλάτησε την προσφυγική της συνείδηση μέσα στα πλαίσια της οικονομικής και κοινωνικής αλληλεγγύης για λόγους επιβίωσης. Η δεύτερη, έχοντας αρνητικά βιώματα από τη μειονεκτική θέση του πρόσφυγα στα παιδικά της χρόνια, αυτοπροσδιορίζεται με την ταυτότητα του Έλληνα περισσότερο παρά του πρόσφυγα. Και η τρίτη γενιά επιστρέφει στην ταυτότητα του πρόσφυγα, αλλά αυτή τη φορά με την περηφάνια που δίνει η αίσθηση της ιδιαιτερότητας της μικρασιατικής παράδοσης»· Κακάμπουρα, *Αφηγήσεις ζωής*, ό.π., σ. 94.

14. Το σημερινό Λαογραφικό Μουσείο και Αρχείο του Τμήματος Φιλολογίας του ΕΚΠΑ ιδρύθηκε αρχικά ως «Λαογραφικό Σπουδαστήριο μετά Προσηρτημένης Λαογραφικής

σιο αρχείο αφηγήσεων ζωής υπάρχει και στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, με την επιστημονική φροντίδα αρχικά των Μιχάλη Γ. Μερακλή και Μηνά Α. Αλεξιάδη και έπειτα της Ρέας Κακάμπουρα.

Όσον αφορά την αξιοπιστία του κειμένου, ο Μανόλης Βαρβούνης επισημαίνει ότι δεν πρέπει να τίθεται σε ατομική βάση, καθώς συνδέεται με τη λεγόμενη «κοινωνική μνήμη» και πως «ως συνδυασμός μνήμης και ταυτότητας καθορίζει τελικά την ιδεολογία και την πρακτική του συγγραφέα».[15]

Για την Κυριακίδου-Νέστορος, ο χρόνος της προφορικής ιστορίας είναι ο χρόνος της μνήμης. Η μνήμη για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες γίνεται ο αποφασιστικός κρίκος για να ανασυγκροτήσουν τη ζωή και την ταυτότητά τους. Για τους πιο πολλούς Μικρασιάτες η μνήμη έφτασε να αποτελεί τη μοναδική τους περιουσία. Αυτή τους βοήθησε να επιβιώσουν στο χάος των νέων συνθηκών, αντλώντας δύναμη από τις μνήμες του παρελθόντος.[16] Ο χώρος, από την άλλη, ως υλική πραγματικότητα που διαρκεί στον χρόνο, διαιωνίζει τη μνήμη των μελών μιας κοινότητας και συνιστά τον ορατό δεσμό του παρόντος με το παρελθόν.[17] Ενδιαφέρον ως προς αυτό παρουσιάζει το γεγονός ότι πολλοί Μικρασιάτες πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη νέα πατρίδα έδωσαν στα νέα μέρη το όνομα της παλιάς τους περιοχής (λ.χ. Νέα Αρτάκη) και έμειναν σε τοποθεσίες που τους θύμιζαν τα μέρη που τόσο ξαφνικά άφησαν. Ειδικότερα, στα μέρη πολλών πληροφορητών μας υπάρχει λίμνη (Βεγορίτιδα) πράγμα που έκανε την παλαιότερη γενιά Μικρασιατών προσφύγων να επιλέξουν αυτό το μέρος σαν νέα τους πατρίδα, καθώς

Συλλογής» από τον Γ. Σπυριδάκη και με κυβερνητικό διάταγμα που δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* τχ. Α΄, αρ. 49, 14.4.1972· Βασιλική Χρυσανθοπούλου, «Φοιτητικές συλλογές λαογραφικού υλικού στο Λαογραφικό Μουσείο και Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών: Συνέχεια και αλλαγή στη λαογραφική θεωρία και μεθοδολογία», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 35-36 Α΄ (2014-2019) 259-261. Στις μέρες μας το ΛΜΑ λειτουργεί υπό τη διεύθυνση της Μ. Καπλάνογλου.

15. Κακάμπουρα, *Αφηγήσεις ζωής*, ό.π., σ. 92.

16. Renèe Hirschon-Φιλιππάκη, «Μνήμη και ταυτότητα. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς», *Ευθύμιος* Παπαταξιάρχης και Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, 1993, σ. 331-332.

17. Κωνσταντίνα Μπάδα και Ευαγγελία Ματσούκη, «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους», Κατερίνα Κορρέ-Ζωγράφου και Γεώργιος Κούζας (επιμ.), *Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού των νεώτερων χρόνων στα ελληνικά πανεπιστήμια. Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου, Αθήνα 7-8 Μαΐου 2007*, Αθήνα, 2010, σ. 385.

ο χώρος και το τοπίο τούς θύμιζε την Απολλωνιάδα, την παραλίμνια πόλη από την οποία ξεριζώθηκαν. Το ίδιο συνέβη και με πολλούς Απολλωνιαδίτες που εγκαταστάθηκαν στην Καστοριά.

Η Απολλωνιάδα της Μικράς Ασίας

Η Απολλωνιάδα (Απολλωνιά, τουρκ. Apolyont ή Gölyazı) βρίσκεται στα δυτικά της Προύσας, σε απόσταση περίπου 30 χιλιομέτρων από αυτήν και νότια της Θάλασσας του Μαρμαρά. Η Απολλωνιάδα (Απολλωνιά) αρχικά ήταν αποικία των Μιλησίων, οι οποίοι ήρθαν κατά τον πρώτο αποικισμό από την περιοχή της Αττικής. Η πόλη ιδρύθηκε περίπου το 650 π.Χ. Την αναφέρει πρώτος ο Στράβων (66 π.Χ. - 24 μ.Χ.) ως «Απολλωνία επί Ρυνδάκω», λόγω του ποταμού Ρύνδακου, ο οποίος συνδέεται με τη λίμνη Απολλωνία και εκβάλλει στη Θάλασσα του Μαρμαρά. Για το όνομα της πόλης η επικρατέστερη εκδοχή είναι ότι πήρε το όνομά της από τον θεό Απόλλωνα. Στην αρχαία Ελλάδα, μάλιστα, υπήρχαν περισσότερες από σαράντα πόλεις που έφεραν το όνομα Απολλωνία,[18] δεδομένου ότι ο Απόλλων ήταν ο προστάτης των αποικιών.[19] Η Απολλωνιάδα υπήρξε περιοχή με πλούσια ιστορία και λαμπρό παρελθόν, τόσο στα αρχαία χρόνια και τα βυζαντινά, αλλά και κατά την Τουρκοκρατία. Η Απολλωνία «επί Ρυνδάκω» είναι κατάσπαρτη και αυτή, όπως όλη η Μικρά Ασία και Θράκη, από αρχαιολογικούς θησαυρούς. Η αρχαία πόλη είχε την ακρόπολή της, τμήματα της οποίας σώζονται έως τις μέρες μας. Στην πρώτη από τις δύο χερσονήσους της Απολλωνιάδας βρέθηκαν ψηφιδωτά, λάρνακες, καλύμματα λαρνάκων, τεφροδόχοι, δακρυδόχοι και πολλά δοχεία από πηλό και γυαλί. Από την αρχαία περίοδο βρέθηκαν και δύο χρυσά νομίσματα, τα οποία στο πίσω μέρος έφεραν την επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΠΟΛΛΩΝ, τα οποία φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.[20] Επίσης, κατά την εποχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου την περιοχή επισκέπτονταν Γάλλοι αρχαιολόγοι, κάνοντας γνωστό στους Έλληνες κατοίκους ότι «ο

18. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι υπήρξαν πολλές πόλεις με το όνομα Απολλωνία, σε περιοχές όπως Βόρεια Θράκη, Σικελία, Ναύπακτος, κοντά στις εκβολές του Αώου, Εύξεινος Πόντος (αργότερα Σωζόπολη), Χαλκιδική (Νέα Απολλωνία), Κρήτη, Κυρήνη, Σμύρνη κ.α.· Ευστράτιος Κατζαφέρης, *Απολλωνιάς (Από της ιδρύσεώς της)*, Θεσσαλονίκη, 1989, σ. 66-67.

19. Σοφία Μπουτσιάδου-Καρολίδου, *Από την Απολλωνιάδα στην Καστοριά*, Καστοριά, 2010, σ. 17.

20. Το γεγονός ότι βρέθηκαν χρυσά νομίσματα στην περιοχή μάς επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι η Απολλωνιάδα διέθετε δικό της νομισματοκοπείο· *στο ίδιο*, σ. 18.

τόπος σας έχει αρχαία ανεκτίμητης αξίας που βρίσκονται στα σπλάχνα της γης σας». Δύο πολύ σημαντικά αγάλματα από την περιοχή βρίσκονται στο Μουσείο του Λούβρου. Το ένα παριστάνει τη θεά Αφροδίτη και το άλλο ένα κοριτσάκι ύψους περίπου 80 εκατοστών, με χωρίστρα στα μαλλιά, που φορά χιτώνα και ακουμπά τα χέρια στα γόνατα.[21] Πρόσφυγες και αυτά, όπως οι κάτοικοι της Απολλωνιάδας.

Σύμφωνα με τον Διόδωρο Σικελιώτη, η περιοχή γνώρισε μεγάλη δόξα όταν πέρασε από εκεί ο Μέγας Αλέξανδρος. Μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, την ελληνιστική εποχή, η Απολλωνιάδα υπάγεται στο βασίλειο της Περγάμου[22] και φτάνει στο απόγειο της λαμπρότητάς της. Η περιοχή της Απολλωνιάδας ακμάζει επίσης και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, καθώς οι Ρωμαίοι σεβάστηκαν την ελληνική γλώσσα και τον πολιτισμό της πόλης,[23] διότι λόγω του κάστρου της η Απολλωνιάδα εθεωρείτο στήριγμα για τους Ρωμαίους στον πόλεμό τους κατά του Μιθριδάτη.[24] Ο χριστιανισμός κηρύχθηκε στην Απολλωνιάδα από τον Απόστολο Ανδρέα και εκεί μαρτύρησε πλήθος αγίων, μεταξύ των οποίων ο Βιθυνός μάρτυς Θύρσος, το 250 μ.Χ.[25] Κατά τη βυζαντινή περίοδο, τα νησιά στη λίμνη αποτέλεσαν τόπο μοναχισμού, όπου παρήχθη σπουδαίο συγγραφικό και πνευματικό έργο. Από τη Μονή του Αγίου Κωνσταντίνου πέρασε και ο υπέρμαχος των εικόνων Θεόδωρος Στουδίτης (826 μ.Χ.) Τόσο κατά τη βυζαντινή περίοδο όσο και κατά την Τουρκοκρατία, πολλοί κάτοικοι της Απολλωνιάδας ασχολούνταν με τη ναυτιλία. Με μεγάλα πλοία, τα λεγόμενα τομπάζια, ταξίδευαν και σε μέρη εκτός της Προποντίδας, όπως στο Αιγαίο, τη Μεσόγειο, την Κύπρο, την Κρήτη, τη Μαύρη Θάλασσα, την Κωνστάντζα, την Οδησσό και τη Σεβαστούπολη.[26] Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, οι

21. *Στο ίδιο*, σ. 16-20.

22. Το βασίλειο της Περγάμου γνώρισε μεγάλες δόξες με τους διαδόχους του Μεγάλου Αλεξάνδρου Λυσίμαχο, Άτταλο Α΄ και Άτταλο Β΄. Ο Άτταλος Α΄, εκτός από τις στοές που ιδρύει στην Αθήνα και στην Αττάλεια της Λυκίας, ιδρύει και την περίφημη βιβλιοθήκη της Περγάμου, που αριθμούσε 200.000 περγαμηνές. Γνωστά είναι επίσης το θέατρό της, η αγορά, το Ασκληπιείο της και ο βωμός του Δία και της Αθηνάς, ο οποίος βρίσκεται σήμερα στο μουσείο του Βερολίνου· *στο ίδιο*, σ. 20.

23. Ενδεικτικά, επιγραφή που βρέθηκε σε πύργο αναφέρει: «ΚΑΙΣΑΡ ΤΡΑΪΑΝΟΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ ΥΙΟΣ ΘΕΟΥ ΑΝΕΘΗΚΕ ΤΗ ΠΟΛΗ»· *στο ίδιο*, σ. 21.

24. Κατζαφέρης, *Απολλωνιάς*, ό.π., σ. 10, 17.

25. Γεώργιος Κοτζαερίδης, *Εκκλησιαστική περιφέρεια Απολλωνιάδος Προύσας*, Λεβαία Φλωρίνης, 1999, σ. 9.

26. Κατζαφέρης, *Απολλωνιάς*, ό.π., σ. 28.

Τούρκοι μόλις κυρίευσαν τη Βιθυνία κατέσφαξαν ή εξισλάμισαν τους κατοίκους των γύρω χωριών. Από το 1330 που κατέλαβαν την Προύσα οι Οθωμανοί και διεκόπη κάθε επικοινωνία με τον υπόλοιπο κόσμο, η Απολλωνιάδα αποτέλεσε τον πνευματικό φάρο των ελληνικών χωριών της περιοχής, με τη μεταφορά εκεί δασκάλων και ιερέων. Επίσης, πολλοί νέοι από τα γύρω μέρη εκπαιδεύονταν στα διδακτήρια της Απολλωνιάδας. Στους Απολλωνιαδίτες φέρθηκαν οι Τούρκοι ευνοϊκότερα, γιατί τους θεωρούσαν έμπειρους ναυτικούς και με τα πλοιάριά τους, τα ονομαστά τομπάζια, τους ήταν χρήσιμοι. Ωστόσο, και εδώ, μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης πολλοί κάτοικοι σφαγιάσθηκαν από τους Τούρκους και ο πληθυσμός μειώθηκε αρκετά, αλλά σιγά-σιγά με τα χρόνια άρχισε πάλι να αυξάνει. Κατά την έναρξη της ελληνικής επανάστασης του 1821, με τα πλοία της η Απολλωνιάδα ενίσχυσε τον στόλο των Ψαρών, της Ύδρας και των Σπετσών και παρείχε βοήθεια στη Φιλική Εταιρεία, με τραγικές όμως συνέπειες για τους κατοίκους της.[27] Πριν τον ξεριζωμό η επισκοπή της Απολλωνιάδας αποτελούνταν από 24 χωριά, με συνολικό πληθυσμό περίπου τα 25.000 άτομα κατά το έτος 1913. Το μεγαλύτερο χωριό της επισκοπής ήταν αυτό της Απολλωνιάδας, με 3.500 χιλιάδες κατοίκους, από τους οποίους το 70% ήταν Έλληνες.[28] Πριν την ανταλλαγή των πληθυσμών η πόλη χωριζόταν σε δέκα διαμερίσματα.[29] Επίσης, υπήρχαν τέσσερις εκκλησίες: Του Αγίου Γεωργίου, που ήταν και η μητρόπολη, των Ταξιαρχών, του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου και του Αγίου Παντελεήμονος. Το 1900 μέρος της πόλης καταστράφηκε από πυρκαγιά, αλλά αργότερα ανοικοδομήθηκε.[30]

Η πόλη είναι χτισμένη πάνω σε μια νησίδα μέσα στη λίμνη (λίμνη Απολλωνία ή Αρτυνία), η οποία συνδέεται με τη στεριά μέσω μιας γέφυρας. Τα παλαιότερα χρόνια, όταν φούσκωναν τα νερά, σκεπαζόταν η γέφυρα και η συγκοινωνία γινόταν με καΐκια.[31] Μέσα στη λίμνη, εκτός από την Απολλωνιάδα, υπάρχουν διάσπαρτα τρία μεγάλα νησιά, των

27. *Στο ίδιο*, σ. 119, 120.

28. *Στο ίδιο*, σ. 41, 42.

29. Η οικογένεια του προπάππου μου ζούσε στο 6ο διαμέρισμα (Κοσμάς Στρατής, άτομα 4). Η απογραφή αυτή έγινε στη Νάουσα, το έτος 1970, από πενταμελή επιτροπή. Για τα ονόματα των κατοίκων ανά διαμέρισμα, καθώς και τα ονόματα της πενταμελούς επιτροπής κατά την απογραφή, βλ. *στο ίδιο*, σ. 121- 139 και Μπουτσιάδου-Καρολίδου, *Από την Απολλωνιάδα στην Καστοριά*, ό.π., σ. 240-257.

30. Κοτζαερίδης, *Εκκλησιαστική περιφέρεια Απολλωνιάδος*, ό.π, σ. 8-9.

31. *Στο ίδιο*, σ. 8.

Αγίων Θεοδώρων (Χαλίλ Μπέη), του Αγίου Κωνσταντίνου και του Σπαή (Τερζόγλου).[32] Άλλα μικρότερα νησιά είναι το Κιπόδι και του προφήτη Δανιήλ (Άι-Δανίλη).[33] Τα περισσότερα από αυτά τα νησιά ήταν πολύ εύφορα[34] και στα τρία μεγαλύτερα δημιουργήθηκαν, στα χρόνια των πρώτων Βυζαντινών αυτοκρατόρων, σπουδαίες μονές και μετόχια. Σ' αυτό συνετέλεσε και ο Βιθυνικός Όλυμπος, που βρίσκεται στο τέλος της λίμνης και αποτέλεσε το Άγιο Όρος της Μικράς Ασίας και τόπο ασκητών. Στις μονές αυτές οι μοναχοί μελετούσαν, έγραφαν και αντέγραφαν αρχαία ελληνικά κείμενα, βίους αγίων και θρησκευτικά βιβλία. Από αυτές τις μονές σώζονται ερείπια ναών και αγιασμάτων, κελιών, αποθηκών, ακόμα και ταρσανάδων, στους οποίους κατασκευάζονταν πλοιάρια και εξασφαλιζόταν η μετακίνηση των μοναχών. Στη Μονή του Αγίου Κωνσταντίνου υπήρχε πλούσια βιβλιοθήκη, με αναρίθμητα χειρόγραφα, πολλά από τα οποία καταστράφηκαν κατά την πτώση της Απολλωνιάδας στους Τούρκους, το 1326.[35] Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία της συγγένισσάς μου Ελένης Καρυδοπούλου, γεννηθείσας το 1940 στην Περαία Πέλλας, και σύμφωνα με μαρτυρίες συγγενών μας που ήρθαν από την Απολλωνιάδα, πριν την ανταλλαγή των πληθυσμών οι Απολλωνιαδίτες έκαναν μεγάλο πανηγύρι στον Άγιο Κωνσταντίνο. Μας είπε χαρακτηριστικά η θεία Ελένη:

> Εγώ πήγα εκδρομή στα μέρη μας εκεί περίπου το 2010 και είδα τον Άγιο Κωνσταντίνο. Στην εκδρομή ήταν κι άλλοι άνθρωποι με καταγωγή από εκείνα τα μέρη. Μας έβαλε ένας Τούρκος στη βάρκα και πήγαμε σ' αυτό το νησάκι με τον Άγιο Κωνσταντίνο. Οι δικοί μας μάς λέγανε ότι εκεί κάνανε το μεγαλύτερο πανηγύρι και γλεντούσανε. Κάθε χρόνο, έλεγε ο μπαμπάς μου, πηγαίνανε εκεί. Κάνανε όργανα και ψήνανε και τρώγανε. Αλλά τώρα οι Τούρκοι το ρημάξανε. Ήταν μες στα χόρτα. Το πηγάδι που έλεγαν με το αγίασμα υπήρχε, αλλά φοβηθήκαμε να πάρουμε αγιασμό γιατί είχε τσαλιά και χόρτα. Το εκκλησάκι το είχανε χαλασμένο οι Τούρκοι. Και μας έλεγε ο Τούρκος ότι το χάλασαν οι Τούρκοι γιατί οι γκιαούρηδες έκρυψαν λίρες. Από το ιερό πήρα χώμα κι έφερα και το έριξα στα κόκαλα

32. Η νήσος Τερζόγλου έχει τριγωνικό σχήμα. Στο νησί υπήρχε δεξαμενή και κήπος με μουριές και πολλά καρποφόρα δέντρα. Επίσης, στη νότια πλευρά και δίπλα στη λίμνη υπήρχε αγίασμα που, σύμφωνα με την παράδοση, θεράπευε την ψώρα (*ψωραγιάσματα*)· Κατζαφέρης, *Απολλωνιάς*, ό.π., σ. 21.

33. *Στο ίδιο*, σ. 18-21.

34. Στα περισσότερα νησιά υπήρχαν άφθονα ελαιόδεντρα. Στο νησί, μάλιστα, του Αγίου Κωνσταντίνου τα ελαιόδεντρα ανέρχονταν σε 3.000.

35. Μπουτσιάδου-Καρολίδου, *Από την Απολλωνιάδα στην Καστοριά*, ό.π., σ. 22.

> του μπαμπά μου. Το πήγα στο τάφο του και του λέω: «Απ' την πατρίδα σου είναι αυτό το χώμα».

Κύρια απασχόληση των κατοίκων, εκτός από τη ναυτιλία, ήταν η αλιεία. Η λίμνη ήταν πλούσια σε γουλιανούς, τούρνες, χέλια και καραβίδες. Ακόμα και σήμερα οι Απολλωνιαδίτες Τούρκοι που μένουν εκεί είναι φημισμένοι ψαράδες.[36] Παραθέτω:

> Εδώ στα Κότσανα [Περαία Πέλλας] είμαστε όλοι Μικρασιάτες. Όταν ήρθαν οι γονείς μου στα Κότσανα νερό δεν είχανε να πιούμε. Φέρναν νερό με τα γαϊδούρια από τη λίμνη. Ήταν τουρκοχώρι. Ήταν κάτι παλιόσπιτα. Οι δικοί μας δεν ήξεραν να θερίζουν με δρεπάνια. Ούτε να σπέρνουν ήξεραν. Εδώ έμαθαν. Γιατί εκεί ήταν με την ψαρική.

Χαρακτηριστική είναι η συνομιλία που μου μετέφερε η ξαδέλφη της μαμάς μου Ελένη Καρυδοπούλου, μεταξύ του παππού μου Νικόλα Κοσμά με τον παππού της Στρατή Κάρυδα, που δείχνει το δέσιμο των κατοίκων με τη λίμνη και τον τόπο που άφησαν:

> – Α μπάμνα,[37] Στρατή, στην Απολλωνιάδα.
> – Α μπάμνα, Νικολάκη. Α μπάμνα στην Απολλωνιάδα να φάμε τα ψαρούδια τα βακούδια38 κι ας πεθάνουμε, μπρε. Να μην έρτουμε εδώ πέρα.

Επίσης, σύμφωνα με την προγιαγιά μου, Μελάνθη Κοσμά, όταν ήθελαν να πιάσουν γρήγορα και να φάνε ψάρια στην Απολλωνιάδα, έριχναν στα νερά της λίμνης ένα κόσκινο που μέσα του έβαζαν πίτουρα για δόλωμα. Έτσι έπιαναν πιο γρήγορα τα ψάρια.[39] Η αγάπη της γιαγιάς και του παππού (γονέων της μητέρας μου) για τα ψάρια ήταν μεγάλη. Η γιαγιά ήξερε πολλούς τρόπους να τα μαγειρεύει (τηγανητά, πλακί, όξινο) αλλά ήξερε και να τα συντηρεί παστώνοντάς τα. Στον νέο τόπο που εγκαταστάθηκαν η επαφή τους με τα ψάρια και τα ιδιαίτερα φαγητά που έφτιαχναν με αυτά δεν χάθηκε, καθώς

36. Κοτζαερίδης, *Εκκλησιαστική περιφέρεια Απολλωνιάδος*, ό.π., σ. 9.

37. «Α μπάμνα» στο γλωσσικό ιδίωμα της Απολλωνιάδας σημαίνει «Να πάμε».

38. Βακούδια είναι τα μικρά ψάρια της λίμνης που ψάρευαν κι έτρωγαν στην Απολλωνιάδα.

39.Αντωνία Μετέτη, «Οι μνήμες από την Απολλωνιάδα της Μ. Ασίας ως γέφυρα προσαρμογής στον νέο τόπο εγκατάστασης», Ευάγγελος Αυδίκος και Βασιλική Κοζιού-Κολοφωτιά (επιμ.), *Πρόσφυγες, από τη Μικρασιατική Καταστροφή ως τις μέρες μας, Πρακτικά 8ου Πανελληνίου Συνεδρίου Κέντρου Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Ο Απόλλων» Καρδίτσας - Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Καρδίτσα 16-18 Σεπτεμβρίου 2022*, Καρδίτσα 2022, σ. 425.

εγκαταστάθηκαν σε μέρος που είχε κοντά μια πλούσια σε ψάρια λίμνη (Βεγορίτιδα), ειδικά τα παλαιότερα χρόνια.

Το ότι πολλοί κάτοικοι στην Απολλωνιάδα ασχολούνταν με την αλιεία[40] σχετιζόταν με το γεγονός ότι ο οικισμός βρίσκεται κοντά τόσο σε λίμνη (Απολλωνία ή Αρτυνία) όσο και σε θάλασσα (Θάλασσα του Μαρμαρά). Αφού αλίευαν τα ψάρια, με ειδικά ποταμόπλοια, τις μαούνες, πήγαιναν μέσω του Ρυνδάκου ποταμού στη Θάλασσα του Μαρμαρά και από εκεί, με άλλα πλοία, περνούσαν απέναντι στην Κωνσταντινούπολη.[41]

Σύμφωνα με μαρτυρίες συγγενών μου, που έχουν καταγωγή από την Απολλωνιάδα της Μ. Ασίας, οι άνθρωποι στην Απολλωνιάδα ασχολούνταν και με τη σηροτροφία. Οι Απολλωνιάτες είχαν ένα σημαντικό εισόδημα από την εποχική εκτροφή των κουκουλιών, τα οποία έφταναν τις 200.000 οκάδες και τρέφονταν από μουριές που υπήρχαν σε κτήματα βόρεια και νοτιοανατολικά της λίμνης. Επίσης, μουριές υπήρχαν και στην πρώτη χερσόνησο.[42] Στα σπίτια είχαν ιδιαίτερο χώρο για τα κουκούλια, που τα φρόντιζαν οι γυναίκες: «Όταν πήγαμε εκδρομή στην Απολλωνιάδα είδαμε και τα σπίτια των γονιών μας, αλλά δεν μπορέσαμε να τα γνωρίσουμε. Οι γονείς μας μάς έλεγαν πως τα είχαν χτίσει καινούρια, διώροφα, και ότι δεν πρόλαβαν να τα χαρούν. Κάνανε κουκούλια πάνω. Το πάτωμα το είχανε αεράτο».

Μνήμες Απολλωνιαδιτών προσφύγων πρώτης και δεύτερης γενιάς

> ...Ο μπάρμπας μου, ο Δημήτρης, έλεγε και ξανάλεγε για την πατρίδα, την Απολλωνιάδα, ένα χωριό κοντά στην Προύσα. Μιλούσε για τη ζωή τους πέρα μακριά, εκεί που γεννήθηκαν... Η γιαλός[43] είχε πολλά ψάρια: μικρά, μεγάλα και διάφορα. Τούρνες, βακούδια,

40. Σύμφωνα με μαρτυρίες της μητέρας μου, Ελισώς Κοσμά-Μεντέτη, η οικογένεια του μπαμπά της Νίκου Κοσμά είχε δικά της καΐκια και ασχολούνταν με την αλιεία.

41. Προφορική μαρτυρία.

42. «Κατά την εαρινήν περίοδον και δη κατά την εκτροφήν των κουκουλίων και κατά την τελευταίαν 10ήμερον ηλικίαν ο επισκέπτης αν ελάμβανε τον κόπον και ανέβαινε τον λόφον του νεκροταφείου θα έβλεπε κίνησην των πλοιαρίων 200 και 300 ομού μεταφερόντων πρωίαν και εσπερινάς ώρας μωρεόφυλλα άτινα απλείστως κατεβροχθίζοντο υπό των ευλογημένων μεταξοσκωλήκων. Μετά το πέρας της εκτροφής και της πωλήσεως του χρυσοφόρου τούτου προϊόντος, η πλειονότης των κατοίκων επεδίδετο εις την αλιείαν, χρησιμοποιουμένων των πλοιαρίων των μεταφερόντων τα μωρεόφυλλα»· Κατζαφέρης, *Απολλωνιάς*, ό.π., σ. 27-28.

43. Στο απολλωνιαδίτικο ιδίωμα συνηθίζεται σε πολλά αρσενικά ουσιαστικά να βάζουν θηλυκό άρθρο.

τσαπακούδια, ασπρόψαρα και καραβίδες. Μεγάλες καραβίδες, ίσαμε μιαν αβουτσιά[44]. Είχε τόσα πολλά ψάρια, που τα πάστωναν σε βαρέλια και τα πουλούσαν στης πόλης τα τσαρσιά. Αφού και τώρα που μιλούμε, έλεγε βρέσκε[45] ξύλινο βαρέλι στην Κατράνιτσα[46] που γράφτει ψάρια Απολλωνιάδος... Ήρθε ο καιρός να πάω στο σχολείο...Ήταν η πρώτη μέρα που θ' αντίκρυζα τη δασκάλα στην πρώτη τάξη Δημοτικού. Στην αίθουσα δίπλα στον πίνακα ένας πελώριος, πολύχρωμος χάρτης σκέπαζε τον τοίχο... Ήθελα να βρω πού είναι αυτή η ξακουστή πατρίδα της γιαγιάς μου και του μπάρμπα μου... Άδικα ανεβοκατέβαιναν τα μάτια μου στον πελώριο εκείνο χάρτη. Έψαχνα να βρω την Προύσα, τη Σμύρνη, την Πέργαμο, την Πόλη, το Τσανάκαλε... Όλες τούτες οι πατρίδες πού είναι; αναρωτιόμουνα. Θα ξέχασαν ως φαίνεται να τις γράψουν! Κι αυτή η δασκάλα ούτε κάτι τις; Ούτε μια κουβέντα για τη λίμνη, που είχε καταμεσής νησάκια με εκκλησιές και χτήματα με καρποφόρα δέντρα; Ούτε λόγο για τις βάρκες και τις κουτούκες με τα πανιά, για δίχτυα, για ψάρια και νταούλια;[47] Αμ, τις καραβίδες πού τις πας; Τόσο μεγάλες, ίσαμε μιαν αβουτσιά και να μην τις ξέρει η δασκάλα; Μ' έτρωγε η απορία. Τα κουκούλια; Ούτε κι αυτά; Εκείνα τ' αχόρταγα σκουλήκια που έμοιαζαν με κάμπιες, και βίρα[48] τα τάιζαν μουρόφυλλα και τα κανάκευαν σαν τα μωρά παιδιά! «Ο θείος θα ήξερε πιο πολλά γράμματα» σκέφτηκα. «Αλλά πώς; Πώς δεν τα ήξερε όλα αυτά, κοτζάμ δασκάλα;»[49]

Στη συνέχεια, ο Πολίτης Ντουμπάρατζης μάς αναφέρει πώς βίωσαν οι Έλληνες κάτοικοι της Απολλωνιάδας τον ξεριζωμό, μέσα από τη μαρτυρία του πατέρα του και άλλων συγγενών του που γεννήθηκαν σε εκείνα τα μέρη.

...Στο χωριό του πατέρα μου, την Απολλωνιάδα, εκείνο το απόγευμα του Αυγούστου δε διέφερε σε τίποτα από τα άλλα απογεύματα, για τον οχτάχρονο Σταυρή και τ' άλλα παιδιά. Αντίκρυ από το σπίτι τους, στην ανοιχτωσιά, έπαιζαν ανέμελα τις «αμάδες» και τα «φουντουράκια»... Για τους μεγάλους, όμως, τα χαμπέρια ήταν άσκημα. «Θα μας

44. Αβουτσιά: χούφτα.

45. Βρέσκε: βρέθηκε.

46. Κατράνιτσα: Πύργοι νομού Κοζάνης. Χωριό διπλανό με την Περαία Πέλλας (Κότσανα), στο οποίο εγκαταστάθηκαν επίσης Μικρασιάτες πρόσφυγες από την Απολλωνιάδα. Εκεί εγκαταστάθηκε και η οικογένεια της μητέρας μου.

47. Νταούλια: στρογγυλά δίχτυα για μεγάλα ψάρια.

48. Βίρα: συνεχώς.

49. Αφήγηση ζωής Πολίτη Ντουμπάρατζη· βλ. Πολίτης Ντουμπάρατζης, *Αλησμόνητες μνήμες*, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 37-42.

> σκώσουνε» σιγοψιθύριζαν μεταξύ τους, ενώ οι χωριανοί τους, οι Τούρκοι, τους ψευτοπαρηγορούσαν λέγοντας πως αυτό δεν επρόκειτο να συμβεί. Εκείνο το βράδυ μαζεύτηκαν στην εκκλησιά του Αϊ-Γιώργη, που ήταν εκεί δίπλα στο σπίτι, κι έκαναν παράκληση όλη τη νύχτα για να βοηθήσει ο Άγιος μη γίνει το κακό.[50]

Σύμφωνα με μαρτυρίες,[51] όταν τελικά αποφασίστηκε ο ξεριζωμός, οι Έλληνες της Απολλωνιάδας έφυγαν άρον άρον με καΐκια, μέσω του Ρυνδάκου ποταμού, που ενώνεται με τη λίμνη της Απολλωνιάδας, και έφτασαν στο Μπουγάζι, στο σημείο που συναντά ο Ρύνδακος τη Θάλασσα του Μαρμαρά. Από κει, με τα ίδια ή μεγαλύτερα πλοία, περνούσαν απέναντι, στην Ανατολική Θράκη. Πολλοί επίσης, που δεν έβρισκαν θέση σε κάποιο καΐκι, πήγαιναν οδικώς στο Μπουγάζι με κάρα ή ακόμα και με τα πόδια, προκειμένου να σωθούν από τη μανία του τουρκικού στρατού. Ο πατέρας του Πολίτη Ντουμπάρατζη μετέφερε τα εξής στον γιο του, για το πώς βίωσε τον ξεριζωμό:

> Φορτώσαμε ό,τι μπορούσαμε στην κουτούκα του νταή[52] του Θαλασσινού και μαζί με άλλοι χωριανοί βγήκαμε απ' το ποτάμι [Ρύνδακος] στη θάλασσα, και από 'κει στη Σηλυβρία. Με αραμπάδες και πεζοπορία εφτάξαμε στην Αλεξανδρούπολη. Ύστερις μας πήγανε στο λιμάνι στην Καβάλα και από κει μας έφεραν με το βαπόρι στο λιμάνι στη Σαλονίκη. Εκεί μας έβαλαν σε αποθήκες και μας απολύμαναν. Ο κόσμος ήταν πολύς, που ο ένας πατούσε τον άλλονα. Μας έβαλαν καραντίνα. Απ' εκεί μας πήγανε στο συνοικισμό της Σταυρούπολης, στο Λεμπέτ. Σε κάτι μεγάλες στρατιωτικές αποθήκες από λαμαρίνα. Ήτανε του γαλλικού στρατού... Οι αρρώστιες ήτανε πολλές. Νταλάκι. Πρήζουνταν οι κοιλιές και πέθνισκε ο κόσμος. Κάθε πρωί περνούσε γιατρός. Έμπαινε εκεί που κοιμούμασταν. «Τι έχουμε εδώ το λοιπόν;» ρωτούσε και μας έδινε από ένα χάπι. Κινίνο το έλεαν... Ύστερις εφύγαμε και πήγαμε για καλύτερο κλίμα στα «Μπεσίκια», στη Μικρή Βόλβη του Λαγκαδά. Θυμούμαι πήγαμε με το τρενάκι και μετά περάσαμε τη λίμνη με τη βάρκα. Εκεί εθάψαμε τον παππού και τη γιαγιά μου. Μέσα σε δυο χρόνια παραχώσαμε τρεις νομάτοι μόν' απ' τη φαμίλια μας. Γυρίσαμε ξανά πίσω στη Σταυρούπολη γιατί εκεί είχε πολλά κουνούπια και το νταλάκι θέριζε τους ανθρώπους. Αφού εκάτσαμε δυο τρία

50. *Στο ίδιο*, σ. 86.

51. Μαρτυρίες για την ώρα του ξεριζωμού από την Απολλωνιάδα βλ. σε Μπουτσιάδου-Καρολίδου, *Από την Απολλωνιάδα στην Καστοριά*, ό.π., Ντουμπάρατζης, *Αλησμόνητες μνήμες*, ό.π., καθώς και Μετέτη, «Οι μνήμες από την Απολλωνιάδα...», ό.π., σ. 421-436.

52. Νταή: θείου.

χρόνια στο Λεμπέτ, μας μήνυσε η άμια[53] μου η Αρχοντή που έμνησκε στα Κότσανα μαζί με το Λεμονίδη, κι ήρταμε εδώ. Το κλίμα εκεί στη Σαλονίκη δε μας έσκωνε.[54]

Η μητέρα μου, Ελισώ Κοσμά-Μεντέτη, πρόσφυγας δεύτερης γενιάς, μου ανέφερε, μεταξύ άλλων, και τα εξής:

Οι γονείς μου ήταν από την Απολλωνιάδα. Ο μπαμπάς μου, ο Νίκος Κοσμάς, γεννήθηκε εκεί το 1906. Ήρθε εδώ παλικάρι. Εκεί ασχολιόντουσαν με την ψαρική. Η οικογένεια του μπαμπά μου είχε και δικά της καΐκια. Ο μπαμπάς μου ήξερε γράμματα πολλά. Ήταν καλός μαθητής και ήξερε να ψέλνει ωραία. Όταν ήρθε στην Ελλάδα [16 ετών] μιλούσε ελληνικά, τουρκικά και γαλλικά. Εκεί στην Απολλωνιάδα μάθαιναν και γαλλικά. Παντρεύτηκε εδώ στην Ελλάδα περίπου το 1930 με τη Δέσποινα Βερβέρη που επίσης ήταν από την Απολλωνιάδα. Η μαμά μου γεννήθηκε εκεί το 1916. Ορφάνεψε πολύ νωρίς από πατέρα. Η μαμά της, η γιαγιά η Αναστασιά, χήρεψε 27 χρονών. Μεγάλωσε μόνη της τρία παιδιά. Από την Απολλωνιάδα η μαμά μου όταν ήρθαν ήταν μικρό κοριτσάκι. Στα Κότσανα μεγάλωσε. Όταν παντρεύτηκαν με τον μπαμπά μου έφτιαξαν σπίτι στους Πύργους, στο μαχαλά των Κοσμάδων. Εκεί ζούσαν όλοι οι συγγενείς του μπαμπά μου που ήρθαν από την Απολλωνιάδα και είχαν το ίδιο επίθετο [Κοσμά]. Η μαμά μου είχε ωραία κοφτά κεντήματα και προίκα. Αλλά όλα καταστράφηκαν όταν οι Γερμανοί έκαψαν το χωριό το 1940. Είχε το παρατσούκλι Μπερμπερίνα γιατί το επίθετό της ήταν Βερβέρη. Η μαμά μου ήταν πολύ καλή μαγείρισσα. Την έπαιρναν εδώ στους Πύργους και μαγείρευε στους γάμους. Στο σπίτι μας ποτέ δεν πεινάσαμε. Η μαμά μου ήξερε να φτιάχνει τα πάντα. Πάστωνε ψάρια, έφτιαχνε τυρί, καβουρμά, έφτιαχνε γλυκά του κουταλιού, πετιμέζι ρετσέλια και νισεστέ. Αποξήραινε ντομάτες και πιπεριές. Έφτιαχνε γιουφκάδες[55] και τραχανάδες, ψάρι όξινο,[56] μουστοκούλικα,[57] γκιουζλεμέδες[58] και κολάκ μακαρόνια,[59] αλευρένιο χαλβά, λαλαγγίτες.[60] Μας άρεζαν πολύ τα ψάρια που έφερναν από τη λίμνη.

53. Άμια: θεία.

54. Ντουμπάρατζης, *Αλησμόνητες μνήμες*, ό.π., σ. 88-94.

55. Γιουφκάδες: σπιτικά ζυμαρικά, όπως οι χυλοπίτες.

56. Ψάρι όξινο: σούπα ψαριού με κρεμμύδι, ξίδι, κόκκινο πιπέρι και δυόσμο.

57. Μουστοκούλικα: Ζυμαρένια κουλουράκια βρασμένα σε σιρόπι με πετιμέζι.

58. Γκιουζλεμέδες: Τηγανόπιτες με σπιτικό φύλλο και γέμιση τυριού.

59. Κολάκ μακαρόνια: Μπουκίτσες από κομματάκια φύλλου γεμισμένα με τυρί και βρασμένα με νερό και λίγο λάδι ή βούτυρο.

60. Οι λαλαγγίτες είναι περίπου σαν τους λουκουμάδες. Τηγανητό ζυμάρι στο λάδι. Τους

> Και η μαμά ήξερε και τα μαγείρευε ωραία. Ήταν πολύ αγαπημένο αντρόγυνο με τον μπαμπά μου. Απέκτησαν εφτά παιδιά. Στις μεγάλες γιορτές καθάριζε το σπίτι και μαζευόμασταν όλοι οι συγγενείς στη μεγάλη κάμαρα και γλεντούσαμε. Κάναμε μουχαμπέτι.[61] Η γιαγιά βαρούσε τα ταψιά και τραγουδούσε. Ο ξάδερφός μου ο Δημήτρης έπαιζε μουσική με το ποτιστήρι και τραγουδούσε. Πω, πω, γλέντι που γινόταν. Ήμασταν πολύ χαρούμενοι παρά τη φτώχεια μας. Τα τραγούδια της Απολλωνιάδας οι γονείς μου τα τραγουδούσαν όχι μόνο στα γλέντια στο σπίτι, αλλά και στις δουλειές στα χωράφια... Πάντα θυμόντουσαν τα μέρη τους. Τα τραγούδια τους ήταν από εκείνα τα μέρη.[62]

Η παραπάνω πληροφορήτρια, μαζί με άλλους συγγενείς μου, μου ανέφερε ένα πρωτοχρονιάτικο έθιμο:

> Την παραμονή της Πρωτοχρονιάς στρώναμε το τραπέζι. Βάζαμε τα φαγητά, το κρασί και ένα κεράκι στο τραπέζι. Όταν άλλαζε ο χρόνος, πριν φάμε τα φαγητά κόβαμε τη βασιλόπιτα. Η βασιλόπιτα ήταν μια γλυκιά πίτα με φύλλα και μπαχαρικά (μπαχάρια, κανέλα και ζάχαρη). Όποιος τύχαινε το φλουρί, το επόμενο πρωί πριν ξημερώσει πήγαινε στο ποτάμι[63] και με έναν κουβά έφερνε νερό και πέτρες. Μέχρι να έρθει στο σπίτι δεν έπρεπε να μιλήσει στο δρόμο. Όταν έφτανε στο σπίτι ράντιζε το σπίτι με αυτό το νερό και έριχνε και τις πέτρες στις γωνιές του σπιτιού λέγοντας: «Όπως βαραίνουν οι πέτρες να βαρύνει η κεσιά[64] μας». Επίσης, αυτός που έφερνε το νερό με τις πέτρες καθόταν σε μια πέτρα πάνω μέσα στο σπίτι για να κλωσήσουν εκείνη τη χρονιά οι κότες και να έχουμε μπερκέτι.[65]

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η βαθιά πίστη στον Θεό των ανθρώπων που ήρθαν από εκείνα τα μέρη, η οποία διαφαίνεται στην καθημερινή τους ζωή. Θυμάμαι ιδιαίτερα τον παππού μου και τη γιαγιά μου, που μόλις ξυπνούσαν ή πριν κοιμηθούν ή πριν φάνε έκαναν τον σταυρό τους. Επίσης, θυμάμαι το χαρακτηριστικό σταύρωμα του ψωμιού με το μαχαίρι που έκανε ο παππούς μου κάθε φορά που θα έκοβε ένα νέο καρβέλι. Οι

πασπάλιζαν με ζάχαρη. Λαλαγγίτες έκαναν όταν υπήρχαν γεννητούρια. Η γιαγιά μου συνήθιζε να κάνει έναν ντενεκέ λαλαγγίτες την ημέρα της γιορτής του παππού μου Νίκου και κερνούσε τη γειτονιά (προφορική μαρτυρία της μητέρας μου).

61. Μουχαμπέτι: μάζωξη στο σπίτι με αστείες συζητήσεις.

62. Μετέτη, «Οι μνήμες από την Απολλωνιάδα...», ό.π., σ. 426-427.

63. Στην Περαία Πέλλας ή στην Απολλωνιάδα το νερό το έφερναν από τη λίμνη.

64. Κεσιά: το πορτοφόλι.

65. Μπερκέτι: αφθονία.

Απολλωνιαδίτες συνέχισαν να τιμούν τους αγίους τους, να τηρούν σε μεγάλο βαθμό τα έθιμά τους και να φτιάχνουν πολλά από τα φαγητά τους. Στις μέρες μας Απολλωνιαδίτες υπάρχουν σε πολλά μέρη, κυρίως στη Θράκη (Αλεξανδρούπολη) και Μακεδονία (Σιδηρόκαστρο, Πύργοι, Καστοριά, Περαία και Φούστανη Πέλλας), αλλά και σε Αθήνα, Κρήτη κ.α. Στην Καστοριά, στην Περαία[66] Πέλλας αλλά και σε άλλα μέρη διοργανώνουν συναντήσεις, εκδρομές, μουσικές βραδιές, θρησκευτικές πανηγύρεις, ώστε να διατηρήσουν ζωντανή τη μνήμη για τις αλησμόνητες πατρίδες.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω όσες και όσους με βοήθησαν στη συγκέντρωση του υλικού για την Απολλωνιάδα και να παραθέσω κάποιους στίχους από ένα από τα πολλά τραγούδια που έφεραν οι πρόγονοί μου από την Απολλωνιάδα και άκουσα από την ξαδέρφη της μαμάς μου, Ελένη Καρυδοπούλου. Με τραγούδια σαν κι αυτό νανουρίζει στις μέρες μας τα εγγόνια της. Τραγούδι μνήμης από την Απολλωνιάδα, με την ελπίδα να μην υπάρξουν άλλες χαμένες πατρίδες.

Πώς ν' απέ- βρε αμάν αμάν
πώς ν' απέχω απ' την αγάπη
πώς ν' απέχω απ' την αγάπη
που όλα τα 'παθα για δαύτη.

Η αγά- βρε αμάν αμάν
η αγάπη έχει καρφιά
η αγάπη έχει καρφιά π' αγκυλώνουν την καρδιά
και αγκύ- βρε αμάν αμάν και αγκύλωσε κι εμένα
και αγκύλωσε και μένα και αγάπησα εσένα.

66. Κάθε καλοκαίρι εκεί διοργανώνει ο Μικρασιατικός Σύλλογος του χωριού μικρασιατική βραδιά. Το καλοκαίρι, μάλιστα, του 2022 έγινε ιδιαίτερη αναφορά στην Απολλωνιάδα και σε ανθρώπους που ήρθαν από εκεί. Επίσης, στο ίδιο μέρος, έχουν φτιαχτεί από τον σύλλογο του χωριού Μουσείο Μικρασιατών και Μνημείο Αλησμόνητων Πατρίδων.

Π. Ντουμπάρατζης, 2007, σελ. 10

Εικόνα 1. Η θέση της Απολλωνιάδας στον χάρτη.

Εικόνα 2. Φωτογραφία της Απολλωνιάδας στο Λαογραφικό Μουσείο Μικρασιατών Περαίας Πέλλας (Αρχείο Α. Μετέτη).

Εικόνα 3. Το Μουσείο Μικρασιατών στην Περαία Πέλλας (Αρχείο Α. Μετέτη).

Εικόνα 4. Στο εσωτερικό του Λαογραφικού Μουσείου στην Περαία Πέλλας. Γύρω από τον σοφρά του μουσείου η θεία μου Ελένη Καρυδοπούλου (αριστερά), ακολουθούν η μητέρα μου, Ελισώ Κοσμά-Μεντέτη, εγώ (Αντωνία Μεντέτη), η πρώτη μου ξαδέλφη Αρχοντούλα Μαραντίδου, η θεία μου και αδελφή της μητέρας μου Παναγιώτα Κοσμά-Ζαμπέτα (Αρχείο Α. Μετέτη, ημερομηνία: 21.4.2014)

Εικόνα 5. Ζεστοί γκιουζλεμέδες (τηγανητές τυρόπιτες) φτιαγμένοι από τη μητέρα μου Ελισώ (Αρχείο Α. Μετέτη).

IV.
Αναπαραστάσεις της προσφυγικής εμπειρίας

Το βίωμα της Μικρασιατικής Καταστροφής στην ποίηση του Κωστή Παλαμά

Έρη Σταυροπούλου

Για την αποτίμηση της συνολικής αξίας του Κωστή Παλαμά και του ηγετικού ρόλου του στην πνευματική ζωή της Ελλάδας, για ένα χρονικό διάστημα που υπερβαίνει τον μισό αιώνα, χρειάζεται να λάβουμε υπόψη, εκτός από την ποίησή του, και την άλλη λογοτεχνική δημιουργία του (πεζογραφία, θέατρο, μετάφραση), την οξυδέρκεια της κριτικής του και τη θαρραλέα αγωνιστική παρουσία του στη δημόσια ζωή. Ο Παλαμάς, ποιητής του καιρού και του γένους του, όπως λέει στον Πρόλογο του *Δωδεκάλογου του Γύφτου*,[1] υπήρξε ένας συνειδητός πολίτης, που εξέφρασε σε κρίσιμες ώρες για τον τόπο με νηφάλιο, διαυγή και ισορροπημένο λόγο τις απόψεις του για τα μεγάλα ζητήματα της πατρίδας, εθνικά, πολιτικά, κοινωνικά, με την ποίησή του και την αρθρογραφία του.

Ο ίδιος πίστευε ότι ο ποιητής έχει ένα σημαντικό ρόλο να διαδραματίσει στην πατρίδα του, αλλά εξειδίκευε αυτό τον ρόλο στο πεδίο της τέχνης. Στη συλλογή *Ασάλευτη ζωή* (1904), στην ενότητα «Ο γυρισμός», γραμμένη τη χρονιά της μεγάλης ήττας του 1897, εξηγεί στο προλογικό «Αφιέρωμα», απευθυνόμενος στην Πατρίδα, τους λόγους που δεν έγραψε, με χέρι «που δεν ξέρει από τουφέκι», ούτε θρηνητικά ποιήματα για την ήττα ούτε «αναστάσιμα σαλπίσματα» για τις νίκες που μπορεί να ακολουθήσουν. Προ-

1. Κωστής Παλαμάς, «Πρόλογος», «Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου», *Άπαντα*, τ. Γ΄, Αθήνα, Μπίρης, χ.χ., σ. 292.

τίμησε να γράψει διάφορες ιστορίες σε «φροντισμένη γλώσσα», που να μη θυμίζουν τη συμφορά και τον θάνατο. Και καταλήγει:

Μόνο με την αγνή τετράψηλη αρμονία
που ενώ κρατιέται απάνω από καιρούς και τόπους
προς την πατρίδα του γυρνάει τ' αυτιά του κόσμου,
ο ποιητής ειν' ο μεγάλος ο πατριώτης.[2]

Στην ανακοίνωσή μου στοχεύω να παρουσιάσω και να σχολιάσω τη στάση του ποιητή απέναντι στο ζήτημα της Μικρασιατικής εκστρατείας, της συνακόλουθης Καταστροφής και της περίθαλψης των προσφύγων, όπως εκφράζεται μέσα στην ποίησή του, στο διάστημα μιας δεκαπενταετίας περίπου. Ας σημειωθεί ότι, όσο τουλάχιστον μπορώ να γνωρίζω, είναι ο μόνος ποιητής που δίνει στο έργο του μια σφαιρική καταγραφή αυτών των γεγονότων και των συναισθημάτων του, ενώ αποτυπώνει και τις αντιδράσεις των συγχρόνων του. Ακριβώς επειδή το θέμα μου είναι ο διάλογος της ποίησης του Παλαμά με τα ιστορικά γεγονότα, στηρίζομαι κυρίως στη χρονολογία είτε της πρώτης δημοσίευσης είτε της σύνθεσης των ποιημάτων που θα παρουσιάσω, τα οποία εντάσσονται στο διάστημα 1915-1930.[3] Επισημαίνω ότι τα περισσότερα είναι γραμμένα ελάχιστες μόνο μέρες μετά το γεγονός στο οποίο αναφέρονται. Με αυτό τον τρόπο μάς δείχνουν τη ροή του χρόνου και την ιστορική στιγμή από την οποία είναι εμπνευσμένα, σαν ένα ποιητικό ημερολόγιο της εποχής, που περιλαμβάνει και τα σχόλια του ποιητή απέναντι στα γεγονότα. Από την άλλη, φανερώνουν την οξυδέρκεια, την πολιτική αίσθηση, την πατριδολατρία[4] αλλά και τον ανθρωπισμό του Παλαμά, αντιμέτωπου με μεγάλα ιστορικά ζητήματα.

Την εποχή εκείνη έχει περάσει πλέον για τον ποιητή ο καιρός των μεγάλων ποιητικών του συνθέσεων. Έχει παρακολουθήσει τον θρίαμβο των Βαλκανικών Πολέμων και

2. Παλαμάς, «Αφιέρωμα», «Ο γυρισμός», «Η ασάλευτη ζωή», *Άπαντα*, τ. Γ΄, ό.π., σ. 43-44.

3. Τη χρονολογία πρώτης δημοσίευσης των ποιημάτων παραθέτει ο Γ. Κ. Κατσίμπαλης, «Βιβλιογραφία Κ. Παλαμά», *Νέα Εστία* 34 (Χριστούγεννα 1943: αφιέρωμα στον Κ. Παλαμά) 375-471. Τη χρονολογία σύνθεσης παραθέτει ο Παλαμάς κάτω από τα ποιήματά του.

4. «Πατριδολάτρης είμαι, όχι εθνικιστής· σιχαίνομαι και τη λέξη και την ετικέτα», διευκρίνιζε ο Παλαμάς το 1931, στον πρόλογο για τη β΄ έκδοση του πρώτου ποιητικού του βιβλίου, *Τα τραγούδια της πατρίδος μου* (1886)· Κωστής Παλαμάς, «Ο Πρόλογός μου», «Τα τραγούδια της

έχει γράψει σχετικά ποιήματα, όπως θα γράψει αργότερα και για τον Α΄ Παγκόσμιο, ορισμένα μάλιστα θα τα απαγγείλει δημόσια, εκπροσωπώντας το Πανεπιστήμιο ή, αργότερα, την Ακαδημία. Οι συλλογές που εκδίδει πλέον περιλαμβάνουν είτε παλαιότερα ποιήματα, είτε στιχουργικές ασκήσεις, είτε σχετικά ολιγόστιχα έργα, συχνά με αφορμή την επικαιρότητα.

Ωστόσο, δεν πρόκειται για επικαιρικά ποιήματα. Τη διαφορά την έχει εξηγήσει ο ίδιος:

> Η εφημερίδα, σε όλα τα σκαλοπάτια του κύκλου της, από τ' άρθρα τα βαρύτερα του δημοσιολόγου καθοδηγητή και γοητευτή της κοινής γνώμης ίσα με το πεταχτότερο ρεπορτάζ, ανάγκη να κοιτάζει το επίκαιρο κι από κείνο να τρέφεται. Αλλιώτικα δουλεύει ο ποιητής. Απομονώνεται. Κι όταν από τα τωρινά εμπνέεται, τα παρασταίνει σαν περασμένα· τους δίνει, στον πίνακα που συνθέτει, ένα μάκρεμα· τα βλέπει από μιαν απόσταση· και σαν τελειωμένα.[5]

Στο πρόσωπο του Ελευθέριου Βενιζέλου διέκρινε τον άξιο κυβερνήτη που θα μπορούσε να διορθώσει τα λάθη και τις ελλείψεις της δημόσιας ζωής και να οργανώσει τον απελευθερωτικό αγώνα. Στο ποίημά του «Μια βραδιά σ' ένα σπίτι», στην αρχή του Εθνικού Διχασμού, απευθύνεται στον Βενιζέλο, χωρίς να αποκαλύπτει το όνομά του, με τα ακόλουθα λόγια, στα οποία εξαίρει τις πολιτικές ικανότητές του:

Στο σπίτι εσέ προσμέναμε, των ταξιδιών πιλότε
στ' άγρια τα νυχτοπέλαγα και στα βαθιά κανάλια,
που το τιμόνι κράτησες οδηγητής να μπάσεις
το νέο καράβι τ' άμαθο στη θάλασσα της δόξας,[6]

Αυτό το ποίημα, χρονολογημένο από τον ποιητή στις 28 Μαρτίου 1915, έχει ως αφετηρία την παραίτηση του Βενιζέλου και της κυβέρνησής του στις 21 Φεβρουαρίου

πατρίδος μου», *Άπαντα*, τ. Α΄, Αθήνα, Γκοβόστης, χ.χ., σ. 22.

5. Παλαμάς, [Πρόλογος], «Τα Παράκαιρα», *Άπαντα*, τόμ. Ζ΄. Αθήνα, Μπίρης, χ.χ., σ. 178.

6. Παλαμάς, «Μια βραδιά σ' ένα σπίτι», «Βωμοί», *Άπαντα*, τ. Ζ΄, ό.π., σ. 142-150, το απόσπασμα στη σ. 142. Ο Παλαμάς έγραψε και άλλα ποιήματα για τον Βενιζέλο, βλ. σχετικά Αντρέας Καραντώνης, «Ο Παλαμάς για τον Βενιζέλο», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 2/2 (Απρίλιος 1946) 33-37 και Αλ. Αργυρίου, «Βενιζέλος - Παλαμάς, τα σημεία συνάντησης», *Κείμενα περί κειμένων*, Αθήνα, 1995, σ. 121-134.

1915, εξαιτίας της άρνησης του βασιλιά Κωνσταντίνου να σταλεί στρατός στην εκστρατεία της Καλλίπολης, που πραγματοποιούσε η Αντάντ, για να κατοχυρώσει μελλοντικά οφέλη για την Ελλάδα. Αν και παλαιότερα είχε επικρίνει στην ποίησή του τον βασιλιά Γεώργιο Α΄ («Ο γυρισμός του βασιλιά», 1905),[7] σε αυτή την κρίσιμη αντιπαράθεση του θρόνου με τον Βενιζέλο, στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο ποιητής δεν θέλει να πάρει θέση, αντίθετα, συνιστά τη συνεργασία τους. Στο ποίημα «Μια βραδιά σ' ένα σπίτι», με τη φωνή της Κρήτης που πρόσφατα είχε ενωθεί με την Ελλάδα (1913), ο ποιητής καλεί τον «βασιλιά με το σπαθί» και τον «κυβερνήτη με τη βουλή» να συμπαραταχθούν ως στρατιωτική και πολιτική εξουσία για τη δόξα της πατρίδας.

Αλλά και αργότερα, στο θρηνητικό του ποίημα για τον Ίωνα Δραγούμη, γραμμένο μία περίπου εβδομάδα μετά την εκτέλεσή του, το 1920, ο Παλαμάς προσπάθησε να μην εξάψει τα πολιτικά πάθη, γι' αυτό και δεν αναφέρεται σε ονόματα και αιτίες:

Λευκή, ας βαλθεί όπου έπεσες κολώνα,
(Πώς έπεσες, γραφή να μην το λέει...)
λευκή, με της Πατρίδας την εικόνα.
Μόνο εκείνη ταιριάζει να σε κλαίει.[8]

Η εξέλιξη των γεγονότων είναι γνωστή. Όταν το 1919 ο Παλαμάς εκδίδει τη συλλογή του *Δεκατετράστιχα*, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έχει τελειώσει, η Ελλάδα με τη συμμετοχή της στον πόλεμο βρίσκεται στην πλευρά των νικητών και η πολιτική του Βενιζέλου φαίνεται να έχει επιτύχει, καθώς ελληνικός στρατός έχει αποβιβασθεί στη Σμύρνη, που βρίσκεται πλέον υπό ελληνική διοίκηση. Ανάμεσα στα 102 σονέτα αυτού του βιβλίου, γραμμένα κυρίως εκείνη τη χρονιά, βρίσκουμε μια ομάδα που αναφέρεται σε δημόσια πρόσωπα και μεγάλα γεγονότα, έτσι ώστε συνολικά να δίνεται το κλίμα της

7. Παλαμάς, «Ο γυρισμός του βασιλιά», «Η πολιτεία και η μοναξιά», *Άπαντα*, τ. Ε΄, Αθήνα, Γκοβόστης, χ.χ., σ. 351-355. Στα *Άπαντα* το ποίημα χρονολογείται στα 1907. Ωστόσο, από την παλαμική βιβλιογραφία φαίνεται ότι πρωτοδημοσιεύτηκε στην εφημ. *Ακρόπολις* στις 5.12.1905.

8. Η εκτέλεση του Ίωνα Δραγούμη, αθώου θύματος των ταραχών που ξέσπασαν μετά την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου στο Παρίσι στις 30.7.1920, έγινε στις 31.7.20. Το ποίημα του Παλαμά «Νεκρική Ωδή» γράφτηκε στις 8.8.1920 και δημοσιεύτηκε αμέσως: *Ο Νουμάς*, χρ. ΙΖ΄,15.8.1920, σ. 99-100 («Νεκρική Ωδή», «Οι λύκοι», *Άπαντα*, τ. Ζ΄, ό.π., σ. 545-547, το απόσπασμα στη σ. 547). Όλες οι ημερομηνίες πριν τον Μάρτιο του 1923 είναι σύμφωνες με το ιουλιανό ημερολόγιο.

εποχής. Σε αυτά ο Παλαμάς, με την υπαινικτική γλώσσα της ποίησης, σχολιάζει την επικαιρότητα, καθώς εξελίσσεται με αλλεπάλληλα νέα επεισόδια, προβάλλοντας ακόμη και φαινομενικά αντιθετικές απόψεις, που αποτυπώνουν όμως τη βαθύτερη συνοχή των ιδεών του.[9]

Αυτή η ομάδα ποιημάτων περιλαμβάνει ένα ακόμη εγκώμιο του Βενιζέλου (αρ. 42), σε ανταπόκριση με το προηγούμενο «Μια βραδιά σ' ένα σπίτι».[10] Ακολουθεί ένα ποίημα για τον πόλεμο που τελειώνει (αρ. 43) και τρία που υμνούν την ειρήνη και τα δημιουργικά έργα της (αρ. 44, 45, 46), ενώ στο επόμενο (αρ. 47) υπονοείται η Ρωσική επανάσταση με την αναφορά στον Σπάρτακο και τον ξεσηκωμό των λαών εναντίον των βασιλιάδων τους.[11]

Ο Παλαμάς εξειδικεύει, κατόπιν, τα θέματά του στα σύγχρονα γεγονότα που αφορούν την Ελλάδα. Αφιερώνει ένα ποίημα στην Αγία Σοφία (αρ. 48, δημοσιευμένο στις 28 Μαΐου 1918), το σύμβολο των πόθων του ελληνισμού και της Μεγάλης Ιδέας, που φαινόταν να βρίσκεται εκείνη την εποχή τόσο κοντά στην εκπλήρωσή της.[12] Ένα ποίημα για την Κωνσταντινούπολη (αρ. 51) είναι μια ενθουσιώδης προτροπή για τη μετάβαση των Ελλήνων στην Πόλη, ώστε να ξεπλύνουν «το κρίμα των Σουλτάνων». Η υπόμνηση, στο ίδιο ποίημα, της νίκης των λιγοστών αγωνιστών στο χάνι της Γραβιάς φανερώνει ότι ο Παλαμάς υπονοεί μια συνέχεια του αγώνα του Εικοσιένα. Στο αμέσως προηγούμενο, υπ' αρ. 50, ποίημα έχει υμνήσει τη διαχρονική αξία της Ελλάδας που «σέρνει το χορό». Και στο αρ. 51 ο συμβολισμός του χορού αντί για τον πόλεμο συνεχίζεται:

Η φούχτα των αντρείων από το χάνι
το θρυλικό με του χορού το βήμα

9. Για το ιδεολογικό οικοδόμημα του ποιητή, βλ. Χρίστος Αλεξίου, «Οι αντιφάσεις του Παλαμά και η βαθύτερη ενότητά τους», *Η ποίηση και η ποιητική του Κωστή Παλαμά. Εβδομήντα χρόνια από τον θάνατό του. Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου*, τόμ. Β΄, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα, 2016, σ. 771-796.

10. Τα ποιήματα της συλλογής είναι άτιτλα αλλά αριθμημένα. Βλ. 42, «Τα Δεκατετράστιχα», *Άπαντα*, τόμ. Ζ΄, ό.π., σ. 364. Βλ. και Παλαμάς, «Ο Κυβερνήτης ανώνυμος, όχι μόνο γιατί έτσι το απαιτούν τα υπονοούμενα της λυρικής γλώσσας, αλλά ίσα ίσα γιατί είναι περιώνυμος;», «Ένας πρόλογος από την αφορμή του σονέττου», *στο ίδιο*, σ. 315.

11. 43-47, «Τα Δεκατετράστιχα», *Άπαντα*, τόμ. Ζ΄, ό.π., σ. 365-369.

12. 48, *στο ίδιο*, σ. 370.

που ήβρε τη νίκη αντί να βρει το μνήμα
κι έλαμψε από της δόξας το στεφάνι,
να σας γίνει σαν όραμα, ένα κύμα
ρυθμικό κάθε βήμα σας να κάνει!
Της Κυράς που μολέψαν οι Σουλτάνοι
τραβάτε να ξεπλύνετε το κρίμα.
Παλληκάρια, χορός το πάτημά σας,
όσο μια γη φεγγοβολάει μπροστά σας,
του ονείρου η γη, το ηλύσιο περιβόλι,
χορός, ή με τη λύρα ή με το βόλι,
πάντα χορός, ο δρόμος των Ελλήνων
στην Πόλη όσο να μπει των Κωνσταντίνων.[13]

Αυτή η ενότητα της συλλογής περιλαμβάνει επίσης ένα υμνητικό για την Ιωνία ποίημα με επίκεντρο τη Σμύρνη (αρ. 49) και με την επισήμανση, στους τελικούς στίχους, της ενότητας του ελληνισμού.

Πέρα ώς πέρα στη γη της Ιωνίας,
δοξαστικό αρχολόγησε τροπάρι!
Απ' την Κνωσό ώς την Πέργαμο θεία χάρη
στην Ελλάδα, πηγή της αρμονίας.
Και ω Σμύρνη, πάντα εσύ μαργαριτάρι
στα μαλλιά της νεράιδας Μικρασίας!
Η Μίλητος δεν είναι πια καμάρι
της ιστορίας· της δόξας Εφεσίας
οι καιροί σβήσαν τη φεγγοβολιά.
– Σμύρνη, ξαναγεννήτρες είναι οι Μοίρες
(χτυπήστε, Ομήρων ιωνικών οι λύρες)
μεσ' στη ζεστή της Μάννας σου αγκαλιά
που ανοίγεται όλα για να τ' αγκαλιάσει,
και τα σκόρπια τα σπλάχνα της, μια πλάση.[14]

13. 50, 51, *στο ίδιο*, σ. 372, 373.
14. 49, *στο ίδιο*, σ. 371.

Η δημοσίευσή του τον Ιούνιο του 1919 το συνδέει αναμφισβήτητα με την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη στις 2/16 Μαΐου 1919, με απόφαση του Ανώτατου Συμμαχικού Συμβουλίου των νικητών συμμάχων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ως εφαρμογή της συνθήκης του Μούδρου.

Στη συνέχεια βρίσκουμε δύο δεκατετράστιχα σε διαλογική ανταπόκριση με θέμα τη Δημοκρατία (αρ. 52), και τις ανέφικτες Ελευθερία και Δικαιοσύνη (αρ. 53), ενώ το καταληκτήριο (αρ. 54) της ομάδας εκφράζει πόνο και αγανάκτηση για τις σφαγές των Αρμενίων από τους Τούρκους και την παραμονή των Τούρκων στη Θράκη. Επιπλέον, σε αυτό το ποίημα ο Παλαμάς επιτίθεται στις Μεγάλες Δυνάμεις, που με τη σχεδιαζόμενη Κοινωνία των Εθνών προβάλλουν το όραμα της αδελφοσύνης των λαών και του τέλους των πολέμων, ενώ οι ίδιες τους δημιούργησαν και συνεχίζουν να τους υποδαυλίζουν:

Στης Παναγιάς την Πόλη το Κοράνι
του Θεού τη Σοφία πατάει και βρίζει·
με δετά χέρια, αν ίσκιοι ειν' οι Σουλτάνοι,
ζει ο Κούρδος και, Αρμένη, σε θερίζει.
Του Ζεϊμπέκου χτυπάει το γιαταγάνι,
και η Ρωμιοσύνη δίχως μετερίζι,
κι η Ανατολή του αιμάτου συντριβάνι.
Και της Θράκης η γη κι ας λαμπυρίζει
με φωταχνάρια Ορφέων και Διγενήδων,
μαύρη γη, κούρβα τούρκων Οσμανλήδων.
Κι η Ευρώπη στον καθρέφτη μαγικό
που ο περιπαίχτης δαίμονας της δίνει,
των Εθνών, φάντασμ' άπιαστο λευκό,
καμαρώνει την παναδερφοσύνη.[15]

Τρία χρόνια αργότερα, η ήττα της Μικρασιατικής εκστρατείας και το τέλος της Μεγάλης Ιδέας θα επιβάλουν στον Παλαμά να αντιδράσει αμέσως καίρια, ως ποιητής, πατριώτης και πολίτης, αλλά και ως δάσκαλος και πνευματικός οδηγός του λαού του σε αυτούς

15. 52, 53, 54, *στο ίδιο*, σ. 374, 375, 376.

τους καιρούς, που ο ίδιος χαρακτηρίζει «επικούς».[16] Ο εγκωμιαστικός ή στοχαστικός τόνος του ποιητικού του λόγου, η συγκρατημένη ειρωνεία με την οποία καλύπτει τον θυμό του σε άλλα ποιήματα, θα μεταβληθούν, στο γνωστό ποίημά του «Οι λύκοι», σε ασυγκράτητο θρήνο μαζί με οργή. Το ποίημα γράφτηκε τμηματικά, το πρώτο μέρος στις 27 Αυγούστου 1922 (την ημέρα που έφτασε στην πρωτεύουσα η είδηση της μεγάλης ήττας στη Μικρά Ασία), το δεύτερο στις 2 και το τρίτο στις 7 Σεπτεμβρίου 1922. Το ποίημα είναι διαλογικό, τρόπος που άρεσε στον Παλαμά, γιατί του επέτρεπε να υποστηρίξει ταυτόχρονα διαφορετικές απόψεις.[17]

Πρώτος ομιλητής ο «Ποιητής», που καλεί τους πολίτες σε επιφυλακή:

> *Βοσκοί, στη μάντρα της Πολιτείας οι λύκοι! Οι λύκοι!*
> *Στα όπλα, Ακρίτες! Μακριά και οι φαύλοι και οι περιττοί,*
> *καλαμαράδες και δημοκόποι και μπολσεβίκοι,*
> *για λόγους άδειους ή για του ολέθρου τα έργα βαλτοί.*[18]

Αισθάνεται ότι πρέπει να ξυπνήσει τον λαό για να τιμωρήσει τους εχθρούς, τους λύκους, θυμίζοντάς του τη νικηφόρα Επανάσταση του 1821 και τις πρόσφατες αθεμελίωτες, όπως αποδείχτηκαν, ονειροφαντασίες για την απόκτηση της Πόλης, της Θράκης και της Ιωνίας. Ποιοι είναι όμως οι λύκοι; Οι «καλαμαράδες», δημοσιογράφοι και λόγιοι που με τα φιλοπολεμικά τους κηρύγματα, με ψέματα, φαντασιοκοπίες για την ισχύ του στρατού και τις επιτυχίες του, ξεσήκωναν τον νου του κόσμου. Οι «δημοκόποι», οι ανίκανοι πολιτικοί που έδιναν ψεύτικες υποσχέσεις και φανάτιζαν τον λαό, και οι «μπολσεβίκοι». Ο Παλαμάς είχε υπόψη του τις επιπτώσεις από τη συμμετοχή της Ελλάδας το 1919 στην αποτυχημένη εκστρατεία εναντίον των σοβιέτ και ήταν γνωστή η υποστήριξη των Σοβιετικών στον Κεμάλ (Τουρκο-σοβιετικό Σύμφωνο Φιλίας, Μάρτιος 1921). Πιθανότατα αναφερόταν και στους Έλληνες αριστερούς, τις διεθνιστικές από-

16. Ο ποιητής έδωσε τον τίτλο «Οι λύκοι». Με υπότιτλο «Τέσσερα κομμάτια από τους "επικούς καιρούς"» στη μικρή ενότητα των ποιημάτων που θα σχολιάσω στη συνέχεια. Το πρώτο από τα τέσσερα, χρονολογημένο από τον ποιητή «4 του Θεριστή 1917», με τίτλο-αφιέρωση «Στον ποιητή Κ. Καρθαίο», αναφέρεται στη σημασία του ποιητικού λόγου μέσα στην αναταραχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του Εθνικού Διχασμού, *Άπαντα*, τ. Ζ΄, ό.π., σ. 541-544.

17. Παλαμάς, «Οι λύκοι», *Άπαντα*, τ. Ζ΄, ό.π., σ. 548-558.

18. *Στο ίδιο*, σ. 548.

ψεις των οποίων θεωρούσε αντίθετες με τον δικό του πατριωτισμό. Το ύφος του είναι σκληρό, περιφρονητικό, καθώς βλέπει να καταρρέει το όραμα της Μεγάλης Ιδέας από την ανικανότητα όλων εκείνων που το πρόβαλλαν και ορίστηκαν υπερασπιστές του:

Βοσκοί και σκύλοι, λώβα και ψώρα. τ' αρνιά; Μουζίκοι.
Ο λαός; Όνομα. Σκλάβας πλέμπας δούλα κ' η οργή,
Δίκη αποπάνω θεία των αστόχαστων καταδίκη
και λογαριάζει και ξεπλερώνει όσο αν αργεί.
Τραγουδημένη κλεφτουριά, Γένος, αρματολίκι,
τα ξεγραμμένα και τα τριμμένα, ψέματα, αχνοί,
Ιδέα, βυζάχτρα των τετρακόσιων χρόνων, η φρίκη
τώρα, το μάθημα των Ελλήνων ώς χτες, εσύ

του ραγιά μάνα βιβλικό, πλάσμα ορφικό, Ευρυδίκη,
του πανελλήνιου μεγαλονείρου χρυσοπηγή,
μας τον καθρέφτιζες μεσ' στης Πόλης το βασιλίκι
τον ξυπνημένο Μαρμαρωμένο, κυνηγητή

του Ισλάμ. Η Θράκη προικιό του, ω δόξα! Και απανωπροίκι
μια Ελλάδα πάλε στην τουρκεμένην Ανατολή,
Της Ιωνίας γλυκοξημέρωμα...
— Οι λύκοι! Οι λύκοι!
Κι οι βοσκοί ανάξιοι, λύκοι και οι σκύλοι, κι οι αντρείοι, δειλοί.[19]

Στο δεύτερο μέρος μιλάει «Μια Φωνή», που προσπαθεί να αρθρώσει λόγους παρηγορητικούς για την αέναη εναλλαγή ανάμεσα στο καλό και το κακό και την ανάγκη περισυλλογής, επαναλαμβάνοντας καθησυχαστικά: «Ειρήνη σ' εσέ και γαλήνη». Οι αλλεπάλληλες ερωτήσεις δείχνουν την αβεβαιότητα μπροστά στο αδιέξοδο που έχει δημιουργηθεί: «Πού; Τι; Ποιο του δρόμου το τέρμα; // Λιμάνι; Γκρεμνός; Ήλιου ανάτελμα; Γέρμα; // Γράφει όλο ένα Χέρι. Τι γράφει; Τι σβήνει;» Τέλος, η Φωνή καλεί τον ποιητή να βρει στήριγμα στην τέχνη του: «Διαβαίνουμε, κ' ένα τραγούδι θα μείνει, // της φλόγας το θάμα. Δροσιά στο καμίνι».[20]

19. *Στο ίδιο*, σ. 548-549.
20. *Στο ίδιο*, σ. 550 και 552.

Στο τρίτο μέρος, ο «Ποιητής» αρχίζει έναν απελπισμένο θρήνο. Είναι το ξέσπασμα μετά τη συνειδητοποίηση του τραύματος. Ουσιαστικά συμπάσχει με τους συμπατριώτες του: «Μάνα μου, ο κόσμος χάνεται // μάνα, η πατρίδα χάνεται» επαναλαμβάνει αδιάκοπα και περιγράφει με ρεαλιστικές λεπτομέρειες τις εικόνες της Καταστροφής, αλλά και τον ρόλο άλλων κρατών που εχθρεύονται την Ελλάδα:

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ
Μάνα, η πατρίδα χάνεται,
Μάνα μου, ο κόσμος χάνεται.
Τσέτης τζελάτης χύμησε,
με τα σπαθιά με τα δαυλιά,
σπαθιά του Τούρκου και δαυλιά,
παραμονεύει ο Βούλγαρος,
κι ο Μόσκοβος φοβέρα είναι.
Κι ο Φράγκος ο άρχοντας, ω! πώς
τα σούφρωσε τα φρύδια του,
και πώς ανασηκώνοντας
τους ώμους, παραμέρισε
στο ανταριασμένο διάβα μας,
για να μη γγίξει απάνου μας![21]

Απερίφραστα δηλώνει ότι αισθάνεται βαριά άρρωστος και δεν μπορεί με το τραγούδι του να εμψυχώσει τον κόσμο, καθώς ακόμη και η ομορφιά της φύσης δεν τον ανακουφίζει. Η προσπάθειά του να γράψει ένα ποίημα μένει ανολοκλήρωτη, καθώς έχει συνεχώς στον νου την εικόνα του θανάτου. Αντίθετα, «Η Φωνή» προσπαθεί να τον ενθαρρύνει, επικαλείται την Πίστη, την Ελπίδα και την Αγάπη, και του ζητά να μην εγκαταλείψει την τέχνη του. Με τον τελευταίο όμως στίχο του ποιήματος η φωνή του Ποιητή επαναφέρει το άλυτο πρόβλημα: «Στης Πολιτείας τη μάντρα οι λύκοι! Παντού είναι λύκοι!»[22]

Σε εκείνες τις ζοφερές ώρες που η Ελλάδα παρακολουθούσε, ουσιαστικά ανήμπορη να αντιδράσει, την τραγωδία της Καταστροφής, ο Παλαμάς, μετά το ξέσπασμα του ποι-

21. *Στο ίδιο*, σ. 552.
22. *Στο ίδιο*, σ. 558.

ήματος «Οι λύκοι», έχοντας ανακτήσει τις ψυχικές του δυνάμεις και θέλοντας να δώσει μια ελπίδα, συνέθεσε στις 3 Νοεμβρίου 1922 «Το τραγούδι των προσφύγων». Αρχίζοντας ζητά από τον «θείο Άγγελο του τραγουδιού», «ν' ανθίσει ο κρίνος των Ευαγγελισμών», δίνοντας μια εικόνα με βαθύτερη θρησκευτική σημασία, με το διαχρονικό συμβολισμό της έναρξης ενός νέου απελευθερωτικού αγώνα, αλλά και με την προβολή του κοινωνικού ρόλου του ποιητή.[23]

Κατόπιν διαπιστώνει «Πόσον ακριβά πληρώνεται τ' άνθισμα των πατρίδων», υμνεί την Ελλάδα ακόμη και σε αυτό τον τραγικό ξεπεσμό της: «Ελλάδα, εσύ που όλα τα λέει τ' αθάνατο όνομά σου», προσπαθεί να αντιστρέψει τον θάνατο σε ζωή: «ας ριζωθούν α! να στοιχειώσουν ύστερα» και κατόπιν απευθύνεται στους πρόσφυγες «απομεινάρια της φλόγας και του μαχαιριού», που έχουν χάσει «πατρίδα και φωλιά» και ζητούν «μια στάλα αγάπη και καλή καρδιά», παρακαλώντας τους να έχουν υπομονή, εγκαρτέρηση κι ελπίδα και τονίζοντας με έμφαση την ενότητα του ελληνισμού: «Η Ελλάδα μια, ακομμάτιαστη και αμέτρητη Μητέρα, // μια των Ελλήνων και η ψυχή».[24] Αφού σε αυτό, όπως και στο προηγούμενο ποίημα «Οι λύκοι», περιγράφει τη μεγάλη τραγωδία στις φρικτές ρεαλιστικές της λεπτομέρειες της σφαγής και του ξεριζωμού, υμνεί την πατρίδα για να δώσει ένα θετικό στοιχείο, που θα ενώσει τους Έλληνες:

> *Μια ειν' η Πατρίδα των αιμάτων και δραμάτων, το άστρο*
> *της Ιστορίας το πολικό, του τραγουδιού τροφή,*
> *χώρες καρδιές από παντού μια ψυχή σ' ένα κάστρο,*
> *κι η προσταγή της: Αδερφοί!*[25]

Ο Παλαμάς φαίνεται να προβλέπει τη διχαστική διαίρεση των ελλαδιτών με τους πρόσφυγες, τους «τουρκόσπορους», τους ξένους, και αυτό προσπαθεί να προλάβει. Η ενότητα των Ελλήνων γίνεται μοτίβο και τον απασχολεί και σε άλλα ποιήματα της ίδιας εποχής, γιατί έχει ήδη ζήσει τον Εθνικό Διχασμό και ανησυχεί για νέες ανάλογες συγκρούσεις. Ακόμη και με μονολεκτικούς χαρακτηρισμούς «Μια η Ελλάδα» ή «Η Ελλάδα αιώνια», επισημαίνει τη διαχρονία και την ενότητα της Ελλάδας.

23. Παλαμάς, «Το τραγούδι των προσφύγων», «Οι λύκοι», *Άπαντα*, τ. Ζ΄, ό.π., σ. 559-562, οι στίχοι στις σ. 561, 562.

24. Οι στίχοι και τα αποσπάσματα στίχων διάσπαρτα *στο ίδιο*, σ. 559-561.

25. *Στο ίδιο*, σ. 561.

Το μήνυμά του, άλλωστε, μπορεί να έχει και μια ευρύτερη ερμηνεία. Η χώρα μπορεί να μην ανέπτυξε τα όριά της, μπορεί να αναδιπλώθηκε διαπιστώνοντας την αποτυχία των σχεδίων της, όμως διατηρεί τη δύναμη, που αντλεί από τη μακρόχρονη ιστορία της, καθώς έχει δείξει την αντοχή και το κουράγιο της, να ανορθωθεί μετά από αλλεπάλληλες τραγωδίες, ενώ υπάρχει ισχυρός δεσμός ανάμεσα στους Έλληνες.

Καθώς η προσφυγική τραγωδία μόλις άρχιζε, στην επόμενη συλλογή του, *Περάσματα και Χαιρετισμοί* (1931), ο Παλαμάς, που πλαισιώνεται πλέον από πολύ νεότερους ποιητές, παραμένει όχι μόνο δημιουργικός αλλά και σταθερός στον ποιητικό του διάλογο με τα μεγάλα γεγονότα της εποχής και του τόπου. Στην Η΄ ενότητα αυτής της συλλογής συμπυκνώνει τη συνέχεια του δράματος με ποιήματα δημοσιευμένα στο διάστημα 1928-1930. Ειδικά το 1930, στο οποίο αφιερώνει το πρώτο και το τελευταίο από αυτά, είναι χρόνος με εξαιρετική και διπλή σημασία. Ο Παλαμάς προβάλλει πρώτα την επέτειο των εκατό χρόνων από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, επισημαίνοντας τα σωστά και τα λάθη, ενώ με την επωδό «Η Ελλάδα αιώνια» επαναφέρει ένα σταθερό επιχείρημα για τη διαχρονική πορεία του ελληνισμού:

Με του Κανάρη το δαυλί
και με του Μπάυρον το φιλί,
το φως ξανά από την Ανατολή,
κ' η Ελλάδα; Αιώνια.

Εκατό χρόνια.
Και με τη δάφνη και με τη διχόνοια,
και κάτου από τη σκέπη της ελιάς,
όποιος κι αν είναι ο βασιλιάς,
η Ελλάδα αιώνια.
[...]
Στο 'να το χέρι το σπαθί και στ' άλλο χέρι η λύρα,
η Ελλάδα σα γραμμένη από τη Μοίρα,
η Ελλάδα αιώνια![26]

26. Παλαμάς, «Εκατό χρόνια», «Περάσματα και χαιρετισμοί», *Άπαντα*, τ. Θ΄, Αθήνα, Μπίρης, χ.χ., σ. 453.

Ακολουθούν επιγράμματα για τον Αθανάση Διάκο και τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, ποιήματα για τη Θεσσαλονίκη και το Αγρίνιο, στα οποία υμνεί την ομορφιά τους, για τη θυσία του Λεωνίδα στις Θερμοπύλες και του Χρυσοστόμου Σμύρνης κι ένα εγκώμιο για τους νεκρούς της μάχης του Κιλκίς - Λαχανά στον δεύτερο Βαλκανικό Πόλεμο. Ποιος είναι ο κοινός παρονομαστής σε αυτά τα φαινομενικώς ασύνδετα έργα; Η ελληνική ιστορία, η ομορφιά και η αξία του τόπου, το διαχρονικό δράμα και οι μάρτυρες για την πατρίδα. Ο Παλαμάς, επιθυμώντας να εμπνεύσει υπερηφάνεια στους συμπατριώτες του, συνθέτει με αυτά τα ποιήματα έναν ύμνο για την Ελλάδα, την ιστορία και τις αξίες της, αφήγημα στο οποίο επιθυμεί να συμπεριλάβει και τους Μικρασιάτες πρόσφυγες, που αγωνίζονταν να ριζώσουν στη νέα πατρίδα.

Όλα αυτά τα στοιχεία στηρίζουν το καταληκτικό ποίημα με τίτλο «Νέα Ιστορία», το οποίο αναφέρεται στο Σύμφωνο φιλίας, ουδετερότητας και διαιτησίας μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, τον Οκτώβρη του 1930. Λίγα χρόνια μετά την Καταστροφή, η αλλαγή πολιτικής προκαλεί αντιδράσεις και επιφυλάξεις και δεν είναι δυνατό να γίνει κατανοητή και αποδεκτή από μεγάλο μέρος, κυρίως, του προσφυγικού πληθυσμού. Ο εβδομηντάχρονος Παλαμάς αισθάνεται ότι πρέπει να δώσει το παράδειγμα της αλλαγής, της συμφιλίωσης, των καινούριων καιρών που επιβάλλουν νέες λύσεις και συμμαχίες. Τονίζει τη συναδέλφωση των δύο αντιπάλων παρουσιάζοντας την Ελευθερία του σολωμικού «Ύμνου εις την Ελευθερίαν» να προκρίνει, όπως η Αντιγόνη, την αγάπη και όχι τον πόλεμο. Εμφανίζει ακόμη και τους παλαιούς τουρκομάχους να ευλογούν αυτή την Ειρήνη, καθώς η Νέα Εποχή επιβάλλει να γραφτεί μια Νέα Ιστορία, με την αλλαγή των παλαιών ιδεών:

Νέα Ιστορία γράφεται. Στα ολάσπρα της δεφτέρια
γερμένη πρωτοχάραξεν η Ελλάδα τ' όνομά της.
Για τον πρωτόφαντο χορό, δώστε, λαοί, τα χέρια,
σέρν' η Ελλάδα το χορό με τα νυφιάτικά της.
[...]
Πάντα με την Ελλάδα σας, πάντα κ' η Ελλάς μαζί σας,
ναός των Εκατόχρονων και η σπιθαμή στη γη της,
η Ειρήνη το στεφάνωμα στην άχραντη κορφή σας
που ειν' αψηλή ως η Λιάκουρα, τρανή όσο ο Ψηλορείτης.

Νέα Ιστορία γράφεται. Στα ολάσπρα σας δεφτέρια
τα ονόματά σας καρτερεί, βασίλεια, χώρες, τόποι!
Για τον πρωτόφαντο χορό δώστε, λαοί, τα χέρια,
Η Ελλάδα, ω! ποια προπύλαια σου ανοίγει, Πανευρώπη![27]

Αναμφισβήτητα, οι ποιητές που εμπνέονται από ένα ιστορικό γεγονός είναι πολλοί και η παραγωγή πατριωτικών ποιημάτων τεράστια σε αριθμό. Επιλέγοντας τα ποιήματα του Παλαμά με θέμα τη Μικρασιατική Καταστροφή, τα πριν και τα μετά, θέλησα να δείξω πώς ο ποιητής, που ήταν παράλληλα δημόσιο πρόσωπο, από το 1897 ώς το 1928 γενικός γραμματέας του Πανεπιστημίου Αθηνών και από το 1926 ώς το τέλος της ζωής του μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, αντιμετώπισε αυτή την εθνική τραγωδία μέσα στην ποίησή του. Την πρόβαλε με τρόπο ευρύ και συστηματικό, έχοντας ως γνώμονα την αγάπη του για την πατρίδα, αλλά και τον ρόλο του ως δημιουργού απέναντι στους συμπατριώτες του, τους οποίους ανέλαβε να υμνήσει και να θρηνήσει, να παρηγορήσει και να βοηθήσει ψυχολογικά, να τους προτείνει λύσεις, να τους εμψυχώσει και να τους καθησυχάσει.

27. «Νέα ιστορία», *στο ίδιο*, σ. 467-468. Βλ. σχετικά Παλαμάς, «Ο Κωστής Παλαμάς ερμηνεύει το ποίημά του "Νέα Ιστορία"», *Άπαντα*, τ. ΙΣΤ΄, Αθήνα, Μπίρης, χ.χ., σ. 591-593.

Τα παιδιά-πρόσφυγες του 1922 στις σελίδες της νεοελληνικής πεζογραφίας

Έφη Πουλάκου-Ρεμπελάκου

Με τη συμπλήρωση εκατό ετών από τη μεγαλύτερη, ίσως, δραματική περιπέτεια του νεοελληνικού κράτους, τη Μικρασιατική Καταστροφή, ένα εκδοτικό κύμα ιστορικών και λογοτεχνικών βιβλίων, εκθέσεις, εκδηλώσεις και θεατρικές παραστάσεις ζωντάνεψαν στις παλαιότερες γενιές και γνώρισαν στους νεότερους το μεγάλο γεγονός που άλλαξε τη ζωή της Ελλάδας. Στη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα η χώρα αντιμετώπισε αλλεπάλληλες μετακινήσεις μεγάλων τμημάτων του ελληνισμού, όπως κύματα προσφύγων, ανταλλαγές πληθυσμών, εκπατρισμούς και επαναπατρισμούς, μεταναστεύσεις και παλιννοστήσεις. Καμιά όμως δεν μπορεί να συναγωνιστεί τη μαζική έλευση ενάμισι εκατομμυρίου Μικρασιατών σε μικρό χρονικό διάστημα και την αντιμετώπισή τους από μεγάλη μερίδα των εντοπίων «παλαιοελλαδιτών», φαινόμενο που επαναλήφθηκε σε αρνητικές κοινωνικές στάσεις και συμπεριφορές. Σήμερα που είναι πλήρως αναγνωρισμένη η συμβολή τους στην πρόοδο και η πλήρης και επιτυχημένη αφομοίωσή τους και έχουν εκλείψει οι πικρές μνήμες των εκπροσώπων της πρώτης προσφυγικής γενιάς, μόνο οι γραπτές μαρτυρίες όσων βίωσαν τον ξεριζωμό, η λογοτεχνική του ανάπλαση, καθώς και το αρχειακό και φωτογραφικό υλικό, μπορούν να ανασυνθέσουν το κλίμα της επο-

χής.[1] Πολλοί ήταν οι λόγοι που δημιούργησαν τις έντονες προκαταλήψεις, προσδίδοντας στην ταυτότητα του πρόσφυγα θλιβερό και απειλητικό περιεχόμενο. Ένας από αυτούς ήταν η δεκάχρονη πολεμική εκστρατεία, που είχε επιφέρει κόπωση και εξαθλίωση στους γηγενείς, ώστε να εξηγούνται κάπως οι αντιδράσεις τις οποίες εισέπρατταν οι νεήλυδες.

Αναζωογονημένη και ανεξάντλητη πηγή μυθιστορηματικής έμπνευσης αποτέλεσαν και συνεχίζουν να αποτελούν οι «χαμένες πατρίδες», όρος που, για τη συνείδηση και τις ευαισθησίες του ελληνικού κοινού, δηλώνει, περιέργως, σχεδόν μόνο τη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη, όπως γράφει το 2020 ο κριτικός λογοτεχνίας Δημοσθένης Κούρτοβικ.[2] Τα περισσότερα από αυτά τα μυθιστορήματα λειτουργούν κυρίως συμπληρωματικά, προσθέτοντας πινελιές στον μεγάλο πίνακα της καθιερωμένης εικόνας για το ιστορικό δράμα του ελληνισμού. Η είσοδος στα ελληνικά γράμματα νέων συγγραφέων, και της παλαιάς Ελλάδας και των Μικρασιατών και Κωνσταντινουπολιτών, έδωσε νέα ώθηση στους τρόπους γραφής, αλλά κυρίως στη θεματική τους, καθώς ο ξεριζωμός και η εγκατάσταση και η αφομοίωση ενός ολόκληρου κόσμου αποτέλεσαν την έμπνευση και έγιναν η έκφραση του καθοριστικού γεγονότος που άλλαξε τη ζωή και την πορεία της χώρας μας. Ο νομπελίστας ποιητής Γιώργος Σεφέρης, γέννημα της Σμύρνης, παραδέχεται: «Το γεγονός που μ' επηρέασε περισσότερο απ' όλα είναι η μικρασιατική καταστροφή».

Η συνολική καταγραφή της επίδρασης του κοσμοϊστορικού αυτού γεγονότος στη λογοτεχνία μας είναι ένα τεράστιο έργο, που επαυξάνεται συνεχώς σε δυσκολία, καθώς το θέμα εξακολουθεί να συγκινεί και τις νεότερες γενιές λογοτεχνών, είτε απογόνων Μικρασιατών είτε όχι, αλλά και τους αναγνώστες. Η επέτειος των εκατό ετών έδωσε μια πλημμυρίδα εκδόσεων, είτε ιστορικών, με ψύχραιμες αναγνώσεις που χαρίζει η χρονική απόσταση, είτε λογοτεχνικών, με βασικές θεματικές ενότητες την αναπαράσταση της ειδυλλιακής και μυθοποιημένης ζωής στη Μικρά Ασία και τις προσπάθειες ένταξης των προσφύγων στην παλαιά Ελλάδα.[3] Στις αφηγήσεις διακρίνονται βέβαια δύο πλη-

1. Κώστας Καλφόπουλος, «Σμυρνέικος κοσμοπολιτισμός», *The Books' Journal* 137 (Δεκέμβριος 2022) 62-63.

2. Δημοσθένης Κούρτοβικ, *Η ελιά και η φλαμουριά. Ελλάδα και κόσμος, άτομο και ιστορία στην ελληνική πεζογραφία, 1974-2020*, Αθήνα, 2021, σ. 255-256.

3. Άγγελος Συρίγος, «Μια αποτίμηση της επετείου του 1922», εφημ. *Καθημερινή*, 8.1.2023.

θυσμοί, οι γηγενείς και οι νεοφερμένοι, και διαγράφονται οι αντιδράσεις αμφοτέρων, που κυμαίνονται από την αποδοχή, την επιφυλακτικότητα, την ενόχληση, την αντιπαλότητα, μέχρι την έχθρα και την αρνητική προκατάληψη. Στην απεικόνιση επικρατεί η πεζογραφία και κατεξοχήν ο ρεαλιστικός τρόπος γραφής, που εξυπηρετεί καλύτερα τις βιωματικές αφηγήσεις των πρώτων χρόνων αλλά και τις νεότερες.[4]

Τα αποσπάσματα που παρουσιάζονται στο κεφάλαιο αυτό ανήκουν σε έργα που ξεχώρισαν για τη λογοτεχνική τους αξία, χωρίς να αποκλείονται κάποια που υπήρξαν δημοφιλή αναγνώσματα για το πλατύ κοινό, χωρίς αξιολογική κατάταξη αλλά με παρουσίαση εκφάνσεων της καθημερινότητας που αφορούν το θέμα μας: τα παιδιά-πρόσφυγες. Ειδικότερα, εστιάζουν σε θεματικούς άξονες θλιβερούς, όπως οι διακρίσεις που γνωρίζουν στο περιβάλλον τους, η εκπαίδευση, η παιδική εργασία και η σεξουαλική παρενόχληση και, παραδόξως, σε κάτι ελπιδοφόρο, το χαμόγελο, την αισιοδοξία και τη χαρά της ζωής.

Τα έργα από τα οποία προέρχονται τα αποσπάσματα

Κάποια βιβλία εξιστορούν μια αισθηματική ιστορία με φόντο μόνο την προσφυγιά και τις δοκιμασίες της: *Η προσφυγοπούλα* (1924) του Δημητρίου Παπαδόπουλου (= Τυμφρηστός), *Οι πρόσφυγες* (1934) και *Η Σμυρνιά* (1924) του Γρηγορίου Ξενόπουλου. Άλλα επικεντρώνουν στον αγώνα των προσφύγων να στεριώσουν τη νέα ζωή τους, να συνεχίσουν οι νεότεροι τη μόρφωση και οι μεγαλύτεροι τις εργασίες τους, να αποκτήσουν λίγα από όσα απολάμβαναν στη γη της Ιωνίας, με κοινωνικές προεκτάσεις και προβληματισμούς. Η πληρέστερη και αντικειμενικότερη παρουσίαση ανήκει στο τετράτομο μυθιστόρημα του Μικρασιάτη Τάσου Αθανασιάδη, *Τα παιδιά της Νιόβης* (Αθήνα, 1988-1995), στους δύο τελευταίους τόμους. Η εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη παρουσιάζεται στο μυθιστόρημα της Ιφιγένειας Χρυσοχόου, *Ξεριζωμένη γενιά. Το χρονικό της προσφυγιάς στη Θεσσαλονίκη* (Αθήνα, 1977). Η Διδώ Σωτηρίου, στο έργο της

4. Βλ. ενδεικτικά: Σπύρος Γόγολος, *Μια ιστορία που δε γράφτηκε*, Θεσσαλονίκη, 2016· Μαρία Ηλιού, *Μια φιλία στη Σμύρνη*, Αθήνα, 2022· Θοδωρής Παπαθεοδώρου, *Μικρασία. Το τραγούδι του αποχωρισμού*, Αθήνα, 2023· Γιώργος Καπράνος, *Ελλάδα - Σμύρνη... το χαμένο όνειρο*, Αθήνα, 2025· Ευάγγελος Μαυρουδής, *Επιστροφή στη Σμύρνη: 1. Η θάλασσά μας*, *2. Ittihat ve terakki*, *3. Φως εξ ανατολών*, Αθήνα, 2010-2011· Άγγελος Δρόσος, *Ανάμεσα στους πεθαμένους. Το βιβλίο του χαλασμού*, Αθήνα, 2022.

Οι νεκροί περιμένουν (Αθήνα, 1959), περιγράφει τη ζωή και στη Μικρά Ασία και στην Αθήνα. Η κατάσταση των προσφύγων παρουσιάζεται από την πλευρά των γηγενών στο μυθιστόρημα του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, *Αστροφεγγιά. Η ιστορία μιας εφηβείας* (Αθήνα, 1945). Δύο μη λογοτεχνικές μαρτυρίες προέρχονται από το βιβλίο του Αμερικανού, προέδρου της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, Χένρυ Μοργκεντάου, *Η αποστολή μου στην Αθήνα* (Αθήνα, 1994) και τη διδακτορική διατριβή της Άννας Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες* (Θεσσαλονίκη, 1994· β΄ έκδ. Αθήνα 2022).

Παρατηρείται ότι στους τίτλους όλης αυτής της λογοτεχνικής παραγωγής επαναλαμβάνεται το όνομα της Σμύρνης (π.χ. *Γκιαούρ Σμύρνη*, *Η αρχοντοπούλα της Σμύρνης*, *Η Σμυρνιά*, *Μια φιλία στη Σμύρνη*, *Η Σμύρνη φλέγεται*, *Επιστροφή στη Σμύρνη*, *Ο ύπατος της Σμύρνης*, *Στις φλόγες της Σμύρνης*, *Οι στάχτες της Σμύρνης*, *Η αρχόντισσα της Σμύρνης*, *Οι μάγισσες της Σμύρνης* κ.ά.), ο ξεριζωμός (*Οι πρώτες ρίζες*, *Ξεριζωμένη γενιά*, *Ξεριζώματα*), οι πρόσφυγες (*Πρόσφυγες*, *Η προσφυγοπούλα*) και ο θάνατος (*Οι νεκροί περιμένουν*, *Ανάμεσα στους πεθαμένους*, *Η ζωή εν τάφω*).

Οι αντιδράσεις

Στις σελίδες των πεζογράφων είναι έντονος ο στιγματισμός των προσφύγων και πολλά τα προβλήματα των παιδιών που τον αντιμετωπίζουν. Το κλίμα μεταφέρει ο Τάσος Αθανασιάδης από την πλευρά των γηγενών:

> Εκείνο το σεπτεμβριάτικο απόγευμα οι περαστικοί στην παραλία του Παλαιού Φαλήρου κόψανε απότομα το βήμα τους. «Έρχονται οι πρόσφυγες!... Έρχονται οι πρόσφυγες!...» ξεφώνισε κάποιος πανικόβλητος σα να 'ταν εχθροί. Η είδηση, από στόμα σε στόμα, έφθασε ώς την πρωτεύουσα σαν απειλή. Η Αθήνα, καθώς ξανάβρισκε το ρυθμό της με την επιστροφή των Αθηναίων απ' τις εξοχές, αισθάνθηκε μεγάλη ανησυχία.[5]

Από την πλευρά των Μικρασιατών άλλες είναι οι πρώτες εντυπώσεις, όπως καταγράφει η Διδώ Σωτηρίου την πρώτη εντύπωση της νεαρής ηρωίδας της, όταν αποβιβάζεται στο λιμάνι του Πειραιά: «Μια γριά στάθηκε μπροστά μας με τα χέρια στη μέση: – Ελόγου σου το λοιπόν είστε οι πρόσφυγκοι; Και τι κοπιάσατε να κάνετε στα μέρη μας; Πού 'ναι τα παιδιά μας; Γιατί φορτώσανε την αφεντιά σας στα βαπόρια κι αφήσα-

5. Τάσος Αθανασιάδης, *Τα παιδιά της Νιόβης*, τ. Γ΄, Αθήνα, 1995, σ. 13.

νε οπίσω τους φαντάρους;» Στο μυαλό των παιδιών της Ελλάδας, επηρεασμένων από διηγήσεις ενηλίκων, οι πρόσφυγες παίρνουν διαστάσεις απειλητικών τεράτων. Η Διδώ Σωτηρίου συνεχίζει:

> Μια μικρή ξέφυγε απ' το χέρι της μάνας της κι ήρθε κοντά μου: –Δε φοράτε σαλβάρια και φερετζέδες; με ρώτησε καθώς εξέταζε το καλοραμμένο φουστάνι μου. Παρ' όλο τον τρόμο που μου γέννησε κείνη η σκηνή, άρχισα να γελάω. Όταν όμως καλοσκέφτηκα την κουβέντα της μικρής, θύμωσα και της είπα: –Δεν είμαστε εμείς Τουρκάλες! –Πώς δεν είστε, είστε πρόσφυγες, πρόσφυγες, κακοί άνθρωποι![6]

Η λέξη «πρόσφυγας» φορτίζεται με προσβλητική σημασία, γίνεται τίτλος ανυπολη-ψίας και περιφρόνησης, δηλώνει ένδεια, παρασιτισμό και κοινωνική κατωτερότητα. Γίνεται βρισιά στο στόμα όλων, μαζί με μερικές ακόμη προσβλητικές προσφωνήσεις: πρόσφιγγες, τουρκόσποροι, ακρίθ-δ-ες, γιαουρτοβαφτισμένοι, συμμαζώματα. Η σκη-νή του ιερέα από το μυθιστόρημα *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* του Νίκου Καζαντζάκη μαρτυρά τη στάση των γηγενών: «Χολέρα! ξαναφώναξε ο παπα-Γρηγόρης. Τούτοι οι ξενομπάτες κουβαλούν στο χωριό μας το μεγάλο θανατικό, χαθήκαμε!»[7] Αξίζει να ανα-φερθεί και το άρθρο «Πρόσφυγες και γηγενείς, ενωθείτε»,[8] σύμφωνα με το οποίο οι γη-γενείς θεωρούσαν τους πρόσφυγες «πληγή του φαραώ», λόγω της οικονομικής κρίσης που έπληττε τη χώρα. Ένα συγκλονιστικό στοιχείο ρατσισμού επισημαίνει η Ιφιγένεια Χρυσοχόου στο βιβλίο της, το οποίο επρόκειτο να επαναληφθεί εφιαλτικά την εποχή του χιτλερισμού: «–Διαβάσατε τι γράφει ο Νίκος Κρανιωτάκης στην εφημερίδα του *Ο Τύπος*; –Όχι. –Γράφει ότι "Πρέπει να επιβληθεί στους πρόσφυγες να φορέσουν κίτρινα περιβραχιόνια, για να τους αναγνωρίζουν οι Έλληνες και να τους αποφεύγουν"».[9]

Φαίνεται ότι θετικά και ευγενικά συναισθήματα για τους Μικρασιάτες μοιράζεται μια φωτισμένη μειονότητα, άνθρωποι καλλιεργημένοι και ευαίσθητοι. Ανάμεσά τους, ο γεννημένος στη Σμύρνη Γιώργος Σεφέρης (που έγινε πολύ νωρίς Αθηναίος) καταθέτει την προσωπική του εμπειρία: «Σήμερα άκουσα από έναν πρόσφυγα τούτο: όταν βγήκαν στη Χίο, μαγαζιά, σπίτια, πόρτες, παράθυρα, τα πάντα έκλεισαν μονομιάς. Αυτός με

6. Διδώ Σωτηρίου, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα, 1959, σ. 132.
7. Νίκος Καζαντζάκης, *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, Αθήνα, 1974.
8. Εφημ. *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 192/79, 8.6.1932.
9. Ιφιγένεια Χρυσοχόου, *Ξεριζωμένη γενιά*, Αθήνα, 1977, σ. 179-180.

τη γυναίκα του μέσα στο κοπάδι, το μωρό, έξι μέρες να τραφεί, έκλαιγε, χαλούσε τον κόσμο. Η μάνα ζητά νερό από ένα σπίτι τέλος πάντων ανταποκρίνονται "ένα φράγκο το ποτήρι"».[10] Η πλειονότητα αντιδρά διαφορετικά από τον ποιητή. Οι χαρακτηρισμοί εκατέρωθεν είναι ενδεικτικοί του κλίματος μέσα στο οποίο μεγαλώνουν τα παιδιά. Μια τέτοια σκηνή μεταφέρει η Διδώ Σωτηρίου:[11]

> –Να φύγετε απ' το σπίτι μου, να ξεκουμπιστείτε, παλιοπρόσφυγες. Μας πήρατε τις δουλειές των αντρών μας, μας αρπάξατε το φαΐ μας, μας βρωμίσατε τον τόπο. Χρόνια είχε την ταβέρνα ο Πότης μου στο Φάληρο, κι ήρθε ένας παλιοτουρκόσπορος κι άνοιξε μια παράγκα πλάι και με τους ψευτομεζέδες του και τις ψευτοπεριποιήσεις του και τις λωλοσμυρνιές που κουβαλάει, μας άρπαξε την πελατεία, που να τον έπαιρνε ο Χάρος. Άνοιξαν κι άλλες πόρτες κι άνοιξαν κι άλλες γλώσσες. Ήρθαν στα χέρια οι ντόπιες με τις προσφυγίνες. –Αντροχωρίστρες, πρόστυχες, φώναζαν οι ντόπιες. –Κρυόμπλαστρα, ψοφίμια, πεινασμένες, απαντούσαν οι άλλες.

Συνθήκες διαβίωσης

Οι συνθήκες τον πρώτο καιρό περιγράφονται ζοφερές. Ένα στιγμιότυπο για την τραγική μοίρα των παιδιών μάς δίνει ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος στο μυθιστόρημά του *Αστροφεγγιά*:

Ένα κοριτσάκι προστάτευε τα ορφανά του αδέρφια, τα μικρότερα. Μπορούσε και να τους τραγουδάει κι ήταν το τραγούδι του το μοιρολόγι κι ήταν η φωνή του βραχνή και ραγισμένη – μια ραγισματιά ήταν όλο το κοριτσάκι, ένα ξεφτίδι ζωντανής σάρκας, ένα τίποτε.[12]

Ένα πλήθος αναζητεί στέγη, ζεστασιά, φαγητό και ταυτόχρονα ψάχνει για όσους έμειναν πίσω, αιχμάλωτοι ή νεκροί. Και η παλιά Ελλάδα; Η Ιφιγένεια Χρυσοχόου σχολιάζει: «Καλοντυμένες κυρίες ζητάνε κορίτσια για δουλάκια. Άτεκνα αντρόγυνα θένε να υιοθετήσουν παιδιά».[13]

10. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Α΄*, Αθήνα, 1975, σ. 61.
11. Σωτηρίου, *Οι νεκροί περιμένουν*, ό.π., σ. 145.
12. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά. Η ιστορία μιας εφηβείας*, Αθήνα, 1945.
13. Χρυσοχόου, *Ξεριζωμένη γενιά*, ό.π., σ. 25.

Στην Αθήνα, το κτίριο του Δημοτικού Θεάτρου χρησιμοποιήθηκε για να στεγάσει προσωρινά πρόσφυγες. Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, στο μυθιστόρημά του *Πρόσφυγες*, καταγράφει τις συνθήκες αυτής της στέγασης, παρουσιάζοντας μια άλλη πτυχή του θέματος, χωρίς να κρύβει τη συμπάθεια, την ανθρωπιά και τον οίκτο του.

> Μια μέρα πήγε στο Δημοτικό Θέατρο. Εκεί μέσα είχαν στοιβαχτεί εκατοντάδες πρόσφυγες, απ' όλα τα μέρη της Μικρασίας και πήγαινε κάπου-κάπου να τους βλέπει, με την ελπίδα να μάθει τίποτε για τους δικούς της, όπως πήγαινε και παντού όπου ήξερε πως μένουν πατριώτες. Αλλά εκείνη τη μέρα έμαθε κάτι που την αναστάτωσε. Ετοιμαζόταν να μπει από μια πλαϊνή πόρτα, όταν ένα κορίτσι, που σουλατσάριζε μαζί με άλλα στο πεζοδρόμιο, ανάμεσα σε φουφούδες, σκάφες κι απλωμένα ρούχα –γιατί και το πεζοδρόμιο ακόμα το χρησιμοποιούσαν γι' αυλή και κουζίνα– έτρεξε κατά πάνω της απλώνοντας τα χέρια. Φαινόταν το κορίτσι από καλή οικογένεια, που η προσφυγιά το είχε καταντήσει να σουλατσάρει ξεσκούφωτο, με παλιόρουχα, στο πεζοδρόμιο, σαν κορίτσι του λαού σε μια απόκεντρη αυλή. Μα και πόσες άλλες από τις κουρελούδες εκείνες που ζούσαν τώρα στοιβαγμένες στο κτίριο του Δημοτικού Θεάτρου, απ' τα υπόγεια ώς τις ταράτσες, κι από τα καμαρίνια μέχρι τα θεωρεία, φορούσαν προ ολίγου μεταξωτά και δέχονταν κομψό κόσμο σε ωραία σαλόνια![14]

Καθώς περνάει ο καιρός και συνεχίζεται ο αγώνας για στοιχειώδη αποκατάσταση των προσφύγων, σχηματίζονται οι πρώτες προσφυγικές συνοικίες. Η περιγραφή της Κοκκινιάς από τον Νίκο Θέμελη στο τρίτο βιβλίο της τριλογίας του, *Η αναλαμπή*, ανήκει στις πιο ωραίες σελίδες της λογοτεχνίας με θέμα τους πρόσφυγες. Εκτός από τις παράγκες, τα παραπήγματα, τα χαμόσπιτα, τα πρώτα κανονικά σπιτάκια, το βλέμμα του σταματάει στα παιδιά.

> Παιδιά ξυπόλητα να κυνηγιώνται, ωστόσο να δείχνουν ευχαριστημένα. Μωρά σε αγκαλιές, άλλα να κλαίνε κι άλλα να νανουρίζονται στο δρόμο. Μια μάνα να βυζαίνει το τζιέρι της, η άλλη να ξεψειρίζει το δικό της και κάποια κλαίγοντας να του μιλά για τύφο... Τα ελληνικά ανάκατα με τα τούρκικα να μπερδεύονται, να χάνονται, να ξανάρχονται. Οι ικεσίες και οι ευχές στην Παναγία στα ελληνικά, οι ύβρεις και οι κατάρες στα τούρκικα. Κι ανάμεσά τους ένα τραγούδι εδώ, εκεί ένας αμανές. Και πάλι οι πιτσιρικάδες, κουρεμένοι

14. Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Πρόσφυγες*, Αθήνα, 1994 [1934].

> σύρριζα, οι πιο πολλοί ξυπόλητοι να τρέχουν πάνω κάτω, ν' αλαλάζουν, να βασανίζουνε μια μπάλα από κουρέλια, να ζουν πιο πάνω από τον ντελβέ της δυστυχίας.[15]

Εκπαίδευση

Ο πολιτισμός των Μικρασιατών είναι εμφανής στο θέμα της εκπαίδευσης των παιδιών τους, που τα φέρνουν ξεριζωμένα από το σχολικό τους περιβάλλον,[16] χωρίς ενδεικτικά αλλά και χωρίς να παραιτούνται από τις φιλοδοξίες που τρέφουν για το μέλλον τους. Τα παιδιά αναζητούν να βρεθούν στις σχολικές αίθουσες (όσα μπορούν, λόγω των συνθηκών) και η Ιφιγένεια Χρυσοχόου γράφει χαρακτηριστικά: «Έπεσε κι η Ιφιάνασσα με πυρετό και με σύγκρυα. Μες στο παραμιλητό της ζητούσε να πάει σκολειό. "Εμείς χανόμαστε κι αυτή το χαβά της. Ποιο σκολειό; Όλα είναι γεμάτα απ' την προσφυγιά"».[17] Όμως οι γονείς, μόλις περάσει η μεγάλη τρικυμία των πρώτων μηνών, θέτουν τη μόρφωση ως προτεραιότητα.

> Το πρώτο πράγμα που νοιάστηκε το αντρόγυνο, ύστερα απ' την εγκατάσταση ήτανε το σκολειό. Το Δημοτικό της οδού Κασσάνδρου γιομάτο πρόσφυγες. Η μητέρα ήθελε να πάει ο Κλήτος στην Αμερικάνικη Σχολή να συνεχίσει τις σπουδές του κολλεγίου της Σμύρνης, που με την προσφυγιά μείνανε στη μέση. Ο Κλήτος δεν ήθελε να ξανακαθίσει στο θρανίο. Η μητέρα, που είχε μανία με τα εγγλέζικα, έστειλε την Ιφιγένεια και τον Κώστα στην Αμερικάνικη Σχολή στην οδό Φράγκων στο Βαρδάρη.[18]

Στο βιβλίο της *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, η Άννα Παναγιωταρέα αναφέρει:

> Οι εύποροι αστοί προτίμησαν να στείλουν τα παιδιά τους στα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, επιβαρύνοντας ακόμη περισσότερο τα δύσκολα οικονομικά τους για να αποφύγουν την επωνυμία «προσφυγάκια». Και όχι μόνον αυτό αλλά και στα ιδιωτικά σχολεία που τα έστειλαν δεν δήλωσαν ότι ήταν πρόσφυγες, ώστε να πληρώσουν μειωμένα δίδακτρα, καθώς προέβλεπε ο νόμος. Αλλά ούτε και στα δημόσια σχολεία το δήλωναν, προτιμώντας να χάσουν τα παιδιά τους έναν χρόνο από την εκπαίδευσή τους παρά να καταθέσουν

15. Νίκος Θέμελης, *Η αναλαμπή*, Αθήνα, 2003, σ. 517.
16. Μαρία Ηλιού, *Μια φιλία στη Σμύρνη*, Αθήνα, 2022, σ. 33.
17. Χρυσοχόου, *Ξεριζωμένη γενιά*, ό.π., σ. 28.
18. *Στο ίδιο*, σ. 44.

> χαρτιά με τα οποία αποδεικνυόταν η προσφυγική τους ιδιότητα. Αρνούνταν να δακτυλοδείχνουν τα παιδιά σαν προσφυγάκια.[19]

Ο Τάσος Αθανασιάδης, στο μυθιστόρημα-ποταμό *Τα παιδιά της Νιόβης*, επισημαίνει το στίγμα που συνόδευε τα προσφυγόπουλα: «Ο Στέργιος θυμήθηκε μέσα στον Ηλεκτρικό για την Αθήνα το γιο του επιτελάρχη της μεραρχίας στο Σαλιχλί. Αν δεν είχε πεθάνει θα ’βρισκε τρόπο να τον συναντήσει, αφού πήγαινε στο “Εκπαιδευτήριον Μακρή”, εκτός αν τον απόφευγε, γιατί τώρα ήταν “πρόσφυγας”».[20] Όμως ο Στέργιος θα καταφέρει και ο ίδιος να γραφτεί στο «Εκπαιδευτήριον Μακρή», μετά από συστατική επιστολή του Μικρασιάτη καθηγητή της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Γεώργιου Ιωακείμογλου, που αναδείχθηκε σε προστάτη των προσφύγων. Η εμπειρία του από την πρώτη μέρα στο νέο σχολείο περιγράφεται ζωντανά:

> Η καρδιά μου σπαρταρούσε, καθώς περνούσα με τη μητέρα μου το αμμοστρωμένο προαύλιό του. Βόμβιζε απ’ το μαθητόκοσμο. Είχαν διάλειμμα. Έπαιξα τα μάτια με ταραχή στα βλέμματα που μου ρίξανε μερικοί συνομήλικοι. Φορούσα τα καινούργια ναυτικά, που μου είχε αγοράσει η μητέρα, για να μη με πάρουν κανένα κακόμοιρο προσφυγάκι. Όταν διάβασε ο Μακρής το συστατικό γράμμα του καθηγητή της Φαρμακολογίας Ιωακείμογλου, γυρόφερε πάνω μου ένα εξεταστικό βλέμμα. Το χλωμό πράσινο στεγνό του πρόσωπο με τα μικρά σταχτιά μάτια δεν έδειξε αγάπη. Είχε καθήκον, είπε, να με δεχτεί στο σχολείο του ως άπορο προσφυγόπουλο. Η μητέρα παρεμβαίνει «Αν είμαστε στη Σμύρνη, το παιδί μου θα πήγαινε στην Ευαγγελική Σχολή. Είναι καλός μαθητής. Τον προορίζω για το Πανεπιστήμιο». Το ψυχρό βλέμμα, που μου ξανάριξε ο Μακρής, του το ανταπόδωσα σοβαρός σα μικρομέγαλος. Κάλεσε έναν νεαρό καθηγητή να με εξετάσει, αν ήμουν άξιος για την πρώτη του Ελληνικού, αφού δεν είχα ενδεικτικό της τετάρτης Δημοτικού. Η εξέταση κράτησε μια ώρα και έγινα δεκτός. Η μαθητική ζωή μου στην Ελλάδα άρχιζε...[21]

19. Άννα Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, Θεσσαλονίκη, 1994 (β΄ εκδ. Αθήνα, 2022)

20. Αθανασιάδης, *Τα παιδιά της Νιόβης*, ό.π., σ. 16-17.

21. *Στο ίδιο*, σ. 54-55.

Η φοίτηση στο σχολείο αποτελεί καταφύγιο για πολλά προσφυγόπουλα, τους προσφέρει σκοπό στη ζωή και ρυθμό στην καθημερινότητα. Ο Στέργιος εξομολογείται:

> Το μακρύ παντελόνι, που είχα φορέσει στην αρχή της σχολικής χρονιάς, το αισθάνθηκα πάνω μου όπως ο αξιωματικός ένα ακόμα άστρο στην επωμίδα του. Η σχολική στολή (μπλε παντελόνι, μπλούζα στο ίδιο χρώμα με κολλαρίνα ναυτική και σκούφο με στέμμα την κουκουβάγια) είχε επίδραση στην ψυχολογία μου. Ένιωσα ξαφνικά ένα άτομο με δική του υπόσταση. Τα βλέμματα της μητέρας μου δείχνανε πως με καμάρωνε.

Ο Αθανασιάδης με μια φράση του συνοψίζει τη σημαντική συμβολή των προσφύγων στη διαμόρφωση της πορείας της χώρας: «Σμάρια βάρκες αποβίβασαν απ' τα καράβια στις πειραϊκές αποβάθρες ανθρώπινα ερείπια που επαιτούσαν απ' τη νέα πατρίδα τους στοργή και της φέρνανε την ιδιοφυΐα τους».[22]

Οι γονείς εκτιμούν πολύ τα καλά σχολεία, παρά την οικονομική δυσπραγία των πρώτων χρόνων μετά την εγκατάσταση στην Ελλάδα.[23] Η Διδώ Σωτηρίου σχολιάζει τον θείο που στέλνει τον ανιψιό του στο Κολλέγιο: «–Θα πάρουμε μαζί μας και τον ανεψιό μου, τον Τρύφωνα, για να μην πληρώνουμε και για δαύτον μια περιουσία να τον έχουμε εσωτερικό στο Κολλέγιο. Ο Τρύφωνας ήρθε κι εγκαταστάθηκε στο καλύτερο δωμάτιο του σπιτιού. Έφερνε συχνά και τους συμμαθητές του και πολλά κορίτσια και χόρευαν...»[24]

Η Σόφη Μεριά, στο βιβλίο της *Ξεριζώματα*, τονίζει την εκτίμηση των γονιών για τη μόρφωση και την αγωνία τους να τα καταφέρουν.

> Το πρώτο πράγμα που έκανε η μαμά μας, μόλις η οικογένεια κατοχυρώθηκε μ' έναν τακτικό μισθό, ήταν να βρει ένα καλό σχολείο για την Ελένη και για μένα. Προτίμησε τη Σχολή Κωνσταντινίδη, που αργότερα έγινε η Σχολή Αηδονοπούλου, γιατί ήταν ένα από τα καλά ιδιωτικά σχολεία της εποχής, ήταν κοντά μας στην αρχή της Λεωφόρου Αλεξάνδρας και δίναν μεγάλη σημασία στα αγγλικά.[25]

22. *Στο ίδιο*, σ. 13.

23. Ελένη και Μαργαρίτα Ισηγόνη, *Η οικογένεια Μιχαλάκη Ισηγόνη της Σμύρνης*, Αθήνα, 1995, σ. 101, 104-105.

24. Σωτηρίου, *Οι νεκροί περιμένουν*, ό.π., σ. 174.

25. Σόφη Μεριά, *Ξεριζώματα*, Αθήνα, 2023.

Εργασιακή εκμετάλλευση και σεξουαλική παρενόχληση

Τα παιδιά, τα νεαρά κορίτσια και οι απροστάτευτες γυναίκες αποτελούν φθηνά εργατικά χέρια, αντικείμενα εκμετάλλευσης και σεξουαλικής παρενόχλησης. Η παλαιοελλαδίτικη κοινή γνώμη σηματοδότησε το επίθετο «Σμυρνιά» με την έννοια της γυναίκας ελαφρών ηθών,[26] τη σατίρισε αμείλικτα στις αθηναϊκές επιθεωρήσεις και ταύτισε την καθαριότητα με την ακολασία, χαρίζοντάς της τον χαρακτηρισμό της «παστρικιάς». Είναι γεγονός ότι πάρα πολλές προσφυγικές οικογένειες δεν είχαν πατέρα ή αδελφό προστάτη και αναγκάστηκαν να ψάξουν για εργασία ή να κατασκευάζουν χαλιά ή εργόχειρα στο σπίτι. Ο Χένρυ Μοργκεντάου, πρώτος πρόεδρος της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, είναι αποκαλυπτικός στο βιβλίο του *Η αποστολή μου στην Ελλάδα*, ένα χρονικό του ξεριζωμού και της προσπάθειας ενσωμάτωσης των Μικρασιατών στην τοπική κοινωνία.

> Το μικρό κορίτσι δεν είναι πάνω από 12 χρόνων. Έχει ένα λυπημένο μελαγχολικό ύφος και μπορεί κανείς να δει στο βλέμμα της ολόκληρο το δράμα της οικογενείας της. Δεν της έχει μείνει καθόλου παιδική ξενοιασιά. Αυτό το μικρό κορίτσι εργάζεται τώρα σε ένα εργοστάσιο πουκαμίσων όλη την ημέρα. Προς το παρόν παίρνει μόνο τρεις δραχμές την ημέρα, γιατί είναι μαθητευόμενη. Έτσι, στην καλύτερη περίοδο της ζωής τους, όταν κατά κανόνα τα παιδιά δεν σκέφτονται παρά το παιχνίδι και όσα πηγαίνουν στο σχολείο θεωρούν τη μελέτη σαν βαρύ καθήκον, εκατοντάδες παιδιά, σαν αυτό το κοριτσάκι, περνάνε τις ηλιόλουστες ημέρες στην ατμόσφαιρα του εργοστασίου που μοιάζει με φυλακή, με μοναδική προσδοκία το να μπορέσουν κάποια μέρα να βοηθήσουν τις μητέρες τους.[27]

Η Ιφιγένεια Χρυσοχόου, έχοντας βιώσει η ίδια το δράμα της προσφυγιάς, δίνει λιτές εικόνες στυγνής εκμετάλλευσης και απανθρωπιάς: «Η κυρά Αρσινόη απ' τις Φώκιες, άρπαξε την κόρη της απ' το χέρι και τρέχει στα μαγαζιά. –Κοίτα, μην τα πάθουμε σαν και χτες, τη συμβουλεύει. Τεντώσου λίγο. Κι όχι φοβισμένα». Δεν καταφέρνουν να πείσουν τον καταστηματάρχη ότι είναι 14 ετών και μπορεί να εργασθεί και φεύγουν άπρακτες. «–Γουρσούζικο, δε φτάνει που είσαι μικρή, είσαι και ζαρωμένη, της δίνει μια κατακεφαλιά». Επειδή τα μικρότερα παιδιά δεν τα προσλαμβάνουν εύκολα, κατα-

26. Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Η Σμυρνιά*, Αθήνα, 1995 [1924], σ. 8.

27. Henry Morgenthau, *I was sent to Athens*, Νέα Υόρκη, 1929 [ελλ. εκδ. *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, μτφρ. Ι. Κασσεσιάν, Αθήνα, 1994].

φεύγουν στο μικρεμπόριο: «Το αγόρι της Θωμαής κουβαλάει στα μαγαζάκια ταβάδες με σάμαλι. Ο Γιωργέλης της ανιψιάς του πουλάει με το χωνάκι σπόρια, φυστίκια και στραγάλια στο σινεμά».[28]

Τα μεγαλύτερα κορίτσια αντιμετωπίζουν άλλου είδους εμπόδια και κινδύνους. Αποτελούν εύκολα θύματα εκμετάλλευσης, χωρίς πατέρα, χωρίς οικογένεια.[29] Αναζητούν οποιαδήποτε εργασία. «Ο κτηματομεσίτης, ο κύριος Σαχίνης, δεν έλεγε "όχι" στα κορίτσια. Φτάνει το κορίτσι να ήταν όμορφο, πεντάρφανο και να μην ξεπερνούσε τα 18. Πήγε στον κτηματομεσίτη για δουλειά κι η Αντιγόνη απ' τα Αλάτσατα». Εκείνος της συνιστά να γίνει χορεύτρια για να τη στείλει στη Βηρυτό. «Όλη τη νύχτα η Αντιγόνη πάλευε στη Βηρυτό. Μαύροι άντρες με κάτασπρα δόντια την ξεγύμνωναν, την πασπάτευαν και την ανάγκαζαν να χορεύει». Αποφασίζει να μείνει στο σπίτι για να ασχοληθεί με εργόχειρα. Οι σεξουαλικές επιθέσεις στις προσφυγοπούλες είναι πολύ συχνές, αλλά δεν δημοσιοποιούνται τότε. Ο αδιόρθωτος κτηματομεσίτης επανέρχεται, προσλαμβάνει τη Μίμα, «κελεπούρι ουρανοκατέβατο, που δεν χόρταινε να την κοιτάει»:[30]

> –Ώστε τέλειωσες και το Γυμνάσιο; Μπράβο. Ξέρεις και γαλλικά; –Από μικρή στην πατρίδα είχα δασκάλα. –Εγώ θα σε κάνω σπουδαία, πάει να την χαϊδέψει. Πατάει η Μίμα τις φωνές. Τον αρπάει στις γροθιές. Παίρνουν χαμπάρι τα πλαϊνά μαγαζιά. Σταματούνε οι διαβάτες. Σαματάς, φασαρία. Ήρθε η χωροφυλακή. Σε λίγες μέρες βγήκαν όλα στη φόρα. Άρχισαν οι εφημερίδες. –Τα μάθατε; Τα μάθατε; Φυλακώσανε τον κτηματομεσίτη. Μάζευε προσφυγοπούλες και τις έστελνε στη Βηρυτό, στα μπορντέλα. –Θεέ μου, γΙ' αυτό χάνονταν τα κορίτσια.[31]

28. Χρυσοχόου, *Ξεριζωμένη γενιά*, ό.π., σ. 74-75.
29. Ξενόπουλος, *Η Σμυρνιά*, ό.π., σ. 15.
30. Χρυσοχόου, *Ξεριζωμένη γενιά*, ό.π., σ. 77-80.
31. *Στο ίδιο*, σ. 102.

Η αισιοδοξία των νέων παιδιών

Μέσα στο δάκρυ και τη δυστυχία, μια νησίδα ελπίδας και κάποτε-κάποτε ξενοιασιάς αποτελούν τα μικρά παιδιά και η νεολαία. Οι συγγραφείς τούς αφιερώνουν τις μοναδικές αισιόδοξες σελίδες τους. Ο Ξενόπουλος στους *Πρόσφυγες*:

> Η ζωή σχεδόν στο ύπαιθρο, παρουσίαζε μεγάλη αθλιότητα και δυστυχία. Μόλις και μετά βίας παρηγορούσε τους πρόσφυγες πως ήταν προσωρινή και πως γινόταν έντονη εργασία για την ανθρώπινη εγκατάστασή τους. Μπορούσε κανείς να παρατηρήσει πως πολλά κορίτσια κι όλα σχεδόν τα παιδιά δεν φαίνονταν τόσο δυστυχισμένα. Μιλούσαν φαιδρά, φώναζαν, έπαιζαν, έτρεχαν, γελούσαν. Και μερικές νέες προσφυγοπούλες, όμορφες και καλοντυμένες όσο μπορούσαν, πιασμένες δυο-δυο, τρεις-τρεις σουλατσάριζαν στο γιαπί, στο πεζοδρόμιο. Τα νιάτα, η ζωή...[32]

Και στο ίδιο:

> Ήταν φανερό πως αν δεν είχε μπροστά της μια μαυροφόρα που την κρατούσε αγωνία για την τύχη των δικών της, θα ήταν ικανή και να γελά. Ούτε ήταν η πρώτη φαιδρή προσφυγοπούλα μέσα στην θλίψη των άλλων. Στους συνοικισμούς που είχε επισκεφθεί, πόσα παιδιά δεν άκουσε να τραγουδούν! Και της είχε φανεί τόσο τραγική η φαιδρότητά τους! Αλλά σ' αυτή την ηλικία, η ζωή γυρεύει πάντα τα δικαιώματά της.[33]

Η Ιφιγένεια Χρυσοχόου στην *Ξεριζωμένη γενιά*:

> Δεν πρόφταιναν να γυρίσουν από τη δουλειά στο σπίτι τους και νάτα στη βόλτα. Όλα κάτω από τα δεκαοκτώ. Η φτώχεια ξεφωνίζει στο φτηνό ρούχο, στο χλωμό πρόσωπο, στο λιγνό κορμί. Μόλις βρεθούν στη βόλτα ξεχνάνε την κατάντια τους. Ξεχνάνε τα μοιρολόγια και τη γκρίνια των γέρων. Τα βογγητά των αρρώστων, τις συμβουλές και τις φωνές της μάνας.[34]

Η ίδια αντιδιαστέλλει την οργή των γονέων για την «ασέβεια» της νεολαίας: «Είχανε πει να βάλει δυνατά το φωνογράφο για να μάθουν τα βήματα του τσάρλεστον. Τραγουδούσε ο Αλ Τζόλσον, Yes, sir, that's my baby. Η μια μιμείται την άλλη, στριφογυρίζουν οι μύτες των ποδιών στο πάτωμα...»[35]

32. Ξενόπουλος, *Πρόσφυγες*, ό.π., σ. 108.
33. *Στο ίδιο*, σ. 91.
34. Χρυσοχόου, *Ξεριζωμένη γενιά*, ό.π., σ. 81.
35. *Στο ίδιο*, σ. 48.

Αλλά και η έμφυτη κομψότητα των νέων κοριτσιών που δοκιμάζεται. Και πάλι ο Ξενόπουλος:

> –Δεν πιστεύω να έχετε αύριο στο τραπέζι κανένα ξένο... Ξέρετε, εγώ τώρα δεν είμαι για κόσμο... –Όχι, παιδί μου! Εμείς μονάχοι θα είμαστε. Έτσι όπως είσαι θα 'ρθεις. –Μα και μήπως έχω να βάλω άλλα; Αυτό είναι και το καλό μου φουστάνι, αυτό και το βραδινό, αυτό και το καθημερινό! Και τέλειωσε με ένα φαιδρότατο γέλιο. Πώς τη λυπήθηκε ο πατέρας της φίλης της![36]

Επίλογος

Είναι πλέον αποδεκτό από όλους ότι όσοι άνδρες, γυναίκες και παιδιά επέζησαν από τις σφαγές και την αιχμαλωσία και έφθασαν στην Ελλάδα από τη Μικρά Ασία, ανέστιοι και πένητες, βίωσαν μια παρατεινόμενη για δεκαετίες αποτρόπαιη συμπεριφορά από τους περισσότερους γηγενείς. Η παρουσία τους αντιπροσώπευε μια διπλή διάψευση: τόσο τον θάνατο της Μεγάλης Ιδέας για την «παλιά» Ελλάδα όσο και την καταστροφή των Μικρασιατών, που άφησαν τις προαιώνιες εστίες τους και έφθασαν στη μητέρα πατρίδα, που τους υποδέχθηκε σαν μητριά. Οι δύο Ελλάδες, βέβαια, συναντήθηκαν ηττημένες, αλλά στον αιώνα που μεσολάβησε συγχωνεύθηκαν ανέλπιστα δημιουργικά και ευτυχώς συμπορεύονται.[37]

Με την επέτειο της συμπλήρωσης ενός αιώνα, κατά την οποία δεν εορτάσθηκε κάποια εθνική επιτυχία αλλά το αντίθετο, δόθηκε η ευκαιρία για την εκπόνηση πολλών ιστορικών μελετών με αντικειμενικές προσεγγίσεις, χωρίς τη σκιά πολιτικών ερίδων. Η επιστημονική κοινότητα προσέφερε νέα τεκμήρια μέσα από ερευνητικές εργασίες και η λογοτεχνική κοινότητα συναγωνίστηκε σε παραγωγή στις προθήκες των βιβλιοπωλείων.[38] Η μνήμη των προσφύγων πέρασε μέσα από τον προφορικό λόγο των προγόνων τους, που μετέφεραν τα πάθη τους περισσότερο μετά την εγκατάσταση παρά πριν από αυτή, με όλους τους κινδύνους που διέτρεξαν.

36. Ξενόπουλος, *Πρόσφυγες*, ό.π., σ. 152.

37. Τάσος Σακελλαρόπουλος, «1922-2022: Τέλος καλό, όλα καλά;», εφημ. *Καθημερινή*, 24-25.12.2022.

38. Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, *Η κίνηση του εκκρεμούς. Άτομο και κοινωνία στη νεότερη ελληνική πεζογραφία, 1974-2017*, Αθήνα, 2018, σ. 68.

Τελειώνοντας, παραθέτω τα λόγια νεαρού πρόσφυγα, όπως τα βάζει στο στόμα του ο Νίκος Θέμελης:

> –Έλα μετά τις οκτώ να δεις τον κόσμο αυτό να αναγεννιέται μέσα από τον κάματο της μέρας. Να τραγουδά και να πονά, να λάμπει και να ελπίζει. Να δείχνει ότι έχει την ανάγκη, την απόφαση να σηκωθεί, να συνεχίσει από εκεί που του 'μεινε η μισή απ' τη φαμίλια του και τίποτα από το βιός του. Να νιώθει, να τιμά, να απολαμβάνει, τη χαρά της ζωής. Την ίδια τη ζωή. Έμειναν σιωπηλοί να παρατηρούν, να χαζεύουν τους ανθρώπους, την κίνηση, τ' άψυχα και τα ζωντανά της μικρής πλατείας μπροστά στην εκκλησία. –Ποιος είχε πει, που σου 'μελλε πέτρα, να βγάλεις ρόδο; ψέλλισε. Ο άλλος τον κοίταξε κι εκείνος αποκρίθηκε: –Διονύσιος Σολωμός.[39]

39. Θέμελης, *Η αναλαμπή*, ό.π., σ. 520.

Η ανάπλαση μιας «χαμένης πολιτείας»: Αστικός χώρος και ηχοτοπία στο *Στου Χατζηφράγκου* του Κοσμά Πολίτη

Μαρία Νικολοπούλου

Όπως έχει επισημανθεί από μελέτες για την προσφυγική μνήμη, η εμπειρία της Μικρασιατικής Καταστροφής δεν μνημονευόταν πάντα στη δημόσια σφαίρα, αλλά για χρόνια ήταν ένα τραυματικό γεγονός που έμενε στις μνημονικές κοινότητες των προσφύγων.[1] Η λογοτεχνία κλήθηκε πολύ νωρίς να διαμορφώσει μνημονικές αφηγήσεις, ώστε να περάσουν στη δημόσια σφαίρα.[2] Η επέτειος των 40 χρόνων της Μικρασιατικής Καταστροφής, το 1962, ήταν κομβική για τη διαμόρφωση της πολιτισμικής μνήμης του γεγονότος. Ήταν η περίοδος που έγιναν απόπειρες το γεγονός να ενταχθεί στην εθνική αφήγηση.[3]

1. Αντώνης Λιάκος, «Εισαγωγή», Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011, σ. 11-12· Χάρης Εξερτζόγλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, ό.π., σ. 191-202· Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης: Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα, Νεφέλη, 2018.

2. Τόνια Καφετζάκη, «Η προσφυγική εμπειρία του 1922 στη μεσοπολεμική πεζογραφία: Εικόνες προσφύγων, αναπαραστασιακές στρατηγικές, αφηγηματικά μοτίβα», *Χάρτης* 48, *Αφιέρωμα: Χίλια εννιακόσια είκοσι δύο / 2022* (Δεκέμβριος 2022), https://www.hartismag.gr/hartis-48/afierwma/i-prosfighiki-empeiria-toi-1922-sti-mesopolemiki-pezoghrafia-eikones-prosfyghon-anaparastasiakes-stratighikes-afighimatika-motiva-mia-endeiktiki-peridiavasi-sta-keimena (πρόσβαση 12.6.2025).

3. Αναλυτικά για το πολιτικό και ιδεολογικό κλίμα της επετείου του 1962 και τον ρόλο που

Το μυθιστόρημα *Στου Χατζηφράγκου*, του Κοσμά Πολίτη, γράφεται από τον Μάιο έως τον Σεπτέμβριο του 1962 και δημοσιεύεται αρχικά σε συνέχειες στο εβδομαδιαίο περιοδικό ποικίλης ύλης *Ταχυδρόμος*, με υπότιτλο «Τα σαραντάχρονα μιας χαμένης πολιτείας» και εικονογράφηση Μίνου Αργυράκη, από τον Δεκέμβριο του 1962. Αποτελεί ένα μνημόσυνο στη Σμύρνη μέσα από την ανάπλαση του αστικού της τοπίου των αρχών του 20ού αιώνα. Η Σμύρνη είναι η πρωταγωνίστρια του κειμένου, η οποία όμως δεν κατονομάζεται πουθενά.[4] Ακολουθώντας τη μεθοδολογία της γεωκριτικής,[5] θα εξετάσω με ποιους τρόπους βιώνεται το αστικό τοπίο από τους χαρακτήρες του μυθιστορήματος, τον ρόλο της μνήμης στην ανάπλαση του βιωμένου τόπου και τον χώρο ως πολιτισμικό παλίμψηστο. Θα επιμείνω στον τρόπο που ο συγγραφέας χειρίζεται τους ήχους της πόλης και πώς αναπλάθει το ηχοτοπίο της, στοχεύοντας οπτικές και ακουστικές εικόνες να συλλειτουργήσουν. Το ηχοτοπίο που διαμορφώνεται στο μυθιστόρημα δεν στοχεύει μόνο να αναπαραστήσει τους ήχους της χαμένης πολιτείας, αλλά λειτουργεί δομικά, σχηματίζοντας νοηματικά μοτίβα και συμβολικές δομές.

Στου Χατζηφράγκου*: δομή και θεματική*

Το μυθιστόρημα του Κοσμά Πολίτη μπορεί να χαρακτηριστεί μυθιστόρημα πόλης, με βασικό άξονα τον χώρο, όπως φαίνεται ήδη από τον τίτλο. Ο χώρος αυτός είναι βιωμένος αλλά ανοίκειος, λόγω της απόστασης στον χώρο και στον χρόνο, καθώς και της

έπαιξαν λογοτεχνικά κείμενα σε αυτή, βλ. Maria Nikolopoulou, «Space, memory and identity: The memory of the Asia Minor space in Greek novels of the 1960s», *CAS Working Paper Series* 1 (2007), https://cas.bg/wp-content/uploads/2020/05/CAS_NEXUS_Nikolopoulou.pdf (πρόσβαση 12.6.2025).

4. Όπως αναφέρει ο Κοσμάς Πολίτης σε μια συνέντευξή του, «για τους αγαπημένους νεκρούς του μιλάει κανείς συχνά χωρίς να τους ονομάζει, νιώθοντας πως θα ’ταν σαν ασέβεια στη μνήμη τους να προφέρει το όνομά τους»· Γ. Π. Σαββίδης, «Το μνημόσυνο της χαμένης πολιτείας: Από την *Ερόικα* και το *Γυρί* στο Αλάνι του Χατζηφράγκου στη Σμύρνη. Ο Κοσμάς Πολίτης μιλάει για το νέο μυθιστόρημά του που θα αρχίσει να δημοσιεύεται από το ερχόμενο Σάββατο στον *Ταχυδρόμο*», *Ταχυδρόμος* 451 (1.12.1962) 21.

5. Η γεωκριτική εξετάζει στην ανάπλαση του χώρου από το λογοτεχνικό κείμενο, εστιάζοντας στη βίωση του χώρου, στο πώς αποδίδεται η γεωγραφία των αισθήσεων, στον ρόλο της μνήμης στην ανασυγκρότηση του τόπου, στη σύνδεση χώρου και ταυτότητας, στη γλωσσική χαρτογράφηση του τόπου. Ενδεικτικά βλ. Bertrand Westphal, *Geocriticism: Real and Fictional Spaces*, Νέα Υόρκη, 2011 (α΄ έκδοση στα γαλλικά 2007) · Robert T. Tally Jr. (επιμ.), *The Routledge handbook of literature and space*, Νέα Υόρκη, 2017.

αλλοίωσης, μετά την πυρπόληση μεγάλου μέρους της πόλης το 1922.[6] Η μνήμη και η γραφή είναι τα μέσα με τα οποία ο συγγραφέας αποπειράται να πλησιάσει το απροσπέλαστο, με την επίγνωση ότι διαμορφώνει ένα μεταγεωγραφικό εσωτερικευμένο χώρο.[7]

Το κείμενο διαφοροποιείται ρητά από τους μνημονικούς λόγους που συνδέονται με την επέτειο της Μικρασιατικής Καταστροφής, τόσο από άποψη χώρου όσο και χρόνου. Ο Κοσμάς Πολίτης επιλέγει να μην εστιάσει στα γνωστά σημεία της πόλης, στην παραλία, στις εμπορικές συνοικίες και στις πλούσιες γειτονιές της πόλης, αλλά σε μια φτωχογειτονιά, του Χατζηφράγκου, που κατοικείται κυρίως από Ρωμιούς, και στα προβλήματα της καθημερινότητάς τους. Προς το τέλος της αφήγησης, η αφηγηματική φωνή προειδοποιεί τους αναγνώστες ότι το κείμενο διαφοροποιείται από τις επετειακές προσδοκίες τους:

> Η αφήγηση τραβάει στο τέλος της. Αλήθεια, κρίμας, εδώ μέσα δεν περίσσεψε χώρος για όσια και ιερά, για τάφους και για κλέη των προγόνων, για ένδοξα πεδία μάχης – ή για κίονες ιωνικούς, παλαίστρες και αμφιθέατρα, για βυζαντινές εικόνες αμύθητης αξίας, για κώδικες, χρυσόβουλλα και αρτοφόρια και αδαμαντοκόλλητες μίτρες και πατερίτσες. Δεν απόμεινε θέση για όλ' αυτά: φαίνεται πως από τότε κιόλας, πριν εξήντα χρόνια, οι καθημερινοί άνθρωποι, με τις καθημερινές έγνοιες και τις μικροχαρές τους, με τις αντιλήψεις τους, ακόμα και με τα παραστρατήματα και με τ' ανόητα καμώματά τους, είχαν αρχίσει, από τη δύναμη και μόνο των πραγμάτων, να διεκδικούνε την πρώτη θέση και να παραμερίζουν τις παραδεγμένες συμβατικές αξίες μέσα στη μνήμη που ιστορεί.[8]

Οι χαρακτήρες δεν είναι μόνο Ρωμιοί αλλά προέρχονται από όλες τις εθνότητες της Σμύρνης και οι ταυτότητες των περισσότερων δεν εντάσσονται στις εθνικές κατηγοριοποιήσεις, αλλά είναι ρευστές, ενδιάμεσες. Για παράδειγμα, ο τουρκόφωνος ορθόδοξος δήμαρχος της συνοικίας, που κατάγεται από την Ανατολία και δεν έμαθε ποτέ ελληνικά· ο Τούρκος αστυνόμος που γεννήθηκε στη Λάρισα, πήγε στη Σμύρνη ως πρόσφυγας το

6. Πβ. Homi K. Bhabha, «Introduction», Bhabha (επιμ.), *Nation and Narration,* Λονδίνο, 1990, σ. 4· Homi K. Bhabha, «DissemiNation: time, narrative, and the margins of the modern nation», Bhabha (επιμ.), *Nation and Narration*, ό.π., σ. 299, 315.

7. Azade Seyhan, *Writing Outside the Nation*, Πρίνστον, 2001, σ. 70, 76, 134.

8. Κοσμάς Πολίτης, *Στου Χατζηφράγκου*, Αθήνα, 1993, σ. 237. Στο εξής, οι παραπομπές στο μυθιστόρημα θα γίνονται εντός κειμένου σε παρένθεση.

1881 και παρουσιάζεται ως συμπατριώτης του παπα-Νικόλα, που είναι επίσης Λαρισαίος. Έτσι οι χαρακτήρες επίσης διαφοροποιούνται από τις εθνικά προσδιορισμένες ταυτότητες που πρόβαλλαν οι επετειακές αφηγήσεις, υπονομεύοντας τους εθνικιστικούς λόγους. Από την άλλη, μέσα από τους υπόγειους ανταγωνισμούς των κοινοτήτων της πόλης, που κορυφώνονται με τη διαδήλωση χριστιανών κατά των εβραίων, δείχνει ότι η αφήγηση για την ειρηνική συνύπαρξη των λαών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, την οποία υιοθετούσε τότε η Αριστερά, ήταν κάπως απλουστευτική. Οι εχθρότητες και τα συλλογικά στερεότυπα ξεπερνιούνται από κάποιους χαρακτήρες του μυθιστορήματος, που όμως διακινδυνεύουν.

Αν και ο υπότιτλος του μυθιστορήματος, *Τα σαραντάχρονα μιας χαμένης πολιτείας*, αναφέρεται ευθέως στο 1922, το μεγαλύτερο μέρος του μυθιστορήματος διαδραματίζεται στις αρχές του 20ού αιώνα. Το μυθιστόρημα αποτελείται από δεκατρία κεφάλαια, εκ των οποίων το όγδοο, η «Πάροδος» δεν είναι αριθμημένο. Τα δώδεκα αριθμημένα κεφάλαια διαδραματίζονται στις αρχές του αιώνα, πιθανότατα το 1902, με σύντομες προβολές σε επόμενες δεκαετίες.[9] Το δέκατο τρίτο, δυσοίωνο, κεφάλαιο, η «Πάροδος», διαδραματίζεται στο αφηγηματικό παρόν, το 1962, και σχολιάζοντας τη λειτουργία της μαρτυρίας αφήνει τον ιστορικό χρόνο της Μικρασιατικής Καταστροφής να εισβάλει στο αφηγηματικό σύμπαν. Έτσι, το μυθιστόρημα χωρίζεται ουσιαστικά σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος κυριαρχεί η παρουσίαση των προσώπων, του χώρου και των κοινωνικών πρακτικών. Είναι το μέρος που έχει περισσότερα ηθογραφικά στοιχεία και όπου κυριαρχεί η βίωση του αστικού τοπίου. Μετά την «Πάροδο», η δράση είναι πολύ πιο γρήγορη και οι τρεις παράλληλες ιστορίες των βασικών χαρακτήρων, που αποτελούν την πλοκή, συνδέονται μεταξύ τους. Η «Πάροδος» λειτουργεί ειρωνικά προς τη δράση του μυθιστορήματος και τα προσωπικά δράματα των χαρακτήρων, ως μια διαρκής υπενθύμιση της τύχης του αφηγημένου χώρου.[10]

Η αφήγηση του μυθιστορήματος είναι τριτοπρόσωπη και η εστίαση εναλλάσσεται συνεχώς ανάμεσα σε πρόσωπα με διαφορετικές αντιλήψεις, εθνοτικές καταγωγές,

9. Peter Mackridge, «Η ποιητική του χώρου και του χρόνου», Πολίτης, *Στου Χατζηφράγκου*, ό.π., σ. 57.

10. Γιώργος Καλλίνης, «Η τραγωδία της μνήμης: Η νεοτερική διαχείριση του αρχαιοελληνικού τραγικού στο *Στου Χατζηφράγκου* του Κοσμά Πολίτη», *Η νεοτερικότητα στη νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική του 19ου και 20ου αιώνα: Πρακτικά της ΙΒ΄ επιστημονικής συνάντησης*

γλωσσικές επιλογές και οπτικές. Έτσι η αφήγηση γίνεται πολυφωνική.[11] Σε κάποια σημεία έχουμε εναλλαγή ανάμεσα στις οπτικές του ίδιου προσώπου με χρονική απόσταση. Το πιο ενδεικτικό σημείο είναι όταν τα παιδιά, που πρωταγωνιστούν στο μυθιστόρημα, πηγαίνουν εκδρομή με το σχολείο στο κάστρο της πόλης. Εκεί δίνεται η ευκαιρία για μια χαρτογράφηση της πόλης και των περιχώρων της από την οπτική των παιδιών:

> Τα θωρούσανε όλ' αυτά, θωρούσανε και τα βαπόρια μέσα στο λιμάνι. Μετρήσανε οχτώ φουγάρα, χώρια το βαπόρι που στεκότανε απ' όξω και σφύριζε για να πάρει πράτιγο, προσταχτικά, σα να 'τανε δικαίωμά του. Ένα ρεμούρκο έμπαινε στο λιμάνι, σέρνοντας πίσω του τρεις μαούνες. Και τα θαλασσοπούλια, σκόρπια μέσα στη λάμψη τ' ουρανού, ζυγιάζανε με ορθάνοιχτες φτερούγες και βουτούσανε από ψηλά.
>
> Και στην καρσινή μεριά του κόρφου, η Άγια Τριάδα, το Μπαϊρακλή, το Κορδελιό προφτάσανε να καθρεφτιστούν μια τελευταία φορά, για σήμερα, στ' ασάλευτα γαλαζωπά νερά. Γιατί το αναρίγισμα της θάλασσας προχωρούσε απ' το μπουγάζι, ολοένα κατά δω, κι ανέβαινε κιόλα μια φρεσκάδα, παλεύοντας την κάψα του βουνού. Τα θωρούσανε όλ' αυτά, δίχως να τα χορταίνει η ψυχή τους. Τα χάραζε βαθιά ο νους μέσα στη θύμηση, σα να προαισθανότανε από τώρα, πως σε είκοσι χρόνια, μονάχα στ' όνειρό τους θα τα βλέπανε. Όσα θα γλυτώνανε (σ. 57).

Το αφηγηματικό σχόλιο των δύο τελευταίων προτάσεων, με την επίγνωση της ιστορικής εξέλιξης («σε είκοσι χρόνια»), τονίζει τη διαμεσολάβηση τόσο της οπτικής των παιδιών όσο και της μνήμης στην ανάπλαση του τοπίου. Η μνήμη έχει τη δυνατότητα να περνάει από το ένα χρονικό σημείο στο άλλο, συνδέοντας διαφορετικές αντιλήψεις του ίδιου γεγονότος ή επανερμηνεύοντάς το.[12] Ο Κοσμάς Πολίτης, όπως κάνει επανειλημμένα στο μυθιστόρημα, υπονομεύει την ειδυλλιακή βίωση του τοπίου και της πόλης με το στοιχείο της τραγικής ειρωνείας, της επίγνωσης της τύχης της πόλης και των κατοίκων της («Όσα θα γλυτώνανε»).

του Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών: Αφιερωμένης στη Σοφία Σκοπετέα, Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 592-593.

11. Αναλυτικά για τις αφηγηματικές τεχνικές του κειμένου, βλ. Mackridge, «Η ποιητική του χώρου και του χρόνου», ό.π.

12. Γιώργος Καλλίνης, *Ο μοντερνισμός ενός κοσμοπολίτη: Στοιχεία και τεχνικές του μοντερνισμού στο μεσοπολεμικό μυθιστόρημα του Κοσμά Πολίτη*, Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 175-182 για την αντίστοιχη τεχνική στο *Γυρί*.

Η μετάβαση από την οπτική ενός χαρακτήρα σε εκείνη κάποιου άλλου και από το ένα θέμα στο άλλο είναι συνειρμική ή αντιστικτική. Συχνά οι μεταβάσεις καθορίζονται από τον χώρο ή τον ήχο, όταν, για παράδειγμα, δύο χαρακτήρες συναντιούνται. Αυτές οι μοντερνιστικές τεχνικές υιοθετούνται στα μυθιστορήματα του Πολίτη ήδη από τον Μεσοπόλεμο και αξιοποιούνται στο *Στου Χατζηφράγκου*.[13]

Το αστικό τοπίο

Οι άξονες της αφήγησης, ειδικά στο πρώτο μέρος του μυθιστορήματος, είναι τοπικοί και όχι χρονικοί. Με κέντρο του Χατζηφράγκου, η δράση και η βίωση του χώρου εξακτινώνεται σε άλλες γειτονιές. Η αφήγηση παρακολουθεί τους χαρακτήρες να κινούνται στη γειτονιά και προς άλλα σημεία της πόλης. Στην «Πάροδο», ο αφηγητής Γιακουμής ακολουθεί την ίδια διαδρομή με των υπολοίπων χαρακτήρων, αλλά το αστικό τοπίο έχει μετατραπεί σε τοπίο θανάτου μετά την είσοδο του τουρκικού στρατού. Στο τέλος της «Παρόδου», η πυρκαγιά καίει ολοσχερώς όλο τον χώρο της γειτονιάς του Χατζηφράγκου, που με τόση λεπτομέρεια αναπλάθεται στα υπόλοιπα δώδεκα κεφάλαια. Έτσι, ο χώρος που πλάθει το κείμενο αποκτά διαστρωματώσεις από τα βιώματα διαφορετικών χαρακτήρων σε διαφορετικές χρονικές στιγμές.

Διαμορφώνεται έτσι μια λογοτεχνική χαρτογράφηση του χώρου,[14] που συνδέει τον χώρο με τις αισθήσεις, τις σχέσεις, τα συναισθήματα των προσώπων.[15] Το αστικό τοπίο γίνεται έτσι μέρος της μυθοπλασίας.

Οι πολλαπλές ονομασίες, σημασιοδοτήσεις και ανασημασιοδοτήσεις του χώρου συνδέονται με μια πολυφωνική παρουσίαση της πραγματικότητας. Υπάρχουν τριών ειδών ονομασίες στη λογοτεχνική χαρτογράφηση της πόλης στο *Στου Χατζηφράγκου*: η λαϊκή, η επίσημη στα ελληνικά και η τουρκική, οι οποίες αναδεικνύουν τις πολλαπλές ταυτότητες των κατοίκων. Ενδεικτικό είναι και πάλι το μάθημα γεωγραφίας που διεξάγεται στη διάρκεια της εκδρομής στο Κάστρο της πόλης:

13. *Στο ίδιο,* για πλήρη παρουσίαση των τεχνικών αυτών.

14. Robert T. Tally Jr., «The Timely Emergence of Geocriticism», Westphal, *Geocriticism*, ό.π., σ. x-xi.

15. Sten Pultz Moslund, *Literature's Sensuous Geographies: Postcolonial Matters of Place*, Νέα Υόρκη, 2014, σ. 60· Γιώργος Καλλίνης, «Η θέαση του αόρατου: Η χαμένη πολιτεία και ο εαυτός στη μυθοπλασία του Κοσμά Πολίτη», στο Σταύρος Ζουμπουλάκης (επιμ.), *Κοσμάς Πολίτης (1888-1974)*, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Αθήνα, 2024, σ. 29-47.

Ο κύριος Κουρμέντιος σηκώθηκε:

«Πώς λέγεται ο λόφος ούτος;»

«Πάγος!» αποκριθήκανε με μια φωνή όλα μαζί.

Αυτό ήταν εύκολο να το θυμούνται. Πάγος το βουναλάκι, πάγος και το μπούζι.

«Αμανατζή!» ρώτησε συνέχεια τον Σταυράκη «πώς λέγεται το υψηλόν εκείνο όρος προς βορράν;» – κι έδειξε πάλι με το χέρι του.

«Μανισά Νταγ».

«Η ελληνική ονομασία του!»

«Μμ...»

«Η ελληνική ονομασία του, Αμανατζή!»

«...»

«Το εδιδάχθητε εις το μάθημα της πατριδογραφίας. Το ελληνικόν του όνομα! Εσύ, Μαυρέα;» ρώτησε τον Αρίστο.

«Σίπυλος, κύριε» (σ. 52-53).

Έτσι, ο τόπος γίνεται ένα παλίμψηστο των διαφορετικών αντιλήψεων, ιδεολογιών και εξουσιών που προβάλλονται πάνω του. Ο δάσκαλος είναι ο φορέας της αλυτρωτικής οπτικής που έβλεπε τη Μικρά Ασία ως αποκλειστικά ελληνική και τους σύγχρονους Μικρασιάτες ως συνέχεια των αρχαίων, ενώ τα παιδιά εκφράζουν μια λαϊκή γεωγραφική αντίληψη, που βασίζεται σε τουρκικά τοπωνύμια. Αυτή η πολυπρισματικότητα υπονομεύει τον εθνοκεντρισμό και ενσωματώνει την οπτική του Άλλου στην αφήγηση.[16]

Μια από τις τεχνικές της αναπαράστασης της λογοτεχνίας της πόλης είναι η απόδοση των αισθήσεων που συνδέονται με αυτή.[17] Το αστικό τοπίο καθορίζεται από τη συνύπαρξη και την αντιφατικότητα των αισθητηριακών ερεθισμάτων, που διαμορφώνουν μια πολυαισθητηριακή εμπειρία, με αναφορές σε διαφορετικά πολιτισμικά υπόβαθρα. Αν και η νεωτερικότητα και η εγγραμματοσύνη συνδέονται με την ανάπτυξη και την κυριαρχία του οπτικού στοιχείου,[18] και οι άλλες αισθήσεις συνδέονται στενά με τη βίωση και νοηματοδότηση του χώρου.[19] Στο μυθιστόρημα του Κοσμά Πολίτη, η αφήγηση

16. Westphal, *Geocriticism,* ό.π., σ. 122-126.

17. *Στο ίδιο*, σ. 131-136.

18. Robert T. Tally Jr., *Spatiality*, Λονδίνο 2013, σ. 118-119.

19. Paul Rodaway, *Sensuous geographies: body, sense and place*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη,

επιμένει στην απόδοση ηχητικών εικόνων, πλάθοντας το ηχοτοπίο της πόλης και συνδέοντάς το με τη δράση και τα συναισθήματα των χαρακτήρων.

Το ηχοτοπίο της πόλης και η λειτουργία του

Η έννοια του ηχοτοπίου εισήχθη τη δεκαετία του 1970 από τον R. Murray Schafer, που το περιέγραψε ως το σύνολο των ήχων που συνδέονται με κάποιο συγκεκριμένο περιβάλλον και οι οποίοι αναδεικνύουν κοινωνικές σχέσεις και ιεραρχήσεις.[20] Οι μελετητές των ηχοτοπίων βασίστηκαν εκτεταμένα σε λογοτεχνικά κείμενα, ως πηγή πληροφοριών για ηχοτοπία του παρελθόντος, θεωρώντας τους λογοτέχνες προνομιακούς αυτήκοους μάρτυρες.[21] Τα λογοτεχνικά κείμενα, όμως, δεν είναι απλώς πηγή πληροφοριών για τα ακουστικά ερεθίσματα, αλλά, μέσα από ιεραρχήσεις και νοηματοδοτήσεις των ακουστικών εικόνων, πλάθουν τα λογοτεχνικά ηχοτοπία και διαμορφώνουν τον τρόπο που ακούμε και που βιώνουμε τον χώρο.[22]

Παραδοσιακά η όραση έχει συνδεθεί με την αποστασιοποίηση του θεατή, την ετερότητα του αντικειμένου που υπόκειται στο βλέμμα του θεατή, με την αντικειμενικότητα και την εξουσία. Αντίθετα, η ακοή έχει συνδεθεί με τη βύθιση του ακροατή στο περιβάλλον, με την παθητικότητα, την επίδραση, την υποκειμενικότητα.[23] Ακόμη και αν οι διχοτομίες αυτές αμφισβητούνται,[24] ο τρόπος που εντάσσονται και λειτουργούν οι ήχοι σε ένα λογοτεχνικό κείμενο[25] αναδεικνύει, σε κάποιες περιπτώσεις, την κυριαρχία

1994, σ. 83-84.

20. R. Murray Schafer, *The soundscape: Our sonic environment and the tuning of the world*, Ρότσεστερ, 1994 (α΄ έκδοση με τίτλο: *The tuning of the world*, Νέα Υόρκη 1977), σ. 77.

21. *Στο ίδιο*, σ. 8-9· John Picker, *Victorian Soundscapes*, Οξφόρδη, 2003· Μανόλης Γ. Σέργης, «Ηχοτοπία (soundscapes) της Αθήνας (1880-1896) στο συγγραφικό έργο του Μιχαήλ Μητσάκη: Συμβολή στη διερεύνηση της θεματολογίας της κοινωνικής λαογραφίας», *Λαογραφία: Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας* ΜΒ΄ (2010-2012) 869-923.

22. Helen Groth, «Literary Soundscapes», Anna Snaith (επιμ.), *Sound and Literature*, Κέμπριτζ, 2020, σ. 135-137· Moslund, *Literature's Sensuous Geographies,* ό.π., σ. 59-61.

23. Jonathan Sterne, *The Audible Past: Cultural origins of sound reproduction*, Ντάραμ και Λονδίνο, 2003, σ. 15.

24. Jonathan Sterne, «Sonic Imaginations», J. Sterne (επιμ.), *The Sound Studies Reader*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2012, σ. 9.

25. Για τους τρόπους με τους οποίους εντάσσεται ο ήχος σε ένα λογοτεχνικό κείμενο, βλ. Cristin Hoene, «The Sounding City: Soundscapes and Urban Modernity in Amit Chaudhuri's Fiction», Cecile Sandten και Annika Bauer (επιμ.), *Re-Inventing the Postcolonial (in the) Metropolis*, Λάιντεν, 2016, σ. 365.

των αισθήσεων και του σωματικού στοιχείου, έναντι της γλώσσας και του νοητικού στοιχείου.[26] Οι ήχοι γίνονται ένα μέσο για την απόδοση ή την υποβολή συναισθημάτων χωρίς έλλογη επεξεργασία από τον αναγνώστη ή, ακόμη, για την επιδίωξη της αίσθησης της παρουσίας στον χώρο και όχι της αναπαράστασής του. Σε μοντερνιστικά κείμενα συνήθως οπτικό και ακουστικό στοιχείο συνυπάρχουν, με στόχο την αμφισβήτηση του διαχωρισμού των αισθήσεων και την υποκειμενική βίωση του χώρου.[27]

Στο *Στου Χατζηφράγκου*, πέρα από τις οπτικές περιγραφές, που είναι πολλές και λεπτομερείς, κυριαρχεί η αίσθηση της ακοής. Είναι περιορισμένες οι αναφορές σε γευστικά και οσφρητικά ερεθίσματα. Η αναφορά στις γευστικές απολαύσεις της Ανατολής ήταν κοινός τόπος των μνημονικών αφηγήσεων και γι' αυτό ίσως δεν τονίζονται τόσο στο μυθιστόρημα αυτό.

Είναι γνωστή και τεκμηριωμένη η σχέση των μεσοπολεμικών κειμένων του Πολίτη με τη μουσική και η μουσική οργάνωση της αφήγησης.[28] Συχνά δημιουργούνται αφηγηματικά μοτίβα, τα οποία λειτουργούν σε παραλληλισμούς ή αντιστικτικά μεταξύ τους, δημιουργώντας έτσι δίκτυα συμβολισμών. Ενώ η κριτική για τις μουσικές δομές της αφήγησης έχει επικεντρωθεί στα μεσοπολεμικά κείμενα του Κοσμά Πολίτη και ειδικά στην *Eroica*, αντίστοιχα λειτουργεί η μουσική και στο μυθιστόρημα *Στου Χατζηφράγκου*. Εδώ τα τραγούδια που είναι παρόντα στο κείμενο λειτουργούν ως πηγή συμβολισμών, οι οποίοι αναπτύσσονται στην αφήγηση.

Έχει επισημανθεί η παρουσία των λαϊκών τραγουδιών *Στου Χατζηφράγκου*, ως μια τεχνική που παραπέμπει στη συλλογικότητα και στη σύνδεση με τον χώρο, αλλά λειτουργεί και ως πηγή διακειμενικότητας.[29] Μαρτυρίες, άλλωστε, καταγράφουν τη συνήθεια του Κοσμά Πολίτη να τραγουδά σμυρναίικα τραγούδια και τραγούδια της επιθεώρησης.[30]

---

26. Moslund, *Literature's Sensuous Geographies,* ό.π., σ. 60-78.

27. Sam Halliday, *Sonic modernity: Representing Sound in Literature, Culture and the Arts*, Εδιμβούργο, 2013, σ. 12-13, 82.

28 Mackridge, «Συμβολικές και ειρωνικές δομές στην *Eroica*», Κοσμάς Πολίτης, *Eroica*, Αθήνα, 2003, σ. νε΄-νστ΄· Καλλίνης, *Ο μοντερνισμός ενός κοσμοπολίτη,* ό.π., σ. 237-264, όπου και συγκεντρωμένες οι απόψεις κριτικών στη σ. 237.

29 Mackridge, «Η ποιητική του χώρου και του χρόνου», ό.π., σ. 44-45· Ασπασία Γκιόκα, *Η διακειμενικότητα στο έργο του Κοσμά Πολίτη: Λόγος - εικόνα - μουσική*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2012, σ. 340-370.

30 Ιώ Μαρμαρινού, *Κοσμάς Πολίτης: Ένας δανδής του πνεύματος,* Αθήνα, 1999, σ. 44, 74.

Τα ακουστικά στοιχεία που υπάρχουν στο κείμενο, όμως, εκτείνονται σε μια ευρύτατη ποικιλία μουσικών ειδών, όπου συνυπάρχει η λαϊκότητα (πολλαπλών κοινοτήτων) με τον κοσμοπολιτισμό.[31] Άλλωστε, ένας από τους κύριους χαρακτήρες του κειμένου είναι ο Κερκυραίος ρωμανιώτης εβραίος λαουτιέρης, σιορ Ζαχαρίας Σιμωνά, που παίζει μουσική για εβραίους, μουσουλμάνους και χριστιανούς, κοσμική και θρησκευτική. Η υβριδική του ταυτότητα ενσαρκώνει τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της μουσικής που ενσωματώνεται στο κείμενο: από τον ελληνικό και τον οθωμανικό εθνικό ύμνο μέχρι εμβατήρια, όπερες, αποσπάσματα από χορικά τραγωδιών και τραγούδια επιθεωρήσεων, δημοτικά τραγούδια, μαντινάδες και καντάδες, ψαλμοί ορθόδοξοι και καθολικοί, το κάλεσμα του μουεζίνη και παιδικά τραγούδια.

Από τους τίτλους των δώδεκα αριθμημένων κεφαλαίων του μυθιστορήματος, οι μισοί αναφέρονται σε τραγούδια ή ήχους: «Μπουλμπούλ» (αηδόνι), «Τα μπαγάσικα», «Εν χορδαίς και οργάνοις», «Ο καρσιλαμάς», «Κάτω στο γιαλό κοντή νερατζούλα φουντωτή», «Με διαμαντένιο χτένι ηχτενιζούτανε», ενώ μία από τις πολλές έννοιες της «Παρόδου» είναι το τραγούδι του χορού της αρχαίας τραγωδίας τη στιγμή που μπαίνει στην ορχήστρα.[32] Η μουσική ποικιλία, όπως και η αντίστοιχη γλωσσική που ενσωματώνεται τόσο στην αφήγηση όσο και στους διαλόγους (άλλωστε και η γλώσσα των διαλόγων είναι μέρος του ηχοτοπίου), δείχνει τον πολυεθνικό χαρακτήρα της πόλης, αλλά και την κοινωνική διαστρωμάτωση. Διαμορφώνεται έτσι η ετερογλωσσία του κειμένου, καθώς γλωσσικά ιδιώματα, κοινωνικές οπτικές και αισθήσεις αντιπαρατίθενται και αλληλεπιδρούν μέσα στον αστικό χώρο.

Σχεδόν κάθε σκηνή, μαζί με την οπτική περιγραφή δημιουργεί ένα μουσικό ή ηχητικό υπόστρωμα. Ένα χαρακτηριστικό της μουσικής –και του ήχου γενικότερα– είναι ότι υπερβαίνει τα όρια του δημόσιου και του ιδιωτικού, των κοινωνικών τάξεων και των εθνοτικών κοινοτήτων, δημιουργώντας ένα πολιτισμικό αμάλγαμα, που επιτρέπει τη δια-πολιτισμική επικοινωνία. Ο Κοσμάς Πολίτης αξιοποιεί δομικά τη δυνατότητα αυτή, για να αναδείξει την υβριδική ταυτότητα της πόλης, όπου οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις συμβαίνουν και σε ηχητικό επίπεδο.

31 Πρβλ. Helena Bodin, « "The clamour of Babel, in all the tongues of the Levant": multivernacular and multiscriptal Constantinople around 1900 as a literary world», *Textual Practice* 34 (2020) 783-802.

32. Γκιόκα, *Η διακειμενικότητα στο έργο του Κοσμά Πολίτη*, ό.π., σ. 347.

Το κείμενο αναπαριστά ένα ηχοτοπίο αστικό αλλά προνεωτερικό, όπου συνυπάρχουν ήχοι, μελωδίες, στίχοι και κοινωνικές πρακτικές που συναιρούν πολλούς πολιτισμούς. Από την άλλη, δεν υπάρχουν (για ελάχιστα χρόνια ακόμη) μέσα τεχνικής αναπαραγωγής ήχου, που θα διασπούσαν τη χωροχρονική ενότητα, φέρνοντας ήχους και πολιτιστικές πρακτικές από αλλού. Εδώ οι ήχοι παράγονται από το κοινωνικό πλαίσιο και οι χαρακτήρες τούς αποζητούν και καθορίζονται από αυτούς. Εξαίρεση αποτελούν τα «οργανάκια», οι λατέρνες, που παίζουν τόσο δημοτικά τραγούδια (σ. 46) όσο και όπερα (σ. 252), αντικατοπτρίζοντας την ποικιλία των προτιμήσεων των κατοίκων της πόλης. Ενώ στοιχεία της νεωτερικότητας έχουν εισβάλει στην κοινωνική πραγματικότητα, κυρίως των ανώτερων τάξεων, μέσω των εφημερίδων και της εγγραμματοσύνης, το ηχοτοπίο παραμένει ακόμη το πεδίο της προφορικότητας. Για κάποιες κοινωνικές ομάδες η μουσική και η απαγγελία είναι αυτή που αναγγέλλει αισθητικοποιημένα τα δράματα της καθημερινότητας, μέσα από το τραγούδι του τυφλού ριμαδόρου για θανάτους και εξαφανίσεις[33] ή το ποίημα του μικρού Περικλή για το τυφλό του ανιψάκι (σ. 82-85).

Υπάρχουν αναφορές στη μουσική πραγματικότητα της πόλης, όπως η ορχήστρα του Γκιουζεπάκη[34] (σ. 112) ή τα Πολιτάκια[35] (σ. 169):

> Σχεδόν κάθε νύχτα, μετά τα μεσάνυχτα, περνούσανε από τ' Αλάνι τέσσερις πέντε καρότσες, μαζωχτές. Στην πρώτη πρώτη καρότσα, τα πολιτάκια με τα μαντολίνα τους και τις κιθάρες, και πίσω της ακολουθούσανε οι άλλες. Το καλοκαιρινό θέατρο του Λουκά, στο Κιαι, είχε φέρει ένα βαριετέ, αρτίστες από την Καλαμάτα και την Πάτρα. Κάνανε διάφορα νούμερα. Ένας μαντράχαλος τραγουδούσε την «Καπνοσακούλα» (την έχανε και ύστερα την έβρισκε και την κρατούσε στην αριστερή τσέπη του παντελονιού του), ή, ντουέτο με μια πεταχτή σκερτσόζα: «Πιο όμορφη στον κόσμο δεν έχει άλληνε από την αδερφή μου την πιο μεγάληνε», και μια καμωματού τσαχπίνα, με μια χαρτονένια καπε-

33. «Ωστόσο, ο τυφλός διακονιάρης έπαψε να ψαλμουδάει τη ρίμα της "νιας που ηφαρμακώθηκε προχτές εις το Μπουρνόβα", κι έσερνε τώρα το μοιρολόι της "νιας που ηπνίγηκε προχτές εις του Παπά τη Σκάλα"» (σ. 155).

34. Χρήστος Σ. Σολομωνίδης, *Το θέατρο στη Σμύρνη (1657-1922)*, Αθήνα, 1954, σ. 107.

35. Λαίλος Καρακάσης, «Λαϊκά τραγούδια και χοροί της Σμύρνης», *Μικρασιατικά χρονικά* Δ΄ (1948) 305. Η Μαρμαρινού μεταφέρει την αφήγηση του Κοσμά Πολίτη ότι ως παιδί το έσκασε κρυφά από το σπίτι του για να πάει να δει τα Πολιτάκια με την παρέα του, με αποτέλεσμα να τιμωρηθεί αυστηρά και να απολυθεί η γκουβερνάντα του, που ήταν η μόνη που του έδειχνε τρυφερότητα· Μαρμαρινού, *Κοσμάς Πολίτης*, ό.π., σ. 18-19.

> λιέρα κρεμασμένη από το μπράτσο της με ροζ κορδέλα, σεισοκωλιότανε τραγουδώντας τη «Μοδιστρούλα»: «Το κουτάκι ανοιχτό, το κουτάκι κλειστό». Αλλά το «κλου», όπως το λέγανε, ήταν σα βγαίνανε στο τέλος οι αρτίστες, εφτά όλες μαζί, ντυμένες ναυτάκια, τουρλωτές, και σέρνανε, πιασμένες χέρι σταυρωτά, εκείνη την όμορφη μπαρκαρόλα:
>
> *Βλέπω στον ουρανό*
> *τ' άστρο το λαμπερό*
> *μόλις χαράζ΄ η αυγή*
> *να χαιρετάει τη γη.*
>
> Λοιπόν, αφού τέλειωνε η παράσταση τα μεσάνυχτα, κάτι πλουσιόπαιδα παίρνανε τις αρτίστες καροτσάδα και τραβούσανε από του Χατζηφράγκου τ' Αλάνι για να γλεντήσουνε μαζί τους στα εξοχικά καφενεδάκια, πέρ' από τα πρεβόλια. Ο μαχαλάς δεν πλάγιαζε να κοιμηθεί πριν να περάσουν οι καρότσες, για ν' ακούσει τις αρτίστες να χαχανίζουν, ή, μερακλωμένες από το φεγγάρι, να τραγουδάνε το «Εις το ρεύμα της ζωής μου διατί να σ' απαντήσω». Κι ο Σιδερής, ο πρώτος από τα πολιτάκια, μπαμπαλής, καθισμένος πλάι στον καροτσιέρη, στο κέφι, το 'ριχνε στον οβραίικο αμανέ: «Αβαγάρ αβαγάρ αντάρμος παρακί».

Η γνωστή εστουδιαντίνα της Σμύρνης γίνεται μέρος της δράσης σε μια σκηνή, όπου παρουσιάζεται να τραγουδάει σε ανοιχτή καρότσα τα καλοκαιρινά βράδια, διασχίζοντας τη γειτονιά. Ενώ η μουσική διαδιδόταν σε κέντρα διασκέδασης και θέατρα, σε αυτή τη σκηνή αναδεικνύεται ο ρόλος του ηχοτοπίου, που σπάει τα κοινωνικά στεγανά, καθώς οι ήχοι της διασκέδασης δίνουν στους κατοίκους της φτωχογειτονιάς για λίγο πρόσβαση σε άλλες πολιτισμικές πρακτικές. Τα Πολιτάκια παρουσιάζονται να τραγουδούν έναν εβραίικο αμανέ, τονίζοντας την ποικιλία του μουσικού ρεπερτορίου της πόλης. Στην ίδια καρότσα παρουσιάζονται καλλιτέχνιδες του μουσικού θεάτρου, που τραγουδάνε τραγούδια από την πρώτη ελληνική επιθεώρηση, το *Λίγο απ' όλα*: Την ελληνική μετάφραση της βαρκαρόλας από την ισπανική επιθεώρηση *La gran via* («Βλέπω στον ουρανό/Τ' άστρο το λαμπερό», σ. 169),[36] όπως και άλλα τραγούδια επιθεωρήσεων, τα

36. Μίκιος Λάμπρου, «Λίγο απ' όλα», Θόδωρος Χατζηπανταζής και Λίλα Μαράκα (επιμ.), *Η αθηναϊκή επιθεώρηση*, Αθήνα, 1977, τ. Β΄, σ. 107-108. Η προέλευση των τραγουδιών δεν διευκρινίζεται στο κείμενο. Η ισπανική επιθεώρηση *La gran via* (των Federico Chueca και Joaquín Valverde, 1894) είχε πανευρωπαϊκή επιτυχία και αποτέλεσε το πρότυπο του *Λίγο απ' όλα*. Το τραγούδι ηχογραφήθηκε σε δίσκο στην Κωνσταντινούπολη το 1906, με τίτλο *Gran*

οποία δεν μπόρεσα να ταυτίσω. Η μουσική που υπάρχει στο ηχοτοπίο της πόλης, όπως πλάθεται στο κείμενο, είναι τόσο υβριδική όσο και οι ταυτότητες των κατοίκων της. Ενώνει ανατολικές και δυτικές επιδράσεις και οι μουσικοί είναι οι πολιτισμικοί διαμεσολαβητές.[37]

Όμως στόχος του Κοσμά Πολίτη δεν είναι να κάνει ένα μουσικολογικό ηχητικό ντοκυμαντέρ. Η μουσική συχνά λειτουργεί αφηγηματικά ως μια επιτελεστική χειρονομία, μια δήλωση ταυτότητας ή επιθυμίας των χαρακτήρων να υπερβούν τα κοινωνικά στεγανά. Ταυτόχρονα, η συνύπαρξη ήχων με ασύμβατη ιδεολογική φόρτιση υπονομεύει την πολιτισμική ενότητα της πόλης, την οποία προβάλλει η ελληνική εθνική αφήγηση, και τονίζει την πολλαπλότητα.[38]

Ήδη στην πρώτη σκηνή του μυθιστορήματος, όπου η βάρκα της λεμβοδρομίας φτάνει θριαμβευτικά στου Χατζηφράγκου μετά τη νίκη του ελληνικού πληρώματος με πρωταγωνιστή τον Παντελή, η ανάκρουση του ελληνικού και του οθωμανικού εθνικού ύμνου (σ. 16) δίνει τον τόνο για τις ανταγωνιστικές σχέσεις ανάμεσα στις εθνοτικές κοινότητες, ταυτόχρονα με την οπτική εικόνα της συνύπαρξης της ελληνικής και της οθωμανικής σημαίας. Η μουσική πλάθει το ηχοτοπίο της σκηνής μαζί με τους υπόλοιπους ήχους (τις φωνές των παιδιών που αναγγέλλουν τη νίκη, τους διαλόγους σε ελληνικά και τουρκικά, τις ζητωκραυγές του πλήθους για τον Έλληνα βασιλιά και τις υποτονικές επευφημίες για τον Σουλτάνο) και όλα αυτά προσδιορίζουν την πολιτισμική ταυτότητα των χαρακτήρων.

Αντίστοιχα, στο γλέντι του Βαγγελάκη με την Αντριάνα (σ. 80-100) οι μουσικές προτιμήσεις (π.χ. ανάμεσα στην ευρωπαϊκή πόλκα και τον ανατολίτικο καρσιλαμά ή το ζεϊμπέκικο) δηλώνουν την κοινωνική τάξη και τη διαφορετική επιτέλεση του

Via - Barcarolla. Η μουσική του συγκεκριμένου τραγουδιού όμως είναι προγενέστερη (1871), με συνθέτη τον Espinosa de los Monteros Gaspar· Λεονάρδος Κουνάδης και Νίκος Ορδουλίδης, «Gran via - Barkarola», *Εικονικό Μουσείο Αρχείου Κουνάδη*, 2019, https://vmrebetiko.gr/item?id=11107 (πρόσβαση 12.6.2025)· Λίλα Μαράκα, «Η ισπανική επιθεώρηση *Γκραν Βία* στην αθηναϊκή σκηνή (1894)», *Παράβασις* 3 (2000) 167-179· Θόδωρος Χατζηπανταζής, «Εισαγωγή στην ελληνική επιθεώρηση», Χατζηπανταζής και Μαράκα (επιμ.), *Η αθηναϊκή επιθεώρηση*, ό.π., τ. Α΄, σ. 161-165.

37. Martin Rempe και Claudius Torp, «Cultural Brokers and the Making of Glocal Soundscapes, 1880s to 1930s», *Itinerario* 41 (2017) 223-233.

38. Moslund, *Literature's Sensuous Geographies,* ό.π., σ. 180.

ανδρισμού των μνηστήρων της Ανδριάνας. Στον ανταγωνισμό μεταξύ τους, το Βαγγελάκι, μάγκας, ανατολίτης, λαϊκός και βίαιος, κερδίζει την κοπέλα (και το προσοδοφόρο εικόνισμα της Παναγίας), κάνοντάς την να υπερβεί τα κοινωνικά στεγανά μέσα από τον χορό, ως επιτέλεση της ερωτικής απελευθέρωσης.[39] Υιοθετώντας την ειρωνική αντίστιξη, ο αφηγητής υπονομεύει τη μουσική ερωτοτροπία με τη σκληρή διαπραγμάτευση για την προίκα της Αντριάνας και την αναφορά στη μελλοντική τύχη του εικονίσματος της Πικραμένης Παναγιάς.

Η μουσική όμως δεν είναι μόνο πεδίο ανταγωνιστικής επιτέλεσης, αλλά και πολιτισμική γέφυρα. Για τον καλλίφωνο παπα-Νικόλα και τον εβραίο οργανοπαίχτη σιορ Ζαχαρία η μουσική είναι η αφορμή και το μέσο για να υπερβούν τους θρησκευτικούς διαχωρισμούς και τους κοινωνικούς τους ρόλους. Τολμούν και οι δύο μια νέα μελοποίηση των ιερών κειμένων, των Ψαλμών του Δαυίδ, μια επανερμηνεία που θα φάνταζε ανίερη στα μάτια των ιερατείων (σ. 72-75). Η μουσική σύμπραξη συμβολίζει την αποστασιοποίηση από τους παραδεδεγμένους ρόλους και την προσωπική ερμηνεία της θρησκείας για τον παπα-Νικόλα.

Τέλος, η μουσική στο πιάνο που ακούνε η παιδούλα Κατερίνα και ο Γιακουμής μπροστά στο ανοιχτό παράθυρο ενός σπιτιού στο τέλος της αποκριάς (και του μυθιστορήματος) ταιριάζει στη μελαγχολία του τέλους της γιορτής και οδηγεί τον Γιακουμή να τολμήσει να δώσει μια καμέλια στην Κατερίνα, ως δείγμα παιδικού έρωτα. Το πιάνο δημιουργεί τον μουσικό και συναισθηματικό χώρο και χρόνο για τη χειρονομία του Γιακουμή και το φιλί που του δίνει η Κατερίνα, δημιουργώντας έτσι το γλυκόπικρο αίσιο τέλος της αφήγησης (σ. 256).[40]

Οι στίχοι των τραγουδιών δημιουργούν ένα δεύτερο επίπεδο στο κείμενο, το οποίο συμπυκνώνει τη δράση και τα θεματικά μοτίβα, δημιουργεί αντιστίξεις ανάμεσα σε πρόσωπα και κοινωνικές πρακτικές, ενώ προοιωνίζεται, σε κάποια σημεία, τις εξελίξεις της πλοκής. Σε αφηγηματικό επίπεδο, τα τραγούδια μπορεί να λειτουργούν ειρωνικά

39. Ο Βαγγελάκης της μαμής, που είναι πρωταγωνιστής σε ρεμπέτικα τραγούδια, ως χαρακτήρας ενσαρκώνει στο κείμενο τον ηθικό κώδικα του μάγκα, ενώ η Ανδριάνα είναι το πρότυπο της ωραίας γυναίκας σε λαϊκά τραγούδια· βλ. χ.ό., «Andriana», *Εικονικό Μουσείο Αρχείου Κουνάδη*, 2019, https://vmrebetiko.gr/en/item-en/?id=4386 (πρόσβαση 12.6.2025)· Γκιόκα, *Η διακειμενικότητα στο έργο του Κοσμά Πολίτη*, σ. 369-371.

40. Halliday, *Sonic modernity*, ό.π., σ. 74-75.

και να δημιουργούν μπαχτινικού τύπου δίφωνο λόγο, όπου η ταυτότητα που προβάλλεται από κάποιο χαρακτήρα υπονομεύεται από το μουσικό στοιχείο ή, αντίστροφα, η αφηγηματική κατάσταση υπονομεύει την ιδεολογία που φέρει το τραγούδι.[41]

Για παράδειγμα, στο απόσπασμα που παρατέθηκε πιο πάνω οι αρτίστες του μουσικού θεάτρου παρουσιάζονται να τραγουδάνε νοσταλγικά το παλιότερο ρομαντικό τραγούδι του Κωνσταντίνου Θαλλίδη «Εις το ρεύμα της ζωής μου διατί να σ' απαντήσω» (σ. 169).[42] Ο ανεκπλήρωτος έρωτας που περιγράφεται στο τραγούδι υπονομεύεται από τις κοινωνικές πρακτικές που συνδέονται με τον τρόπο διασκέδασης που προσφέρουν οι καλλιτέχνιδες του βαριετέ, προβάλλοντας τη σεξουαλικότητά τους. Αντίστοιχα, μέσω της μεταμφίεσης μιας ομάδας «ρεμαλιών», η αφήγηση αντιπαραβάλλει ειρωνικά το άσμα από το δράμα του Βερναρδάκη *Αντιόπη* σε καθαρεύουσα προς το αραβικό (και ακατανόητο στον αναγνώστη) αποκριάτικο τραγούδι:

> Σαν ερχότανε η Αικατερίνη Βερώνη με την κομπανία της κι έπαιζε «Αντιόπη» στο καλοκαιρινό θέατρο του Κοκόλη, μαζεύανε καμιά δωδεκαριά από δαύτους και τους ντύνανε Βάκχες: ένα πουκαμισάκι ώσαμε τα γόνατα, σφιγμένο με μια ζώνη στη μέση, τους κολλούσαν ένα τσιρότο στο μουστάκι για να μη φαίνεται, τους αλείβανε τα μπράτσα και τις γάμπες με μιαν αλοιφή, που την κουκίζανε από πάνω με αλεύρι, για να σκεπάσουνε τις τρίχες. Ο αρχαίος χορός, λέγανε οι σπουδασμένοι από το ακροατήριο. Και οι μαντράχαλοι σαλταπηδούσανε γύρω από το άγαλμα του Διόνυσου, ζουγραφισμένο πάνω σε χαρτόνι, βροντολογώντας τα σανίδια του παλκοσένικου με τις ποδάρες τους, όσο η κορυφαία –μια θεατρίνα– τραγουδούσε: «Του Διός και της Σεμέλης ψάλλω τον αγνόν υιόν», και σαν έφτανε στο «κούφον αίρουσαι τον πόδα» και στο «Βάκχε, ω Βάκχ' ευοί ευάν, ευοί ευάαν!» οι «Βάκχες» τινάζανε ψηλά τις αλευρωμένες γάμπες τους.
>
> Αυτοί οι ίδιοι, τις απόκριες, φορούσανε μια μακριά πουκαμίσα, μουτζαλώνανε τα μούτρα τους, και παίρνανε τα σοκάκια βόλτα παρασταίνοντας τους αραπάδες, εριμιόλα εϊβαλά, παρά μαφίς εϊβαλά. (σ. 64).

41. Rempe και Torp, «Cultural Brokers and the Making of Glocal Soundscapes», ό.π., σ. 224.
42. Κωνσταντίνος Θαλλίδης, «Θρήνος», *Ανθολογία Θρακών ποιητών των νεωτέρων χρόνων*, Αθήνα, 1936, σ. 11-16. Ο Θαλλίδης ήταν ο πρώτος δυτικότροπος συνθέτης του ελληνικού βασιλείου και υπηρέτησε στην οθωνική αυλή έως το 1861.

Με την αντιπαραβολή της τραγωδίας, όπου τα «ρεμάλια» αποτελούν τον χορό μεταμφιεσμένα σε Βάκχες, προς τις αποκριές τονίζεται το καρναβαλικό στοιχείο και υπονομεύεται η ιδεολογία του κλασικισμού. Τέλος, σε άλλο σημείο, τα παιδιά, τραγουδώντας το εμβατήριο *Ο Έλλην ξεσπαθώνει ξεσπαθώ-ώ-νει*, ταυτίζονται με τον εθνικιστικό λόγο, ο οποίος όμως ανατρέπεται από την εικόνα που έχουν για τη μελλοντική απελευθέρωση της Σμύρνης, που θα είναι μια εναλλαγή στην εξουσία, χωρίς βελτίωση της ζωής του πληθυσμού: «Ξέρεις πώς θα ’ναι; Αντί Τούρκοι ζαπτιέδες, θα ’χομε Έλληνοι ζαπτιέδες. Αυτή την ιδέα έχω. Βρε μεγαλείο!» (σ. 132).

Αντίστοιχα, ο παιδεραστής που προσπαθεί να πλησιάσει τον Αρίστο και τον Σταυράκη φεύγει τραγουδώντας το λαϊκό ερωτικό τραγούδι «γιαρούμπι γιαρούμπι γιαρούμπι ρούμπι, τα ποτήρια τσίκι τσίκι σπάσ’ τα...»[43] (σ. 129). Η σκηνή έχει πολλά κοινά με το διήγημα του James Joyce «An Encounter», από τους *Δουβλινέζους*, τους οποίους είχε μεταφράσει ο Κοσμάς Πολίτης. Στο διήγημα του Joyce όμως δεν υπάρχει αναφορά σε τραγούδι. Η προσθήκη και η επιλογή του τραγουδιού από τον Κοσμά Πολίτη για να αποτελέσει την ταυτότητα ενός αρνητικού χαρακτήρα ίσως συνδέεται με το γεγονός ότι το συγκεκριμένο τραγούδι βασίζεται στην ηχοποιΐα και σε άγνωστες λέξεις και παραμένει δυσνόητο στα παιδιά, όπως ανεξήγητες μένουν και οι προθέσεις του χαρακτήρα, για τον Αρίστο τουλάχιστον. Το τραγούδι, έτσι, λειτουργεί ως leitmotiv. Ταυτόχρονα, ίσως ο συγγραφέας ειρωνεύεται με αυτή την επιλογή το γεγονός ότι το συγκεκριμένο τραγούδι εναρμονίστηκε για πιάνο από τον Maurice Ravel και «εξευγενίστηκαν» η μουσική και οι στίχοι του, με την αφαίρεση κάθε ανατολικού στοιχείου.[44] Επιπλέον, το

43. Το τραγούδι είναι λαϊκό της Σμύρνης, καταγράφηκε σε ηχητικό αρχείο από τον Hubert Pernot ως δημοτικό τραγούδι στη Χίο στα τέλη του 19ου αιώνα. Το 1906 ηχογραφήθηκε στην Κωνσταντινούπολη σε δίσκο της Odeon. Με βάση άλλες πηγές, η μελωδία προϋπήρχε στην Αίγυπτο, όπως φαίνεται και από την επωδό «Γιαρούμπι»· Λεονάρδος Κουνάδης και Νίκος Ορδουλίδης, «Γιαρούμπι-Γιαρούμπι», *Εικονικό Μουσείο Αρχείου Κουνάδη*, 2019, https://vmrebetiko.gr/item/?id=4044 (πρόσβαση 12.6.2025).

44. Εναρμονίστηκε για πιάνο από τον Maurice Ravel το 1906 με τον τίτλο «Tout gai!», σε μετάφραση των στίχων από τον Michel Dimitri Calvocoressi· Maurice Ravel, «Tout gai!», *Cinq mélodies populaires grecques*, Παρίσι, A. Durant & fils, 1906. Για την τάση της εναρμόνισης της δημοτικής μουσικής και της διαφοροποίησης των στίχων, ώστε να αντιστοιχούν στις προσδοκίες του δυτικού κοινού, βλ. Πάνος Βλαγκόπουλος, *«Βλέπεις, ξένε μου φίλε, ότι δεν λησμονώ τα τραγούδια»: Από τον Haxhausen στον Vînée ή Εκατό χρόνια δυτικοευρωπαϊκού βλέμματος στο ελληνικό δημοτικό τραγούδι*, Αθήνα, 2022.

ελληνικό κοινό θεώρησε ότι η επιλογή του συνθέτη συνδέεται με τον ελληνικό χαρακτήρα του τραγουδιού, ενώ έχει αιγυπτιακή, πιθανότατα, προέλευση.[45]

Το δημοτικό τραγούδι «με διαμαντένιο χτένι ηχτενιζούντανε», που αναφέρεται στον έρωτα ενός χριστιανού για μια εβραιοπούλα, συμπυκνώνει τη σχέση του Παντελή με τη σιόρα Φιόρα, τη σύζυγο του λαουτιέρη σιορ Ζαχαρία. Το τραγούδι ενσωματώνεται στην αφήγηση ως η καντάδα που γίνεται στην κόρη της εβραϊκής οικογένειας, με ένα «οργανάκι»:

> Τις νύχτες, στο μαχαλά του Χατζηφράγκου, τα παλικαράκια κάνανε πατινάδες, με μαντολίνο και κιθάρα, στις γιαβουκλούδες τους ή σε όσες καψορέγονταν, ή κι έτσι, για να ξεθυμάνουνε μονάχα το μεράκι τους, κάτι αόριστο που λαχταρούσε η ψυχή τους και που δεν το βρίσκανε στον Άι Κωνσταντίνο. Και μερικοί, πιο παραλήδες, από τις κάτω γειτονιές, παίρνανε τα παιχνίδια, σαντούρι και βιολιά, και κάποιος από την παρέα τράβαγε και μια πιστολιά στον αέρα, έτσι, από κουβαρνταλίκι και παλικαριά. Κανένας ζαπτιές δεν κόταγε να κάνει παρατήρηση.
> Και μια νύχτα του Γενάρη, αφέγγαρη, που τ' άστρα ρίχνανε την παγωνιά τους και ραγίζανε οι πέτρες, ακούστηκε τ' οργανάκι:
>
> *Τρα λα λα, τρα λα λα, τραλαλαρί λαρά.*
>
> Και μια φωνή τενορίνου να τραγουδάει:
>
> *Ένα Σάββατο βράδι, μια Κεριακή πρωί,*
> *επήγα για σεργιάνι εις την οβραιακή.*
> *Τρα λα, λα λα, λα λα, τραλαλαρί λαρά.*
> *Βλέπω μια 'βραιοπούλα και ηλουζούτανε,*
> *με διαμαντένιο χτένι ηχτενιζούτανε.*
> *Τρα λα λα, τρα λα λα, τραλαλαρί, λαρά.*
> *Της λέω 'βραιοπούλα γίνεσαι χριστιανή,*
> *να λούζεσαι Σαββάτο, ν' αλλάζεις Κεριακή;*
> *Τράλαλα τράλαλα τραλαλαρά*
> *τράλαλα τράλαλα τραλαλαρά*

45. Κουνάδης και Ορδουλίδης, «Γιαρούμπι-Γιαρούμπι», ό.π.

τρά λα, λα λα, λα λα, τραλαλαρί λαρά.

«Ντλιγκ!» τέλειωσε το ρουλό κουδουνιστά μες στ' οργανάκι (σ. 46).

Υιοθετώντας τη μοντερνιστική τεχνική της αποσπασματικότητας, η μουσική διακόπτεται από το μηχανικό μέσο, σπάζοντας με αυτόν τον τρόπο την ψευδαίσθηση.[46] Έτσι, δεν μαθαίνουμε αν η εβραιοπούλα πρωταγωνίστρια του τραγουδιού δέχτηκε να γίνει χριστιανή. Αυτό λειτουργεί ως μια προσήμανση της διακοπής της σχέσης του Παντελή και της σιόρας Φιόρας μετά την ερωτική τους ένωση. Το τραγούδι λειτουργεί ως mise-en-abyme της ερωτικής ιστορίας.[47]

Τέλος, η μουσική συνδέεται με την επικοινωνία με το άυλο, το ιδανικό,[48] που οδηγεί κάποιους χαρακτήρες στην αποκαλυπτική γνώση. Για τον παπα-Νικόλα αυτή η στιγμή είναι η αποκάλυψη των αηδονιών στην Έφεσο, όταν η επαφή με την ομορφιά της φύσης μέσω της μουσικής και ο στοχασμός για τη χριστιανική διδασκαλία, όπως διαμορφώθηκε από τον Παύλο, τον οδήγησαν στην αμφιβολία (σ. 34-37). Τα αηδόνια χαρίζουν μια στιγμή ενότητας με τη φύση και το θείο, που δεν υπάρχει στην κοινωνία, ούτε στη θρησκεία. Αν στο ποίημα του Τζον Κητς, «Ωδή σε ένα αηδόνι», μέσα από την αποκάλυψη της ομορφιάς το ποιητικό υποκείμενο φτάνει στην αποδοχή της φθαρτότητας της ανθρώπινης ύπαρξης, ο παπα-Νικόλας μέσα από το μελωδικό κελάηδισμα του αηδονιού αποδέχεται το ατελές της χριστιανικής διδασκαλίας και διαμορφώνει μια προσωπική θρησκευτική πεποίθηση. Με τον τουρκικό τίτλο «Μπουλμπούλ» ο Κοσμάς Πολίτης επιλέγει την ανοικείωση, αποστασιοποιούμενος από τη ρομαντική και τη νεοελληνική ποιητική παράδοση, με την οποία συνδέεται το αηδόνι.

Αντίστοιχα, η μουσική με τη φυσαρμόνικα είναι ο τρόπος επικοινωνίας του Τζώνη με τα αγαπημένα του πλάσματα: το ποντικάκι του, που πεθαίνει στη φάκα της γειτόνισσας και την «ομορφιά του κόσμου», που τον παρασύρει στο άγνωστο και πιθανόν στην κα-

46. Πβ. Halliday, *Sonic modernity*, ό.π., σ. 53, για την αντίστοιχη χρήση στον *Οδυσσέα* του James Joyce.

47. Παρασκευή Καλλιγά-Γερασίμου, *Η μυθοπλαστική αφήγηση του Κοσμά Πολίτη ως παλίμψηστο: Μια αφηγηματολογικη προσέγγιση*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος, 2005, σ. 188-190.

48. Αυτή είναι μια κατεξοχήν μοντερνιστική πεποίθηση· βλ. Halliday, *Sonic modernity*, ό.π., σ. 30-34.

ταστροφή (σ. 181-194).[49] Η μουσική για τους καλλιτέχνες ή τους αλαφροΐσκιωτους είναι ο τρόπος να επικοινωνούν με το ιδεατό και το ανέφικτό, αλλά και η καταστροφή τους.[50]

Πέρα από τη μουσική, το κείμενο αναφέρεται εκτεταμένα και στους ήχους της πόλης, όπως το χτύπημα της καμπάνας της Αγίας Φωτεινής, το κάλεσμα του μουεζίνη, τους ήχους των αμαξών, που περνάνε στο καλντερίμι με ξύλινες ρόδες ή με λαστιχένιες, τα πέταλα των αλόγων, τους ήχους και τις βρισιές του λιμανιού (σ. 114), τον τελάλη που με την κουδούνα του αναγγέλλει την εξαφάνιση του Αρίστου (σ. 218), τους ήχους και τα συνθήματα της διαδήλωσης κατά των εβραίων (σ. 232-234), το *πατιρντί* της Αποκριάς (σ. 253), τις κραυγές των μικροπωλητών. Οι φωνές αυτές, που δεν προέρχονται από συγκεκριμένους χαρακτήρες, μπορούν να χαρακτηριστούν «φωνή της πόλης».[51] Όλα αυτά συνθέτουν με λεπτομέρεια το ηχοτοπίο[52] της, το ακουστικό περιβάλλον που καθορίζει και καθορίζεται από πολιτισμικές πρακτικές και ταυτότητες και συμβάλλει στην ανάπλαση του βιωμένου χώρου.[53]

Συχνά σε περιγραφές τόπων, όπως στο σημείο που ο Αρίστος διασχίζει την παραλία της πόλης απ' άκρου σε άκρο (σ. 113-116), τα οπτικά και τα ηχητικά ερεθίσματα παρουσιάζονται σε μια λίστα, χωρίς ιεράρχηση ή αιτιώδη σχέση.[54] Με τη μοντερνιστική

49. Αγγέλα Καστρινάκη, «Ρεαλιστικές και συμβολικές δομές *Στου Χατζηφράγκου* του Κοσμά Πολίτη», Έλενα Κουτριανού και Έλλη Φιλοκύπρου (επιμ.), *Μα τι γυρεύουν οι ψυχές μας ταξιδεύοντας; Αναζητήσεις και αγωνίες των Ελλήνων λογοτεχνών του Μεσοπολέμου. Τιμητικός τόμος για τον Peter Mackridge,* Αθήνα, 2018, σ. 186· Καλλιγά-Γερασίμου, *Η μυθοπλαστική αφήγηση του Κοσμά Πολίτη ως παλίμψηστο*, ό.π., σ. 190.

50. Για την καταστροφή που επιφέρει η θέαση της υπερβατικής ομορφιάς, βλ. έναν στοχασμό του Κοσμά Πολίτη που καταγράφεται στα *Νεοελληνικά Γράμματα* (28.2.1938): «Η ομορφιά έχει όρια που κανένας άνθρωπος δεν τα περνάει ατιμώρητα. Είναι φριχτή σα Μέδουσα – όσο και η ολόγυμνη αλήθεια», όπως παρατίθεται στο Γ. Π. Σαββίδης, «Αντί στεφάνου: Μαρτυρία για τα είκοσι τελευταία χρόνια της ζωής του Κοσμά Πολίτη», Σαββίδης, *Εφήμερον σπέρμα (1973-1978)*, Αθήνα, 1978, σ. 67.

51. Λητώ Ιωακειμίδου, «Τεχνικές ανάπλασης της νοσταλγίας», *Ελίτροχος* 11 (1996-1997) 99.

52. Rodaway, *Sensuous geographies*, ό.π., σ. 84-89.

53. Για μια μελέτη του ηχοτοπίου της Θεσσαλονίκης στην οθωμανική περίοδο, βλ. Eleni Kallimopoulou, Panagiotis C. Poulos, Kostis Kornetis και Spyros Tsipidis, *Learning culture through city soundscapes: A Teacher Handbook*, sonorCities, Αθήνα, 2013, σ. 76-98 και στο https://sonorcities.music.uoa.gr/?page_id=308 (πρόσβαση 13.6.2025). Αντίστοιχα, για το ηχοτοπίο της Κωνσταντινούπολης του 19ου αιώνα, βλ. P. C. Poulos, «Greeks and Turks meet the *Rum*: Making sense of sounds of "Old Istanbul" », Vally Lytra (επιμ.), *When Greeks and Turks meet: Interdisciplinary perspectives on the relationship since 1923*, Λονδίνο, 2014, σ. 94-99.

54. Ιωακειμίδου, «Τεχνικές ανάπλασης της νοσταλγίας», ό.π., σ. 100-101.

αυτή τεχνική όλοι οι ήχοι καταγράφονται σωρευτικά, γιατί στη συνύπαρξή τους είναι χαρακτηριστικοί του τόπου.[55] Οι αναφορές σε ακούσματα δεν λειτουργούν ως αναπαράσταση αλλά ως ανάκληση της ενσώματης εμπειρίας. Κατονομάζοντας αισθήσεις και διαθέσεις, το κείμενο τις ανακαλεί, προσπαθώντας να υπερβεί την απώλεια, ενώ ταυτόχρονα την αναδεικνύει.[56] Πολλές φορές οι ήχοι λειτουργούν και ως οργανικά μέρη της δράσης. Ενδεικτικά, οι ήχοι των μικροπωλητών είναι παραδείγματα επιτέλεσης ενός ρόλου εθνοτικού και κοινωνικού, που έρχεται κάποτε να συγκρουστεί με τα εθνικά στερεότυπα.[57] Ο Τουρκοκρητικός πρόσφυγας διαλαλεί τα *άνυδρα κολοκυθάτσα* στην κρητική διάλεκτο στις ρωμαίικες γειτονιές, καθώς δεν μιλάει τουρκικά για να πουλήσει στους μουσουλμάνους, όπως θα ήθελε (σ. 27-29).

Συμπερασματικά, το ηχοτοπίο της πόλης, όπως διαμορφώνεται στο κείμενο, δημιουργεί ένα επιπλέον επίπεδο ερμηνείας και δομής της αίσθησης. Ακόμη και αν οι πληροφορίες που μεταφέρονται επιβεβαιώνονται από τις σύγχρονες μουσικολογικές και ιστορικές έρευνες, στόχος του Κοσμά Πολίτη είναι να δείξει την πολυπολιτισμικότητα της πόλης, τη συνύπαρξη και τις αντιπαραθέσεις που κάποτε δημιουργούνται, την υβριδικότητα και τις ιεραρχήσεις της κοινωνικής ζωής, αναιρώντας μέσα από αυτή την πολύπλοκη εικόνα τους απλουστευτικούς μνημονικούς λόγους, που παρουσίαζαν την πόλη ως κάτι αποκλειστικά ελληνικό. Ταυτόχρονα, η μουσική και οι ήχοι νοηματοδοτούν αντιστικτικά και ειρωνικά τη δράση, διαμορφώνοντας πυκνά δίκτυα συμβόλων. Το μυθιστόρημα, έτσι, απέχει από μια νοσταλγική επετειακή αφήγηση και γίνεται ένας σύνθετος κειμενικός κόσμος, όπου η γεωγραφία των αισθήσεων της χαμένης πολιτείας κυριαρχεί.

55. Moslund*, Literature's Sensuous Geographies,* ό.π., σ. 62-63.

56. *Στο ίδιο*, σ. 63-66.

57. Για τη συμβολή των μικροπωλητών στο ηχοτοπίο των οθωμανικών πόλεων και την επιτέλεση της ταυτότητάς τους μέσω του ήχου, βλ. Nazan Maksudyan, «Συνάντηση και μνήμη σε οθωμανικά ηχοτοπία: ένα οπτικοακουστικό άλμπουμ των φωνών των πλανόδιων πωλητών», *Τα Ιστορικά* 74 (Απρίλιος 2022) 32-60.

Αναστοχασμός της γενέθλιας πόλης στην τουρκική πεζογραφία: Τα *Γιάννενα* της Emel Inci και η *Φλώρινα* του Necati Cumalı

Σταύρος Ανεστίδης

Ο αντίκτυπος της Συμβάσεως περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών στην τουρκική λογοτεχνία είναι όψιμος. Τα πρώτα δείγματα αναφέρονται συνήθως στην περίοδο πριν από την Ανταλλαγή και τον ξεριζωμό, όπως το μυθιστόρημα του Faik Baysal, *Sarduvan* (1944), το *Dikmen Yıldızı*, του Aka Gündüz (1928) και το *Πανόραμα* του Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1953)[1]. Στο διήγημα του Sabahattin Ali, «Çirkince» (*Sırça Köşk*, 1947), αντιμετωπίζεται ίσως για πρώτη φορά η Ανταλλαγή με κριτική διάθεση και με την επισήμανση των δυσκολιών που υπέστησαν οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη Μικρά Ασία.

Ο Ali θυμάται την επίσκεψη που έκανε στα νιάτα του στο χωριό του Çirkince, τον Κιρκιντζέ Αϊδινίου της Διδώς Σωτήριου, και αναπολεί την αρμονική συνύπαρξη Ελλήνων και Τούρκων:

> Δεν έφταιξαν ούτε οι ανταλλαγέντες που τους έφεραν και τους εγκατέστησαν εδώ. Οι καπνοπώλες της Ξάνθης και της Καβάλας... τι να καταλάβουν από ελιές και σύκα; Το

1. Βλ. A. Çete, «Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Panorama* adlı romanında ideoloji ve "öteki" algısı üzerine bir inceleme», *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 57/2 (2017) 1036-1053.

> δέντρο που λες, θέλει φροντίδα και έχει κόστος. Θα αποφέρει καρπούς σε όσους δεν γνωρίζουν την αξία του; Όταν οι πρόσφυγες δεν μπόρεσαν να έχουν σοδειά για δύο συνεχόμενα χρόνια, ή τα έκοβαν ή τα πουλούσαν... Οι περισσότεροι από αυτούς που έφτασαν ήταν πάμπτωχοι. Όταν δεν μπόρεσαν να κάνουν τη δουλειά τους με τα λεφτά που τους έφαγαν, διαλύθηκαν όλοι... Τι να γίνει; Δεν έδωσαν εκατό δέντρα ελιές στον άνθρωπο που εγκατέλειψε ολόκληρο αγρόκτημα στα μέρη της Ελλάδας, αλλά αυτός που είχε επιρροή στο χωριό απέκτησε τρία εργοστάσια εδώ. Όπως βλέπεις, αυτοί που είχαν δικαίωμα δεν πήραν, αυτοί που δεν είχαν πήραν χιλιάδες.[2]

Μετά το 1990 δημιουργήθηκε στην Τουρκία μια κατηγορία έργων που οι μελετητές χαρακτηρίζουν ως «μυθιστορήματα της Ανταλλαγής» (Mübadele romanları). Τα μυθιστορήματα αυτά αποστρέφονται την εθνικιστική ρητορική, διερευνούν την καταπιεσμένη ταυτότητα του Τούρκου που έχει προσφυγικές ρίζες και διερμηνεύουν την τραυματισμένη συλλογική μνήμη της τρίτης και της τέταρτης γενιάς των ανταλλαγέντων. Οι οικογενειακές ιστορίες των προσφύγων συμπληρώνονται με φωτογραφίες, επιστολές, έγγραφα και συνεντεύξεις, με τα οποία οι συγγραφείς επιδιώκουν να τεκμηριώσουν το ιστορικό υπόβαθρο. Τα μυθιστορήματα αυτά διηγούνται, με συναισθηματική φόρτιση, αλλά και με ενάργεια, τα τρία στάδια της αναγκαστικής φυγής: τις μέρες πριν από την Ανταλλαγή, την προσφυγιά και την επώδυνη διαδικασία προσαρμογής στις νέες κοινωνικές συνθήκες της Τουρκίας.[3]

Την ένταξη της Emel İnci στην ελληνική βιβλιογραφία οφείλουμε στον Θανάση Κούγκουλο. Παρουσίασε το έργο της συγκρίνοντάς το με τη συλλογή *Γιαννιώτικα δι-*

2. Βλ. Sabahattin Ali, *Sırça Köşk,* Κωνσταντινούπολη, 2023, σ. 104. Όπου δεν αναφέρεται όνομα μεταφραστή, η μετάφραση είναι δική μου.

3. Βλ. Umut Düşgün, «Yeni vatanın *öteki*leri: mübadele romanlarında *öteki* algısı / Others of new homeland: perception of other in population exchange novels», *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research* 10/48 (2017) 59-67· Harun Doğruyol, «The Major Themes in Turkish Novels that Deal with the Population Exchange of Turks and Greeks», Kemal Arı (εποπτεία), Fehriye Emgilli, Süleyman Özmen και Murat Kaya (επιμ.), *Mübadele. Türk-Yunan Nüfus Değişimi*, τ. I, Rumeli Üniversitesi Yayınları, Κωνσταντινούπολη, 2021, σ. 333-380· Hercules Millas, «The Exchange of Populations in Turkish Literature. The undertone of texts», Renée Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη, 2003, σ. 221-233· και γενικότερα Umut Düşgün, *Çağdaş Türk Romanında Nüfus Mübadelesi*, Κωνσταντινούπολη, 2022. Πβ. Θανάσης Β. Κούγκουλος, Γεώργιος Ράντος και Büşra Aslıhan Yılmaz, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη της προσφυγιάς (1922-1923): Ελληνικά

ηγήματα του Χρήστου Χρηστοβασίλη, η πεζογραφία του οποίου εμπνέεται από την καθημερινότητα των παραδοσιακών και αγροτικών πληθυσμών της Ηπείρου και διακατέχεται από πατριωτικό αίσθημα εναντίον του οθωμανικού ζυγού.[4]

Το μυθιστόρημα της İnci, *Άφησα την καρδιά μου στα Γιάννινα*, κυκλοφόρησε το 2004[5] και έχει τα χαρακτηριστικά των μυθιστορημάτων της Ανταλλαγής που μνημονεύθηκαν, παρότι οι μουσουλμάνοι ήρωές του μεταναστεύουν από τα Ιωάννινα, μετά από τους Βαλκανικούς Πολέμους και όχι μετά από τη Σύμβαση, όπως ακριβώς συμβαίνει εν μέρει και στο διήγημα του Χρηστοβασίλη, «Το καϋμένο το Τζιαμί μας».

Στα διηγήματα του Χρηστοβασίλη, που συνδέονται με τη βιωμένη εμπειρία του συγγραφέα, ο αφηγητής αναφέρεται με συμπάθεια στους γνώριμους μουσουλμάνους του τόπου του, ξεχωρίζει ανάμεσά τους θετικούς χαρακτήρες και εκδηλώνει ανυπόκριτη θλίψη για τον εκτοπισμό τους.[6] Το μυθιστόρημα της Emel İnci αφηγείται τις αναμνήσεις της Τουρκογιαννιώτισσας Şefku. Παρότι κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους ο ενθουσιασμός της νίκης κυριεύει τους Έλληνες των Ιωαννίνων, ορισμένες χριστιανές ηρωίδες διατηρούν ακέραιη την ανθρωπιά τους μέσα στον αναβρασμό. Όταν η Şefku μετοικεί στην Κωνσταντινούπολη, ο νους της γαληνεύει μονάχα στα Γιάννενα. Ο Χρηστοβασίλης βασίζεται στην άμεση μαρτυρία, ενώ η İnci ανατρέχει στη συλλογική μνήμη των επιγόνων.

ιστορικά μυθιστορήματα και τουρκικά μυθιστορήματα της Ανταλλαγής», Ευάγγελος Αυδίκος και Βασιλική Κοζιού (επιμ.), *Πρόσφυγες από τη Μικρασιατική καταστροφή ώς τις μέρες μας. Πρακτικά. 8ο Πανελλήνιο Συνέδριο, Καρδίτσα, 16-18 Σεπτεμβρίου 2022*, Κέντρο Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Ο Απόλλων» Καρδίτσας - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Καρδίτσα, 2022, σ. 199-212· και Damla Demirözü, «Το 1922 και η προσφυγιά στην ελληνική και την τουρκική αφήγηση», *Erytheia* 31 (2010) 281-307.

4. Βλ. Θανάσης Β. Κούγκουλος, «Από την ηθογραφία στον αναστοχασμό των τοπικών ταυτοτήτων: οι Μουσουλμάνοι των Ιωαννίνων στην πεζογραφία του Χρήστου Χρηστοβασίλη και της Emel İnci», Μανόλης Γ. Βαρβούνης (επιμ.), *Ο σύγχρονος ελληνικός λαϊκός πολιτισμός: μεταξύ λαογραφίας και κοινωνικής ανθρωπολογίας. Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας αφιερωμένης στον Ομότιμο Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας - Παρατηρητής της Θράκης, Κομοτηνή, 2020, σ. 123-144.

5. Βλ. Emel İnci, *Yanya'da Bıraktım Kalbimi*, β΄ έκδοση, χ.τ., 2012 (στην παρούσα εργασία χρησιμοποιήθηκε η συγκεκριμένη έκδοση).

6. Βλ. Κούγκουλος, «Από την ηθογραφία στον αναστοχασμό των τοπικών ταυτοτήτων», *ό.π.*, σ. 128-137· και Δροσιά Κατσίλα, *Ο βίος και το έργο του Χρήστου Χρηστοβασίλη: Γραμματολογική και αρχειακή μελέτη*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, 2008, σ. 414-421.

Στο έργο της İnci ο αμυνόμενος οθωμανικός και ο επιτιθέμενος ελληνικός στρατός του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου αξιολογούνται από την Şefku μέσα από το πρίσμα της εθνικής της συνείδησης. Ο οθωμανικός στρατός κρίνεται ως ηθικά ανώτερος, δικαιολογείται η αποτυχία του και εγκωμιάζεται ο υπερασπιστής των Ιωαννίνων Εσάτ Πασά για τη γενναιότητά του.

Η ηλικιωμένη αφηγήτρια αντιλαμβάνεται τη ραγδαία μεταστροφή της περιρρέουσας ατμόσφαιρας. Ο οίστρος της νίκης κυριεύει τους Έλληνες των Ιωαννίνων, τους οποίους κατηγορεί συλλογικά ως υποκριτές και διπρόσωπους απέναντι στην ανεκτική οθωμανική πολιτεία:

> Στο τέλος έγινε αυτό που φοβόμασταν. Ξέσπασε ο Βαλκανικός Πόλεμος. Πλέον η ζωή είχε δυσκολέψει πολύ για μας. Οι Έλληνες το παράκαναν. Άρχισε να αλλάζει η συμπεριφορά των γειτόνων μας, με τους οποίους έως χθες είχαμε φιλικές σχέσεις. Αν όχι όλοι, η πλειονότητά τους με τον καιρό μάς έκοψε την πρωινή καλημέρα και για να μη μας αντα-μώνουν άλλαζαν ακόμα και τον δρόμο τους. Έτσι έβγαινε στη φόρα το πραγματικό τους πρόσωπο. Οι Ρωμιοί υπηρέτες και εργάτες που δούλευαν στα σπίτια μας, οι αλογατάρηδες στα τσιφλίκια μας παράτησαν τις δουλειές τους και έφυγαν. Επιπλέον, το έκαναν προκαλώντας μεγάλες ζημιές την τελευταία στιγμή.[7]

Στα μάτια της οικογένειας της Şefku η κατάσταση φαντάζει ολοένα και πιο επικίνδυνη. Ένας θείος της τους απειλεί πως, αν δεν φύγουν, οι γκιαούρηδες θα αρπάξουν τα κορίτσια τους και θα υποχρεωθούν να υπηρετήσουν στον στρατό των *γκιαούρηδων*. Αναλογίζονται εντούτοις: «Δεν είναι βεβαίως εύκολο να αφήσουμε τα χώματα που ποτίστηκαν με το αίμα και τον ιδρώτα των προγόνων μας».[8]

Οι χριστιανοί των Ιωαννίνων ξεχύνονται στα σοκάκια, πυροβολούν στον αέρα, ζητωκραυγάζουν για την Ελλάδα και βάζουν φωτιά στα σπίτια και στα καταστήματα των μουσουλμάνων. Ο εκπατρισμός είναι οδυνηρός και μεταβάλλει δραματικά τα κοινωνικά στεγανά. Οι λεπτεπίλεπτες και ταξικώς ανώτερες Τουρκογιαννιώτισσες βουτούν στις λάσπες για να σωθούν: «Ποιος θα φανταζόταν ότι θα ερχόταν μια μέρα σε αυτήν

7. İnci, *Yanya'da Bıraktım Kalbimi*, ό.π., σ. 61-62.
8. *Στο ίδιο*, σ. 64.

την κατάσταση, ντελικάτες γυναίκες σαν κι εμάς που δεν κατέβαιναν από τα παϊτόνια, που δεν έβγαιναν βόλτα χωρίς ομπρέλα ούτε στη συννεφιά».[9]

Ωστόσο, δύο χριστιανές ηρωίδες, ταπεινής κοινωνικής προέλευσης, εκδηλώνουν τη συμπαράστασή τους μέσα στον αναβρασμό που προξενεί η νίκη των ελληνικών δυνάμεων. Η Şefku επιφυλάσσει γι' αυτές περίοπτη θέση στις αναμνήσεις της. Η υπηρέτρια Μαρίκα επιστρέφει στο σπίτι της Şefku και, αψηφώντας τις προειδοποιήσεις των δικών της, ζητά συγγνώμη για την υποτιθέμενη αχαριστία της. Αποκαλύπτει ότι έχει δραπετεύσει από κοντά τους προκειμένου να τους προφυλάξει από την εκδικητική μανία των αδελφών της. Η απομάκρυνσή της υπήρξε, κατ' ουσίαν, πράξη αφοσιώσεως και όχι αγνωμοσύνης. Η μητέρα της Şefku, επιβεβαιώνοντας την ταξική και οικονομική της υπεροχή, τη συγχωρεί και φροντίζει να την προικίσει. Επίσης, η φουρνάρισσα Ευδοξία, κατά τη φυγή των Τουρκογιαννιωτών, παρά τις απειλητικές διαθέσεις του χριστιανικού πλήθους, συμμερίζεται το δράμα τους και δεν διστάζει να τους συνδράμει. Γι' αυτό και μνημονεύεται από την τρομαγμένη Şefku για την ανθρωπιστική και μεγαλόψυχη στάση της[10].

Οι ανταλλαγέντες μουσουλμάνοι των Ιωαννίνων εγκαταστάθηκαν κατά κύριο λόγο στα περίχωρα της Κωνσταντινουπόλεως, π.χ. Tuzla, Pendik, Kartal, Silivri, Büyükçekmece, Sarıyer, Mahmutbey, Bağcılar, Esenler και κυρίως στην Çatalca.

Ακόμη και όταν η Şefku θα εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη, ο λογισμός της ανατρέχει στα «μικρά, όμορφά» της Γιάννενα. Η μεγαλούπολη την φοβίζει. Αισθάνεται αποξενωμένη, παρά το γεγονός ότι μαζί με τη μουσουλμανική θρησκεία αναφέρει και την τουρκική γλώσσα ως τεκμήρια πολιτισμικής συγγένειας με τον καινούργιο της κοινωνικό περίγυρο.[11] Οι Τουρκογιαννιώτες υποφέρουν από νοσταλγία για την πατρίδα τους και βρίσκουν παρηγοριά μόνο μεταξύ των οικείων και των συμπατριωτών τους:

> Πραγματικά, μετά τα μικρά, όμορφα Γιάννενά μας, η Κωνσταντινούπολη ήταν παραμυθένια πόλη για μας. Όμως, όσοι ήρθαν εδώ εκείνες τις μέρες ήταν τόσο κουρασμένοι,

9. *Στο ίδιο*, σ. 69.

10. *Στο ίδιο*, σ. 66-69.

11. Βλ. Burcin Hafize Tarcan, «Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinde İstanbul'a gelen Türk Göçmenlerin Uyum ve Entegrasyon Süreci / Adaptation and integration process of Turkish Migrants coming to Istanbul in the Turkish-Greek Population Exchange», *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1 (2021) 91-102· και γενικότερα İbrahim Erdal, «Türk-Yunan Nüfus Değişiminde

> στενοχωρημένοι και απελπισμένοι που δεν μπορούσαν να τη γευτούν. Η γη που αφήσαμε πίσω μας, τα σπιτικά μας, η νοσταλγία που νιώθαμε για τους συγγενείς μας, μας έκαιγε την καρδιά. Ενώ προσπαθούσαμε να βρούμε τους ρυθμούς μας στην καινούργια μας ζωή, ανάμεσα σε ανθρώπους ξένους για εμάς, εκτός από τη θρησκεία και τη γλώσσα, σε μια πόλη όπου ήμασταν ξένοι, όταν συναντιόμασταν με πρόσφυγες από τα Γιάννενα χαιρόμασταν σαν παιδιά και αγκαλιαζόμασταν σφιχτά με τους δικούς μας.[12]

Ο Μιχάλης Μερακλής εντάσσει την προσωπική αφήγηση, την λαϊκή αυτοβιογραφία, στα είδη της λαϊκής λογοτεχνίας και διαπιστώνει ότι, ενώ η αυτοβιογραφία εμφανίζεται, καταρχήν, ως ατομικό έργο, εντούτοις τα ατομικά βιώματα εντάσσονται σε συλλογικότητες που διαμορφώνουν μία, εν πολλοίς, συλλογική συνείδηση και μνήμη, έτσι ώστε «ακόμα κι όταν δεν είναι διόλου στις προθέσεις του αφηγητή, μιλώντας αυτός για τον εαυτό του, για την προσωπική και την οικογενειακή του ζωή, να μιλάει, σε έναν μεγάλο βαθμό, για τη ζωή όλων συγχρόνως»[13]. Αναλύει το ιδιότυπο ύφος, τη μορφή και τα θέματα των κειμένων[14] και συγκρίνει τη λαϊκή αυτοβιογραφία με άλλα παραδοσιακά είδη διηγήσεων, όπως, π.χ., το συγκριτικά πλησιέστερο προς αυτήν (μορφολογικά τουλάχιστον) παραμύθι.

Ο Lütfü Karadağ, ο οποίος γεννήθηκε την 1η Μαΐου 1914 σε ένα διώροφο σπίτι στον δρόμο που ονομάζεται σήμερα Ασωπίου, στα Ιωάννινα, είναι γιος του Süleyman Bey, του τελευταίου διαχειριστή της Ziraat Bank στην πόλη.

> Η πρώτη μέρα της οικογένειας Karadağ στο Παντείχι:
>
> Εμείς τα πέντε αδέρφια και η μητέρα και ο πατέρας μου δεν ήρθαμε, γιατί έλεγχαν τις εξόδους από το πλοίο, έξι από εμάς πήγαμε στο σπίτι που παραχωρήθηκε στην οικογένειά μας. Μια γυναίκα καθόταν μπροστά στην πόρτα. Όταν μας είδε, σηκώθηκε και

Mübadillerin Uyum Süreci ve Sosyal-İktisadi Değişimdeki Rolleri», *International Congress of Asian and North African Studies*, Άγκυρα 2007, σ. 1263-1277.

12 İnci, *Yanya'da Bıraktım Kalbimi*, ό.π., 164-165.

13. Μιχάλης Γ. Μερακλής, «Αυτοβιογραφίες Ηπειρωτών χωρικών», του ίδιου, *Έντεχνος λαϊκός λόγος*, Αθήνα, 1993, σ. 248· Μιχάλης Γ. Μερακλής, «Ελληνοτουρκικά της Μικράς Ασίας», *Η λέξη* 112 (1992) 793-801· Μιχάλης Γ. Μερακλής, «Μεσσήνιοι χωρικοί αυτοβιογραφούμενοι», του ίδιου, *Έντεχνος λαϊκός λόγος*, ό.π., σ. 257-264.

14. Βλ. Μιχάλης Γ. Μερακλής, «Ο πολιτικός κρατούμενος μέσα από την αφήγησή του», Αφροδίτη Κουκουτσάκη (εισαγ.-επιμ.), *Εικόνες φυλακής*, Αθήνα, 2006, σ. 363-373.

> έδωσε το κλειδί του σπιτιού κλαίγοντας. Πέντε ημέρες αργότερα, η ελληνική οικογένεια που μας φιλοξένησε ασπάσθηκε το κατώφλι του σπιτιού και έφυγε.
>
> Ήμασταν πλούσιοι στα Γιάννενα, αλλά ήρθαμε στο Παντείχι, όπου δεν υπάρχει εργατικό δυναμικό. Υπάρχει φούρνος, υπάρχει ψωμί, δεν υπάρχουν χρήματα για αγορά. Ο πατέρας μου πήγε στον γιο του θείου του, τον συνταγματάρχη Ναζίρ Μπέη, που ζούσε στη Σμύρνη. Δούλεψε εκεί για τέσσερα χρόνια. Πέντε αδέρφια και η μητέρα μου κι εγώ τα καταφέραμε με 30 λίρες μηνιαίο μισθό που έστελνε ο πατέρας μου. Όταν όμως αρρώστησε και επέστρεψε, του κόπηκε ο μισθός. Γι' αυτό είχαμε τόσα προβλήματα. Φορούσα το σακάκι της αδερφής μου όταν πήγα στο λύκειο.[15]

Στην ελληνική πεζογραφία οι πρόσφυγες θρηνούν για την απώλεια της γης των προγόνων τους. Η εγκατάστασή τους στην ελληνική επικράτεια επικαθόρισε τη διακριτή τους ταυτότητα και περιέπλεξε την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία. Από την άλλη πλευρά, οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες είχαν έναν ιστορικό δεσμό με τη γενέτειρά τους, ο οποίος σφυρηλατήθηκε και συνδέθηκε με την ύπαρξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εν πολλοίς, οι πρώιμες μεταναστεύσεις των συγγενών τους από τα Βαλκάνια θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως επιβεβαίωση αυτής της αντίληψης, ότι ανήκαν, δηλαδή, σε αυτά τα εδάφη για όσον καιρό οι Οθωμανοί ήταν κυρίαρχοι. Ως εκ τούτου, η μετανάστευση φαινόταν εύλογη για την πλειονότητά τους. Έτσι αμβλύνθηκε και ο πόνος της εγκατάλειψης των σπιτιών τους προς όφελος της διαδικασίας ενσωμάτωσής τους στην τουρκική πραγματικότητα.[16]

Στο ερμηνευτικό σχήμα αυτό θα ενέτασσα και το μυθιστόρημα της Emel İnci: ως τον τουρκικό αναστοχασμό για το οθωμανικό παρελθόν της ηπειρώτικης πρωτεύουσας.

Μόλις το 1979 ήρθε για πρώτη φορά το ελληνικό κοινό σε επαφή με το έργο του Necati Cumalı, όταν εκδόθηκε από το Θεμέλιο το μυθιστόρημά του *Πικρός καπνός* (*Acı tütün*). Μυθιστόρημα με έντονο κοινωνικό προβληματισμό για την αγωνία του αγροτικού κόσμου μιας κωμόπολης στα δυτικά παράλια της Τουρκίας, που εξαρτά τη ζωή και

15. İskender Özsoy, *Özü Sözü Yanya. "Bilge Mübadil" Lütfu Karadağ'a Armağan*, Κωνσταντινούπολη, 2014, σ. 20 κ.ε.

16. Βλ. Ρέα Κακάμπουρα, «Ο μικρασιατικός ξεριζωμός στις προσωπικές αφηγήσεις και στη λογοτεχνία», *Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση - πεζογραφία - θέατρο). Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Αθήνα, 8-12 Δεκεμβρίου 2010)*, τ. Α΄, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα, 2013, σ. 453-469.

το μέλλον του από την «τιμή» που θα πουλήσει τα καπνά του. Ο Necati Cumalı γεννήθηκε το 1921 στη Φλώρινα και σε ηλικία μόλις δύο ετών βρέθηκε, με την ανταλλαγή των πληθυσμών, πρόσφυγας στα Βουρλά. Η άλλοτε ακμαία πόλη της ελληνικής Ιωνίας, κατεστραμμένη από τον πόλεμο, την Ανταλλαγή και τη φωτιά, ήταν πλέον μια φτωχή κωμόπολη της Ανατολής, όπου τουρκόφωνοι, ελληνόφωνοι ή σλαβόφωνοι μουσουλμάνοι πρόσφυγες από τα Βαλκάνια και την Κρήτη αγωνίζονταν να επιβιώσουν και να προσαρμοστούν στα δεδομένα της νέας Τουρκίας, που αναδυόταν σιγά-σιγά μέσα από τις κεμαλικές μεταρρυθμίσεις. Ο αγροτικός και μικροαστικός κόσμος της γενέτειράς του θα αποτελέσει τη βασική πηγή έμπνευσης του έργου του, και πάνω στα αποκαΐδια του παρελθόντος της θα οραματιστεί τη δική του χαμένη Φλώρινα.[17]

Το 1995, όταν η Εταιρία Γραμμάτων και Τεχνών Φλώρινας πραγματοποίησε μια πρώτη ανθολόγηση Φλωριναίων πεζογράφων, συμπεριέλαβε στον τόμο εκείνον και τον Necati Cumalı, με δύο αποσπάσματα από το μυθιστόρημά του *Πικρός καπνός*. Ανθολογήθηκε, λοιπόν, τότε, όχι γιατί παρουσίαζε η συγγραφή του κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη Φλώρινα αλλά για τον πολύ απλό λόγο της γεννήσεώς του εκεί, το 1921. Στο εργοβιογραφικό σημείωμα, ωστόσο, γινόταν αναφορά, μεταξύ άλλων, και στο έργο του *Μακεδονία 1900* (*Makedonya 1900*, 1974), χωρίς εντούτοις να είναι γνωστό το περιεχόμενό του. Αρκετά αργότερα, το 2001, χάρη στο Βαλκανικό Άσυλο Ποίησης και στον θεσμό των πολιτιστικών εκδηλώσεων «Πρέσπες», με την υποδειγματική μετάφραση και την επιμέλεια της Άνθης Καρρά, εκδόθηκε η συλλογή των 11 διηγημάτων αυτών.[18]

Κυρίως ο Μίμης Σουλιώτης, ο οποίος διετέλεσε προϊστάμενος της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Φλώρινας «Βασιλική Πιτόσκα», ήταν αυτός ο οποίος σύστησε στο

17. Βλ. Άνθη Καρρά, «Νετζατή Τζουμαλή (1921-2001): Ένας Φλωριναίος από την Κωνσταντινούπολη», *Εταιρία. Περιοδική Έκδοση της Εταιρίας Γραμμάτων και Τεχνών Φλώρινας* 35 (2000) 3-11· Άνθη Καρρά, «Ο ποιητής και πεζογράφος Νετζατί Τζουμαλί· "μια γνωριμία με φόντο τη Φλώρινα"», *Περίβιβλος 2007, Necati Cumalı (1921-2001). Ένας Τούρκος συγγραφέας από τη Φλώρινα, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Φλώρινα,1-3 Ιουνίου 2007, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγική Σχολή και Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών,* επιμ.: Μίμης Σουλιώτης, Φλώρινα, 2008, σ. 13-20· και Songül Taş, «Necati Cumalı'nın yaşamı ve yapıtları üzerine», *Ünlem. Sanat Dergisi* 8 (2004) 8-13.

18. Βλ. Νετζατή Τζουμαλή, *Μακεδονία 1900*, μτφρ.: Άνθη Καρρά, Πρέσπες, Βαλκανικό Άσυλο Ποίησης, 2001. Πβ. Ντίνα Καραμπατάκη, «Εταιρικά. Διαβάζοντας τη συλλογή του Νετζατή Τζουμαλή, *Μακεδονία 1900*, Πρέσπες 2001 - Βαλκανικό Άσυλο Ποίησης, Μετάφραση Άνθη Καρρά. 1», *Εταιρία. Περιοδική Έκδοση της Εταιρείας Γραμμάτων και Τεχνών*

αναγνωστικό κοινό το έργο του Cumalı που επικεντρώνεται στη Δυτική Μακεδονία και ειδικά στη Φλώρινα και ανέδειξε το έργο του, διοργανώνοντας το 2007, προς τιμήν του, στο Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, διεθνές συνέδριο με τίτλο: «Necati Cumalı (1921 -2001). Ένας Τούρκος συγγραφέας από τη Φλώρινα».

Τα 11 διηγήματα του τόμου αναδεικνύουν τη χαμένη όψη της Φλώρινας του 1900. Το σπίτι του σαράφη Mustafa Cumalı, που συνόρευε με τον χριστιανικό μαχαλά, το Βαρόσι, απαθανατίστηκε σε γαλλική καρτ-ποστάλ του 1917, στη δεξιά γωνία από το παλαιό γυμνάσιο, το οικονομικό ή, αλλιώς, την εμπορική σχολή, ή ακόμη παλαιότερα το βουλγαρικό σχολείο. Και τα δύο αυτά στοιχεία της οικιστικής ιστορίας της Φλώρινας τεκμηριώνονται πλέον, είτε από τις απεικονίσεις είτε μέσα από τον ιστοριογραφικό λόγο.

Το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσονται πολλά από τα διηγήματα είναι η χρονική περίοδος 1903-1908, στιγμές του 1912, του 1916-1917, του 1921 και 1922, όπου, παράλληλα με σημαντικά ιστορικά γεγονότα, όπως η πρώτη φάση του Μακεδονικού Αγώνα, η επανάσταση των Νεοτούρκων, ο Βαλκανικός και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, παρατίθενται μικροϊστορίες της Φλώρινας: η γειτονιά των τσιγγάνων στη βόρεια πλευρά της πόλης, η όχθη του χειμάρρου Σακουλέβα, οι ξύλινες γέφυρες, ο φούρνος του μαχαλά, το Κουρσουνλού τζαμί, με τον ομώνυμο μαχαλά του, η τοξωτή πέτρινη γέφυρα, μικρές αλλά και ευτράπελες μικροϊστορίες στη σκιά της «μεγάλης» ιστορίας: ο Ρωμιός Βασίλης, ο φούρναρης, στα δεξιά της οικίας των Cumalı, ο επίσης Ρωμιός Παναγιώτης Μαργαρίτης, στα αριστερά της ίδιας οικίας, και στη μέση ο μαβής ο τέντζερης, θαμμένος στην κοπριά της αυλής με τα χρυσαφικά και άλλα πολύτιμα αντικείμενα, μετά την αποχώρηση της οικογένειας για την Κορυτσά, από φόβο για τα αντίποινα της διαμάχης ανάμεσα στους διχασμένους βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς[19].

Όλα τα διηγήματα φέρουν τη σφραγίδα της ηθογραφίας και του νατουραλισμού. Ο Cumalı αναπαράγει το καθημερινό, το επαναλαμβανόμενο, το πραγματικό. Παρου-

Φλώρινας 36 (2001) 65-66· Ανδρέας Π. Ανδρέου, «Εταιρικά. Διαβάζοντας τη συλλογή του Νετζατή Τζουμαλή *Μακεδονία 1900*, Πρέσπες 2001 - Βαλκανικό Άσυλο Ποίησης, Μετάφραση Άνθη Καρρά. 2», *Εταιρία. Περιοδική Έκδοση της Εταιρείας Γραμμάτων και Τεχνών Φλώρινας* 36 (2001) 67-69.

19. Βλ. Μίμης Σουλιώτης και Αργύρης Κυρίδης, «Δύο άλλοι από την ίδια πόλη. Λογοτεχνικές αποτυπώσεις του Φλωριναίου άλλου από τους λογοτέχνες Νετζατί Τζουμαλί και Γεώργιο Χρ. Μόδη», *Altérité et Société. Ετερότητα και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου σε μορφή CDrom, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 7-9/5/2003*, Αθή-

σιάζει πιστές εικόνες της πραγματικότητας, όχι μέσα από σχηματοποιημένους τύπους αλλά μέσα από πρόσωπα ολοζώντανα και ολοκληρωμένα, με συναισθήματα, σκέψεις και ευαισθησίες, με εσωτερικές συγκρούσεις και μεταπτώσεις. Καθώς σε όλο τον τόμο αφηγητής είναι ο πατέρας του συγγραφέα, ο Mustafa, όλες οι αναφορές στη λέξη «πατέρας» παραπέμπουν στον παππού İbrahim Cumalı. Στο δεύτερο διήγημα, η εναρκτήρια φράση: «Τι άνθρωπος ήταν, Θεέ μου, ο πατέρας μου!», δημιουργεί μίαν εντύπωση που διαχέεται και επαληθεύεται σε όλο τον τόμο. Ο παππούς İbrahim Cumalı ζει την ιστορία, τη συνύπαρξη των αλλοεθνών, ταυτοχρόνως ως ομοιότητα και ως διαφορά. Μυείται από τους πρώτους στο κίνημα των Νεοτούρκων και διαψεύδεται. Βιώνει τους εθνικισμούς των δύο πρώτων δεκαετιών του αιώνα, πικραίνεται και δεν αποδέχεται την ήττα των Τούρκων στους Βαλκανικούς Πολέμους. Θα ήθελε να παραμείνει η Φλώρινα οθωμανική πόλη. Δεν ήθελε όμως να την εγκαταλείψει το 1923. Στη Φλώρινα έπρεπε να πεθάνει. Ο πατέρας Mustafa Cumalı, επίσης πληγώνεται από τους Βαλκανικούς Πολέμους. Κάνει όμως και ένα βήμα παραπάνω, αναγνωρίζει ότι η γη δεν έχει γλώσσα και θρησκεία, ανήκει σε αυτούς που έχουν γεννηθεί και τη βιώνουν. Και προβληματίζεται σοβαρά από τον Αρσένιο, τον ράφτη, τον Ρωμιό, που και πολλές εφημερίδες διαβάζει για να έχει σφαιρική ενημέρωση και δείχνει εγκαρδιότητα προς όλους τους ντόπιους, όποια γλώσσα και θρησκεία και αν είχαν, γιατί δεν θεωρεί κανέναν κατώτερο ή ανώτερό του![20] Εδώ, και σε άλλα σημεία, η αστική ηθογραφία του Cumalı προσλαμβάνει κοινωνιστικό χαρακτήρα. Πιστεύει στον άνθρωπο με τις αγωνίες και τις χαρές της καθημερινότητας, στην αξιοπρέπεια, στη δύναμη της γνώσης, στην κοινωνική ισότητα. Για ολόκληρη τη συλλογή, έξαλλου, ισχύουν, σε μεγάλο βαθμό, τα λεγόμενα φιλολογικά πασπαρτού: η αρχιτεκτονική, δηλαδή, διάρθρωση του μύθου, η φυσικότητα της αφήγησης, οι ζωντανοί διάλογοι. Η γοητεία του έργου έγκειται, κατά πρώτον, στο ύφος της προσωπικής μαρτυρίας που προσδίδει στο κείμενο τον χαρακτήρα του ντοκουμέντου

να [2004] (ηλεκτρονική έκδοση)· Μίμης Σουλιώτης και Αργύρης Κυρίδης, «Ex altero alterum. Ο συ μισείς ετέρω μη ποιήσεις», *Εταιρία. Περιοδική Έκδοση της Εταιρείας Γραμμάτων και Τεχνών Φλώρινας* 38-39 (Δεκέμβριος 2004) 82-96.

20. Βλ. Ιωάννης Μάνος, «Η αναπαράσταση της πολιτισμικής ετερότητας στην περιοχή της Φλώρινας μέσα από τα διηγήματα του Νετζατί Τζουμαλί», *Περίβιβλος 2007*, *ό.π.*, σ. 175-182· Κωστής Τσιούμης και Δόξα Κωτσαλίδου, «Η συνύπαρξη των εθνοτικών ομάδων στα διηγήματα του Νετζατί Τζουμαλί Μακεδονία 1900», *Περίβιβλος 2007*, *ό.π.*, σ. 333-354.

και, βεβαίως, στη λογοτεχνική δεινότητα του Cumalı ως προς την αναπαράσταση και την περιγραφή του παρελθόντος[21].

Το πρόπλασμα του βιβλίου αποτέλεσαν οι αναμνήσεις των στενών συγγενών του συγγραφέα, ιδιαιτέρως της μητέρας και του πατέρα του, για τα χρόνια που έζησαν στη Μακεδονία. Για τον λόγο αυτό, άλλωστε, δηλώνει ότι αφιέρωσε το έργο στην οικογένειά του: «Στις αναμνήσεις της μητέρας μου Fıtnat και του πατέρα μου Mustafa Cumalı, των οποίων η λαχτάρα με ενέπνευσε αυτές τις ιστορίες». Πιστεύει πάντως ότι δεν είναι εύκολο να μετατρέψεις τις αναμνήσεις σε ιστορίες:

> Οι ιστορίες που συγκέντρωσα στο *Μακεδονία 1900* προέρχονται από τη μητέρα μου και από τα γεγονότα που άκουσα από τον πατέρα μου. Αυτά είναι τα θέματα για τα οποία ήθελα να γράψω εδώ και πολλά χρόνια. Ξεκίνησα να παίρνω τις πρώτες μου σημειώσεις πριν από 20-25 χρόνια. Τα παράτησα στα μισά. Σταμάτησα δηλαδή να γράφω. Περίμενα να ωριμάσω στην τέχνη μου. Η μνήμη και η ιστορία είναι δυο ξεχωριστά πράγματα.

Αναφέρομαι και πάλι στη σκέψη ότι στην Τουρκία η επίσημη γραμμή ήταν η αποσιώπηση της ανταλλαγής των πληθυσμών και η διαμόρφωση εθνικής ταυτότητας θεμελιωμένης στην «τουρκικότητα» της Μικράς Ασίας. Το αίσθημα των χαμένων πατρίδων ήταν διάχυτο στους Τούρκους πρόσφυγες. Ωστόσο, η επίσημη τουρκική πολιτική, που αποσκοπούσε στην απάλειψη από τη συλλογική μνήμη του γεγονότος αυτού, απέτρεπε συστηματικά και για πολλές δεκαετίες αναφορές ακόμη και στην τουρκική λογοτεχνία. Η διαφύλαξη της μνήμης και της ταυτότητας των προσφύγων κατέστη δυνατή χάρη στην προφορική παράδοση. Μόλις μετά το 1990, παρά τις πολιτικές πιέσεις, το θέμα της προσφυγιάς και του ξεριζωμού, μαζί με την αναζήτηση ενός διαφορετικού τρόπου ύπαρξης και συνύπαρξης, θα εμφανίζεται όλο και πιο συχνά και ο εθνικός «άλλος» της επίσημης αντίληψης καθίσταται ο συνάνθρωπος στην αφήγηση. Αυτή η μεταστροφή της θεματογραφίας αφορά ασφαλώς και την ποίηση, τον κινηματογράφο, το θέατρο και ίσως και άλλους τομείς της τέχνης. Η αύξηση του ενδιαφέροντος για τη λογοτεχνία της προσφυγιάς και της Ανταλλαγής, που ξεκίνησε από την ιστοριογραφία και σταδι-

21. Βλ. Άννα Πολατίδου, «Μακεδονία 1990: ιστορία και μυθοπλασία», *Περίβιβλος 2007*, *ό.π.*, σ. 275-283.

ακά επεκτάθηκε στην πεζογραφία, ενισχύει εν πολλοίς την προσπάθεια της τουρκικής κοινωνίας να αναμετρηθεί με το παρελθόν της και να κατακτήσει την αυτογνωσία.[22]

Στην τουρκική έκδοση του 1995 του *Makedonya 1900*, το εξώφυλλο κοσμείται με τη σωζόμενη φωτογραφία του σπιτιού που είχε κτίσει ο πατέρας του συγγραφέα στη Φλώρινα και το εγκατέλειψαν με την Ανταλλαγή. Στη θέση του έχει ανεγερθεί νέο κτίσμα.

Τον Οκτώβριο του 1997, ο Cumalı είχε επισκεφθεί τη Φλώρινα, ύστερα από πρόσκληση του «Βαλκανικού Ασύλου Ποίησης», και συμμετείχε στις λογοτεχνικές εκδηλώσεις «Πρέσπες - ΟΠΠΕΘ 1997». Ζήτησε να τον οδηγήσουν στον τόπο στον οποίο κτίστηκε το πατρικό του σπίτι. Αναφέρει ο Μίμης Σουλιώτης:

> Σταθήκαμε στην όχθη στο ποτάμι, μπροστά στην είσοδο του Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης και από εκεί τού έδειξα το σημείο, στην αντικρινή όχθη, διαγωνίως και δεξιά όπως βλέπαμε. Πέρασε την γεφυρούλα (ήθελε να πάει μόνος του) και μετά από λίγη ώρα επέστρεψε με κοκκινισμένα μάτια. Δεν στάθηκε ωστόσο στο σημείο που του είχα υποδείξει, παρά πήγε δεξιότερα. Τον παρακολουθούσα από απέναντι, αλλά δεν είπα τίποτε για να μην του χαλάσω το προσκύνημα με λεπτομέρειες: Λίγο πιο εδώ ή λίγο πιο εκεί, σημασία είχε ότι η θέση του σπιτιού ήταν κάπου εκεί. Όλα εξάλλου ήταν ξαναχτισμένα. Την επόμενη μέρα ο Cumalı έφυγε για την Κωνσταντινούπολη.
>
> Μετά από μήνες, πήρα διορθωτική πληροφορία από έναν υπερήλικο Φλωριναίο: το σπίτι του σαράφη Cumalı (πατέρα του συγγραφέα, που τον αγαπούσαν οι χριστιανοί γείτονες: το σπίτι του συνόρευε με τον χριστιανικό μαχαλά) δεν βρισκόταν εκεί που μου είχε πρωτοπεί, αλλά λίγα μέτρα πιο δεξιά, ακριβώς δηλαδή εκεί όπου στάθηκε και δάκρυσε ο Necati. Μικρό παιδάκι τριάμισι χρονών θυμόταν, λέει, που έπαιζε εκεί στην όχθη, με τα άλλα παιδιά του Βαροσιού, μουσουλμανάκια και χριστιανόπουλα, και με τις πάπιες. Θυμόταν και το απέδειξε.[23]

22 Βλ. Aslı Soysal Eşitti, «Necati Cumalı'nın *Makedonya 1900* Adlı Eserinde Kültürel Bellek İnşası», *ARTS: Artuklu Sanat ve Beşeri Bilimler Dergisi* (2021) 109-135, όπου και η σχετική συζήτηση με αφορμή το έργο *Μακεδονία 1900* του Νετζατί Τζουμαλί.

23. Βλ. Μίμης Σουλιώτης, «Προλόγισμα: *Το σπίτι του Τζουμαλή*», Νετζατή Τζουμαλή, *Μακεδονία 1900*, μτφρ.: Άνθη Καρρά, β΄ έκδοση, Φλώρινα, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Φλώρινας «Βασιλικής Πιτόσκα», 2023, σ. 9.

Μικρασιατική Καταστροφή: Ο εικαστικός λόγος

Δημήτρης Παυλόπουλος

Το 1920 ο αρχιστράτηγος Λεωνίδας Ι. Παρασκευόπουλος (1860-1936) ανέθεσε στον ζωγράφο και ερασιτέχνη κινηματογραφιστή Γεώργιο Προκοπίου (1876-1940) να μεταβεί στη Σμύρνη, προκειμένου να κινηματογραφήσει και να ζωγραφίσει τις πολεμικές επιχειρήσεις στο μικρασιατικό μέτωπο· του απένειμε, μάλιστα, τον Πολεμικό Σταυρό, με το αιτιολογικό ότι, αφού παρακολούθησε επί ολόκληρους μήνες τον ελληνικό στρατό στα χαρακώματα και στις επιχειρήσεις, εργάστηκε για το έργο αυτό, αποδίδοντάς το σε ωραίες εικόνες, χωρίς να παραμείνει αμέτοχος αλλά μετέχοντας και ο ίδιος στις τελευταίες επιχειρήσεις.[1] Το 1921 ο Προκοπίου κινηματογράφησε τις μάχες στην πρώτη γραμμή, με τους αρχηγούς των μονάδων να λαμβάνουν μέτρα για να προστατεύσουν τη ζωή του.[2] Τον Μάρτιο του 1922 ο επικεφαλής στο 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων, Νικόλαος Πλαστήρας (1883-1953), απέστειλε επιστολή από το Ευζωνοχώρι, στην οποία περιέγραφε τον ενθουσιασμό που γεννούσε στο μέτωπο η προβολή της κινηματογραφικής ταινίας του Προκοπίου, ο οποίος στο Εσκί Σεχίρ κινηματογράφησε επίσης τον βασιλιά Κωνσταντίνο (1868-1923) να παρασημοφορεί τις ελληνικές σημαίες και αποτύπωσε σε

1. Γεώργιος Α. Προκοπίου και Κλαίρη Προκοπίου (επιμ.), *Γιώργος Προκοπίου. Ζωγραφίζοντας τον πόλεμο και την ειρήνη*, Αθήνα, 2010, σ. 64.
2. *Στο ίδιο*, σ. 64-65.

σκίτσα και σε φωτογραφίες του τις επιχειρήσεις στον ποταμό Σαγγάριο.[3] Τον Αύγουστο του 1922, με την κατάρρευση του μετώπου και με την υποχώρηση, ο Προκοπίου συνέχισε να κινηματογραφεί τις τραγικές σκηνές που εκτυλίσσονταν και την πυκνή φωτιά που ξέσπασε στη Σμύρνη.[4] Ένα μήνα μετά συνελήφθη και καταδικάστηκε από το τουρκικό στρατοδικείο Σμύρνης σε θάνατο.[5] Ο Γάλλος πρόξενος στη Σμύρνη μεσολάβησε ώστε Γάλλοι πεζοναύτες να μεταφέρουν νύχτα σε γαλλική ατμάκατο τα κιβώτια με τις κινηματογραφικές ταινίες και με τους καμβάδες του.[6] Ο Τούρκος διευθυντής των φυλακών επέτρεψε στον Προκοπίου να αποχαιρετίσει την οικογένειά του, αλλά εκείνος κατόρθωσε να δραπετεύσει μαζί της και με ατμόπλοιο έφτασε στον Πειραιά τα Χριστούγεννα του 1922.[7] Ο γιος του, ιστορικός της τέχνης και ζωγράφος Άγγελος Προκοπίου (1909-1967), σχολίαζε:

> Με τις πολυάνθρωπες συνθέσεις των μικρασιατικών πολέμων, η ενεργητική του επαφή με τα πράγματα αναπτύχθηκε στο πεδίο της βιαιότερης ύπαρξης. Εδώ η ανθρώπινη προσωπικότητα έχανε τον ατομικό της ρυθμό, για να υπαχθή στους ομαδικούς ρυθμούς της εκστρατείας και της μάχης. Η προσοχή του ζωγράφου συγκεντρώθηκε στην αναπαράσταση της κίνησης των πολυβολητών και των πυροβολητών που αναλύθηκε στις δραματικές στάσεις του στρατιώτη που σκοτώνεται και σκοτώνει. Η απεικόνιση του μαχητή, στην έξαρσή του και στην πτώση του, δεν επηρεάστηκε από τη φρίκη του θανάτου. Η Μεγάλη Ιδέα που οιστρηλατούσε τη γενιά του Προκοπίου, τη γενιά του 1912-1922, έδινε στους πολεμικούς του πίνακες μια μυθική αίγλη που ανύψωνε τους στρατιώτες σε ήρωες.[8]

Η θαρραλέα ζωγράφος Θάλεια Φλωρά-Καραβία (1871-1960), μόλις άρχισαν να εκδηλώνονται συγκρούσεις στο μικρασιατικό μέτωπο, εξασφάλισε τη μετάβασή της στη

3. *Στο ίδιο*, σ. 65.
4. *Στο ίδιο.*
5. *Στο ίδιο.*
6. *Στο ίδιο.*
7. *Στο ίδιο.*
8. Άγγελος Γ. Προκοπίου, *Ιστορία της Τέχνης*, τ. Β΄: *Ρομαντισμός - Ρεαλισμός - Εμπρεσιονισμός*, Αθήνα, χ.χ. [1968], σ. 375· Γ. Α. και Κ. Προκοπίου (επιμ.), *Γιώργος Προκοπίου. Ζωγραφίζοντας τον πόλεμο και την ειρήνη*, ό.π., σ. 69-70.

Σμύρνη, στην Προύσα και στα Μουδανιά, ως ανταποκρίτρια της αλεξανδρινής *Εφημερίδος*, που την εξέδιδε ο σύζυγός της Νικόλαος Καραβίας (1877-1959).[9] Τα άρθρα της τα συνόδευαν σκίτσα της, με στρατιώτες να απεικονίζονται πληγωμένοι, ενεδρεύοντες στα χαρακώματα, καθισμένοι σε καφενεία· στα στιγμιότυπα αυτά συλλαμβάνει την ψυχολογική διάθεσή τους, άλλοτε πόθο, άλλοτε μελαγχολία, άλλοτε καρτερία, άλλοτε ευγένεια.[10] Τα σκίτσα της εκτέθηκαν στο Λύκειον των Ελληνίδων το 1921.[11] Η έκθεση συνέπεσε με επιστολή που απηύθυνε το Λύκειον των Ελληνίδων σε διακόσια σωματεία, ευρωπαϊκά και αμερικανικά, σχετική με τις βιαιότητες του τουρκικού στρατού με θύματα τις Μικρασιάτισσες.[12]

Τον Ιούνιο του 1922, έφεδροι στο μικρασιατικό μέτωπο, οι ζωγράφοι Περικλής Βυζάντιος (1893-1972), Σπύρος Παπαλουκάς (1892-1957) και Παύλος Ροδοκανάκης (1891-1958) εξέθεσαν τα έργα τους, ειδυλλιακές σκηνές και γεμάτα φως τοπία, σε χωριστή μεγάλη αίθουσα του Ζαππείου, στην οργανωμένη από το Υπουργείο Στρατιάς Μικράς Ασίας Α΄ Πολεμικήν Έκθεσιν Στρατιάς Μικράς Ασίας, στην οποία είχε επίσης εκθέσει και το φωτογραφικό τμήμα της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας της Στρατιάς 1.680 από τα 6.000 θέματα που είχε στην κατοχή της. Ιδέα για την έκθεση παίρνουμε από τεχνοκριτικό κείμενο του Φώτου Πολίτη (1890-1934) στην εφημερίδα *Πολιτεία*,[13] που την εξέδιδε ο Θεολόγος Νικολούδης (1890-1946):

> Τα απλά σκίτσα, επί παραδείγματι, του κ. Βυζαντίου τείνουν να πάρουν χαρακτήρα. Το χρώμα των έχει ζωντανεύση. Δεν επέρασεν εις μάτην επάνω από τον καλλιτέχνην η μεγάλη ζωή της μαχομένης Ελλάδος. Ο άλλοτε απλός σκιτσογράφος και ανάλαφρος θεατής της ζωής των πληκτικών κοσμικών κέντρων, ο ράθυμος και άτονος σχεδιαστής –δεν πειράζει! ήλθε τώρα η σειρά να του ψάλουμε όσα εκρύβαμεν άλλοτε διά να μη τον απογοητεύσωμεν– ο άτονος, λοιπόν, σχεδιαστής μερικών κατά συνθήκην κοκοτοειδών γυναικείων στάσεων, υψηλών ανδρικών καπέλλων και φράκων, μερικών σκηνών αχρώ-

9. Δέσποινα Μ. Τσούργιαννη, *Θάλεια Φλωρά-Καραβία*, Αθήνα, 2018, σ. 33-34· Μιχάλης Περίδης, «Το δεκαπενθήμερο. Τα γεγονότα και τα ζητήματα. Νικόλαος Καραβίας», *Νέα Εστία* 765 (15 Μαΐου 1959) 687-688.

10. Τσούργιαννη, *Θάλεια Φλωρά-Καραβία*, ό.π., σ. 221-222.

11. Εφημ. *Ελληνίς*, Δεκέμβριος 1921· *Το Λύκειον των Ελληνίδων. 100 χρόνια*, Αθήνα, 2010, σ. 32.

12. *Λογοδοσία του Λυκείου των Ελληνίδων, έτος 1920*, σ. 11-12· *Το Λύκειον των Ελληνίδων*, ό.π.

13. «Εντυπώσεις και κρίσεις. Πολεμική Έκθεσις», εφημ. *Πολιτεία*, 11.6.1922, σ. 1-2.

μων και ψευδών, αρχίζει να ζωηρεύη τώρα, αρχίζει να παρατηρή. Βλέπει φυσιογνωμίας. Βλέπει εκφράσεις. Βλέπει ήθη. Σημάδι φανερό, ότι ο κόσμος φωτίζεται μέσα του. Δεν περνά πλέον ψυχρός προ του θεάματος της φύσεως, ξένος, ουδέτερος. Οι «Αγάδες» του κάτι έχουν να πουν. Ένα εσωτερικόν τουρκικού καφενείου προδίδει χρώμα, προδίδει ζέστην ανατολίτικην. Έχει χαρακτήρα. Ο ζωγράφος μας έπαυσε να παίζη πλέον με πινελιές τυχαίες. Κάτι έχει σαλέψει μέσα εις την ψυχήν του. Και αυτό είναι η αρχή του παντός. Ο κ. Παπαλουκάς, εξ άλλου, με την πρώτην του εμφάνισιν δεν μας αφίνει ασυγκινήτους. Έχει μεθύσει, έχει τρελλαθή αληθινά με το φως που βλέπει. Θαυμάζει, θαμβώνεται, παραληρεί. Ο λαμπρός, ο καυτερός ήλιος της Ανατολής τού ανέτρεψε κάθε υπολογισμόν. Ήλιον βλέπει μόνον. Και προσπαθεί να συλλάβη τας ακτίνας του με το χρώμα του. Οι όγκοι των ανθρώπων, αι σειραί των στρατιωτών που ζωγραφίζει, εξαϋλούνται, εξαερίζονται μέσα εις άπλετον φως. Άχνα θερμή, πύρα, φλόγα παντού. Αρχίζει με μικρά σκίτσα και ζωγραφίζει πρώτα ήρεμα, δειλά, συγκρατημένα. Έπειτα, σιγά-σιγά, δίδει ελεύθερον πέρασμα εις τα αισθήματα που τον κατέχουν, έως ότου τέλος ξεχύνει όλην του την συγκίνησιν εις τον μεγάλον πίνακα του «Χειρουργείου». Μακρός είναι ο δρόμος ακόμη εμπρός του. Αλλά τον έχει πάρει καλά, ώστε να εμπνέη την πεποίθησιν ότι δε θα παραστρατίση. Σταθερώτερος φαίνεται ο κ. Ροδοκανάκης. Όσον δεν πρέπει σταθερός! Γιατί; Ο κίνδυνος του «καλουπιού» είναι φοβερός και χάσκει εμπρός εις κάθε νέον ζωγράφον, όσον «προικισμένος» και αν θεωρηθή ότι είναι. Ο συμπαθής καλλιτέχνης ας στρέψη προς αυτό την ράχιν του. Και ας βάλη εις την τεχνοτροπίαν του αυτήν τελείαν και παύλα.

Σκοπός της πρώτης επίσημης πολεμικής έκθεσης ήταν η ανάδειξη των κατορθωμάτων της ελληνικής πλευράς στο μικρασιατικό μέτωπο. Τα έργα του Ροδοκανάκη, δυστυχώς, λανθάνουν μέχρι στιγμής. Ο Βυζάντιος αναθυμόταν το 1971:

Επειδή όμως εγώ εργαζόμουνα συγχρόνως με σκίτσα, μαζί με τον Σπύρο Μελά στον *Ελεύθερο Τύπο*, θεωρηθήκαμε και οι τρεις αντιδραστικοί· μας συνέλαβαν λοιπόν και μας έστειλαν μαζί με τα έργα μας στο Στρατηγείο της Μικράς Ασίας, στη Σμύρνη. Ακολούθησε η Καταστροφή, και σωθήκαμε εμείς, όχι όμως και τα υπερεκατό έργα μας, που είναι άγνωστη η τύχη τους.[14]

14. Περικλής Βυζάντιος, *Η ζωή ενός ζωγράφου*, Αθήνα, 1984, σ. 115, 113.

Στις 29 Αυγούστου 1921 συνάντησε στην Προύσα την Φλωρά-Καραβία, που τον αποτύπωσε σε σχέδιό της με τη στρατιωτική στολή του, όπως έκανε το 1919 και ο ομότεχνός του Ευθύμης Παπαδημητρίου (1895-1958). Το 2002 δεκαπέντε μικροί πίνακες του Βυζάντιου από τη Μικρά Ασία ανευρέθηκαν στις συλλογές της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος και εκτέθηκαν στην Αίθουσα Τέχνης Αθηνών, που ανήκε στην αείμνηστη κόρη του ζωγράφου Μαριλένα Λιακοπούλου. Επρόκειτο για τοπία και για στιγμιότυπα της ζωής όχι μόνον των Ελλήνων αλλά και των Τούρκων, σε ευρεία έκταση, από τη Σμύρνη έως τη Σίπυλο, τον ποταμό Σαγγάριο και το Εσκί Σεχίρ. Τότε του δόθηκε η αφορμή να εγκαινιάσει τον σχεδιασμό σειράς χρωμολιθογραφημένων αφισών, που καλύπτουν πολεμικά επεισόδια έως το 1940. Από τα έργα του Παπαλουκά διασώθηκαν μερικά, που παρουσιάστηκαν σε δύο εκθέσεις: το 2012 στο Τελλόγλειο Ίδρυμα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και το 2019 στο Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης - Μέγαρο Εϋνάρδου.

Τέσσερις χρωμολιθογραφίες του αριστοτέχνη στο είδος αυτό Σωτήριου Χρηστίδη (1858-1940) αποτυπώνουν δραματοποιημένες, καθώς αποβλέπουν στην έξαψη συναισθημάτων του αγοραστικού κοινού τους, τις ειδήσεις για τη γιγαντομαχία του Σαγγάριου, με τη διάβαση του ποταμού από τον νικηφόρο ελληνικό στρατό, για τη μεγάλη μάχη της 8ης Ιουλίου 1922 στο Εσκί Σεχίρ, για το τραγικό πανόραμα των σφαγών και του εμπρησμού της Σμύρνης, και για τη δύναμη του ελληνισμού, στον απόηχο των ίδιων των συμβάντων.[15]

Στις 25 Οκτωβρίου 1936 έγιναν στην Αθήνα τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα της τραγικότερης φυσιογνωμίας του μικρασιατικού ελληνισμού, του μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομου (Καλαφάτη, 1867-1922), έργου του καθηγητή και διευθυντή της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών Κώστα Δημητριάδη (1879-1943), σε μάρμαρο, αρχικά μπροστά και κατόπιν πίσω από τον καθεδρικό ναό. Τον ανδριάντα, που είχε προβλεφθεί χάλκινος, ενώ έγινε από πεντελικό μάρμαρο, τον αποκάλυψε ο τότε αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Χρυσόστομος Α΄ (Παπαδόπουλος, 1868-1938), ενώ παρευρέθησαν οι μητροπολίτες Αττικής και Μεγαρίδος Ιάκωβος (Γεώργιος Βαβανάτσος, 1895-1984), Σισανίου και Σιατίστης Διόδωρος (Δημήτριος Καράτζης, 1880-1944), ο υπουργός Παι-

15. Απόστολος Δούρβαρης, *Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1940)*, Αθήνα, 1993, σ. 104-105.

δείας Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος (1890-1973), ο δήμαρχος Αθηναίων Αμβρόσιος Πλυτάς (1886-1964), ο γενικός πρόξενος Σμύρνης Ξενοφών Στελλάκης και πλήθος κόσμου. Για το μνημείο είχε συσταθεί ερανική επιτροπή από το 1927, με πρόεδρο τον αρχιεπίσκοπο Χρυσόστομο Α΄, γραμματέα τον τραπεζίτη Σπυρίδωνα Λοβέρδο (1874-1936), μέλη, μεταξύ άλλων, τον μητροπολίτη Τραπεζούντος Χρύσανθο (Φιλιππίδη, 1881-1949), τον καθηγητή Διεθνούς Δικαίου στη Νομική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών Στυλιανό Σεφεριάδη (1873-1951), τους πολιτευτές Μιχαήλ Αργυρόπουλο (1862-1949) και Αντώνιο Αθηνογένη (1875-1963), τον έμπορο και βιομήχανο Αλέξανδρο Πετρίδη (1864-1953), τον δημοσιογράφο Κωνσταντίνο Σπανούδη (1871-1941). Ο Λοβέρδος είχε γράψει και εκδώσει το βιβλίο *Ο Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος* (Αθήνα, 1929), με την εικόνα του μητροπολίτη, τους τίτλους, τα πρωτογράμματα και τα υποσελίδια κοσμήματα των κεφαλαίων να τα έχει σχεδιάσει ο επίσης καθηγητής της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών Κωστής Παρθένης (1878-1967), τα έσοδα από την πώληση του οποίου διατέθηκαν για τον ανδριάντα. Το ποσό που συγκεντρώθηκε για το μνημείο ήταν 2.500.000 δρχ.! Την ανάθεση του ανδριάντα στον Δημητριάδη διευκόλυνε ο δημοσιογράφος Σπανούδης (την προσφορά του τιμά φερώνυμη πλατεία δίπλα στον σταθμό Κάτω Πατησίων του Ηλεκτρικού), ενώ ενεργό ρόλο ανέλαβε και ο εμποροβιομήχανος Πετρίδης. Το γύψινο πρόπλασμα του λιτού και απέριττου ανδριάντα, με τα πλατιά ενιαία επίπεδα, χωρίς φλύαρες λεπτομέρειες, το ολοκλήρωσε στο μάρμαρο ο Δημήτριος (Μήτσος) Ν. Περάκης (1893-1965), που κατασκεύασε και τη βάση του, ενώ τη μεταφορά του την επέβλεψε ο έφορος της Γλυπτοθήκης και βοηθός του Δημητριάδη στην ΑΣΚΤ, Φωκίων Ρωκ (1891-1945). Η ημικυκλική βαθμιδωτή βάση του κατασκευάστηκε από μάρμαρο Κοκκινιαρά, ενώ η κόγχη του από μάρμαρο Καπανδριτίου, στην οποία, είκοσι χρόνια μετά από την ανίδρυσή του, το 1956, εντάχθηκαν βωμός και λυχνία, που αργότερα εκλάπη· στον βωμό προστέθηκε χάλκινο στεφάνι που ήρθε από την Ιταλία. Το Μνημείο Θυμάτων Μικρασιατικής Καταστροφής, όπως κατέληξε, προκειμένου να συμβολίζει τη μεγάλη τραγωδία του έθνους το 1922, φέρει κεφαλαιογράμματες αναγραφές των επωνυμιών των μικρασιατικών ναών, των λειτουργών τους και των δημογερόντων που μαρτύρησαν με τον εθνομάρτυρα Χρυσόστομο. Το 1995, με πρωτοβουλία της Ενώσεως Σμυρναίων και με χορηγία του μικρασιατικής καταγωγής βιομήχανου Πρόδρομου Εμφιετζόγλου (γ. 1937), ο ανδριάντας συντηρήθηκε από το

Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης των Τεχνολογικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων Αθήνας σε επιφανειακές φθορές του, αποκαταστάθηκαν τα αποκρουσμένα δάχτυλα του δεξιού χεριού του και ανακατασκευάστηκε το χάλκινο στεφάνι από τον καθηγητή του Τμήματος αυτού, Πραξιτέλη Τζανουλίνο (γ. 1955). Παραλλαγή μαρμάρινη του ανδριάντα στήθηκε στις 30 Αυγούστου 1959, δέκατη επέτειο από τη λήξη του Εμφυλίου, στη Δράμα, σε διαμορφωμένο, από τον επιμελητή της Πλαστικής στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Θόδωρο Βασιλείου (1917-1993), χώρο έξω από τον περίβολο των Εκπαιδευτηρίων Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος.[16] Τον μαρτυρικό μητροπολίτη τον έχει απεικονίσει να προσεύχεται την ύστατη ώρα του σε χαλκοκασσίτερο και ο Θανάσης Απάρτης (1899-1971), το 1963 στην Αθήνα, στην πλατεία Νέας Σμύρνης, με ανάγλυφες παραστάσεις των θηριωδιών της Σμύρνης και του μαρτυρίου του, και το 1966 στη Θεσσαλονίκη, στην πλατεία Αγίας Σοφίας.[17] Ας σημειωθεί ότι μαρμάρινη προτομή του μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομου, δωρεά του ανιψιού του από τη μητέρα του μητροπολίτη Νικόλαου Φ. Καβουνίδη (1912-1977), έχει ανιδρυθεί το 1968 και στον αύλειο χώρο του ναού του Αγίου Θεράποντος Μυτιλήνης, έργο του Ιωάννη Γεωργίου (1931-2007).[18]

Βεβαίως, πολλά είναι τα εικαστικά έργα που έγιναν με θέμα τους πρόσφυγες και την τύχη τους αρκετά χρόνια κατόπιν, μέχρι και σήμερα. Αλλά αυτό είναι ζήτημα που ξεφεύγει από τα όρια ενός σύντομου άρθρου...

16. Νικολέτα Τζάνη, «Ο γλύπτης Κωνσταντίνος Δημητριάδης και ο ανδριάντας του Χρυσοστόμου Σμύρνης στην Δράμα. Η περιπέτεια μιας ανάθεσης», *Ανατολική Ρωμυλία. Ιστορία και Πολιτισμός*, *Πρακτικά 1ου Πανελλήνιου Συνεδρίου*, *Πανελλήνια Ομοσπονδία Σωματείων Α. Ρωμυλίας (ΠΟΣΑΡ)*, επιμέλεια: Παύλος Αλμπανούδης, εποπτεία: Γιάννης Μηνούδης, χ.τ. [Θεσσαλονίκη], χ.χ. [2009], σ. 379-407 [και ανάτυπο].

17. Φ.(ώτος) Γ.(ιοφύλλης), εφημ. *Η Εθνική*, 15.10.1936, σ. 4· Δημήτρης Παυλόπουλος, *Από τον Ιερό Λόχο στον Κωνσταντίνο ΙΒ΄. Νεότερα αθηναϊκά γλυπτά*, Αθήνα, 2020, σ. 254-255.

18. Προκόπης Ι. Παπάλας, *Τα γλυπτά της Λέσβου*, Μυτιλήνη, 2012, σ. 157-159.

Πρόσωπα με σημαίνοντα στρατιωτικό και πολιτικό ρόλο στη Σμύρνη πριν την Καταστροφή: Προτομές Γ. Χόρτον, Λ. Παρασκευόπουλου και Χ. Σολομωνίδη

Αθηνά Καλεμικεράκη

Τα γλυπτά που παρουσιάζονται σ' αυτήν την ανακοίνωση είναι προτομές, οι οποίες βρίσκονται στο Άλσος Μνημοσύνης στην Εστία Νέας Σμύρνης (Εικ. 1). Συγκεκριμένα, θα εξεταστούν δύο μαρμάρινες και μία ορειχάλκινη προτομή ανδρών, οι οποίοι υπήρξαν σημαντικοί παράγοντες κατά τη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας, από το 1919 έως την καταστροφή του 1922, ενώ δύο από αυτούς ήταν, επίσης, γεννημένοι και μεγαλωμένοι στη Σμύρνη, προερχόμενοι από αριστοκρατικές οικογένειες της πόλης. Πρόκειται για τις προτομές του Γεωργίου Χόρτον, του Αμερικανού γενικού προξένου στη Σμύρνη, που φιλοτεχνήθηκε από τον μαρμαρογλύπτη Γιάννη Γεωργίου, του Λεωνίδα Παρασκευόπουλου, αρχιστράτηγου του Ελληνικού Στρατού, και του Χρήστου Σολομωνίδη, νομικού και πολιτικού παράγοντα της πόλης της Σμύρνης, τις οποίες φιλοτέχνησε ο γλύπτης Νικόλας (Νικόλαος Παυλόπουλος, 1909-1990).

Εικόνα 1: Εμπρόσθια όψη του κτιρίου της Εστίας Νέας Σμύρνης,
θέα από την οδό Βάσου Καπάνταη (φωτ. estia-ns.gr).

Ο Τήνιος μαρμαρογλύπτης Γιάννης Γεωργίου

Ο βραβευμένος από την Ένωση Γλυπτών Ελλάδος Γιάννης Γεωργίου (Εικ. 2) γεννήθηκε στην Αθήνα το 1931, στη συνοικία του Μετς, όπου υπάρχουν πολλά εργαστήρια μαρμαράδων και γλυπτών. Από τα εφηβικά του χρόνια ήδη ξεκίνησε να μαθητεύει στο εργαστήριο του Τήνιου γλύπτη Ευρυβιάδη Λαμπαδίτη, υιού του γλύπτη Ιωάννη Λαμπαδίτη (1856-1920). Εμβαθύνει ιδιαίτερα στην τέχνη του πορτρέτου και της

Εικόνα 2: Γιάννης Γεωργίου
(φωτ. www.greek-sculptor.eu).

μαρμαροτεχνίας και γίνεται ένας από τους καλύτερους Νεοέλληνες πορτρετίστες. Στη διάρκεια της σταδιοδρομίας του φιλοτεχνεί πολλά έργα, όπως αγάλματα, ηρώα, μνημεία, εκκλησιαστικά. Φιλοτέχνησε την προτομή του Γεωργίου Χόρτον (Εικ. 3) το 1980.[1]

Ο Γεώργιος Χόρτον

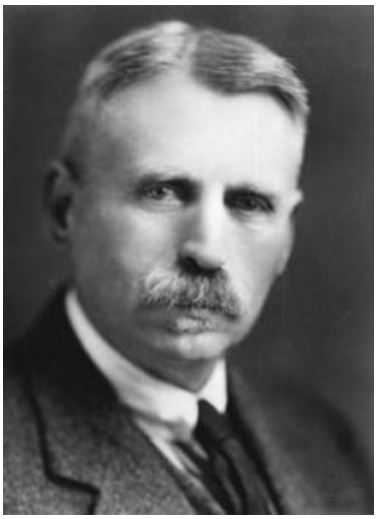
Εικόνα 3: Γιάννη Γεωργίου, *Γεώργιος Χόρτον*, 1980, μάρμαρο, Νέα Σμύρνη, Άλσος Μνημοσύνης (φωτ. Μυρτώ Σταματοπούλου).

Ο Γεώργιος Χόρτον (Εικ. 4) γεννήθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες το 1859. Στην αρχή της καριέρας του υπήρξε συγγραφέας και ανταποκριτής εφημερίδων. Σύντομα ακολούθησε το επάγγελμα του διπλωμάτη. Υπηρέτησε αρχικά στην Ελλάδα, από το 1911 έως το 1917, και έκτοτε στην πόλη της Σμύρνης, ως γενικός πρόξενος των Ηνωμένων Πολιτειών, μέχρι την καταστροφή της πόλης το 1922. Καθόλα αυτά τα χρόνια είχε μεγάλη φιλελληνική δράση στη Σμύρνη και προσπαθούσε πάντα, μέσω της διπλωματίας, να εξασφαλίζει ευνοϊκότερες συνθήκες για τους ελληνικούς πληθυσμούς. Οι τελευταίες του, μάλιστα, πράξεις ως γενικού προξένου στη Σμύρνη θεωρούνται ηρωικές, καθώς με δικά του χρήματα μίσθωνε πλοία, ώστε να μπορέσουν οι πολίτες να διαφύγουν από τη σφαγή. Παρότι είχε ειδοποιηθεί να φύγει νωρίτερα από την πόλη, εκείνος παρέμεινε με αυτοθυσία και αυταπάρνηση μέχρι το τέλος.[2]

Το βιβλίο του Γεωργίου Χόρτον με τίτλο *Η κατάρα της Ασίας*, που εκδόθηκε το 1926, ρίχνει φως στο μικρασιατικό ζήτημα, εστιάζοντας στις ωμότητες που υφίσταντο οι

1. Βλ. περισσότερα στην ιστοσελίδα του γιου του· «Ο Γλύπτης», *Νίκος Γεωργίου, γλύπτης*, https://www.greek-sculptor.eu/index.php/o-glyptis (πρόσβαση 6.7.2025).

2. Κ. Κολιοπούλου-Γρίβα, Σελίδες ιστορίας. *Οι δρόμοι της Ν. Σμύρνης*, τ. β΄, Αθήνα, 1983, σ. 69-71.

Εικόνα 4: Γεώργιος Χόρτον
(φωτ. minoas.gr).

χριστιανικοί και γενικότερα οι μη μουσουλμανικοί πληθυσμοί της περιοχής της Σμύρνης στις αρχές του 20ού αιώνα από τους Τούρκους εθνικιστές. Πολλά από τα πρώτα κεφάλαια του βιβλίου είναι αφιερωμένα στην αποτύπωση του αρνητικού και βίαιου αυτού κλίματος ενάντια σε αυτούς τους πληθυσμούς, υπογραμμίζοντας τον κίνδυνο τον οποίο διέτρεχαν.[3] Τα υπόλοιπα κεφάλαια αφορούν την εξιστόρηση των γεγονότων της Καταστροφής, όπως ακριβώς τα βίωσε ο ίδιος ως αυτόπτης μάρτυρας.

Ο γλύπτης Νικόλας

Ορμώμενη από τις προτομές του Λεωνίδα Παρασκευόπουλου (Εικ. 5) και του Χρήστου Σολομωνίδη (Εικ. 10), οφείλω να αναφερθώ πρωτίστως στο έργο του γλύπτη Νικόλα (Εικ. 7). Ο καλλιτέχνης γεννήθηκε το 1909 στον Άγιο Γεώργιο Νηλείας, στο Πήλιο, από οικογένεια τεχνιτών ξυλογλυπτών. Ο πατέρας του ήταν φημισμένος ξυλογλύπτης στην περιοχή, καθώς σκάλιζε τέμπλα, δεσποτικούς θρόνους, άμβωνες και άλλα εκκλησιαστικά αντικείμενα.[4] Η οικογένειά του σύντομα εγκαταστάθηκε στον Βόλο για να καταφέρει να βιοποριστεί και ο μικρός ακόμη Νικόλας ξεκίνησε να μαθητεύει

Εικόνα 5: Νικόλα, *Λεωνίδας Παρασκευόπουλος*, 1983, ορείχαλκος, Νέα Σμύρνη, Άλσος Μνημοσύνης
(φωτ. πριν την κλοπή, taepikaira.gr).

3. Γ. Χόρτον, *Η κατάρα της Ασίας*, μτφρ. Γ. Τσελίκα, Ινδιανάπολις, 1926, σ. 35-37.
4. Κώστας Λιάπης, *Νικόλας. Μια πηλιορείτικη κορφή της τέχνης*, Βόλος, 1992, σ. 15-16.

κοντά στον πατέρα του, παράλληλα με τη φοίτησή του στο δημοτικό σχολείο. Το 1928, ωστόσο, εντάχθηκε στους σπουδαστές της πρώτης Δραματικής Σχολής του Βόλου, που ιδρύθηκε την ίδια χρονιά. Σύντομα, και παρά τις αντιρρήσεις της οικογένειάς του, κατέβηκε στην Αθήνα μόνος του, για να σπουδάσει στην Επαγγελματική Σχολή Θεάτρου. Μια επίσκεψη σε έκθεση γλυπτικής του Έλληνα καλλιτέχνη Φωκίωνα Ρωκ θα αφυπνίσει μέσα του τη δίψα για τη γλυπτική δημιουργία. Αμέσως προετοιμάζεται να δώσει εξετάσεις στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, στις οποίες και επιτυγχάνει.[5]

Μαθήτευσε κοντά σε κορυφαίους Έλληνες καλλιτέχνες, όπως ο Θωμάς Θωμόπουλος (1873-1937) στο εργαστήριο της γλυπτικής, ο Γεώργιος Ιακωβίδης (1853-1932) και ο Κωνσταντίνος Παρθένης (1878-1967) στο σχέδιο και τη ζωγραφική, καθώς επίσης και ο Γιάννης Κεφαλληνός στη χαρακτική.[6]

Από το 1935 έμεινε και εργάστηκε για αρκετά χρόνια στον Βόλο ως καλλιτέχνης γλύπτης, ζωγράφος και ξυλογλύπτης, με μεγάλη παραγωγή ξυλογραφιών. Ένα μεγάλο μέρος των έργων του αφορούν θεματικά την εθνική μνήμη. Γλυπτά μεγάλων ή μικρότερων διαστάσεων, απλές προτομές ή μεγάλες συνθέσεις, ξυλογραφίες ή ζωγραφικά σχέδια, περίπου 1.500 έργα του κοσμούν δημόσιους χώρους σε ολόκληρη τη χώρα.[7]

Η τέχνη του Νικόλα έχει καθαρά ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα, ενώ οι μορφές του αποδίδονται φορμαλιστικά. Τα γλυπτά του ακολουθούν τις αρχές του ρεύματος του ρεαλισμού, ενσωματώνοντας και μερικά ακόμη στοιχεία, όπως, για παράδειγμα, τις αρχαϊκές και κλασικές φόρμες. Τα κυριότερα υλικά που χρησιμοποιεί είναι το ξύλο, ως γιος ξυλογλύπτη, το μάρμαρο και, αργότερα, ο ορείχαλκος.[8]

Ήδη από το 1992 λειτουργεί στον Άγιο Γεώργιο Νηλείας μουσείο που φιλοξενεί μεγάλο αριθμό γλυπτών του Νικόλα, το οποίο, ωστόσο, παραμένει κλειστό τα τελευταία χρόνια.[9]

5. *Στο ίδιο*, σ. 18-21.

6. *Στο ίδιο*, σ. 22.

7. *Στο ίδιο*, σ. 42.

8. Στέλιος Λυδάκης, *Οι Έλληνες γλύπτες: Η νεοελληνική γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία - Λεξικό γλυπτών*, Αθήνα, 1981, σ. 142.

9. Άρτεμις Καλαμογιώργου, «Το Εικαστικό Μουσείο του γλύπτη Νικόλα. Πού βρίσκεται στο Πήλιο;», *Secret Volos*, 10 Ιουλίου 2020, https://www.secretvolos.gr/to-eikastiko-moyseio-toy-

Εικόνα παρακμής και εγκατάλειψης παρουσιάζει, επίσης, και το εργαστήριο του Νικόλα στο Μαρούσι, το οποίο δεν έχει αξιοποιηθεί. Μέσα σε αυτό μπορεί κανείς να βρει πλήθος γλυπτών πεταμένων και παρατημένων στη φθορά του χρόνου.

Η προτομή του Λεωνίδα Παρασκευόπουλου

Η δεύτερη προτομή, την οποία εξετάσαμε, είναι η ορειχάλκινη προτομή που κατασκεύασε ο Νικόλας για να τιμήσει τη μνήμη του Μικρασιάτη αρχιστράτηγου του Ελληνικού Στρατού, Λεωνίδα Παρασκευόπουλου (1861-1936) (Εικ. 6). Ο Παρασκευόπουλος γεννήθηκε το 1861 στη Σμύρνη από αρχοντική σμυρναίικη οικογένεια. Μαθήτευσε στην Ευαγγελική Σχολή. Στα 15 του μόλις χρόνια αποφασίζει να μεταβεί στην Αθήνα, ώστε να σπουδάσει στη Σχολή Ευελπίδων, η οποία είχε μόλις ανοίξει τις πύλες της για τους Έλληνες εκτός Ελλάδος.[10] Το όραμα της απελευθέρωσης της Ελλάδας έγινε έκτοτε σκοπός της ζωής του. Το 1880 αποφοίτησε από τη Σχολή Ευελπίδων, αλλά συνέχισε σπουδές σε στρατιωτικές σχολές της Γαλλίας και της Ελβετίας. Ήδη από το 1881 συμμετείχε στην κατάληψη της Άρτας και έκτοτε άρχισε να οικοδομεί λαμπρή στρατιωτική σταδιοδρομία. Αγωνίστηκε το 1896 στις μάχες του θεσσαλικού κάμπου και ένα χρόνο αργότερα συμμετείχε στον ατυχή ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Το 1909 τοποθετήθηκε στο Γενικό Επιτελείο Στρατού, όπου και συνέχισε τη λαμπρή του πορεία ως αρχηγός της ευζωνικής μεραρχίας κατά τον ελληνοβουλγαρικό πόλεμο. Το 1916 προσχωρεί στο κίνημα της Εθνικής Αμύνης και μάχεται στο μακεδονικό μέτωπο.[11]

Εικόνα 6: Λεωνίδας Παρασκευόπουλος (φωτ. www.istorikathemata.com).

Το 1919 το Ανώτατο Συμμαχικό Συμβούλιο ενέκρινε την απόβαση των ελληνικών στρατευ-

glypti-nikol/ (πρόσβαση 21.5.2025).

10. Χρήστος Σ. Σολομωνίδης, *Λεωνίδας Παρασκευόπουλος. Ο Σμυρναίος αρχιστράτηγος*, Αθήνα, 1964 σ. 9-10.

11. *Στο ίδιο*, σ. 14.

μάτων στη Μικρά Ασία, με σκοπό την προστασία των χριστιανικών πληθυσμών από τις βιαιοπραγίες των Τούρκων εθνικιστών. Στις 24 Απρίλιου έφτασε στο Γενικό Επιτελείο Στρατού το πρώτο κρυπτογραφημένο τηλεγράφημα από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, που ενημέρωνε για την απόφαση άμεσης αναχώρησης των στρατευμάτων προς τη Σμύρνη.[12] Λίγες εβδομάδες αργότερα, στις 15 Μαΐου, το αντιτορπιλικό πλοίο Λέων στο οποίο επέβαινε η πρώτη, η επονομαζόμενη Σιδηρά, Μεραρχία, με επικεφαλής τον Παρασκευόπουλο, απέπλευσε από τον όρμο της Γέρας της Λέσβου, με άγνωστη προς το πλήρωμα κατεύθυνση, συνοδευόμενο από τρία αγγλικά και τρία ελληνικά αντιτορπιλικά. Τον προορισμό γνώριζε μόνο ο Παρασκευόπουλος, ο οποίος είχε λάβει σφραγισμένο φάκελο από τον Βενιζέλο, επιφορτισμένος να γνωστοποιήσει την πληροφορία εν πλω.[13]

Εικόνα 7: Ο Νικόλας (Παυλόπουλος) σκαλίζει λεπτομέρεια σε μάρμαρο (φωτ. searchculuture.gr).

12. *Στο ίδιο*, σ. 26.

13. Σαράντος Καργάκος, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία (1919-1922). Από το έπος στην τραγωδία*, τ. Α΄, Αθήνα, 2010, σ. 184-185.

Εικόνα 8: Τμήμα από το εσωτερικό του εγκαταλειμμένου εργαστηρίου του γλύπτη Νικόλα στο Μαρούσι, μετά τον θάνατό του (φωτ. Γιάννης Παπαγιάννης).

Εικόνα 9: Ο Λεωνίδας Παρασκευόπουλος (στη μέση) κατά την απόβαση στη Σμύρνη (φωτ. istorikathemata.com).

Η απόβαση στο λιμάνι της Σμύρνης ξεκίνησε το επόμενο πρωί. Η πομπή των ευζώνων έγινε δεκτή από το πλήθος που είχε συγκεντρωθεί στο λιμάνι με μεγάλο ενθου-

σιασμό και πανηγυρισμούς από τους χριστιανούς κατοίκους. Ο Παρασκευόπουλος έμεινε στη Σμύρνη για έναν περίπου μήνα, προτού συνεχίσει την νικηφόρα πορεία του προς το εσωτερικό της Μ. Ασίας (Κυδωνίες, Έφεσος, Πέργαμος κ.α.)[14]

Ωστόσο, τον Νοέμβριο του 1920 ο Βενιζέλος αναγκάζεται να φύγει για το Παρίσι, μετά την ήττα του στις εθνικές εκλογές. Εκεί θα τον ακολουθήσει και ο αρχιστράτηγος Παρασκευόπουλος, ο οποίος θα αφήσει τη θέση του ως επικεφαλής του Ελληνικού Στρατού. Από το σημείο αυτό παρακολουθεί τα γεγονότα που εκτυλίσσονται στην ιδιαίτερη πατρίδα του και σύντομα θρηνεί για τον χαμό της.[15]

Η ορειχάλκινη προτομή του, δυστυχώς, αυτή τη στιγμή δεν βρίσκεται στη θέση της. Πιθανότατα εκλάπη πρόσφατα για το υλικό της.

Η προτομή του Χρήστου Σολομωνίδη

Στον γλύπτη Νικόλα ανήκει και η προτομή τού, επίσης Σμυρναίου, λογοτέχνη, νομικού και μετέπειτα πολιτικού Χρήστου Σολομωνίδη, γιου του φημισμένου δημοσιογράφου Σωκράτη Σολομωνίδη, ο οποίος σπούδασε στην Ευαγγελική Σχολή μαζί με τον προαναφερθέντα Λεωνίδα Παρασκευόπουλο, όπως και ο γιος του Χρήστος. Λίγα μόλις χρόνια αργότερα ο Χρήστος Σολομωνίδης αποφοίτησε αριστούχος από τη Νομική Σχολή Αθηνών. Εργάστηκε ως δημοσιογράφος, όπως και ο πατέρας του, και διετέλεσε διευθυντής της εσπερινής εφημερίδας *Θάρρος* στη Σμύρνη, αρχισυντάκτης της εφημερίδας *Αμάλθεια* και συντάκτης της εφημερίδας *Ελεύθερος Λόγος* των Αθηνών. Αν και καταδικάστηκε σε θάνατο μετά το 1922 από το Δικαστήριο της Ανεξαρτησίας της Άγκυρας, του δόθηκε

Εικόνα 10: Νικόλα, *Χρήστος Σολομωνίδης*, μάρμαρο, Νέα Σμύρνη, Άλσος Μνημοσύνης (φωτ. Μυρτώ Σταματοπούλου).

14. Σολομωνίδης, ό.π., σ. 47.
15. Κολλιοπούλου - Γρίβα, ό.π., σ. 159.

αμνηστία και του επετράπη να διαφύγει. Έκτοτε έζησε στην Αθήνα, όπου και δραστηριοποιήθηκε ενεργά, τόσο επαγγελματικά ως δημοσιογράφος και πολιτικός όσο και σε θέματα που αφορούσαν το ζήτημα της Μικρασιατικής Καταστροφής και τη διαχείριση της μνήμης της πόλης. Έγραψε 24 βιβλία, με αρκετά από αυτά να αφορούν τη γενέτειρά του, όπως, ενδεικτικά: *Η παιδεία στη Σμύρνη*, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη*, *Μνήμη Σμύρνης* και *Ο Σμυρναίος αρχιστράτηγος*, το οποίο αναφέρεται, όπως επισημαίνεται παραπάνω, στον Λεωνίδα Παρασκευόπουλο.[16] Ο Χρήστος Σολομωνίδης πέθανε στην Αθήνα το 1976. Στην προτομή του, την οποία φιλοτέχνησε ο Νικόλας, ο Σολομωνίδης απεικονίζεται με πουκάμισο, γραβάτα και σακάκι, σε νεαρή σχετικά ηλικία.[17]

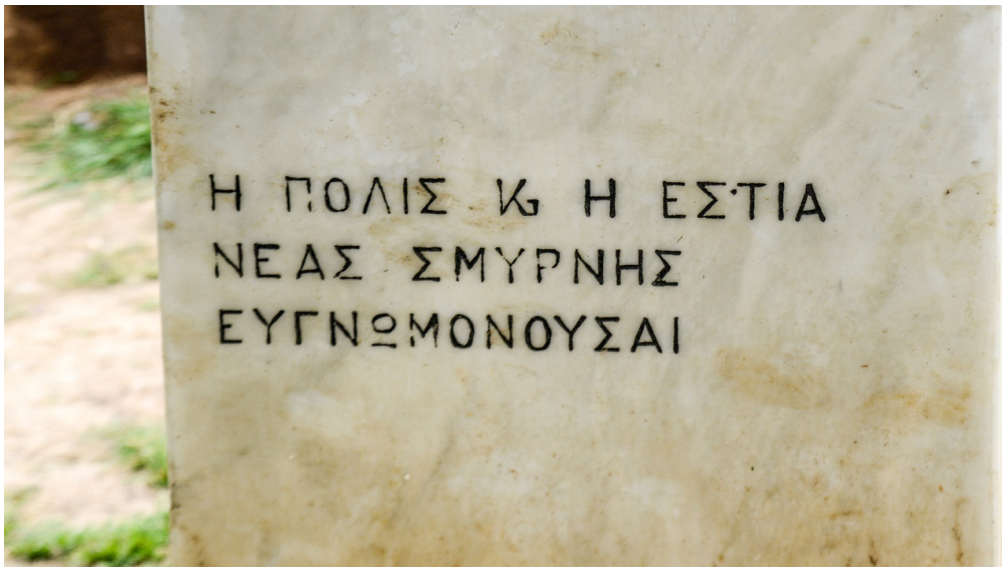
Εικόνα 11:
Χρήστος Σολομωνίδης
(φωτ. kosmosnf.gr)

Κλείνοντας, παραθέτω την επιγραφή που χαράχτηκε στο βάθρο της προτομής του Χρήστου Σολομωνίδη: «Η πόλις και η Εστία Νέας Σμύρνης ευγνωμονούσαι». Η δημόσια τέχνη, και ιδιαίτερα εκείνη που σχετίζεται με τη διατήρηση της μνήμης, επιτελεί έναν πολύ σημαντικό ρόλο. Τα ηρώα των πεσόντων, τα μνημεία των προσφύγων, οι προτομές των αγωνιστών και των επιφανών προσώπων αποτελούν χρήσιμα εργαλεία για τη διατήρηση της μνήμης των ιστορικών γεγονότων και των προσώπων, αλλά και για τον σχηματισμό συλλογικής συνείδησης. Η συνείδηση αυτή καλλιεργείται στοχευμένα και ελεγχόμενα από ένα έθνος κράτος, το οποίο επιλέγει κάθε φορά ποια γεγονότα του παρελθόντος πρέπει να φωτίσει και με ποιον τρόπο μπορεί κανείς να ανατρέχει και να επαναξιολογεί αυτά τα γεγονότα. Η δημόσια τέχνη, ωστόσο, αποκτά ιδιαίτερη σημασία όταν τοποθετείται στον χώρο, ο οποίος την αφορά. Η Νέα Σμύρνη είναι περιοχή η οποία οικοδομήθηκε από το μηδέν από τους πρόσφυγες και ο τρόπος με τον οποίο οι

16. Νίκος Τουτουντζάκης, *Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης. Ο λογοτέχνης και ιστορικός της Σμύρνης*, Αθήνα, 1968, σ. 11-12.

17. Θεόδωρος Πασσαλίδης, «Η προτομή του Χρήστου Σολομωνίδη στη Νέα Σμύρνη», *Οδός Ελλήνων: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Μνημείων του ελληνικού χώρου*, 23.1.2013, https://odosell.blogspot.com/2013/01/blog-post_1452.html (πρόσβαση 21.5.2025).

ίδιοι και οι απόγονοί τους θα συνομιλούν με το παρελθόν τους έχει σίγουρα ξεχωριστή σημασία και θέση μέσα στην πόλη.[18]

Εικόνα 12: Επιγραφή στη δεξιά πλευρά του βάθρου της προτομής του Χρήστου Σ. Σολομωνίδη (φωτ. Μυρτώ Σταματοπούλου).

18. Χ. Κανελλοπούλου, «Οι τόποι της μνήμης. Σημειώσεις για τη μνημειακή γλυπτική· παραδείγματα έργων στον δημόσιο χώρο της Αθήνας», Α. Αυγητίδου (επιμ.), *Δημόσια τέχνη, δημόσια σφαίρα*, Θεσσαλονίκη, 2021, σ. 69-71.

Η προσφορά Σμυρναίων διανοουμένων στον ελληνισμό μετά την Καταστροφή της Σμύρνης: Προτομές Ι. Συκουτρή, Μ. Αναστασιάδη και Δ. Αρχιγένη

Χριστίνα Μαρία Χριστοπούλου

Στο Άλσος Μνημοσύνης, στη Νέα Σμύρνη, μπορεί κανείς να δει από κοντά τις προτομές τριών αξιόλογων Σμυρναίων διανοουμένων: του Ιωάννη Συκουτρή (1901-1937), του Μιχαήλ Αναστασιάδη (1908-1978) και του Δημητρίου Αρχιγένη (1900-1987). Οι προτομές τους στον χώρο αυτό αποτελούν μια αξιέπαινη τιμή για το έργο και τη συνεισφορά τους στη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς της πατρίδας τους.

Η προτομή του Ιωάννη Συκουτρή φιλοτεχνήθηκε το χρονικό διάστημα 1970-1971 από τον γλύπτη Γιάννη Παππά (1913-2005). Ο Έλληνας γλύπτης γεννήθηκε στις 13 Μαρτίου 1913 στην Κωνσταντινούπολη. Φοίτησε στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών (École Supérieure des Beaux-Arts) του Παρισιού, ενώ σπούδασε παράλληλα στο εργαστήριο του γλύπτη Jean Boucher (1870-1939).[1] Το 1953 εκλέχθηκε καθηγητής στην έδρα της γλυπτικής της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών, όπου δίδαξε μέχρι το 1978. Διατέλεσε, επίσης, υποδιευθυντής της σχολής, το διάστημα 1954-1956, ενώ από το 1959 και για πέντε συνεχείς διετίες εργάστηκε ως διευθυντής της. Το 1972 εξελέγη αντεπιστέλλον μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας Καλών Τεχνών, ενώ το 1980 εκλέχθηκε τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, στην έδρα της γλυπτικής.[2]

1. Αναστασία Φωτοπούλου-Πρίγκηπα, *Στον κήπο με τ' αγάλματα*, Αθήνα, 2007, σ. 5.
2. Αναλυτικές πληροφορίες για τη ζωή του βλ. Μανόλης Χατζηδάκης, «Ο γλύπτης Παππάς»,

Ο χώρος που φιλοξενεί σήμερα το εργαστήριο του Γιάννη Παππά βρίσκεται στην περιοχή Ζωγράφου, και σε κτίριο που αποτελούσε την κατοικία της οικογένειάς του ώς τη δεκαετία του 1960.[3] Ο γλυπτής μέσα στον χώρο αυτό φιλοτέχνησε γλυπτά όλων των κατηγοριών, όπως ανδριάντες, προτομές, ηρώα και ελεύθερες συνθέσεις. Δούλεψε επίσης με πολλά υλικά, όπως τον γύψο, τον πηλό, την πέτρα και το μάρμαρο.

Για τη γλυπτική του ο καλλιτέχνης άντλησε έμπνευση από ένα ευρύ φάσμα προτύπων, από την αρχαία ελληνική και αιγυπτιακή γλυπτική μέχρι τις σύγχρονες καλλιτεχνικές τάσεις. Δίνοντας αρχικά έμφαση στη ρεαλιστική απεικόνιση των μορφών, ο Γιάννης Παππάς προχώρησε σε απλούστερες, λιτές μορφές, για να καταλήξει, προς το τέλος της δεκαετίας του ’50, σε μια αφαιρετική σχεδόν απόδοση.[4] Σε κάθε περίπτωση, τα έργα του διακρίνονται για την πληρότητα και την εκφραστική τους δύναμη. Παράδειγμα αυτών συνιστά η προτομή του κλασικού φιλόλογου, μελετητή της αρχαίας, βυζαντινής και νεοελληνικής λογοτεχνίας, Ιωάννη Συκουτρή.

Εικόνα 1: Γιάννη Παππά, *Ιωάννης Συκουτρής*, 1970-71, ορείχαλκος, Νέα Σμύρνη, Άλσος Μνημοσύνης (φωτ. Μυρτώ Σταματοπούλου).

Ο Ιωάννης Συκουτρής γεννήθηκε στη λαϊκή συνοικία Γιοφύρι της Σμύρνης. Απόφοιτος της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης, τον Ιούνιο του 1918, ίδρυσε τον φιλολογικό σύλλογο Επιστημονική Σμυρναίων Σύμβασις και δημοσίευσε σε σειρά φύλλων της εφημερίδας *Αμάλθεια* την πρώτη επιστημονική του μελέτη «Περί Σμυρναίων». Κατόπιν, διορίστηκε δάσκαλος στην Αστική Σχολή, στην κωμόπολη Μουραντιέ της Μαγνησίας, όπου εκεί ίδρυσε τον Εθνικόν Όμιλον.[5]

Ζυγός 54 (1960) 5-22.

3. Ο χώρος του εργαστηρίου παραχωρήθηκε στο Μουσείο Μπενάκη από τον γιο του γλύπτη, Αλέκο Παππά. Βλ. Μουσείο Μπενάκη, Εργαστήριο Γιάννη Παππά, https://www.benaki.org/index.php?option=com_buildings&view=building&id=5&lang=el (πρόσβαση: 2.6.2025)

4. «Παππάς Γιάννης, Κωνσταντινούπολη 1913 - Αθήνα 2005», *Εθνική Πινακοθήκη*, https://www.nationalgallery.gr/artist/pappas-giannis/ (πρόσβαση: 2.6.2025).

5. Μελέτης Η. Μελετόπουλος, «Ιωάννης Συκουτρής: Η κλασσική παιδεία ως πολιτικό πρόγραμμα»,

Τον Σεπτέμβριο του 1919 έφτασε στην Αθήνα και γράφτηκε ως δευτεροετής στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Από τη σχολή αποφοίτησε τρία χρόνια αργότερα, ενώ τον ίδιο χρόνο επέστρεψε στη Σμύρνη και στη συνέχεια διορίστηκε καθηγητής στο Παγκύπριο Ιεροδιδασκαλείο Λάρνακας. Τότε εκδόθηκε το περιοδικό του, τα *Κυπριακά Χρονικά*, στο οποίο δημοσίευσε πληθώρα φιλολογικών, ιστορικών και λαογραφικών μελετών.[6]

Το 1924 επέστρεψε στην Αθήνα και διορίστηκε βοηθός στο Φιλοσοφικό Σπουδαστήριο του Πανεπιστημίου. Το 1925 δέχτηκε υποτροφία και αναχώρησε για μεταπτυχιακές σπουδές στα πανεπιστήμια του Βερολίνου και της Λειψίας. Το 1930 εξελέγη υφηγητής της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου και δίδαξε την περίοδο από το 1931 έως το 1937.[7] Το καλοκαίρι του 1937 ταξίδεψε για τελευταία φορά στη Γερμανία, καθώς, όταν επέστρεψε, στις 21 Σεπτέμβρη, έδωσε τέλος στη ζωή του, σε ηλικία μόλις 36 ετών.[8]

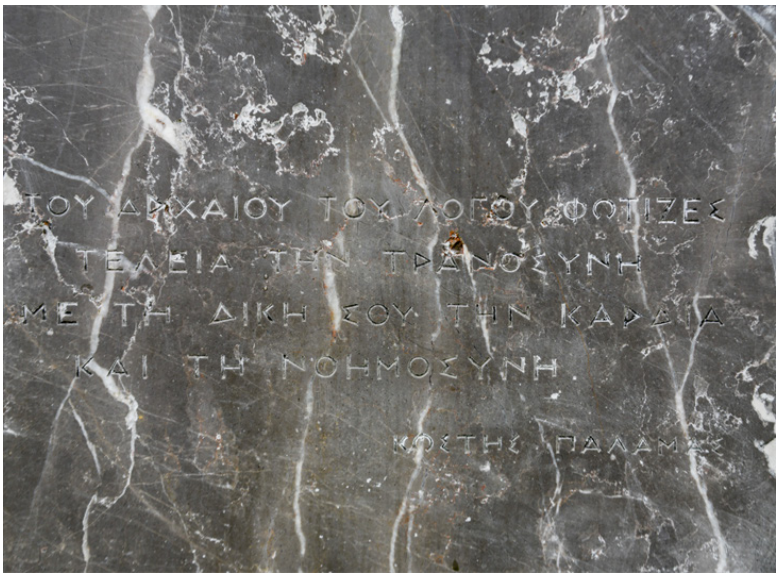
Στην ορειχάλκινη προτομή του (Εικ. 1), ο φιλόλογος αναπαρίσταται σε νεαρή ηλικία, με κοντά μαλλιά, σακάκι, πουκάμισο και γραβάτα. Το βλέμμα του, με τα ορθάνοιχτα μάτια και τη χάραξης της κόρης μέσα σε αυτά, δίνει την εντύπωση ενός ζωντανού ανθρώπου. Στην πρόσοψη της βάσης αναγράφονται τα λόγια: ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΦΩΤΙΖΕΣ ΤΕΛΕΙΑ ΤΗΝ ΤΡΑΝΟΣΥΝΗ ΜΕ ΤΗ ΔΙΚΗ ΣΟΥ ΤΗΝ ΚΑΡΔΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΝΟΗΜΟΣΥΝΗ, επίγραμμα του Κωστή Παλαμά (Εικ. 2). Να σημειωθεί, επίσης, ότι η προτομή αποτέλεσε αφιέρωμα των μαθητών του (Εικ. 3).

Νέα Κοινωνιολογία. Κοινωνιολογική Επιθεώρηση της Νέας Ελλάδας 41 (2005), σ. 132.

6. Κωστής Κοκκινόφτας, «Ιωάννης Συκουτρής και Κύπρος. Η αλληλογραφία του με τον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου (1916-1933) Κύριλλο Γ΄», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, τ. 35 (2010) 212-213.

7. Διονύσιος Αλικανιώτης, *Ιωάννης Συκουτρής. Η ζωή του, 1901-1937*, Αθήνα, 2008, σ. 27.

8. Βασίλειος Π. Βερτουδάκης, «Ιωάννης Συκουτρής. Ο μανικός της Φιλολογίας, του Έρωτος και του Θανάτου (Εκατό χρόνια από τη γέννησή του)», *Παλίμψηστον* 17 (2000) 43-44.

Εικόνα 2: Γιάννη Παππά, *Ιωάννης Συκουτρής*, 1970-71,
λεπτομέρεια (φωτ. Μυρτώ Σταματοπούλου).

Εικόνα 3: Γιάννη Παππά, *Ιωάννης Συκουτρής*, 1970-71,
λεπτομέρεια (φωτ. Μυρτώ Σταματοπούλου).

Στον ίδιο χώρο βρίσκεται και η ορειχάλκινη προτομή του Μιχαήλ Αναστασιάδη, φιλοτεχνημένη το 1979 από τον γλύπτη Νικόλα (1909-1990). Ο γλύπτης γεννήθηκε στις 13 Δεκεμβρίου 1909 στον Άγιο Γεώργιο Νηλείας, στη Μαγνησία. Το 1928 ξεκίνησε τις σπουδές του στη Δραματική Σχολή του Βόλου και το 1929 εισήχθη στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας. Εκεί, σπούδασε γλυπτική δίπλα στον Θωμά Θωμόπουλο (1873-1937), ζωγραφική με τους Γεώργιο Ιακωβίδη (1853-1932) και Κωσταντίνο Παρθένη (1878-1967) και χαρακτική με τον Γιάννη Κεφαλληνό (1894-1957).

Στην αρχή της καριέρας του ο γλύπτης ασχολήθηκε με ποικίλα θέματα, δουλεύοντάς τα σε πέτρα και ξύλο. Στη συνέχεια, επικεντρώθηκε στη χρήση του μάρμαρου και αφοσιώθηκε ιδιαίτερα στο ανθρώπινο γυμνό.[9] Η προτομή που φιλοτέχνησε, και που σήμερα κοσμεί το Άλσος Μνημοσύνης της Νέας Σμύρνης, ανήκει στη δεύτερη περίοδο δημιουργίας του καλλιτέχνη.

Η μαρμάρινη προτομή του Μιχαήλ Αναστασιάδη, του διαπρεπούς φυσικού, καθηγητή της Ηλεκτρονικής Φυσικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τιμά τη μνήμη του, θυμίζοντας στους θεατές της το πολύπλευρο έργο του ως πανεπιστημιακού δασκάλου, κοινωνικού - πνευματικού άνδρα και βασικού παράγοντα του μικρασιατικού και μάλιστα του σμυρναϊκού ελληνισμού.[10]

Εικόνα 4: Νικόλα, *Μιχαήλ Αθ. Αναστασιάδης*, 1979, ορείχαλκος, Νέα Σμύρνη, Άλσος Μνημοσύνης (φωτ. Μυρτώ Σταματοπούλου).

Γεννημένος στη Σμύρνη και απόφοιτος της Ευαγγελικής Σχολής, σπούδασε φυσικές

9. Σύμφωνα με τον Χρύσανθο Χρήστου και τη Μυρτώ Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, από τα πρώιμα έργα του έως εκείνα των τελευταίων ετών, «παρατηρείται μια όλο και σαφέστερη μεταφορά του κέντρου βάρους από την ηθογραφική παράσταση και τη ρεαλιστική απόδοση, στην ιδεαλιστική διατύπωση και στην κλασικιστική μορφή, τη γνωστή συμβατική στάση και την απουσία κάθε προβληματισμού»· Χρύσανθος Χρήστου - Μυρτώ Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, *Νεοελληνική γλυπτική, 1800-1940*, Αθήνα, 1982, σ. 121, 122, 246.

10. Κ. Καρούμπαλος, «Η ομιλία του καθηγητή κ. Καρούμπαλου», Π. Χαλδέζος, Σ. Δαμασκηνός, Κ. Γρίβα-Κολιοπούλου, Π. Λινάρδος, Β. Κυλλεκίδης, «Μια λαμπρή εκδήλωση της Εστίας Ν. Σμύρνης στη μνήμη του Μιχαήλ Αναστασιάδη», *Εστία Νέας Σμύρνης* 16-17 (1979) 50.

επιστήμες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ενώ στη συνέχεια αποφοίτησε από τρεις σχολές στη Γαλλία.[11] Υπήρξε, το 1946, ιδρυτής του πρώτου μεταπτυχιακού κύκλου σπουδών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και της πρώτης στην Ελλάδα έδρας Ηλεκτρονικής και Πυρηνικής Φυσικής. Επίσης, από το 1956 διετέλεσε προϊστάμενος του Ιονοσφαιρικού Ινστιτούτου του Αστεροσκοπείου Αθηνών. Υπήρξε για αρκετά χρόνια διευθυντής και εκδότης του περιοδικού *Αιών του Ατόμου*, ενώ παράλληλα συμμετείχε και σε αρκετές επιστημονικές ενώσεις.[12]

Στην προτομή του απεικονίζονται λεπτομερώς τα χαρακτηριστικά του προσώπου του, δίνοντας την εντύπωση πως πρόκειται για φωτογραφία (Εικ. 4). Ωστόσο, αυτή ακριβώς η υπερβολή στη φωτογραφική απόδοση των χαρακτηριστικών της μορφής (Εικ. 5) δεν συμβάλλει θετικά στη συνολική εικόνα του έργου, παρά το αδυνατίζει αισθητικά.[13]

Εικόνα 5: Νικόλα, *Μιχαήλ Αθ. Αναστασιάδης*, 1979, λεπτομέρεια (φωτ. Μυρτώ Σταματοπούλου).

Μία ακόμη προτομή που μπορεί να συναντήσει κανείς στον ίδιο χώρο είναι αυτή του γιατρού και συγγραφέα Δημήτριου Αρχιγένη. Γεννημένος στη Σμύρνη το 1900, τελεί-

11. Η φοίτησή του στην Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης, σύμφωνα με την Τόνια Καφετζάκη, καθόρισε την προσωπικότητά του, «προσφέροντάς του υπερήφανα τον τίτλο ενός από τους τελευταίους "Ευαγγελικάνους", δηλαδή από τους τελευταίους απόφοιτους του σχολείου, καθώς πήρε το απολυτήριό του το καλοκαίρι του 1922». Μάλιστα, η αφοσίωσή του προς το συγκεκριμένο σχολείο διακρίνεται από τη μακρόχρονη θητεία του ως προέδρου της «Ενώσεως των Φοιτησάντων την Ευαγγελικήν Σχολήν Σμύρνης», η οποία ιδρύθηκε το 1938· Τόνια Καφετζάκη, «Ομιλία εις μνήμην του Σμυρναίου καθηγητή Μιχαήλ Α. Αναστασιάδη», *Εστία Νέας Σμύρνης* 95 (2018) 55.

12. Συλλογικό, *Ελληνικόν Who's Who, 1962: Βιογραφικόν λεξικόν προσωπικοτήτων*, Αθήνα, 1962, σ. 30.

13. Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να γίνει μια σύντομη αναφορά στον πεθερό του Μιχαήλ Αναστασιάδη, στον ζωγράφο Κοσμά Στάθη (1869-1958). Γεννημένος στα Κύθηρα, σπούδασε στην Αθήνα, στο Σχολείο των Τεχνών (1887-1892). Ως ζωγράφος ασχολήθηκε κυρίως με τη

ωσε το γυμνάσιο της Ευαγγελικής Σχολής και το Γαλλογερμανικό κολέγιο της Βιέννης. Σπούδασε Ιατρική στο Παρίσι αλλά, θέλοντας να αποκτήσει ευρύτερη επιστημονική κατάρτιση, φοίτησε παράλληλα και σε άλλες πανεπιστημιακές σχολές, σε Αγγλία, Ελβετία, Γερμανία και Ελλάδα.[14]

Επαγγελματικά ασχολήθηκε με την ιατρική. Εγκαταστάθηκε το 1928 στην Αθήνα, όπου διέπρεψε ως καρδιολόγος. Ως φύση, όμως, ανήσυχη και δημιουργική, δεν εστίασε μόνο στην ιατρική, αλλά ενδιαφέρθηκε κατά πολύ για τα γράμματα και τις καλές τέχνες. Δημοσίευσε άρθρα σχετικά με τις αλησμόνητες πατρίδες και έγινε τακτικός συνεργάτης της εφημερίδας *Προσφυγικός Κόσμος*. Παράλληλα, είχε συνεργασία και με άλλες τοπικές εφημερίδες, τον *Κήρυκα της Νέας Σμύρνης* και τον *Παρατηρητή* της Νίκαιας.[15]

Την επίσημη εμφάνισή του στα γράμματα την κάνει το 1972, με την ποιητική του συλλογή *Οι αντίλαλοι*, αφιερωμένη στα πενήντα χρόνια της Μικρασιατικής Καταστροφής. Μετά την ποιητική συλλογή ακολουθούν τα πεζά έργα του. Το 1973 εκδίδει το πρώτο του βιβλίο, *Μαρτυρίες από τη Μικρασιατική καταστροφή*, στο οποίο καταθέτει τις μαρτυρίες απλών καθημερινών ανθρώπων που βίωσαν τον ξεριζωμό. Το δεύτερο πεζό του έργο εκδόθηκε το 1977 και πρόκειται για μια λαογραφική τετραλογία.[16]

Ο Δημήτρης Αρχιγένης ασχολήθηκε επίσης με τη μουσική και τη ζωγραφική. Έγραψε ύμνους, συνέθεσε από την αρχή χαμένα αστικά τραγούδια της Σμύρνης και φιλοτέχνησε πολλούς συμβολικούς πίνακες, που υπονοούν τη Μικρασιατική Καταστροφή, όπως είναι ο *Διωγμός*, που δώρισε στο Γυμνάσιο της Ευαγγελικής Σχολής, η *Πυργοφόρα Ιωνική Σμύρνη*, που προσέφερε στον Δήμο Νέας Σμύρνης, και ο *Χρυσόμαλλος κριός και ο Ελλήσποντος*, που χάρισε στο σωματείο των Μαδυτίων.[17]

θαλασσογραφία, ενώ υπήρξε ο πρώτος ιδιοκτήτης αίθουσας τέχνης. Ο πρώτος καλλιτέχνης, δηλαδή, που ώθησε τα έργα του ίδιου και των ομοτέχνων του στα σαλόνια των ευπόρων. Βλ. Δημήτρης Παυλόπουλος (επιμ.), *Μουσείο Βούρου-Ευταξία (της Πόλεως των Αθηνών), Συλλογή Στάθη*, Αθήνα, 1993, σ. 8.

14. Διονύσιος Τροβάς, «Η ομιλία του κ. Διονυσίου Τροβά», Π. Σερέφογλου, Π. Λινάρδος, Κ. Γρίβα-Κολιοπούλου, Λ. Μαραγκού, Β. Κυλλεκίδης, «Δημήτριος Αρχιγένης: Ένας ακάματος πνευματικός και διακεκριμένος Σμυρνιός», *Εστία Νέας Σμύρνης* 37-38 (1984) 77.

15. *Στο ίδιο,* σ. 78.

16. Η τετραλογία περιλαμβάνει τα βιβλία «Οι νταήδες της Σμύρνης», «Οι καφετζήδες στη Σμύρνη», «Τα συνάφια της Σμύρνης» και, τέλος, «Η διασκέδαση των παιδιών στη Σμύρνη»· βλ. *στο ίδιο,* σ. 79.

17. Άρτεμης Στεργίου, «Για το έργο του Δημ. Αρχιγένη», Π. Σερέφογλου, Κ. Γρίβα-

Εικόνα 6: Βάσου Καπάνταη, *Δημήτριος Αρχιγένης*, 1987, ορείχαλκος, Νέα Σμύρνη, Άλσος Μνημοσύνης (φωτ. Μυρτώ Σταματοπούλου).

Εικόνα 7: Βάσου Καπάνταη, *Δημήτριος Αρχιγένης*, 1987, λεπτομέρεια (φωτ. Μυρτώ Σταματοπούλου).

Στην ορειχάλκινη προτομή του, ο Δημήτριος Αρχιγένης αναπαρίσταται σε μεγάλη ηλικία (Εικ. 6). Τα ορθάνοιχτα μάτια και το κλειστό σφιγμένο στόμα του, όλα δίνουν από κοινού την αίσθηση της τραγωδίας που βίωσε και βίωσαν οι Μικρασιάτες. Στη μαρμάρινη βάση του γλυπτού αναγράφονται τα λόγια: ΧΑΙΡΕ ΙΩΝ (Εικ. 7) και αυτή η στενή σύνδεσή του με την Ιωνία διακρίνεται και στο αριστερό τμήμα του κοστουμιού του, πάνω στο οποίο απεικονίζεται ένας κυματοειδής έλικας, που παραπέμπει σε έλικα ιονικού κίονα (βλ. Εικ. 6).

Σε αυτό το σημείο οφείλουμε να αναφερθούμε στον γλύπτη του έργου, τον Βάσο Καπάνταη, μικρασιατικής καταγωγής, με γονείς πρόσφυγες από την Πέργαμο. Γεννήθηκε το 1924 στη Μυτιλήνη. Φοίτησε αρχικά στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης, ενώ στη συνέχεια σπούδασε γλυπτική στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, αλλά και αρχαιολογία στη Φιλοσοφική Σχολή των Αθηνών.[18]

Η γλυπτική του χωρίζεται σε δύο μεγάλες ενότητες, στα δημόσια και στα ιδιωτικά έργα. Τα δημόσια έργα του είναι κυρίως αφιερωμένα στην ανάδειξη της ιστορίας ενός

Κολιοπούλου, «Δημήτρης Αρχιγένης», *Εστία Νέας Σμύρνης* 51-52 (1987) 23.

18. Γιώργος Χατζημιχάλης, «Βάσος Καπάνταης», Άγγελος Δεληβορριάς κ.ά., *Βάσος Καπάνταης*.

τόπου.[19] Συχνά επικεντρώνονται σε σημαντικά ιστορικά και πολιτικά γεγονότα, όπως η περίοδος της Κατοχής, ή λειτουργούν ως φορείς μνήμης των τόπων όπου βρίσκονται.[20] Η θεματολογία των έργων του εστιάζει κυρίως στον μικρασιατικό ελληνισμό και στη χαμένη πατρίδα, τη Μικρά Ασία, όπου κάθε μνημειακό του έργο, κάθε μορφή, έχει από μια προσωπική ιστορία να διηγηθεί.[21] Μια ιστορία που παρουσιάζει τη σύγκρουση της ελευθερίας και της υποταγής, του χθες και του σήμερα.[22]

Κλείνοντας, είναι σημαντικό να τονιστεί ο χώρος όπου έχουν τοποθετηθεί οι προτομές για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω. Και τα τρία γλυπτά έχουν στηθεί σε μέρος άμεσα συνδεδεμένο με το παρελθόν της Σμύρνης. Παρότι, επίσης, οι προτομές εκτίθενται σε δημόσια κρίση και μπορούν να χαρακτηριστούν από τον καθένα ως επιτυχημένες ή μη, καλλιεργούν πρωτίστως τη μνήμη και τη νοσταλγία μιας άλλης, μακρινής, οριστικά χαμένης πατρίδας. Διότι η γλυπτική αποτελεί, ουσιαστικά, μια τέχνη της μνήμης.[23] Όπως είχε τονίσει ο Βάσος Καπάνταης, «Μακάρι να χαίρονται, εάν με βλέπουν, και να μην τους πρόδωσα, μακάρι να χαίρονται, που ο καθένας τους, με τον τρόπο του, συνέβαλε να σκιρτήσω σύγκορμος και να αισθανθώ όσα αισθάνθηκα, να πληρώσω το μέγα τίμημα της καταγωγής, το "πατρώον χρέος" και την οφειλή μου».[24] Συνεπώς, όπως φαίνεται, και οι τρεις γλύπτες κατάφεραν να ολοκληρώσουν το «πατρώον χρέος» τους, με τη φιλοτέχνηση τριών προτομών που θα αποτελούν για πάντα φορείς αξιών, ιδεολογίας και ιστορικής μνήμης.

Γλύπτης, Αθήνα, 2007, σ. 11.

19. Σε αντίθεση με τα δημόσια έργα του γλύπτη, τα ιδιωτικά, τα οποία ως επί το πλείστον έχουν μικρό μέγεθος, δεν σχετίζονται ούτε με την ιστορία ούτε με τους τόπους. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Γιώργο Χατζημιχάλη, πρόκειται για έργα «χαράς, ερωτισμού και συγκίνησης». *Στο ίδιο*, σ. 12.

20. *Στο ίδιο.*

21. Χρύσανθος Χρήστου, «Η γλυπτική του Βάσου Καπάνταη. Από την αφομοίωση των παραδοσιακών τύπων και των κατακτήσεων της σύγχρονης γλυπτικής στην προσωπική εκφραστική γλώσσα», Άγγελος Δεληβορριάς κ.ά., *Β. Καπάνταης. Μνήμες Ιωνίας*, Αθήνα, 1990, σ. 28.

22. Δημήτρης Παπαστάμου, «Βάσος Καπάνταης - Γλυπτική», Δεληβορριάς κ.ά., *Β. Καπάνταης. Μνήμες Ιωνίας*, ό.π., σ. 25-26.

23. Χατζημιχάλης, «Βάσος Καπάνταης», ό.π, σ. 21.

24. *Στο ίδιο*, σ. 16.

Από τη Σμύρνη στη Νέα Σμύρνη:
Οι προτομές του Στέλιου Σεφεριάδη και του Γιώργου Σεφέρη

Ανέστης Μελιδώνης

Ο Στέλιος Σεφεριάδης (1873-1951),[1] παράλληλα με τις νομικές σπουδές του στη Γαλλία, από όπου έλαβε και τον διδακτορικό του τίτλο στο Παρίσι το 1897, και την ενεργό δικηγορία του στα αμέσως επόμενα χρόνια στη Σμύρνη,[2] υπήρξε λογοτέχνης με ιδιαίτερες επιδόσεις.[3] Η συλλογή ποιημάτων του *Απ' το συρτάρι μου*, την οποία εκδίδει στην Αθήνα μόλις το 1939, περιέχει κυρίως ποιήματά του από εκείνη την περίοδο, από το 1895 έως το 1912.[4] Την προμετωπίδα στη συλλογή κοσμεί σχέδιο του ζωγράφου

1. Η μητέρα του Χαρίκλεια Αγγελίδη πέθανε νέα το 1880· βλ. Γιώργος Ανωμερίτης, *Οι Κυκλαδίτες Μικρασιάτες και ο θαλασσινός Γιώργος Σεφέρης. Η επιρροή στην ποίησή του των ναξιακής καταγωγής προγόνων της μητέρας του στη Σκάλα Βουρλών*, Αθήνα, 2018, σ. 27.

2. Ο Χρήστος Σ. Σολομωνίδης, *Σμυρναίοι ακαδημαϊκοί: Ιωακείμογλου - Καλομοίρης - Σεφεριάδης*, Αθήνα, 1966, σ. 105, επισημαίνει την άποψη του συναδέλφου τού Σεφεριάδη, Henri Barthelemy, πως η διατριβή του Σεφεριάδη, με τον τίτλο *Κριτική μελέτη περί της θεωρίας της αιτίας*, αποτελεί «περισπούδαστη νομική πραγματεία με έντονη φιλοσοφική τάση».

3. Ο Ρήγας Γκόλφης στη νεκρολογία του θα τονίσει τα παρακάτω στοιχεία της ποίησής του: «ο στίχος αρμονικός συχνά και μεστός, τα μέτρα και οι ρυθμοί ισοζυγιασμένοι, πλησιάζουν την τεχνική πληρότητα»· βλ. «Στέλιος Σεφεριάδης», *Νέα Εστία* 50/580 (1.8.1951) 1174. Τις ποιητικές αρετές του αναγνώρισε και ο Κωνσταντίνος Καβάφης, αναφερόμενος στους παρακάτω στίχους του: «Και τα παρτέρια τα παλιά / τώρα τα σκέπασαν τα χόρτα / ΚΙ΄ έχουν τα γέλια ξεψυχήσει / κΙ΄ έχουν γεράσει τα παιδιά»· βλ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Ο ποιητής Στέλιος Σεφεριάδης», στο Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Χωρικά ύδατα. Μελέτες νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, 2020, σ. 57· Γιώργος Θεοτοκάς - Γιώργος Σεφέρης, *Αλληλογραφία, 1930-1966*, Αθήνα, 1975, σ. 170, επιστολή του Σεφέρη στις 5.2.1964.

4. Πρόκειται για «ποίηση κατά βάση ερωτική, νοσταλγική και φυσιολατρική», όπως τονίζει

Ευάγγελου Ιωαννίδη (1868-1942),[5] με την απεικόνιση του Σεφεριάδη σε νεαρή ηλικία, με έμφαση στο βυρωνικό βλέμμα και τη ρομαντική στάση του κεφαλιού, κοιτάζοντας λοξά προς το βάθος, πίσω από τον θεατή, ενώ το σχέδιο αποδίδει τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Στη Σμύρνη θα συνεργαστεί με εφημερίδες και περιοδικά και θα είναι ιδρυτικό μέλος του φιλολογικού και καλλιτεχνικού συλλόγου της πόλης.[6] Αίσθηση θα κάνει, το 1910, το ανέβασμα της παράστασης *Οιδίπους τύραννος* του Σοφοκλή στη Σμύρνη, από τον θίασο της Κυβέλης, σε μετάφρασή του, η οποία, όπως θα γράψει ο τύπος της εποχής, «κατενόησε μέχρι και των ελαχίστων λεπτομερειών τας εν τη αρίστη των τραγωδιών αυτού εγκρυπτομένας ιδέας, ησθάνθη τους αυτούς παλμούς, οίτινες εδόνουν τας καρδίας των κατοίκων του ιοστεφάνου άστεος».[7] Εκείνη την περίοδο μεταφράζει με ζέση ποιήματα του Λόρδου Byron, τα οποία θα εκδοθούν το 1924 με το ψευδώνυμο Στέφανος Μύρτας,[8] ενώ θα επανεκδοθούν το 1983.[9] Ο οκτάχρονος, τότε, Γιώργος Σεφέρης, σε επιστολή του στον πατέρα του, εκφράζει το παιδικό του παράπονο για το γεγονός ότι, καθώς φαίνεται, εκείνος έλειπε για μεγάλα διαστήματα για να αφιε-

στο άρθρο του για τον ποιητή Σεφεριάδη ο Δασκαλόπουλος, ό.π., σ. 56.

5. Ο Μικρασιάτης ζωγράφος από το Αϊδίνι θα φιλοτεχνήσει και ένα πορτρέτο του Σεφεριάδη το 1901, με τον απεικονιζόμενο να κρατάει βιβλίο, καθισμένος στην καρέκλα και βυθισμένος στην ανάγνωση, με όμορφα αποδοσμένη την έκφραση του στοχαστικού και ρομαντικού συγγραφέα της εποχής. Για ασπρόμαυρη εικόνα του έργου, βλ. Φίλιππος Κ. Φάλμπος, «Ο Μικρασιάτης ζωγράφος Ευάγγελος Ιωαννίδης», *Μικρασιατικά Χρονικά* 12 (1965) 180.

6. Συγκεκριμένα, συνεργάστηκε με τις εφημ. *Αμάλθεια* και *Ημερησία*, παράλληλα ήταν ανάμεσα στους κυριότερους συνεργάτες της *Ανατολής*, οικογενειακού και εγκυκλοπαιδικού περιοδικού με εικονογραφίες, καθώς και του *Κόσμου*, δεκαπενθήμερου εικονογραφημένου περιοδικού με «πολλή φιλοκαλία» τυπωμένου και «καλλιτεχνικωτάτη εμφάνιση», καθώς και του περιοδικού των δημοτικιστών *Νεότης*, όπως τονίζει ο Χρ. Σολομωνίδης, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη, 1821-1922*, Αθήνα, 1959, σ. 204, 324-325, 330, 116.

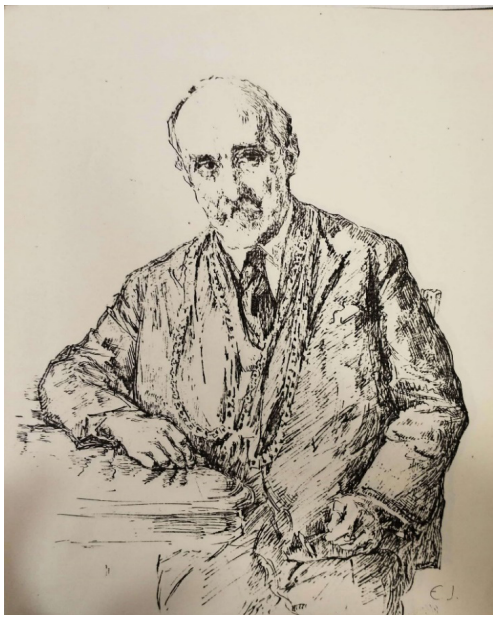
7. Εφημ. *Κόσμος*, 15.4.1910, σ. 160. Η μετάφραση γίνεται σε «ριμαρισμένους δεκαπεντασύλλαβους», όπως σημειώνει ο Σεφέρης, και επανεκδίδεται το 1936· Δασκαλόπουλος, «Ο ποιητής Στέλιος Σεφεριάδης», ό.π., σ. 53.

8. Ο Θεοδόσης Πυλαρινός, «"Στέφανος Μύρτας". Ο αξιότιμος κύριος Στέλιος Σεφεριάδης», Θ. Πυλαρινός (επιμ.), *Η λογοτεχνία στη Μικρά Ασία,* Αθήνα, 2004, σ. 85, σημειώνει πως με αυτό το ψευδώνυμο «υπέγραφε στα διάφορα έντυπα τις μεταφραστικές εργασίες του».

9. Πβ. Μιχ. Δ. Στασινόπουλος, «Λόρδου Μπάυρον: *Τα τραγούδια του για την Ελλάδα*. Μετάφραση: Στεφάνου Μύρτα», *Νέα Γράμματα* (Απρίλιος - Μάιος 1925), 150: «απ' όσα είδαν το φως τις ημέρες αυτές, γραμμένα ελληνικά και αναφερόμενα στον Μπάϋρον, μόνο η εργασία του κ. Σεφεριάδου είναι ανταξία του πρωτοτύπου».

Εικόνα 1: Ευάγγελος Ιωαννίδης, *Στέλιος Σεφεριάδης*, σινική μελάνη (Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Οικογένειας Σεφεριάδη, Φάκ. 1, υποφ. 1).

Εικόνα 2: Ευάγγελος Ιωαννίδης, *Στέλιος Σεφεριάδης* (Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Οικογένειας Σεφεριάδη, Φάκ. 1, υποφ. 1).

ρωθεί στην εργασία του, ειδικά τα καλοκαίρια, οπότε αποσυρόταν στις Κλαζομενές και αφιερωνόταν εξολοκλήρου στη λογοτεχνία:[10] «προτιμάς τη συντροφιά του αγαπητού σου Βύρωνος»,[11] γράφει ο οκτάχρονος Σεφέρης. Όπως φαίνεται, η τάση προς το πεδίο της ποίησης είχε ήδη περάσει στον μικρό Γιώργο, που αναγνώριζε τη μεγάλη αγάπη του πατέρα του για την ποιητική τέχνη.[12]

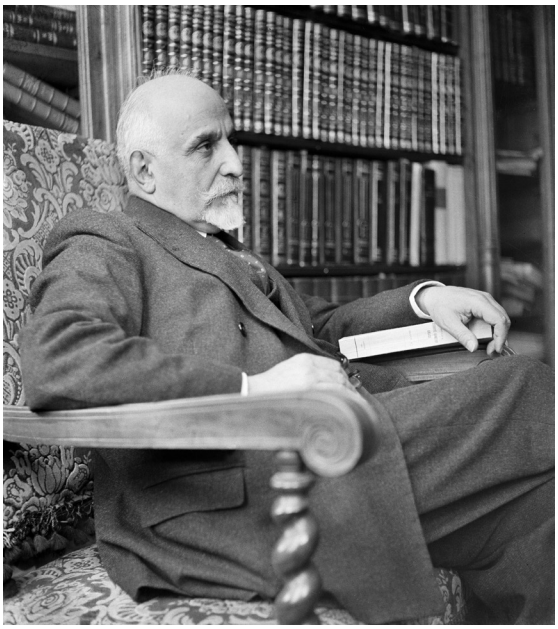
Το 1914 ο Σεφεριάδης θα μεθοδεύσει τη μετεγκατάσταση της οικογένειας στην Αθήνα.[13] Για την απόφαση αυτή σαφώς βάρυνε πλέον το γεγονός ότι από το 1913

10. Γεώργιος Κ. Τενεκίδης, «Στυλιανός Σεφεριάδης», Γ. Κ. Τενεκίδης (επιμ.), *Σύμμικτα Σεφεριάδου*, τ. Α΄, Αθήνα, 1961, σ. XVI.

11. Βλ. Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Γ. Σεφέρη, Φάκ. 6, υποφ. 2.

12. Πβ. Γιώργος Θεοτοκάς, «Ο Γιώργος Σεφέρης όπως τον γνώρισα», *Εποχές* 10 (Φεβρουάριος 1964) 11: «Εκείνο που έχει την περισσότερη σημασία είναι η λογοτεχνική ατμόσφαιρα του σπιτιού, όπου γεννήθηκε, ανατράφηκε και συνειδητοποίησε τη συγγραφική του κλίση ο νέος ποιητής».

13. Δύο χρόνια πριν είχε συμβάλει ως ειδικός νομικός σύμβουλος στη συγγραφή του

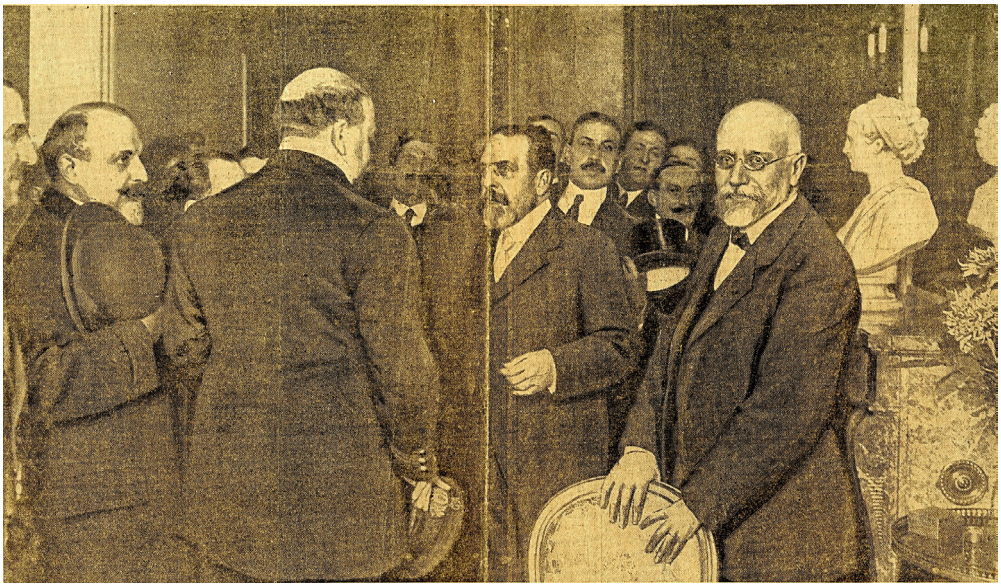
Εικόνα 3: Φωτογραφία του Στέλιου Σεφεριάδη από τον Γιώργο Σεφέρη, Αθήνα 1938 (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Φωτογραφικό Αρχείο Γιώργου Σεφέρη © Όλγα-Δάφνη Κρίνου).

είχε ξεκινήσει ο πρώτος διωγμός των Ελλήνων από τους Νεότουρκους, ενώ στη δυτική Μικρά Ασία οι διωγμοί θα ξεκινήσουν τον Μάιο του 1914 και θα διαρκέσουν μέχρι το 1918.[14] Στα επόμενα χρόνια ο Σεφεριάδης θα πάρει πιο ενεργά μέρος στο πλευρό των βενιζελικών, μετά τον Διχασμό του 1915, καθώς, όπως φαίνεται και από εφημερίδα της εποχής (εφημ. *Excelsior,* 12.6.1917), θα είναι ανάμεσα στους Έλληνες που θα υποδεχτούν τον Βενιζέλο στο Παρίσι το 1917.[15] Το 1919 διορίζεται ως έκτακτος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Αθή-

συντάγματος στη Σάμο, το 1912, όταν η εθνοσυνέλευση των Σαμίων κήρυξε την Ένωση του νησιού με την Ελλάδα· βλ. Αικατερίνη Ζωγραφιστού, *Η παρουσία της γαλλικής διανόησης στο δοκιμιακό λόγο του Γιώργου Σεφέρη: Μαρτυρία επίδρασης στη διαμόρφωση της πνευματικής του φυσιογνωμίας*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Université Paul Valléry- Montpellier III, Département d'Etudes néo-helléniques, 2021, σ. 41, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

14. Μέχρι τα μέσα Ιουλίου 1914, 300.000 Έλληνες της Μικράς Ασίας είχαν εγκαταλείψει τις πατρίδες τους· βλ. Θοδωρής Κοντάρας, «Ο πρώτος διωγμός (1913-1918) και το κίνημα των Νεοτούρκων», *Μικρασιάτης*, https://mikrasiatis.gr/o-protos-diogmos-1913-1918-to-kinima-ton-neotourkon/ (πρόσβαση 14.2.2012). Βλ. ακόμα Ευαγγελία Δ. Μπουμπουγιάτζη, *Οι διωγμοί των Ελλήνων της Ιωνίας, 1914-1922*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών, Φλώρινα, 2009, σ. 113: «Σύμφωνα με τα στοιχεία της στατιστικής του Οικουμενικού Πατριαρχείου, από το τέλος του Α΄ Βαλκανικού πολέμου και μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο από τη δυτική Μικρά Ασία εκδιώχθηκαν 127.057 Έλληνες»· Νίκος Ε. Μηλιώρης, *Τα Βουρλά της Μικράς Ασίας. Μέρος Α΄: Ιστορικά*, Αθήνα, 1955, σ. 116.

15. Ο Σεφεριάδης από το 1915 είχε εγκατασταθεί πλέον στο Παρίσι ως δικηγόρος (βλ. Ανωμερίτης, *Οι Κυκλαδίτες Μικρασιάτες*..., ό.π., σ. 32), όπου θα εργαστεί από το 1916, σύμφωνα με την έρευνα της Maila Garcia Amoros, «Η οικογένεια Σεφεριάδη πριν και μετά το '22 μέσα από την οικογενειακή αλληλογραφία», *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): Οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία, Ε΄ Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών*, Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014, τ. 3, σ. 229-240.

Εικόνα 4: Υποδοχή του Βενιζέλου στο Παρίσι από μέλη της ελληνικής κοινότητας (στα αριστερά με το καπέλο απεικονίζεται ο Στέλιος Σεφεριάδης), εφημ. *Excelsior*, 12/6/1917 (Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Γ. Σεφέρη, Φάκ. 76, υποφ. 1).

νας, θέση για την οποία είχε ήδη προταθεί ομόφωνα το 1915, αλλά οι τότε οξυμένες πολιτικές συνθήκες δεν επέτρεψαν την ανάληψη των καθηκόντων του. Εκείνη την περίοδο υποθέτουμε ότι γνώρισε τον γλύπτη Κώστα Δημητριάδη, καθώς ο τελευταίος ήταν από το 1918 ένα από τα 11 μέλη της Κεντρικής Επιτροπή των Αλύτρωτων Ελλήνων (Comité Central des Hellènes Irrédimés) στο Παρίσι, επιτροπή η οποία εξέλεξε τον Σεφεριάδη ως έναν από τους επτά υπουργούς του Εθνικού Συμβουλίου.[16] Το 1920 ο Σεφεριάδης προάγεται σε τακτικό καθηγητή του Διεθνούς Δικαίου, Δημοσίου και Ιδιωτικού, στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, αλλά, αμέσως μετά, με την ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές, απαλλάσσεται των καθηκόντων του για πολιτικούς λόγους, για να τα αναλάβει και πάλι το 1923. Το 1933 εξελέγη μέλος της Ακαδημίας Αθηνών,[17] ενώ διετέλεσε δύο φορές κοσμήτωρ και μία πρύτανης του Πανεπιστημίου της

16. Nikoleta Tzani, *Costas Dimitriadis (1879-1943). La carrière européenne d'un sculpteur grec*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Université de Strasbourg, 2012, σ. 195, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

17. Τενεκίδης, «Στυλιανός Σεφεριάδης», ό.π., σ. XVII.

Εικόνα 4: Υποδοχή του Βενιζέλου στο Παρίσι από μέλη της ελληνικής κοινότητας (στα αριστερά με το καπέλο απεικονίζεται ο Στέλιος Σεφεριάδης), εφημ. *Excelsior*, 12/6/1917 (Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Γ. Σεφέρη, Φάκ. 76, υποφ. 1).

Αθήνας. Από την περίοδο εκείνη διασώζεται φωτογραφία του στο Μουσείο Ιστορίας του Πανεπιστημίου. Το 1938 θα αποσυρθεί εξαιτίας του νέου νόμου, που ανάγκαζε τους πανεπιστημιακούς να αποσύρονται στα 65 τους έτη, αντί των 70 που ίσχυε μέχρι τότε. Το φωτογραφικό πορτρέτο του πανεπιστημιακού, που παύθηκε άδικα, εν μέσω ιδιαίτερα σημαντικών προσχεδίων μελέτης, που έμειναν αναγκαστικά στη μέση, απαθανατίζει ο αναγνωρισμένος πλέον ποιητής και ερασιτέχνης φωτογράφος γιος του Γιώργος Σεφέρης.

Η προσφορά του Σεφεριάδη είναι αξιέπαινη σε κάθε επίπεδο, σε όλη την επιστημονική σταδιοδρομία του. Εκτός των άλλων, εκτέλεσε καθήκοντα προέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου της νεοϊδρυθείσης τότε Σχολής Πολιτικών Επιστημών, της μετέπειτα Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών, το 1930-1931,[18] γεγονός που τίμησε το Πάντειο Πανεπιστήμιο με δίτομη επιστημονική έκδοση προς τιμήν του, δέκα

18. *Στο ίδιο.*

χρόνια μετά τον θάνατό του, την προμετωπίδα της οποίας κοσμεί φωτογραφία του. Επίσης τιμήθηκε με διεθνή παράσημα και τιμητικά αξιώματα.[19] Σχέδιο του Ευάγγελου Ιωαννίδη με τον γεμάτο τιμές, ηλικιωμένο πλέον, αλλά άοκνο και πάντα μειλίχιο καθηγητή, αποδίδει το στοιχείο της προσήνειας και της εγγύτητας που είχε ο Σεφεριάδης με τους φοιτητές και με τους συναδέλφους του.[20] Τεκμήριο της πατριωτικής επιστημονικής στάσης του αποτελεί η εργασία του για τον επαναπατρισμό των μαρμάρων του Παρθενώνα.[21] Την εργασία αυτή κοσμούσε φωτογραφία του ζωγραφικού έργου του Archibald Archer (1820-1902), την εποχή που πρωτοπαρουσιάστηκε ο θησαυρός του Έλγιν στο Βρετανικό Μουσείο. Η παρουσίαση αυτή προξένησε θερμή συζήτηση για την, όχι ακόμη αναμφίλεκτη για τους Άγγλους επισκέπτες, αξία των αριστουργημάτων του Φειδία. Η εργασία του Σεφεριάδη δημοσιεύτηκε στη γαλλική *Revue de droit international* (*Επιθεώρηση του Διεθνούς Δικαίου*) στο Παρίσι, το 1932, αποδομώντας κάθε νομικό επιχείρημα υπέρ της παραμονής τους στην Αγγλία σε 31 σελίδες πυκνογραμμένου κειμένου. Ο Σεφεριάδης θα φανεί προφητικός, καθώς θα τονίσει ότι, εκτός των άλλων, το Λονδίνο είναι πιο πιθανό να γίνει στόχος επίθεσης απ' ό,τι η Ακρόπολη,[22] αφού το Βρετανικό

19. Για την ακρίβεια, του απονεμήθηκε ο Ταξιάρχης του Ελληνικού Τάγματος του Σωτήρος, ο Μεγαλόσταυρος του Ρουμανικού Στέμματος, ακόμα, ο Ανώτερος Ταξιάρχης του Στέμματος της Γιουγκοσλαβίας και ο Ανώτερος Ταξιάρχης του Ιταλικού Στέμματος, ενώ του απονεμήθηκε ο Χρυσούς Σταυρός της Λεγεώνος της Τιμής της Γαλλίας και ο Χρυσούς Σταυρός της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως της Γαλλίας. Το Πανεπιστήμιο του Αιξ της Μασσαλίας, όπου είχε σπουδάσει, του απένειμε, τέλος, τον τίτλο του επίτιμου διδάκτορος.

20. Όπως τονίζει ο συνάδελφός του Hans Wehberg, «σπάνια είναι τα παραδείγματα ζωής, ως η ιδική του, εξ ολοκλήρου και μετά πάθους αφιερωμένης εις την Επιστήμην»· Τενεκίδης, «Στυλιανός Σεφεριάδης», *ό.π.*, σ. XXII.

21. Επίσης, ως καθηγητής του Διεθνούς Δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, «είχε θέσει το ζήτημα της επιστροφής της Αφροδίτης της Μήλου, σαν φροντιστηριακό θέμα στους φοιτητές. Η συζήτηση κατάληξε στο συμπέρασμα, πως σύμφωνα με τις αρχές του Διεθνούς Δικαίου, η Ελλάδα δικαιούται να ζητήσει και η Γαλλία υποχρεούται να επιστρέψει την Αφροδίτη της Μήλου, που την κατακρατεί παράνομα»· Της Σύνταξης, «Το χρονικό της πνευματικής ζωής», *Επιθεώρηση Τέχνης* 99 (Μάρτιος 1963) 208. Ακόμα, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Γαλλία, θα πάρει δημόσια θέση ενάντια στο ανθελληνικό άρθρο του οριενταλιστή συγγραφέα Pierre Loti, στις 15.6.1919, στην εφημ. *Information*, με άρθρο του που δημοσιεύτηκε στις 22.6.1919 στην εφημ. *Journal des Hellènes*, καθώς η *Information* δεν δέχτηκε να δημοσιεύσει την απάντησή του.

22. S. Séfériadès, *La Question du rapatriement des "Marbles d'Elgin" considérée plus spécialement au point de vue du Droit des Gens (Extrait de la Revue de droit international, No 3, 1932)*, Παρίσι 1932, σ. 10.

Μουσείο πράγματι βομβαρδίστηκε στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τα μάρμαρα φυγαδεύτηκαν σε ένα υγρό υπόγειο του μετρό, για να ξαναγυρίσουν στο Μουσείο μόλις το 1948. Ο γιος του, Σεφέρης, τονίζει σε επίσκεψή στο Βρετανικό Μουσείο το 1960 την κακή κατάσταση των μαρμάρων: «ποτέ δεν είχα δει τα ελληνικά μάρμαρα τόσο ελεεινά λερωμένα χωρίς πατίνα – θυμήθηκα Ζερβό [εννοεί τον τεχνοκρίτη Κριστιάν Ζερβό] που έλεγε περ[ασμένη] Κυριακή: "Πάει, χάθηκαν αυτά"».[23]

Στο μεταξύ, η μικρασιατική περιπέτεια, που ξεκίνησε με την αποβίβαση των ευζώνων το 1919[24] και συνεχίστηκε με τη μεγαλύτερη διπλωματική επιτυχία της Ελλάδας στη συνθήκη των Σεβρών που ακολούθησε, κατέληξε, μόλις δύο χρόνια μετά, στη μεγαλύτερη καταστροφή του ελληνισμού της Ανατολής – τουλάχιστον μετά την Άλωση, το 1453.[25] Δώδεκα χρόνια μετά την Καταστροφή, στην περιοχή του Αναλάτου, όπου έπεσε ο Καραϊσκάκης το 1827, και η οποία το 1920 μετρούσε μόλις 46 μόνιμους κατοίκους, έχουμε ήδη το 1934 μια πολιτεία Μικρασιατών προσφύγων που αριθμεί 6.500 κατοίκους και 15.000 στις παραμονές του πολέμου του 1940,[26] τη Νέα Σμύρνη. Το 1937, μάλιστα, ο γλύπτης Γιώργος Ζογγολόπουλος (1903-2004) θα σχεδιάσει μια πρόταση διαμόρφωσης της πλατείας Χρυσοστόμου Σμύρνης,[27] η οποία θα αργήσει ακόμη να γίνει πράξη, καθώς ο μνημειακών διαστάσεων ανδριάντας του Σμυρνιού γλύπτη Θανάση Απάρτη (1899-1972) θα ανιδρυθεί 28 χρόνια μετά, το 1965. Σημειωτέον ότι ο γλύπτης Κώστας Δημητριάδης έχει ήδη το 1925, από την εποχή της 25ετούς παρισινής περιόδου του, φιλοτεχνήσει την προτομή του Στέλιου Σεφεριάδη.

23. Εγγραφή της 28ης Νοεμβρίου 1960, *Μέρες Ζ΄*, Θεανώ Μιχαηλίδου (επιμ.), Αθήνα, 1996, σ. 271.

24. Βλ. Michael Llewellyn-Smith, «Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία από τον μεγάλο πόλεμο στην καταστροφή: μια ανασκόπηση», Εβίτα Αράπογλου (επιμ.), *Μικρά Ασία: Λάμψη, Καταστροφή, Ξεριζωμός, Δημιουργία*, Μουσείο Μπενάκη - Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 2022, σ. 143.

25. Αλλά και την πτώση της τελευταίας ελληνικής αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών, με την άλωση της Τραπεζούντας το 1461.

26. Βλ. Βασίλης Ανανιάδης, «Αναφορές στην πολεοδομική και αρχιτεκτονική εξέλιξη της Νέας Σμύρνης», Βαγγέλης Χατζατουριάν, *Νέα Σμύρνη. Διαδρομές του φακού στην αρχιτεκτονική της εξέλιξη*, Νέα Σμύρνη 1999, σ. 21, 23, 25.

27. Για άλλα αρχιτεκτονικά σχέδιά του από αυτή την περίοδο με «καθαρά μοντέρνα αντίληψη», βλ. Δημήτρης Παυλόπουλος, *Ζογγολόπουλος*, Αθήνα, 2007, σ. 28.

Εικόνα 6: Νίκος Νικολάου, *Κώστας Δημητριάδης*, ελαιογραφία σε καμβά, 40 × 25 εκ. (Αθήνα, Συλλογή Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών).

Ο Δημητριάδης γεννιέται το 1879, από πατέρα κοσμηματογράφο και μητέρα τηνιακής καταγωγής που πεθαίνει στη γέννα, στη Στενήμαχο της Ανατολικής Ρωμυλίας, το σημερινό Ασένοβγκραντ της Βουλγαρίας, για να μεταναστεύσει πολύ μικρός στην Αθήνα, λόγω των διωγμών που υπέστησαν οι Έλληνες της περιοχής εκείνη την εποχή.[28] Νεαρός θα δουλέψει στο μαρμαρογλυφείο του Ανδριώτη μαρμαροτεχνίτη Θεόδωρου Τόμπρου (1855-1918), ενώ θα σπουδάσει στο Σχολείο των Τεχνών δίπλα στον Γεώργιο Βρούτο (1842-1908).[29] Το 1904 θα κάνει το καθοριστικό βήμα για την καλλιτεχνική του σταδιοδρομία, με την απόφασή του να μη σπουδάσει στο Μόναχο, με την αβερώφεια υποτροφία που είχε λάβει το προηγούμενο έτος, αλλά στο Παρίσι. Εκεί θα μαθητεύσει αρχικά στην Académie de la Grande Chaumière, δίπλα στον Jean-Antoine Injalbert (1845-1933), ενώ θα ολοκληρώσει με διακρίσεις τις σπουδές του στη Σχολή Καλών Τεχνών του Παρισιού, στην οποία εγγράφεται το 1905, στο εργαστήριο του Jules Felix Coutan (1848-1939), και θα περάσει ένα διάστημα σπουδών στη γνωστή Académie Julian.[30] Ο Δημητριάδης δέχτηκε την επίδραση του Auguste Rodin (1840-1917),[31] η

28. Tzani, *Costas Dimitriadis...*, ό.π., σ. 31, 33, 35.

29. *Στο ίδιο*, σ. 44, 46.

30. *Στο ίδιο*, σ. 69, 77, 86.

31. Πβ. J. G. Manolikakis, *The sculpture of modern Athens, 1800-1966*, Αθήνα, 1966, σ. 60: «He preferred Paris, because he was lured there by Rodin's fame».

ρομαντική ιδιοσυγκρασία του οποίου φαίνεται ότι του ταίριαζε,[32] αν και δεν ακολούθησε με την ίδια τόλμη, στο τεχνοτροπικό επίπεδο, τις διδαχές του.[33] Το 1924 παίρνει το χρυσό μετάλλιο στη γλυπτική, στο Παρίσι, με τον *Δισκοβόλο*.[34] Το 1930 επιστρέφει στην Αθήνα, όπου θα αναλάβει τη διεύθυνση της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών και το 1936 θα γίνει ακαδημαϊκός στη θέση του εκλιπόντος Γεωργίου Ιακωβίδη (1853-1932), μετά από πρόταση του επιφανούς λογίου και συγγραφέα Γρηγόριου Ξενόπουλου (1867-1951).[35] Ο τεχνοκρίτης Δημήτριος Καλλονάς μας δίνει το πορτρέτο του Δημητριάδη: «ανάστημα μέτριο, πρόσωπο σκοτεινό, με φαρδύ μέτωπο, μύτη κάπως κυρτή, μικρό πεισματάρικο στόμα και δύο μάτια που αστράφτουν από ευφυΐα κ' ενεργητικότητα, διαπεραστικά, με μαγνητικές ιδιότητες».[36] Ο Δημητριάδης πεθαίνει το 1943, κρατώντας

32. Ο Στέλιος Λυδάκης, *Η νεοελληνική γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία*, Αθήνα, 2011, σ. 24, θα υπογραμμίσει ότι ο Rodin αποτελεί «το αποκορύφωμα του ρομαντικού πνεύματος στη γλυπτική».

33. Πβ. Χρύσανθος Χρήστου - Μαρία Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, *Νεοελληνική Γλυπτική, 1800-1940*, Αθήνα, 1982, σ. 83, όπου κρίνεται επιφανειακή και σχεδόν ακαδημαϊκή η επεξεργασία των μορφών, περισσότερο εμφανής στις προτομές του· Τώνης Σπητέρης, *Τρεις αιώνες νεοελληνικής τέχνης, 1660-1967*, τ. 2, Αθήνα, 1979, σ. 92: «παρέμεινε δεμένος σε μια κλασικιστική αντίληψη».

34. Katherina Perpinioti-Agazir, *Le «groupe tekhni»*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Université Paris I-Panthéon-Sorbonne, 2002, σ. 209, 219. Επίσης, σε εκείνον ανήκει το πρώτο γλυπτό σε δημόσιο χώρο στη Θεσσαλονίκη, με τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Γεωργίου Α΄ το 1915 (βλ. *στο ίδιο*, σ. 284), ενώ το 1919 εκθέτει στο Παρίσι, στη σημαντική έκθεση του σημαντικού φιλέλληνα Ελβετού φωτογράφου Fréderic Boissonas (1858-1946), στη Salle de la Boétie (*στο ίδιο*, σ. 169). Χάρη σε πρότασή του το 1920, αποφασίζεται το 1923 να οργανωθούν εκ νέου τα εργαστήρια της Σχολής Καλών Τεχνών, με τη δυνατότητα των σπουδαστών να επιλέγουν πλέον καθηγητή για κάθε έτος. Ως διευθυντής της ΑΚΣΤ «κατέβαλε προσπάθεια ν' αυξηθούν τα ποσά των υποτροφιών και να μπορούν οι νέοι να ζουν μια άνετη ζωή στο εξωτερικό»· Ι. Μανωλικάκης, «Κ. Δημητριάδης, ο μαθητής του Ροντέν και ο δημιουργός του "Δισκοβόλου"», εφημ. *Το Βήμα*, 5.9.1954, σ. 5.

35. Tzani, *Costas Dimitriadis...*, ό.π., σ. 72. Ο Τώνης Σπητέρης (*Τρεις αιώνες νεοελληνικής τέχνης*, ό.π., σ. 92) θα προσθέσει ότι με δική του πρωτοβουλία έχουμε την πρώτη ελληνική συμμετοχή στην Α΄ Biennale της Βενετίας, το 1934. Δύο έτη αργότερα, το 1936, θα ανιδρυθεί στον περίβολο της Μητρόπολης της Αθήνας ο ανδριάντας του μητροπολίτη Χρυσοστόμου Σμύρνης, γλυπτό που θα υποδεχθεί με περηφάνια ο αθηναϊκός κόσμος της εποχής –βλ. Διονύσιος Α. Κόκκινος, «Ο Σμύρνης Χρυσόστομος του κ. Κώστα Δημητριάδη», *Νέα Εστία* 20/237 (1.11.1936) 1521-1522· Παύλος Νιρβάνας, «Το πρόβλημα της δημόσιας αισθητικής», *Νέα Εστία* 13/151 (1.4.1933) 350-351– καθώς αποτελεί μια ολοκληρωμένη γλυπτική πρόταση, διακρινόμενη για την πνευματικότητα με την οποία αναπαρίσταται ο μάρτυρας μητροπολίτης, ενώ ο επίσης μελετημένος αρχιτεκτονικός περίβολος συμβάλλει στη συνολική αρμονία του έργου.

36. Δημήτριος Καλλονάς, *Σύγχρονοι Έλληνες ζωγράφοι και γλύπτες,* Αθήνα, 1944, σ. 218.

Εικόνα 7: Κώστας Δημητριάδης, *Στέλιος Σεφεριάδης*, 1925, ορείχαλκος (πλησίον της Εστίας Νέας Σμύρνης, φωτ. Μυρτώ Σταματοπούλου).

μέχρι τον θάνατό του, παρά τις αντίξοες συνθήκες της Κατοχής, σε συνεχή λειτουργία την Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών. 23 χρόνια μετά τον θάνατο του γλύπτη και 15 μετά τον θάνατο του Σεφεριάδη, ανιδρύεται, με πρωτοβουλία της Εστίας Νέας Σμύρνης, η προτομή του Σμυρνιού ακαδημαϊκού, με την παρουσία του νομπελίστα πλέον γιου του.[37] Η σημερινή εικόνα της προτομής, με το άρρυθμο φόντο των πολυκατοικιών στο βάθος, εξακολουθεί να αποκαλύπτει την ακαδημαϊκή αλλά λεπτή δουλειά του γλύπτη, ο οποίος, άξιος «μαθητής» του Rodin, έχει σεβαστεί τις κατατομές του προσώπου και επιχειρεί την ψυχική αποτύπωση του παριστάμενου, χειριζόμενος την επιδερμίδα ως σύνολο και όχι ως αποθετήριο λεπτομερειών και χαρακτηριστικών. Παράλληλα, οι ελαφριές αλλά εκφραστικές ρυτίδες του προσώπου, τα μήλα που αποδίδουν το μειλίχιο του χαρακτήρα,[38] καθώς και το βαθύ και οραματικό βλέμμα του αγωνιστή και μεγαλοϊδεάτη Σμυρνιού, αποδίδουν στην προτομή τη μορφή που επιθυμούσε ο γλύπτης,[39] ενώ το πιο ιμπρεσιονιστικά αποδοσμένο ένδυμά του απαλλάσσει την προτομή από ένα τυποποιημένο τελείωμα.

37. «Στις 6 Φεβρουαρίου 1966 έγιναν στη Νέα Σμύρνη τα αποκαλυπτήρια της προτομής του Στέλιου Σεφεριάδη, από τον δήμαρχο Ν. Σμύρνης κ. Αθ. Παπαθανασίου. Στο φιλολογικό και επιστημονικό μνημόσυνο που προηγήθηκε, μίλησαν οι καθηγητές της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, κ. Α. Λιτζερόπουλος, ο λογοτέχνης και τέως Υπουργός, κ. Χ. Σολωμονίδης και ο εκπρόσωπος του Μορφωτικού Συνδέσμου Νέων Ν. Σμύρνης, κ. Λαμπρέλλης»· «Τα αποκαλυπτήρια του καθηγητού Στυλ. Σεφεριάδη», εφημ. *Απογευματινή*, 14.2.1966.

38. Ο Άγγελος Προκοπίου, *Ιστορία της τέχνης, 1750-1950. Ρομαντισμός - Ρεαλισμός - Εμπρεσιονισμός*, τ. 2, Αθήνα, 1967, σ. 450, θα τονίσει ότι ο Δημητριάδης είναι «ανατομιστής και ακριβολόγος». Πβ. Καλλονάς, *Σύγχρονοι Έλληνες ζωγράφοι και γλύπτες*, ό.π., σ. 221: «Οι προτομές του, είναι μελέτες ανθρωπίνων χαραχτήρων βαθειά ψυχολογημένες, μ' εκφραστική και πλαστική πληρότητα».

39. Πβ. Gabriel Seailles, «Ένας Έλληνας γλύπτης. Ο Κώστας Δημητριάδης», μτφρ. Κίμων Λώλος, *Νέα Εστία* 17/396 (1.12.1943) 1384, όπου τονίζεται το γεγονός ότι στις προτομές του, «σε

Το πρόσωπο του γιου του Σεφεριάδη, Γιώργου Σεφέρη, είναι ιδιαίτερα γνωστό και υπάρχει εξαντλητική βιβλιογραφία για την όλη παρουσία του, γι' αυτό και δεν θα επεκταθούμε όπως, αντίστοιχα, στον πατέρα του· ομοίως και για τον γλύπτη Νικόλα, στον οποίο γίνεται εκτενής αναφορά σε άλλο άρθρο του παρόντος τόμου. Ο Γιώργος Σεφέρης (1900-1971) θα προσωπογραφηθεί και εκείνος με τη σειρά του από τον ζωγράφο Ευάγγελο Ιωαννίδη, το 1917, σε έργο που διατηρούσε στο δωμάτιο του σπιτιού του στην οδό Άγρας.[40] Ο πατέρας του είχε αναγνωρίσει, πριν ακόμα την ανάδειξή του, το

άμεση επαφή με τη φύση, υποτάσσει την τεχνική του στην έκφραση του χαρακτήρα».

40. Βλ. Κωστής Λιόντης και Όλγα Σελλά (επιμ.), «Σεφέρης», *Τα ελληνικά Νόμπελ*, Καθημερινή - Επτά Ημέρες, σ. 49. Ο Σεφέρης, διατηρώντας επαφές με τον πνευματικό κόσμο ήδη από τα νεανικά του χρόνια, θα φιλοτεχνηθεί ορισμένες ακόμα φορές όσο ζούσε, τη μία από τον Γιάννη Τσαρούχη (1910-1989), όπου αναδεικνύεται η αποφασιστικότητα του νέου ακόμα ποιητή και διπλωμάτη, ο οποίος εκτιμούσε, άλλωστε, πως χρέος της γενιάς του είναι η ακρίβεια και δούλεψε με μανία χειροτέχνη τα ποιήματά του, αλλά και τις δοκιμιακές και μεταφραστικές εργασίες του. Ο επίσης ζωγράφος Νικολής Χατζηκυριάκος-Γκίκας (1906-1994) θα δώσει τρεις διαφορετικές μεταξύ τους απεικονίσεις του ποιητή: στην πρώτη τον απεικονίζει με μια οραματική διάθεση, να κοιτάζει στα πλάγια της εικόνας, θυμίζοντας ίσως τον ρομαντικό τόνο των προσωπογραφιών του πατέρα του· στη δεύτερη παρατηρείται ο ποιητής σε σαφώς πιο ρεαλιστική απεικόνιση, με καπέλο και παλτό, κοιτάζοντας μάλλον με ανησυχία και εγρήγορση προς την άλλη πλευρά της εικόνας, σε μια εκφραστική προσωπογράφηση, δείγμα της έντονης πνευματικής επαφής και φιλίας των δύο αντρών (βλ. απεικόνιση των τριών παραπάνω σκίτσων στο Τάκης Μαυρωτάς (επιμ.), *Γιώργος Σεφέρης. Όταν το φως χορεύει, μιλώ δίκαια. Ο Γιώργος Σεφέρης και η ποίησή του μέσα από τη ζωγραφική και τη φωτογραφία*, Ίδρυμα Θεοχαράκη, Αθήνα, 2019)· στην τρίτη, που είναι και η πιο ολοκληρωμένη συνθετικά, ο ποιητής, σκυμμένος στα χαρτιά του, καθισμένος μπροστά από ένα γραφείο, φαίνεται να βρίσκεται την ώρα της δημιουργίας, κρατώντας τσιγάρο στο αριστερό χέρι και την πένα στο δεξί, με το βλέμμα να αποδίδει την εκφραστική θέρμη και προσήλωση του δημιουργού· βλ. Νάνος Βαλαωρίτης - Γιώργος Σεφέρης, *Αλληλογραφία, 1945-1968*, Αθήνα, 2004, σ. 55, 65, 71, και εικόνα του σκίτσου στο παράρτημα· βλ. επίσης την προμετωπίδα στο George Seferis, *The king of Assine and other poems*, μτφρ. Bernarnd Spencer, Nanos Valaoritis και Lawrence Durrell, Λονδίνο, 1948. Στη δεκαετία του 1960 ο σκιτσογράφος Κίμων Λάσκαρης (1905-1978) θα μας δώσει ένα σκιτσογραφικό πορτρέτο του ποιητή (το σκίτσο αναδημοσιεύεται στο περιοδικό *Θέατρο* 33, Μάης - Ιούνης 1973), αναδεικνύοντας το χαρακτηριστικό βλέμμα του, χαμένο μέσα στους βαθιούς μαύρους κύκλους που καλύπτουν όλη την περιοχή κάτω από τα φρύδια, και με τη χαρακτηριστική πίπα να του προσδίδει έναν τόνο θαλασσινού, όπως θαλασσινοί ήταν, άλλωστε, οι κάτοικοι της αγαπημένης του Σκάλας Βουρλών. Προτομές του ποιητή έχουμε μόνο μετά θάνατον. Σε μια τέχνη που βρίσκεται πιο κοντά σε εκείνη της γλυπτικής, την τέχνη της χαρακτικής, μας δίνει ο Α. Τάσσος (1914-1985), που είχε εικονογραφήσει το 1965 το *Άσμα Ασμάτων* και είχε γνωρίσει τον ποιητή, την κλασική προσωπογραφία του, που κοσμούσε το σαλόνι του σπιτιού του, στο οποίο η Μαρώ Σεφέρη έζησε μέχρι τα εκατόχρονα του ποιητή το 2000 και η κόρη της και κληρονόμος του έργου του, Άννα Λόντου, μέχρι το τέλος του 2022, που έφυγε από τη ζωή. Ο Σεφέρης είναι πια ο Σεφέρης της δήλωσης κατά της χούντας, ταυτισμένος με τον αντιδικτατορικό αγώνα, αλλά και το ελληνικό τοπίο και τη θάλασσα και

ποιητικό ταλέντο του γιου του, παρατηρώντας ότι «μια ημέρα θα δώση κάτι πολύ σημαντικό. Έχει βάθος, μεγάλο εσωτερικό ανάπτυγμα, καθολικότητα και πηγαιότητα».[41] Στη γεμάτη ευαισθησία αυτή προσωπογραφία διακρίνεται αυτό που τονίζει ο Κ. Θ. Δημαράς, ότι δηλαδή το 1914 σηματοδοτεί ένα τέλος για τον Σεφέρη,[42] με την άφιξή του στην Ελλάδα.

Ο Σεφέρης, ως διπλωμάτης, υπηρέτησε, εκτός των άλλων, ως πρεσβευτής στην Άγκυρα, απ' όπου είχε τη δυνατότητα να κάνει ένα ταξίδι στους γενέθλιους τόπους του. Στη φωτογραφία του από εκεί απεικονίζει την ερήμωση που συνάντησε στον αγαπημένο τόπο των παιδικών του καλοκαιριών, ένα ταξίδι που θα παρομοιάσει με μια κατάβαση στον Άδη,[43] κάτι που ισχύει ειδικά για την επιστροφή του στο σπίτι των διακοπών του στη Σκάλα Βουρλών, για την οποία υπογραμμίζει: «Είμαι δεμένος ολόκληρος με το πρόσωπο της Σκάλας».[44] Φεύγοντας από εκείνα τα μέρη, σε ένα ταξίδι που δεν το «κάνει κανείς δυο φορές»,[45] και μη νιώθοντας καμία συγγένεια με τη μοντέρνα Ιζμίρ, καθώς, όπως τονίζει: «είναι η πιο άτονη πολιτεία που είδα· κάνει μόνιμα την απογραφή της», κρίνοντας, μάλιστα, πιο κοντά στη Σμύρνη την αρχαία Έφεσο παρά τη μοντέρνα Ιζμίρ,[46] ο Σεφέρης σημειώνει: «Θεέ μου, ελέησε τους πεθαμένους μας. Τέτοιος αέρας, τέτοιοι τόνοι, τέτοια θαλπωρή, τέτοιο φως που δε σ' αφήνουν να τους αποχωριστείς·

πάλι στο βάθος, που θα μπορούσε να αποδίδει εξίσου την ηπειρωτική Ελλάδα ή τα μικρασιατικά παράλια.

41. Στέφανος Λιππιώτης, «Προτομή του καθηγητού Στ. Σεφεριάδη στη Ν. Σμύρνη», εφημ. *Βραδυνή*, 18.2.1966.

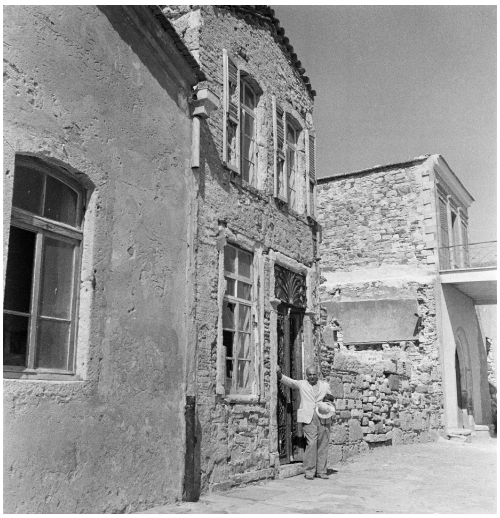
42. Όπως τονίζει, ο Σεφέρης θα δημιουργήσει «μέσα σε αυτή την πυρετώδη ατμόσφαιρα, τη φτιαγμένη από μνήμη, πίστη, ελπίδα, απέναντι στο φάσμα της Ελλάδας, της εξιδανικευμένης από την απομάκρυνση και την αγάπη»· C. Th. Dimaras, «La vie et l'autre de Séferis. Une préface», Georges Séféris, *Poèmes*, μτφρ. Jacques Lacarrière και Egérie Mavraki, Παρίσι 1965, σ. 27. Πβ. Γ. Σεφέρης - Τ. Μαλάνος, *Αλληλογραφία (1935-1963)*, Αθήνα, 1990, σ. 238: «από 13ών χρονών δεν έπαψα να είμαι πρόσφυγας» (από επιστολή του Σεφέρη, Κάιρο, 13.5.44).

43. Βλ. Ανωμερίτης, *Οι Κυκλαδίτες Μικρασιάτες*, ό.π., σ. 35: «ήταν σαν μια κατάβαση στον Άδη· φρικτό», από επιστολή του ποιητή στον παιδικό του φίλο Νίκο Αρώνη.

44. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Ε΄*, Αθήνα, 1977, σ. 198. Ο Σεφέρης υπογραμμίζει τη λέξη «πρόσωπο». Στη συνέχεια αναφέρει: «Ξέρω πως θα συμβεί μια κρίση και δεν μπορώ να υπολογίσω τις συνέπειές της· πως την ετοίμασα εγώ αστόχαστα· πως έκανα ίσως κάτι σαν πρόκληση στους νεκρούς, ένα βιασμό της φύσης των πραγμάτων· μια αδιάντροπη πράξη».

45. *Στο ίδιο*, σ. 218.

46. *Στο ίδιο*, σ. 222.

Εικόνα 8: Ο Γιώργος Σεφέρης στην πατρική του οικία στη Σκάλα Βουρλών, 1951 (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Φωτογραφικό Αρχείο Γιώργου Σεφέρη © Όλγα-Δάφνη Κρίνου).

Εικόνα 9: Η Σκάλα Βουρλών σε φωτογραφία του Γιώργου Σεφέρη, 1951 (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Φωτογραφικό Αρχείο Γιώργου Σεφέρη © Όλγα-Δάφνη Κρίνου).

που σε κρατούν ν' αργοπορήσεις ακόμη, ακόμη – αυτή η αίσθηση μιας γυμνής φθινοπωρινής ανάστασης. Τα μάτια μου, νομίζω, γέμισαν· δε χωρούν άλλο».[47]

Ο γλύπτης Νικόλας, που ανέλαβε το 1975 να φιλοτεχνήσει την προτομή του Σεφέρη στη Νέα Σμύρνη, είχε μαθητεύσει αρχικά δίπλα στον Νικήτα Γρίσπο (1873-1974),[48] ο οποίος σπούδασε στην Académie Julian από το 1906, την περίοδο που ήταν εκεί μαθητής και ο Κώστας Δημητριάδης.[49] Διατηρούσε εργαστήριο στην Αθήνα, στην οδό Σολωμού, και απ' το 1960 και μετά στον Παράδεισο Αμαρουσίου.[50] Στο έργο του διαφαίνεται η προσήλωσή του σε έναν αυστηρό, κλασικιστικού τύπου νατουραλισμό,[51]

47. *Στο ίδιο*, σ. 226. Λίγο μετά την Καταστροφή, απευθυνόμενος στην αδερφή του, θα γράψει: «Πόσα όνειρα έκαψαν [ο ποιητής θα χρησιμοποιήσει το μικρασιάτικο ρήμα «τσίρωσαν»] τα φτερά τους στις φλόγες που ρήμαξαν τη Σμύρνη»· Ιωάννα Τσάτσου, *Ο αδερφός μου Γιώργος Σεφέρης*, Αθήνα, 1974, σ. 177 (από επιστολή του στις 30.9.1922).

48. Κώστας Λιάπης, *Νικόλας. Μια πηλιορείτικη κορφή της τέχνης*, Βόλος 1992, σ. 12.

49. Tzanni, *Costas Dimitriadis...*, ό.π., σ. 95.

50. Λιάπης, *Νικόλας*, ό.π., σ. 40.

51. Πβ. *στο ίδιο*, σ. 50.

ενώ «η πληθώρα συμβατικών παραγγελιών με τα ακαδημαϊκά και ρεαλιστικά πλαίσια» χαρακτηρίζει σχεδόν το σύνολο του διάσπαρτου στην Ελλάδα έργου του.[52]

Στο έργο που αναλαμβάνει το 1975 στη Νέα Σμύρνη, ο Νικόλας φαίνεται να παρασύρεται από την ταχύτητα με την οποία εκτελεί την παραγγελία της Εστίας Νέας Σμύρνης, καθώς έχει στη διάθεσή του μόλις δεκαπέντε μέρες,[53] ενώ το γεγονός ότι δουλεύει με βάση φωτογραφίες μειώνει τις δυνατότητές του να προσεγγίσει το ήθος του παριστάμενου προσώπου.[54] Γενικότερα, μπορεί να προσθέσει κανείς ότι το «απογραφικού» τύπου

52. Δημήτρης Παυλόπουλος, «Νικόλας (Παυλόπουλος Νικόλαος)», Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος (επιμ.), *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, Αθήνα, 2000, τ. 4, σ. 283. Αξιοσημείωτο είναι και το χαρακτικό έργο του στην τέχνη της ξυλογραφίας, καθώς και το έργο του ως ξυλογλύπτης, ενώ, όπως τονίζει ο τεχνοκρίτης Φώτος Γιοφύλλης («Ο γλύπτης και ο χαράκτης Νικόλας», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά 1953*, σ. 311), «μπορεί ο Νικόλας να σταθεί ως κορυφαίος δημιουργός της ξυλογλυπτικής σ' όλη τη νεοελληνική τέχνη».

53. «Το Διοικητικό Συμβούλιο της Εστίας Νέας Σμύρνης, απεφάσισε ομόφωνα να τιμήση τον μεγάλο Σμυρναίο ποιητή [αναθέτοντας το έργο στον] Νικόλα γιατί είχε και προηγούμενες εργασίες του και γιατί ήταν ο μόνος που ανελάμβανε να την φιλοτεχνήση μέσα σε 15 μέρες»· «Για την προτομή του Σεφέρη», εφημ. *Βραδυνή*, 5.12.1975. Βλ. επίσης «Αντιδράσεις για την προτομή του Σεφέρη», εφημ. *Καθημερινή*, 3.12.1975. Ο ιστορικός της τέχνης Ηλίας Μυκονιάτης, *Ελληνική Τέχνη. Νεοελληνική Γλυπτική*, Αθήνα, 1996, σ. 12, θα τονίσει, άλλωστε, ότι «ο γλύπτης, περισσότερο από κάθε άλλο καλλιτέχνη, χρειάζεται πολύ χρόνο για να δημιουργήσει ένα έργο». Στην προτομή αντέδρασαν η Μαρώ Σεφέρη και πολλοί καλλιτέχνες και λόγιοι, με προεξάρχοντα τον Α. Τάσσο: «Υπογράφουν Σπύρος Βασιλείου, Δανιήλ, Παύλος Ζάννας, Δ. Κοκκινίδης, Ν. Κωνσταντινίδου, Άρης Κωνσταντινίδης, Δ. Μαρωνίτης, Γ. Μαυροΐδης, Γ. Μόραλης, Δ. Μυταράς, Π. Ξαγοράρης, Γ. Ξύδης, Γ. Σαββίδης, Γ. Σικελιώτης, Ν. Σβορώνος, Σωτ. Σόρογκας»· «Η κακότεχνη προτομή Σεφέρη είναι προσβολή στη μνήμη του. Έντονη διαμαρτυρία πνευματικών ανθρώπων και καλλιτεχνών», εφημ. *Τα Νέα*, 5.12.1975. Γενικότερα, ο Σεφέρης είχε δείξει και ο ίδιος μια έντονα απορριπτική στάση για προτομές ποιητών που είχε δει όσο ζούσε, κυρίως για εκείνη του Σολωμού από τον δάσκαλο του Νικόλα, Θωμά Θωμόπουλο· βλ. *«35 χρόνια με τον Σεφέρη: Μιλάει η Γυναίκα του ποιητή κα Μαρώ Σεφέρη»,* Γυναίκα 700 (10.11.1976) 32: «Τους το είπα, τη μέρα των αποκαλυπτηρίων: Αυτός δεν είναι ο Σεφέρης. Είναι ο Γιαγκούλας. Πρέπει αμέσως να κατέβει. Επιτρέπεται να μείνει εκεί, αιώνια ο Σεφέρης μ' αυτή την έκφραση κακούργου; Αυτός ο γλυκύτατος άνθρωπος; Και μου τόλεγε κάθε φορά, μπροστά στο άγαλμα του Σικελιανού στους Δελφούς και του Σολωμού στον κήπο: "Πρόσεξε, μην αφήσεις να μου κάνουν κι εμένα τέτοιο πράγμα..."». Για την προτομή του Άγγελου Σικελιανού (1884-1951) στο σπίτι του στους Δελφούς, ο Σεφέρης σημειώνει: «προτομή - φωτογραφία θλιβερά άσκημη. (Γεωργ. Θεμ. Μαλτέζος εποίει, 1957). Επιγραφή δύο στίχοι του από το "Δελφικό Λόγο", από τους χειρότερούς του: "Δελφοί, το πλέγμα των ναών, η συντυχιά της φύσης, / εδώ ανταμώνουνται της γης, σε μια οι τρανές αισθήσεις". Καθώς τους αντίγραφα, ένας γάιδαρος γκάριξε δυνατά· δόξα να 'χει ο Πανάγαθος», καταγραφή της 8.8.1961, *Μέρες Η΄*, Κατερίνα Κρίκου-Davis (επιμ.), Αθήνα, 2018, σ. 164.

54. Πβ. Μάνος Στεφανίδης, *Εισαγωγή στην ελληνική γλυπτική από την αρχαιότητα ως σήμερα*, Αθήνα, 2007, σ. 30: «Ο Ξενοφών μας παραδίδει μια συζήτηση του Σωκράτη με τον ζωγράφο Παρράσιο και τον γλύπτη Κλείτονα, στην οποία ο ιδεαλιστής φιλόσοφος ζητά από τους καλλι-

αποτέλεσμα αυτής της μάλλον συμβατικής γλυπτικής πρότασης έχει παρατηρηθεί σε πολλές περιπτώσεις γλυπτών με μεγάλο εύρος καλλιτεχνικής παραγωγής στο παρελθόν. Οι γλύπτες αυτοί, δουλεύοντας από εκμαγεία, είχαν ειδικευτεί σε μια μανιεριστική γλυπτική που, παρά την αναγνωρισμένη επιδεξιότητα που απαιτείται, παράγει πολλές φορές ένα εικαστικό αποτέλεσμα όπου η σύνθεση, αν και λεπτομερής, είναι δυσαρμονική και η έκφραση παρουσιάζει ένα μάλλον δυσάρεστο ύφος.[55] Ο ίδιος ο Σεφέρης είχε εκφράσει την αγάπη του για τη γλυπτική, κυρίως μέσα από τη λαϊκή της έκφραση, όπως φαίνεται σε φωτογραφία του με τη δίκλωνη γοργόνα από το μπαλκόνι του σπιτιού του. Επιπλέον, σε επίσκεψή του στο Αρχαιολογικό Μουσείο, είχε σημειώσει στο ημερολόγιό

Εικόνα 10: Νικόλας, *Γιώργος Σεφέρης*, 1975, ορείχαλκος. Βρισκόταν πλησίον της Εστίας Νέας Σμύρνης. Η προτομή, δυστυχώς, όπως και δεκάδες άλλες στον αθηναϊκό χώρο, εκλάπη τον Μάιο του 2023, μαζί με εκείνη του Μικρασιάτη Απόστολου Μαγγανάρη (φωτ. Μυρτώ Σταματοπούλου).

τέχνες να μιμούνται όχι τόσο την εξωτερική θωριά του σώματος όσο της "ψυχής ήθος"»· Auguste Rodin, *Η τέχνη*, μτφρ. Aline Karolczak - Γιώργος Αραμπατζής, Αθήνα, 1999, σ. 125: «Αν ο καλλιτέχνης αναπαράγει μόνο επιφανειακές γραμμές όπως μπορεί να κάνει μια φωτογραφία, αν καταγράφει με ακρίβεια τις διάφορες διαγραμμίσεις μιας φυσιογνωμίας, αλλά χωρίς να τις συνδέει με ένα χαρακτήρα, δεν αξίζει καθόλου να τον θαυμάσουμε».

55. Όπως, για παράδειγμα, οι προτομές ψημένου πηλού που εκτελούσαν οι Verrocchio (1435-1448) και Orsino (1440-1498) στην αναγεννησιακή Φλωρεντία ή οι προτομές των νεοκλασικιστών γλυπτών John Henri Isaac Browere (1790-1834) και Clark Mills (1811-1883) στο νεοσύστατο κράτος των ΗΠΑ (βλ. W. R. Valentiner, *Origins of Modern Sculpture*, Νέα Υόρκη 1946, σ. 28-29). Όπως θα υπογραμμίσει η Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, «Ο Ροντέν και η επανεκτίμηση της αρχαίας τέχνης», Κυριάκος Κουτσομάλλης (επιμ.), *Auguste Rodin - Camille Claudel*, Ίδρυμα Βασίλη και Ελίζας Γουλανδρή, Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, Άνδρος, 1996, σ. 30, στη νεοελληνική γλυπτική έχει διαδραματίσει κύριο ρόλο το γεγονός ότι «το ελληνορωμαϊκό πρότυπο του Νεοκλασικισμού ταυτίζεται κυρίως με την αρχαία γλυπτική. Έτσι, η επίδραση του κλασικού κανόνα βάρυνε δεσμευτικά περισσότερο πάνω στους γλύπτες παρά πάνω στους ζωγράφους». Ο ίδιος ο Rodin, *Η τέχνη*, ό.π., σ. 34, θα διαχωρίσει τη γλυπτική του από το εκμαγείο, «επειδή το εκμαγείο είναι λιγότερο αληθινό», υπογραμμίζοντας τη λέξη «αληθινό», για να τονίσει: «Το εκμαγείο αναπαράγει μόνο την εξωτερική όψη, ενώ εγώ αναπαράγω επιπλέον και το πνεύμα, που είναι κι αυτό ένα μέρος της φύσης».

του τα παρακάτω λόγια για την προτομή του Αντίνοου: «“Ονειρώδη μάτια, ονειρώδη χείλη” – συνάμα αφάνταστα νεκρός, όπως τα μαλλιά των νεκρών σ’ ένα μενταγιό».[56]

56. Εγγραφή της 4.6.1946· Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Ε΄*, Αθήνα, 1977, σ. 40. Ο Σεφέρης υπογραμμίζει τη λέξη «νεκρός».

Το *ζεϊμπέκικο* της αιγαιακής Μικράς Ασίας στη φαντασία των σύγχρονων Ελλήνων

Ρένα Λουτζάκη

> Η ιστορία της άλλης όχθης του Αιγαίου είναι ξένη πλέον για τη σημερινή Ελλάδα... Οι δυνητικοί Έλληνες αναγνώστες δεν είναι μέλη εκείνης της κοινωνίας και λίγοι μπορούν να θεωρηθούν άμεσα κληρονόμοι αυτής της συλλογικής εμπειρίας. Η απόσταση όλων μας από τον τόπο και την εποχή μπορεί να μην είναι ίδια, αλλά ασφαλώς έχει και διαφορετικό προσανατολισμό.[1]

Για το ζεϊμπέκικο έχουν ειπωθεί και γραφτεί πολλά. Τι είναι, όμως, το ζεϊμπέκικο που εδώ και χρόνια, τόσο δυναμικά, έχει εισβάλει στην καθημερινή ζωή των Νεοελλήνων και απασχολεί χορευτές και χορογράφους, οργανοπαίκτες και συνθέτες, δημοσιογράφους, συγγραφείς, κινηματογραφιστές και ντοκυμαντερίστες, γελοιογράφους και ζωγράφους, ακόμα και πολιτικούς ή απλούς πολίτες;

Το ζεϊμπέκικο είναι κατεξοχήν ανδρικός χορός που χορεύεται κατά μόνας ή κατά ζεύγη, χαρακτηρίζεται από αυτοσυγκέντρωση, με συγκρατημένες κάμψεις του σώματος, βαριές και σεμνοπρεπείς, και με κινήσεις χεριών και ποδιών ελεγχόμενες. Πρόκειται για τον χορό που συνδέεται με τους Ζεϊμπέκ, φυλή πολεμική που την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τη βρίσκουμε σε περιοχές της Δυτικής Μικρασίας, με επίκεντρο την ορεινή περιοχή του Αϊδινίου,[2] και φτάνει μέχρι τα περίχωρα και τις λαϊ-

1. Hervé Georgelin, *Σμύρνη. Από τον κοσμοπολιτισμό έως τους εθνικισμούς*, β΄ έκδ., Αθήνα, 2007, σ. iv.

2. Για τους Ζεϊμπέκηδες της Μικρασίας και την καταγωγή τους, βλ. Θωμάς Κοροβίνης, *Οι Ζεϊμπέκοι*

κές συνοικίες της πόλης της Σμύρνης. Μετά την Καταστροφή του 1922 και τον ερχομό των προσφύγων στο ελληνικό κράτος, συναντάμε το ζεϊμπέκικο ως παραδοσιακό είδος, άλλοτε ενσωματωμένο στα έθιμα του κύκλου του χρόνου, με επίκεντρο τις Απόκριες,[3] και άλλοτε ενταγμένο σε τοπικά ρεπερτόρια των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου (Λέσβος, Χίος, Σάμος, Ικαρία),[4] στη Ρόδο,[5] στη Θράκη, ακόμα και στην Κύπρο. Επιπλέον, σ' όλη τη διάρκεια της εξέλιξης του ρεμπέτικου, το ζεϊμπέκικο, μεταλλαγμένο σε λαϊκό, σε ό,τι αφορά την κοινωνική του διάσταση, το συναντάμε να χορεύεται σε ταβέρνες και καφενεία, στα μεγάλα λιμάνια της Ελλάδας, την περίοδο ακόμα και μέχρι το 1950.[6] Από το 1953 έως το 1980, οι μετεξελίξεις και οι μετασχηματισμοί της ελληνικής κοινωνίας φέρνουν και πάλι το ζεϊμπέκικο στο προσκήνιο, ως αστικό λαϊκό, απαλλαγμένο από οποιαδήποτε λειτουργική ανάγκη της κοινωνίας, πέραν της ψυχαγωγίας. Από το 1980 και εντεύθεν, το ζεϊμπέκικο, ως δημοφιλής χορός, εξελίσσεται, αλλάζει χώρο και πρωταγωνιστεί στις φημισμένες μεγάλες πίστες της παραλιακής, σε μεγάλα στάδια, στη θεατρική σκηνή, και όχι μόνο.

Το ζεϊμπέκικο μέχρι σήμερα έχει αντιμετωπιστεί με ποικίλους τρόπους από τους ερευνητές και τον δημόσιο λόγο, διαγράφοντας μια πορεία από την απόλυτη καταδίκη[7] στην αποδοχή, ακόμα και τη θεσμική αναγνώριση, όταν, το 2022, με τον τίτλο

της Μικράς Ασίας, Αθήνα, 2005.

3. Τέτοια εθιμικά δρώμενα είναι: οι «Μάηδες» του Πηλίου, στη Θεσσαλία, τα «Ζεϊμπέκια» της Σύρου κ.ά.

4. Το ζεϊμπέκικο χορευόταν και σε άλλες παραλλαγές. Για τους Έλληνες της Ιωνίας ήταν και χορός αντικριστός, που χορευόταν από άντρα/γυναίκα. Στη Μυτιλήνη και στη Σαμοθράκη υπάρχει ένα ζεϊμπέκικο που λέγεται «βρακάδικος», επειδή χορεύεται από ηλικιωμένους που φορούν βράκες.

5. Ο «τούρτσικος» (τούρκικος) προστέθηκε στο χορευτικό ρεπερτόριο της Ρόδου μέσω της σχέσης του νησιού με τη Μικρασία· Μαρία Ανδρουλάκη, «Πολιτισμικά δίκτυα και λαϊκός πολιτισμός: Η περίπτωση του λεγόμενου "τούρκικου" χορού στην Ρόδο», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΚΕ΄ (2012) 805-814. Και δεν είναι ο μόνος, καθώς στο χορευτικό ρεπερτόριο της Δωδεκανήσου προστίθενται, από την Κωνσταντινούπολη και τη Μικρασία, «το χασάπικο, το σέρβικο, το ζεϊμπέκικο, ο καρσιλαμάς» (Λάμπρος Λιάβας, *Τραγούδια και σκοποί από τα Δωδεκάνησα*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 1998).

6. Το ζεϊμπέκικο καλλιεργήθηκε στην Ερμούπολη, τον Πειραιά, τον Βοτανικό και του έδωσαν πνοή Έλληνες μουσουργοί, όπως οι Μάρκος Βαμβακάρης, Βασίλης Τσιτσάνης, Γιάννης Παπαϊωάννου, Απόστολος Καλδάρας, Μάνος Λοΐζος κ.ά.

7. Ο Μεταξάς επιβάλλει με νόμο λογοκρισία, με αποτέλεσμα το ρεμπέτικο τραγούδι να κηρυχθεί παράνομο. Το καθεστώς της δικτατορίας επιδιώκει με την απαγόρευση των ρεμπέτικων

«Οι διαφορετικές κουλτούρες του ζεϊμπέκικου», ολοκληρώθηκε η εγγραφή του στοιχείου στον Εθνικό Κατάλογο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, υπερβαίνοντας τον κανόνα που ορίζει μια τέτοια διεκδίκηση, δηλαδή τον ορισμό της κοινότητας του ζεϊμπέκικου χορού.[8] Επακόλουθο της εγγραφής είναι η αυθαίρετη ανακήρυξη της 9ης Απριλίου (9/4) ως Παγκόσμιας Ημέρας του Ζεϊμπέκικου,[9] καθώς ο κλασματικός αυτός αριθμός παραπέμπει στον εννεάσημο ρυθμό πάνω στον οποίο είναι δομημένο το ζεϊμπέκικο.[10] Στο άρθρο αυτό θα ασχοληθώ με το ζεϊμπέκικο, που, όπως αναγράφεται στη βιβλιογραφία και υποστηρίζεται από μαρτυρίες, διαδόθηκε σε ολόκληρη την Ελλάδα με

τραγουδιών την αποφυγή –μέσω των στίχων των τραγουδιών– της καταγραφής των συνθηκών ζωής και των σκέψεων των ανθρώπων του περιθωρίου. Η πολιτική του μεταξικού καθεστώτος στράφηκε στον εξευρωπαϊσμό του ελληνικού κράτους, υιοθετώντας ένα «ήρεμο» μουσικό ύφος, απαλλαγμένο από κάθε ανατολίτικο στοιχείο. Σε αυτό συναινεί και ένα μεγάλο μέρος των λογίων της εποχής, όπως ο Τέλλος Άγρας, ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου, ο μουσικολόγος Ιωάννης Ψαρούδας, η μουσικός, μουσικοκριτικός και συγγραφέας Σοφία Σπανούδη κ.ά.· «Ο Μεταξάς επιβάλλει λογοκρισία στο ρεμπέτικο», *Ελλάδα 2021*, https://greece2021.gr/timeline/3081-o-metaksas-epivallei-logokrisia-sto-rempetiko.html (πρόσβαση 4.6.2025).

8. «Η άυλη πολιτισμική κληρονομιά, όπως έχει οριστεί από τη Σύμβαση για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, συνδέεται στενά με την έννοια της κοινότητας, της ομάδας ή και των μεμονωμένων ατόμων, που ασκούν, επιτελούν, αναδημιουργούν και μεταβιβάζουν από γενιά σε γενιά την άυλη πολιτιστική κληρονομιά», «Κοινότητα Φορέων Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς», *Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά της Ελλάδας,* https://wip.culture.gr/koinotita-apk/ (πρόσβαση 5.6.2025). Με άλλα λόγια, με τον όρο κοινότητα αναφερόμαστε σε μια ομάδα ζώντων υποκειμένων τα οποία έχουν μια αίσθηση δεσμού μεταξύ τους λόγω κοινών στάσεων, αντιλήψεων, εμπειριών, στόχων ή άλλων κοινών πεδίων ενδιαφέροντος.

9. Η ανακήρυξη και η ένταξη ενός φαινομένου στον επίσημο κατάλογο του εορτασμού των Παγκοσμίων Ημερών είναι αρμοδιότητα του ΟΗΕ. Σε ορισμένες περιπτώσεις, εορτασμοί ανακηρύσσονται και από τις εξειδικευμένες υπηρεσίες του ΟΗΕ, όπως η UNESCO ή η UNICEF, όταν αφορούν ζητήματα των αρμοδιοτήτων τους. Η Παγκόσμια Ημέρα Χορού καθιερώθηκε το 1982, από το Διεθνές Συμβούλιο Χορού της UNESCO, και εορτάζεται κάθε χρόνο στις 29 Απριλίου, ημερομηνία γέννησης, το 1727, του Ζαν-Ζορζ Νοβέρ, δημιουργού του σύγχρονου μπαλέτου. Έτσι, η ανακήρυξη της 9ης Απριλίου ως Παγκόσμιας Ημέρας του Ζεϊμπέκικου είναι μια αυθαίρετη ενέργεια.

10. Οι ρυθμοί δεν έχουν ονόματα. Προκειμένου, λοιπόν, οι μουσικολόγοι να τους περιγράψουν, χρησιμοποιούν ονόματα των χορών. Παράδειγμα «Οι χοροί», όπου οι χοροί αντιμετωπίζονται ως μουσική, δομημένοι πάνω σε κάποιο ρυθμό· βλ. Samuel Baud-Bovy, *Δοκίμιο για το ελληνικό δημοτικό τραγούδι,* Ναύπλιο, 2005, σ. 33-35. Όπως επισημαίνει ο Baud-Bovy –και συμφωνώ απόλυτα μαζί του– δεν υπάρχει απόλυτη αντιστοιχία μεταξύ ρυθμού και χορού, καθώς κάθε διαφορετικός ρυθμός δεν συνιστά και διαφορετικό χορό, ούτε το αντίστροφο. Οι ονομασίες των χορών αλλάζουν από τόπο σε τόπο ή μπορεί, με το ίδιο όνομα, να χορεύονται σε άλλο ρυθμό και με άλλα βήματα.

τους Μικρασιάτες πρόσφυγες, για να υποστηρίξω ότι το ζήτημα δεν τίθεται στο επίπεδο της συζήτησης περί μετάλλαξης της παράδοσης (παλιό/νέο), αλλά ότι η σχέση ανάμεσα στο παραδοσιακό και το μοντέρνο επαναπροσδιορίζεται με νέο τρόπο.

Για αρκετά χρόνια, η λαϊκή κουλτούρα, όπου εντάσσεται η σύγχρονη μορφή του ζεϊμπέκικου, αντιμετωπίστηκε στη βάση ενός παρωχημένου πολιτισμικού δυϊσμού (λαϊκό/λόγιο) μέσα από το πρίσμα της λαογραφίας ή της αισθητικής διάκρισης χαμηλή/υψηλή κουλτούρα. Το αποτέλεσμα ήταν είτε μια αφ' υψηλού και απαξιωτική στάση αισθητικής απόρριψης των στοιχείων και πρακτικών αυτής της κουλτούρας από την επιστημονική έρευνα είτε, αντίθετα, όπως τη χαρακτηρίζει ο Στάθης Δαμιανάκος,[11] μια εξιδανικευτική αντιμετώπιση, που ενέτασσε την αυθεντική λαϊκότητα σε μια παράδοση ανταρσίας και συμβολικής αντίστασης των κοινωνικών στρωμάτων.

Εστιάζοντας στο νεωτερικό ζεϊμπέκικο (χορός - μουσική - τραγούδι), δεν αντιμετωπίζω το τρίπτυχο αυτό ως ηχογράφημα, καθώς τα ερωτήματά μου αναδύονται από την καθημερινή χορευτική συνθήκη και τις πολιτισμικές πρακτικές κατά τη διάρκεια της επιτέλεσης του χορού. Με τον όρο *συνθήκη* εννοώ τη μελέτη του χορού ως διαδικασία και ως αποτέλεσμα (ποια τραγούδια επιλέγονται ή ποιες μελωδίες). Εννοώ, επίσης, τη μελέτη του ως σύστημα κοινωνικοποίησης, ιεραρχήσεων και κανόνων (ποιοι μουσικοί μετέχουν της διαδικασίας, με ποια όργανα και ποια σύνθεση) ή, πάλι, διατυπώνοντας ερωτήματα γύρω από την προέλευση/καταγωγή, το ηλικιακό και το κοινωνικό status των μετεχόντων (χορευτών και κοινού) ή, ακόμα, ποιος χώρος επιλέγεται και με ποια αφορμή. Το σκεπτικό μου εμπνέεται από θεωρητικές κατευθύνσεις που τονίζουν ότι για τη μελέτη του μέρους πρέπει να έχουμε γνώση του όλου. Μια θέση που έχει προ πολλού εκφραστεί από τους πρωτεργάτες της ανθρωπολογίας του χορού και της μουσικής, όπως οι John Blacking, Alan Meriam, Anya Peterson Royce, Adrienne Kaeppler κ.ά., οι οποίοι, προτείνοντας τη συστηματική μελέτη του μουσικοχορευτικού πολιτισμού σε μια ομοειδή περιοχή ή κοινότητα, τονίζουν ότι, για να έχει αξία το μουσικοχορευτικό φαινόμενο, θα πρέπει να αναλυθεί με τους όρους του πολιτισμού του. Το ζεϊμπέκικο, για παράδειγμα, δεν μπορεί να θεωρηθεί *ως πράξη αυτόνομη*, ούτε μπορεί να αναλυθεί μόνον από τους ήχους ή τις κινήσεις που παράγει, αλλά πρέπει να αντιμετωπιστεί ως κοινωνικό

11. Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, 1987.

φαινόμενο και η ανάλυσή του όχι μόνο να φανερώνει την καλλιτεχνική ευαισθησία των ατόμων που το βιώνουν/χρησιμοποιούν αλλά να συνδέεται και με όλους τους τομείς του τοπικού πολιτισμού, και μόνο σε συνάρτηση με τον καθένα απ' αυτούς και με το σύνολό τους μπορεί να ερμηνευτεί. Έτσι, εκτιμώ ότι το ζεϊμπέκικο αποτελεί μια ζώσα πραγματικότητα, το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο δημιουργίας και επιτέλεσης της οποίας και τα αμιγώς χορευτικά χαρακτηριστικά της αποτελούν μερικά μόνο από τα πεδία μελέτης. Σε αυτό το πλαίσιο, «ο χορός αντιμετωπίζεται ως μια σωματοποιημένη δράση, η οποία υλοποιείται μέσα από τη λαϊκή καθημερινή πρακτική που στοχεύει σε ένα ακροατήριο. Συνήθως, οι δράσεις αυτές αναφέρονται σε οπτικές αναπαραστάσεις κοινωνικών σχέσεων που αντανακλούν συναισθηματικές δομές που διαφοροποιούνται από τόπο σε τόπο».[12]

Μια ενδιαφέρουσα θέση για τη σχέση μουσικής και τόπου εκφράζει ο Martin Stokes, ο οποίος, χρησιμοποιώντας μια από τις βασικές έννοιες της γεωγραφίας, την έννοια του «τόπου» ως φυσικού περιβάλλοντος της κοινωνικής δραστηριότητας, στοχεύει στην ανάδειξη των τρόπων με τους οποίους η μουσική δίνει την αίσθηση του τόπου.[13] Επιπλέον, επισημαίνει ότι «οι τόποι που συγκροτούνται μέσω της μουσικής, εμπλέκουν γνώσεις διαφοράς και κοινωνικού ορίου».[14] Εφαρμόζοντας τη σκέψη του Stokes στο ζεϊμπέκικο, θα έλεγα ότι οι τόποι που κατασκευάζονται μέσω της επιτέλεσης του ζεϊμπέκικου, επιπλέον των διαφορών και των ορίων, «οργανώνουν ιεραρχίες ηθικής και πολιτικής τάξης». Η ανάμνηση της θέασης ενός ρεμπέτη που χορεύει ζεϊμπέκικο μετά τη δουλειά του σ' ένα καφενείο στη Νίκαια, στις αρχές του 20ού αι., για παράδειγμα, και κάποιων ατόμων που μετέχουν σε μια πρωτοχρονιάτικη χοροεσπερίδα στις κοινότητες μεταναστών στην Αυστραλία και ανάμεσα στους χορούς της μόδας ρίχνουν ομα-

12. Ναταλία Κουτσούγερα, «Χορός, Άνθρωπος, Κοινωνία. Μια Ανθρωπολογική Ματιά», *Dance Theater*, 18.2.2011, https://www.dancetheater.gr/χρήσιμα/άρθρα-χορού/item/4648-χορός,-άνθρωπος,-κοινωνία-μια-ανθρωπολογική-ματιά-της-ναταλίας-κουτσούγερα (πρόσβαση 5.6.2025).

13. Ο όρος αίσθηση του τόπου αναφέρεται στις νοοτροπίες και τα συναισθήματα των ατόμων και των ομάδων σε σχέση με τις γεωγραφικές περιοχές που ζουν· John Wylie, «Sense of place», D. Gregory, R. Johnston, G. Pratt, M. Watts και S. Whatmore (επιμ.), *Dictionary of Human Geography*, Λονδίνο, 2009, σ. 676.

14. Martin Stokes, *Ethnicity, Identity and Music: The Musical Construction of Place*, Οξφόρδη, 1994, σ. 3-4.

δικά και κάποιο ζεϊμπέκικο, είναι ένα παράδειγμα που καθορίζει μια ηθική και πολιτική κοινότητα σε σχέση με τον κόσμο, στον οποίο αναγνωρίζει κάθε χορευτής τον εαυτό του. Και στις δύο περιπτώσεις, η έμφαση δίνεται στην πρόσληψη μέσα από την όραση και μάλιστα αυτόνομα. Τι είναι αυτό που διαδραματίζεται μπροστά στα μάτια του κοινού, πώς αντιλαμβάνεται το κοινό τον χώρο, τον χορό, τον χορευτή, τους οργανοπαίκτες και τις σχέσεις μεταξύ τους, τη μουσική, το τραγούδι, το ένδυμα των χορευτών και πώς αυτή η προσλαμβάνουσα εικόνα μπορεί τελικά να μεταφερθεί με λόγια στο χαρτί;

Μικρές ιστορίες για το ζεϊμπέκικο

Μικρά Ασία

Το λαϊκό χορευτικό είδος των *Ζεϊμπέκων* (Zeybek), όπως το αναλύει η ιστορικός και λαογράφος Arzu Öztürkmen,[15] ήταν ευρέως διαδεδομένο στην περιοχή του Αϊδινίου, των μικρασιατικών παραλίων και, ακόμα, στην περιοχή της Σμύρνης. Ο χώρος των Ζεϊμπέκων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθότι συνδεόταν με έντονη ληστρική δράση και τρόπο ζωής, που στη συνέχεια, με τις ποικίλες άνωθεν επεμβάσεις, επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τη μορφή του χορού, τους χορευτές και τους χώρους επιτέλεσής του.

Η ίδρυση του νέου τουρκικού κράτους συνοδεύτηκε από ένα νέο κυβερνητικό σύστημα και προσπάθειες εκσυγχρονισμού και μεταρρυθμίσεων σε όλους τους τομείς της ζωής. Η εκπαίδευση, ως φαινόμενο που προετοιμάζει τις νέες γενιές, έγινε ένας από τους βασικούς στόχους στη διαμόρφωση των δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων. Ωστόσο, η έλλειψη ειδικών, για την υλοποίηση νέων εκπαιδευτικών προγραμμάτων, οδήγησε τους ιθύνοντες να προσκαλέσουν επαγγελματίες των σχετικών κλάδων από το εξωτερικό για να συνεργαστούν σε θέματα παιδείας. Στο πλαίσιο αυτό, το 1909, ο Selim Sirri Tarcan (1874-1957), εκπαιδευτικός, επιθεωρητής αθλητισμού, ερευνητής των τουρκικών λαϊκών χορών και πολιτικός, επιλέγεται για να σταλεί στο Higher Institute of Physical Education, στη Σουηδία, για να μετεκπαιδευτεί στη φυσική αγωγή. Ο Tarcan εντυπωσιάστηκε από τον «εξευγενισμένο» τρόπο με τον οποίο οι Σουηδοί δάσκαλοι επενέβαιναν στη διαμόρφωση των λαϊκών χορών, προκειμένου να τους αξιοποιήσουν θεατρικά. Με την ολοκλήρωση των σπουδών του, ο Tarcan επιστρέφει στην

15. Arzu Öztürkmen, «Folklore in the time of Young Turks», *Western Folklore* 79/2-3 (2020) 139-178.

Τουρκία, το 1910, και αρχίζει να διδάσκει γυμναστική σε σχολεία. Το 1916, χορογραφεί το «Tarcan Zeybeği», με βάση τα μοτίβα του λαϊκού χορού, αποσκοπώντας στην προσέλκυση ενός εκλεπτυσμένου τουρκικού αστικού κοινού. Ωστόσο, την εποχή εκείνη, φαίνεται ότι οι εκσυγχρονιστικές αυτές τάσεις δεν είχαν την αναμενόμενη ανταπόκριση, λόγω του εθνικισμού και της απήχησης που είχαν στο τουρκικό κοινό οι παραδοσιακοί λαϊκοί χοροί.

Παρακολουθώντας διαχρονικά την εξέλιξη του χορού zeybek, η Öztürkmen αναλογίζεται ότι, αν ο Tarcan είχε δει τη μετάλλαξη της δημοκρατικής λαϊκής χορευτικής παράδοσης στα τέλη του 1970, θα είχε μάλλον εντυπωσιαστεί από τις νέες διαστάσεις που πήρε, καθώς οι σημερινοί λαϊκοί χορευτές, άντρες και γυναίκες, βρίσκονται εντός ενός πιο σύνθετου συστήματος, ενός «υπερ-είδους» λαϊκού χορού, που αναφέρεται ως folklor oynama.

Το νέο αυτό ρεύμα είναι, πράγματι, ένα δομημένο σύστημα κίνησης, που έχει τις ρίζες του περισσότερο στην εμπειρία των «Σπιτιών του Λαού» (1932-1951), παρά στη βραχύβια επινοημένη παράδοση που είχε προτείνει κάποτε ο Tarcan. Επιβλήθηκε εκ των άνω, ενταγμένο μέσα στη γενικότερη προσπάθεια για δημιουργία τουρκικής εθνικής συνείδησης. Πέρασε στα πανεπιστήμια και στις σχολές χορού και συνεχίζει να χορογραφείται από πανεπιστημιακούς.[16] Συνοψίζοντας για το τι είναι ο χορός zeybek στην Τουρκία σήμερα, η Öztürkmen υποστηρίζει ότι είναι ένα είδος χορού που δανείζεται στοιχεία από παλαιότερες τοπικές χορευτικές παραδόσεις, αλλά ταυτόχρονα αποστασιοποιείται από αυτές. Με την επίδραση του «floor patterning» των μουσικών οργάνων και των ενδυμάτων, η παράδοση του λαϊκού χορού του παρελθόντος έχει εξελιχθεί σε μια σκηνοθετημένη μορφή λαϊκής τέχνης, που παράγεται από έναν οικονομικό τομέα ο οποίος περιλαμβάνει όχι μόνο τους χορευτές και το κοινό αλλά και δασκάλους, μουσικούς, κατασκευαστές ενδυμάτων, υπεύθυνους πολιτιστικών κέντρων και διευθυντές σχολείων.

16. Το Turkish Folk Dances Department (Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σμύρνη), που ιδρύθηκε το 1989, προσφέρει δύο προγράμματα σπουδών: α) εκπαίδευση τουρκικών λαϊκών χορών με έμφαση στη θεωρητική κατάρτιση και β) παραστασιακές τεχνικές με στόχο τη θεατρικοποίηση των χορών και τον τουρισμό· βλ. https://tmdk.itu.edu.tr/en/education/undergraduate/turkish-folk-dance-department.

Σμύρνη, το σταυροδρόμι μεταξύ Ανατολής και Δύσης

Για τους αστικούς τρόπους συμπεριφοράς και τις αντίστοιχες νοοτροπίες, ενδιαφέρουσες και γλαφυρές λεπτομέρειες μπορεί κανείς να σταχυολογήσει από πολλά αναγνώσματα για την πόλη της Σμύρνης, που αφορούν την περίοδο πριν από την Καταστροφή του 1922.

> Η έντονη κοινωνική ζωή στο Quai, την ονομαστή Προκυμαία, οι μεγάλες επαύλεις στις αριστοκρατικές συνοικίες και στα προάστιά της, τα άνετα αστικά σπίτια στο κέντρο της και στη συνοικία της Πούντας και τα λαμπρά καταστήματά της στον Φραγκομαχαλά έδιναν στην ελληνική Σμύρνη τη φυσιογνωμία και το χαρακτήρα μιας ευρωπαϊκής πόλης, που όμοιά της δεν υπήρχε άλλη στην Ανατολή.[17]

Η Σμύρνη λειτούργησε ως έναυσμα για τη δημιουργία πλήθους λογοτεχνικών έργων, κυρίως από τη γενιά του Μεσοπολέμου ή τη Γενιά του ’30,[18] πέραν των καθαρά επιστημονικών και ιστορικών βιβλίων, άρθρων και πραγματειών. Τα είδη του έντεχνου πεζού λόγου που αναφέρονται στη Μικρά Ασία (αναγνώσματα, αφηγήσεις ζωής, δοκίμια, χρονογραφήματα, βιογραφίες), μέσα από το πρίσμα της λογοτεχνίας,[19] συνιστούν μια προσπάθεια διάσωσης του παρελθόντος. Είναι, δηλαδή, περιγραφικά κείμενα, με έντονο υποκειμενικό χαρακτήρα, εμπλουτισμένα από φωτογραφίες, νομικά και εκκλησιαστικά έγγραφα, τοπογραφικά σχέδια, αποκόμματα εφημερίδων, προσωπικά ημερολόγια, καρτ ποστάλ και άλλα οικογενειακά κειμήλια, που ήρθαν «από εκεί», και τα οποία, συνοδευμένα από σύντομα ή εκτενή κείμενα που γράφτηκαν «εδώ», γίνονται μια προσπάθεια ανασυγκρότησης και ανάδειξης της κοινωνικής ζωής της Σμύρνης και των ανθρώπων της.

17. Νίκος Βικέτος, «Η καθημερινή ζωή στη Σμύρνη», *Σμύρνη το καύχημα της Ιωνίας*, ένθετο «Επτά Ημέρες», εφημ. *Καθημερινή*, 3 Μαΐου 1998.

18. Θωμάς Κοροβίνης (επιμ.), *Σμύρνη, μια πόλη στη λογοτεχνία*, Αθήνα, 2006· Ν. Βογκέικωφ-Brogan και Ν. Λαιμού (επιμ.), *Το έπος της Ανατολής στη φαντασία των Ελλήνων: Η μικρασιατική καταστροφή στη λογοτεχνία του Μεσοπολέμου*, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Αθήνα, 2022.

19. Στο δοκίμιό της, η Ειρήνη Κατσίπη-Σπυριδάκη, *Η Μικρά Ασία μέσα από τη λογοτεχνία*, ΚΕΜΙΠΟ, Νέα Ιωνία, 2019, σ. 33, διευκρινίζει ότι, για να θεωρηθεί ένα κείμενο λογοτεχνικό, κριτήριο δεν είναι το θέμα, αλλά ο τρόπος που παρουσιάζεται και η γλώσσα που χρησιμοποιείται, ενώ η ιδιότητα του συγγραφέα μπορεί να ποικίλει, π.χ. Μικρασιάτης λογοτέχνης που βίωσε τη ζωή πριν από την Καταστροφή, μικρασιατικής καταγωγής λογοτέχνης, χωρίς μικρασιατική καταγωγή λογοτέχνης, ακόμα και Τούρκος ή ξένος λογοτέχνης.

Ξανάχτισα τη Σμύρνη μας
την ίδια, απ' τα θεμέλια,
τις εκκλησιές της, τα σκολειά,
το Και, τσι μαχαλάδες.
Ζωντάνεψα τα χούγια της,
τα γλέντια της, τα γέλια,
το πνεύμα της, τσι λεβεντιές
καθώς και τσι καυγάδες.

Χαρακτηριστικό είναι το παραπάνω απόσπασμα από το διηγηματικό στιχούργημα του λόγιου δημοσιογράφου Σωκράτη Προκοπίου, ο οποίος, εστιάζοντας στην αστική, κυρίως, Σμύρνη την εποχή της ευημερίας της, έχει αποθησαυρίσει, παραθέτοντάς τα, τα ονόματα όλων όσοι διακρίθηκαν στα γράμματα, τις επιστήμες, τις τέχνες, τη βιομηχανία, τη βιοτεχνία και το εμπόριο. Παράλληλα, δεν παραλείπει να συμπεριλάβει ιδιωματικές εκφράσεις, εικόνες από γειτονιές, δρόμους και εμβληματικά κτίρια, ήθη και έθιμα, οικογενειακές συνάξεις και διασκεδάσεις. Όπως ο ίδιος ο συγγραφέας σημειώνει, «η μνημόνευση αυτή είναι συμπαθής και ενδιαφέρουσα· ό,τι ακούει ο νοσταλγός ξενιτεμένος για τη γενέτειρά του, στρέφει νοσταλγικά τη σκέψη του σ' αυτή».[20]

Στην αφηγηματική παραγωγή που αναπαριστά την κοινωνική ζωή των Ελλήνων στη Σμύρνη πριν από την Καταστροφή του 1922, με κύριο άξονα τις διασκεδάσεις, τη μουσική, τους χορούς, εντάσσεται και το παρακάτω εδάφιο, απόσπασμα από χειρόγραφο σημείωμα της Αικατερίνης Λίζα με τον τίτλο «Εκάμαν το πρώτο καζάνι στη Σμύρνη»:[21]

> Το ζεϊμπέκικο δεν το ήξερα και δεν έχω δει ποτέ κάποιον να το χορεύει, ούτε στη Σμύρνη ούτε εδώ, στην Αθήνα. Ούτε τα ρεμπέτικα ξέρω. Δεν τα βάζαμε στο σπίτι μας. Από τον κύκλο μας, συγγενικό και φιλικό, όλοι καλοί νοικοκυραίοι, οικογενειάρχες, έμποροι στο επάγγελμα, κανείς δεν χόρευε ζεϊμπέκικο.

Η γιαγιά μου, γεννημένη στη Σμύρνη το 1899, στις λιγοστές διηγήσεις της δεν έκανε ποτέ αναφορά στα ζεϊμπέκικα και τα ρεμπέτικα τραγούδια. Απλώς, δεν τα ήξερε. Ο τρόπος που μιλούσε για τα απογευματινά τέια, τις βεγγέρες που ως νέοι *έκαναν ζέ-*

20. Σωκράτης Προκοπίου, *Σεργιάνι στην παλιά Σμύρνη*, Αθήνα, 1941, σ. 6.
21. Αρχείο της συγγραφέως.

φκι (διασκέδαζαν) σε φιλικά ή συγγενικά σπίτια, με χορούς της μόδας και τη συνοδεία πιάνου, βιολιού, φλάουτου ή μαντολίνου, για τους χορούς που διοργάνωναν τις καλές μέρες στη Λέσχη των Κυνηγών, στην Ευρωπαϊκή Λέσχη, στο Σπόρτιγκ, με τις μεγάλες σάλες και τις πολυπρόσωπες ορχήστρες όπου χόρευαν τα ευρωπαϊκά –βαλς, λανσιέ, σοτίς, μαζούρκα και καντρίλιες– σου άφηνε μια γοητεία γι' αυτήν την πόλη και τους ανθρώπους της, όση μπορούσε μια αφήγηση να σου μεταδώσει με τις λέξεις.

Στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, την ελληνική αστική τάξη που ζούσε στα εδάφη της Οθωμανικής Τουρκίας την αποτελούσαν έμποροι, γιατροί, δικηγόροι, καθηγητές, τραπεζίτες και καλλιτέχνες, οι οποίοι κρατούσαν τα ηνία της τοπικής οικονομίας. Η νέα αυτή αστική τάξη αποτελούσε φορέα αλλαγής για μια νέα τάξη πραγμάτων και νοοτροπιών σε πολιτισμικό επίπεδο, με σύγχρονους ευρωπαϊκούς τρόπους συμπεριφοράς, ενδυμάτων, καθημερινών συνηθειών, διατροφής και εκμάθησης ευρωπαϊκών γλωσσών. Τότε, οι Έλληνες σύχναζαν σε κοσμικές συγκεντρώσεις και χοροεσπερίδες σε πολυτελή σαλόνια. Στην περιοχή της Προκυμαίας και του Φραγκομαχαλά, με τα στενά σοκάκια και τα δίπατα σπίτια, όπου κατοικούσε η ανώτερη κοινωνική τάξη των Ελλήνων της Σμύρνης, υπήρχαν ξενοδοχεία, εστιατόρια, τράπεζες, ναυτιλιακά και ασφαλιστικά γραφεία, λέσχες, θέατρα και καφενεία. Οι έξοδοι στα καφενεία, οι μουσικές και καλλιτεχνικές επιρροές, η αρμονική συμβίωση των κατοίκων, συνέβαλλαν στη διαμόρφωση ενός πρωτόγνωρου κοσμοπολιτισμού. Μια ενδιαφέρουσα χαρτογράφηση της Σμύρνης, πριν από την Καταστροφή, παρουσιάζει η εθνομουσικολόγος Zerouali,[22] η οποία, μιλώντας για την ελληνική μεγαλούπολη, συμπεριλαμβάνοντας τις φτωχογειτονιές, τις πλούσιες συνοικίες της, ακόμα και το πολυσύχναστο «Και», υποστήριζε ότι η μαγεία της κρυβόταν στη ζωντάνια των κατοίκων της. Η πολυπολιτισμικότητα, αντί να δημιουργήσει χάσματα και συγκρούσεις, είχε προσδώσει στην πόλη έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα, τονίζοντας ότι τα κριτήρια που διέπουν τη λειτουργία της είναι όχι μόνο κοινωνικά και επαγγελματικά αλλά και εθνοτικά: καζίνο ευρωπαϊκό, λέσχη ελληνική, αναγνωστήριο αρμενικό.[23]

22. Basma Zerouali, «Η χοάνη των τεχνών και των τέρψεων», Μαρία-Κάρμεν Σμυρνέλη (επιμ.), *Σμύρνη, η λησμονημένη πόλη; 1830-1930: Μνήμες ενός μεγάλου μεσογειακού λιμανιού,* Αθήνα, 2006, σ. 169-190.

23. Για μια περισσότερο ρεαλιστική εικόνα χαρτογράφησης των εθνοτήτων και με ποιο τρόπο οι διαφορετικές ομάδες αναμειγνύονταν στην πόλη της Σμύρνης και στα περίχωρά της, βλ. Georgelin,

Οι επιστολές που ανταλλάσσουν η Ιωάννα Σεφεριάδου με τον αδελφό της Γιώργο Σεφέρη, την περίοδο 1919-1921, αποτελούν μια ενδιαφέρουσα πηγή μαρτυριών για την κοινωνική ζωή της Σμύρνης, όπου η οικογένεια Σεφεριάδη κατείχε εξέχουσα θέση. Όπως αναφέρει η Garcia-Amoros,[24] λόγω της θέσης αυτής, η οικογένεια Σεφεριάδη ήταν σύνηθες να λαμβάνει προσκλήσεις για τσάι και χορούς σε χώρους όπως τα ελληνικά θωρηκτά και το Σπόρτιγκ Κλουμπ, όπου είχαν πρόσβαση τα υψηλότερα στρώματα της κοινωνίας. Σε μια από τις επιστολές προς τον αδελφό της, η Ιωάννα εκθειάζει τους αξιωματικούς του ελληνικού θωρηκτού *Λήμνος*, που σύχναζαν στους χώρους αυτούς, για τη χορευτική τους δεινότητα στους χορούς ουάν-στεπ και φοξ-τροτ. Σε άλλη επιστολή, προτρέπει τον αδελφό της να μάθει φοξ-τροτ[25] κι αυτό επειδή θεωρεί, μιλώντας για έναν αξιωματικό με τον οποίο είχε ένα σύντομο φλερτ, βασικό του προσόν τη δεξιότητά του στο ουάν-στεπ: «Τι άλλα προσόντα θέλεις για flirt;»[26]

Οι παραπάνω μαρτυρίες μάς δίνουν μια άλλη πτυχή της ζωής στη Σμύρνη, δηλαδή αφηγήσεις φτιαγμένες από αναμνήσεις, άλλοτε εξωραϊσμένες από τη χρονική απόσταση, άλλοτε στοχαστικά κοιταγμένες μέσα από το φακό της μεταγενέστερης εμπειρίας.

Μουσικοχορευτικά δρώμενα στη Σμύρνη: Οι χοροί

Έχουν ειπωθεί και έχουν γραφτεί πολλά για το ζεϊμπέκικο, ωστόσο τα ευρήματα που προέκυψαν από τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας, πριν από την Καταστροφή του 1922, αν και προσεγγίζουν τον χορό επιδερμικά, κρίνονται ενδιαφέροντα και αποτελούν εφαλτήριο για μελλοντικές έρευνες. Δύο εκδόσεις είναι άξιες αναφοράς, τελείως διαφορετικές μεταξύ τους, στις οποίες υπάρχουν τεκμηριωμένες πληροφορίες για τη μουσική ζωή στη Σμύρνη πριν από το 1922. Η πρώτη βασίζεται σε προσωπικές μαρτυρίες και εξετάζει τη μουσική και τη ζωή πριν και μετά το 1922, η άλλη βασίζεται σε ενδελεχή έρευνα και εστιάζει αποκλειστικά στη μουσική ζωή της Σμύρνης, από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι το 1922. Η πρώτη αποτελεί τις καταγραμμένες μαρτυρίες της

Σμύρνη, ό.π., σ. 52-53.

24. Maila Garcia-Amoros, «Η Μικρά Ασία με το βλέμμα της Ιωάννας Σεφεριάδη (1919-1921)», *Erytheia. Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos* 35 (2014) 459-473.

25. *Στο ίδιο*, σ. 463.

26. *Στο ίδιο.*

Αγγέλας Παπάζογλου (1899-1983), συζύγου του ρεμπέτη Βαγγέλη Παπάζογλου (1896-1943).[27] Ως παρακαταθήκη, η Σμυρνιά Αγγέλα άφησε τις αναμνήσεις της, τις οποίες μορφοποίησε σε βιβλίο ο γιος της, Γιώργης Παπάζογλου. Από το βιβλίο, προέκυψε η θεατρική παράσταση *Αγγέλα Παπάζογλου* (1999), με την Άννα Βαγενά στον ομώνυμο ρόλο. Η ιστορία της Αγγέλας χαρακτηρίσθηκε από τους κριτικούς ως «μάθημα ιστορικής μνήμης», «παρακαταθήκη πατριωτισμού», «ρεσιτάλ γεμάτο Ελλάδα», «το γλωσσικά ωραιότερο, θεατρικά πιο πύρινο και εκπαιδευτικά πολυτιμότερο γεγονός στο θέατρο για πολλά χρόνια».

Η δεύτερη έκδοση αναφέρεται στην έρευνα του Αριστομένη Καλυβιώτη,[28] ο οποίος ως συλλέκτης –«μαύρη δουλειά, αλλά απαραίτητη», όπως συνήθιζε να χαρακτηρίζει τη δουλειά αρχείου ο Φοίβος Ανωγειανάκης– συγκέντρωσε πλήθος από γραπτές μαρτυρίες για την εποχή, τον τόπο και τον τρόπο, με τις οποίες, εμπλουτισμένες με πλούσιο φωτογραφικό υλικό, καταφέρνει να ζωντανέψει, κατά κάποιο τρόπο, το παρελθόν, προσφέροντας στην επιστημονική κοινότητα, αλλά και στον όποιο άλλο ενδιαφερόμενο, μια αστείρευτη πηγή πληροφοριών. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο συγγραφέας έχει πλήρη συνείδηση για τη μονομέρεια που παρουσιάζει το περιεχόμενο του βιβλίου του, αφού, όπως περιγράφει, εστιάζει περισσότερο στη μουσική με τα λαϊκά ερείσματα, ενώ γνωρίζει ότι στη Σμύρνη υπήρχε ένας ταξικός διαχωρισμός (λαϊκά στρώματα/ανώτερες οικονομικά τάξεις), όπου κάθε τάξη είχε τις δικές της μουσικές και χορευτικές επιλογές. Επιπλέον, η εικόνα της μουσικής ζωής στη Σμύρνη για να είναι πλήρης θα πρέπει εξίσου να μελετηθούν και τα διαφορετικά μουσικά συγκροτήματα που διέθεταν ένα πλουσιότατο «πολυεθνικό» εναλλασσόμενο ρεπερτόριο, γεγονός που θα βοηθούσε σε περισσότερο εμπεριστατωμένες μουσικολογικές έρευνες.[29] Δεν θα πρέπει, επίσης, να αποσιωπηθεί το γεγονός ότι το εν λόγω βιβλίο έχει μεταφραστεί στα τουρκικά, αποτελώντας ένα εγχειρίδιο που συμπεριλαμβάνεται στη βασική τουρκική βιβλιογραφία που αφορά τη Σμύρνη πριν από το 1922.

27. Γιώργης Παπάζογλου (επιμ.), *Τα χαΐρια μας εδώ. Ονείρατα της άκαυτης και της καμμένης Σμύρνης*, Ξάνθη, Ταμείον Θράκης, 2003.

28. Αριστομένης Καλυβιώτης, *Σμύρνη: Η μουσική ζωή 1900-1922. Η διασκέδαση, τα μουσικά καταστήματα, οι ηχογραφήσεις δίσκων*, Αθήνα, 2002.

29. Αριστομένης, Καλυβιώτης, «Για τη Σμύρνη και τη μουσική ζωή της πριν το 1922», *Χάρτης* 48 (Δεκέμβριος 2022), https://www.hartismag.gr/hartis-48/afierwma/ghia-ti-smyrni-kai-ti-moisiki-zoi-tis-prin-to-1922 (πρόσβαση 5.6.2025).

Η Σμύρνη αποτελούσε πολύ σημαντικό μουσικό κόμβο σε όλο το Αιγαίο, όχι μόνο στο Ανατολικό Αιγαίο, όπου κυριαρχούσαν οι καρσιλαμάδες και τα ζεϊμπέκικα, αλλά και νοτιότερα, στα Δωδεκάνησα και την Κύπρο. Η ματιά προς την Ανατολή και προς τη Δύση, σε συνδυασμό με τη συνύπαρξη πληθυσμών διαφορετικών εθνοτήτων και με τα συνεχή ταξίδια των μουσικών της Σμύρνης, ένθεν κακείθεν, δημιούργησαν ένα πλούσιο μουσικοχορευτικό τοπίο, με επιδράσεις ιταλικές, γαλλικές, ελληνικές (βυζαντινές, αιγαιοπελαγίτικες, επιρροές από την ηπειρωτική Ελλάδα, επιρροές από τα δημοτικά τραγούδια), ρουμάνικες, σέρβικες, τούρκικες, εβραϊκές, περσικές, αρμένικες και τσιγγάνικες. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι το σμυρναίικο μουσικό ιδίωμα προέκυψε και επεκτάθηκε σε έναν ευρύ γεωγραφικό χώρο, από την Ελλάδα και τα Βαλκάνια μέχρι τη Μέση Ανατολή.[30]

> Ας μη λησμονούμε ότι η Σμύρνη ήταν ανέκαθεν ένα μεγάλο κοσμοπολίτικο λιμάνι, όπου κάθε καράβι έφερνε πλήθη κόσμου, που κάτι άφηναν και από τη μουσική τους περνώντας, όπως και κάθε κατακτητής που πέρασε από την πολύπαθη αυτή πόλη κάτι άφησε δικό του μέσα σε ορισμένα μουσικά μοτίβα της.[31]

Στη Σμύρνη υπήρχαν διάφοροι χώροι, όπου έπαιζαν και τραγουδούσαν οι μουσικοί, όπως θέατρα, λέσχες, καφενεία, ταβέρνες, μπυραρίες. Η μουσική, ο χορός και το τραγούδι επικρατούσαν και κατά τη διάρκεια των πανηγυριών, όπου χόρευαν μπάλο και άλλους χορούς. Οι γιορτές και οι οικογενειακές συνάξεις –όπως τα Χριστούγεννα, τα Φώτα, οι Απόκριες, η Καθαρά Δευτέρα και η Λαμπρή, οι γάμοι και οι βαφτίσεις– συνοδεύονταν πάντα από φαγοπότι, τραγούδι και χορό, στοιχεία έντονα, με τους οργανοπαίχτες να αποκαλούνται *παιχνιδιατόροι* και τα μουσικά όργανα *παιχνίδια*, σε αντίθεση με τους μουσικούς και τις μεγάλες ορχήστρες που έπαιζαν στις λέσχες και τους επίσημους μεγάλους χορούς.

Μια ενδιαφέρουσα κατάταξη των χορών της Μικράς Ασίας επιχειρεί η Κατσίπη-Σπυριδάκη,[32] όπου οι χοροί των παραλίων της Μικρασίας κατατάσσονται σε δύο κατηγο-

30. Λάμπρος Λιάβας, «Η μουσική ζωή στη Σμύρνη μέσα από τις διηγήσεις της λαϊκής τραγουδίστριας Αγγέλας Παπάζογλου», *Μικρασιατικά Χρονικά* Κ΄ (1998) 49-61.

31. Λαίλιος Καρακάσης, «Λαϊκά τραγούδια και χοροί της Σμύρνης», *Μικρασιατικά Χρονικά* Δ΄ (1948) 301-316, 437-451.

32. Κατσίπη-Σπυριδάκη, *Η Μικρά Ασία μέσα από τη λογοτεχνία*, ό.π., σ. 148-149.

ρίες, με βάση την κοινωνική διαστρωμάτωση των κατοίκων της (κατώτερη - ανώτερη). Στην πρώτη κατηγορία η συγγραφέας εντάσσει τα *κουβαρντάδικα*, δηλαδή χορούς της διασκέδασης και του κεφιού, οι οποίοι χορεύονταν από τους επονομαζόμενους *κουβαρντάδες*, ανθρώπους του χορού, του τραγουδιού, της γενναιοδωρίας, της απλοχεριάς, της μεγαλοθυμίας. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσει τους ξενόφερτους ευρωπαϊκούς χορούς (βαλς, μαζούρκα, πόλκα κ.ά.), που χορεύονταν από τις εύπορες οικογένειες πλουσίων εμπόρων. Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει τους τοπικούς χορούς: α) συρτούς, μπάλους ή συρτομπάλους, β) χασάπικα, γ) καρσιλαμάδες και ζεϊμπέκικα.

Στην πρωτότυπη αυτή κατάταξη, όπου προτάσσεται ο χαρακτήρας χρήσης του χορού και από ποιους χορεύεται (χοροί διασκέδασης, χοροί των κουβαρντάδων), η συγγραφέας δεν αναφέρει τους χορούς με το όνομά τους, αλλά εύκολα μπορεί κανείς να υποπτευθεί ότι παραπέμπει στους λεγόμενους τοπικούς ομαδικούς χορούς που περιέχονται στην τρίτη κατηγορία. Εξίσου πρωτότυπη είναι και η κατάταξη των χορών που επιχειρεί ο Θοδωρής Κοντάρας, ο οποίος αναφέρεται στους άντρες του *μπάσο ράγκου* ως φορείς των ανατολίτικης προέλευσης χορών, στην κοινωνική διαστρωμάτωση και στις μουσικές επιλογές κάθε τάξης:

> Στη Σμύρνη κάθε *ράγκο* είχε τη μουσική του. Οι αριστοκράτες διασκέδαζαν με πιάνα, τραγουδώντας οπερέτες, λυρικά ευρωπαϊκά άσματα, άριες από όπερες και ερωτικά τραγούδια της μόδας. Η μεσαία τάξη αρέσκονταν σε τραγουδάκια του συρμού, σε αστικά δημοτικοφανή (όπως η *Κορδελιώτισσα* ή η *Μπουρνοβαλιά*), σε ξένα σουξέ, σε τραγούδια καθαυτό σμυρναίικα ή παλιολλαδίτικα εισηγμένα, κυρίως πατριωτικά και κλέφτικα, και σε μελωδίες διαφόρων προελεύσεων. Το *μπάσσο ράγκο* –η κατώτερη τάξη– προτιμούσε τα γνήσια δημοτικά, τις τούρκικες, εβραίικες ή αρμένικες λαϊκές επιτυχίες, ακόμη και τα ρεμπέτικα ή τα τραγούδια των καταγωγίων.[33]

Στη βιβλιογραφία σπάνια θα βρούμε πειστικές περιγραφές του ζεϊμπέκικου που, χωρίς υπερβολικές εκφράσεις, να προβάλλουν μια σκηνή κάποιου ατόμου που χορεύει ζεϊμπέκικο, μεταδίδοντας στον αναγνώστη αυτό που ο Λιάβας χαρακτηρίζει «το ύφος και το ήθος» του χορού. Ο Κοσμάς Πολίτης, στο μυθιστόρημά του *Στου Χατζηφράγκου*,

33. Θοδωρής Κοντάρας, «Η μουσική παράδοση της Σμύρνης και της Ερυθραίας», *Άρδην* 124 (Σεπτέμβριος - Νοέμβριος 2022) 53-55.

του οποίου η δράση εκτυλίσσεται στη Σμύρνη, τολμά να περιγράψει μια σκηνή όπου η ηρωίδα του, Αντριάνα, παροτρύνει τον αρραβωνιαστικό της να χορέψουν καρσιλαμά οι δυο τους, αλλά εκείνος της αντιπροτείνει να χορέψουν πόλκα, και εκείνη αρνείται. Στη συνέχεια, η ηρωίδα του εντυπωσιάζεται από την είσοδο του Βαγγελάκη, ο οποίος μπαίνει στο μαγαζί μονάχος του, χωρίς παρέα, και δίχως να κοιτάξει γύρω του πηγαίνει και κάθεται σ' ένα παράμερο τραπέζι. Παραγγέλνει τον καφέ του και όσο κράταγε το χασάπικο που έπαιζαν τα παιχνίδια, κουτσόπινε. Ύστερα σηκώθηκε, ζύγωσε τον σαντουρτζή και λέει:

– *Βάρα ένα ζεϊμπέκικο*, και του κολλάει μια λίρα.

Η συγκεκριμένη σκηνή είναι συνηθισμένη, καθώς ο χορευτής με την παραγγελιά και τη λίρα ζητά από τον μουσικό να τον προσέξει, ώστε ν' απομονωθεί ο χώρος για να τον μονοπωλήσει. Όσο καλύτερη η αμοιβή τόσο μεγαλύτερη και η ικανοποίηση του χορευτή. Η λεπτομερής περιγραφή του Πολίτη, στη συνέχεια, εισάγει με ιδιαίτερη μαστοριά τον αναγνώστη στο τι πρόκειται να ακολουθήσει:

> Στάθηκε καταμεσής της σάλας, δίπλωσε προς τα μέσα το κάτω μέρος του σακακιού του και προς τα έξω τις άκρες των μανικιών του –έτσι το θέλει αυτός ο χορός– λύγισε τα γόνατά του σα να χαιρέταγε τα όργανα και ρίχτηκε στο στριφογύρισμα, μια γονατίζοντας σχεδόν και μια ψηλοπηδώντας και χτυπώντας με το χέρι τα τακούνια του. Όλα τα μάτια καρφωμένα πάνω του. Στιγμές στιγμές, λες και χανότανε από μπροστά τους, γινότανε αερικό.[34]

Η λογοτεχνία τροφοδότησε τις εικαστικές τέχνες, τη μουσική, τον χορό, τον κινηματογράφο και την τηλεόραση. Αλλά και τα μέσα αυτά βοήθησαν να γίνουν γνωστά στο ευρύ κοινό αξιόλογα λογοτεχνικά έργα και συνέβαλαν ώστε να ενισχυθεί η συλλογική μνήμη με το συνταίριασμα λόγου και εικόνας. Ιδιαίτερα ο κινηματογράφος και η τηλεόραση συνέβαλαν στην τροφοδότηση της συλλογικής μνήμης, με δεδομένο ότι οι θεατές έγιναν δέκτες μιας υπενθύμισης του δράματος των προσφύγων και των χαμένων πατρίδων. Για παράδειγμα, το 1983, το *Ρεμπέτικο* του Κώστα Φέρρη, που αναφέρεται στη ζωή μιας ρεμπέτισσας, της Μαρίκας, ο χαρακτήρας της οποίας παραπέμπει στη

34. Κοσμάς Πολίτης, *Στου Χατζηφράγκου*, επιμέλεια: Peter Mackridge, Αθήνα, 1993, σ. 96-97.

Μαρίκα Νίνου, παρουσιάζει τη ζωή των ρεμπετών, των τραγουδιστών του περιθωρίου και των λαϊκών τάξεων, εξετάζοντας όμως παράλληλα και το κοινωνικό, πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής. Την ίδια περίοδο, κάνει την εμφάνισή της η τηλεοπτική σειρά *Το μινόρε της αυγής*, των Βαγγέλη Γκούφα και Φώτη Μεσθεναίου, ένα μουσικοτηλεοπτικό (και θεατρικό) οδοιπορικό στον Πειραιά του '30, στους ρεμπέτες, τους ανυπότακτους, οι οποίοι λυτρώθηκαν μέσα από τη μουσική τους και την έφεραν από την υπόγεια ταβέρνα στα σαλόνια. Και τα δύο καλλιτεχνήματα, όπως τα παρουσιάζουν οι κριτικοί, συνετέλεσαν στη διάδοση και τη δημοφιλία του ρεμπέτικου τραγουδιού, του χορού και εν γένει της μικρασιατικής κουλτούρας.

Ύστερα από τη Μικρασιατική Καταστροφή, η κοινωνική αναστάτωση που δημιουργήθηκε είχε ως επακόλουθο τη διαφοροποίηση της ζωής σ' όλες της τις εκδηλώσεις. Ο διωγμός των Μικρασιατών και η ανταλλαγή των πληθυσμών στάθηκαν μια δυνατότητα για αμοιβαία επίδραση ανάμεσα σε διαφορετικά ύφη τραγουδιών, σε διαφορετικά αισθητικά και ουσιαστικά είδη τραγουδιού, χορού, τρόπου ζωής και διασκέδασης. Το ρεμπέτικο στοιχείο, εμπλουτισμένο περισσότερο τώρα, άρχισε λίγο λίγο να εισχωρεί στις λαϊκές τάξεις, να αναστατώνει και να διαδίδει τη δικιά του ταυτότητα με το προσωπείο του λαϊκού τραγουδιού. Οι πρόσφυγες έφεραν μαζί τους, στους τόπους εγκατάστασης στην Ελλάδα, τις ικανότητες και την καλλιέργεια μιας πολύ εκλεπτυσμένης κοινωνίας. Οι συνήθειες στον τρόπο διασκέδασης και ψυχαγωγίας λειτούργησαν λυτρωτικά στη διαμόρφωση της καθημερινότητάς τους. Έφεραν μαζί τους τα ήθη και τα έθιμα της κοινωνικής τους ζωής, τη μουσική τους παιδεία κι έτσι κατάφεραν να επιδράσουν καταλυτικά σε όλο το φάσμα της μαζικής διασκέδασης, π.χ. στις ταβέρνες και τους καφενέδες.

Στους κλειστούς αυτούς χώρους, οι πρόσφυγες έφεραν το γλέντι. Ήταν άνθρωποι που είχαν μάθει να γλεντούν, να χορεύουν, να διασκεδάζουν όλοι μαζί, έχοντας δίπλα τους και τις γυναίκες τους, μια συνήθεια που σόκαρε ιδιαίτερα τους γηγενείς, καθώς η ταβέρνα και το καφενείο θεωρούνταν ανδροκρατούμενοι χώροι, όπως αναφέρει ο Αρχιγένης.[35] Τα κατά τόπους ταβερνεία αποτελούσαν για τους πρόσφυγες κατεξοχήν χώρους διασκέδασης και ψυχαγωγίας. Στόχος τους η συναναστροφή και απώτερος σκοπός τους η διατήρηση των πολιτισμικών τους αγαθών. Αναλυτικές αναφορές για τον τρόπο λει-

35. Δημήτριος Αρχιγένης, *Λαογραφικά Β΄. Τα σινάφια τση Σμύρνης*, Αθήνα, 1979, σ. 142.

τουργίας των κέντρων διασκέδασης της Σμύρνης παρατίθενται στα συγγράμματα των Σωκράτη Προκοπίου, Δημήτριου Αρχιγένη, Χρήστου Σολομωνίδη κ.ά.

Το ζεϊμπέκικο κατάφερε να περάσει τόσο δυναμικά το κατώφλι του 21ου αιώνα και να γίνει κυρίαρχος λαϊκός χορός σε όλη σχεδόν τη χώρα, αλλά και διεθνώς. Εκτός από το όνομά του –zeybek, ζεϊμπέκικο– τίποτε δεν το συνδέει ούτε με τους άγριους Ζεϊμπέκηδες, που φέρουν ενδυμασίες με έντονους χρωματισμούς, ενσωματωμένοι στο εξωτικό φαντασιακό της περιοχής, ούτε με τους αντικριστούς των Ελλήνων της Μικράς Ασίας. Στο ζεϊμπέκικο το στοιχείο του λεγόμενου αυτοσχεδιασμού είναι αρκετά επαρκές για να τον κάνει να διαδίδεται πλατιά. Η έννοια του αυτοσχεδιασμού είναι η παροδικότητα και η εφήμερη όσο και φευγαλέα ουσία του, πράγμα που τον έχει καταστήσει ένα από τα λιγότερο ελκυστικά αντικείμενα έρευνας, με το δικαιολογητικό «οποιοσδήποτε μπορεί να κάνει ό,τι θέλει».

Το ζεϊμπέκικο μπορεί να λειτουργήσει και σ' ένα αστικό περιβάλλον που δεν ξεπερνά μερικά τετραγωνικά μέτρα και να συνοδεύεται από ένα μπουζούκι και ένα μπαγλαμά, έγχορδα δηλαδή, όργανα ισχνής ακουστικής εμβέλειας, που δεν μπορούν να αποδώσουν ικανοποιητικά στον ανοιχτό χώρο. Συνήθως το χορευτικό αποτέλεσμα λειτουργεί μέσα σ' ένα πλαίσιο, το οποίο πολλές φορές ακολουθεί μορφολογικούς τύπους και κανόνες συνδεδεμένους με κάποια δεδομένη παράδοση, η οποία καθορίζει και τον τρόπο επιτέλεσής του.

Ο Μανόλης Χιώτης, ο οποίος ήταν δεινός χορευτής του ζεϊμπέκικου, αλλά ποτέ δεν χόρευε εκεί όπου εμφανιζόταν ως επαγγελματίας, είχε πει βλέποντας κάποιες γυναίκες να λικνίζονται στην πίστα: «Αυτές στοχεύουν περισσότερο στο σώμα, εγώ στοχεύω στην ψυχή». Η μουσική και ο χορός, ως σύνολο, αποτελούν δομικά στοιχεία του ρεμπέτικου, που μεταδίδονται από γενιά σε γενιά. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μάρκος Βαμβακάρης δεν ηχογραφούσε ποτέ ένα τραγούδι αν πρώτα δεν το... δοκίμαζε στα πόδια ενός φίλου του, εξαιρετικού χορευτή! Και οι δύο περπατούσαν αργά, όπως οι μάγκες, χόρευαν αργά και σταθερά, χωρίς φιγούρες. «Έτσι πρέπει να χορεύονται τα ζεϊμπέκικα και απτάλικα της Σμύρνης», «αργά, μερακλίδικα». Λέγεται, ωστόσο, ότι οι πραγματικοί ρεμπέτες προτιμούσαν μελωδίες και όχι τραγούδια. Τα δύο αυτά παραδείγματα μας δείχνουν πόση σημασία έδιναν στον χορό οι δυο κορυφαίοι μαστόροι του μπουζουκιού.

Χαρακτηριστικοί τύποι και οι δυο, που όπως λέει και το τραγούδι που τραγουδούσε ο Μυτιληνιός Μπινταγιάλας:

Ο μερακλής γνωρίζεται από σαράντα μίλια
Έχει τα μάτια χαμηλά, τα λόγια είναι λίγα.

Τα ελληνικά κείμενα που γράφτηκαν για το ζεϊμπέκικο και κυρίως ο δημόσιος λόγος, όπως τον συναντάμε σε τηλεοπτικές και ραδιοφωνικές εκπομπές, στον ελληνικό κινηματογράφο, στα μουσικά πάλκα από μουσικούς, σε εφημερίδες και περιοδικά ποικίλης ύλης και στην κοινότητα των ρεμπετόφιλων, διαμόρφωσαν ριζικά την κοινή γνώμη, αναπαράγοντας ποικίλα στερεότυπα, τα οποία, παρά τον «ελαφρό» τους χαρακτήρα, μεταφέρουν κοινωνικά μηνύματα στο κοινό που τους παρακολουθεί, μέσω των οποίων αυτό αποκτά συγκεκριμένες εικόνες για το ζεϊμπέκικο. Φαίνεται, ωστόσο, ότι αυτό που σήμερα μετρά είναι η εικόνα πάνω απ' όλα... Ο Νεοέλλην, καθήμενος στον καναπέ του και παρακολουθώντας ελληνικές ταινίες στην τηλεόραση, βλέπει και ξαναβλέπει τον Κούρκουλο, τον Παπαμιχαήλ, τον Φούντα, να χορεύουν ζεϊμπέκικο, όπως αυτοί το διδάχτηκαν από σπουδαίους χορογράφους. Σ' αυτό συμφωνεί και ο Γιώργης Ξηντάρης, ρεμπέτης κλασικός και χορευτής, ο λόγος του οποίου είναι καταλυτικός, ανατρεπτικός:

> Μην κοιτάς τώρα που χορεύουν σαν να πατάνε τα σταφύλια· ο πραγματικός χορευτής χορεύει το ζεϊμπέκικο ή το απτάλικο και κοιτάζει μόνο την πίστα, τίποτε άλλο. Από τότε που ο Δημήτρης Παπαμιχαήλ χόρεψε ένα ζεϊμπέκικο στην ταινία «Δημήτρη μου, Δημήτρη μου», το πήραν το στυλ αυτό όλοι οι ελληναράδες και χορεύουν σαν τον Παπαμιχαήλ.[36]

Σαν επίλογο, θα κλείσω μ' ένα απόσπασμα από το «Ζεϊμπέκικο», ένα δοκίμιο του Κώστα Ταχτσή,[37] ο οποίος, έχοντας προσωπικά γνωρίσει τον κόσμο του ζεϊμπέκικου, όπως ο ίδιος ομολογεί, προσεγγίζει το θέμα από την πλευρά της αισθητικής:

> Το ζεϊμπέκικο βρήκε έδαφος ν' αναπτυχθεί, κι αναπτύχθηκε αλματωδώς. Την αρχή την έκανε ο κατά τ' άλλα καλοπροαίρετος συνθέτης κ. Χατζιδάκις, ο οποίος, άλλωστε, δεν

36. Ηρακλής Οικονόμου, «Γιώργος Ξηντάρης: "Πρώτη ύλη είναι ο Μάρκος"», *Το Περιοδικό για τη διατάραξη της κοινής ησυχίας*, 25.6.2015, https://www.toperiodiko.gr/συνέντευξη-με-τον-γιώργο-ξηντάρη-πρώ/ (πρόσβαση 5.6.2025).
37. Κώστας Ταχτσής, «Ζεϊμπέκικο, 1964: ένα Δοκίμιο», *Πάλι* 2-3 (1964) 85-90.

χρησιμοποίησε μοτίβα μόνον απ' τα ζεϊμπέκικα, αλλά απ' όλους τους ελληνικούς χορούς. Πάντως, εκείνος τα πρόβαλε πρώτος στο πλατύτερο ελληνικό κι αργότερα και διεθνές κοινό. Ακολούθησαν μερικοί ελαφροί συνθέτες, που έγραψαν ένα νόθο, τραγελαφικό συνονθύλευμα ζεϊμπέκικο και ταγκό ή βαλς («αρχοντορεμπέτικα»). Από 'κει και πέρα, το πράμα πήρε φόρα και δε συμμαζεύεται. Οι αστοί αντιστάθηκαν. Μα γρήγορα κατάλαβαν το μάταιο της προσπάθειας. Με τη γνωστή, λοιπόν, μέθοδο της εκλογικεύσεως, τ' αγκάλιασαν, τα 'καναν δικά τους [...] Άρχισαν να κάνουν νυχτερινές οδοιπορίες προς τις διάφορες ταβέρνες με ορχήστρες από μπουζούκια, οι τιμές στα μενού ανέβηκαν, οι μπουζουκτσήδες το πήραν απάνω τους, κολακεύτηκαν, είδαν πως είχαν ανακαλύψει ένα χρυσωρυχείο, κουμπώθηκαν, φόρεσαν ακόμα και σμόκιν, άρχισαν να ποικίλλουν το πρόγραμμα όλο και περισσότερο με τ' ανωδυνώτερα, άδεια από οποιοδήποτε μήνυμα ή σκέψη, αλλά γαργαλιστικότερα τσιφτετέλια, οι τιμές ξανανέβηκαν, ο αληθινός λαός τρόμαξε, αποσύρθηκε σ' άγνωστες ταβέρνες, μ' άγνωστες ακόμα ορχήστρες, οι εκκεντρικοί κι οι αστοί τις ανακάλυψαν, έπιασαν τα τραπέζια κι εκεί, ώσπου ο λαός, μη βρίσκοντας πια θέση να καθίσει, αναγκάστηκε να μαζεύεται απ' έξω, και να χαζεύει τις ορχήστρες, τους αστούς, για ν' ακούει τα τραγούδια που βγήκαν μεσ' απ' αυτόν, μα ήταν πια πολύ ακριβά για την τσέπη του. Τα ζεϊμπέκικα έγιναν καθεστηκυία τάξη πραγμάτων, καθιερώθηκαν, έχασαν την αιχμή τους, το νόημά τους, έγιναν, με τη σειρά τους, τα κατοχικά ταγκό της εποχής μας [...] αλλά τι τα θέλετε, δε μιλάνε πια για κοινωνικές αδικίες ούτε για τα φαρμάκια της ζωής, δε διαμαρτύρονται, καταφάσκουν.

«Μικρασιατική Ραψωδία»: Η μουσική της Σμύρνης μέσα από τις αφηγήσεις και το έργο του συνθέτη Γιάννη Κωνσταντινίδη

Λάμπρος Λιάβας

Επιτρέψτε μου να ξεκινήσω με μια προσωπική αναφορά, καθώς αισθάνομαι ιδιαίτερη συγκίνηση ανακαλώντας την πρώτη γνωριμία μου με τον Γιάννη Κωνσταντινίδη, η οποία συνδέεται με την πρώτη εκτέλεση της *Μικρασιατικής Ραψωδίας*, το σημαντικότερο από τα συμφωνικά του έργα. Ήταν στις 27 Φεβρουαρίου 1981, στο θέατρο «Ολύμπια» της Αθήνας, όπου έδινε τότε τις συναυλίες της η Κρατική Ορχήστρα Αθηνών. Τον αναγνώρισα όταν τον είδα με έκπληξη να κάθεται δίπλα μου στις...φοιτητικές θέσεις του δεύτερου εξώστη, καθώς –πάντοτε σεμνός και διακριτικός– είχε ανεβεί στα φοιτητικά θεωρεία ώστε ν' αποφύγει να τον καλέσει ο μαέστρος από την πλατεία για την υπόκλιση του φινάλε!

Η ακρόαση αυτού του έργου υπήρξε για μένα μια συγκλονιστική εμπειρία, με τους παραδοσιακούς μικρασιάτικους σκοπούς μετουσιωμένους μέσα από μια λεπτεπίλεπτη συμφωνική γραφή *σαν μια κραυγή ενός κόσμου που χάνεται*, όπως σημείωνε ο ίδιος ο συνθέτης στο πρόγραμμα της συναυλίας. Προσπαθούσα τότε, ως νεοφώτιστος φοιτητής της Εθνομουσικολογίας, να συνταιριάξω τη δυτική - ωδειακή μου παιδεία με τη μύηση στην ελληνική δημοτική μουσική. Του εξέφρασα τον ενθουσιασμό μου για το έργο του, με κάλεσε στο σπίτι του κι έτσι ξεκίνησε μια σχέση γνωριμίας και μαθητείας

που κράτησε ώς τον θάνατό του, το 1984. Με τίμησε με την αγάπη και την εμπιστοσύνη του, μου μίλησε για τη ζωή και την τέχνη του, δέχτηκε να ηχογραφήσουμε κάποιες συνομιλίες, τεκμήρια μιας συναρπαστικής διαδρομής και μιας ολόκληρης εποχής.[1] Τέλος, είχα την τιμή να μου κληροδοτήσει το πολύτιμο αρχείο του, μια ευθύνη στην οποία προσπάθησα ν' ανταποκριθώ με μια σειρά από επιστημονικές και καλλιτεχνικές δράσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό: ηχογραφήσεις, εκδόσεις, συναυλίες, μουσικές παραστάσεις, αφιερώματα, ακαδημαϊκές μελέτες. Στα χρόνια που ακολούθησαν εκδόθηκε σε παρτιτούρες (Μουσικός εκδοτικός οίκος Παπαγρηγορίου - Νάκας) και ηχογραφήθηκε όλη η λόγια εργογραφία του, ενώ εκπονήθηκαν τρεις διδακτορικές διατριβές σε ελληνικά και ξένα πανεπιστήμια.[2] Το Αρχείο Γιάννη Κωνσταντινίδη/Κώστα Γιαννίδη (στο εξής: ΑΓΚ/ΚΓ) έχει καταλήξει πλέον στο Τμήμα Μουσικών Σπουδών του ΕΚΠΑ, όπου και ολοκληρώνεται η ψηφιοποίησή του, ώστε το πολύτιμο υλικό του να βρίσκεται στη διάθεση της επιστημονικής, εκπαιδευτικής και καλλιτεχνικής κοινότητας.

Ο Γιάννης Κωνσταντινίδης (Σμύρνη 1903 - Αθήνα 1984) υπήρξε μια ιδιαίτερη περίπτωση «διπλού» αλλά όχι διχασμένου συνθέτη, καθώς υπηρέτησε με την ίδια συνέπεια τόσο την «έντεχνη - λόγια - κλασική» μουσική όσο και το δημοφιλές «ελαφρό» τραγούδι (με το ψευδώνυμο Κώστας Γιαννίδης), για ν' αναδειχθεί σε κορυφαίο δημιουργό και στα δύο είδη. Και σίγουρα δεν είναι τυχαίο ότι ένα μεγάλο μέρος αυτής της «ευελιξίας» του, να κινείται σε διαφορετικά μουσικά είδη και ύφη, αποτελεί «κληρονομιά» της μουσικής ζωής στο πολυπολιτισμικό αστικό περιβάλλον της Σμύρνης, όπου ο Κωνσταντινίδης γεννήθηκε στις 21 Αυγούστου 1903.

Γόνος εύπορης αστικής οικογένειας σταφιδεμπόρων, ήρθε από μικρός σ' επαφή με τα πολλά και διαφορετικά μουσικά ακούσματα της μητρόπολης της Ιωνίας, όπου

1. Εκτενή αποσπάσματα από τις συνομιλίες αυτές, με τον τίτλο «Λάμπρος Λιάβας. Μια συζήτηση με τον Γιάννη Κωνσταντινίδη», περιλαμβάνονται στο έντυπο πρόγραμμα της παράστασης της Εθνικής Λυρικής Σκηνής *Κώστας Γιαννίδης. Το μικρόβιο του έρωτα*, Αθήνα, 2009/2010, σ. 37-48.

2. Βλ. Little Sheryl Bliss, *Folk Song and the Construction of Greek National Music. Writings and Compositions of Georgios Lambelet, Manolis Kalomiris and Yiannis Constantinidis*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Maryland, 2001· Κώστας Τσούγκρας, *Τα 44 Παιδικά κομμάτια του Γιάννη Κωνσταντινίδη. Ανάλυση με τη χρήση της γενετικής θεωρίας της τονικής μουσικής*, Θεσσαλονίκη, 2003· Γιώργος Σακαλλιέρος, *Γιάννης Κωνσταντινίδης (1903-1984). Ζωή, έργο και συνθετικό ύφος*, Θεσσαλονίκη, 2010.

Εικόνα 1: Η οικογένεια Κωνσταντινίδη στη Σμύρνη. Ο συνθέτης σε παιδική ηλικία καθιστός στο κέντρο (Αρχείο Γ.Κ.-Κ.Γ./ΕΚΠΑ).

έσμιγαν «Τ' αηδόνια της Ανατολής με τα πουλιά της Δύσης», με τα καφέ-αμάν και τα καφέ-σαντάν να συνυπάρχουν δίπλα στα μουσικά και μελοδραματικά θέατρα της Προκυμαίας. Ήδη το 1702 ο Γάλλος περιηγητής Joseph Pitton de Tournefort παρατηρούσε ότι «στη Σμύρνη οι ταβέρνες είναι ανοιχτές όλες τις ώρες της ημέρας και της νύχτας. Εκεί παίζουν, τρώνε καλά φαγητά και χορεύουν α λα φράγκα, α λα γκρέκα, α λα τούρκα». Αυτή η διαπολιτισμική συνάντηση βρήκε μιαν από τις πλέον αντιπροσωπευτικές εκφράσεις της στη Σμύρνη, που λειτούργησε ως «μήτρα μουσικής», κεντρικό κομβικό σημείο στα μουσικά - πολιτισμικά δίκτυα της Ανατολικής Μεσογείου.[3] Υπήρξε το πεδίο όπου η μακραίωνη μουσική παράδοση του Αιγαίου και της Μικράς Ασίας πέρασε μέσα από τα «φίλτρα» της επιδράσεις ιταλικές, γαλλικές, ρουμάνικες, σέρβικες, τούρκικες, περσικές, αραβικές, εβραϊκές, αρμένικες, τσιγγάνικες!... Στα στενά και στα καφωδεία της Σμύρνης παλαιές βυζαντινές μπαλάντες έσμιγαν με ιταλικές καντσονέτες, γαλλικές μελωδίες του συρμού, ρουμάνικες «χόρες» και τούρκικα «σαρκιά», μπροστά σ' ένα κοινό που αντιπροσώπευε όλες τις εθνοπολιτισμικές ομάδες. Το αποτέλεσμα, έτσι όπως αποτυπώθηκε στους δίσκους γραμμοφώνου πριν το 1922, με τη «Σμυρναίικη Εστουδιαντίνα», την «Ελληνική Εστουδιαντίνα» και τις φωνές του Χρήστου Τσανάκα, του Λευτέρη Μενεμενλή και του Γιώργου Βιδάλη, είναι ιδιαίτερα εύγλωττο. Μια μουσική που

3. Βλ. Λάμπρος Λιάβας, «Μουσικά δίκτυα στο Αιγαίο. Μια πρώτη προσέγγιση», *Δίκτυα επικοινωνίας και πολιτισμού στο Αιγαίο*, *Πρακτικά Συνεδρίου, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου» - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Πυθαγόρειον Σάμου, 6-7 Οκτωβρίου 1995*, Αθήνα, 1997, σ. 71-77.

πατάει στέρεα στη μελωδική και ποιητική δομή του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού και προεκτείνεται στο σμυρναίικο ρεμπέτικο, ενώ δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει με τόλμη και φαντασία από το ένα μέρος την αρμονική γλώσσα και τις φόρμες της Δύσης κι από το άλλο τους μουσικούς δρόμους και τις τεχνικές της Ανατολής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το περίφημο «σμυρναίικο μινόρε», ένας κλασικός ανατολίτικος μανές που καταλήγει σε...λαϊκό βαλσάκι, ή σε βαλκανικό χασαποσέρβικο, ακόμη και σε ραγκτάιμ! Ενώ το πασίγνωστο σμυρναίικο «Από τα πολλά που μου ’χεις καμωμένα, δε σε θέλω πια...» είναι προσαρμογή από ναπολιτάνικη καντσονέτα![4] Όπως αφηγείται η Σμυρνιά τραγουδίστρια Αγγέλα Παπάζογλου:

> Στα κέντρα τση Σμύρνης παίζαμε από ρεμπέτικα μέχρι όλα τα ευρωπαϊκά. Δημοτικά, κλέφτικα, κρητικά, καλαματιανά, φυσούνια, θρακιώτικα, γιαννιώτικα, κοντσέρτα με καβαλαρίες και βαλς, με χορούς του Μπραμς και σερενάτες. Όλα τα παίζαμε. Κι από όπερες κάτι μέρη. Ξέραμε αναγκαστικά κι ένα τραγούδι από κάθε μελέτι [φυλή] για να ευχαριστούμε τσι πελάτες. Κι εβραίικο παίζαμε κι αρμένικο κι αράπικο. Ήμαστε κοσμοπολίτες εμείς.[5]

Πράγματι, στα σαράντα θέατρα της Σμύρνης έπαιζαν τακτικά θίασοι μελοδράματος που περιόδευαν στο Λεβάντε, ανέβαιναν γαλλικές και βιεννέζικες οπερέτες, έρχονταν

4. Βλ. Λάμπρος Λιάβας, «Η μουσική ζωή στη Σμύρνη μέσα από τις διηγήσεις της λαϊκής τραγουδίστριας Αγγέλας Παπάζογλου», *Μικρασιατικά Χρονικά* Κ΄ (1998) 49-61· Δημήτρης Αρχιγένης, *Λαογραφικά Β΄: Τα σινάφια τση Σμύρνης*, Αθήνα, 1979· Αριστομένης Καλυβιώτης, *Σμύρνη. Η μουσική ζωή, 1900-1922. Η διασκέδαση, τα μουσικά καταστήματα, οι ηχογραφήσεις δίσκων*, επιμ. Νίκος Διονυσόπουλος, Αθήνα, 2002· Franco Fabbri, «Mediterranean Triangle: Naples, Smyrna, Athens», Goffredo Plastino και Joseph Sciorra (επιμ.) *Neapolitan Postcards: The Canzone Napoletana as transnational subject*, Λάνεμ, 2016, σ. 29-44· Malte Fuhrmann, «Down and out on the quays of Izmir: “European” musicians, innkeepers, and prostitutes in the Ottoman port-cities», *Mediterranean Historical Review* 24/2 (2009) 169-185· *Hervé Georgelin, Σμύρνη. Από τον κοσμοπολιτισμό έως τους εθνικισμούς*, Αθήνα, 2007· Pekka Gronow, «The record industry comes to the Orient», *Ethnomusicology* 25/2 (1981) 251-284· Maureen Jackson, «Cosmopolitan Smyrna. Illuminating or obscuring cultural histories?», *The Geographical Review* 102/3 (2012) 337-349· Roderick Conway Morris, «Greek Cafe Music», *Journal of the British Institute of Recorded Sound*, 80 (1981) 79-117.

5. Γιώργης Παπάζογλου, *Αγγέλα Παπάζογλου. Τα χαΐρια μας εδώ. Ονείρατα της άκαυτης και της καμένης Σμύρνης. Αιγαίον*-Κουκκίδα, Αθήνα, 2022.

ορχήστρες, γίνονταν μουσικές εκδηλώσεις κάθε είδους.[6] Στη συνομιλία μας για τις μουσικές - θεατρικές μνήμες του από τη Σμύρνη, ο Κωνσταντινίδης ανέφερε:

> Το πρώτο μουσικό θέαμα που είδα, μικρό παιδί ακόμα, ήταν το «Ονειρώδες Βαλς» του Όσκαρ Στράους, με τον Παπαϊωάννου και τη Μελπομένη Κολυβά. Κι έτσι, που λες, ζυμώθηκα πολύ νωρίς με την οπερέτα. Δεν πρέπει να είχα πάει ακόμη σχολείο, τεσσάρων ετών.[7] Ήταν στο θέατρο του «Σπόρτιγκ Κλουμπ», στην Προκυμαία της Σμύρνης. Ήταν ένα κλαμπ το οποίο είχε και ένα θεατράκι χαριτωμένο, με κόκκινα βελούδινα καθίσματα πολύ άνετα. Καθόμουν πάντα στα πόδια της θείας μου ή της κόρης της, που ήταν και νονά μου. Έπαιζε και πιάνο και ήταν αυτή που με μύησε στα μυστικά της κλασικής μουσικής.

Ο Κωνσταντινίδης συνέχισε τα μαθήματα με τον Δημοσθένη Μιλανάκη (1876-1970), μια σημαντική προσωπικότητα, που πρωτοστατούσε στη μουσική ζωή της πόλης, είχε οργανώσει βυζαντινή χορωδία, τη μεικτή χορωδία της Φιλαρμονικής Εταιρείας, καθώς και το Κουαρτέτο Εγχόρδων Σμύρνης. Ο Μιλανάκης τον εισήγαγε στο σύγχρονο γαλλικό ρεπερτόριο (Ντεμπυσύ, Ραβέλ, Ντυκά, Σμιτ), του προμήθευε παρτιτούρες από το εξωτερικό και τον προέτρεψε να εγγραφεί ως συνδρομητής στο περιοδικό *Revue Musicale*, που του εξασφάλιζε τη γνωριμία με την ευρωπαϊκή μουσική ζωή και πρωτοπορία.

Εικόνα 2: Σμύρνη, 1922. Η μαθητική ορχήστρα της Σχολής Αρώνη. Ο συνθέτης όρθιος, τρίτος από δεξιά (Αρχείο Γ.Κ.-Κ.Γ./ΕΚΠΑ).

6. Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *Το θέατρο στη Σμύρνη, 1657-1922*, Αθήνα, 1954.

7. Πρέπει να αναφέρεται στο 1910, όταν ο θίασος οπερέτας του Ι. Παπαϊωάννου επισκέφθηκε τη Σμύρνη, άρα ο Κωνσταντινίδης ήταν περίπου 7 ετών.

Όμως, παράλληλα με τη δυτική μουσική, ο Κωνσταντινίδης μυήθηκε «εξ απαλών ονύχων» και στα ακούσματα της μικρασιατικής λαϊκής παράδοσης, από τις υπηρέτριες του σπιτιού και τις καπνεργάτριες στα προάστια της Σμύρνης, που άκουγε στις καλοκαιρινές εξορμήσεις της οικογένειας. Στην ηχογραφημένη συνομιλία μας ανέφερε:

> Άκουγα από τις χωριατοπούλες των περιχώρων της Σμύρνης, οι οποίες δούλευαν στα καπνά. Γυρνώντας τα ξημερώματα από το μάζεμα του καπνού τον περνούσαν σε βελόνες. Ο αδερφός μου κι εγώ πηγαίναμε και βοηθούσαμε, μας άρεσε αυτή η δουλειά. Κι εκεί ξημεροβραδιαζόμαστε. Και οι κοπέλες αυτές τραγουδούσαν για να περάσει η ώρα. Δημοτικά τραγούδια της περιοχής, νησιώτικα και αμανέδες. Κι έτσι το αυτί μου εξοικειώθηκε με τις μελωδίες αυτές και άρχισαν κάποιες να μου αρέσουν. Ειδικά τον χειμώνα που τις ξαναθυμόμουνα, έλεγα πότε να καλοκαιριάσει να τις ξανακούσω αυτές τις μελωδίες.

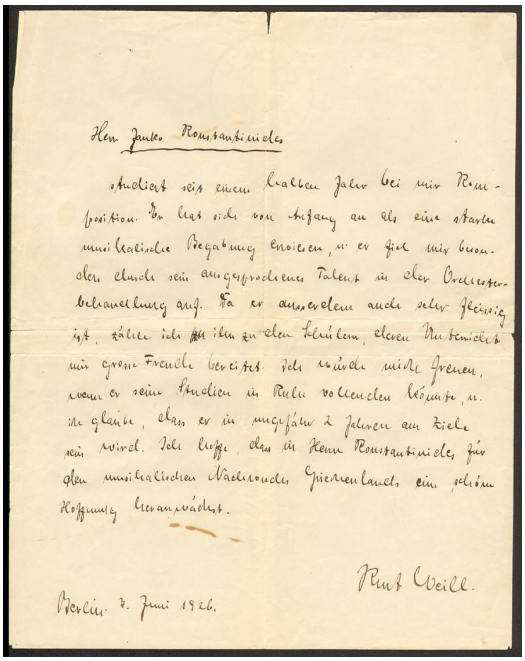
Οι έντονες αυτές μνήμες στάθηκαν πηγή έμπνευσης για αρκετά από τα έργα που έγραψε αργότερα. Ο αναγνώστης μπορεί να ακούσει το λαϊκό τραγούδι «Δεν είν' αυγή να σηκωθώ», με προέλευση από τα Βουρλά, στη χερσόνησο της Ερυθραίας, κοντά στη Σμύρνη, έτσι όπως το μετάγραψε για μεσόφωνο και πιάνο στη συλλογή του *20 τραγούδια του ελληνικού λαού* (1937/47), σε ηχογράφηση του 2016, με τη μεσόφωνο Νίνα Κουφοχρήστου, στον σύνδεσμο https://www.youtube.com/watch?v=kTeo2kTryVo.

Το ίδιο τραγούδι στην παραδοσιακή του μορφή, έτσι όπως το τραγούδησε η Δόμνα Σαμίου στον δίσκο βινυλίου *Μικρασιάτικα τραγούδια αρ. 2* (Καλλιτεχνικός Σύλλογος Δημοτικής Μουσικής «Δόμνα Σαμίου», Αθήνα 1984, επανέκδοση σε cd 1992), μπορεί να το ακούσει κανείς στον σύνδεσμο https://www.youtube.com/watch?v=9LBiq9L28y4. Στο ένθετο φυλλάδιο που συνοδεύει τον δίσκο η ίδια σημείωνε: «Ανήκει στη συλλογή του Συλλόγου προς Διάδοσιν της Εθνικής Μουσικής. Στον Σίμωνα Καρά το δίδαξε ο συνθέτης Γιάννης Κωνσταντινίδης (Κώστας Γιαννίδης) που καταγότανε από τη Σμύρνη».

Τις παραμονές της Μικρασιατικής Καταστροφής, ο 19χρονος Κωνσταντινίδης κατέφυγε, κάτω από περιπετειώδεις συνθήκες, στη Γερμανία, αρχικά στη Δρέσδη (Μάιος 1922) για να καταλήξει στο Βερολίνο (Ιανουάριος 2023). Φίλος και συγκάτοικος στην ίδια φοιτητική πανσιόν με τον Νίκο Σκαλκώτα, που σπούδαζε την ίδια εποχή στο Βερολίνο, έπαιζε συχνά μαζί του ως πιανίστας στον βωβό κινηματογράφο, στο ραδιόφωνο

και στα μουσικά καφενεία και καμπαρέ, καθώς η οικογένειά του έχασε την περιουσία της με την Καταστροφή κι έπρεπε να εξασφαλίσει την επιβίωσή του.

Η πνευματική και καλλιτεχνική κίνηση στο Βερολίνο του Μεσοπολέμου τον προίκισε με πολύπλευρα μουσικά ακούσματα και πλούσιες εμπειρίες. Παρακολούθησε από κοντά μουσικές προσωπικότητες όπως ο Στραβίνσκι, ο Προκόφιεφ, ο Σαίνμπεργκ και ο Μπάρτοκ. Σπούδασε θεωρητικά, σύνθεση, πιάνο και διεύθυνση ορχήστρας με σημαντικούς δασκάλους (Γιόζεφ Μράτσεκ, Πάουλ Φεοντόροβιτς Γιουόν, Καρλ Λέσλερ και Κάρλ Έρενμπεργκ), ενώ πολύτιμη υπήρξε η μαθητεία του στον Κουρτ Βάιλ, με τον οποίο μελέτησε ενορχήστρωση.[8] Από το 1927 άρχισε να γίνεται γνωστός στους μουσικούς κύκλους με το ανέβασμα της πρώτης του οπερέτας *Der Liebesbazillus* (*Το μικρόβιο του έρωτα*)[9] στο Δημοτικό Θέατρο της πόλης Στράλζουντ, κοντά στο Βερολίνο. Με έντονα στοιχεία τζαζ, η οπερέτα έγινε δεκτή με επαινετικά σχόλια από την κριτική, που χαιρέτισε «τον νεαρό Έλληνα, ο οποίος

Hrn. Jules Konstantinides

Arbeitet seit einem halben Jahr bei mir Komposition. Da liegt nicht von Anfang an die eine starke musikalische Begabung evident, wie es hier mir bisweilen einmal sein ausgesprochenes Talent in der Orchesterbehandlung aufg. Da er ausserdem auch sehr fleissig ist, zähle ich ihn zu den Schülern, denen Mut machen mir grosse Freude bereitet. Ich wünsche mir Ihnen, wenn er seine Studien in Ruhe vollenden könnte, u. ich glaube, dass er in wenigstens 2 Jahren am Ziele sein würde. Ich hoffe, dass in Herrn Konstantinides für den musikalischen Nachwuchs Gelegenheit, sein gutes Können bewerkstelligt.

Kurt Weill

Berlin, 3. Juni 1926.

Εικόνα 3: Η συστατική επιστολή του Κουρτ Βάιλ, 1926 (Αρχείο Γ.Κ.-Κ.Γ./ΕΚΠΑ).

8. Στο ΑΓΚ/ΚΓ σώζεται συστατική επιστολή του Κουρτ Βάιλ, με ημερομηνία 3 Ιουλίου 1926, όπου, ανάμεσα στ' άλλα, σημειώνει: «Για τον κ. Γιάννη Κωνσταντινίδη. Σπουδάζει εδώ και ένα εξάμηνο μαζί μου σύνθεση. Από την αρχή εμφάνισε μια μεγάλη μουσική ικανότητα και πρόσεξα ιδιαιτέρως το εξαιρετικό του ταλέντο στη διαχείριση της ορχήστρας. Είναι πολύ επιμελής, γεγονός που τον κατατάσσει στους μαθητές μου που είναι πραγματική ευχαρίστηση να διδάσκω. Θα χαιρόμουν πολύ αν είχε τη δυνατότητα να παραμείνει και να ολοκληρώσει τις σπουδές του στο Βερολίνο, κάτι που θεωρώ ότι θα χρειαστεί ακόμα δύο χρόνια. [...] Είμαι βέβαιος ότι ο κ. Κωνσταντινίδης είναι ένας μουσικός εξαιρετικά ελπιδοφόρος για τον ελληνικό χώρο».

9. Υπόγραψε την οπερέτα με το ψευδώνυμο Costa Dorres, που χρησιμοποιούσε και για τις εμφανίσεις του ως πιανίστας στο περίφημο «ιπτάμενο» πολιτικο-σατιρικό καμπαρέ *Die Wespen* («Οι Σφήκες») του Leon Hirsch (1886-1954). Στην ενορχήστρωση της οπερέτας σημαντική υπήρξε η συμβολή του φίλου και συγκάτοικού του Νίκου Σκαλκώτα.

ήδη με το πρώτο του έργο αποδείχτηκε εφάμιλλος των καλύτερων Γερμανών συνθετών στον χώρο της οπερέτας».

Όμως η απειλητική άνοδος του εθνικοσοσιαλισμού και η εισβολή των Ναζί στο «εβραϊκό - προλεταριακό» καμπαρέ όπου έπαιζε (ευτυχώς με μόνο «θύμα» το πιάνο του) τον ανάγκασε, το 1931, να εγκατασταθεί οριστικά στην Αθήνα, όπου είχε καταφύγει και η οικογένειά του μετά την Καταστροφή. Έτσι, ο Κωνσταντινίδης, όπως έλεγε, «έγινε για δεύτερη φορά πρόσφυγας», μετά τη μυθιστορηματική δραπέτευσή του το 1922 από τη Σμύρνη!

Στην Αθήνα, με το ψευδώνυμο «Κώστας Γιαννίδης» (όπως τον «βάφτισε» ο φίλος και συνεργάτης του, θεατρικός συγγραφέας Δημήτρης Γιαννουκάκης, ώστε να μην τον συγχέουν με τον γνωστό συνθέτη και μουσικό εκδότη της εποχής Γρηγόρη Κωνσταντινίδη), ακολούθησε μια λαμπρή πορεία στο μουσικό θέατρο και στο «ελαφρό» τραγούδι, που έμελλε να κρατήσει 30 χρόνια, έως τις αρχές της δεκαετίας του ’60.[10] Έγραψε μουσική για περισσότερες από 50 οπερέτες, επιθεωρή-

SCHUBERTSAAL
Bülowstraße 104 (Nollendorfplatz)

Nachm. 4 Uhr

Sonntag, den 22. März
2 Vorstellungen

Abends 9 Uhr

DAS FLIEGENDE KABARETT
DIE WESPEN
Leitung: LEON HIRSCH

Das erfolgreichste Programm!

Mitwirkende:
Therese Baerwald / Eva Gottgetreu / Annemarie Hase / Resi Langer / Renée Petra / Elli Reicher Margarete Voß / Lieselotte Weischer / Ilse Trautschold / Ernst Bringolf / Kurt Naue / Igor Pahlen Karl Schnog.

Conférenciere: Resi Langer. Am Flügel: Costa Dorres.

Nur in diesen beiden Vorstellungen
Gastspiel HENRI
in seinen Tanzschöpfungen.
Erstes Auftreten nach seinen beispiellosen Erfolgen in Amerika.

Karten: 1.—, 2.— u. 3.— Mk. bei Bote & Bock, Leipziger Str. 37 und Tauentzienstr. 7b, A. Wertheim, Leipziger Straße, im Schubertsaal und an der Abendkasse.

Druck: Ewald Pape, Berlin SW 48

Εικόνα 4: Βερολίνο, 1926. Φυλλάδιο του ιπτάμενου καμπαρέ *Οι Σφήκες*. Στο πιάνο ο Costa Dorres (Αρχείο Γ.Κ.-Κ.Γ./ΕΚΠΑ).

10. Έκλεισε την καριέρα του ως Κώστας Γιαννίδης με τρία μεγάλα βραβεία: Στο Φεστιβάλ Μεσογειακού Τραγουδιού της Βαρκελώνης, το 1960, πρώτο βραβείο για το «Ξύπνα, αγάπη μου», με τη Νανά Μούσχουρη, και το 1961 δεύτερο βραβείο για τα «Γκρίζα ματάκια». Επίσης, στο Α΄ Φεστιβάλ Ελληνικού Τραγουδιού Θεσσαλονίκης, το 1962, πρώτο βραβείο για τις «Αλυσίδες», με την Καίτη Μπελίντα. Το 1962, απογοητευμένος –όπως δήλωσε– από την κρίση και το αδιέξοδο όπου θεωρούσε ότι είχε φτάσει το ελληνικό τραγούδι, αποσύρθηκε για να συνεχίσει αθόρυβα και διακριτικά την ενασχόληση με το κλασικό του έργο. Παρόλα αυτά, γράφοντας το 1961 τα *6 Λαϊκά Τραγούδια* («σαν σπουδή ύφους», όπως έλεγε), με τη δημοφιλή διαχρονική επιτυχία «Τα νέα της Αλεξάνδρας», απόδειξε ότι μπορούσε να προσχωρήσει με άνεση στο νέο ύφος του λαϊκού και έντεχνου - λαϊκού τραγουδιού, αλλά δεν το θέλησε.

σεις, μουσικές κωμωδίες, ηθογραφίες, κινηματογραφικές ταινίες, καθώς και πολλά κοσμαγάπητα τραγούδια, που ερμήνευσαν οι σημαντικότεροι καλλιτέχνες της περιόδου (Σοφία Βέμπο, Δανάη, Νίκος Γούναρης, Άννα και Μαρία Καλουτά, Κάκια Μένδρη, Στέλλα Γκρέκα, Νανά Μούσχουρη κ.ά.) Η «Ορχήστρα Κώστα Γιαννίδη» κυριαρχούσε στις γραμμοφωνήσεις των «ελαφρών» τραγουδιών, όχι μόνο σε δικές του συνθέσεις αλλά και σε τραγούδια των περισσότερων τραγουδοποιών της εποχής, τα οποία ενορχήστρωνε ο ίδιος ως μαέστρος της Κολούμπια. Η μαθητεία του στον Κουρτ Βάιλ, η θητεία του στο γερμανικό καμπαρέ και η μελέτη των συνθετών του γαλλικού ιμπρεσιονισμού ανάδειξαν τον Γιαννίδη ως τον σπουδαιότερο ενορχηστρωτή στην ελληνική δισκογραφία του Μεσοπολέμου, αλλά και στη μεταπολεμική περίοδο, όταν πρωτοστάτησε στην ίδρυση της «Ορχήστρας Ελαφράς Μουσικής» της Ελληνικής Ραδιοφωνίας. Στις ορχήστρες του ισορροπούσε με μοναδική μαεστρία τα πνευστά (στο πρότυπο της τζαζίστικης big band) με τα έγχορδα (κληρονομιά της λόγιας μουσικής του παιδείας). Τελευταίο κορυφαίο δείγμα αποτελεί η ενορχήστρωση, στο πρότυπο του «Μπολερό» του Ραβέλ, του τραγουδιού «Ξύπνα, αγάπη μου», με το οποίο πήρε το πρώτο βραβείο στο Φεστιβάλ Μεσογειακού Τραγουδιού της Βαρκελώνης το 1960. Όπως έλεγε ο ίδιος (ηχογραφημένη συνομιλία με τον συγγραφέα):

> Τελικά, το να συνθέσεις ένα τραγούδι ολοκληρωμένο, με αρχή, μέση και τέλος, μου φαίνεται ακόμη πιο δύσκολο από το να γράψεις μιαν ολόκληρη οπερέτα. Το τραγούδι είναι σαν ένα μικρό μονόπρακτο, μια μινιατούρα. Πρέπει να κλείσεις τον κόσμο ολόκληρο σ' ένα ρεφρέν, σε δυο κουπλέ. Να ξεδιπλώσεις μέσα σε τρία λεπτά όλη τη γκάμα των συναισθημάτων. Και ο τραγουδιστής –ηθοποιός και χορευτής μαζί– να του δοθεί με όλο του το είναι, να το υπερασπιστεί, να το κάνει δικό του, να το απογειώσει!

Παράλληλα με την προβεβλημένη καριέρα του Κώστα Γιαννίδη, ξεκίνησε αθόρυβα και διακριτικά, με το πραγματικό του όνομα, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1930, την ενασχόλησή του με τη λόγια μουσική δημιουργία. Αφετηρία του στάθηκαν οι διάφορες συλλογές ελληνικών δημοτικών τραγουδιών[11] και η προσπάθεια εναρ-

11. *Τραγούδια των Δωδεκανήσων* (1935) του Ελβετού εθνομουσικολόγου και διευθυντή ορχήστρας Σαμουέλ Μπω-Μποβύ, *Ελληνικές δημοτικές μελωδίες της νήσου Χίου* (1903) του Ιμπέρ Περνώ και *260 δημώδη ελληνικά άσματα* του Γεωργίου Παχτίκου (1905).

μόνισής τους σύμφωνα με τις συνθετικές αρχές και το εθνομουσικολογικό έργο του Μπέλα Μπάρτοκ.[12]

Στον χώρο της ελληνικής «Εθνικής Μουσικής Σχολής» του 20ού αιώνα, που διαφοροποιείται σαφώς από τις ρομαντικές εθνικές σχολές του 19ου αιώνα, το μικρό σε όγκο αλλά πλούσιο σε περιεχόμενο έργο του Κωνσταντινίδη τον τοποθετεί σε μιαν από τις πρώτες θέσεις. Αν και στο Βερολίνο μελέτησε την τεχνική του δωδεκάφθογγου συστήματος με τον θεωρητικό και απολογητή του Γιόζεφ Ρούφερ (μαθητή και βοηθό του Σαίνμπεργκ και συγγραφέα πολλών σχετικών άρθρων και βιβλίων), δεν προσχώρησε σε πιο σύγχρονες τεχνικές γραφής.[13] Στήριξε σχεδόν όλες του τις συνθέσεις στο ελληνικό δημοτικό τραγούδι, χρησιμοποιώντας αυτούσιες τις λαϊκές μελωδίες, με απόλυτο σεβασμό στο πνεύμα και στην ιδιαίτερη «τροπική» (modal) δομή τους. Έτσι, στις σουίτες και στους «κύκλους» που συνέθεσε (για συμφωνική ορχήστρα, πιάνο, βιολί και πιάνο, φωνή και πιάνο, χορωδία a capella, κουιντέτο πνευστών) δημιούργησε λεπτότατες μικρογραφίες, έργα ολοκληρωμένα, παρόλο που ορισμένα μέρη τους διαρκούν λιγότερο από ένα λεπτό!

Αυτό που κυρίως τον χαρακτηρίζει είναι ότι συνειδητά δεν προχωρά στην επεξεργασία - ανάπτυξη του πρωτογενούς μελωδικού υλικού, αλλά σε κάθε επανάληψη προτείνει διαφορετική αρμονική πλοκή και ενορχήστρωση. Παράλληλα, τα επιμέρους αυτά μέρη διακρίνονται για τη στενή μεταξύ τους σχέση ως προς τις τονικότητες, τη ρυθμική αγωγή και τη δυναμική, συγκροτώντας μια σφιχτοδεμένη σουίτα.[14] Σεμνός και λακωνικός – στους αντίποδες της πληθωρικότητας του Καλομοίρη– υπογραμμίζει την αυθεντική με-

12. Βλ. Γρηγόρης Μ. Σηφάκης, *Μπέλα Μπάρτοκ και δημοτικό τραγούδι*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1997· Ολυμπία Φράγκου-Ψυχοπαίδη, *Η Εθνική Μουσική Σχολή. Προβλήματα ιδεολογίας*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1990.

13. Από την περίοδο του Βερολίνου σώζεται μια «Σονατίνα για πιάνο» του 1927, που εντοπίστηκε από τον γράφοντα, μετά τον θάνατο του συνθέτη, στα χειρόγραφα του Αρχείου. Η σονατίνα αυτή, με ένα υπόστρωμα σχεδόν ατονικό, αποκαλύπτει τις ετερόκλιτες επιρροές του αυτή την περίοδο, καθώς και τη συνειδητή προσπάθειά του να συνταιριάξει στοιχεία από τα πρωτοποριακά γερμανικά ιδιώματα, από τον γαλλικό νεοκλασικισμό και ιμπρεσιονισμό (που θαύμαζε ήδη από την εποχή της Σμύρνης), αλλά και από τα σύγχρονα δημοφιλή ρεύματα (τζαζ και χορευτικούς ρυθμούς). Ενώ, στο τρίτο μέρος του έργου, στις μελωδικές γραμμές που χρησιμοποιεί εμφανίζεται για πρώτη φορά και το «δημοτικοφανές» άκουσμα στο οποίο έμελλε να επικεντρωθεί και να χαρακτηρίσει το συνθετικό του ύφος ως Γιάννη Κωνσταντινίδη.

14. Γι' αυτό και ο συνθέτης επέμενε να μην αλλάζει η σειρά εκτέλεσής τους και ήταν αντίθετος στην επιλογή από τους σολίστες μεμονωμένων κομματιών από τους «κύκλους» των έργων του.

Εικόνα 5: Ο Γιάννης Κωνσταντινίδης με τον Σαμουέλ Μπω-Μποβύ. Αθήνα, 1950 (Αρχείο Γ.Κ.-Κ.Γ./ΕΚΠΑ).

λωδία τονίζοντας τα πρωτότυπα ρυθμικά της στοιχεία, ενώ τη στολίζει με τα «γυρίσματα» ενός παραδοσιακού οργανοπαίκτη («μικρές» νότες, αποτζιατούρες, τρίηχα, πεντάηχα) και ηχοχρώματα που συχνά παραπέμπουν στα λαϊκά όργανα (βιολί ή σαντούρι).

Είναι ενδεικτικό ένα απόσπασμα από επιστολή του Σαμουέλ Μπω-Μποβύ, με ημερομηνία 1η Ιουνίου 1949 (η οποία φυλάσσεται στο ΑΓΚ/ΚΓ), όταν παρέλαβε τα χειρόγραφα της *Πρώτης Δωδεκανησιακής Σουίτας* για συμφωνική ορχήστρα:[15]

> Περίμενα το έργο σας με πολλή ανυπομονησία. Όχι μόνο δεν απογοητεύτηκα, αλλά είχα την πιο ευχάριστη έκπληξη. Ποτέ ώς τώρα δεν είδα παρτιτούρα Έλληνα συνθέτη γραμμένη με τόση προσοχή, τόση γνώση των οργάνων, τόση λεπτότητα [...] Δεν πιστεύω να είμαι επηρεασμένος από την κοινή αγάπη μας για το δημοτικό τραγούδι. Απεναντίας, η αγάπη αυτή μ' έκανε ίσαμε τώρα να δυσφορήσω κάθε φορά που έβλεπα πού καταντούσαν [οι διάφοροι συνθέτες] τους ωραιότερους σκοπούς. Εσείς ακολουθήσατε το παράδειγμα του Σολωμού. «Υποτάξου πρώτα στη γλώσσα του λαού και, αν είσαι αρκετός, κυρίεψέ την!» Και μου φαίνεται πως αυτό ισχύει και για τη γλώσσα και για τη μουσική. Εγώ θαύμαζα πάντοτε την αρχιτεκτονική

15. Η *Πρώτη Δωδεκανησιακή Σουίτα* βασίζεται σε μουσικά θέματα από τη συλλογή του Σαμουέλ Μπω-Μποβύ *Τραγούδια των Δωδεκανήσων* (Αθήνα, Μουσικό Λαογραφικό Αρχείο, τ. α΄ 1935 και τ. β΄ 1938). Πήρε την οριστική της μορφή το 1948 και παίχτηκε για πρώτη φορά ένα χρόνο αργότερα στη Γενεύη, με την περίφημη Ορχήστρα της Ρομανικής Ελβετίας και μαέστρο τον ίδιο τον Μπω-Μποβύ, στον οποίο και είναι αφιερωμένη. Ο Μπω-Μποβύ διεύθυνε επίσης και την πρώτη εκτέλεσή της στην Ελλάδα, με την Κρατική Ορχήστρα Αθηνών, στις 15 Ιανουαρίου 1950, που απόσπασε επαινετικότατες κριτικές. Η *Δεύτερη Δωδεκανησιακή Σουίτα*, αφιερωμένη και πάλι στον Μπω-Μποβύ, καθώς και στη Μέλπω Μερλιέ, ολοκληρώθηκε το 1949, αλλά, παρά το ενδιαφέρον του Μπω-Μποβύ να τη διευθύνει, παρουσιάστηκε για πρώτη φορά μετά τον θάνατο του συνθέτη (στις 2 Οκτωβρίου 1987, στη Ρόδο, με τη Συμφωνική Ορχήστρα της ΕΡΤ και μαέστρο τον Ευθύμιο Καβαλλιεράτο).

> των [παραδοσιακών] σκοπών. Με πόση χαρά βλέπω να με δικαιολογείτε με το έργο σας όπου όλα αρμονίζονται και ταιριάζουν σε μια ζωντανή ενότητα. [...]

Επίσης, ο Μπω-Μποβύ, όταν το 1984 –με αφορμή τον θάνατο του συνθέτη– του ζητήσαμε να σχολιάσει τη μουσική του Κωνσταντινίδη, παρατήρησε: «Ο Κωνσταντινίδης έκανε στο πιάνο αυτό που κάνει ο βοσκός στη φλογέρα του, που όλο επαναλαμβάνει τον ίδιο σκοπό με αέναα και καινούρια μελωδικά στολίσματα. Και το έκανε με τη δεξιοτεχνία του τέλειου εκτελεστή, παραλλάζοντας το μέλος με θαυμάσια αρμονική φαντασία».[16]

Μέσα από αυτή την «έντεχνη» επεξεργασία, με διαφορετικά κάθε φορά ευρήματα (από το «μπάσο-οστινάτο» ώς τη «διτονικότητα»), η ιδιοφυής εναρμόνιση και οργανική συνοδεία προσδίδουν στο παραδοσιακό μέλος νέες εκφραστικές διαστάσεις, αποφεύγοντας κάθε επιφανειακή φολκλορική προσέγγιση που θα υπονόμευε τη δομή και το ήθος του. Παρόλη τη γερμανική του παιδεία, ο Κωνσταντινίδης αποπνέει μια «γαλατική» ιμπρεσιονιστική ευαισθησία και νεοκλασική λεπτότητα, διαύγεια και σημασία στη λεπτομέρεια, που παραπέμπουν στον Μωρίς Ραβέλ και στον Κλωντ Ντεμπυσύ, συνθέτες που τόσο θαύμαζε και μελετούσε ήδη από τα χρόνια στη Σμύρνη. Όπως έλεγε ο ίδιος (ηχογραφημένη συνομιλία με τον συγγραφέα):

> Οι μελωδίες και οι αρμονίες των κομματιών πρέπει να «αναπνέουν» ελεύθερα, σαν να βρίσκονται στο πέλαγο, να έχουν τη χάρη και λεπτότητα παλιάς γκραβούρας και όχι τη χοντροκοπιά τουριστικής διαφημιστικής αφίσας. Και ακόμη να υπάρχει αυτή η αίσθηση που συναντάμε διάχυτη στα δημοτικά μας τραγούδια: «Τούτ' τη γης που την πατούμε όλοι μέσα θε να μπούμε». Η χαρά της ζωής που πρέπει να γευτούμε και να απολαύσουμε, γιατί κάπου στο βάθος πλανιέται αυτή η αδιόρατη θλίψη του θανάτου.

Οι μνήμες του Κωνσταντινίδη από τα δημοτικά τραγούδια και τους σκοπούς της Σμύρνης και της Μικράς Ασίας αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για ορισμένα από τα *20 τραγούδια του ελληνικού λαού* για μεσόφωνο και πιάνο (1937/47), για τα *8 Μικρασιατικά Τραγούδια* για μικτή χορωδία a capella (1972), καθώς και για το κυριότερο από τα συμφωνικά του έργα, τη *Μικρασιατική Ραψωδία*, που αφιέρωσε στη μητέρα του, Ευαγ-

16. Από επιστολή του Μπω-Μποβύ προς τον συγγραφέα (1984), που φυλάσσεται στο ΑΓΚ/ΚΓ.

γελία Ξένου, δυναμική προσωπικότητα με καλλιτεχνικές τάσεις, η οποία τον επηρέασε σημαντικά στη ζωή και στο έργο του.

Η συμφωνική αυτή σουίτα πέρασε από διάφορα στάδια και διαδοχικές αναθεωρήσεις από το 1947 έως ότου καταλήξει στην τελική της μορφή (Μουσικές Εκδόσεις ΥΠΠΟ, Αθήνα 1975), που κι αυτήν ο συνθέτης συνέχισε να επανεξετάζει έως τον θάνατό του (17 Ιανουαρίου 1984) με την επιθυμία για τελειότητα που τον χαρακτήριζε. Αποτελείται από τρία μέρη, που παίζονται χωρίς διακοπή: α) Πρελούντιο - Οστινάτο, β) Ιντερμέτζο και γ) Φινάλε.

Το «Πρελούντιο» βασίζεται σ' έναν λαϊκό σκοπό («Μια μαύρη πέτρα του γιαλού»), ιδιαίτερα διαδεδομένο σ' όλα τα παράλια της Μικράς Ασίας και στα νησιά του Αιγαίου έως την Κύπρο, που ο Κωνσταντινίδης άκουγε συχνά στην παιδική του ηλικία στη Σμύρνη. Όπως έγραψε ο ίδιος στο έντυπο πρόγραμμα της συναυλίας:

> Σ' αυτό το μέρος η εναρμόνιση και η ορχηστρική του επεξεργασία, με τους διάφορους ηχητικούς σχεδιασμούς, έχουν προσδώσει στο απλό αυτό τραγούδι έναν κάπως αυστηρό χαρακτήρα, θα μπορούσε να πει κανείς σχεδόν τραγικό. Ίσως, άθελά του, ο συνθέτης να έγραψε ένα μουσικό επιτύμβιο μιας ζωής κι ενός κόσμου για πάντα χαμένων!

Στον σκοπό αυτό παρεμβάλλεται ένας δεύτερος, ένα ποντιακό τραγούδι του γάμου, που ο συνθέτης άντλησε από τη συλλογή του Γεωργίου Παχτίκου *260 δημώδη ελληνικά άσματα* (Αθήνα 1905). Το τραγούδι αυτό, με τίτλο «Ώρα καλή στην πρύμνη σας», τραγουδιόταν στο τέλος του γαμήλιου συμποσίου, όταν έφευγαν οι συγγενείς και οι φίλοι (*στο ίδιο*, άσμα αρ. 41, σ. 54).

Το «Οστινάτο» που ακολουθεί βασίζεται στον πανελλήνια γνωστό σκοπό από τα κάλαντα των Φώτων «Ήρθανε τα Φώτα κι οι Φωτισμοί», που επαναλαμβάνεται συνολικά δέκα φορές, κάθε φορά με διαφορετική εναρμόνιση, ρυθμική υπόκρουση και ενορχήστρωση, έχοντας ως πρότυπο το «Μπολερό» του Ραβέλ. Το μέρος αυτό έχει «προγραμματικό» χαρακτήρα, που περιγράφει ο Κωνσταντινίδης στο έντυπο πρόγραμμα ως εξής:

> Μια παραμονή των Φώτων, πριν πολλά χρόνια, στους δρόμους κάποιας μικρασιατικής πολιτείας. Ομάδες μικρών και μεγάλων παιδιών με γραφικά φαναράκια ή φωτισμένα αυτοκατασκεύαστα καραβάκια, με τρίγωνα και τουμπελέκια γυρίζουν από σπίτι σε σπίτι και τραγουδούν τον πατροπαράδοτο σκοπό. Το κάθε παιδί με τη δική του τη

> φωνή κι η κάθε ομάδα με τον δικό της τον τρόπο.[17] Φτάνουμε στο σημείο που όλα τα πρωτόγονα όργανα και οι διαφορετικές φωνές παίζουν, τραγουδούν, φωνάζουν τον ίδιο σκοπό. Κι έπειτα σιγά-σιγά οι φωνές λιγοστεύουν. Τα φαναράκια απομακρύνονται. Μια φωνή τραγουδάει μελαγχολικά την τελευταία στροφή κι έπειτα όλα χάνονται μέσα στη χειμωνιάτικη νύχτα.

Μετά από μια αργή εισαγωγή, με θέματα που προέρχονται από το πρώτο μέρος, ακολουθεί το «Ιντερμέτζο», βασισμένο στον πρωτοχρονιάτικο τελετουργικό χορό «Εϊντάτε να πάμε στον Ες- Βασίλη», από τα Φάρασα της Καππαδοκίας, επίσης από τη συλλογή του Παχτίκου (*στο ίδιο*, άσμα αρ. 14, σ. 17).

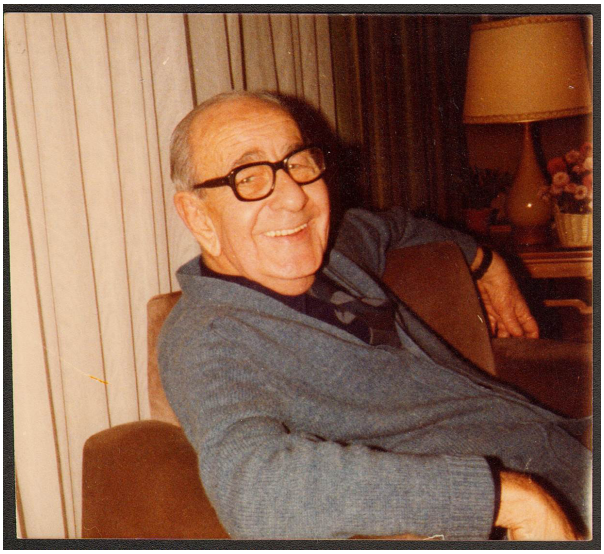
Η *Ραψωδία* καταλήγει στο «Φινάλε», που στηρίζεται σε τρεις εννεάσημους χορευτικούς σκοπούς: έναν γρήγορο σε 9/8 (καρσιλαμάς) και δύο αργούς σε 9/4 (ζεϊμπέκικα), που ο Κωνσταντινίδης άκουσε από παλιούς Μικρασιάτες μουσικούς, Έλληνες και Τούρκους, καθώς στα μέρη αυτά οι πληθυσμοί που συμβίωναν αντάλλασσαν συχνά τραγούδια και σκοπούς. Ανάμεσα στον πρώτο χορό και τους δύο τελευταίους επανεμφανίζονται τα δύο θέματα του εισαγωγικού «Πρελούντιο», καθώς μέσα από το σύνολο της ορχήστρας *ξεπηδά ένα σόλο της τρομπέτας, σαν μια τραγική κραυγή ενός κόσμου που χάνεται!*

Ο αναγνώστης μπορεί να ακούσει την ηχογράφηση της *Μικρασιατικής Ραψωδίας*, όπως αποτυπώθηκε στη δισκογραφία το 2000, με την Ορχήστρα των Χρωμάτων, που διευθύνει ο Μίλτος Λογιάδης, στον σύνδεσμο https://www.youtube.com/watch?v=foNPPEbX-mc.

Η *Μικρασιατική Ραψωδία* είναι το κορυφαίο έργο που συμπυκνώνει τις μνήμες, τις καταβολές και τη μυθιστορηματική ζωή του «πρόσφυγα» Γιάννη Κωνσταντινίδη στο τρίγωνο Σμύρνη - Βερολίνο - Αθήνα. «Διπλός αλλά όχι διχασμένος», με οδηγό την «προίκα τση Σμύρνης» και τον κοσμοπολιτισμό της ιωνικής γης, με τη γνήσια αστική αγωγή του μείζονος ελληνισμού, βαθιά καλλιέργεια και συναρπαστικές εμπειρίες, γεφύρωσε αρμονικά την Ανατολή με τη Δύση, τη δημοτική με την αστική παράδοση, τη βιωματική λαϊκή έκφραση με τη λόγια δημιουργία. Γνήσιος εκπρόσωπος της «γενιάς του ’30», αναζήτησε την ελληνικότητα πέρα από τον λαϊκισμό του επιφανειακού φολ-

17. Αυτές τις διαφορετικές «φωνές» των καλαντιστών ο συνθέτης τις μοιράζει αριστοτεχνικά στις διάφορες ομάδες των οργάνων της ορχήστρας.

κλόρ, δεν διεκδίκησε τις δάφνες του μεγάλου μουσουργού, δεν ζήλεψε το κλασικό και το αθάνατο. Μας κληροδότησε μια μουσική που δεν σκιάζεται από πάθη και εντάσεις, δεν απογειώνεται σε κόσμους ξένους και σκοτεινούς, αλλά καταυγάζεται από το φως του Αιγαίου και καθιερώνεται χάρη στη σεμνότητα και την απλότητα που τον χαρακτήριζαν ως άνθρωπο και δημιουργό.

Εικόνα 6: Γιάννης Κωνσταντινίδης, 1982 (φωτογραφία: Λάμπρος Λιάβας).

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Κωνσταντινίδης δήλωνε «μουσικός» και όχι συνθέτης για τα κλασικά του έργα, ενώ –αντιθέτως– προτιμούσε τον τίτλο συνθέτης και όχι τραγουδοποιός για τα «ελαφρά» τραγούδια του. Η είδηση του θανάτου του, στις 17 Ιανουαρίου 1984, περιορίστηκε σε κάποια γενικόλογα μονόστηλα, την ίδια ώρα που η πολιτεία και οι εφημερίδες θρηνούσαν με επίσημες δηλώσεις και πηχυαίους τίτλους για τον θάνατο του Βασίλη Τσιτσάνη, που συνέπεσε την ίδια ημέρα. Ως το τέλος της ζωής του βιοποριζόταν κυρίως από τις μουσικές εκπομπές που έκανε στο ραδιόφωνο,[18] καθώς για την όλη καλλιτεχνική του προσφορά τού δόθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού μόλις μια πενιχρή «σύνταξη β΄ κατηγορίας»!

18. Ο μεγάλος όγκος από τα χειρόγραφα και δακτυλόγραφα κείμενα των πολυάριθμων ραδιοφωνικών του εκπομπών, με εξαιρετικές μουσικές αναλύσεις και πολύτιμα ιστορικά στοιχεία, διασώζεται στο ΑΓΚ/ΚΓ, στο Τμήμα Μουσικών Σπουδών του ΕΚΠΑ.

Ενσωματώνοντας την προσφυγική εμπειρία στο εθνικό αφήγημα: Κινηματογραφικές ταινίες της δεκαετίας του 1960

Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Το άρθρο αυτό θα επικεντρωθεί σε συγκεκριμένες λαϊκές κινηματογραφικές ταινίες της δεκαετίας του 1960, για τις οποίες θα υποστηριχθεί ότι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία ενσωμάτωσης του προσφυγικού στο ευρύτερο εθνικό αφήγημα, με έναν τρόπο ορατό και ικανό να προσεγγίσει ευρύτερα ακροατήρια, ακόμη και πέραν του καθαυτό προσφυγικού. Ασφαλώς, τούτο σημαίνει ότι η ανάλυση θα επικεντρωθεί σε έργα που εμπίπτουν σε αυτό που διεθνώς περιγράφεται ως «ποπ κουλτούρα». Από την οπτική γωνία της σύγχρονης ιστορίας, το πλεονέκτημα παρόμοιων έργων ως αντικειμένων μελέτης είναι το ότι αποτυπώνουν, καταγράφουν και, υπό μια έννοια, «αρχειοθετούν» τις προσλήψεις ασυνήθιστα μεγάλου αριθμού ανθρώπων. Ας σημειωθεί ότι στη δεκαετία του 1960 πολύ περισσότεροι άνθρωποι πήγαιναν ανά εβδομάδα στον κινηματογράφο, από όσους διάβαζαν εφημερίδα ή λογοτεχνία. Επομένως, οι προσλήψεις που αποτυπώνει ο κινηματογράφος αφορούν πολύ μεγαλύτερα τμήματα του κοινού απ' όσο άλλες πηγές. Τονίζω, πάντως, ότι στην παρούσα μελέτη επιχειρώ μια μελέτη στο αντικείμενο της σύγχρονης κοινωνικής ιστορίας, όχι των πιο εξειδικευμένων film studies. Από την άλλη πλευρά, στην ιστορική αποτίμηση παρόμοιων πολιτιστικών προϊόντων ανακύπτουν ορισμένες ιδιαίτερες μεθοδολογικές προκλήσεις, από τις οποίες θα είναι καλό να ξεκινήσουμε.

Πρώτα απ' όλα, για τον ιστορικό, μια πνευματική δημιουργία είναι πρωτίστως προϊόν της εποχής της και των δικών της προσλήψεων. Επομένως, στην προσπάθεια να προσεγγιστεί ένα τέτοιο έργο –από λογοτεχνικό κείμενο έως ντοκυμαντέρ ή κινηματογραφική ταινία και τηλεοπτική σειρά– η μείζονος σημασίας πληροφορία, αυτή που καθορίζει την κατεύθυνση της ερμηνείας, είναι ο χρόνος της δημιουργίας του. Όπως έχει εύστοχα παρατηρηθεί: «Στα σημερινά λαϊκά μέσα, τόσο οι αναδημιουργίες του παρελθόντος όσο και οι φαντασιακές παραστάσεις του μέλλοντος, κατ' ανάγκην αποκαλύπτουν τη στιγμή της δημιουργίας».[1]

Υπό την έννοια αυτή, οι εξεταζόμενες εδώ κινηματογραφικές ταινίες θα μελετηθούν ως «έγγραφα ποπ κουλτούρας»[2] και ως «οπτικά κείμενα» (visual texts),[3] ασφαλώς χρονολογημένα, που ενσωματώνουν προσλήψεις και αναπαραστάσεις. Ως έργα ποπ κουλτούρας, οι ταινίες αυτές βασίζονται σε ένα πλέγμα συμβολισμών, που επιτρέπουν στο μήνυμά τους να προσεγγίσει το ευρύτερο κοινό. Είναι όμως αναγκαίο να λαμβάνεται υπ' όψιν ότι οι δημιουργοί της ποπ κουλτούρας δεν παράγουν ένα επιστημονικό έργο και, ως εκ τούτου, δεν έχουν την υποχρέωση της ακρίβειας στην οποία οφείλει να υπακούει ένας επαγγελματίας ιστορικός. «Δεν χρειαζόμαστε δοκίμια, οσοδήποτε μεγαλοφυή κι αν είναι», ήταν η οδηγία του Τζιν Ροντενμπέρυ, δημιουργού του *Star Trek*, προς τους σεναριογράφους.[4] Με άλλα λόγια, οι λαϊκές προσλήψεις μιας κοινωνίας δεν αναπτύσσονται με επιστημονικό τρόπο και δεν είναι προϊόντα εργαστηρίου: συνακόλουθα, είναι αναμενόμενο και φυσικό να εμπεριέχουν αντιφάσεις ή ανακριβείς προσλήψεις (όπως παρόμοιες μπορεί να έχουμε εμείς σήμερα) που προέρχονται από το κλίμα της εποχής τους. Για τούτο, είναι αναγκαίο να προσεγγίζονται με μια αίσθηση αυτοπεριορισμού του μελετητή, καθώς και με σεβασμό για τις αντιλήψεις αυτών των περασμένων εποχών. Επίσης, είναι σημαντικό να λαμβάνεται υπ' όψιν το γεγονός ότι οι

1. Martin M. Winkler, «Star Wars and the Roman Empire», Martin M. Winkler (επιμ.), *Classical Myth and Culture in the Cinema*, Οξφόρδη, 2001, σ. 272-290 (289).

2. Rick Worland, «Captain Kirk: Cold Warrior», *Journal of Popular Film and Television* 16 (1988) 109-117.

3. Martin M. Winkler, *Cinema and Classical Texts: Apollo's New Light*, Κέμπριτζ, 2009, σ. 20-50.

4. Παρατίθεται στο Evanthis Hatzivassiliou, «Images of the International System and the Cold War in *Star Trek*, 1966-91», *Journal of Cold War Studies* 23 (2021) 55-88 (58).

ταινίες καθαυτές (ή ακόμη και το συναφές αρχειακό υλικό) δεν αποδίδουν πλήρως τις προσλήψεις *που δημιουργούν* στο κοινό των θεατών: όπως συχνά συμβαίνει με πνευματικά προϊόντα, καθώς άλλωστε τραγούδησε και ο Διονύσης Σαββόπουλος, μετά την παρουσίασή τους οι δημιουργίες αυτές «είν' αλλωνών κι αλλιώς φαντάζουν». Η μελέτη της ποπ κουλτούρας είναι ένα δύσκολο εγχείρημα, επειδή ακριβώς αφορά τη σύγκλιση και διάδραση πολλών και διαφορετικών κοινωνικών και διανοητικών διαδικασιών.[5]

Παράλληλα, στην παρούσα μελέτη φοβούμαι ότι ενεργώ, ως ιστορικός, κάπως παράδοξα, δηλαδή αναφέρομαι σε πνευματικά έργα –κινηματογραφικές ταινίες– χωρίς να έχω ακόμη καταφέρει να εντοπίσω αρχειακά τεκμήρια γι' αυτά. Είναι γεγονός ότι η πρόσβαση στα αρχεία των δημιουργών ή των εταιρειών παραγωγής συχνά προσφέρει μια διαφορετική, έστω εν μέρει, εικόνα για τα κίνητρα και τις στοχεύσεις τους από αυτήν που αποκομίζει ο θεατής από το ίδιο το τελικό προϊόν. Ωστόσο, από τη μέχρι τώρα έρευνά μου, προκύπτει πως, αφενός, οι ελληνικές εταιρείες παραγωγής δεν ακολουθούσαν τις περισσότερο συντεταγμένες διαδικασίες της γραπτής επικοινωνίας όπως οι αμερικανικές (διαδικασίες που δημιουργούν δομημένο αρχείο, ακόμη και για λόγους νομικούς, στις ΗΠΑ) και, αφετέρου, ότι δεν έκαναν την προσπάθεια της διατήρησης έστω και αυτού που υπήρχε. Παρόλα αυτά, είναι δυνατόν να γίνει μια πρώτη καταγραφή και να διατυπωθούν κάποιες υποθέσεις εργασίας.

Τέλος, ας γίνουν από την αρχή δύο ακόμη μεθοδολογικές παρατηρήσεις: Πρώτον, στο άρθρο αυτό δεν θα παρατεθούν ειδικά στοιχεία για την προσέλευση του κοινού στις κινηματογραφικές αίθουσες και τον αριθμό εισιτηρίων που έκοψαν. Σε αυτό το επίπεδο, των ποσοτικών στοιχείων, μπορεί η ανάλυση να λάβει ως δεδομένη –και να μείνει σε αυτή τη βασική διαπίστωση– τη μεγάλη δημοφιλία αυτών των ταινιών, ιδιαίτερα των δύο εξεταζόμενων μελοδραμάτων με τη συμμετοχή του Νίκου Ξανθόπουλου, προσώπου που αποτέλεσε μια ιδιαίτερη celebrity στη δεκαετία του 1960.[6] Δεύτερον, θα πρέπει ο αναγνώστης

5. Για τις μεθοδολογικές προκλήσεις στην προσέγγιση δημιουργιών της ποπ κουλτούρας, βλ. Evanthis Hatzivassiliou, «Modernity and Legacies: Representations of Greco-Roman Antiquity in *Star Trek*, 1966-9», *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 9 (2019) 71-87· *του ιδίου*, «Images of the International System and the Cold War in *Star Trek*», ό.π.

6. Βλ. την αυτοβιογραφία του: *Νίκος Ξανθόπουλος, Όσα θυμάμαι και όσα αγάπησα,* Αθήνα 2005. Για τη λαϊκή απήχηση του Ξανθόπουλου, βλ. Κωστούλα Σ. Καλούδη, *Η Μικρασιατική Καταστροφή στον ελληνικό κινηματογράφο*, Αθήνα - Ιωάννινα 2001, σ. 83.

να έχει υπ' όψιν του ότι η μνήμη της Καταστροφής κατά τη δεκαετία του 1960 παρουσιάζει ορισμένες δομικές διαφορές από τη δική μας σήμερα. Κατά τη μνημόνευση της εκατονταετίας της Καταστροφής, το 2022, δεν ζούσαν πλέον άνθρωποι που διέθεταν μνήμες από το ίδιο το γεγονός. Αλλά στα τέλη της δεκαετίας του 1960, πολλοί πρόσφυγες πρώτης γενιάς ήταν ακόμη στη ζωή. Με άλλα λόγια, το έτος 1968, το 1922 αποτελούσε ακόμη *ζώσα μνήμη*. Τούτο συνεπαγόταν ότι υπήρχε πολύ μεγαλύτερη απ' όσο σήμερα αμεσότητα, ίσως και σπαρακτικός χαρακτήρας, στις προσπάθειες ανάκλησης του παρελθόντος ή περιγραφής της προσφυγικής εμπειρίας στην πατρίδα. Και το στοιχείο αυτό θα πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψιν στις απόπειρες αποτίμησης των συναφών πολιτιστικών προϊόντων: η πίεση ήταν πολύ μεγαλύτερη απ' όσο σε εμάς, που έχουμε το περιθώριο μιας μεγαλύτερης απόστασης, η οποία άλλωστε καθιστά και μελέτες όπως η παρούσα εγχείρημα περισσότερο εφικτό.

Οι ταινίες στην εποχή τους: προς τη δεκαετία του 1960

Είναι, λοιπόν, αναγκαίο να ξεκινήσουμε από την εποχή. Και δεν είναι τυχαίο ότι, με την εξαίρεση της προπολεμικής ταινίας *Προσφυγοπούλα*, του 1938,[7] που έμεινε, ίσως λόγω του πολέμου, ένα απομονωμένο παράδειγμα, οι υπόλοιπες ταινίες μυθοπλασίας που έμελλαν να θέσουν στο επίκεντρο τη θέση του πρόσφυγα στην ελληνική κοινωνία αποτέλεσαν προϊόντα της προχωρημένης μεταπολεμικής περιόδου, συγκεκριμένα της δεκαετίας του 1960. Αυτό είναι εξηγήσιμο. Μετά την κοινωνική φρίκη της προσφυγιάς στις δεκαετίες του 1920 και του 1930, κατά την επόμενη περίοδο, τη δεκαετία του 1940, η κατάσταση των προσφύγων χειροτέρευσε σε τεράστιο βαθμό, καθώς όχι μόνον υπέστησαν τις μεγάλες ταλαιπωρίες της Κατοχής αλλά, επιπλέον, στις υποβαθμισμένες περιοχές που ζούσαν, συνωστίστηκαν νέοι πρόσφυγες, που είτε μετακινούνταν στις πόλεις για εξασφάλιση εργασίας ή συσσιτίου είτε διέφευγαν από τα πεδία μάχης του εμφυλίου πολέμου.[8] Τέτοια επιβάρυνση σημειώθηκε ειδικότερα στις προσφυγικές παραγκουπόλεις των μεγάλων πόλεων, των οποίων την αθλιότητα αποτύπωσαν με τόση ενάργεια ο Νίκος Κούνδουρος στη *Μαγική πόλη* και ο Αλέκος Αλεξανδράκης στη *Συ-*

7. Togo Mizrahi (σκην.), *Η προσφυγοπούλα*, Κάιρο, Togo Mizrahi, 1938.

8. «Πρόγραμμα στεγάσεως παραπηγματούχων οικογενειών Αθηνών - Πειραιώς - Θεσσαλονίκης, 12 Ιουλίου 1960», Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα* [στο εξής: *Καραμανλής*] τ. 4, Αθήνα 1994, σ. 366-368.

νοικία το όνειρο.[9] Αυτές οι παραγκουπόλεις έπαυσαν να υπάρχουν μόνο μετά την εφαρμογή εκτεταμένων προγραμμάτων αναμόρφωσης και στέγασης που εφαρμόστηκαν από το 1960: τελευταίο ολοκληρώθηκε το πρόγραμμα για τον Άγιο Σώστη, το 1964.[10]

Η χώρα γνώρισε, πράγματι, την καμπή του 1953, όταν πέρασε σε μια φάση ραγδαίας ανάπτυξης, χάρη στις οικονομικές μεταρρυθμίσεις του Σπύρου Μαρκεζίνη. Αλλά θα ήταν λάθος να θεωρηθεί ότι το 1953, επειδή *ξεκίνησε* η ανάπτυξη, ανατάχθηκαν μεμιάς οι δυσκολίες ή ότι τότε οι Έλληνες έγιναν «πλούσιοι». Αντίθετα, απαιτήθηκε μια μακρά περίοδος, κατά την οποία η αναπτυξιακή πολιτική διατηρήθηκε με μεγάλη προσπάθεια, ώστε να υπάρξει ουσιαστική άνοδος του βιοτικού επιπέδου και να μαζέψει ο πολύς κόσμος ένα μικρό «κομπόδεμα». Μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1960 το βιοτικό επίπεδο ευρύτερων στρωμάτων είχε αρχίσει να γίνεται πραγματικά ικανοποιητικό.[11] Το επιχείρημα της παρούσας μελέτης είναι ακριβώς ότι η πλήρης, σε όλα τα επίπεδα, ενσωμάτωση των προσφύγων δεν έγινε πριν την επίτευξη αυτής της μακράς ανάπτυξης, που δημιούργησε νέες συνθήκες και για τον προσφυγικό πληθυσμό, ιδιαίτερα της δεύτερης γενιάς, και συνακόλουθα του έδωσε τη δυνατότητα να προβάλει το αίτημα της πλήρους ενσωμάτωσης. Εκδήλωση αυτών των εξελίξεων είναι και οι ταινίες που εξετάζονται εδώ.

Η παράλληλη ανάπτυξη του μεταπολεμικού ελληνικού κινηματογράφου προσέφερε, ταυτόχρονα, νέα μέσα έκφρασης καταστάσεων, συναισθημάτων, προσλήψεων.[12] Ο λαϊκός κινηματογράφος, ιδίως από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, απευθυνόταν σε όλη την κοινή γνώμη, συμπεριλαμβανομένων των πληθυσμών της υπαίθρου, τμήματα των

9. Νίκος Κούνδουρος (σκην.), *Μαγική πόλις*, Αθήνα, Αθηναϊκή Κινηματογραφική Εταιρεία, 1954· Αλέκος Αλεξανδράκης (σκην.), *Συνοικία το όνειρο*, Αθήνα, Ελληνική Κινηματογραφική Παραγωγή, 1961.

10. Α. Στράτος (υπουργός Προνοίας) προς Καραμανλή, 21 Ιουνίου 1962, *Καραμανλής*, τ. 5, Αθήνα 1995, σ. 406-407.

11. Για τη μεταπολεμική οικονομική προσπάθεια βλ. ιδίως, Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα, 2001· Κωνσταντίνος Δρακάτος, *Ο μεγάλος κύκλος της ελληνικής οικονομίας (1945-1995)*, Αθήνα, 1997· Χρυσάφης Ι. Ιορδάνογλου, *Η ελληνική οικονομία μετά το 1950*, τ. Α΄, Αθήνα 2020.

12. Βλ. γενικότερα, Αγλαΐα Μητροπούλου, *Ελληνικός κινηματογράφος*, Αθήνα, 2006· Ιωάννα Αθανασάτου, *Ελληνικός κινηματογράφος (1950-1967): Λαϊκή μνήμη και ιδεολογία*, Αθήνα, 2001.

οποίων επίσης μετακινούνταν και προς τις μεγάλες πόλεις, όπου διέθεταν καλύτερη πρόσβαση στο κινηματογραφικό προϊόν· επρόκειτο, όπως έχει σημειωθεί, για ένα κοινό που «διψάει να ακούσει τη γλώσσα του και να ταυτιστεί με τους ανθρώπους που βλέπει στο πανί».[13] Εδώ λοιπόν, στη δεκαετία του 1960, συνενώθηκαν και διέδρασαν οι διάφορες κοινωνικές τάσεις: ήταν η στιγμή κατά την οποία η εμφανής οικονομική άνοδος επέτρεπε μια νέα προβολή του προσφυγικού αφηγήματος, καθώς και τη διατύπωση της αξίωσης των προσφυγικών κοινοτήτων –ειδικά δε των μελών της δεύτερης προσφυγικής γενιάς– να αποκτήσουν μεγαλύτερη ορατότητα στον εθνικό δημόσιο βίο, ενώ παράλληλα αναδύονταν και (χάρη και στην οικονομική άνοδο) γίνονταν ευρύτερα προσβάσιμα νέα μέσα έκφρασης παρόμοιων απαιτήσεων. Αυτό επιτέλεσαν οι κινηματογραφικές ταινίες της δεκαετίας του 1960. Πρόκειται για πνευματικές δημιουργίες που, όσο και εάν προβάλλουν το τραύμα της εκδίωξης και της απώλειας (ανθρώπων και τόπων), δεν ομιλούν για την καταστροφή «εκεί», αλλά για τη ζωή «εδώ», μετά την έλευση. Όπως είναι φυσικό και αναμενόμενο, οι ταινίες αυτές πρόβαλλαν το αφήγημα της δεύτερης γενιάς προσφύγων, που είχε πλέον φθάσει σε παραγωγική ηλικία και έπαιρνε τα σκήπτρα από τους γονείς της. Όλες, ανεξαιρέτως, οι κινηματογραφικές ταινίες της δεκαετίας του 1960 θα αναφερθούν σε ανθρώπους της δεύτερης προσφυγικής γενιάς, με τα μέλη της πρώτης να δίνουν μεν το παρών, αλλά να έχουν, στην πλειονότητα των περιπτώσεων τουλάχιστον, πολύ πιο παθητικούς ρόλους.

Σε αυτά τα αφηγήματα, κεντρικό ρόλο θα έχει η έννοια της αναζήτησης και της ανεύρεσης ανθρώπων χαμένων στις φλόγες της Καταστροφής. Η αναζήτηση ήταν ένα θεμελιώδες εγχείρημα των προσφύγων της πρώτης και της δεύτερης γενιάς. Η δική μου γενιά (που αντιστοιχεί στην τρίτη προσφυγική) θυμάται πάντοτε τις ανακοινώσεις των αναζητήσεων του Ερυθρού Σταυρού που έπαιζαν κάθε μέρα στο κρατικό ραδιόφωνο, μετά το μεσημβρινό δελτίο ειδήσεων, έως και τη δεκαετία του 1970. Μέσα από τις πανομοιότυπες εκφωνήσεις, αναδυόταν η αγωνία των ανθρώπων που έψαχναν. Και το πιο θλιβερό φαινόμενο εμφανιζόταν στις δικές μας ημέρες (πάνω από 50 χρόνια μετά την Καταστροφή), όταν άκουγες για περιπτώσεις ανθρώπων που είχαν τόσες φορές ειδοποιηθεί, τόσες φορές διαψευστεί και απογοητευτεί, ώστε, στις τελευταίες ενημερώσεις που

13. Μητροπούλου, *Ελληνικός κινηματογράφος*, ό.π., σ. 132-133.

έπαιρναν, ήταν τόσο εξουθενωμένοι ψυχικά που δεν έκαναν πια τον κόπο να ψάξουν. Εκείνες οι ανακοινώσεις μένουν ως μνημείο σε ανθρώπους που πέθαναν, δεκαετίες μετά την Καταστροφή, χωρίς να έχουν βρει τους δικούς τους. Δεν είναι, επομένως, παράλογο που σχεδόν πάντοτε η αναζήτηση αποτελεί το κεντρικό σημείο της πλοκής παρόμοιων ταινιών: ήταν ένα βασικό διακύβευμα των προσφύγων εκείνα τα χρόνια.

Παράλληλα, όμως, οι ταινίες της δεκαετίας του 1960 αποδίδουν και άλλα, εξαιρετικά ενδιαφέροντα στοιχεία. Ένα από αυτά, κεντρικής σημασίας όπως θα δειχθεί, είναι η μουσική κληρονομιά και δημιουργία των προσφύγων. Η μουσική, είναι σαφές, προσφέρεται για την κινηματογραφική δημιουργία και γενικά την ποπ κουλτούρα για πολλούς λόγους: πρώτον, επειδή ενισχύει την εμπορικότητα του προϊόντος (ειδικά σε μια εποχή κατά την οποία η πρόσβαση στη διασκέδαση δεν ήταν τόσο εκτεταμένη όσο σήμερα, ειδικά για τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα)· και, δεύτερον, επειδή ενσωματώνει βιωματική εμπειρία, σύμβολα, ταυτότητα και άρρητες παραδοχές σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό –και ίσως πολύ πιο εκφραστικά– απ' ό,τι μια ανάλυση ή μια πλοκή, οσοδήποτε εύστοχα γραμμένη. Η επίκληση στην ταυτότητα που εμπεριέχει η μουσική είναι πάντοτε εξαιρετικά ισχυρή και πειστική – και ταυτόχρονα μπορεί αβίαστα, άρρητα αλλά έντονα, να προσφέρει και την αίσθηση της περηφάνιας για την ταυτότητα αυτή.[14]

Δράματα και μελοδράματα, 1964-1969

Αν και σποραδικές αναφορές σε προσφυγική εμπειρία μπορούν να εντοπιστούν σε διάφορες δημιουργίες, η πρώτη που την έθετε σε πρώτο πλάνο ήταν ο *Διωγμός*, πολυβραβευμένη ταινία του 1964.[15] Πρόκειται για ιδιότυπο έργο, από πολλές απόψεις, και έχει σημειωθεί στη βιβλιογραφία ότι έσπαζε το «ταμπού» της σιωπής για το 1922.[16] Η ταινία αφηγείται τις περιπέτειες μιας γυναίκας που γίνεται πρόσφυγας το 1922, χάνοντας και το παιδί της. Κατόπιν, ζει σε ένα νησί του Ανατολικού Αιγαίου (Μυτιλήνη) και το 1942, αφού διασώσει έναν αντιστασιακό, περνά στην απέναντι ακτή, όπου επιτέλους βρίσκει τον γιο της, τον οποίο είχε χάσει στην Καταστροφή το 1922. Η τραγική ειρω-

14. Άννα Ενεπεκίδου και Χρήστος Χρηστίδης (επιμ.), *«Σήκω ψυχή μου»!... Εικόνες και μουσικές των προσφύγων του '22*, Αθήνα, 2022.

15. Γρηγόρης Γρηγορίου (σκην.), *Διωγμός*, Αθήνα, Paris Films, 1964.

16. Καλούδη, *Η Καταστροφή στον κινηματογράφο*, ό.π., σ. 80.

νεία είναι ότι ο γιος της τώρα είναι Τούρκος και διοικεί μάλιστα το στρατόπεδο των φυγάδων στο οποίο καταφεύγουν, ενώ η πρωταγωνίστρια σκοτώνεται λίγο πριν τον συναντήσει και τον αγκαλιάσει. Είναι, ίσως, ένα έργο πιο πολύ για το 1942 παρά για το 1922 (διαπίστωση που ενθαρρύνεται από την ανάμειξη ως παραγωγού του Τζέιμς Πάρις, περισσότερο γνωστού για μεταγενέστερα πολεμικά κινηματογραφικά έργα), αν και η Καταστροφή διατηρεί κεντρική θέση στην πλοκή και την κλιμάκωση. Ο ίδιος ο σκηνοθέτης, Γρηγόρης Γρηγορίου, στις αναμνήσεις του, διεκτραγώδησε το γεγονός ότι έως τότε κανείς κινηματογραφικός δημιουργός δεν «τολμούσε ν' αγγίξει την ελληνική ιστορία».[17] Η συνείδησή του ότι, στην προκειμένη περίπτωση, πράγματι έκανε μια μεγάλη καινοτομία διαφαίνεται και από το γεγονός ότι στους τίτλους αρχής εμφανίζεται μια οθόνη στην οποία αναγράφονται οι δύο χρονολογίες («1922 - 1942») και η λέξη «ιστορία» από κάτω.

Αντίστοιχο περίπου με του *Διωγμού* είναι το μοτίβο της ταινίας *Πρόσφυγας*, το 1969.[18] Το κύριο θέμα, δηλαδή, δεν είναι η ίδια η προσφυγική εμπειρία, παίζει όμως ένα κομβικό ρόλο στην πλοκή. Διηγείται και πάλι μια ιστορία συνάντησης, δύο αδελφών που χάθηκαν στην Καταστροφή. Ο ίδιος ο πρωταγωνιστής, Γιώργος Φούντας, κάνει μια έντονη αναφορά στη μουσική μνήμη των προσφύγων, στοιχείο εμφανώς κυρίαρχο στο αφήγημά τους, τραγουδώντας το τραγούδι «Γειά σου, λεβεντομάνα προσφυγιά», το οποίο είναι επίσης μια πανηγυρική εκδήλωση προσφυγικής περηφάνιας.

Ερχόμαστε τώρα στις δύο ταινίες που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ο «σκληρός πυρήνας» της προσπάθειας προβολής της προσφυγικής εμπειρίας, αλλά και βασικές ενδείξεις της νέας θέσης που διεκδικούσε αυτά τα χρόνια η δεύτερη προσφυγική γενιά στην ελληνική κοινωνία. Πρόκειται για τα δύο μελοδράματα της «Κλακ Φιλμς», σε σκηνοθεσία Απόστολου Τεγόπουλου και με την καταλυτική παρουσία του Νίκου Ξανθόπουλου.[19] Πρόκειται για έργα με πολλές ομοιότητες: ακόμη και το όνομα του πρωταγωνιστή –Βασίλης Καρατζόγλου– είναι κοινό· και στις δύο ταινίες ο πρωταγωνιστής είναι Πόντιος, πετυχημένος τραγουδιστής (στη μία, μάλιστα, την *Οδύσσεια*, και ιδιοκτήτης νυκτερι-

17. Γρηγόρης Γρηγορίου, *Μνήμες σε άσπρο και μαύρο*, τ. Β΄, Αθήνα, 1996, σ. 63.

18. Χρήστος Κυριακόπουλος (σκην.), *Ο πρόσφυγας*, Αθήνα, Αφοι Κυριακόπουλοι, 1969.

19. Απόστολος Τεγόπουλος (σκην.), *Ξεριζωμένη γενιά*, Αθήνα, Κλακ Φιλμς, 1968· Απόστολος Τεγόπουλος (σκην.), *Η Οδύσσεια ενός ξεριζωμένου*, Αθήνα, Κλακ Φιλμς, 1969.

νού κέντρου, με καλό βιοτικό επίπεδο και κατοικία σε σύγχρονη πολυκατοικία). Επίσης ασχολούνται, ως κύριο θέμα τους, με μια διαδικασία αναζήτησης – του πατέρα στη μία, της αδελφής και της μητέρας στην άλλη. Τέλος, στοιχείο ουσιαστικό, και οι δύο ταινίες βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στην παρουσίαση της μουσικής μνήμης και της δημιουργίας των προσφύγων – στην *Οδύσσεια*, μάλιστα, ο Ελληνοαμερικανός καθηγητής, που θα βοηθήσει τον Βασίλη Καρατζόγλου να πάει στην Τουρκία, εξηγεί για τα νιάτα του στην πατρογονική Σμύρνη: «Τα θυμάμαι όμως όλα. Και πιο πολύ τα τραγούδια μας». Η ουσιώδης διαφορά, βέβαια, είναι το ότι στη μία –την *Ξεριζωμένη γενιά*– η αναζήτηση γίνεται στην Ελλάδα, ενώ στην άλλη –την *Οδύσσεια*– πραγματοποιείται στην Τουρκία, δίνοντας την ευκαιρία για την προβολή των ελληνικών λαϊκών προσλήψεων για τον Άλλο.

Η *Ξεριζωμένη γενιά* ξεκινά στην Κομοτηνή το 1928, όπου ο Βασίλης και η αδελφή του γνωρίζουν τη μιζέρια και την οικιακή βία. Διαφεύγοντας από αυτό το περιβάλλον, ο Βασίλης γνωρίζει τον μέντορά του –επιβλητική η μορφή του Μάνου Κατράκη, που συχνά εμφανίστηκε σε τέτοια έργα– ο οποίος θα του μάθει μπουζούκι, αλλά και θα του μεταφέρει την ιστορική συνείδηση των προσφύγων: «...χιλιάδες χρόνια. Κι έλαχε σε μας, τη γενιά μας, να ξεριζωθούμε». Ο Βασίλης γίνεται τραγουδιστής. Έρχεται κατόπιν ο πόλεμος, στον οποίο μάχεται όπως όλοι οι Έλληνες στην πρώτη γραμμή (ο πόλεμος του 1940-41 ήταν βασικός μοχλός ομογενοποίησης των προσφύγων με τους γηγενείς στο επίπεδο της εμπειρίας) και κατόπιν αντιμετωπίζει τις δυσκολίες της Κατοχής, τη σύγκρουση με τους μαυραγορίτες και τους δωσιλόγους, φεύγει στο Κάιρο (μια πολιτικά σημαίνουσα επιλογή: άρα είναι υποστηρικτής του αστικού καθεστώτος, όχι ΕΑΜικός) και επιστρέφει κατά την απελευθέρωση. Ερωτευμένος με μια κοπέλα, βασανίζεται από το ερώτημα εάν είναι η χαμένη αδελφή του, έως ότου βρίσκει την αληθινή σε έναν οίκο ανοχής στη Μακεδονία, και κατόπιν, μετά και από άλλες κακοτυχίες, βρίσκουν και τη μητέρα τους χάρη στα τραγούδια του, με τα οποία έχει γίνει γνωστός.

Δεν είναι μόνον η εικόνα και η πλοκή. Η μουσική παίζει καθοριστικό ρόλο. Το γνωστότερο, ίσως, τραγούδι της ταινίας, το «Πλάι μου στάσου στη ζωή» (στίχοι της πρόσφυγα Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου και μουσική του Απόστολου Καλδάρα) αποκτά κομβικές διαστάσεις στο έργο: εκτελείται σε διάφορες εκδοχές έξι φορές! Και ενώ η ταινία έχει την προσφυγική εμπειρία στον τίτλο της, στο συγκεκριμένο τραγούδι δεν υπάρχει η λέξη «πρόσφυγας» ή «ξεριζωμός». Υπάρχει όμως κάτι άλλο: «Βοήθεια στη φτώχεια μου

ποτέ δεν θα γυρέψω / μου φτάνει η αγάπη σου κι όλα θα τα παλέψω». Στην προκειμένη περίπτωση, σε ένα τραγούδι που εκτελείται τόσες φορές μέσα στην ίδια ταινία, προβάλλει ένα βασικό αφήγημα της δεύτερης προσφυγικής γενιάς, που επιβίωσε και αρχίζει πλέον, στη δεκαετία του 1960, να ευημερεί: υπαινικτικά λέει «στάθηκα στα πόδια μου, είμαι εδώ». Προβάλλει δηλαδή την προσφυγική περηφάνια με έναν τρόπο λιγότερο πανηγυρικό απ' ό,τι το τραγούδι του Φούντα, αλλά ίσως πιο έντονο.

Η επόμενη ταινία, η *Οδύσσεια*, έχει χαρακτηριστεί ως έργο που διακρίνεται για τον «επικό τόνο» του.[20] Ήδη η αρχή της φέρνει στο προσκήνιο μια κεντρική προσφυγική εμπειρία, καθώς ξεκινά με ανακοινώσεις αναζητήσεων του Ερυθρού Σταυρού. Προβάλλονται οι μνήμες της ζωής στις παλιές πατρίδες και οι ώρες της Καταστροφής. Ο αναπόφευκτος Βασίλης Καρατζόγλου φεύγει από την Ελλάδα για να αναζητήσει τον πατέρα του, τον οποίο βρίσκει στα βάθη του Πόντου, με προσποιητή τουρκική ταυτότητα, να μεριμνά για μια κοινότητα Ελλήνων που έχουν επιβιώσει εκεί. Η υπόθεση της επιβίωσης θυμίζει, πράγματι, τις δημοφιλείς ιστορίες περί κρυπτοχριστιανών που είχαν μείνει πίσω και είναι, φυσικά, υπερβολική – αν και θα πρέπει να είμαστε προσεκτικοί και να μην την περιφρονούμε τόσο εύκολα, ως πρόσληψη, εμείς ειδικά που έχουμε ψυχαγωγηθεί χωρίς να ενοχληθούμε από άλλες ιστορίες κρυπτοχριστιανών, αρκεί να τις προβάλλει το Χόλυγουντ στον *Ιντιάνα Τζόουνς*.[21] Η τελική επιστροφή, μαζί με τον πατέρα, μέσα από ανείπωτες αγωνίες και ταλαιπωρίες, επιστεγάζει το έργο. Σε αντίθεση με την *Τραβιάτα*, τα προσφυγικά μελοδράματα του Τεγόπουλου είχαν happy end. Ο ίδιος ο Ξανθόπουλος παίζει 3-4 διαφορετικούς ρόλους, σαν τον Πήτερ Σέλερς στο *S.O.S. Πεντάγωνο καλεί Μόσχα*, αν και –δεν είναι κακό να λεχθεί– ίσως με λιγότερη πειστικότητα.

Επειδή όμως η ταινία διαδραματίζεται κατά ένα σημαντικό μέρος της στην Τουρκία, μοιραία προβάλλει και την πρόσληψη μεγάλων τμημάτων της ελληνικής κοινωνίας για τη γειτονική χώρα, όπως αυτή διαμορφωνόταν στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Το θέμα έχει μεγάλο ενδιαφέρον. Η απόδοση των Τούρκων είναι πράγματι στερεοτυπική – χανούμισσες, αργιλέδες, φέσια (τα οποία σίγουρα χρησιμοποιούνταν από κάποιους, αλλά αποτελούν αναχρονισμό, καθώς βρίσκονταν υπό διωγμό από το

20. Καλούδη, *Η Καταστροφή στον κινηματογράφο*, ό.π., σ. 91.

21. Steven Spielberg (σκην.), *Indiana Jones and the Last Crusade*, Χόλυγουντ, Paramount Pictures, 1989.

«εκδυτικιστικό» κεμαλικό καθεστώς της εποχής). Μοιάζει, δηλαδή, η ταινία να προβάλλει την τουρκική κοινωνία των προσφυγικών αναμνήσεων (έως το 1922), και όχι την πραγματική του 1969. Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο ότι, παρά την ευκολία με την οποία θα εμφανιζόταν, σε μια τέτοια ταινία, μια τουρκική κοινωνία βίαιη και σχεδόν αιμοδιψής, ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει: αναπτύσσεται φιλία μεταξύ του Έλληνα και Τούρκων (ακόμη και ένας υπόρρητος ερωτισμός σε κάποια περίπτωση)· πολλοί Τούρκοι φαίνεται να βασανίζονται από τύψεις για τον διωγμό του 1922 στον οποίο μετείχαν (ή τουλάχιστον να αποδέχονται τη θέση τους ως υπόλογων γι' αυτόν)· ενώ εμφανίζεται ένας Τούρκος, που μετοίκησε στην Τουρκία από την Ελλάδα με την Ανταλλαγή, να μιλά για την πατρίδα που άφησε (ένα νησί: την Κρήτη ίσως;) και να τη νοσταλγεί, ενώ αναφέρεται στην εμπειρία του δικού του ξεριζωμού. Η κοινότητα της σπαρακτικής εμπειρίας δίνεται πειστικά. Στο λαϊκό επίπεδο, ειδικά στην πρώτη γενιά, που είχε και εμπειρίες συμβίωσης, η στερεοτυπική απεικόνιση έχει πάντοτε όρια, ενώ η ιδέα της φιλίας σε προσωπικό επίπεδο δεν σόκαρε.

Εδώ όμως έχει ακόμη μεγαλύτερο ρόλο η μουσική. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είναι και στοιχείο της εμπορικότητας της ταινίας, αλλά παράλληλα και μια πανηγυρική προβολή των συμβόλων και των εμπειριών των προσφύγων – ένας τρόπος ένταξης εμπειριών (τελικά και ανθρώπων) στο εθνικό αφήγημα. Το περίφημο και κεντρικής σημασίας για την ποντιακή μνήμη τραγούδι για το Τσιάμπασιν και την καταστροφή του αποδίδεται από τον Ξανθόπουλο όχι τόσο ως θρήνος –όπως αρχικά ήταν– αλλά και με ερωτικούς στίχους. Προβάλλεται επομένως «πειραγμένο». Ωστόσο, η διασκευή εξυπηρετούσε τη μεγαλύτερη διάχυσή του και την κατανόησή του και από ένα μη προσφυγικό κοινό: «Ήταν ένας από τους τρόπους με τους οποίους η προσφυγική εμπειρία και τα σύμβολά της γίνονταν πλέον οργανικό μέρος της λαϊκής ταυτότητας σε εθνικό επίπεδο».[22] Η έντονη παρουσία του ποντιακού χορού είναι ένα εξίσου κεντρικό θέμα. Το άλλο αξιοσημείωτο παράδειγμα είναι η εκτέλεση στην ταινία της μεγαλύτερης, ίσως, επιτυχίας της ελληνικής μουσικής αγοράς στη δεκαετία του 1960, του περίφημου «Μπεγκλεντίμ». Πρόκειται για τουρκικό τραγούδι, εξαιρετικά λυρικό, το οποίο ο Ξανθόπουλος τραγουδά και με τους τουρκικούς στίχους και με ελληνική απόδοση,

22. Ενεπεκίδου και Χρηστίδης (επιμ.), *«Σήκω ψυχή μου»!...*, ό.π., σ. 122.

«Σε περίμενα να ’ρθεις». Εξαιρετικά δημοφιλές, το τραγούδι αυτό είχε και μια διάσταση πολιτικής ιστορίας: Όταν τον Ιούνιο του 1964 απετράπη η τουρκική εισβολή στην Κύπρο (μέσω της περίφημης επιστολής του Αμερικανού προέδρου Λύντον Τζόνσον προς τον Τούρκο πρωθυπουργό Ισμέτ Ινονού), η ελληνική πλευρά πανηγύρισε το γεγονός με έναν ιδιότυπο τρόπο: επί ένα εικοσιτετράωρο το ελληνικό ραδιόφωνο βραχέων κυμάτων έπαιζε το «Σε περίμενα να ’ρθεις», έτσι ώστε να ακούγεται και στην Κύπρο και στην Τουρκία. Το αντίστοιχο τουρκικό ραδιόφωνο απάντησε με τη μετάδοση ενός άλλου τουρκικού τραγουδιού, «Θα ’ρθω ξαφνικά ένα βράδυ», δηλαδή το τραγούδι που επανειλημμένα επικαλέστηκε η κυβέρνηση Ερντογάν στα τέλη του 2022 - αρχές του 2023, ως μια έμμεση πλην σαφή απειλή προς την Ελλάδα.[23]

Μια σύγκριση με πολιτική ταινία

Ας γίνει, όμως, και μια απόπειρα παράθεσης προσλήψεων που εμφανίζονται σε ένα από τα πολύ πιο «πολιτικά» έργα του ελληνικού κινηματογράφου, την περίφημη ταινία *1922* του Νίκου Κούνδουρου.[24] Βασισμένη στο *Νούμερο 31328* του Ηλία Βενέζη, είναι μια από τις πιο βίαιες ταινίες της ελληνικής παραγωγής – αντικατοπτρίζει, άλλωστε, όχι μόνον τις μνήμες του 1922 αλλά και της πρόσφατης, τότε, εισβολής και εθνοκάθαρσης στην Κύπρο, το 1974.

Η ταινία, ασφαλώς, έχει ένα εντελώς διαφορετικό επίπεδο πλοκής και καλλιτεχνικής απόδοσης. Στο πρώτο μέρος αποδίδει με αργό τρόπο (σχεδόν βασανιστικό) τις τελευταίες ημέρες πριν την κατάρρευση και τον χαλασμό που εμείς (οι θεατές) ξέρουμε ότι θα γίνουν, αλλά όχι οι χαρακτήρες της ταινίας: περιγράφει την αναμονή για την έλευση των Τούρκων στη Σμύρνη, τις κατηγορίες των αμάχων για εγκατάλειψη από το ελληνικό κράτος, την απόγνωση και ανημποριά των Ελλήνων στρατιωτών, την αίσθηση του επερχόμενου χάους, την είσοδο των πρώτων ατάκτων, την έλευση του τακτικού τουρκικού στρατού, πολλές βιαιότητες, απαγωγές αμάχων. Έχει πραγματικά τη δραματική διάσταση μιας σύγχρονης ταινίας καταστροφής, που σε ορισμένες πτυχές της θα τη ζήλευε και το ίδιο το Χόλυγουντ. Κάνει επίσης αναφορά στην αδιάφορη στάση των πολεμικών των μεγάλων δυνάμεων: σε μια σκηνή εμφανίζεται μάλιστα και γαλλικό

23. Κώστας Ιορδανίδης, «Ένα παλιό ρεφρέν», εφημ. *Καθημερινή*, 18.9.2022.
24. Νίκος Κούνδουρος (σκην.), *1922*, Αθήνα, Ελληνικό Κέντρο Κινηματογράφου, 1978.

ναυτικό άγημα, του οποίου τα μέλη φέρουν πηλίκια με το όνομα του θωρακισμένου καταδρομικού *Edgar Quinet*, που πράγματι βρισκόταν στη Σμύρνη την ώρα της Καταστροφής και μάλιστα φέρεται να έσωσε αρκετούς Έλληνες.[25] Όπως και διεθνείς ταινίες της συγκεκριμένης εποχής, έτσι και τούτη εντυπωσιάζει με την προσοχή στην ιστορική λεπτομέρεια.[26] Ως ένα σημείο, βέβαια: τα πρόσωπα των ηθοποιών θυμίζουν την Κύπρο του 1974 και όχι τη Σμύρνη του 1922, ειδικά η κόμμωση του φαντάρου με τα μακριά μαλλιά, κάτι που θα ήταν αδύνατον λόγω κανονισμών και θανατηφόρο λόγω ψείρας το 1922. Η μισή περίπου ταινία αφηγείται την πορεία θανάτου των απαχθέντων (όχι αιχμαλώτων πολέμου, καθώς είναι άμαχοι) προς το εσωτερικό, όπου πολλοί σκοτώνονται και μία από τις πρωταγωνίστριες παραφρονεί.

Τέσσερα μόλις χρόνια μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο, η ταινία προσφέρει πάντως μια πολύ πιο σκληρή εικόνα του Άλλου, σε σύγκριση με τα μελοδράματα που είχαν γυριστεί δέκα χρόνια πριν. Ο Τούρκος εμφανίζεται χωρίς σχεδόν καμία εξαίρεση ως απάνθρωπος, βάρβαρος, βίαιος και αιμοδιψής. Δεν υπάρχει περιθώριο σύγκλισης σε αυτήν την ταινία. Από την άλλη πλευρά, ας μην λησμονήσουμε πάντως ότι μιλά για την ώρα της καταστροφής και της βίας. Δεν λείπουν και υπερβολές, όπως η αναφορά σε «τέσσερα εκατομμύρια Έλληνες στη Μικρά Ασία». Συμβαίνει στον κινηματογράφο, αλλά μια «πολιτική» ταινία συχνά είναι και πολύ θυμωμένη – αυτή ειδικά όχι μόνον με τους Τούρκους αλλά και με τους «ξένους» και τις μεγάλες δυνάμεις. Ήταν άλλωστε και ένα δομικό χαρακτηριστικό της εποχής εκείνης και στην Ελλάδα (μετά τη χούντα) και διεθνώς: η αντιιμπεριαλιστική στάση είχε πάντοτε μια οργανική σύνδεση και με τον εθνικισμό. Τούτο, από την άλλη πλευρά, δεν αναιρεί την εξαιρετική αισθητική, την προσεκτική κλιμάκωση της πλοκής, τις εξαίρετες ερμηνείες.

25. Για το Θ/Κ *Edgar Quinet* βλ. *Jane's Fighting Ships of World War I*, foreword by Captain John Moore, RN, Λονδίνο, ανατ. 1990, σ. 188.

26. Βλ. μεταξύ άλλων, παρόμοια παραδείγματα ταινιών εκείνης της εποχής, που ασχολούνταν με γνωστά ιστορικά θέματα και έδιναν μεγάλη προσοχή στην ιστορική λεπτομέρεια (χωρίς βέβαια, και πάλι, να διεκδικούν πλήρη ακρίβεια σε όλα): Cy Endfield (σκην.), *Zulu*, Λονδίνο, Diamond Films, 1964· Richard Fleischer, Kinji Fukasaku και Toshio Masuda (σκην.), *Tora! Tora! Tora!*, Χόλυγουντ, 20th Century Fox, 1970· Jack Smight (σκην.), *Midway*, Χόλυγουντ, Universal Pictures, 1976. Αρκετή συζήτηση (αλλά και διαφωνίες) ως προς την ιστορική του ακρίβεια προκάλεσε το Richard Attenborough (σκην.), *A Bridge Too Far*, Χόλυγουντ, United Artists, 1977.

Συμπεράσματα

Στη σχετική βιβλιογραφία υποστηρίχθηκε ότι οι λαϊκές ταινίες της δεκαετίας του 1960 υποτιμούν την ιστορικότητα και αντιμετωπίζουν την Καταστροφή ως «μια παλιά υπόθεση που πλέον έχει τακτοποιηθεί».[27] Αυτό είναι ένα πολύ βεβιασμένο συμπέρασμα. Πρώτον, επειδή οι ταινίες αυτές δεν είναι ιστορικά δοκίμια: δεν διεκδικούν δάφνες επιστημοσύνης, αλλά αποτυπώνουν προσλήψεις, και εδώ εντοπίζεται η σημασία τους ως ιστορικών πηγών, ιδιότυπων βέβαια αλλά δυνητικά εξαιρετικά χρήσιμων. Δεύτερον, επειδή δεν μιλούν για την Καταστροφή, αλλά για το δικό τους σήμερα, δηλαδή για τη ζωή στην Ελλάδα και ειδικά για τη δεύτερη γενιά των προσφύγων. Υπ' αυτή την έννοια, η καταστροφή είχε τακτοποιηθεί, αλλά και τι άλλο μπορούσε να είχε γίνει; Οι ταινίες μιλούν για την αξίωση και την επιτυχία της πλήρους ενσωμάτωσης. Έτσι –ενώ ασφαλώς αναφέρονται στη μνήμη και επιχειρούν να τη διαχειριστούν– έως ένα σημείο τουλάχιστον μιλούν και για άλλα πράγματα, για ένα έντονο παρόν και για ένα ζητούμενο μέλλον. Σε τελική ανάλυση, όπως τονίστηκε και στην αρχή αυτού του άρθρου, αποτελούν προϊόντα της εποχής τους, δηλαδή αντιστοιχούν σε ένα στάδιο της διαμόρφωσης της προσφυγικής παρουσίας και αξιώσεων. Αλλά, όπως έχει ορθά τονιστεί στη συναφή βιβλιογραφία, και η καθαυτό μνήμη, η μνήμη του '22, επίσης διήλθε από στάδια, και επίσης αναφερόταν στο μέλλον.[28]

Αξίζει να σημειωθεί ο σημαντικός ρόλος των Ποντίων και της δικής τους μνήμης στην όλη αυτή διαδικασία. Οι δύο πιο εμβληματικές ταινίες –του Τεγόπουλου– αναφέρονται ρητά και έντονα στην ποντιακή κοινότητα, αλλά δεν είναι μόνον η καταλυτική για τη λαϊκή της απήχηση παρουσία του Νίκου Ξανθόπουλου. Στην *Κυνηγημένη προσφυγοπούλα*,[29] μια ακόμη ιστορία αναζήτησης συγγενούς χαμένου στην Καταστροφή, σε περίοπτη θέση στους τίτλους αρχής βρίσκονται οι ποντιακοί χοροί, με τον Λαυρέντη Διανέλλο (μία ακόμη συχνή παρουσία σε τέτοιες ταινίες) να αναφέρεται στη συγγένεια του ποντιακού με τον αρχαίο πυρρίχιο. Δεν είναι εύκολο να διατυπωθούν υποθέσεις εργασίας για τούτη την, σχεδόν κυριαρχική, παρουσία της ποντιακής μνήμης. Η έντονη

27. Καλούδη, *Η Καταστροφή στον κινηματογράφο*, ό.π., σ. 92.

28. Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης: το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα, 2018.

29. Ανδρέας Κατσιμητσούλιας (σκην.), *Κυνηγημένη προσφυγοπούλα*, Αθήνα, Ανδρέας Κατσιμητσούλιας, 1969.

ταυτότητα μετά από αιώνες γεωγραφικής απομόνωσης από τις άλλες ελληνικές κοινότητες και η μνήμη των σπαρακτικών τους ταλαιπωριών από το 1914 έως το 1922 θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα τέτοιο αίτιο, αλλά και σε συνδυασμό με την έντονη, εξαρχής, προσπάθειά τους –από τον Μεσοπόλεμο– να διατηρήσουν τη μνήμη και την κληρονομιά τους στο προσκήνιο.[30]

Σε κάθε περίπτωση, αυτές οι ταινίες της δεκαετίας του 1960 αποτυπώνουν ή «φωτογραφίζουν» τις προσλήψεις και την αυτοεικόνα των προσφύγων που προσέρχονταν μαζικά στους κινηματογράφους για να τις παρακολουθήσουν. Ταυτόχρονα όμως, καθιστώντας τη δική τους εμπειρία κοινή για ευρύτερα λαϊκά στρώματα, έπαιξαν και έναν άλλο ρόλο. Υπό μία έννοια ολοκλήρωσαν την ενσωμάτωση των προσφύγων, όχι πια σε ένα «υλικό» αλλά σε ένα πεδίο προσλήψεων, σε ένα πεδίο πνευματικό. Το προσφυγικό αφήγημα γίνεται πλέον ορατά τμήμα του εθνικού αφηγήματος. Ήταν, βέβαια, και πριν, αλλά μέσα από υπαινιγμούς και πολλές σιωπές: όχι πια. Ή, τουλάχιστον, όχι για τη δεύτερη προσφυγική γενιά, που μετείχε πλήρως στις κοινωνικές διεργασίες, διεκδικώντας, μάλιστα, και μια αξιοσημείωτη υλική επιτυχία, την οποία συχνά προβάλλουν οι ταινίες αυτές. Η πλήρης ενσωμάτωση στο πολιτιστικό επίπεδο ήταν –και δεν μπορούσε να είναι αλλιώς– το παράπλευρο αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης των δεκαετιών του 1950 και του 1960, που άλλαξαν τις παραμέτρους της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στη χώρα και δημιούργησαν νέες σταθερές (ή έστω προσδοκίες) για όλους.

Από την άλλη πλευρά, στοιχείο ειρωνικό, αυτή η πλήρης ενσωμάτωση του αφηγήματος των προσφύγων στο ευρύτερο εθνικό αφήγημα σηματοδότησε και την αρχή ενός «ξεθωριάσματος» της παλαιάς διάκρισης μεταξύ γηγενών και προσφύγων. Άλλωστε, έως τη δεκαετία του 1960, λόγω των πολλών γάμων μεταξύ προσφύγων και γηγενών, προσφυγική καταγωγή είχε ένας πολύ μεγαλύτερος αριθμός πολιτών σε σύγκριση με το (ήδη τεράστιο) ποσοστό του σχεδόν 25% των κατοίκων της χώρας κατά την απογραφή του 1928. Η τρίτη προσφυγική γενιά, όπως κατά κανόνα συμβαίνει, θα προσελάμβανε με εντελώς άλλους τρόπους την παρουσία της στον εθνικό βίο. Ακόμη και σε πρόσφατη δημοσίευση για την πολιτική εκπροσώπηση των προσφύγων, η ανάλυση σταματά το

30. Βλ. και Χάρης Εξερτζόγλου, «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο», Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου και Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Ρέθυμνο, 2015, σ. 217-236.

1967, καθώς μετά τη χούντα τέτοιες διακρίσεις είχαν πλέον –σε πολύ μεγάλο βαθμό, αν και όχι εντελώς– χάσει την ορατότητά τους.[31]

Δεν θα πρέπει, λοιπόν, να τρομάζει τον ερευνητή η προοπτική να ασχοληθεί με την λαϊκότητα και την ποπ κουλτούρα της κοινωνίας του, η οποία προσφέρει ίσως λιγότερο ξεκάθαρες, αλλά πιο ευρείες εικόνες των αντιλήψεων μιας περασμένης εποχής. Είναι ένα ενδιαφέρον πεδίο έρευνας. Το ειρωνικό είναι ότι, τώρα που απενοχοποιηθήκαμε εμείς και μπορούμε να μιλήσουμε στα παιδιά μας για τον Νίκο Ξανθόπουλο, εκείνα πλέον δεν ξέρουν ποιος είναι.

31. Νίκος Ανδριώτης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Σωτήρης Ριζάς και Χρήστος Χρηστίδης (επιμ.) *Η πολιτική εκπροσώπηση των προσφύγων, 1923-1967*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2022.

Οι εικαστικές τέχνες ως αφήγηση και ως λαϊκό θέαμα: Μικρασιάτες ζωγράφοι αφισών για τον κινηματογράφο - Σχέδιο έρευνας

Η κινηματογραφική εικόνα και η ζωγραφική: Εισαγωγικές παρατηρήσεις για τη *διαμεσική υφή* της κινηματογραφικής γιγαντοαφίσας με αφορμή το έργο του Μικρασιάτη ζωγράφου Γιώργου Κουζούνη

Δημήτρης Αγγελάτος

Η παρούσα εργασία εγγράφεται στο πεδίο των σύγχρονων *διαμεσικών* προσεγγίσεων,[1]

1. Για μια ενδεικτική σκιαγράφηση του ερευνητικού πεδίου των σύγχρονων διαμεσικών προσεγγίσεων, βλ.: W. J. T. Mitchell, *Picture Theory. Essays on Verbal and Visual Representation*, Σικάγο και Λονδίνο, 1994· Irina O. Rajewsky, «Intermediality, Intertextuality and Remediation: A Literary Perpspective on Intermediality», και της ίδιας: «Border Talks: The Problematic Status of Media Borders in the Current Debate about Intermediality», L. Elleström - J. Bruhn (επιμ.), *Media Borders, Multimodality and Intermediality*, Μπέιζινγκστοκ, 2010, σ. 51-68· E. Méchoulan, «Intermédialités: le temps des illusions perdues», *Intemédialités* 1 (άνοιξη 2005) 9-27, και του ίδιου, «Intermédialité, ou comment penser les transmissions», *Fabula/Les colloques,* Création, intermédialité, dispositif, επιμ:. Philippe Ortel, http://www.fabula.org/colloques/document4278.php (πρόσβαση 6.6.2025)· Fabien Dumais, «Une dynamique tensive/A dynamic tension», *Intemédialités* 30-31 (φθινόπωρο 2017 - άνοιξη 2018): https://www.erudit.org/en/journals/im/2017-n30-31-im03868/1049944ar/ (πρόσβαση 6.6.2025). Βλ. επίσης: François Jost, «Des vertus heuristiques de l'intermédialité», *Intemédialités* 6 (φθινόπωρο 2005), 109-119· Cl. Clüver, «Intermediality and Interarts Studies», J. Arvidson - M. Askander και J. Bruhn-Heidrun Führer (επιμ.), *Changing Borders: Contemporary Positions in Intermediallity*, Λουντ, 2007, σ. 19-37· Ginette Verstraete, «Introduction. Intermedialities: A Brief Survey of Conceptual Key Issues», *Acta Univeritatis*

στο επίκεντρο των οποίων βρίσκονται ο εντοπισμός και η διερεύνηση των μετασχηματιστικών αποτελεσμάτων που *πτυχώνονται* και αναδύονται μέσα από τη διαδραστική *αλληλοπεριχώρηση* των διαφορετικών *μέσων* έκφρασης, παλαιότερων και σύγχρονων, κατά τους πολύτροπους συσχετισμούς τους.

Επικεντρώνεται, όπως ο τίτλος της υποδεικνύει, στις κινηματογραφικές γιγαντοαφίσες στα μεταπολεμικά χρόνια,[2] που οφείλονται σε μεγάλο ποσοστό σε μια ομάδα καλλιτεχνών, οι περισσότεροι από τους οποίους προέρχονται από τη Μικρασία, αφορμάται δε από τη μαρτυρία του ζωγράφου Γιώργου Κουζούνη,[3] σε συνέντευξή του στον Άρη Σκιαδόπουλο, στην τηλεοπτική εκπομπή *Νυχτερινός επισκέπτης* (ΕΡΤ, 1995):

> Εμείς βέβαια, διευκρινίζει, έπρεπε να δώσουμε στην αφίσα, να είναι μία επιφάνεια, που να είναι ολόκληρο το έργο μέσα, έπρεπε λοιπόν να κάνουμε σύνθεση αλλά με λιτά μέσα, για να μπορεί να είναι και ευκολοδιάβαστα, συγχρόνως δε να ερεθίζουν τον θεατή για να μπει μέσα, να κάνει εισιτήρια. Παράλληλα όμως υπήρχε και κάτι άλλο, να έχει μια ζωγραφικότητα, να είναι και εικαστικό το έργο. Αυτό μας ενδιέφερε σαν ζωγράφους, έτσι λοιπόν είχαμε δυο ρόλους, έναν, να κάνουμε μια αφίσα, που να ερεθίζει τους θεατές, να τους δημιουργεί ενδιαφέρον, ήταν το μέρος της εμπορικής πλευράς, της γιγαντοαφίσας, και το άλλο ήταν να ευχαριστήσουμε τον εαυτό μας και να κάνουμε σπουδή.[4]

Sapientiae. Film and Media Studies 2 (2010) 7-14· W. Wolf, «Narratology and Media(lity): The Transmedial Expansion of a Literary Discipline and Possible Consequences», Greta Olson (επιμ.), *Current Trends in Narratology*, Βερολίνο, 2011, σ. 145-180· Liliane Louvel, «From Intersemiotic to Intermedial Transposition: "Ex-Changing Image into Word/Word into Image"», Nancy Pedri και Laurence Petit (επιμ.), *Picturing the Language of Images*, Νιούκασλ, 2013, σ. 13-31· W. Hallet, «A Methodology of Intermediality in Literary Studies», G. Rippi (*επιμ.*), *Handbook of Intermediality: Literature - Image - Sound - Music*, Βερολίνο, 2014, σ. 605-618· Caroline Fischer - Anne Debrosse (επιμ.), *Intemédialités*, Παρίσι, 2015.

2. Βλ. για το ζήτημα: Χρήστος Μαργαρίτης (επιμ.), *Γιγαντοαφίσες από τους κινηματογράφους της Αθήνας, 1950-1975*, Αθήνα, 1993. Το φωτογραφικό υλικό του παρόντος άρθρου προέρχεται από το Κινηματογραφικό Αρχείο του Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, Βάση δεδομένων ψηφιοποιημένων αντικειμένων, http://archive.filmfestival.gr/repository/.

3. Για τα πραγματολογικά στοιχεία σχετικά με τον βίο και το έργο του ζωγράφου, βλ. εδώ: Θανάσης Αγάθος, «Οι εικαστικές τέχνες ως αφήγηση και ως λαϊκό θέαμα: Μικρασιάτες ζωγράφοι αφισών για τον κινηματογράφο. Σχέδιο έρευνας. Ο Μικρασιάτης ζωγράφος Γιώργος Κουζούνης και η κινηματογραφική γιγαντοαφίσα».

4. Βλ. «Νυχτερινός επισκέπτης: Γιώργος Κουζούνης», 1995, *Αρχείο ΕΡΤ*, https://archive.ert.gr/7711/ (πρόσβαση 6.6.2025).

Το ενδιαφέρον ερευνητικό και ερμηνευτικό ζήτημα, λοιπόν, που θέτει ο ζωγράφος είναι ότι οι επιλογές που υιοθέτησαν οι καλλιτέχνες στη δημιουργία της γιγαντοαφίσας χρειαζόταν να έχουν τέτοιο χαρακτήρα, ώστε να γίνει εφικτός ο συγκερασμός δύο μεταξύ τους ασύμβατων *τροπικοτήτων*, επιτελεστικά προσδιορισμένων: μιας εξωστρεφούς, επικοινωνιακής/εμπορικής, που θα προσήλκυε το μάτι του κοινού, και μιας εσωστρεφούς, καλλιτεχνικής, που θα ικανοποιούσε το μάτι του ζωγράφου.

Οι διαφημιστικές γιγαντοαφίσες για τα κινηματογραφικά έργα ορίζουν, έτσι, ένα εξαιρετικά ιδιόμορφο, καθότι *διπλά αρθρωμένο, διαμεσικό* πεδίο *έκφρασης* λόγου και εικόνας.

Προσδιορισμένο καταγωγικά το συγκεκριμένο είδος της γιγαντοαφίσας, με όρους αμιγώς επικοινωνιακούς και, έτσι, με δεσπόζουσα τους θεατές και τα εισιτήρια, ήτοι το αγοραστικό κοινό, ήταν σε θέση να εκδιπλώνει *διαμεσικές* στρατηγικές μορφοποίησης, τέτοιες που να επιτρέπουν τον διπλό, μπορώ εδώ να προτείνω, *μετασχηματισμό* της κινηματογραφικής κινούμενης εικόνας, συγκροτώντας δύο *καθεστώτα*: στο πρώτο, η κινηματογραφική κινούμενη εικόνα διοχετεύεται στη δισδιάστατη επιφάνεια της αφίσας με τη συνοδεία αφηγηματικών μερών, όπως ο τίτλος της ταινίας, οι πρωταγωνιστές και πρωταγωνίστριες, συνθηματικές διατυπώσεις εν είδει σχολίων για την ποιότητα της ταινίας (:η πρώτη *άρθρωση*)· στο δεύτερο, η κινηματογραφική εικόνα διοχετεύεται στη δισδιάστατη επιφάνεια της αφίσας και του αφηγηματικού λόγου, ζωγραφικά όμως ειργασμένη (:η δεύτερη *άρθρωση*), όπως τη σημασιοδοτεί ο Γιώργος Κουζούνης, υπογραμμίζοντας όχι απλώς τη «ζωγραφικότητα» αλλά και τη «σπουδή» της.

Η οπτική μορφοποίηση των μεγεθών στις γιγαντοαφίσες για τον κινηματογράφο διεκδικούσε, ως εκ τούτου, μια διπλή επιτελεστική –ήτοι δημιουργούσα χωρο-χρονικό πεδίο δράσεων και ανταποκρίσεων– αναγνώριση, συμβατή με τα δύο προηγούμενα *καθεστώτα μετασχηματισμού* της κινηματογραφικής κινούμενης εικόνας.

Από τη μια πλευρά προκύπτει, λοιπόν, η αναγνώριση ως προς την «ομιλητική» και θεατή ταυτόχρονα εικονοποιητική πλευρά, μιας και η εικόνα συνοδεύεται και κυρίως θεματοποιείται ως προς το περιεχόμενό της από τον λόγο· είναι εκείνη η εικόνα που δείχνει και ταυτόχρονα «λέει», λ.χ. τον ομώνυμο του τίτλου πρωταγωνιστή της ταινίας *Ρίνγκο Κιντ*, που σκηνοθέτησε το 1966 ο Gordon Douglas –ριμέικ τού πολύ γνωστού

γουέστερν *Stagecoach*, του John Ford (1939)– να δεσπόζει όρθιος, ασκεπής και άφοβος στην οροφή της άμαξας, στη γιγαντοαφίσα του Κουζούνη το 1966.

Ή που, ανάλογα, δείχνει και «λέει» τη δεσπόζουσα γυναικεία μορφή της πρωταγωνίστριας, Ζωής Λάσκαρη, στην ταινία του Γιάννη Δαλιανίδη *Ο κατήφορος* (1961), όπως τη μορφοποιεί στη σχετική γιγαντοαφίσα του ο Κουζούνης.

Από τη «σιωπηλή», ωστόσο αθέατη, ζωγραφική πλευρά, απ' όπου απουσιάζουν οι δείκτες εκείνοι που θα την υποδείκνυαν, δημιουργούνται οι συνθήκες μιας διαφοροποίησης μεταξύ της εικόνας/πληροφορίας (: ο πρωταγωνιστής, οι δευτερεύουσες μορφές έξω από και μέσα στην άμαξα, τα άλογα, στην πρώτη περίπτωση, το αυτοκίνητο και η πρωταγωνίστρια στη δεύτερη) και των ζωγραφικών ροπών της, όπως λ.χ. συμβαίνει εδώ, στα προηγούμενα παραδείγματα, αφενός, με τις ζωγραφικές εκδιπλώσεις της εικόνας

κατά τους εξπρεσιονιστικούς χρωματικούς τόνους, οι οποίοι αποδίδουν εικαστικά τους ορεινούς όγκους στο προοπτικό βάθος, αφετέρου, με το καλλιτεχνικά προωθημένο πορτρέτο της πρωταγωνίστριας και τις εξπρεσιονιστικές εντάσεις των χρωματικών κυμάνσεών του.

Ως εκ τούτου, αν στην περίπτωση του *μετασχηματισμού* της κινηματογραφικής κινούμενης εικόνας και της ευκρινούς «ομιλητικής» της αναγνώρισης, κατά την εξωστρεφή, επικοινωνιακή/εμπορική *τροπικότητα* που δεσπόζει στη γιγαντοαφίσα, τα πράγματα είναι, με τα λόγια του Κουζούνη, «ευκολοδιάβαστα», στη δεύτερη περίπτωση του *μετασχηματισμού*, τα ζωγραφικής τάξεως ίχνη, αν και παρόντα, δεν αναγνωρίζονται ως τέτοια, καθότι «σιωπηλά» και μη λογοδοτούντα στη δεσπόζουσα της «ομιλητικής» και θεατής εικονοποίησης.

Οι παραπάνω εισαγωγικές παρατηρήσεις ορίζουν μια δόκιμη, όπως θεωρώ, μεθοδολογική πρόταση, συναρτημένη με το πεδίο έρευνας για το έργο των Μικρασιατών ζωγράφων, οι οποίοι μπόρεσαν να αντιμετωπίσουν τις πιεστικές συνθήκες των εμπορικών απαιτήσεων του αθηναϊκού κέντρου στα μεταπολεμικά χρόνια και να αναπτύξουν δραστικές καλλιτεχνικές στρατηγικές, που διοχέτευσαν στο *μέσο* έκφρασης της διαφημιστικής γιγαντοαφίσας κινηματογραφικών ταινιών.

Ο Μικρασιάτης ζωγράφος Γιώργος Κουζούνης και η κινηματογραφική γιγαντοαφίσα

Θανάσης Αγάθος

Δημιούργημα της περιόδου του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα, η κινηματογραφική γιγαντοαφίσα[1] εμφανίζεται δειλά στα μέσα της δεκαετίας του ’30 και φτάνει στην ακμή της τις μεταπολεμικές δεκαετίες, με μιαν ομάδα καλλιτεχνών, οι περισσότεροι από τους οποίους προέρχονται από τη Μικρασία και πραγματοποιούν σπουδές στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών. Πρωτοπόρος του είδους και δάσκαλος των μεταγενέστερων θεωρείται ο –γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη– Στέφανος Αλμαλιώτης (1910-1987), ενώ προσφυγική καταγωγή έχουν και ο Κώστας Γρηγοριάδης (1913-1994), γεννημένος στην Αρτάκη της Μικράς Ασίας· οι αδερφοί Κώστας Κουζούνης (1913-1952) και Γιώργος Κουζούνης (1922-1998), γεννημένοι στην Κούταλη της Προποντίδας· ο Νικόλαος Νικολαΐδης (1913-1983), επίσης γεννημένος στην Κούταλη της Προποντίδας· ο Χαράλαμπος Σεράσης (1914-1995), γεννημένος στο Κουμπάν του Καυκάσου, με καταγωγή από τον μικρασιατικό Πόντο· ο πολύ επιτυχημένος Γιώργος Βακιρτζής[2] (1923-1988),

1. Έργο αναφοράς για την ελληνική κινηματογραφική γιγαντοαφίσα αποτελεί η έκδοση: Χρήστος Μαργαρίτης (επιμ.), *Γιγαντοαφίσες από τους κινηματογράφους της Αθήνας, 1950-1975*, Αθήνα, 1993. Το φωτογραφικό υλικό του παρόντος άρθρου προέρχεται από το Κινηματογραφικό Αρχείο του Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, Βάση δεδομένων ψηφιοποιημένων αντικειμένων, http://archive.filmfestival.gr/repository/.

2. Ο Βακιρτζής είναι ο πρώτος που γράφει ένα κείμενο σχετικά με την κινηματογραφική αφίσα στην Ελλάδα: Γιώργος Βακιρτζής, «Η αφίσσα, μία εφημερομσμένη τέχνη», *Επιθεώρηση*

γεννημένος στη Λέσβο, αλλά με καταγωγή από τα Βουρλά της Μικράς Ασίας· ο Κώστας Τεχριζόγλου (1916-1982), γεννημένος στο Αϊδίνι της Μικράς Ασίας· ο Βαγγέλης Φαεινός (1918-1985), γεννημένος στη Μαγνησία της Μικράς Ασίας.

Εδώ θα επικεντρωθώ στην περίπτωση του Γιώργου Κουζούνη, που είναι ένας από τους εμβληματικούς και παραγωγικούς εκπροσώπους της ελληνικής κινηματογραφικής γιγαντοαφίσας. Γεννιέται το 1922 στην Κούταλη, ένα νησάκι εντός της Προποντίδας, μεταξύ Βοσπόρου και Ελλησπόντου, και σε βρεφική ηλικία έρχεται πρόσφυγας στην Ελλάδα, μαζί με την οικογένειά του, η οποία εγκαθίσταται στη Θεσσαλονίκη, όπου ο μικρός Γιώργος περνά την παιδική του ηλικία, μαζί με τον κατά εννέα χρόνια μεγαλύτερο αδερφό του, Κώστα. Το 1934 η οικογένειά του εγκαθίσταται στην Αθήνα, στην Πλάκα. Το 1942 μετακομίζει στα Εξάρχεια και τη δεκαετία του ’50 στο Μοσχάτο, όπου και θα μείνει έως το τέλος της ζωής του.

Το 1937 εισέρχεται στο Εθνικό Θέατρο, όπου εργάζεται για δυο χρόνια ως βοηθός του σημαντικού σκηνογράφου Κλεόβουλου Κλώνη (επίσης καταγόμενου από τη μικρασιατική Κούταλη). Από το 1938, όταν ο αδελφός του Κώστας Κουζούνης και ο Στέφανος Αλμαλιώτης διατηρούν τα ατελιέ τους δίπλα-δίπλα στην οδό Ζωοδόχου Πηγής 15, μυείται στην τέχνη και στην τεχνική της γιγαντοαφίσας ως μαθητευόμενος. Το 1940 δίνει εξετάσεις, μαζί με τον Γιώργο Βακιρτζή, στην ΑΣΚΤ, όπου φοιτούν την επόμενη τετραετία, με καθηγητές τον Δημήτρη Μπισκίνη και τον Ουμβέρτο Αργυρό. Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και μέχρι το 1975 δημιουργεί εκατοντάδες γιγαντοαφίσες για τους κινηματογράφους Παλλάς, Τιτάνια, Ρεξ, Κοτοπούλη, Αθήναιον, Πάνθεον κ.ά. και, για ένα διάστημα, διατελεί καλλιτεχνικός σύμβουλος της εταιρείας «Δαμασκηνός - Μιχαηλίδης». Σήμερα 250 έργα του Γιώργου Κουζούνη διασώζονται και βρίσκονται σε χέρια ιδιωτών.

Παράλληλα με τη δουλειά του στον χώρο της γιγαντοαφίσας, ο Κουζούνης φιλοτεχνεί τοιχογραφίες σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους και ασχολείται με την εικονογράφηση βιβλίων. Το εικαστικό έργο του παρουσιάζεται κατά καιρούς σε πανελλήνιες, ατομικές και ομαδικές εκθέσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Η Πινακοθήκη της

Τέχνης 61 (1960) 25-28. Βλ. επίσης Γιώργος Βακιρτζής, *Όλος ο κόσμος είναι ζωγραφική*, Αθήνα, 1997, καθώς και το λεύκωμα Χρήστος Φ. Μαργαρίτης (επιμ.), *Προσεχώς: Με τις αφίσες και τα σχέδια για τον κινηματογράφο του Γιώργου Βακιρτζή*, Αθήνα, 2012.

Βουλής των Ελλήνων φιλοξενεί πορτρέτα πρωθυπουργών φιλοτεχνημένα από τον ίδιο. Έργα του επίσης βρίσκονται σε δημόσιες και ιδιωτικές συλλογές. Δημιούργημά του αποτελεί το Εργαστήρι Ζωγραφικής του Δήμου Μοσχάτου, στο οποίο και δίδαξε επί μια δεκαετία.

Ο ίδιος ο Γιώργος Κουζούνης, σε μιαν εξομολογητική και συνάμα απολαυστική συνέντευξη που παραχωρεί στον δημοσιογράφο Άρη Σκιαδόπουλο, το 1995, στο πλαίσιο της εκπομπής *Νυχτερινός επισκέπτης*,[3] ισχυρίζεται ότι το μυστικό της επιτυχίας του συνίσταται στην αγάπη του για τη ζωγραφική και τον κινηματογράφο. Θυμάται τη μετάβασή του από το στάδιο του «ρουχά», δηλαδή του βοηθού που ασχολείται με την αποτύπωση των ενδυμάτων στις γιγαντοαφίσες, στο status του δημιουργού, μετά την Κατοχή, καθώς ασχολείται συστηματικά πλέον με την κινηματογραφική γιγαντοαφίσα, που γίνεται η κύρια –και πολύ καλοπληρωμένη, για τα δεδομένα της εποχής– επαγγελματική του ενασχόληση. Ο ζωγράφος αναφέρει ότι τα υλικά που χρησιμοποιούνται είναι ευτελέστερα για τις γιγαντοαφίσες από αυτά των ζωγράφων, είναι καλές σκόνες οι οποίες αραιώνονται με ψαρόκολλα (η οποία λειτουργεί ως πρώτη ύλη, ως πλαστικό, εξασφαλίζοντας αντοχή στη βροχή) για να γίνουν χρώμα. Επίσης, αποκαλύπτει ορισμένα από τα μυστικά του επαγγέλματος: οι ζωγράφοι που ασχολούνται με τις γιγαντοαφίσες συχνά απομονώνουν μια σκηνή, την οποία απεικονίζουν με όσο γίνεται μεγαλύτερη πιστότητα, ενώ συχνά αξιοποιούν το φωτογραφικό υλικό που συνοδεύει την προβολή μιας κινηματογραφικής ταινίας στις αίθουσες. Τονίζει ότι η γιγαντοαφίσα είναι τέχνη, αλλά προϋποθέτει τεχνική, ενώ αναφέρεται στο γεγονός ότι εκείνα τα χρόνια της ακμής του είδους κάποιοι επώνυμοι ζωγράφοι το απαξιώνουν, αν και κάνουν ανεπιτυχείς απόπειρες να συνθέσουν γιγαντοαφίσες.[4] Επισημαίνει, επιπρόσθετα, ότι για τον ζωγράφο που ασχολείται με το είδος εκείνη την περίοδο η γιγαντοαφίσα είναι σπουδή, καθώς οι διανομείς τούς πλη-

3. Βλ. επεισόδιο της εκπομπής *Νυχτερινός επισκέπτης*, με τίτλο «Γιώργος Κουζούνης», που μεταδίδεται το 1995 και διασώζεται στο Αρχείο της ΕΡΤ, https://archive.ert.gr/7711/ (πρόσβαση 6.6.2025).

4. Εντυπωσιάζει, ωστόσο, η αναφορά του ζωγράφου και επίσης δημιουργού γιγαντοαφισών Γεράσιμου Τουλιάτου, στην εκπομπή *Παρασκήνιο*, ότι ο Γιάννης Μόραλης στέλνει επί χρόνια κάθε Δευτέρα τους μαθητές του στη Σχολή Καλών Τεχνών να δουν τις γιγαντοαφίσες των αθηναϊκών κινηματογράφων. Βλ. επεισόδιο της εκπομπής *Παρασκήνιο* με τίτλο «1) Γιγαντοαφίσες στα σινεμά 2) Νίκος Γιαλούρης», που μεταδίδεται το 1996 και διασώζεται στο Αρχείο της ΕΡΤ, https://archive.ert.gr/7955/ (πρόσβαση 6.6.2025).

ρώνουν όλα τα έξοδα και οι δημιουργοί μπορούν να ξοδεύουν και να πειραματίζονται, χρησιμοποιώντας πολλές και μεγάλες επιφάνειες («είχα 140 μέτρα κάθε εβδομάδα για να ζωγραφίζω», λέει χαρακτηριστικά) και αναλαμβάνοντας μέχρι και επτά γιγαντοαφίσες την εβδομάδα. Τέλος, ισχυρίζεται ότι δεν μετανιώνει για την επιλογή του, γιατί πιστεύει ότι η ζωγραφική της γιγαντοαφίσας κρατά ζωντανή την τέχνη και επί δεκαετίες λειτουργεί σαν ένα σχολείο αισθητικής για όλη την Αθήνα: αυτοί που κοιτούν τις γιγαντοαφίσες στους κινηματογράφους δεν επιλέγουν απλώς ένα έργο, αλλά είναι σαν να επισκέπτονται μιαν υπαίθρια έκθεση ζωγραφικής, με διαφορετικές δημιουργίες κάθε εβδομάδα.

Μια περιδιάβαση στις γιγαντοαφίσες του Γιώργου Κουζούνη που σώζονται δείχνει έναν πολύ προικισμένο ζωγράφο, γνώστη όλων των ρευμάτων, που δεν προσκολλάται, ωστόσο, σε μια συγκεκριμένη τεχνοτροπία, αλλά και έναν εραστή της έβδομης τέχνης, ικανό να συλλαμβάνει μέσα σε μία ή δύο εικόνες το κεντρικό θέμα και την ατμόσφαιρα μιας ταινίας, να σκιαγραφεί τα πορτρέτα των πρωταγωνιστών και, ενίοτε, των δευτεραγωνιστών της, να αφηγείται συνοπτικά την πλοκή της και να τη σκηνοθετεί με τον δικό του τρόπο.[5]

Ο Κουζούνης δείχνει να έχει συνειδητοποιήσει ότι οι χειροποίητες κινηματογραφικές γιγαντοαφίσες, που κάθε Δευτέρα κοσμούν τις προσόψεις των κεντρικών αθηναϊκών αιθουσών, διακρίνονται για το επικαιρικό στοιχείο τους, τον εφήμερο χαρακτήρα τους· αντιλαμβάνεται ότι πρόκειται για προϊόν αναλώσιμο, υποκείμενο σε συγκεκριμένους χρονικούς περιορισμούς, καθώς «ζει» μόνο κατά το σύντομο χρονικό διάστημα κατά το οποίο μια ταινία παρουσιάζεται σε έναν κεντρικό κινηματογράφο πρώτης προβολής. Δημιουργεί, λοιπόν, αφίσες για μια μεγάλη γκάμα ταινιών, που καλύπτουν όλα τα είδη του ελληνικού και του παγκόσμιου κινηματογράφου, αποδεικνύοντας τον υψηλό βαθμό προσαρμοστικότητάς του στις ιδιαίτερες απαιτήσεις κάθε έργου και μετακινούμενος με άνεση από ένα κινηματογραφικό σύμπαν σε ένα άλλο.

Σε αρκετές περιπτώσεις, ακολουθεί την ξένη αφίσα ή κάποια φωτογραφία της κινηματογραφικής ταινίας, είτε αντιγράφοντας –«και η αντιγραφή απαιτεί τέχνη!» ομολο-

5. Ο Κώστας Γαβράς αναφέρει σχετικά: «Πάντα πίστευα ότι θα ήταν πολύ πιο διασκεδαστικό να φανταστεί κανείς προκαταβολικά την υπόθεση μιας ταινίας μέσα σε ένα ατελιέ ζωγραφικής, παρά να τη στήσει πάνω στο κινηματογραφικό πλατό». Βλ. Παρή Σπίνου, «Η διαχρονική τέχνη της "αναλώσιμης" κινηματογραφικής αφίσας», εφημ. *Εφημερίδα των Συντακτών*, 21.2.2023.

γεί στην προαναφερθείσα συνέντευξη στον Σκιαδόπουλο– είτε ανοίγοντας ένα είδος δημιουργικού διαλόγου με το πρωτότυπο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εμπνευσμένης αντιγραφής είναι η δουλειά του για την κωμωδία *Να φαντάρος να μάλαμα* (*The Sad Sack*, 1957, σκην. George Marshall), αφίσα σαφώς εμπνευσμένη από την αμερικανική και τη μεξικανική αφίσα της ταινίας, με αναπαραγωγή του –κυρίαρχου και στις δύο ξένες αφίσες– φωτογραφικού πορτρέτου του –εδώ αλληθωρίζοντος– πρωταγωνιστή Jerry Lewis, που απεικονίζει τον χαρακτήρα του γκαφατζή στρατιώτη που είναι αδύνατο να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις της στρατιωτικής ζωής, ενώ σε δεύτερο πλάνο διακρίνεται η καλλίγραμμη φιγούρα της συμπρωταγωνίστριας Phyllis Kirk, που εικονίζεται ως λεπτομέρεια στη μεξικανική αφίσα.

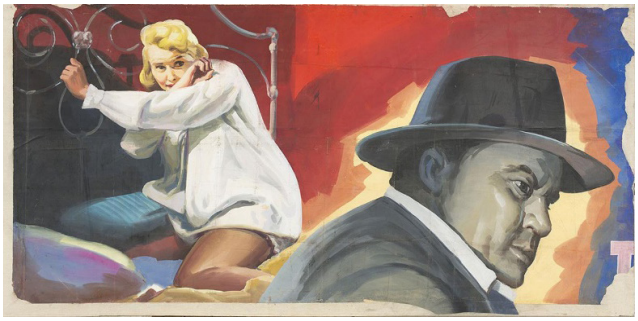

Στη γιγαντοαφίσα της ταινίας *Ο άρχων του τρόμου* (*Touch of Evil*, 1958, σκην. Orson Welles) αποδίδεται με ένα ευφυέστατο στυλιζάρισμα η σκοτεινή ατμόσφαιρα του αριστουργηματικού αυτού φιλμ νουάρ, με την Janet Leigh άκρως ερωτική και συνάμα πα-

νικόβλητη και τον σκηνοθέτη και πρωταγωνιστή Orson Welles αρκούντως τρομακτικό στον ρόλο του διαβόητου αστυνομικού που πιστεύει ότι ο σκοπός αγιάζει τα μέσα. Εδώ ο Κουζούνης ακολουθεί συνοδευτική ασπρόμαυρη φωτογραφία της (επίσης ασπρόμαυρης) ταινίας για την απόδοση του πορτρέτου της πρωταγωνίστριας (προσθέτοντας χρώματα), αλλά στην περίπτωση του Welles αφήνεται εντελώς ελεύθερος, δημιουργώντας ένα εξαιρετικό εξπρεσιονιστικό πορτρέτο.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, ο Κουζούνης κυριολεκτικά σκηνοθετεί ο ίδιος μια δική του εκδοχή της διαφημιζόμενης ταινίας, χρησιμοποιώντας, κατά τρόπο παραδειγματικό, τις τεχνικές του μοντάζ και του κολάζ. Παράδειγμα η εργασία του για την ταινία *Ο αιχμάλωτος της Ζέντα* (*Prisoner of Zenda*, 1952, σκην. Richard Thorpe), συνδυασμός εικαστικής αποτύπωσης φωτογραφικών στιγμιοτύπων, που δίνουν το κλίμα αυτής της δημοφιλέστατης βικτωριανής περιπέτειας «μανδύα και ξίφους», όπου οι θεαματικές

μονομαχίες των Stewart Granger και James Mason συνυπάρχουν με το ρομαντικό ειδύλλιο του Granger και της Deborrah Kerr.

Ενίοτε, ο δημιουργός αφήνει τη φαντασία του κυριολεκτικά να οργιάσει. Μια από τις πλέον ενδιαφέρουσες εργασίες του στην κατεύθυνση αυτή είναι η γιγαντοαφίσα του για την ταινία *Ασανσέρ για δολοφόνους* (*Ascenseur pour l'échafaud*, 1958, σκην. Louis Malle), που αποδίδει εν μέρει μόνο την υποβλητική ατμόσφαιρα αυτού του εμβληματικού αστικού νουάρ, σπουδής πάνω στην απεγνωσμένη προσπάθεια του ανθρώπου να αποτρέψει τη μοίρα του και προδρόμου της γαλλικής nouvelle vague· εν μέρει, διότι το ζευγάρι των εραστών που εικονίζεται σε πρώτο πλάνο αχνά και μόνο θυμίζει τους πρωταγωνιστές Maurice Ronet και Jeanne Moreau, και το φόντο είναι μια γιγάντια μεγαλούπολη, που δεν παραπέμπει στο Παρίσι του 1958, όπου εκτυλίσσεται η ταινία, αλλά στη Νέα Υόρκη. Πρόκειται για δείγμα της επιρροής που ασκεί στον Κουζούνη η αμερικανική αισθητική της περιόδου, της απόστασης που ενίοτε παίρνει από τις ξένες αφίσες και το διαφημιστικό υλικό μιας ταινίας και της τάσης του να αναμειγνύει ετερόκλητα στοιχεία.

Σε περιπτώσεις ελληνικών ταινιών, ο Κουζούνης συχνά εμπνέεται από αφισέτες και φωτογραφίες που τοποθετούνται στα γυάλινα ταμπλό των κινηματογραφικών αιθουσών, και προβάλλει κομβικές σκηνές των ταινιών όπως, για παράδειγμα, στην εμβληματική ταινία αποτύπωσης του προσφυγικού τραύματος *Η Οδύσσεια ενός ξεριζωμένου* (Ελλάδα, 1969, σκην. Απόστολος Τεγόπουλος), επικών διαστάσεων λαϊκό μελόδραμα με ήρωα έναν μικρασιατικής καταγωγής λαϊκό τραγουδιστή που προσπαθεί να βρει και να φέρει πίσω στην οικογένειά του τον πατέρα του, που χάθηκε στην Καταστροφή της Σμύρνης. Στη γιγαντοαφίσα αξιοποιεί, παράλληλα, τη χαρακτηριστική σκηνή της σύλληψης του πρωταγωνιστή Νίκου Ξανθόπουλου (που υποδύεται τόσο τον πατέρα όσο και τον γιο) από τον Τούρκο αξιωματικό (Στέφανος Στρατηγός) και φωτογραφικά στιγμιότυπα των ηθοποιών Δήμου Σταρένιου και Μιράντας Κουνελάκη.

Σε κάποιες περιπτώσεις κάνει ανορθόδοξες και μη αναμενόμενες επιλογές, παραλείποντας να απεικονίσει τους πρωταγωνιστές του διαφημιζόμενου φιλμ και επιλέγοντας να προβάλει στις γιγαντοαφίσες του ηθοποιούς γνωστούς μεν αλλά που κρατούν δεύτερους ρόλους. Παράδειγμα, *Ο δρόμος με τα κόκκινα φώτα* (1963, σκην. Κώστας Καραγιάννης), μελόδραμα με στοιχεία νουάρ, εμπνευσμένο από το παρόμοιας θεματολογίας θεατρικό έργο του Αλέκου Γαλανού *Τα κόκκινα φανάρια*, όπου ο Κουζούνης αποδίδει με ζωηρά χρώματα την ατμόσφαιρα των οίκων ανοχής της Τρούμπας και επιλέγει να σχεδιάσει πορτρέτα των δευτεραγωνιστών Στέφανου Στρατηγού –στον ρόλο του προαγωγού– και Μαριάννας Κουράκου –ως νεαρής αστής που παριστάνει την πόρνη– και όχι των πρωταγωνιστών Γκέλυς Μαυροπούλου και Κώστα Κακκαβά –το όνομα του δεύτερου δεν εμφανίζεται καν στην αφίσα!).

Σε άλλες περιπτώσεις οι επιλογές του Κουζούνη ως προς την προβολή των ηθοποιών καθορίζονται από τους νόμους της αγοράς. Έτσι, στη γιγαντοαφίσα του κλασικού μελοδράματος *Η άγνωστος* (1956, σκην. Ορέστης Λάσκος) προβάλλεται σε πρώτο πλάνο η φιγούρα του Μίμη Φωτόπουλου, που κρατά έναν δεύτερο ρόλο στην ταινία, αλλά βρίσκεται τότε στο απόγειο της δημοτικότητάς του, και σε δεύτερο πλάνο οι πραγματικοί πρωταγωνιστές, η Κυβέλη (η οποία εικονίζεται στο εδώλιο της κατηγορουμένης, δίπλα σε έναν αστυφύλακα, παραπέμποντας στο τελευταίο μέρος του φιλμ, που αφορά τη δίκη της ηρωίδας) και ο Γιώργος Παππάς.

Οι αφίσες του Γιώργου Κουζούνη και όλων των υπόλοιπων –στην πλειονότητά τους Μικρασιατών– συναδέλφων του αποτελούν τόπους μνήμης μιας ολόκληρης εποχής, προσκλητήρια στο κινηματογραφικό όνειρο, φορείς ιδεολογίας[6] και τεκμήρια του στίγματος που αφήνουν η έβδομη τέχνη και η λαϊκή ζωγραφική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Δύνανται, επίσης, να αποτελέσουν ερεθιστικές περιπτώσεις μελέτης στο πεδίο των διακαλλιτεχνικών προσεγγίσεων[7] και είναι σημαντικό ότι ένα –μικρό, δυστυχώς– μέρος τους φυλάσσεται στο Μουσείο Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, χάρη στο προσωπικό πάθος του Χρήστου Μαργαρίτη[8] και των ανθρώπων της ομάδας που

6. Βλ. την πολύ ενδιαφέρουσα ανέκδοτη διδακτορική διατριβή της Αγγελικής Κόκκαλη, *Η ιδεολογία της ελληνικής κοινωνίας στη μετεμφυλιακή περίοδο (1952-1967) μέσα από τη διαφημιστική κινηματογραφική αφίσα*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σπουδών, Αθήνα, 1992.

7. Στην προοπτική που ανοίγει η μονογραφία του Δημήτρη Αγγελάτου, *Λογοτεχνία και ζωγραφική. Προς μια ερμηνεία της διακαλλιτεχνικής (ανα)παράστασης*, Αθήνα, 2017.

8. Ο Χρήστος Μαργαρίτης, μηχανικός παραγωγής ΕΜΠ, συλλέκτης, ιστοριοδίφης, υπεύθυνος των συλλογών Hellaffi (μέχρι το 2000), Starlets και Βελιμέζη, από πολύ νεαρή ηλικία «περιμάζευε την αφίσα από το πεζοδρόμιο των κινηματογράφων την επόμενη ημέρα της φθαρτής

δημιουργεί τη δεκαετία του ’90 τη μοναδική στον κόσμο συλλογή Hellaffi, η οποία περιλαμβάνει πρωτότυπες ζωγραφιστές γιγαντοαφίσες/ντεκόρ των περισσότερων ζωγράφων που ασχολήθηκαν με την τέχνη αυτή και διαφόρων εποχών, μακέτες που χρησιμοποιήθηκαν για την εκτέλεση γιγαντοαφισών των κινηματογράφων, λιθόγραφες αφίσες της δεκαετίας του 1950 διαφόρων ζωγράφων, μακέτες που χρησιμοποιήθηκαν για την εκτύπωση λιθόγραφων αφισών και προσχέδια με μολύβι, έργα με ακουαρέλα, μελάνι και κραγιόνι που ζωγραφίστηκαν την περίοδο 1950 έως 1975.[9] Το 2016 η συλλογή Hellaffi χαρακτηρίζεται μνημείο από το Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων.

της βασιλείας». Βλ. Γιώργος Μυλωνάς, «Αγαπημένες γιγαντοαφίσες: Το “γκράφιτι” της παλιάς Αθήνας», *HuffPost Greece*, 28 Φεβρουαρίου 2017, https://www.huffingtonpost.gr/2017/02/28/culture-agaphmenes-gigantoafises-ta-graffiti-ths-palias-athinas_n_15024314.html (πρόσβαση 6.6.2025).

9. «Ο Κινηματογράφος στην Ελλάδα - Κινηματογραφικό Αρχείο Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης», *Search Culture.gr*, https://www.searchculture.gr/aggregator/portal/collections/FILM_FESTIVAL?language=el (πρόσβαση 6.6.2025).

Οι απαρχές: Δημιουργοί και οι διαδρομές τους στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930

Μαριάνθη Καπλάνογλου

Εισαγωγή

α. Πλαίσια και ερωτήματα μιας λαογραφικής έρευνας

«Οι καλές αφίσσες παλεύουν –όχι μάταια– να εκτοπίσουν τη μεγάλη ασκήμια του δρόμου», έγραφε ο Γιώργος Βακιρτζής στην *Επιθεώρηση Τέχνης* το 1960.[1] Στη φράση αυτή τίθεται εμφατικά το ζήτημα της αισθητικής του αθηναϊκού δημόσιου χώρου, που υποχωρούσε τότε μπροστά στο συμφέρον (όπως φαίνεται στις νέες μορφές οικοδόμησης). Ο προβληματισμός αυτός του Βακιρτζή έρχεται σε αντίθεση με τη θεωρούμενη έμφαση στην εμπορικότητα (βιοπορισμό) εις βάρος της καλλιτεχνικότητας, που χρεωνόταν στους ζωγράφους διαφημιστικών κινηματογραφικών γιγαντοαφισών και θέτει το ζήτημα της καλλιτεχνικής δημιουργίας και της αισθητικής παιδείας σε μια νέα προοπτική.

Η ζωγραφική των διαφημιστικών αφισών και γιγαντοαφισών στους κινηματογράφους της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης και άλλων πόλεων τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες (κινηματογραφικά ντεκόρ, ζωγραφική του δρόμου), αποτελεί σύνθετο, ερευνητικά, ζήτημα. Η διαφημιστική αφίσα και γιγαντοαφίσα αποτελεί ένα υβριδικό είδος, όπου αναμειγνύονται με νέους τρόπους η ζωγραφική, το σχέδιο, ο λόγος, η φωτογρα-

1. Γιώργος Βακιρτζής, «Η αφίσσα, μία εφημερομσένη τέχνη», *Επιθεώρηση Τέχνης* 61 (1960) 25-28.

φία, η τυπογραφία - λιθογραφία, ο κινηματογράφος.[2] Αν και αποτελεί ένα φαινόμενο ιστορικά προσδιορισμένο, ως προς τα χωρικά και χρονικά του πλαίσια, συνδεόμενο με ένα ευρύ φάσμα εκφράσεων και επιρροών, υπάρχουν πολλά δεδομένα που το προετοιμάζουν, αφενός, αλλά και, αφετέρου, συντελούν στη συνέχισή του, ακόμα και μετά το θεωρούμενο τέλος του, τη δεκαετία του 1970. Επιπλέον, αν και τα διασωζόμενα τεκμήρια για την ακμή και θεσμοποίησή του προέρχονται από τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, η εμφάνιση και η άνθιση των πρώτων εργαστηρίων - καλλιτεχνικών ομάδων της κινηματογραφικής γιγαντοαφίσας συμβαίνει νωρίτερα, στη δεκαετία του 1930.

Μια βασική παράμετρος που συνδέεται με την ιστορικότητα του φαινομένου είναι ότι ο πυρήνας αυτής της ομάδας καλλιτεχνών προέρχεται, στην πλειονότητά του, από τον μικρασιατικό ελληνισμό. Οι ζωές τους φαίνεται να συγκλίνουν, μέσα στη δεκαετία του 1930, στην Αθήνα, αρχικά στις περιφερειακές γειτονιές της πόλης, τις γειτονιές των προσφύγων, όπως η Νίκαια, όπου ζουν αρκετοί ζωγράφοι τη δεκαετία του 1930, όπως ο Γιώργος Βακιρτζής, ο Χαράλαμπος Σεράσης, ο Βάλιας Σεμερτζίδης,[3] ο Μιχάλης Νικολινάκος[4] κ.ά., και στη συνέχεια, όταν δημιουργούν τα εργαστήριά τους, στο αθηναϊκό κέντρο, τον Λυκαβηττό, τα Εξάρχεια, τη Σταδίου και τους δρόμους γύρω από την Ομόνοια και την πλατεία Βικτωρίας. Οι δημιουργοί αυτοί αξιοποίησαν το σχέδιο, το χρώμα και τη σύνθεση σε συνθήκες μεγέθυνσης. Δραστηριοποιήθηκαν σε διάφορα πεδία των εφαρμοσμένων τεχνών, με όρους, όμως, και προδιαγραφές υψηλής τέχνης, απευθυνόμενοι σε ευρέα λαϊκά κοινά, για να πληρώσουν τελικά το τίμημα που πλήρωναν οι λαϊκοί χειρώνακτες καλλιτέχνες με τους οποίους ιστορικά δεν ταυτίζονταν: αυτό της ανωνυμίας, του εφήμερου και της λήθης.

2. Τη μελέτη αυτών των διαμεσικών ανταλλαγών μπορεί να φωτίσει το εννοιολογικό πλαίσιο του διευρυμένου ορίζοντα της συγκριτικής ποιητικής και των σύγχρονων διακαλλιτεχνικών προσεγγίσεων. Βλ. Δημήτρης Αγγελάτος, *Λογοτεχνία και ζωγραφική. Προς μια ερμηνεία της διακαλλιτεχνικής (ανα)παράστασης*, Αθήνα, 2017.

3. Ο ζωγράφος, καταγόμενος από τον μικρασιατικό Πόντο και γεννημένος το 1911 στο Κρασνοντάρ της Ρωσίας, διηγείται στον Χρίστο Αλεξίου τα ευτυχισμένα παιδικά του χρόνια στη Ρωσία και κατόπιν τα δραματικά πρώτα χρόνια της προσφυγικής εγκατάστασης της οικογένειάς του στη Νίκαια· Χρίστος Αλεξίου, *Βάλιας Σεμερτζίδης. Συνομιλίες με τον Χρίστο Αλεξίου*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2012.

4. Μιχάλης Νικολινάκος, *Η ζωγραφική, η εικονογράφηση και οι παράλληλες διαδρομές*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια - κείμενα: Μαρία Πούλου, Δημοτική Πινακοθήκη Νίκαιας-Αγ. Ι. Ρέντη, Νίκαια, 2018.

Η θεώρηση αυτού του φαινομένου στις ιστορικές - κοινωνικές και καλλιτεχνικές - πνευματικές του διαστάσεις επικεντρώνεται στη συλλογική ομάδα των καλλιτεχνών στη βάση των ξεχωριστών προσωπικοτήτων που τη συγκροτούν, των διαφορετικών καλλιτεχνικών ιδιοσυγκρασιών, αφετηριών και διαδρομών. Μπροστά σε ένα τόσο ευρύ πεδίο έρευνας, που μπορεί να απασχολήσει ένα αντίστοιχα ευρύ φάσμα επιστημών, στο κείμενο αυτό τίθεται το ερώτημα κατά πόσο οι θεωρητικές έννοιες και οι όροι της επιστήμης της λαογραφίας μπορούν να οδηγήσουν στην πληρέστερη κατανόηση αυτού του φαινομένου, αφενός, και, αφετέρου, κατά πόσο η έρευνα αυτού του πεδίου μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση των αναλυτικών εργαλείων και θεματικών της ίδιας της λαογραφικής επιστήμης, στις συναρμογές της με τα ερευνητικά πεδία της φιλολογίας και της ιστορίας. Η ελπίδα που εκφράζουμε είναι ότι αυτό το πολύπλευρο ερευνητικά ζήτημα μπορεί να φωτιστεί με δημιουργικό τρόπο και από τη λαογραφική οπτική.

Με βάση τα παραπάνω, θα εξετάσουμε την έννοια του λαϊκού, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή στις σύγχρονες λαογραφικές σπουδές, σε σχέση με τους διαδομένους όρους του *παραδοσιακού*, του *μαζικού* και του *νεωτερικού* στην εποχή της μετανεωτερικότητας. Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε δύο βασικά ιστορικά πλαίσια μέσα στα οποία μπορεί να μελετηθεί το ζήτημα των απαρχών του συγκεκριμένου φαινομένου: ένα διεθνικό, γύρω από την ανάπτυξη της αφίσας, της κινηματογραφικής αφίσας και της διαφήμισης τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι., και ένα τοπικό, με έμφαση στην Αθήνα του Μεσοπολέμου, τον πολιτισμό των αθηναϊκών δρόμων και τη διαμόρφωση των ηθών σε ένα αστικό - μικροαστικό πλαίσιο, σύμφωνα με τη σχετική μελέτη του Μιχάλη Μερακλή. Τέλος, θα εξετάσουμε τα κοινά και τα διαφορετικά σημεία που χαρακτηρίζουν τις καλλιτεχνικές αφετηρίες τριών από τις εμβληματικές μορφές δημιουργών της κινηματογραφικής γιγαντοαφίσας, του Γιώργου Βακιρτζή, του Χαράλαμπου Σεράση και του Γιώργου Κουζούνη, στον βαθμό που μπορούν να ερμηνεύσουν τη σύγκλισή τους σε αυτό το είδος τέχνης.

Ορισμένα βασικά ερευνητικά ερωτήματα που διατρέχουν αυτή τη λαογραφική προσέγγιση είναι τα εξής:

1. Πώς συγκροτούνται οι ξεχωριστές ατομικότητες των ζωγράφων σε ομάδες; Η ομαδοποίηση αυτή υπαγορεύεται μόνο από τις ανάγκες παραγωγής των έργων (δηλα-

δή από λειτουργικούς - πρακτικούς όρους) ή από εμπειρίες, απόψεις και πεποιθήσεις τους που διαμορφώνουν μια ιδεολογική - συμβολική κοινότητα που, με τη σειρά της, οδηγεί εμμέσως στη συγκρότηση και διατήρηση της καλλιτεχνικής ομάδας;

2. Πώς διαμορφώνεται ο συσχετισμός ατομικότητας - συλλογικότητας σε συνθήκες καλλιτεχνικής δημιουργίας, ως προς τους χώρους, τις τεχνικές και τις συνθήκες παραγωγής των έργων τους;

3. Ποιοι είναι οι όροι και οι συνθήκες πρόσληψης αυτών των έργων, πώς, δηλαδή, οι δημιουργοί τους συνομιλούν με το ευρύ αστικό κοινό της Αθήνας και των άλλων πόλεων από τον Μεσοπόλεμο και μετά, ζήτημα που παρουσιάζει δύο παραμέτρους: α) πώς οι ίδιοι οι ζωγράφοι «κατεβαίνουν» στο λαϊκό κοινό τους, πώς αντιλαμβάνονται ή εκτιμούν, στο πλαίσιο της δικής τους παιδείας και κουλτούρας, το λαϊκό γούστο, αλλά και τον ρόλο και τη σημασία του λαού, δηλαδή των λαϊκών αστικών ομάδων, στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο και β) πώς τα ευρέα αστικά λαϊκά κοινά εντάσσουν και αφομοιώνουν το νέο αυτό είδος τέχνης στους αισθητικούς κανόνες, τους συμβολικούς κώδικες και τη μυθολογία της δικής τους λαϊκής κουλτούρας, όπως αυτή διαμορφώνεται από τα κάτω;

β. Ζητήματα ορολογίας: Η έννοια του λαϊκού στις σύγχρονες λαογραφικές σπουδές

Η γενικευμένη στον δημόσιο λόγο αλλά και σε κάποιες επιστήμες διχαστική σύλληψη για το «λαϊκό» και τη «λαϊκότητα», ως δομημένες ετερότητες της νεωτερικότητας, προσκρούει στις λαογραφικές θεωρήσεις για τον ορισμό του λαϊκού. Αυτή η διάκριση, σύμφωνα με τον Γερμανό λαογράφο Hermann Bausinger, διαιωνίζεται έως τις μέρες μας ως μια νοσταλγική προβολή του παρελθόντος, όπου η λαϊκή παράδοση και ζωή δεν είναι «τόσο πραγματικότητες, όσο αντινεωτερικές κατασκευές βασισμένες σε μια οπισθοδρομική ιδεολογία, που "αποζημιώνουν" τους ανθρώπους για την αλλοτρίωση του σύγχρονου τρόπου ζωής».[5] Η αντίληψη αυτή καλλιεργήθηκε κυρίως από τη λεγόμενη «εφαρμοσμένη λαογραφία» (και, επομένως, όχι από την επιστημονική λαογραφία): στις περιπτώσεις που ένας λαϊκός χορός, ένα μισοξεχασμένο έθιμο ή ένα παλιό παιχνίδι δεν εξετάζονται μόνο επιστημονικά αλλά επανεισάγονται και αναβιώνουν και πρακτι-

5. Hermann Bausinger, *Folk Culture in a World of Technology*, Μπλούμινγκτον, 1990, σ. xi.

κά, εύκολα εμφανίζονται αποδεσμευμένα από τους ιστορικούς δεσμούς τους, σαν να ανήκαν, κατά κάποιον τρόπο, στην αιωνιότητα.[6]

Αντίθετα με αυτές τις διαδομένες στον δημόσιο λόγο απόψεις, η εννοιολόγηση του λαϊκού στις σύγχρονες λαογραφικές σπουδές γίνεται στο πλαίσιο της μετανεωτερικότητας, αλλά και της κριτικής στο μετανεωτερικό κίνημα. Στόχος ήταν να αποδειχτεί ότι ακόμη και ο πολιτισμός των «απλών ανθρώπων» δεν έμεινε ανεπηρέαστος από την τεχνολογία και ότι, επομένως, η ανέπαφη παράδοση ήταν μόνο φαινομενική.

Ως προς τη σχέση του λαϊκού με το μαζικό, με αφετηρία τις ιδεολογικές θέσεις του Antonio Gramsci, έχει υποστηριχθεί ότι ο λαϊκός πολιτισμός πολύ απείχε από το να εκφράζει την ενότητα του λαού, αντίθετα, ήταν μια έκφραση του ταξικού ανταγωνισμού. Η θέση αυτή οδηγεί στη νεωτερική διχοτόμηση μεταξύ λαϊκής και μαζικής κουλτούρας, που υποστηρίχτηκε από κριτικούς θεωρητικούς της Σχολής της Φρανκφούρτης, κάτι που αποτυπώνεται, π.χ., στα κριτικά κείμενα του Adorno για τη βιομηχανία της κουλτούρας.[7] Οι θέσεις αυτές της Σχολής της Φρανκφούρτης άσκησαν μεγάλη επίδραση αλλά και αμφισβητήθηκαν έντονα στις μελέτες του Bausinger και των εκπροσώπων της αμερικανικής λαογραφίας ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950. Ο Αμερικανός λαογράφος Henry Glassie σημειώνει ότι η έρευνα του παραδοσιακού δεν εμποδίζει την είσοδο των λαογράφων στη μοντέρνα εποχή, καθώς δεν αδιαφόρησαν όλοι οι εκπρόσωποι της μοντέρνας τέχνης για τις λαϊκές τέχνες. Αναφέρει μεγάλες νεωτερικές μορφές, από τον Yeats, τον Joyce και τον Kandinsky έως τον Wright, τον Artaud και τον Brecht, που στράφηκαν στο λαϊκό για αισθητική ανανέωση και προκειμένου να ξεφύγουν από τον περιγραφικό ματεριαλισμό της αστικής τέχνης.[8]

Σε ένα τέτοιο διευρυμένο πλαίσιο, μορφές και σύμβολα της λαϊκής κουλτούρας χρησιμοποιούνται στη σύγχρονη οικονομία της αγοράς, της διαφήμισης και του μάρκετινγκ, μετασχηματίζονται, εκλαϊκεύονται και εμπορευματοποιούνται για να ενταχθούν σε προϊόντα που απευθύνονται στους ενήλικες, τα παιδιά και την οικογένεια. Οι δια-

6. Hermann Bausinger, *Ο λαϊκός πολιτισμός στον κόσμο της τεχνολογίας*, Αθήνα, 2009, σ. 139-140.

7. Theodor W. Adorno, *The Culture Industry: Selected Essays on Mass Culture* (επιμ.: J. M. Bernstein), Λονδίνο, 1991.

8. Henry Glassie, *All Silver and No Brass: An Irish Christmas Mumming*, Φιλαδέλφεια, 1983, σ. 63-65.

φημιστές αναζήτησαν αξιόπιστους τρόπους εξιστόρησης στις μορφές και τα σύμβολα του λαϊκού πολιτισμού, μέσα από μια διαδικασία οικειοποίησης, επαναχρησιμοποίησης και προσαρμογής της λαϊκής κουλτούρας, από τις γιορτές και τα έθιμα, τα παραμύθια και τους θρύλους, τις φορεσιές και την καθημερινή ζωή διαφόρων λαών και τοπικών πολιτισμών, αλλάζοντας τις σημασίες τους. Παράλληλα, οι πολιτικές της κουλτούρας και της ιστορίας, που εκπονούνται από επίσημους φορείς, αξιοποιούν τις δικές τους εκδοχές του λαϊκού, για να αντλήσουν επιχειρήματα περί κληρονομιάς και διακηρύξεις περί διαφορετικότητας στην πολιτική δόμηση συνεχειών και ασυνεχειών. Όταν ο λαϊκός πολιτισμός εννοιολογείται ως συλλογή αντικειμένων που προέρχονται από την ετερότητα της νεωτερικότητας, τότε θεωρείται ότι μπορεί να μιλήσει για τον πολιτικά ορθό τρόπο κατασκευής τοπικής ή εθνικής κληρονομιάς. Ωστόσο, οι συλλογές αυτού του είδους μπορούν επίσης να συνεχίζουν τη ρητορική της επιβεβαίωσης της πολιτικής διάκρισης που έχει χαραχθεί μεταξύ των νεωτερικών και των μη νεωτερικών, των μορφωμένων και των λαϊκών, των πολιτισμένων και των εξωτικών «ετέρων», της Δύσης και του υπόλοιπου κόσμου.[9]

γ. Το ζήτημα των πηγών

Μεθοδολογικά, η μελέτη της κινηματογραφικής αφίσας και γιγαντοαφίσας προσκρούει στην απουσία, διασπορά και αποσπασματικότητα των πηγών. Δεν είναι μόνο το εφήμερο υλικό που πετιόταν ή ανακυκλωνόταν αλλά και οι ίδιοι οι δημιουργοί σπάνια αντιμετωπίζονταν όπως οι ζωγράφοι του καβαλέτου, παρόλο που ήταν τις περισσότερες φορές και αυτό. Παρά τις ακαδημαϊκές σπουδές τους και τον θαυμασμό των συγχρόνων τους, η πολυπραγμοσύνη τους και η δράση τους στο μεταίχμιο των καλών και των εφαρμοσμένων τεχνών φαίνεται να τους στέρησε την είσοδό τους στις επίσημες καταλογογραφήσεις, αλλά ακόμα και τη μνημόνευσή τους σε σχέση με οποιοδήποτε από τα πεδία με τα οποία ασχολήθηκαν. Η προσπάθεια του ίδιου του Γιώργου Βακιρτζή να ανοίξει δρόμους για τη μελέτη αυτού του υλικού,[10] η κοπιώδης μακρόχρονη και

9. Pertti J. Anttonen, *Η παράδοση μέσα από τη νεωτερικότητα: Μεταμοντερνισμός και έθνοκράτος στην επιστήμη της λαογραφίας*, μτφρ. Γ. Κούζας, πρόλογος: Μ. Γ. Μερακλής, Αθήνα, 2018, σ. 125.

10. Μέσα από δημοσιεύματά του και εκδόσεις, αλλά και τη συμμετοχή του στο σπουδαστικό ντοκυμαντέρ του Μένη Θεοδωρίδη για τις γιγαντοαφίσες του κινηματογράφου το 1971.

επίμονη έρευνα αφιερωμένων συλλογέων, όπως ο Χρήστος Μαργαρίτης[11] και η ομάδα Hellaffi, ο Σπύρος Καραχρήστος[12] κ.ά., η υψηλού επιπέδου δουλειά συντήρησης των έργων που απέμειναν από έναν από τους τελευταίους ζωγράφους των μεγάλων ατελιέ, τον Μάριο Χονδρογιάννη, διέσωσε πολύτιμα τεκμήρια (γιγαντοαφίσες, μακέτες, φωτογραφίες, λιθόγραφα), που βρίσκονται σήμερα στο Μουσείο Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης. Το υλικό αυτό είναι πλούσιο έως αχανές, όπως το έργο των δημιουργών του. Ωστόσο, πολλά άλλα στοιχεία για τους δημιουργούς, τους χώρους και τις συνθήκες παραγωγής των έργων τους, ακόμα και βασικά βιογραφικά στοιχεία, αγνοούνται, ενώ προφορικές μαρτυρίες και γραπτά τεκμήρια εμφανίζουν αντικρουόμενες πληροφορίες. Σύμφωνα με το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο, θα πρέπει να συνεχιστεί και η έρευνα των πηγών. Με αφετηρία το σωζόμενο σημαντικό υλικό, επιχειρήσαμε τον συνδυασμό των βιβλιογραφικών δεδομένων με την αναζήτηση γραπτών και προφορικών μαρτυριών και άλλο εκδομένο και ανέκδοτο αρχειακό υλικό.

Διεθνικά ιστορικά πλαίσια

α. Οι απαρχές της κινηματογραφικής αφίσας στον διεθνή χώρο

Η αφίσα, γενικότερα, είναι ένα καλλιτεχνικό μέσο απόλυτα συνδεδεμένο με την εποχή του. Η ιστορική διαδρομή της αφίσας ταυτίζεται με εκείνη της μοντέρνας τέχνης, στο μεταίχμιο των πειραματισμών μεταξύ των λεγόμενων καλών και των εφαρμοσμένων τεχνών (βλ. κίνημα του Bauhaus), δηλαδή μεταξύ των αισθητικών - καλλιτεχνικών αναζητήσεων και της εμπορικότητας.

Στις αρχές του 20ού αι. η αφίσα ταυτίζεται με την αστική ζωή και τις κλίμακες ενός νέου, χαώδους και αποξενωτικού βιομηχανοποιημένου περιβάλλοντος και, μέσα από αυτό, την ανάπτυξη ενός νέου τρόπου θεώρησης της πραγματικότητας και μιας νέας αισθητικής,[13] που καλλιεργεί την απρόσμενη και τυχαία συσσώρευση και αντιπαράθεση

11. Ενδεικτικά βλ. Χρήστος Μαργαρίτης (επιμ.), *Γιγαντοαφίσες από τους κινηματογράφους της Αθήνας*, 1950-1975, Αθήνα, 1993· Χρήστος Φ. Μαργαρίτης (επιμ.), *Προσεχώς. Με τις αφίσες και τα σχέδια για τον κινηματογράφο του Γιώργου Βακιρτζή*, Αθήνα, 2012.

12. Σπύρος Καραχρήστος, *Ελληνικές αφίσες*, Αθήνα, 2003.

13. Σύμφωνα με την Ασημίνα Κανιάρη, ήδη η avant-garde του 19ου αιώνα διαταράσσει την όραση και την ιδέα μιας ιστορίας της τέχνης που αναπαράγει τους τρόπους του βλέμματος που βασίζονται σε μια αντίληψη χρησιμότητας αλλά και χρηστικότητας με βάση την εικόνα, και εικόνες προσώπων, ως πραγμάτων. Βλ. Ασημίνα Κανιάρη, *Σιωπηρή συνομιλία: Τοπία-*

σκόρπιων ή αποσπασματικών εικόνων και επομένως την αντίληψη των πραγμάτων έξω από τα οικεία πλαίσιά τους (βλ. για παράδειγμα το «κολάζ» των διαφημίσεων στο κτίριο του ξενοδοχείου Metropole στη Νέα Υόρκη το 1909[14] ή το κολάζ πολιτικών αφισών στους τοίχους της Μαδρίτης το 1936 – Μουσείο Reina Sofía).

Η αφίσα αποτέλεσε, επίσης, τον μηχανισμό διάδοσης της αισθητικής του μοντερνισμού στις μαζικότερα προσβάσιμες γραφικές τέχνες, καθώς αφομοίωσε και προσάρμοσε ρεύματα που διαμόρφωσαν την αρχιτεκτονική, το θέατρο και τη σκηνογραφία, τη ζωγραφική και τη γλυπτική, από τον γερμανικό εξπρεσιονισμό και τη ρωσική avant-garde έως το γκόθικ και τον κυβισμό.

Ο κινηματογράφος, ένα νέο στις αρχές του 20ού αι. μέσο, χρησιμοποίησε την αφίσα ως μέσο προώθησης της δύναμης και της επιρροής του. Όπως επισημαίνει ο Σωτήρης Δημητρίου, ήδη ο πρώιμος βουβός κινηματογράφος, καθώς συνέπεσε με την ομαδική μετανάστευση στην Αμερική, είχε μεγάλη επιτυχία στο πολυεθνοτικό αμερικάνικο κοινό, καθώς γινόταν κατανοητός σε όλους, ως ένα λαϊκό θέαμα, που στόχευε στη φτωχολογιά των μεταναστών, υποκαθιστώντας τις τοπικές τους κουλτούρες.[15] Η κινηματογραφική αφίσα, ειδικότερα, αναπτύχθηκε μέσα από την υιοθέτηση στοιχείων που χαρακτηρίζουν το ίδιο το σινεμά, όπως είναι οι τεχνικές του μοντάζ, της φωτογραφίας και του φωτομοντάζ, αντικαθιστώντας τη σκηνογραφική - τρισδιάστατη απόδοση ενός θέματος: οι καλλιτέχνες των κινηματογραφικών αφισών πειραματίστηκαν με τις ίδιες καινοτόμες κινηματογραφικές τεχνικές που χρησιμοποιούνταν στις ταινίες τις οποίες διαφήμιζαν, όπως τα κοντινά πλάνα, τις ασυνήθιστες γωνίες και χρώματα, την προτίμηση στους αντίθετους τόνους, την αδιαφορία για τις πραγματικές αναλογίες, την παραμόρφωση της κλίμακας της σύνθεσης και της προοπτικής, την αίσθηση της κίνησης και του ιλίγγου: τα στοιχεία αυτά εντοπίζονται στις κινηματογραφικές αφίσες της ρώσικης πρωτοπορίας και ειδικότερα στο έργο των αδερφών Stenberg, τη δεκαετία 1923-1933.[16]

μυθοπλασίες σε μαύρο-άσπρο (Πετρολέκας - Αντωνοπούλου), κείμενο από την παρουσίαση της ομώνυμης έκθεσης, Εικαστικός Κύκλος ΔΛ, 11 Μαΐου - 5 Ιουνίου 2021.

14. Stuart Wrede, *The Modern Poster*, Νέα Υόρκη, 1988, σ. 13.

15. Σωτήρης Δημητρίου, *Ο κινηματογράφος σήμερα. Ανθρωπολογικές, πολιτικές και σημειωτικές διαστάσεις*, Αθήνα, 2011.

16. Christopher Mount, *Stenberg Brothers: Constructing a Revolution in Soviet Design*, Νέα Υόρκη, 1997· Susan Pack, *Film Posters of the Russian Avant-Garde*, Κολωνία, 2017.

Οι εκπρόσωποι αυτής της μοντέρνας τέχνης, που, όπως και ο κινηματογράφος, στόχευε στον λαϊκό κόσμο των πόλεων, δεν αδιαφόρησαν για τις λαϊκές τέχνες αλλά στράφηκαν στις λαϊκές καλλιτεχνικές εκφράσεις του παρελθόντος, όπως η λαϊκή εικονογραφία, που χρησιμοποιήθηκε, για παράδειγμα, από τη ρωσική avant-garde.[17]

β. Η αμερικάνικη εμπορική διαφήμιση

Πολλές τάσεις που καθορίζουν τη σύγχρονη κουλτούρα της διασκέδασης και κατανάλωσης κάνουν την εμφάνισή τους στο Σικάγο των αρχών του 20ού αι. Η πόλη ήταν ένα εντυπωσιακό χωνευτήρι καινοτόμων καλλιτεχνών και διαμορφωτών της κοινής γνώμης. Οι πρωτοπόροι της αμερικανικής εμπορικής διαφήμισης που αναπτύσσεται στο Σικάγο τη δεκαετία του 1930, με κυρίαρχο δόγμα το «να το λες με συντομία και να τους το λες συχνά» (tell it quick and tell them often), στρέφονται στη δημιουργία μεγάλων εικόνων, αντί εκτενών κειμένων (βλ. τις διαφημίσεις του Leo Burnett).[18]

Οι δημιουργοί αυτοί όφειλαν να αναπτύξουν μια ολοκληρωμένη διαδικασία εμπορικής διαφήμισης και παρουσίασης, ώστε να προσελκύσουν ένα καταναλωτικό κοινό που αντιμετώπιζε με σκεπτικισμό μια σειρά από νέες ανάγκες και νέα προϊόντα. Για τις διαφημιστικές εικόνες και τα σλόγκαν των προϊόντων, οι διαφημιστές αξιοποιούν την έννοια του εγγενούς δράματος (inherent drama), της μοναδικής, δηλαδή, ιδιότητας του κάθε προϊόντος, που υποδεικνύει την πιο ευθεία οδό προς το μυαλό του αναγνώστη - θεατή.[19]

Η προσέγγιση αυτή προϋπέθετε την παρουσίαση του προϊόντος με έναν αξιόπιστο τρόπο, μέσα από τη δημιουργία χαρακτήρων και μιας εξιστόρησης (αφήγησης) για ενδεδειγμένους τρόπους καθημερινής ζωής, που σε μεγάλο βαθμό βασίζονταν σε αρχέτυπα από τον λαϊκό πολιτισμό και σύμβολα από την αμερικανική ιστορία και τον λαϊκό

17. Alla Sytova, *The Lubok: Russian Folk Pictures, 17th to 19th century*, Λένινγκραντ, 1984· Wrede, *The Modern Poster,* ό.π., σ. 30.

18. Myiti Sengstacke-Rice, *Chicago Defender. Images of America*, Τσάρλστον, 2012· Robert E. Weems και Jason P. Chambers (επιμ.), *Building the Black Metropolis: African American Entrepreneurship in Chicago*, Σαμπέιν, 2017· Tommy V. Smith, «Leo Burnett: His Use of Symbolism and Inherent Drama in Advertising, Packaging, and Sales Promotion», *Proceedings of the Biennial Conference on Historical Analysis and Research in Marketing (CHARM)* 9 (1999), *Marketing History: The Total Package*, 313-320.

19. Smith, «Leo Burnett», ό.π., 316-317.

πολιτισμό.[20] Τα προϊόντα αυτά απορροφούν προϋπάρχοντα σύμβολα και εικόνες για να διαμορφώσουν πρότυπα και ιδέες που χαρακτηρίζουν την κουλτούρα και την κατανάλωση έως σήμερα. Την ίδια εποχή (δεκαετία 1930), παγιώνονται μια σειρά από σύμβολα της πολιτισμικής βιομηχανίας, όπως οι ηρωίδες του αμερικανικού animation, ξεκινώντας από τη *Χιονάτη* (1937) του Walt Disney, και καθιερώνονται, μέσω καλοφτιαγμένων κινηματογραφικών εικόνων, παιχνιδιών και άλλων καταναλωτικών προϊόντων και, βέβαια, ενός επιθετικού μάρκετινγκ, μαζικές πολιτισμικές τάσεις και στερεότυπα για τις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων και τις σχέσεις εξουσίας, μέσα από τον ριζικό μετασχηματισμό των κλασικών ευρωπαϊκών παραμυθιών του προηγούμενου (19ου) αιώνα.[21]

Τοπικά ιστορικά πλαίσια

α. Πληθυσμοί και η αισθητική των αθηναϊκών δρόμων τη δεκαετία του 1930

Στη δεκαετία του 1920, η Αθήνα μαζί με τον Πειραιά φτάνει να διαθέτει 868 εργοστάσια, συγκεντρώνοντας το 1/3 της εργατικής δύναμης της χώρας. Όμως ο πληθυσμός στις ελληνικές πόλεις δεν έχει ως αποκλειστική απασχόληση τη βιομηχανία – συνυπάρχουν, μαζί με τις νέες στρατιές των εργατών ή των ανέργων, και εκείνες των μικροκαταστηματαρχών και μικροϋπαλλήλων ή των εργαζόμενων σε εποχικά ή εναλλασσόμενα επαγγέλματα.[22] Οι γυναίκες εισέρχονται δυναμικά στον στίβο εργασίας, είτε στις βιομηχανίες και στις βιοτεχνίες είτε στο πλαίσιο της οικοτεχνίας – μιας επικουρικής οικιακής οικονομίας ενώ, παράλληλα, «κρατούσαν το τιμόνι» του νοικοκυριού.

Η προβληματική του κοινωνικού και ταξικού προσδιορισμού των αστικών πληθυσμών αυτής της περιόδου (1918-1939), η ασάφεια ως προς τα διαχωριστικά όρια των κοινωνικών στρωμάτων σε σχέση με τον πολιτισμό, εξαιτίας της καθυστερημένης οι-

20. Stephen R. Fox, *The Mirror Makers: A History of American Advertising and Its Creators*, Ουρμπάνα - Σικάγο, 1984, σ. 222· Tom E. Sullenberger, «Ajax Meets the Jolly Green Giant: Some Observations on the Use of Folklore and Myth in American Mass Marketing», *The Journal of American Folklore* 87/343 (1974) 53-65· William Meyers, *The image makers: Power and Persuasion on Madison Avenue*, Νέα Υόρκη, 1984.

21. Jack Zipes, *Happily ever after. Fairy Tales, Children and the Culture Industry*, Νέα Υόρκη, 1997, σ. 98-99. Βλ. επίσης Μαριάνθη Καπλάνογλου, «Τα πολλά πρόσωπα της Barbie», εφημ. *Καθημερινή*, *Σελίδες Ιστορίας* 4 (Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 2023) 188-195.

22. Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, 1993· Γιώργος Κούζας, «Τα επαγγέλματα της πόλης», Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος (επιμ.). *Ελληνική λαϊκή παράδοση, από το παρελθόν στο μέλλον*, Αθήνα, 2014, σ. 482.

κονομικοβιομηχανικής ανάπτυξης και της ανθεκτικής επιβίωσης του αγροτικού υπόβαθρου, οδηγεί τον λαογράφο Μ. Γ. Μερακλή στην άποψη ότι εδώ διαμορφώνεται μια πολυπληθής και πολυσυλλεκτική μικροαστική τάξη, που διακρινόταν για μια κλιμάκωση των χαρακτηριστικών που την καθόριζαν οικονομικά, «ανάμεσα στους μεγαλοαστούς από την πάνω μεριά και τους μόνιμα φτωχούς από την κάτω».[23]

Πολιτισμικά, «ό,τι έδινε μιαν ενότητα στο οπωσδήποτε ρευστό και ασαφές (από οικονομική άποψη) σύνολο ήταν ένα διαμορφωμένο μικροαστικό ήθος».[24] Έχοντας εγκαταλείψει ακούσια ή εκούσια τις παλαιότερες βεβαιότητές τους, οι πληθυσμοί αυτοί θα δεχτούν γρήγορα τις διαψεύσεις που συνεπάγεται το κυνήγι για τις υποσχέσεις και τις χίμαιρες στις πόλεις και ό,τι αυτό συνεπάγεται στη διαμόρφωση του χαρακτήρα, των συνηθειών και γενικότερα του γούστου τους. Θα διαμορφώσουν έναν ανάμεικτο τρόπο ζωής, στον οποίο επιβιώνουν στοιχεία του παραδοσιακού τρόπου ζωής τους (σε σχέση με τους τόπους προέλευσής τους) και νέες συνήθειες. Βασικό χαρακτηριστικό τους, όπως γράφει ο Μερακλής, «η προσδοκία του καλύτερου, που ελπίζεται και ως πραγματοποιήσιμο», μια προοδευτική τάση.

Ο κόσμος αυτός, απορροφημένος από τα καθημερινά προβλήματα και ανάγκες, και τη σταθερή και μετρημένη επαναληπτικότητα της καθημερινής ζωής, δείχνει ζωηρό ενδιαφέρον για τις μικρές και μεγάλες χαρές της ζωής, μέσα και από τη μίμηση των μεσοαστικών προτύπων και αντιλήψεων. Ενώ συχνά λείπουν τα απαραίτητα, προκύπτει παντοδύναμη η ανάγκη για το περιττό. Νέοι που ζούσαν στην ίδια γειτονιά συγκεντρώνονταν τα βράδια στο ένα ή το άλλο σπίτι για τις λεγόμενες βεγγέρες, για να διασκεδάσουν. Διασκέδαση ήταν και η οικογενειακή έξοδος του κινηματογράφου τα Σαββατοκύριακα. Οι ταβέρνες (μαγέρικο, μπακάλικο, λοκάντα), ο καφενές και οι δρόμοι ήταν σημεία συνάντησης. Το κέντρο της Αθήνας, σε αντίθεση με τις φτωχογειτονιές, ήταν ένας κοινωνικός χώρος λάμψης και κοινωνικής αναβάθμισης, συνδυασμένος με τη βραδινή έξοδο, την κυριακάτικη οικογενειακή βόλτα. Ο Μερακλής μιλάει για μια δημοκρατία των δρόμων, με την πολυκοσμία της καθημερινότητας και του δημόσιου χώρου, όπου διαφορετικά πρόσωπα και ομάδες, μεταξύ των οποίων οι ζητιάνοι, οι

23. Μ. Γ. Μερακλής, «Μικροαστικός πολιτισμός στον ελληνικό Μεσοπόλεμο», Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος (επιμ.), *Ελληνική λαϊκή παράδοση από το παρελθόν στο μέλλον*, Αθήνα, 2014, σ. 503.
24. *Στο ίδιο.*

λούστροι και τα ξυπόλητα παιδιά, αποτυπώνουν το στίγμα τους. Εδώ επανατίθεται το ζήτημα της αισθητικής του δημόσιου χώρου, όπως το διεκδικεί ο Βακιρτζής.

Κάθε είδους πολιτισμικές και καταναλωτικές μορφές γεννιούνται και αναπτύσσονται στη μεγάλη πόλη. Η γνώμη των πολλών πλέον μετρά, επομένως στην Αθήνα χρειάστηκε να αναπτυχθεί ένας καινούριος τρόπος μαζικής προώθησης ενός προϊόντος (εμπορικής διαφήμισης), που θα απευθυνόταν στην κάλυψη νέων αναγκών και νέων προτύπων ομορφιάς, τρόπου ζωής και απόλαυσης, μέσα από νέα εκφραστικά μέσα. Η κινηματογραφική αφίσα εμφανίζεται ως κάτι νέο, που διαφημίζει ένα εξίσου νέο είδος (το σινεμά), απέναντι σε άλλα λαϊκά θεάματα, ήδη δημοφιλή και εδραιωμένα[25].

Όπως και οι συνάδελφοί τους στον διεθνή χώρο, η ομάδα καλλιτεχνών που ασχολούνται με τις διαφημιστικές αφίσες και γιγαντοαφίσες για τον κινηματογράφο παρεμβάλλεται ανάμεσα στους επιχειρηματίες - εργοδότες, που επιζητούσαν αυτά τα έργα ως αποτελεσματικά μέσα διαφήμισης και προώθησης των ταινιών τους, από τη μια, και το ευρύ κοινό πρόσληψης των έργων τους, από την άλλη. Στην Ελλάδα, το αθηναϊκό κοινό, και στη συνέχεια το κοινό άλλων πόλεων, ήταν έτοιμο, όπως φαίνεται από τη μεγάλη επιτυχία του εγχειρήματος, να δεχτεί και να επιδοκιμάσει το συγκεκριμένο είδος καλλιτεχνικής επικοινωνίας, που λειτουργούσε ως «ένα σχολειό αισθητικής για ολόκληρη την Αθήνα», σύμφωνα με τη φράση του Γιώργου Κουζούνη, και που συγκινούσε αυτή καθεαυτή ως ζωγραφική και όχι μόνο ο εμπορικός προορισμός της. Λειτουργεί, επομένως, εδώ ένα δύσκολα μετρήσιμο και υπό συνεχή διαμόρφωση, από τα πάνω και από τα κάτω, λαϊκό γούστο στον ιστορικό - κοινωνικό και πνευματικό χώρο όπου όλοι οι παραπάνω (δηλαδή οι καλλιτέχνες, οι εργοδότες και το κοινό τους) εκκολάπτονται, την Αθήνα του Μεσοπολέμου.

β. Αφετηριακές διαδρομές των δημιουργών της κινηματογραφικής γιγαντοαφίσας στη δεκαετία του 1930: Γιώργος Βακιρτζής, Χαράλαμπος Σεράσης και Γιώργος Κουζούνης

Η χρονική αφετηρία για τη δημιουργία κινηματογραφικών γιγαντοαφισών τοποθετείται στη δεκαετία του 1930, μέσα από τη διαμόρφωση δύο «γενιών» καλλιτεχνών, των

25. Για τα λαϊκά θεάματα στη διάρκεια του 19ου και στις αρχές του 20ού αι., βλ. ενδεικτικά: Θόδωρος Χατζηπανταζής, *Το παραδοσιακό δραματολόγιο του Καραγκιόζη. Από τον προφορικό αυτοσχεδιασμό στο παραλογοτεχνικό ανάγνωσμα*, Ηράκλειο, 2021· Χρήστος Δερμεντζόπουλος και Βασίλης Νιτσιάκος (επιμ.), *Όψεις του λαϊκού πολιτισμού. Μνήμη Στάθη Δαμιανάκου*, Αθήνα, 2007.

«δασκάλων», που είχαν γεννηθεί λίγο πριν ή γύρω στο 1910, και των «μαθητευόμενων», που είχαν γεννηθεί μετά το 1920. Με χρονικό όριο περίπου τα έτη 1936-1937, διαχωρίζεται η αμέσως προηγούμενη δεκαετία (1925-1936), όταν η αφίσα ήταν είτε «κάτι σαν σκαρίφημα με έναν τίτλο και ένα διάκοσμο» που «έφτιαχναν πολλοί στις προσόψεις του κινηματογράφου, όλοι αυτοδίδακτοι, ερασιτέχνες»[26] είτε μιμούνταν τον σκηνογραφικό διάκοσμο, και η αμέσως επόμενη περίοδος, όταν ο πρώτος που έκανε, πλέον, γιγαντοαφίσες ήταν ο Αλμαλιώτης και στη συνέχεια ο Κώστας Κουζούνης.[27] Για την προπολεμική εποχή, ως πρωτεργάτες της αφίσας αναφέρονται από τον Γιώργο Βακιρτζή τα ονόματα των Μήτσου Μακρή, Άγγελου Σπαχή, Νίκου Καστανάκη, Στέφανου Αλμαλιώτη και Φοράουερ (Toni).[28] Επιπλέον, εκτός από τον βασικό πυρήνα καλλιτεχνών, απασχολείται στη γιγαντοαφίσα ευκαιριακά μια πολύ ευρύτερη και μεταβαλλόμενη μέσα στον χρόνο συλλογικότητα ζωγράφων. Η ενασχόληση με την κινηματογραφική αφίσα δεν ήταν το μόνο σημείο σύμπλευσης των εικαστικών τεχνών με τον κινηματογράφο, καθώς κάποτε η ζωγραφική των μεγάλων επιφανειών περιλάμβανε και το ίδιο το κτίριο που στεγαζόταν ο κινηματογράφος. Μια τέτοια πρώιμη μαρτυρία προέρχεται από το ημερολόγιο του ζωγράφου Βάλια Σεμερτζίδη, ο οποίος σημειώνει ότι στις αρχές του 1937 του ζητήθηκε η διακόσμηση του νεόκτιστου τότε κινηματογράφου Σινεάκ, η οποία, «ενώ αρχικά ήταν να γίνει στον τοίχο...έγινε τελικά σε μουσαμά, που το δούλεψα σπίτι και ύστερα το κάρφωσα στον τοίχο».[29] Εκτός από τους εικαστικούς, τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι., με έμφαση στη δεκαετία του 1930, αναπτύσσονται δίαυλοι πρόσληψης και ενασχόλησης των λογοτεχνών με τον κινηματογράφο (αρθρογραφία, κινηματογραφικές διασκευές λογοτεχνικών έργων, συγγραφή κινηματογραφικών σεναρίων, σκηνοθεσία κ.ά.)[30]

Στη δεκαετία του 1930 πολλοί από τους δημιουργούς της γιγαντοαφίσας φαίνεται να εκκινούν από τα χαμηλά ή και περιθωριοποιημένα κοινωνικά στρώματα, όπου έχουν

26. Συνέντευξη του Γιώργου Κουζούνη στον Άρη Σκιαδόπουλο, *Νυχτερινός επισκέπτης*, 1995, Αρχείο ΕΡΤ, https://archive.ert.gr/7711/ (πρόσβαση 6.6.2025).

27. *Στο ίδιο.*

28. Βακιρτζής, «Η αφίσσα, μία εφηρμοσμένη τέχνη», ό.π., σ. 26.

29. Βάλιας Σεμερτζίδης, *Ημερολόγιο (1929-1939)*, εισαγωγή - επιστημονική επιμέλεια: Νίκος Χατζηνικολάου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2023, σ. 489.

30. Θανάσης Αγάθος, *Η κινηματογραφική όψη του Γρηγορίου Ξενόπουλου*, Αθήνα, 2016· του

οδηγηθεί λόγω της προσφυγιάς, βιώνοντας μια δραματική υποβάθμιση της οικονομικής και κοινωνικής τους θέσης και των όρων ζωής τους, κάτι που δημιουργεί, παρά τις ακαδημαϊκές σπουδές τους, αφενός, έναν αποκλεισμό ή μια δυσκολία πρόσβασης στην «επίσημη» τέχνη των εκθέσεων και των μουσείων αλλά, ταυτόχρονα, τους εξοικειώνει με τις πλατιές λαϊκές μάζες, την ιστορία και τα ήθη τους, τα οποία στη συνέχεια θα κληθούν να μορφοποιήσουν και να εκφράσουν μέσα από τα έργα τους. Θα σταθούμε, στο πλαίσιο αυτού του κειμένου, στις διαφορετικές αλλά τελικά συγκλίνουσες αφετηρίες των καλλιτεχνών αυτών, στον βαθμό που μαρτυρούν ότι, πέρα από την αναγκαιότητα της επιβίωσης, διακρίνεται ένα σύνολο αντιλήψεων, θέσεων και αναζητήσεων με κοινά στοιχεία. Θα σταθούμε, ειδικότερα, στις καλλιτεχνικές αφετηρίες τριών από τους εμβληματικούς ζωγράφους της κινηματογραφικής γιγαντοαφίσας, των Γιώργου Βακιρτζή, Χαράλαμπου Σεράση και Γιώργου Κουζούνη.

Γιώργος Βακιρτζής

Ο Γιώργος Βακιρτζής, όπως ο ίδιος γράφει, ήρθε πρόσφυγας στην κοιλιά της μάνας του από τα Βουρλά της Μ. Ασίας, και γεννήθηκε στη Λέσβο το 1923. Εκεί, από την παιδική του ηλικία, έρχεται σε επαφή με την απεικονιστική ζωγραφική των μεγάλων επιφανειών και μορφές που εκφράζουν και διαμορφώνουν το λαϊκό γούστο, όπως ο ζωγράφος Θεόφιλος, όταν ο τελευταίος αναλαμβάνει να ζωγραφίσει τους τοίχους στο «καφενείο - ταβέρνα» του πατέρα του.

> Με την άλλη, αριβάρει ο μπάρμπας ζωσμένος την αρματωσιά της δουλειάς του. Κράταγε κι ένα μποξά στη μασχάλη με τα γιατάκια του. Μ' έστειλε να του πάρω σκόνες χρώματα, γάλα και ζάχαρη απ' την αγορά. Ύστερα μου γύρεψε νερά και τενεκάκια. Έτσι έκανε τα χρώματα για τα σανίδια και τα ντουβάρια. Εγώ τον έπαιρνα από πίσω και τούκλεβα τις μαστοριές του κι αυτός χαιρότανε σαν παιδί... Αφού πάσχισε δυο τρεις βδομάδες τέλειωσε το μέσα μέρος της παράγκας με το παραπάνω απ' τη συμφωνία. Έκανε και τον Κουταλιανό και τον Ηρακλή, θαυματοποιούς – προσωπικό δώρο στον πατέρα. Όσο για τις υπόλοιπες ζωγραφιές, γινήκανε με μνήμες του '21. Τότε βγήκε στη φάτσα του μαγαζιού να γράψει πάνω απ' την πόρτα τα «στοιχεία» της ταβέρνας, σύμφωνα με τον νόμο.

ιδίου, *Ο Νίκος Καζαντζάκης στον κινηματογράφο*, Αθήνα, 2017· του ιδίου, *Ο Άγγελος Τερζάκης και ο κινηματογράφος*, Αθήνα, 2020.

> Φαίνεται πως τέλειωσε κι αυτό, κι εγώ συνέχεια τον έπαιρνα από πίσω με τον καφέ στο δίσκο – Μα δεν θυμάμαι ούτε τι έγραψε, ούτε πώς τόγραψε.[31]

Μεταναστεύοντας στην Αθήνα, έρχεται σε επαφή, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, με τα είδη της λαϊκής κουλτούρας και τα λαϊκά θεάματα της πόλης, απ' όπου πραγματοποιείται η μετάβασή του στο εργαστήρι του Στέφανου Αλμαλιώτη, το 1938, και η εισαγωγή του, το 1939, στην ΑΣΚΤ. Όπως ο ίδιος γράφει για τα μεταιχμιακά αυτά χρόνια σε φυλλάδιο - αφιέρωμα στο έργο του, με αφορμή έκθεσή του στην Αίθουσα Τέχνης Πειραιά (χωρίς χρονολογία, πιθανότατα του 1979):

> Πρωτογνώρισα τον κόσμο της δουλειάς μου μέσα από απλές χειρονομίες λαϊκών ζωγράφων και επιγραφοποιών, στην παλιά ζωντανή πολιτεία της διπλής Κοκκινιάς. Μ' άρεσαν να κάνω ταμπέλες με σκιές – όπως έχω ξαναπεί με φιλέτα, σε τζάμια, σε κρύσταλλα και σε λαμαρίνες.
>
> Όταν και στα ντουβάρια δούλευα με νερομπογιές για μπυραρίες, χασαπιά και στα μανάβικα, ζωγραφίζοντας γράμματα, ντομάτες, μελιτζάνες και φρούτα, με βόδια, με ψάρια και πουλερικά, όταν ζωγράφιζα γράμματα, με καΐκια, με λίμνες, με χήνες και με πάπιες, και ευχαριστιόμουνα πολύ...
>
> Έτυχε το συνάφι που με αγκάλιασε, με δίδαξε και με ανάθρεψε στα πολύ ευαίσθητα χρόνια της εφηβείας μου, να μην είναι μόνο ξεροί τεχνίτες αλλά να είναι στο σύνολό τους άνθρωποι με επιθυμίες και φιλοδοξίες...
>
> Πολλοί από τους νεώτερους πήγαιναν και στο Πολυτεχνείο, όπου στα απέραντα ξενύχτια ακούγονταν πειράγματα, διαλέξεις και συνδιαλέξεις...
>
> Με αυτόν τον τρόπο, προφορικά έκφραζαν μια πίστη στην Τέχνη, ζυμώνοντας ο καθένας τη σκέψη του στα αισθητικά, και πρακτικά εφάρμοζαν αυτά που μάθαιναν στα σχολεία, αυτά που μάθαιναν απ' τους παλιούς λαϊκούς μαστόρους και τη λαϊκή παράδοση.[32]

Το αρχικό πλαίσιο αναφοράς του Βακιρτζή διαποτίζεται από την προφορική πολιτισμική παράδοση του νησιού του, όπως αυτή διαμορφώνεται από τις ντόπιες και προσφυγικές μικρασιατικές λαϊκές ομάδες, αλλά και τους αισθητικούς κανόνες που διαμορφώνονται όταν αυτές οι ομάδες μετακινούνται, όπως και η ίδια η οικογένεια του

31. Γιώργος Βακιρτζής, Παναγιώτης Γράββαλος και Κώστας Τζιμούλης, *Η λαϊκή επιγραφή στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1974.

32. *Αίθουσα Τέχνης Πειραιά, Περιοδική Καλλιτεχνική Έκδοση*, σ. 2.

Βακιρτζή, στις λαϊκές - προσφυγικές γειτονιές της Αθήνας. Για τον Βακιρτζή αυτές οι παραδόσεις παραμένουν ένα σημείο διαρκούς αναφοράς: χαρακτηριστικό παράδειγμα, σχεδόν έξι δεκαετίες αργότερα ανακαλεί και εικονογραφεί ένα λαϊκό μικρασιατικό παραμύθι. Γράφει στον πρόλογο:

> Το παραμύθι που θα διαβάσετε είναι Μικρασιάτικο. Το μάθαμε και το αγαπήσαμε από τους γονείς μας, τη Μαρία και το Βαγγέλη το Βακιρτζή. Με αυτό μεγαλώσαμε και με τις παραλλαγές των αφηγητών κάθε φορά. Έτσι το αγαπήσαμε πολύ. Γι' αυτό παρακάλεσα την αδελφή μου τη Στέλλα να πάρει τον κόπο να το αφηγηθεί με τη σειρά της και γραφτά, για να το μάθουν κι άλλοι. Προσωπικά ανέλαβα να τους συνοδέψω (το Παραμύθι και τη Στέλλα) σχεδιαστά και λιγοστά.[33]

Χαράλαμπος Σεράσης

Το ερώτημα της συνομιλίας των δημιουργών αυτών, άμεσης ή έμμεσης, με τις ειδικότερες καλλιτεχνικές (της κινηματογραφικής αφίσας) και εμπορικές (γενικότερα της διαφήμισης) καινοτομίες της εποχής τους στον διεθνή χώρο, στο πλαίσιο των σχέσεων της ελληνικής τέχνης με τα διεθνή ρεύματα, από την εποχή του Μεσοπολέμου και μετά,[34] προκύπτει μέσα από το παράδειγμα μιας άλλης εμβληματικής μορφής της κινηματογραφικής γιγαντοαφίσας, του Χαράλαμπου Σεράση, ο οποίος διαμορφώνει το προσωπικό ύφος και τις αρχικές του προσλαμβάνουσες σε ένα εντελώς διαφορετικό ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο. Καταγόμενος, σύμφωνα με μαρτυρίες, από οικογένεια του μικρασιατικού Πόντου (Τραπεζούντα), γεννιέται το 1914 στο Τουαπσέ (ρωσική πόλη στις βορειοανατολικές ακτές της Μαύρης Θάλασσας) και ξεκινά, στα δεκαοχτώ του χρόνια, ανώτατες σπουδές στη Σχολή Ζωγραφικής του Κρασνοντάρ, που διαρκούν για τέσσερα χρόνια (1932-1936).[35]

33. Στέλλα Βακιρτζή (αφήγηση) - Γιώργος Βακιρτζής (σχεδιάσματα), *Βουνά καμένα και άκαφτα βουνά*, Αθήνα, 1980.

34. Για το ζήτημα των σχέσεων της ελληνικής τέχνης με τα διεθνή ρεύματα από την εποχή του Μεσοπολέμου και μετά, βλ. Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, «Εικαστικές τέχνες», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. 2Β, Αθήνα, 2003, σ. 401-459.

35. Τα στοιχεία αυτά αναγράφονται στο πτυχίο του (από ιδιωτική συλλογή).

Η εποχή αυτή, από τη δεκαετία του 1920 έως τις αρχές της δεκαετίας του 1930, ήταν μια επαναστατική εποχή πειραματισμών για τις καλές και εφαρμοσμένες τέχνες σε όλη την Ευρώπη, που σηματοδοτεί το πέρασμα από μια, κατά βάση, εικονογραφική απόδοση σε μια μη γραμμική αφηγηματικότητα. Στη Ρωσία, με επίκεντρο τη Μόσχα, η νέα αυτή προσέγγιση περνάει μέσα από τη σύνδεση των εφαρμοσμένων τεχνών με την πολιτική ιδεολογία της κομμουνιστικής κοινωνίας, όπου το κίνημα της avant-garde πριμοδοτεί τις τέχνες που μπαίνουν στην υπηρεσία της κοινωνίας και προσελκύει καλλιτέχνες που βρίσκονται έξω από τα περιορισμένα όρια της ζωγραφικής τέχνης: γλύπτες, αρχιτέκτονες, σχεδιαστές και σκηνογράφους του θεάτρου, φωτογράφους, δημιουργούς κινηματογραφικών αφισών κ.λπ.[36]

Ο Σεράσης σπουδάζει στο Τμήμα Διακοσμητικών Τεχνών και Σχεδίου, όπου, μεταξύ άλλων, διδάσκεται ζωγραφική, σύνθεση και σχέδιο και πραγματοποιεί με επιτυχία την πρακτική του. Ως απόρροια αυτής της ειδικότητας, αποκτά το δικαίωμα να εργάζεται ως σκηνογράφος στα θέατρα των πόλεων και στα πολιτιστικά κέντρα (κλουμπ) των χωριών (κολχόζ). Την ίδια περίπου εποχή, σύμφωνα με δημοσιεύματα του τύπου, φτιάχνει τις μακέτες για τα σκηνικά σε θεατρική παράσταση στο Παλάτι Ναυτικού Πολιτισμού στο Τουαπσέ. Η πορεία αυτή, ωστόσο, ανακόπτεται απότομα όταν ο ίδιος, ακολουθώντας τους γονείς του και τα αδέρφια του, που φεύγουν την εποχή του διωγμού του ελληνικού στοιχείου, φτάνει στην Ελλάδα ως πρόσφυγας και εγκαθίσταται στην Αθήνα το 1939. Με βάση αυτή τη χρονολόγηση, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η γνωριμία του με τους ήδη καθιερωμένους δημιουργούς της κινηματογραφικής αφίσας (Αλμαλιώτη, Βακιρτζή, Παναγιωτόπουλο κ.ά.) γίνεται σε μεταγενέστερη περίοδο.

Γιώργος Κουζούνης

Επίσης Μικρασιάτης, ο Γιώργος Κουζούνης γεννιέται στην Κούταλη της Προποντίδας, το 1922. Όπως διηγείται ο ίδιος: «Έξι μηνών από το ’22, από ένα νησί που λέγεται Κούταλη, είναι εντός της Προποντίδος, Κούταλη, εξ ου και Κουταλιανός, είναι μες

36. Mount, *Stenberg Brothers*, ό.π.

στην Προποντίδα, μεταξύ Βοσπόρου και Ελλησπόντου. Μας πήγαν στη Θεσσαλονίκη, εκεί με γράψανε γεννηθέντα εν Θεσσαλονίκη, 12 ετών έφυγα από κει».[37]

Φτάνοντας στην Αθήνα, πριν ξεκινήσει τη μαθητεία του στη γιγαντοαφίσα και οδηγηθεί στην ΑΣΚΤ, ο Γιώργος Κουζούνης ξεκινά στα εφηβικά του χρόνια από τη σκηνογραφία στο περιβάλλον του Βασιλικού Θεάτρου:

> Ο [Κλεόβουλος] Κλώνης, που ήταν ο σκηνογράφος του Βασιλικού Θεάτρου για πάρα πολλά χρόνια, ήταν απ' την Κούταλη, ήταν πατριώτης, έτσι λοιπόν με πήρε έκτακτο (όταν ήμουν 15 ετών), και φυσικά εγώ μέσα σε πολύ λίγο χρόνο έπαψα να είμαι έκτακτος, άρχισα να ζωγραφίζω. Και μάλιστα πάνω στο Βασιλικό Θέατρο είχε ένα πατάρι κι εκεί ήταν ένας Γάλλος [Μπουαγιέ], έκανε παπιέ μασέ, τα σκηνικά είχαν έναν διάκοσμο κι αυτός ήταν ανάγλυφος. Όταν πήγα εγώ έκανα πατίνες, δηλαδή έβαφα για να φαίνεται παλιό, δηλαδή μουχλιασμένος πύργος. Αργότερα όμως ανέβηκα πάνω και υπήρχε ένας ζωγράφος που έκανε τους πίνακες για τη σκηνή. Αρρώστησε, μου είπε εμένα ο Μπουαγιέ: «μπορείς να το τελειώσεις;», λέω: «βέβαια, πώς δεν μπορώ», και το τέλειωσα. Ήρθε ο Κλώνης, λέει: «α, ήρθε, έγινε καλά;» Λέει: «γιατί μου το 'κανες δυνατό;» Υπήρχε μια ιδιομορφία, δεν έπρεπε ο πίνακας να έχει εντάσεις, γιατί καλύπτει τους ηθοποιούς. Και όταν πληροφορήθηκε ότι το 'χα κάνει εγώ (εγώ φοβήθηκα μη με διώξει), μου λέει: «μπορείς να μου κατεβάσεις λίγο τους τόνους;» Έμεινα δυο χρόνια γιατί μετά έφυγα και πήγα με τον αδερφό μου [Κώστα Κουζούνη]. Έκανα σε πολλά θέατρα σκηνικά, αλλά δεν έπαιρνα χρήματα. Αν πήγαινε καλά το έργο παίρναμε λεφτά, αν όχι... Έτσι, λοιπόν, η γιγαντοαφίσα ήταν σίγουρη...
>
> Ο αδερφός μου ήταν 9 χρόνια μεγαλύτερος από μένα και ζωγράφιζε στους κινηματογράφους από μικρός. Τα εργαστήριά μας ήταν δίπλα-δίπλα με του Αλμαλιώτη, ήμασταν μια οικογένεια, εγώ, ο Γιώργης ο Βακιρτζής που ήμασταν συνομήλικοι, από 15 ετών δηλαδή ήμασταν μαζί, και ήμασταν οι βοηθοί και οι πρωτομάστορες.

Συνόψιση

Η ζωγραφική της κινηματογραφικής αφίσας ήταν εξαρχής και παρέμεινε ένας συνδυασμός τέχνης και τεχνικής, προσωπικού ύφους και συνεργατικής - συλλογικής δημιουργίας και πρόσληψης. Αυτές οι πολλαπλές όψεις της διάδρασης μεταξύ ατομικού - συλλογικού δημιουργούν ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορεί να μελετηθεί αυτή η τέχνη.

37. *Νυχτερινός επισκέπτης,* ό.π.

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, γίνεται φανερό ότι και οι τρεις σημαντικοί εκπρόσωποι της τέχνης της γιγαντοαφίσας που παρουσιάσαμε είχαν, από πολύ νωρίς, σαφείς αναφορές στη ζωγραφική ως εφαρμοσμένη τέχνη, που απευθύνεται σε ευρέα κοινά, είχαν επομένως αναφορές σε διαφορετικές εκφάνσεις του λαϊκού, ανάλογα με τον κοινωνικο-ιστορικό χώρο προέλευσής τους, κάτι που μπορεί να επηρέασε αποφασιστικά τις μετέπειτα επιλογές τους.

Οι καλλιτεχνικές αυτές αφετηρίες υποδεικνύουν ότι οι ζωγράφοι αυτοί δεν περιορίζονται στη ζωγραφική του καβαλέτου, όχι μόνο για βιοποριστικούς λόγους αλλά επειδή η ξεχωριστή προσωπική τους διαδρομή, ήδη από τα πολύ πρώιμα χρόνια, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την επαφή τους με τις εφαρμοσμένες τέχνες και τον λαό των πόλεων. Ταυτόχρονα μάστορες και ζωγράφοι, ιδιαίτερες ατομικότητες και μέλη μιας καλλιτεχνικής ομάδας, στο μεταίχμιο της υψηλής τέχνης (ως προς τους όρους προέλευσής τους), των διεθνών πρωτοποριακών ρευμάτων, της λαϊκής δημιουργίας (ως προς τους αποδέκτες τους) και της αναδυόμενης ποπ κουλτούρας (την αναπτυσσόμενη βιομηχανία του σινεμά και της εμπορικής διαφήμισης): ελπίζοντας να κάνουν «σοβαρή» τέχνη, συνειδητοποιούσαν ότι για να πετύχουν ως καλλιτέχνες χρειάζονταν χρήματα, και επομένως στρέφονταν στη ζωγραφική αφισών και άλλων διαφημιστικών εικόνων, δουλεύοντας για ιδιώτες και διαφημιστικές εταιρείες. Απέναντι σε μιαν ανθεκτική λαϊκή κουλτούρα των αθηναϊκών δρόμων και μια αναδυόμενη, από τις παγκόσμιες μητροπόλεις, μαζική κουλτούρα της κατανάλωσης και της διαφήμισης, δημιούργησαν ένα έργο μνημειακό, επιβάλλοντας σε ένα στερεότυπο περιεχόμενο (το διαφημιστικό υλικό του ελληνικού και ξένου σινεμά) τις πρωτοποριακές μορφολογικές τους επιλογές.

V.
Υγεία και περίθαλψη

Το ελληνικό κράτος και η υγειονομική περίθαλψη μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή: Μελέτη 55.801 προσφύγων μέσα από νοσοκομειακά αρχεία

Σπύρος Ν. Μιχαλέας

Μόλις ξεμπαρκάραμε στη Σαλονίκη ένας ναύτης μας έδειξε και είπε:

– Να, μας ήρθαν και εδώ οι πρώτοι πρόσφυγες.

Μια γριά στάθηκε μπροστά μας με τα χέρια στη μέση:

– Ελόγου σας, το λοιπόν, είστε οι πρόσφυγκοι; Και τι κοπιάσατε στα μέρη μας; Πού είναι τα παιδιά μας; Γιατί φορτώσανε την αφεντιά σας στα βαπόρια κι αφήσανε οπίσω τους φαντάρους;

Μια μικρή ξέφυγε απ' το χέρι της μάνας της κι ήρθε κοντά μου:

– Δε φοράτε σαλβάρια και φερετζέδες, με ρώτησε καθώς εξέταζε το καλοραμμένο φουστάνι μου.

– Δεν είμαστε εμείς Τουρκάλες, της απάντησα.

– Πώς δεν είστε, είστε πρόσφυγες, πρόσφυγες, κακοί άνθρωποι!

Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα χώματα*

Εισαγωγή[1]

Το 2022 συμπληρώθηκαν 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η Ελλάδα αποτελεί πύλη εισόδου για πρόσφυγες και μετανάστες, οι οποίοι μετακινούνται διαχρο-

1. Η συγκεκριμένη μελέτη εκπονείται στο Εργαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής και Ιατρικής Ηθικής στην Ιατρική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, υπό την επίβλεψη της καθηγήτριας κ. Μαριάννας Καραμάνου.

νικά για να επιτύχουν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, να αποφύγουν διώξεις και πολέμους ή για ένα καλύτερο μέλλον. Συχνά αντιμετωπίζονται με καχυποψία και απόρριψη από τους κατοίκους της χώρας υποδοχής.

Η τραγωδία της Μικρασιατικής Καταστροφής δικαιολογημένα θεωρείται από τους ιστορικούς ως η μεγαλύτερη καταστροφή για τον ελληνισμό, μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, το 1453. Σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Πάλλη,[2] 1.221.849 άτομα κατέφθασαν στο ελληνικό κράτος από τη Μικρά Ασία, την Ανατολική Θράκη και τον Πόντο. Από αυτούς το ¼ εγκαταστάθηκε στη Νότια Ελλάδα και τα ¾ στη Βόρεια Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Βλασίδη,[3] το 1928, στη Θεσσαλονίκη κατοικούσαν 92.598 πρόσφυγες, ενώ ο συνολικός πληθυσμός της πόλης ήταν 236.524 άτομα. Δικαιολογημένα, λοιπόν, ο συγγραφέας Γιώργος Ιωάννου στο πεζογράφημά του αποκαλεί τη Θεσσαλονίκη «πρωτεύουσα των προσφύγων».[4]

Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται τις προσφυγικές μετακινήσεις που σημειώθηκαν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 προς την Κεντρική Μακεδονία. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν τα Μητρώα Ασθενών του Προσφυγικού Νοσοκομείου Βέροιας και του Γενικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης «Ο Άγιος Δημήτριος»· στο υλικό του πρώτου νοσοκομείου είναι καταγεγραμμένοι 15.921 ασθενείς (1926-1940), ενώ στο δεύτερο νοσοκομείο 39.880 ασθενείς (1923-1933). Λόγω του μεγάλου όγκου του αρχειακού υλικού συνεργαστήκαμε με το Εργαστήριο Υγιεινής, Επιδημιολογίας και Ιατρικής Στατιστικής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, με σκοπό τη δημιουργία βάσεως δεδομένων, την καταγραφή των εισαγωγών και την αποτύπωση ενός υγειονομικού χάρτη της περιοχής. Τα δεδομένα κάθε νοσηλευόμενου καταχωρήθηκαν σε 29 «κελιά» με συγκεκριμένους κωδικούς. Τα σύγχρονα μοντέλα της βιοστατιστικής - επιδημιολογίας αποδείχθηκαν ιδιαίτερα σημαντικά στον σχεδιασμό της διαδικασίας,

2. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα, Δωρεά Πάλλη, Αρχείο Α. Πάλλη, «Συλλογή των κυριοτέρων στατιστικών των αφορωσών την ανταλλαγήν των πληθυσμών και προσφυγικήν αποκατάστασιν μετά αναλύσεως και επεξηγήσεων».

3. Βλάσης Βλασίδης, «Η στάση των εφημερίδων της Θεσσαλονίκης απέναντι στους πρόσφυγες (1922-1940)», Α. Τσιραμπίδης, Μ. Καζαντζίδου και Ε. Τελλίδου (επιμ.), *Θεσσαλονίκη: Πρωτεύουσα των προσφύγων. Οι πρόσφυγες στην πόλη από το 1912 μέχρι σήμερα*, *Πρακτικά συνεδρίου Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς, 23-25 Νοεμβρίου 2012*, Θεσσαλονίκη, 2013, σ. 109-133.

4. Γιώργος Ιωάννου, *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Αθήνα, 2007.

συλλογής, περιγραφής, ανάλυσης και επεξεργασίας των νοσοκομειακών αρχείων. Με την καλή χρήση αυτής της μεθοδολογίας έγινε εφικτή η μελέτη και η επαλήθευση των σχέσεων μεταξύ των εμφανιζομένων σε κάθε περίπτωση δεδομένων. Ως εκ τούτου, ο ερευνητής είναι σε θέση να προβεί σε ασφαλείς παρατηρήσεις των φαινομένων και των προβλημάτων που εξετάζει.

Προσφυγικό Νοσοκομείο Βέροιας

Μετά το τέλος της Μικρασιατικής Καταστροφής, άρχισαν να καταφθάνουν στο ελληνικό κράτος πρόσφυγες από το Αϊβαλί, τη Βιθυνία, τη Βουλγαρία και τον Καύκασο. Οι συνεχείς μετακινήσεις των πληθυσμών, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913), τα αλλεπάλληλα κύματα προσφύγων[5] και τους διωγμούς του ελληνικού πληθυσμού (1914-1917) από τα δυτικά παράλια της Ιωνίας και την ανατολική Θράκη, είχαν δημιουργήσει ένα ιδιαίτερα ευνοϊκό έδαφος για την εξάπλωση αρκετών ασθενειών και κυρίως της ελονοσίας.[6] Η παρουσία

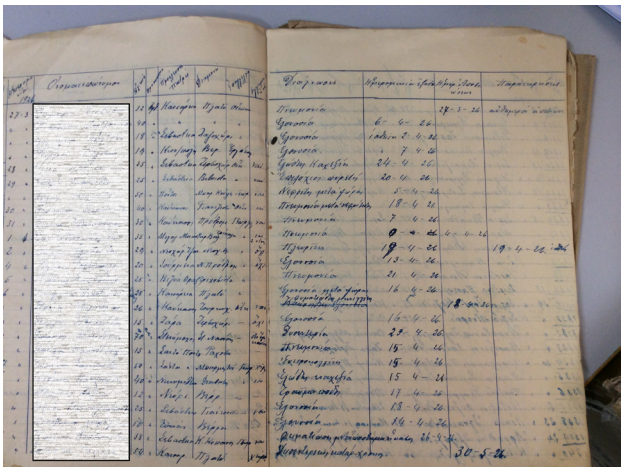
Εικόνα 1: Το Προσφυγικό Νοσοκομείο Βέροιας.

5. Σύμφωνα με τον Α. Πάλλη, τουλάχιστον 150.000 Έλληνες από τις περιοχές αυτές εξαναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα. Ενώ περίπου 115.000 μουσουλμάνοι μετανάστευσαν από τη Μακεδονία στην Τουρκία την ίδια περίπου περίοδο· βλ. Elisabeth Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees, 1922-1930*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 2006, σ. 37-39.

6. Katerina Gardikas, *Landscapes of Disease. Malaria in Modern Greece*, Βουδαπέστη, 2018.

των βρετανικών και γαλλικών στρατευμάτων στα εδάφη της Μακεδονίας, κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Οκτώβριος 1915 - Σεπτέμβριος 1918), επιδείνωσε περαιτέρω την κατάσταση και έπληξε, σε μεγάλο βαθμό, τόσο τα στρατεύματα όσο και τους κατοίκους της περιοχής.[7] Η Ελλάδα, λόγω έλλειψης υγειονομικών δομών, ίδρυσε νοσοκομεία –γνωστά και ως προσφυγικά– με σκοπό την περίθαλψή τους.[8]

Λόγω των μεγάλων αναγκών περίθαλψης των προσφύγων στις επαρχίες, αρχίζει η λειτουργία παρόμοιων ιδρυμάτων στις κεντρικές πόλεις της Μακεδονίας. Σύμφωνα με το Αρχείο της Φιλοπτώχου Αδελφότητος Βεροίας, τα πρώτα βήματα για την ανέγερση νοσοκομείου στην πόλη ξεκίνησαν το 1908.[9] Το νοσοκομείο λειτούργησε μέχρι την ένταξη της πόλης στο ελληνικό κράτος, το 1912. Κατά τα έτη 1912-1919 το νοσοκομείο λειτούργησε ως Στρατιωτικό και από το 1920 ως «Νοσοκομείο Βέροιας».[10] Το 1924 ιδρύεται το Γενικό Νοσοκομείο Βεροίας, με την ονομασία «Νοσοκομείο Προσφύγων Βεροίας», από τον τότε δήμαρχο Ιωάννη Μάρκου.[11]

Εικόνα 2: Μητρώα Ασθενών από το Προσφυγικό Νοσοκομείο Βέροιας.

Σύμφωνα με το αρχειακό υλικό του Προσφυγικού

7. *Στο ίδιο*, σ. 219-231.

8. Από νομικής πλευράς, τα νοσοκομεία χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες: Του δημοσίου δικαίου (που περιλάμβαναν και τα προσφυγικά), τα δημοτικά και τα φιλανθρωπικά. Σύμφωνα με τους Θεόδωρο Δαρδαβέση και Φωκίωνα Κοπανάρη, τα προσφυγικά νοσοκομεία στη Μακεδονία βρίσκονταν στις περιοχές: Αλεξανδρούπολη, Βέροια, Γιαννιτσά, Γρεβενά, Δράμα, Έδεσσα, Θεσσαλονίκη, Καϊλάρια, Καλαμαριά, Καστοριά, Κιλκίς, Κοζάνη, Λαγκαδά, Λεμπέτ, Σέρρες, Σόροβιτς, Σούμποτσκο, Τούμπα, Φλώρινα και Χαρμάνκιοϊ· βλ. Φωκίων Κοπανάρης, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1933, σ. 49-50· Θεόδωρος Δαρδαβέσης, «Η υγειονομική μέριμνα για τους πρόσφυγες», *Ιατρικά Θέματα* 63 (2013) 10-11.

9. Αρχείο Φιλοπτώχου Αδελφότητος Βεροίας, Πρακτικά Συνεδριάσεων (1905-1931), σ. 47.

10. Αντώνης Κολτσίδας, *Ιστορία της Βέροιας και της περιοχής, με παράλληλη τοπογραφία της πόλης*, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη, 2012, σ. 1578-1579.

11. Σταύρος Πολυζωίδης, *Η ιατρική στη Βέροια, Βέροια*, 2002, σ. 105-113· Παύλος Πυρινός, *Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Βέροιας: 100 χρόνια προσφοράς*, *1905-2005*, Βέροια, 2005, σ. 60.

Νοσοκομείου Βέροιας, κατά την περίοδο από 5 Μαρτίου 1926 έως 27 Οκτωβρίου 1940 νοσηλεύθηκαν 15.921 πρόσφυγες. Το 48,7% του δείγματος αποτελούσαν γυναίκες (n=7.747) και το 51,3% (n=8.174) άνδρες. Το 98,9% ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι (n=15.750) και 1,1% (n=171) άλλο θρήσκευμα. Το εύρος της ηλικίας ήταν από νεογέννητα έως 98 έτη. Η διάμεση ηλικία νοσηλευθέντων ήταν τα 26 έτη και η μέση ηλικία 28,2 έτη (SD=18,3).

Στο υλικό καταγράφονται οι περιοχές προέλευσης του νοσηλευόμενου πληθυσμού. Το μεγαλύτερο ποσοστό προέλευσης αναφέρεται στη Μακεδονία (22,47%, n=3.578) και αυτό γιατί αφορά γηγενείς, πρόσφυγες που ενδεχομένως δήλωναν αυτόν τον τόπο προέλευσης λόγω κεκτημένης ταχύτητας ή προσπάθειας αποφυγής του προσφυγικού στίγματος για ισότιμη ιατρική αντιμετώπιση και, επίσης, παιδιά προσφύγων τα οποία είχαν τόπο γέννησης τη Μακεδονία. Επίσης, κάποιοι μπορεί λόγω σύγχυσης να δήλωναν στον τόπο προέλευσης τον τόπο διαμονής ή λόγω της πολυετούς διαμονής τους στη Μακεδονία δήλωναν ως τόπο προέλευσης αυτήν.

Υψηλά ποσοστά εμφανίζουν επίσης οι προερχόμενοι από τον Πόντο (18,57%, n=2.957), τον Καύκασο (15,28%, n=2.433) και τη Βιθυνία (11,2%, n=1.754). Οι παραπάνω πληθυσμοί καταγράφονται σε υψηλά ποσοστά λόγω του ότι εγκαταστάθηκαν εκεί εξαιτίας της ομοιότητας με τον τόπο προέλευσης (ορεινές, μεσόγειες περιοχές), προκειμένου να απασχοληθούν σε παρόμοιες θέσεις εργασίας με εκείνες που ήδη γνώριζαν. Τέλος, ακολουθεί η Βουλγαρία (6,49%, n=1.033), λόγω κοντινής γεωγραφικής απόστασης.

Στα Μητρώα Ασθενών καταγράφονταν και τα επαγγέλματα των προσφύγων, τα οποία αντικατοπτρίζουν την αγροτική εγκατάσταση στη Βέροια του Μεσοπολέμου.[12] Η ενασχόληση με τη γεωργία ήταν το συνηθέστερο επάγγελμα (23,71%, n=3.775 άτομα). Ακολουθούν οι εργάτες (6,24%, n=994 άτομα) και οι κτηνοτρόφοι (0,48%, n=77 άτομα). Αρκετά από τα επαγγέλματα παρουσιάζουν ιστορικό ενδιαφέρον, διότι στα

12. Σταμάτης Κωνσταντούδης, «Επαγγέλματα της Βέροιας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου με βάση τους εκλογικούς καταλόγους του 1927», *Χρονικά Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας* 4 (2009) 6-7· Δημήτρης Καρασσάβας, «Τα επαγγέλματα στην Βέροια του Μεσοπολέμου», *Μιλάμε για τη Βέροια του 20ού αιώνα 1925-1940: Στη Βέροια του Μεσοπολέμου*, *Πρακτικά Γ΄ Επιστημονικής Ημερίδας Τοπικής Ιστορίας Εταιρείας Μελετών Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας*, Βέροια, 2015, σ. 81-102.

μετέπειτα χρόνια έχουν πάψει να υφίστανται. Το υψηλότερο ποσοστό καταγράφεται στα οικιακά (32,72%, n=5.209). Αν και απασχολούνταν στις αγροτικές εργασίες, οι γυναίκες της εποχής δεν καταγράφονταν ως εργαζόμενες στα μητρώα, με αποτέλεσμα να φαίνεται ότι ασχολούνταν κυρίως με τις οικιακές εργασίες και την ανατροφή των παιδιών. Ωστόσο, ακόμα και αυτές που συνεισέφεραν στις οικογενειακές αγροτικές εργασίες δήλωναν ως επάγγελμα τα οικιακά.

Ακολουθούν οι δηλωμένοι ως ανήλικοι (23,44%, n=3.732), ενώ οι αναφερόμενοι ως μαθητές αποτελούν μόνο το 2,31% (n=368). Τα παραπάνω ποσοστά είναι ενδεικτικά του μικρού αριθμού των ανηλίκων οι οποίοι μετείχαν της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Σημειώνεται πως μόλις το 1926 η εκπαίδευση έγινε υποχρεωτική διά νόμου για τα παιδιά ηλικίας από 6 έως 14 ετών.[13] Μια ακόμη υπόθεση θα μπορούσε να είναι ότι κάποιοι υπάλληλοι του νοσοκομείου που έγραφαν τα Μητρώα Ασθενών παρέλειπαν να σημειώσουν ότι ορισμένοι ανήλικοι ήταν μαθητές, λόγω κεκτημένης ταχύτητας.

Είναι αναμενόμενο το υψηλό ποσοστό των αγροτών (23,71%, n=3.775), διότι η ευρύτερη περιοχή της Βέροιας προσφερόταν για την ενασχόληση με τη γεωργία. Μικρό σχετικά είναι το ποσοστό των εργατών (6,24%, n=994), δίχως να δηλώνεται η εξειδίκευσή τους. Τα χαμηλότερα ποσοστά παρουσιάζουν επαγγέλματα με υψηλά ακαδημαϊκά προσόντα (όπως ιατρός, δικηγόρος κ.ά.), που κάλυπταν τις ανάγκες μιας μικρής επαρχιακής πόλης.

Το ευρύ νοσολογικό φάσμα που καταγράφεται για πρώτη φορά σε προσφυγικό νοσοκομείο στη νεοελληνική ιστοριογραφία αντικατοπτρίζει την απουσία υγειονομικής περίθαλψης.[14] Μελλοντικές συγκριτικές έρευνες κρίνονται αναγκαίες για την αποτύπωση των συγκλίσεων και πιθανών αποκλίσεων ανάμεσα στα ευρήματα που αφορούν την περιοχή της Ημαθίας σε σχέση με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Πρώτη αιτία εισαγωγής ήταν η ελονοσία, με 8.212 περιστατικά (51,62%). Ακολουθούν οι λοιμώξεις κατώτερου αναπνευστικού, με 2.632 περιστατικά (16,53%), λόγω κακών συνθηκών διαβίωσης, και οι λοιμώξεις πεπτικού (915 εισαγωγές, 5,75%).

Η εξάπλωση της φυματίωσης και η θνησιμότητά της στη Βέροια απασχολούσε έντονα την τοπική κοινότητα, όπως πληροφορούμαστε από τον τοπικό τύπο. Συγκεκριμένα,

13. Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας (1927), Άρθρο 23.

14. Φωκίων Κοπανάρης, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933, σ. 47.

δεν είχαν ληφθεί μέτρα αντιμετώπισης από τον δήμο, από τους ιατρούς και από τους φαρμακοποιούς της πόλης. Η κατασκευή ενός σανατορίου θα έλυνε το πρόβλημα και ως άμεση λύση προτάθηκε η μετατροπή εγκαταλελειμμένων μονών, οι οποίες θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως θεραπευτικοί χώροι.[15]

Ο ιατρός και διευθυντής του Προσφυγικού Νοσοκομείου Βέροιας Σταύρος Μουράτογλου ενημέρωνε σχετικά την τοπική κοινωνία αναφέροντας πως η νόσος είχε λάβει τεράστιες διαστάσεις λόγω της φτώχειας, της κακομοιριάς και της άφιξης των «δυστυχών» προσφύγων στην Ελλάδα. Ως εκ τούτου, δεν νοσούσαν μόνο οι φτωχοί αλλά και οι πλούσιοι. Πράγματι, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, η φυματίωση ή αλλιώς η «νόσος της κατοικίας», συνδεόταν άμεσα με τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των φτωχών.[16] Κρίθηκε αναγκαία η συμβολή της πολιτείας και συγκεκριμένα του δήμου, ο οποίος ήταν υποχρεωμένος να βοηθήσει στην καταπολέμηση αυτής της μάστιγας και να ιδρύσει Αντιφυματική Εταιρεία.[17]

Παρόλα αυτά, το νοσοκομείο, αν και δεν λάμβανε αρκετές επιχορηγήσεις από το κράτος και τον δήμο, επιτελούσε θεάρεστο και κοινωφελές έργο προσπαθώντας να νοσηλεύσει τους φυματικούς, διότι τα σανατόρια του Ασβεστοχωρίου και της Θεσσαλονίκης ήταν πλήρη.[18] Επίσης, η φυματίωση αποτελούσε και μια νόσο με κοινωνικές προεκτάσεις. Συγκεκριμένα, η κοινότητα Κουμαριάς (Δόλιανης) έλαβε απόφαση να απαγορεύσει τον παραθερισμό πασχόντων από φυματίωση στο θέρετρο Σελίου - Μαρούσιας, που βρισκόταν σε κοντινή απόσταση από τον οικισμό. Όσοι ήθελαν να παραθερίσουν έπρεπε να είχαν δύο τουλάχιστον ιατρικά πιστοποιητικά, όπου θα αποδεικνυόταν πως δεν έπασχαν από το ανωτέρω μεταδοτικό νόσημα.[19]

Αναφορικά με τις εισαγωγές εφήβων προσφύγων (ηλικίας 9 έως 18 ετών), κατά την εξεταζόμενη περίοδο, στο Προσφυγικό Νοσοκομείο Βέροιας νοσηλεύτηκαν 2.039 έφη-

15. «Από όσα ακούω και βλέπω», εφημ. *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 29, 25.7.1926.

16. Νικόλαος Οικονομόπουλος, *Η φυματίωσις ως κοινωνική νόσος και τα ενδεικνυόμενα μέτρα προς καταπολέμησιν αυτής (εισήγησις εν τω Α΄ Πανελληνίω Συνεδρίω Υγιεινής, 29 Απριλίου 1930)*, Αθήνα, 1939, σ. 28.

17. «Η φθίσις», εφημ. *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 57, 12.7.1927.

18. «Κρίσεις και επικρίσεις», εφημ. *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 107, 10.10.1928.

19. «Ανακοίνωσις», εφημ. *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 88, 13.6.1928· «Κρίσεις και επικρίσεις», εφημ. *Αστήρ Βερροίας*, αρ. 89, 18.6.1928.

βοι (57,4% αγόρια και 42,6% κορίτσια), από τους οποίους οι 76 (3,7%) ήταν έγγαμοι. Πρώτη αιτία εισαγωγής ήταν η ελονοσία, σε ποσοστό 60,86% (1.241 έφηβοι), και ακολουθούσαν οι λοιμώξεις κατώτερου αναπνευστικού (13,93%), οι λοιμώξεις πεπτικού (4,46%), η φυματίωση (3,48%), τα τραύματα (2,94%) και τα αποστήματα (1,52%).

Εντύπωση προκαλούν τα σεξουαλικώς μεταδιδόμενα νοσήματα των εφήβων, καθώς και τα σχετικά με το αναπαραγωγικό σύστημα, όπως: αμηνόρροια, αποβολή, γονόκοκκος/βλεννόρροια, επιλόχειος λοίμωξη, μητρορραγία, ορχίτις, πρόωρος τοκετός, σύφιλη κ.ά. Τα σεξουαλικώς μεταδιδόμενα νοσήματα σχετίζονται τόσο με την άγνοια των εφήβων σε θέματα υγιεινής και προφύλαξης όσο και με την έλλειψη εμπειρίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι όσο πιο μικρή είναι η ηλικία σύλληψης και κύησης τόσο πιο περίπλοκη γίνεται η εγκυμοσύνη και ο τοκετός. Τα ανωτέρω νοσήματα δεν αποτελούν φαινόμενο μόνο της εποχής του Μεσοπολέμου αλλά εμφανίζονται και σήμερα, μεταξύ κυρίως των εφήβων, με ανάλογη συχνότητα.

Καταγράφηκαν επίσης 334 περιπτώσεις (16,4% του συνόλου των εφήβων) στις οποίες οι έφηβοι δηλώνονταν ως εργαζόμενοι. Συγκεκριμένα, οι γεωργοί αποτελούσαν το 9,5% (194 έφηβοι), οι εργάτες το 3,8% (77 έφηβοι) και οι κτηνοτρόφοι το 0,6% (13 έφηβοι). Άλλα επαγγέλματα που καταγράφονται είναι: αγγελιοφόροι, αρτοποιοί, καλαθοποιοί, καρεκλοποιοί, καφεργάτες, κουρείς, λούστροι, μάγειρες, ξενοδόχοι, ξυλουργοί, οδηγοί, ποδηλατιστές, ράπτες, σανδαλοποιοί, σερβιτόροι, σιδεράδες, σκηνίτες, στιλβωτές, τσαγκάρηδες, υπάλληλοι και υπηρέτες. Αξίζει να σημειωθεί ότι 248 έφηβοι δήλωναν στη στήλη των επαγγελμάτων «οικιακά», ένας δήλωσε επαίτης και ένας ανάπηρος.

Τέλος, εκτός από εφήβους παρατηρήσαμε και αρκετές νοσηλείες νεογνών. Νοσηλεύτηκαν 59 νεογνά (35,6% κορίτσια και 64,4% αγόρια). Πρώτη αιτία νοσηλείας ήταν η συγγενής ελονοσία (39%), ακολουθούμενη από τις λοιμώξεις αναπνευστικού (32,2%, πνευμονία, βρογχοπνευμονία γριπώδης ή μη, κοκκύτης, λαρυγγίτιδα), τις λοιμώξεις πεπτικού (18,6%, καταγραφόμενες ως εντερίτιδες/γαστρεντερίτιδες) και τα αποστήματα (3,4%). Επίσης, καταγράφηκαν μεμονωμένα περιστατικά νοσηλευόμενα εξαιτίας φυματιώδους μηνιγγίτιδας, τραύματος κεφαλής, αδιευκρίνιστα στομαχικά προβλήματα και ένα έκθετο νεογνό για το οποίο δεν είχε δηλωθεί νόσημα. Εκ του συνόλου, το 11,9% (7 νεογνά) απεβίωσαν. Τέσσερα νεογνά απεβίωσαν λόγω βρογχοπνευμονίας, δύο λόγω εντερίτιδας και το έκθετο νεογνό λόγω μη δηλωμένης νόσου.

Εικόνα 3: Από τα εγκαίνια του Γενικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης «Ο Άγιος Δημήτριος».

Γενικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης «Ο Άγιος Δημήτριος»

Για την ιστορία του Γενικού Νοσοκομείου «Ο Άγιος Δημήτριος» απουσιάζει μια ολοκληρωμένη μελέτη. Ιδιαιτέρως σημαντική κρίνεται η μελέτη των Τσούγκα, Μπερσίμη και Τσούγκα,[20] μελών του διοικητικού προσωπικού του νοσοκομείου, καθώς αποτυπώνει με τεκμηριωμένο τρόπο την ιστορική εξέλιξη, την οργανωτική συγκρότηση και την αρχιτεκτονική φυσιογνωμία του ιδρύματος, αξιοποιώντας την εσωτερική γνώση της διοίκησης. Δυστυχώς, οι υπόλοιπες μελέτες που έχουν δημοσιευθεί παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις με εκείνη που έχει γραφεί από το διοικητικό προσωπικό του νοσοκομείου.

20. Μελπομένη Τσούγκα, Ιφιγένεια Μπερσίμη και Ματθαίος Τσούγκας, «Η ιστορία του Γενικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης "Ο Άγιος Δημήτριος"», εισήγηση στο *11ο Πανελλήνιο Συνέδριο Management Υπηρεσιών Υγείας και Κοινωνικής Φροντίδας*, Χανιά, 2009.

Η περιοχή που χτίστηκε το νοσοκομείο ανήκε στην Ελληνική Κοινότητα για την ταφή των νεκρών και είχε παραχωρηθεί το 1871 στη Φιλόπτωχο Αδελφότητα Κυρίων.[21] Η οικοδόμηση του κτιρίου ξεκίνησε μεταξύ των ετών 1902-1903. Ωστόσο, όπως αναφέρεται και στη μελέτη των Τσούγκα κ.ά.,[22] δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία που να τεκμηριώνουν την έναρξη των εργασιών. Στις 19 Αυγούστου 1904, με πρωτοβουλία του δημάρχου Χουλουσί μπέη, σε μια έκταση 54 στρεμμάτων (54.063,46 m^2), ανάμεσα στο νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας και το Αγίασμα του Αποστόλου Παύλου, εγκαινιάστηκε το Νοσοκομείο των απόρων (Gureba Hastanesi). Δευτερευόντως, σύμφωνα με μια άλλη εκδοχή, το νοσοκομείο χτίστηκε γύρω στα 1850. Ο Κολώνας παραπέμπει σε χάρτη του 1873, όπου σημειώνεται το Τουρκικό Νοσοκομείο δίπλα στον Λευκό Πύργο.[23] Έλαβε αυτό το όνομα διότι κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του περιέθαλπε άπορους ξένους. Η τοπική κοινότητα αντέδρασε στην επιλογή της τοποθεσίας, διότι χρησιμοποιείτο για τη συντήρηση των νεκροταφείων.[24] Υγειονομικός επιβλέπων ήταν ο Μωύς Μισραχή και αρχιτέκτονας ο Ξενοφών Παιονίδης (1863-1933). Στη συνέχεια –ως Δημοτικό Νοσοκομείο (Belediye)– μετονομάστηκε σε Χαμιντιέ (Hamidiye) προς τιμήν του Σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ (1876-1909).

Το εμβαδόν του νοσοκομείου ήταν 45.946,46 m^2 και βρισκόταν στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Σύμφωνα με την κάτοψη, ήταν ένα διώροφο κτίριο στα πλάγια, ενώ στο κέντρο του υπήρχε και τρίτος όροφος, ο οποίος φιλοξενούσε τον διοικητή της Θεσσαλονίκης. Στο πίσω μέρος βρίσκονταν οι Κήποι του Πασά. Ο συγκεκριμένος κτιριακός τύπος, με πτέρυγες ή περίπτερα, αποτελούσε καινοτομία του 19ου αιώνα, διότι το κτίριο είχε καλύτερο αερισμό και μειωνόταν έτσι η μετάδοση μολυσματικών ασθενειών. Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου χτίστηκε το Λυσσιατρείο (8.097,46 m^2) και στο βορειοανατολικό το Φθισιατρείο, το οποίο όμως κατεδαφίστηκε το 1955.

21. Σταύρος Πολυζωίδης, *Νοσηλευτικά ιδρύματα της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 1998.

22. Τσούγκα, Μπερσίμη και Τσούγκας, «Η ιστορία του Γενικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης "Ο Άγιος Δημήτριος"», ό.π.

23. Βασίλης Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, 1430-1912*, Θεσσαλονίκη, 2008.

24. Νικόλαος Χριστοδούλου, «Ο Άγιος Παύλος εις Θεσσαλονίκην και το ναΰδριόν του», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1950) 215-219.

Σύμφωνα με την εφημερίδα *Αλήθεια* της Θεσσαλονίκης (22.2.1905), το νοσοκομείο ήταν χτισμένο σε σχήμα «Π», με την πρόσοψη στραμμένη προς τη θάλασσα, και η ανέγερσή του κόστισε περίπου 10.500 λίρες. Είχε δυναμική 100 κλινών και πρώτος διευθυντής του Χειρουργικού Τμήματος ήταν ο Παναγιώτης Οικονόμου. Στο πρώτο επίπεδο βρίσκονταν τα γραφεία του διευθυντή και του ιατρού υπηρεσίας, η αίθουσα των εξωτερικών ασθενών, το φαρμακείο, το οποίο απασχολούσε 4 φαρμακοποιούς και 3 βοηθούς, η αίθουσα του ηλεκτρισμού, η αίθουσα των μαλάξεων, το απολυμαντήριο, τα λουτρά, τα μηχανήματα της ψυχρολουσίας, το χημείο, το εστιατόριο, το μαγειρείο και το πλυντήριο. Στο δεύτερο επίπεδο συναντάμε μια αίθουσα χειρουργικών νοσημάτων ανδρών με 25 κλίνες, δύο αίθουσες χειρουργικών νοσημάτων γυναικών με 5 κλίνες η καθεμία, δύο αίθουσες παθολογικών νοσημάτων ανδρών με 15 κλίνες η καθεμία, μία αίθουσα παθολογικών νοσημάτων γυναικών με 20 κλίνες, μία αίθουσα φυματικών με 5 κλίνες, δύο αίθουσες οφθαλμολογικών νοσημάτων με 5 κλίνες η καθεμία, τα γραφεία και τους κοιτώνες των ιατρών. Η εφημερίδα κάνει μνεία στην αίθουσα των εγχειρήσεων, αναφέροντας πως ήταν η καλύτερη στην Ανατολή και περιείχε τη μεγαλύτερη συλλογή χειρουργικών εργαλείων. Σε διπλανό δωμάτιο βρίσκονταν κλίβανοι για την αποστείρωση των εργαλείων, του βαμβακιού και των επιδέσμων, μηχανήματα για την αποστείρωση του νερού (θερμού και ψυχρού) και της θέρμανσης των ρούχων των ασθενών.

Μετά την απελευθέρωση της πόλης, το 1912, λειτουργούσε ως Ελληνικό Δημοτικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης και διοικείτο από Αδελφάτο (Διοικητικό Συμβούλιο το οποίο οριζόταν από την Κεντρική Διοίκηση Μακεδονίας, προκειμένου να ασκήσει διοίκηση στο νοσοκομείο). Στο Αδελφάτο προέδρευε ο δήμαρχος και τα μέλη του εκλέγονταν από το Δημοτικό Συμβούλιο. Ένα χρόνο αργότερα ιδρύθηκε και ακτινολογικό εργαστήριο, με διευθυντή τον Θεμιστοκλή Σακελλαρίδη (1879-1938). Το 1916, οι κλίνες αυξήθηκαν σε 200 και στο νοσοκομείο συναντάμε Παθολογικό και Οφθαλμολογικό Τμήμα, καθώς και ένα «Ειδικό» για τους φυματικούς.[25] Ως εκ τούτου, στο νοσοκομείο λειτουργούσαν οι παρακάτω κλινικές: τρεις Παθολογικές και Χειρουργικές, μία Ορθοπεδική, μία Γυναικολογική - Μαιευτική, μία Οφθαλμολογική, μία Ωτορινολαρυγ-

25. Παρασκευάς Σαββαΐδης, «Εγκαταστάσεις υγείας στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Μια σύντομη χαρτογραφική προσέγγιση», Χ. Καλτσίκης (επιμ), *Το Μήλον της γνώσεως: Τιμητικός τόμος στον ομότιμο καθηγητή Δημήτριο Ν. Αράμπελο*, Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 497-510.

γολογική, μία Παιδιατρική, μία Ουρολογική και μία Φυματιολογική. Τον Οκτώβριο του 1936 στο νοσοκομείο σημειώθηκε μεγάλη πυρκαγιά, με αποτέλεσμα να υποστεί αρκετές ζημιές.

Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1939-1945) το νοσοκομείο στήριξε τον ελληνικό στρατό. Στις 29 Σεπτεμβρίου 1940, η στρατιωτική υπηρεσία επίταξε τον δεύτερο και τρίτο όροφο του κτιρίου, του θαλάμους απομόνωσης και των αδελφών νοσοκόμων, μαζί με το Α΄ Μαιευτήριο. Έτσι, στο νοσοκομείο λειτουργούσαν μόνο δύο θάλαμοι. Το Αδελφάτο προσπάθησε να ανταποκριθεί σε αυτή τη δύσκολη συγκυρία, παρόλο που και το Υπουργείο Υγείας έκρινε τις πιστώσεις του ανεπαρκείς, λόγω της αύξησης των τιμών των αναλωσίμων και των επισκευών που έπρεπε να γίνουν, διότι το νοσοκομείο υπέστη ζημιές από τους βομβαρδισμούς.

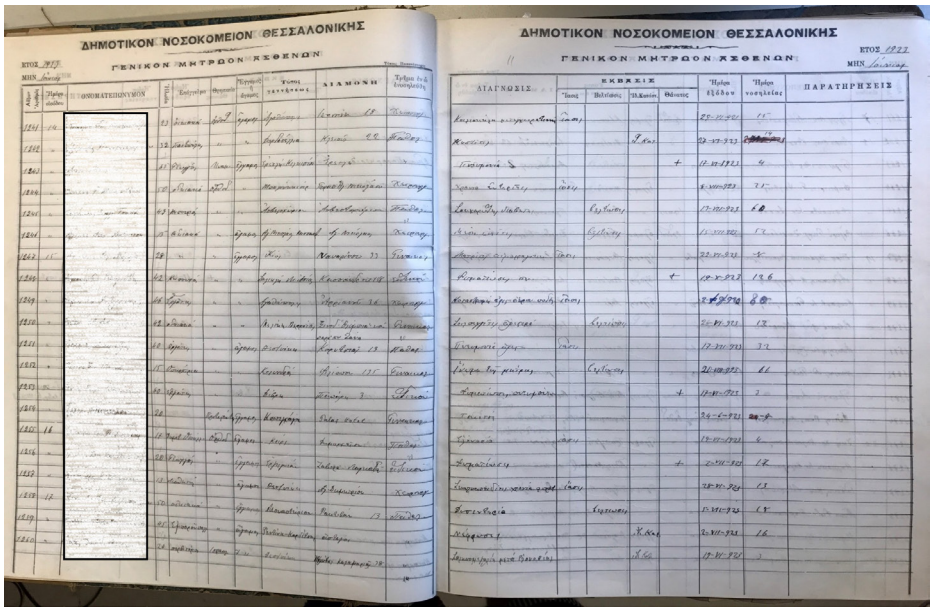

Εικόνα 4: Η εσωτερική αυλή του Γενικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης «Ο Άγιος Δημήτριος».

Αναφορικά με το νοσοκομείο «Ο Άγιος Δημήτριος», η συλλογή του υλικού περιλάμβανε τα έτη 1.1.1923 έως 31.12.1932. Το 54,8% του δείγματος αποτελούσαν γυναίκες (n=21.855) και το 93,1% ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι (n=37.122). Συχνότερες αιτίες εισαγωγής ήταν οι τοκετοί (12,1%), η ελονοσία (9,5%), η σκωληκοειδίτιδα (8,2%) και η φυματίωση, που αντιπροσώπευε το 6,6% των περιπτώσεων (n=2.626).

Η διάμεσος ηλικία των νοσούντων από φυματίωση ήταν τα 28 έτη, με ενδοτεταρτημοριακό εύρος τα 20-40 έτη (και συνολικό εύρος τα 2-84 έτη). Αναγνωρίστηκε ευρύτατη ποικιλία μορφών φυματίωσης, περιγραφόμενη ως πνευμονική φυματίωσις, κοξαλγία, φυματιώδης μηνιγγίτις, αδενίτις - χοιράδωσις, φυματιώδης περιτονίτις, φυματίωσις του ουρογεννητικού συστήματος (φυματιώδης ορχίτις, επιδιδυμίτις, σαλπιγγοωοθηκίτις, φυματίωσις νεφρού κ.λπ.), πόττειον κακόν, λευκός όγκος, προσβολή διαφόρων οστών, φυματιώδη αποστήματα και συρίγγια, μεταξύ πολυάριθμων διαφορετικών αναφορών. Ο δείκτης ενδονοσοκομειακής θνητότητας λόγω φυματίωσης ήταν ίσος με 52,0%.

Συνολικά, στη μελετώμενη κοόρτη, η φυματίωση χαρακτηριζόταν από υψηλή ενδονοσοκομειακή θνητότητα, καθώς δεν είχαν ανακαλυφθεί αποτελεσματικά μέτρα για την αντιμετώπισή της. Για την ελληνική κοινωνία, σε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου, η ασθένεια με τα «χίλια διαφορετικά πρόσωπα» θεωρείτο ενδημική μάστιγα.

Εικόνα 5: Μητρώα Ασθενών από το Γενικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης «Ο Άγιος Δημήτριος».

Ο συνολικός αριθμός περιστατικών από τα δύο νοσοκομεία ήταν 55.801. Συχνότερες αιτίες εισαγωγής και από τα δύο νοσοκομεία ήταν η ελονοσία (21,5%), οι λοιμώξεις κατώτερου αναπνευστικού (14,5%), οι τοκετοί (8,7%), η σκωληκοειδίτιδα (5,9%) και η φυματίωση (5,4%).

Οι πρόσφυγες έφθαναν στην Ελλάδα καταβεβλημένοι ψυχικά και σωματικά. Η έξαρση επιδημιών ήταν συχνό φαινόμενο, λόγω των άθλιων συνθηκών μεταφοράς, του τρόπου διαβίωσης στη «νέα πατρίδα» και της απουσίας υγειονομικών δομών. Σοβαρές ήταν οι ελλείψεις σε είδη πρώτης ανάγκης, ενώ αυξήθηκαν σημαντικά οι θάνατοι λόγω ασιτίας. Το μολυσμένο νερό επιδείνωνε τη μετάδοση των ασθενειών, όπως της ελονοσίας, του τύφου και της δυσεντερίας. Οι πρόσφυγες εργάζονταν, επίσης, κάτω από εξαιρετικά ανθυγιεινές συνθήκες, με αποτέλεσμα να επιβαρύνεται η υγεία τους.

Στον τομέα της στέγασης η κατάσταση που επικρατούσε λειτουργούσε επιβαρυντικά για την υγεία τους. Πολλοί νεήλυδες ζούσαν στο ύπαιθρο διότι η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων δεν ήταν σε θέση να τους παρέχει στέγαση.[26] Σε άλλους οι κατοικίες τους ήταν μισοτελειωμένες, με πρόχειρα υλικά, αυτοσχέδιες και δίχως εξαερισμό. Συνήθως μέσα σε ένα σπίτι διέμεναν δύο ή και τρεις οικογένειες. Η φυματίωση, ή αλλιώς «η νόσος της κατοικίας», συσχετίστηκε με την ανθυγιεινή κατοικία των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, το βιοτικό επίπεδο των οποίων δυσχέραινε η φτώχεια, η ανεργία και η αδυναμία εύρεσης κατάλληλης στέγης.

Αξίζει να αναφερθεί ότι στα παιδιά παρατηρούνταν υψηλά ποσοστά βρεφικής και παιδικής θνησιμότητας. Αρκετά προσφυγόπουλα ήταν ορφανά ή ασυνόδευτοι ανήλικοι, σύμφωνα και με την ορολογία της εποχής του Μεσοπολέμου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την πρόωρη και «βίαιη» ενηλικίωση, με ψυχικό τραυματισμό, τόσο των παιδιών όσο και των εφήβων, από τις βαναυσότητες του πολέμου και την προσφυγιά. Η παιδική εργασία στους πληθυσμούς των προσφύγων ήταν μάλλον εκτεταμένη και αποτελεί ένα σημαντικό θέμα που πρέπει να απασχολήσει μελλοντικές διεπιστημονικές έρευνες.

Ταυτόχρονα, σημαντικοί παράγοντες που βοήθησαν τους πρόσφυγες να επιβιώσουν και να ορθοποδήσουν ήταν οι διάφορες μορφές «αλληλοβοήθειας» και συλλογικότητας. Σταδιακά άρχισαν να οργανώνονται σωματεία και σύλλογοι που είχαν στόχο τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους, των εργασιακών τους δικαιωμάτων, αλλά και τη διατήρηση και διάδοση της πολιτιστικής τους ταυτότητας.

Κεντρικό ρόλο στην αποκατάσταση των προσφύγων διαδραμάτισε η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, ένας αυτόνομος υπερεθνικός οργανισμός με πλήρη νομική

26. Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση*, Αθήνα, 2020, σ. 173.

υπόσταση, υπό την εποπτεία της Κοινωνίας των Εθνών. Συστάθηκε στις 11 Νοεμβρίου 1923 και λειτούργησε έως τον Ιανουάριο του 1930. Ήταν υπεύθυνη διαχείρισης των προσφυγικών δανείων των ετών 1924, 1926 και 1928. Η αποκατάσταση των προσφύγων κινήθηκε σε δύο πλαίσια, την αγροτική και την αστική. Προκρίθηκε η αγροτική αποκατάσταση διότι στόχευε στον άμεσο αποικισμό των πεδιάδων και των παραμεθόριων περιοχών, δημιουργώντας μικρές ιδιοκτησίες. Η αστική περιλάμβανε κυρίως την παροχή στέγασης και ολοκληρώθηκε μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1945). Το έργο της ΕΑΠ χαρακτηρίστηκε επιτυχημένο, διότι κατάφερε να εγκαταστήσει περίπου μισό εκατομμύριο πρόσφυγες σε μικρό χρονικό διάστημα. Σε γενικές γραμμές, η καλή διοίκηση του φορέα και η αποκλειστική διάθεση των πόρων του για την εγκατάσταση των προσφύγων βοήθησε στην ολοκλήρωση της αποστολής του.

Πριν την ίδρυση του Υπουργείου Περιθάλψεως, η συστηματική φροντίδα των ασθενών στηριζόταν κυρίως είτε στην Εκκλησία είτε σε φιλανθρωπικές οργανώσεις. Τομή στην υγειονομική περίθαλψη αποτελεί ο Νόμος 346/7.11.1914,[27] με τον οποίο το Υπουργείο Εσωτερικών ήταν υπεύθυνο για την επίβλεψη της δημόσιας υγείας (άρθρο 1). Ωστόσο, δεν αναλάμβανε την ίδρυση νοσοκομείων και λαϊκών ιατρείων.[28]

Η παροχή υγειονομικής περίθαλψης στους πρόσφυγες υπήρξε εξίσου σημαντική με τη στέγαση και την αποκατάστασή τους. Για την άμεση περίθαλψη των νεήλυδων ιδρύθηκαν νέοι κρατικοί φορείς. Το 1917, όπως ήδη αναφέρθηκε, συστάθηκε το Υπουργείο Περιθάλψεως, με σκοπό τον εκσυγχρονισμό των υγειονομικών δομών, η ιστορική πορεία του οποίου χαρακτηρίζεται από συγχωνεύσεις, καταργήσεις και επανασυστάσεις. Ίσως αυτό να οφειλόταν σε έλλειψη ενός μακροπρόθεσμου προγραμματισμού και πολιτικού ρεαλισμού.

Το Υπουργείο Περιθάλψεως χρησιμοποίησε τα ελάχιστα νοσοκομεία που διέθετε σε όλη τη χώρα για να μπορέσει να αντεπεξέλθει στις ασθένειες που μάστιζαν τους ταλαιπωρημένους πρόσφυγες. Χαρακτηριστικό της εποχής ήταν πως μέχρι τα τέλη του 1919 στη χώρα λειτουργούσαν μόλις 4.500 νοσηλευτικές κλίνες σε 55 νοσοκομεία.[29] Οι

27. ΦΕΚ 2/2.1.1915.

28. Νίκος Καπανίδης, *Η κλειστή περίθαλψη στο νεοελληνικό κράτος (1909-1940)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Επιστημών Υγείας. Τμήμα Ιατρικής, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 80-81.

29. Major Carl E. Black, *Survey of the hospitals of Greece*, American National Red Cross -

ανάγκες για την αντιμετώπιση ποικίλων ασθενειών μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή αυξάνονταν και η ίδρυση προσφυγικών νοσοκομείων κρίθηκε ζωτικής σημασίας. Σε σύντομο χρονικό διάστημα λειτούργησαν στην Ελλάδα 35 προσφυγικά νοσοκομεία με 2.638 κλίνες, εκ των οποίων τα 18 βρίσκονταν στη Μακεδονία.[30] Σύμφωνα με τη Γενική Στατιστική Υπηρεσία, τα επόμενα χρόνια, τα νοσοκομεία σε όλη την επικράτεια αυξήθηκαν σε 120 (1929) με δυναμική 10.967 κλινών.[31] Ωστόσο, παρότι αυτός ο αριθμός μπορεί να φαίνεται ικανοποιητικός, στην πραγματικότητα οι νοσηλευτικές κλίνες παρέμεναν ανεπαρκείς για τα ελληνικά πρότυπα της εποχής.

Η φυματίωση ή, αλλιώς, η «νόσος της κατοικίας» συσχετίστηκε με την ανθυγιεινή κατοικία των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, το βιοτικό επίπεδο των οποίων δυσχέραινε η φτώχεια, η ανεργία και η αδυναμία εύρεσης κατάλληλης στέγης. Κατά το παρελθόν χαρακτηρίστηκε ως νόσος ανίατη, εφόσον δεν είχαν εφευρεθεί αποτελεσματικά μέτρα για την αντιμετώπισή της. Για την ελληνική κοινωνία, καθόλη τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, αποτέλεσε ενδημική μάστιγα, αποδεκατίζοντας μεγάλο μέρος του πληθυσμού της. Το υψηλό ποσοστό θνησιμότητας της φυματίωσης ώθησε τους επιστήμονες προς την εξεύρεση μέτρων αντιμετώπισης και θεραπείας της νόσου.

Κατά τη χρονική περίοδο από το 1880 έως το 1907 έρχονται στο φως σημαντικές ανακαλύψεις, οι οποίες ανατρέπουν άρδην τις θεωρίες που ίσχυαν μέχρι τότε. Συγκεκριμένα, με την ανακάλυψη του μυκοβακτηριδίου της φυματίωσης το 1882 από τον Koch, αποδεικνύεται ότι η νόσος είναι μεταδοτική και όχι κληρονομική. Η διάγνωση της ασθένειας παύει πλέον να στηρίζεται στην κλινική εικόνα του ασθενούς, βασιζόμενη τώρα στον εντοπισμό του «βακίλου της φυματίωσης» στα πτύελα του φυματικού ατόμου.

Η υγιεινοδιαιτητική αναγνωρίστηκε ως η κύρια μέθοδος πρόληψης αλλά και θεραπείας της νόσου, ενώ η χρήση τεχνητού πνευμοθώρακα έλαβε εξέχουσα θέση ανάμεσα στις αποτελεσματικότερες επεμβατικές μεθόδους μέχρι τη δεκαετία του 1930. Ωστόσο,

Commission to Greece, Αθήνα, 1919, σ. 1-24.

30. Κωστής Χαριτάκης, *Κώδιξ της δεοντολογίας και νομοθεσίας των ιατρικών επαγγελμάτων*, τ. Β΄, Αθήνα, 1928, σ. 401-402.

31. Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, Αθήνα, 1930, σ. 445.

η νόσος συσχετίστηκε με τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης και εργασίας στα αστικά, κυρίως, κέντρα και τους προσφυγικούς καταυλισμούς, προτρέποντας τους ιθύνοντες να λάβουν δραστικά μέτρα εξάλειψης της ασθένειας.

Στη διάρκεια της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά παρατηρείται ένα φιλόδοξο πρόγραμμα αναβάθμισης της υγειονομικής περίθαλψης, για την οποία επενδύθηκαν συνολικά 500.000.000 δραχμές. Στην κοινωνική πολιτική του Μεταξά η ευρωστία του σώματος κατείχε σημαντική θέση, για τον λόγο αυτό και ενισχύθηκε ο τομέας της υγείας. Με τον Αναγκαστικό Νόμο 2588/1940, το Υπουργείο Υγείας μετονομάστηκε σε «Υπουργείο Εθνικής Προνοίας» και συστάθηκε Τμήμα Ευγονικής, το οποίο ανέλαβε την προστασία της παιδικής ηλικίας, τη βελτίωση των συνθηκών μητρότητας και τη μείωση της βρεφικής θνησιμότητας.

Η θεωρία της ευγονικής είχε απήχηση όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά και στην Αμερική. Εκτός από ορισμένες θετικές πτυχές, όπως η κρατική μέριμνα για καλύτερες συνθήκες ζωής, υγιεινής και περίθαλψης των πολιτών, με έμφαση στην περιγεννητική φροντίδα και την προστασία της παιδικής ηλικίας, η πρακτική εφαρμογή της θεωρίας κυρίως από το ναζιστικό και τα φασιστικά καθεστώτα οδήγησε, ως γνωστόν, σε τραγικά και απάνθρωπα εγκλήματα, όπως, για παράδειγμα, η στείρωση των ψυχικά ασθενών, η εξόντωση των θεωρούμενων ως φυλετικά και διανοητικά κατώτερων ανθρώπων κ.λπ.

Μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της εποχής, η ευρέως διαδεδομένη θεωρία της ευγονικής επηρέασε, σε κάποιον βαθμό, και την πολιτική του μεταξικού καθεστώτος στον υγειονομικό τομέα, όπως φαίνεται συγκεκριμένα με τη σύσταση Τμήματος Ευγονικής στο Υπουργείο Εθνικής Προνοίας.

Συμπεράσματα

Οι πρόσφυγες και οι μετανάστες ανά τους αιώνες αποτελούν ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες και οι προσφυγικές μετακινήσεις απασχολούσαν –και συνεχίζουν να απασχολούν– την ελληνική κοινωνία. Το νοσολογικό φάσμα των προσφύγων, ως πεδίο βιοεξουσίας (biopower) και βιοπολιτικής (biopolitics) κατά τον Φουκώ, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Τα Μητρώα Ασθενών περιέχουν όλα τα απαραίτητα δεδομένα τα οποία χρησίμευσαν αρχικά στην ταυτοποίηση των νόσων και σε δεύτερο επίπεδο στην ανασυγκρότηση της ιστορίας της ιατρικής και στην κατανόηση των αντιλήψεων του

κοινωνικού σώματος για την αρρώστια. Η άμεση συσχέτιση κάποιων ασθενειών με το προσφυγικό σώμα επηρεάζει την κοινωνική τους θέση, τους εντάσσει σε πολιτικο-ιδεολογικούς πόλους και συμβάλλει στην αναμόρφωση και στην αναδιάρθρωση των πολιτικο-οικονομικών σταθερών που ίσχυαν ώς την έλευσή τους.

Οι πρόσφυγες, ως μια ευάλωτη κοινωνική ομάδα, μπορεί να εμφανίζουν ένα ξεχωριστό φάσμα ασθενειών σε σύγκριση με τους γηγενείς. Ευάλωτοι στις επιδημίες εξαιτίας των κακών συνθηκών υγιεινής τις οποίες βίωναν, η βελτίωση των οποίων αποτέλεσε αιτούμενο για την αντιμετώπιση των προβλημάτων υγείας τους την εποχή εκείνη, αποτελούν, παράλληλα, ένα κυρίαρχο θέμα μελέτης για τον σύγχρονο ερευνητή, κάνοντας τις απαραίτητες συγκρίσεις με τα αντίστοιχα προβλήματα των πρόσφατων προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών που δέχεται η χώρα μας.[32]

Στη σύγχρονη εποχή, η ολοένα αυξανόμενη μετακίνηση πληθυσμών, από αναπτυσσόμενες χώρες με ελλείψεις και παραλείψεις στην υγειονομική περίθαλψη, έχει επαναφέρει ασθένειες που θεωρούσαμε πως είχαν εκλείψει, όπως η ελονοσία, τα σεξουαλικώς μεταδιδόμενα νοσήματα και η φυματίωση. Η αναλογική μελέτη των δύο περιπτώσεων μπορεί να οδηγήσει σε σωτήρια συμπεράσματα που αφορούν θέματα υγειονομικής πρόληψης, καθώς γίνεται αντιληπτό ότι μια υψηλού επιπέδου υγειονομική εποπτεία του πληθυσμού κάθε χώρας μπορεί να συμβάλει στην πρόληψη επανέξαρσης παρόμοιων νοσημάτων κατά την υποδοχή προσφυγικών ροών.

Έχοντας ως αφετηρία την έλλειψη σχετικής βιβλιογραφίας, επιχειρήθηκε η αποτύπωση του νοσολογικού φάσματος των Ελλήνων προσφύγων που έφθασαν στη Βέροια και στη Θεσσαλονίκη μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης και τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η παρούσα έρευνα επιδιώκει να επανεκκινήσει το ενδιαφέρον για τη μελέτη της κοινωνικής και, κυρίως, της νοσολογικής συμπεριφοράς των προσφύγων, με σεβασμό προς το πολύπαθο παρελθόν τους και τη δυσκολία κοινωνικής τους ένταξης. Μελλοντικές μελέτες αναφορικά με το νοσολογικό φάσμα των ελληνικών πληθυσμών κατά την

32. Ο ορισμός του πρόσφυγα, σύμφωνα με τη Σύμβαση της Γενεύης του 1951, αναφέρει πως με τον όρο «πρόσφυγας» εννοούμε εκείνο το μέλος μιας κοινωνίας που, λόγω διαφορετικών πολιτικών πεποιθήσεων, διώξεων και σοβαρών καταστρατηγήσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εγκαταλείπει ακούσια τη χώρα του για να αναζητήσει άσυλο στους κόλπους μιας άλλης κοινωνίας. Για περαιτέρω επεξήγηση του όρου, βλ. United Nations General Assembly, *Convention and protocol relating to the status of refugees*, UNHCR, Γενεύη, 1951 και 1967.

περίοδο του Μεσοπολέμου κρίνονται αναγκαίες για τη δημιουργία ενός υγειονομικού χάρτη που θα φωτίσει τόσο την ιστορία όσο και την ιατρική.

Το ενδιαφέρον των ιστορικών για τα νοσοκομειακά αρχεία εκδηλώνεται στο εξωτερικό ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, ενώ στην Ελλάδα –με καθυστέρηση πολλών ετών– δημοσιεύονται τα τελευταία χρόνια επιστημονικές μελέτες που αναδεικνύουν τη σημασία διατήρησής τους. Οι πολιτικές φύλαξης των αρχείων καθορίζονται από το κράτος, το οποίο, σύμφωνα με το Προεδρικό Διάταγμα 1258 (ΦΕΚ 309/16.10.1981), ορίζει ως χρόνο διατήρησης των Μητρώων Ασθενών τα 50 έτη και των Πρακτικών Διοικητικών Συμβουλίων τα 30 έτη. Για βελτιωμένη φροντίδα των ασθενών αλλά και για υποστήριξη της έρευνας, το κράτος θα πρέπει να αναγνωρίσει ότι οι ανωτέρω κλινικές πληροφορίες, τόσο έντυπες όσο και ηλεκτρονικές, αποτελούν ιστορικά τεκμήρια και ως εκ τούτου θα πρέπει να διατηρούνται εις το διηνεκές.

Ιχνηλατώντας τη σχέση μεταξύ της ιστορίας, της ιατρικής, της προσφυγικής μνήμης και των σύγχρονων προκλήσεων, μπορούμε να οδηγηθούμε στη διαπίστωση ότι οι σύγχρονες προσφυγικές μετακινήσεις που σημειώνονται στον ελλαδικό χώρο φέρουν ομοιότητες αλλά και διαφορές σε σχέση με εκείνες που σημειώθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα. Η δημοσιοποίηση των ευρημάτων της μελέτης θα μπορούσε να κινητοποιήσει κοινωνικούς και επιστημονικούς φορείς ώστε να ασχοληθούν σε επίπεδο έρευνας, μελέτης και καταγραφής των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες και στις μέρες μας, αλλά και τρόπων επίλυσης. Η παρούσα έρευνα θα μπορούσε να συμβάλει στην απελευθέρωση της ιστορίας και της ιστορίας της ιατρικής από το στενό ακαδημαϊκό περιβάλλον, πυροδοτώντας τον κοινωνικό προβληματισμό και την αναγέννηση αξιών, με στόχο τον περιορισμό της ξενοφοβίας, αλλά και την επιδίωξη ειρηνικής και δημιουργικής συμβίωσης στα σύγχρονα πολυπολιτισμικά κοινωνικά πλαίσια.

Το Προσφυγικό Νοσοκομείο Αθηνών

Κωνσταντίνος Λάιος

Το θέμα της υγειονομικής διαχείρισης των προσφύγων αποτέλεσε διαχρονικό πρόβλημα για την ελληνική πολιτεία κατά τον πολυτάραχο δημόσιο βίο και τις διεθνείς σχέσεις της χώρας, όπως αυτές διαμορφώθηκαν στην εξέλιξη των ιστορικών γεγονότων από τη δημιουργία του σύγχρονου ελληνικού κράτους στην αρχή του β΄ τρίτου του 19ου έως και τις πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα, με διαφορετικά χαρακτηριστικά και ανάγκες σε κάθε χρονική συγκυρία, αναλόγως των κοινωνικών και ιστορικών συνθηκών.[1]

Σε όλη αυτή την πορεία της αντιμετώπισης των υγειονομικών θεμάτων των ανθρώπων που αναγκάστηκαν να αποχωριστούν τις εστίες τους και να απωλέσουν την καθημερινότητά τους, όπως την είχαν καθορίσει με βάση τη μορφή της οργάνωσης του τόπου κατοικίας τους, καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε η ίδρυση ή ο μετασχηματισμός νοσηλευτικών ιδρυμάτων που θα ήταν πλέον αφιερωμένα αποκλειστικά στην αντιμετώπιση των υγειονομικών προβλημάτων των προσφύγων.

Στο πέρασμα των δεκαετιών, από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα δημιουργήθηκαν πολυάριθμα προσφυγικά νοσοκομεία, διάσπαρτα στην ελληνική επικράτεια, με ιδιαίτερη έμφαση, αρχικά, σε τόπους της περιφέρειας και, στη συνέχεια, σε περιοχές στα

1. Νικόλαος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1821-1940: άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2020.

ενδότερα της χώρας και στα μεγάλα αστικά κέντρα, ακολουθώντας με αυτό τον τρόπο τη διακίνηση, μετοίκηση και την τελική εγκατάσταση των προσφύγων.[2]

Από το πλήθος αυτών των νοσηλευτικών ιδρυμάτων, θα διακρίνουμε εκείνο που ταυτίστηκε με τη διαχείριση των ασθενειών των προσφύγων στην Αθήνα, στις αρχές του 20ού αιώνα, και το οποίο έλαβε αρχικά το όνομά του, «Πρόσκαιρον Προσφυγικόν Νοσοκομείον», ως δηλωτικό του χαρακτήρα της λειτουργίας του και του οποίου η ιστορική διαδρομή είναι ένα σαφές παράδειγμα κοινωνικής και ιστορικής μορφοποίησης της διαχείρισης των ιστορικών δεδομένων με έμφαση στην ικανοποίηση των πρακτικών αναγκών της καθημερινότητας.

Στη συνείδηση της λαϊκής μάζας το νοσοκομείο αυτό θα ονομαστεί Προσφυγικό Νοσοκομείο, ενώ σήμερα, έχοντας μετεξελιχθεί και αλλάξει τον λειτουργικό του ρόλο, αναφέρεται ως Γενικό Νοσοκομείο Αθηνών «Ιπποκράτειο».[3]

Η θεμελίωση των εγκαταστάσεών του θα έχει τις ρίζες της στο Βασιλικό Διάταγμα «περί συστάσεως κ.λπ. Επιτροπής εντεταλμένης την διαχείρισιν κ.λπ. της υπό του Γρηγορίου Μαρασλή γενομένης δωρεάς» του 1903, με το οποίο καθορίζεται η επταμελής επιτροπή για την πραγματοποίηση της ανέγερσης της εν Αθήναις Μαρασλείου Εμπορικής Σχολής, σύμφωνα με τη δωρεά του Γρηγορίου Μαρασλή (1831-1907).[4]

Για τον σκοπό αυτό παραχωρήθηκε, πιθανότατα ως δωρεά, οικόπεδο που ανήκε στη Μονή Ασωμάτων - Πετράκη, έκτασης 8.000 τ.μ., στη σημερινή περιοχή των Αμπελοκήπων της Αθήνας, που περικλείεται από τις οδούς Βασιλίσσης Σοφίας, Αγγέλλου Πυρρή, Έβρου και Λυκαονίας.

Θα χρειαστεί να παρέλθουν αρκετά χρόνια, ώστε τελικά να πραγματοποιηθεί η ανέγερση της Εμπορικής Σχολής, το 1904. Όμως, η χρήση του χώρου αυτού για τον αρχικό σκοπό που προοριζόταν δεν ευτύχησε να διαρκέσει παρά μόνο μέχρι το 1911. Τότε αποφασίστηκε η μετεγκατάσταση σε αυτό τον χώρο του Χημείου του Πανεπιστημίου

2. Μαργαρίτης Ευαγγελίδης, *Η περίθαλψις των προσφύγων, 1917-1920: Δυτική Θράκη, Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία, Βόρειος Ήπειρος, Ανατολ. Μακεδονία, Νότιος Ρωσσία, Πόντος, Ρουμανία, Δωδεκάνησσα*, εν Αθήναις, 1920, σ. 212-213.

3. Γεωργία Αναγνωστοπούλου, *Κτίρια δημόσιας υγείας στην Αθήνα, 1833-1923*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2013, σ. 857-870.

4. Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, τχ. Α΄ 274/21.11.1903.

Αθηνών, οι χώροι του οποίου, στην οδό Σόλωνος, είχαν καταστραφεί εκείνη τη χρονιά από πυρκαγιά. Ως «Μαράσλειο Χημείο» λειτούργησε για ένα χρόνο, αφού το 1912 επέστρεψε το Χημείο του Πανεπιστημίου Αθηνών στον κανονικό του χώρο, καθώς είχαν αποκατασταθεί οι ζημιές που είχαν προκληθεί από την καταστροφική φωτιά.

Όμως το ελληνικό κράτος αποφάσισε η χρήση του χώρου στους Αμπελόκηπους να αλλάξει και να μην επαναληφθεί η λειτουργία της Εμπορικής Σχολής, αλλά το συγκρότημα των κτιρίων να μετασχηματιστεί σε νοσοκομείο, καθώς οι ανάγκες για νοσηλευτικά ιδρύματα ήταν μεγάλες, εξαιτίας των Βαλκανικών Πολέμων.

Για τους λόγους αυτούς, το 1912, ύστερα από τις απαραίτητες τροποποιήσεις των εγκαταστάσεων, το κτίριο μετατράπηκε σε νοσοκομείο, το οποίο στέγασε το «Προσωρινό Νοσοκομείο Γερμανικού Ερυθρού Σταυρού». Από εκείνη τη στιγμή μέχρι σήμερα οι κτιριακές δομές θα συνεχίσουν να λειτουργούν ως χώρος παροχής υπηρεσιών υγείας.

Ως νοσοκομείο του Γερμανικού Ερυθρού Σταυρού θα συνεχίσει να λειτουργεί το κτιριακό αυτό συγκρότημα έως το 1917, οπότε και θα παραληφθεί εξολοκλήρου από το ελληνικό κράτος, θα τεθεί σε στρατιωτική διοίκηση και θα συνεχίσει να λειτουργεί ως «Δ΄ Στρατιωτικό Νοσοκομείο».[5]

Το 1922 θα μετατραπεί σε κέντρο περίθαλψης των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής, υπό το όνομα «Πρόσκαιρον Προσφυγικόν Νοσοκομείον», ενώ η διεύθυνσή του θα δοθεί στον Απόστολο Ορφανίδη (1890-1973), επίατρο - χειρουργό, ο οποίος ήταν ο διευθυντής του Α΄ Στρατιωτικού Νοσοκομείου Σμύρνης, που δεν ήταν άλλο από το φημισμένο στη Σμύρνη Γραικικό Νοσοκομείο «Άγιος Χαράλαμπος», δηλαδή το νοσηλευτικό κέντρο των Ελλήνων της Σμύρνης, που είχε ιδρυθεί το 1723 και αποτελούσε διάσημο νοσηλευτικό ίδρυμα, με παροχή υψηλού επιπέδου υπηρεσιών υγείας, διαθέτοντας επιστήμονες ιατρούς διεθνούς κύρους, ενώ πρωτοποριακές ήταν και οι χειρουργικές επεμβάσεις που πραγματοποιούνταν εκεί.[6] Ο Ορφανίδης θα διευθύνει το προσφυγικό αυτό νοσοκομείο, που με τον χρόνο θα αποκτήσει τον τίτλο «Προσφυγικόν Νοσοκομείον» και θα γίνει κέντρο όπου οι πρόσφυγες ιατροί θα εργαστούν, μεταλαμπαδεύοντας στην ηπειρωτική Ελλάδα τις ιατρικές τους γνώσεις και φέρνοντας

5. Αναγνωστοπούλου, *Κτίρια*, ό.π., σ. 857-864.

6. Χρήστου Σολομωνίδη, *Η ιατρική στη Σμύρνη*, Αθήνα, 1955, σ. 21-54.

την ελληνική ιατρική κοινότητα σε γνωριμία με τις δεξιότητες των ιατρών της μικρασιατικής ελληνικής κοινότητας.

Η ώθηση που έλαβε το νοσοκομείο αυτό, ως προς την επιστημονική του υπόσταση και εγκυρότητα, είχε ως αποτέλεσμα το Πανεπιστήμιο Αθηνών να ζητήσει σε αυτό τη μετεγκατάσταση τριών πανεπιστημιακών κλινικών, οι οποίες είχαν ως έδρα τους το Πολιτικό Νοσοκομείο, γι' αυτό τότε δημιουργήθηκε ημιυπόγειο κτίριο αμφιθεάτρου. Και το 1934 να μετεγκατασταθεί εκεί, επίσης, η γνωστή σήμερα με τον τίτλο Α΄ Προπαιδευτική Χειρουργική Κλινική.

Καθώς οι πρόσφυγες ενσωματώθηκαν στην ελληνική κοινωνία και η πόλη των Αθηνών πλέον δεν είχε την ανάγκη να καλύψει ειδικές ανάγκες προσφύγων, το νοσοκομείο άλλαξε το όνομά του, ως δηλωτικό της αλλαγής του σκοπού λειτουργίας του, που πλέον αφορούσε το σύνολο του πληθυσμού της πρωτεύουσας του κράτους, και το 1935 μετονομάστηκε σε «Ιπποκράτειον Γενικόν Νοσοκομείον Αθηνών» και, χάρη στη λειτουργία μέχρι σήμερα των πανεπιστημιακών κλινικών που εδρεύουν εκεί, αναγνωρίζεται ως κέντρο πανεπιστημιακής ιατρικής εκπαίδευσης.[7]

Η ιστορία αυτού του νοσοκομείου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της ιστορικής επίδρασης των κοινωνικών συνθηκών στην εξέλιξη της υγειονομικής περίθαλψης στην Ελλάδα και υποδεικνύει τον καταλυτικό ρόλο των Ελλήνων ιατρών της Σμύρνης στην ιατρική πρόοδο της Ελλάδας των αρχών του 20ού αιώνα.

7. ΦΕΚ 341/30.7.1935.

Η Μικρασιατική Καταστροφή μέσα από τη μελέτη των Μητρώων Ασθενών του Νοσοκομείου Σάμου

Χρήστος Ε. Καζάζης

Εισαγωγή

Η αναφορά στο πολιτειακό καθεστώς της Σάμου, καθώς και σε ορισμένους βασικούς σταθμούς της εθνικής και τοπικής ιστορίας κατά το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, θεωρήθηκαν απαραίτητα ώστε η μελέτη της Καταστροφής μέσα από τα Μητρώα Ασθενών του Νοσοκομείου Σάμου να μη θεωρηθεί ως ένα απομονωμένο τραγικό φαινόμενο, αλλά να τεθεί σε πιο σωστές διαστάσεις, υπό το πρίσμα των ιστορικών, σε μεγάλο βαθμό επίσης τραγικών, γεγονότων τα οποία προηγήθηκαν ή συνέβησαν παράλληλα με αυτή και επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την τοπική κοινωνία.

Το 1821 η Σάμος επαναστατεί, μαζί με άλλες περιοχές με ελληνικό πληθυσμό, εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το 1827 δημιουργείται ο πρώτος πυρήνας του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, με Κυβερνήτη τον Ιωάννη Καποδίστρια. Το 1830 ο ηγέτης της σαμιακής επανάστασης, Λυκούργος Λογοθέτης, συγκροτεί, με βάση δημοκρατικά πρότυπα, την ανεξάρτητη Σαμιακή Πολιτεία, η οποία καταλύεται βίαια τον Μάιο του 1834, για να επιβληθεί από την Πύλη το ημιαυτόνομο καθεστώς της Ηγεμονίας, με διορισμένο από τον σουλτάνο χριστιανό Ηγεμόνα. Στις 3 Σεπτεμβρίου 1843, στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος ξεσπά επανάσταση με αίτημα την ψήφιση Συντάγματος. Ο Ιωάννης Κωλέττης προφέρει τη φράση «Μεγάλη Ιδέα» ως στόχο του έθνους. Τον Μάιο του 1908, έπειτα από αιματηρή και αποτυχημένη εξέγερση των Σαμίων εναντίον

του ηγεμονικού καθεστώτος, καταδικάζεται σε θάνατο ο ηγέτης της εξέγερσης Θεμιστοκλής Σοφούλης, ο οποίος αναγκάζεται να διαφύγει από το νησί. Το Σεπτέμβριο του 1912 νέα επανάσταση υπό τον Σοφούλη οδηγεί, στις 11 Νοεμβρίου 1912, στην ένωση της Σάμου με την Ελλάδα. Το 1914 ξεσπά στο νησί το αυτονομιστικό κίνημα των αδελφών Γιαγά, με βασικό αίτημα την εκ νέου απόσχιση του νησιού από τον εθνικό κορμό. Το «κίνημα των Γιαγάδων», από κάποια φάση του και μετά, εκτυλίσσεται παράλληλα με τη Μικρασιατική Καταστροφή, αφού διαρκεί ώς το 1925, με χαρακτηριστικά έντονης ένοπλης βίας και αρκετές φρικαλεότητες.[1]

Η εικόνα της Μικρασιατικής Καταστροφής μέσα από τα Μητρώα Ασθενών του Νοσοκομείου Σάμου

Οι διαθέσιμες υγειονομικές δομές στη Σάμο για την αντιμετώπιση των ασθενών προσφύγων ήταν:

1. Το Προσφυγικό Νοσοκομείο, η ακριβής τοποθεσία του οποίου είναι, μέχρι στιγμής, άγνωστη, καθώς υπάρχει μόνο αναφορά στον τοπικό τύπο της εποχής, ενώ δεν έχουν βρεθεί μητρώα ασθενών ή άλλα σχετικά έγγραφα.[2]

2. Το Φυματιολογικό Ιατρείο, για το οποίο επίσης δεν διαθέτουμε πληροφορίες, εκτός από αναφορά στον τοπικό τύπο.[3]

3. Το Νοσοκομείο Σάμου, το οποίο ιδρύθηκε έπειτα από ενέργειες του Ηγεμόνα Κωνσταντίνου Φωτιάδη, με το Ηγεμονικό Διάταγμα 206 του έτους 1874.[4]

Οι πρώτες επίσημες καταγραφές των διωγμών που υπέστη ο ελληνικός πληθυσμός στη Μικρά Ασία, από το 1914, εμφανίζονται στην ονομαζόμενη *Μαύρη βίβλο* του Πα-

1. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΣΤ΄, Αθήνα, 1925, σ. 194· Χρίστος Λάνδρος, «Μηχανισμοί ενσωμάτωσης της Σάμου στην Ελλάδα. Η μεταβατική περίοδος 1912-1915», *Από την αυτονομία στο εθνικό κράτος. Η ενσωμάτωση της Σάμου στην Ελλάδα, Πρακτικά Συνεδρίου, Σάμος 2-4 Νοεμβρίου 2012*, Σάμος 2014, σ. 25-37· Βασίλης Κρεμμυδάς, «Από το μερικό στο "όλον" και από το τοπικό στο εθνικό», *στο ίδιο*, σ. 19-23· Νίκος Βαφέας, *Από τον ληστή στον αντάρτη, Τα ένοπλα κινήματα των Γιαγάδων στη Σάμο (1914-1925)*, Αθήνα, 2012, σ. 54-56.

2. Μανόλης Κ. Γιαννούτσος, *Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Σάμο (1922-1940),* Σάμος, 2022, σ. 50.

3. *Στο ίδιο.*

4. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχεία Νομού Σάμου, Ηγεμονικά Διατάγματα, 1874.

τριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.[5] Το 1914 καταγράφονται και οι πρώτες εισαγωγές προσφύγων στο Νοσοκομείο Σάμου. Πρόκειται για μια ομάδα έξι γυναικών και ενός κοριτσιού 9 ετών από τα Αλάτσατα.[6] Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι στα Μητρώα Ασθενών δεν καταγράφονται όλες οι εισαγωγές Ελλήνων Μικρασιατών με τον χαρακτηρισμό «πρόσφυξ», αλλά κάποιες με το επάγγελμα μόνο, όπως δηλαδή γινόταν συνήθως, χωρίς να χαρακτηρίζονται με σαφήνεια ως πρόσφυγες.[7] Η εικόνα αυτή των μεικτών καταγραφών κάτω από τη στήλη «Επάγγελμα» των μητρώων διατηρείται ώς τον Ιούνιο του 1921, ενώ τον Σεπτέμβριο του 1922 μια πρώτη επισκόπηση των μητρώων δείχνει ότι η πλειονότητα των εισαγωγών μοιράζεται πλέον μεταξύ ασθενών με τον χαρακτηρισμό «πρόσφυξ» και «χωροφύλαξ».[8] Η αθρόα άφιξη προσφύγων στη Σάμο το 1922 επιβεβαιώνεται και από δύο δημοσιεύματα της εφημερίδας *Αιγαίον*, τον Σεπτέμβριο και τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, στα οποία σχολιάζεται το μείζον πρόβλημα της στέγασης, αλλά και η κατάσταση γενικευμένης ένδειας που αντιμετωπίζει ο πληθυσμός αυτός.[9]

Κατά τη μελέτη των Μητρώων Ασθενών εντοπίστηκαν και πέντε περιπτώσεις εισαγωγών θηλέων προσφύγων με καταγραφή στη στήλη «Διάγνωση»: «Βιασμός». Τα συγκεκριμένα θύματα εισήχθησαν τον Σεπτέμβριο του 1922. Η μία γυναίκα όταν βιάστηκε ήταν ήδη έγκυος, ενώ ένα κορίτσι η «Ελένη ή Στάσα» (προφανώς ήταν άγνωστα τα ακριβή της στοιχεία στο προσωπικό του νοσοκομείου), ηλικίας έξι (6) ετών, παρουσίασε αιμορραγία και απεβίωσε.[10] Σημειώνεται ότι δεν κατέστη, μέχρι στιγμής, δυνατό να διευκρινιστεί ο ακριβής τόπος, χρόνος αλλά και οι δράστες τέλεσης αυτών των εγκλημάτων.

Στατιστική επεξεργασία

Πραγματοποιήθηκε στατιστική επεξεργασία του πληθυσμού των προσφύγων που εισήχθησαν στο Νοσοκομείο Σάμου από το 1921 έως το 1925, με τη βοήθεια του στατι-

5. Οικουμενικόν Πατριαρχείον, *Μαύρη Βίβλος διωγμών και μαρτυρίων του εν Τουρκία ελληνισμού (1914-1918)*, Κωνσταντινούπολη, 1919.

6. ΓΑΚ Αρχεία Νομού Σάμου, Μητρώα Ασθενών Νοσοκομείου Σάμου, 1914.

7. ΓΑΚ Αρχεία Νομού Σάμου, Μητρώα Ασθενών Νοσοκομείου Σάμου, 1914-1921.

8. ΓΑΚ Αρχεία Νομού Σάμου, Μητρώα Ασθενών Νοσοκομείου Σάμου, 1922.

9. Γιαννούτσος, *Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Σάμο*, ό.π., σ. 47-49.

10. ΓΑΚ Αρχεία Νομού Σάμου, Μητρώα Ασθενών Νοσοκομείου Σάμου, 1922.

στικού πακέτου SPSS. Επιλέχθηκε το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, αφού ο κύριος όγκος των εισαγωγών παρατηρείται σε αυτή την χρονική περίοδο, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα.

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΙΣΑΓΩΓΩΝ
1914	17
1915	1
1916	0
1917	0
1918	1
1919	3
1920	0
1921	35
1922	354
1923	328
1924	230
1925	104

Όσον αφορά τις εισαγωγές από το 1921 έως το 1925, κατά φύλο, αυτές δίνονται στον επόμενο πίνακα.

	ΑΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΩΝ	%
ΑΡΡΕΝΕΣ	358	35,9
ΘΗΛΕΙΣ	638	64,0
ΣΥΝΟΛΟ	996	100

Η έκβαση νοσηλείας των ασθενών προσφύγων στο Νοσοκομείο Σάμου το παραπάνω χρονικό διάστημα δίνεται από τον ακόλουθο πίνακα:

	ΑΡ. ΑΣΘΕΝΩΝ	%
ΙΑΣΗ/ΕΞΟΔΟΣ	822	82,5
ΑΠΕΒΙΩΣΑΝ	174	17,5
ΣΥΝΟΛΟ	996	100

Η έκβαση νοσηλείας μεταξύ αρένων και θήλεων φαίνεται στον παρακάτω πίνακα:

ΕΚΒΑΣΗ *	ΦΥΛΟ		CROSSTABULATION
ΦΥΛΟ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	ΣΥΝΟΛΟ
ΕΚΒΑΣΗ ΙΑΣΗ/ΕΞΟΔΟΣ	296	526	822
ΑΠΕΒΙΩΣΑΝ	62	112	174

η διαφορά όμως δεν ήταν στατιστικά σημαντική (Pearson Chi-square 0,925 2-sided asymptotic significance 0,925 df 1).

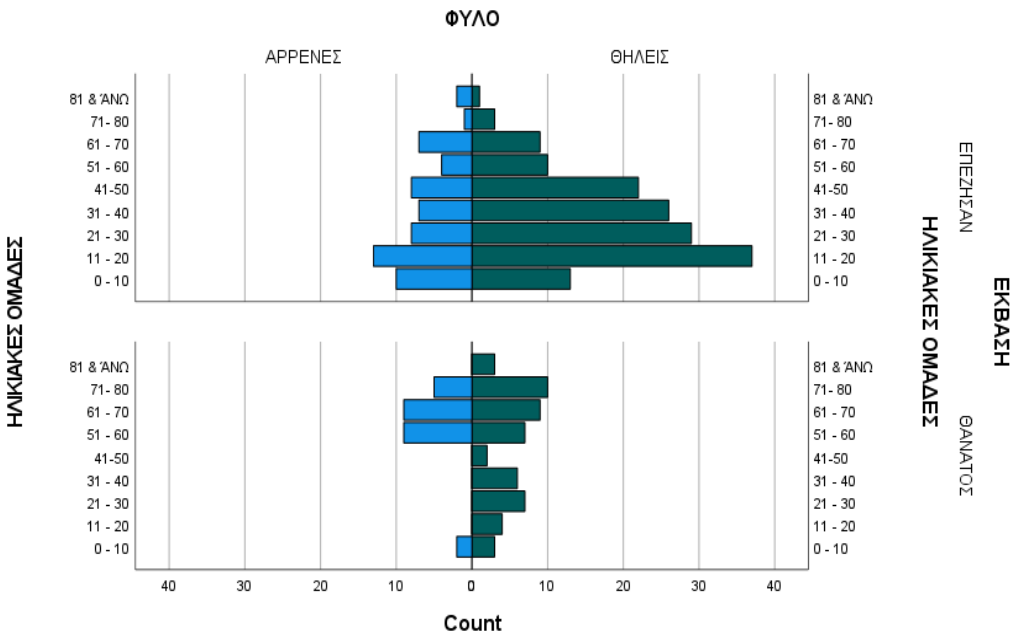
Σχεδόν το 30% των εισαγωγών προσφύγων το διάστημα από το έτος 1921 έως το 1925 αφορούσε γαστρεντερικές παθήσεις («δυσεντερία», «εντερικός κατάρρους», «εντερίτις», «εντεροκολίτιδα»), γρίπη και πνευμονία, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα:

ΔΙΑΓΝΩΣΗ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ	%
ΒΡΟΓΧΟΠΝΕΥΜΟΝΙΑ	3	1,0
ΓΡΙΠΗ	86	29,8
ΔΥΣΕΝΤΕΡΙΑ	20	6,9
ΕΝΤΕΡ. ΚΑΤΑΡΡΟΥΣ	2	0,7
ΕΝΤΕΡΙΤΙΣ	138	47,8
ΕΝΤΕΡΟΚΟΛΙΤΙΔΑ	3	1,0
ΠΝΕΥΜΟΝΙΑ	37	12,8
ΣΥΝΟΛΟ	289	100

Από την αδρή επισκόπηση των μητρώων νοσηλείας το χρονικό διάστημα από το έτος 1921 έως το 1925 παρατηρήθηκε ότι οι ασθενείς με διάγνωση «εντερίτις» συχνά απεβίωναν. Περαιτέρω έλεγχος ανέδειξε την εντερίτιδα, ανάμεσα σε δεκάδες διαγνώσεις, ως τη νοσολογική οντότητα με τη μεγαλύτερη ενδονοσοκομειακή θνητότητα μεταξύ των προσφύγων, τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Στη συνέχεια, συγκρίθηκε η έκβαση νοσηλείας των ασθενών προσφύγων με την παραπάνω διάγνωση με την έκβαση νοσηλείας των προσφύγων που έπασχαν από «γρίπη» ή «πνευμονία». Διαπιστώθηκε ότι το 40% περίπου των ασθενών προσφύγων με διάγνωση «εντερίτιδα» απεβίωναν εντός του Νοσοκομείου Σάμου, σε σύγκριση με το περίπου 6% και 20% των ασθενών με

διάγνωση «γρίπη» και «πνευμονία», αντίστοιχα, και οι διαφορές αυτές ήταν στατιστικά σημαντικές ($p < 0,001$, df 3).

Όσον αφορά την έκβαση νοσηλείας των ασθενών προσφύγων από δυσεντερία, γρίπη και πνευμονία, κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα, παρατηρείται η, αναμενόμενη, αυξημένη ενδονοσοκομειακή θνητότητα στους ασθενείς άνω των εξήντα ετών, ανεξαρτήτως φύλου, παρατηρείται όμως και αύξηση της θνητότητας των θηλέων στην ηλικιακή ομάδα 0-40 έτη, που εισήχθησαν από το 1921 έως το 1925, όπως φαίνεται στο παρακάτω γράφημα:

Σχετικά με την έκβαση νοσηλείας των προσφύγων με γρίπη και πνευμονία ανάλογα με το φύλο δεν παρατηρήθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά (Pearson Chi-square 0,073, 2-sided asymptotic significance 0,787 df 1).

Η διαφορά όμως ήταν στατιστικά σημαντική (Pearson Chi-square 23,318 2-sided asymptotic significicance <0,001 df 1) όταν συγκρίθηκε η έκβαση νοσηλείας των ασθενών προσφύγων με γρίπη και πνευμονία με αυτή των υπόλοιπων ασθενών με ίδιες διαγνώσεις, το χρονικό διάστημα από το έτος 1921 έως το έτος 1925, με τους πρώτους

να έχουν περίπου τετραπλάσια ενδονοσοκομειακή θνητότητα σε σχέση με τη δεύτερη ομάδα, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα:

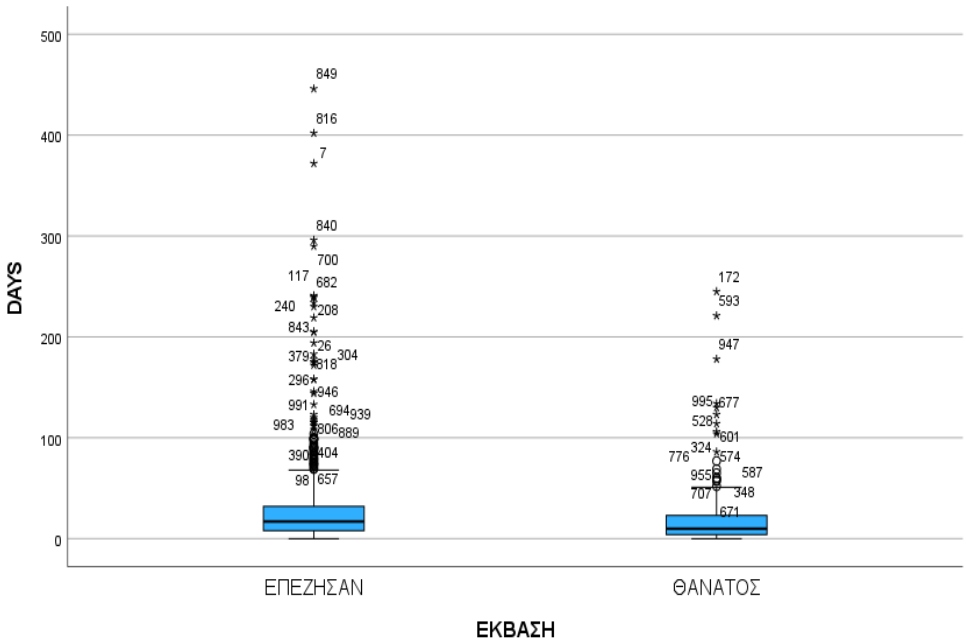
ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ	ΛΟΙΠΟΙ	ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
ΕΚΒΑΣΗ ΕΞΟΔΟΣ/ΙΑΣΗ	1.771	139	1.910
ΑΝΑΜ. ΣΥΧΝΟΤ.	1.759,5	150,5	1.910
ΠΟΣΟΣΤ. ΣΤΗΛ.	96,5%	88,5%	95,9%
ΘΑΝΑΤΟΣ	64	18	82
ΑΝΑΜ. ΣΥΧΝΟΤ.	75,5	6,5	82
ΠΟΣΟΣΤ. ΣΤΗΛ.	3,5%	11,5%	4,1%
ΣΥΝΟΛΟ	1.835	157	1.992
ΑΝΑΜ. ΣΥΧΝΟΤ.	1.835	157	1.992
ΠΟΣΟΣΤ. ΣΤΗΛ.	100%	100%	100%

Το ζήτημα των ημερών νοσηλείας των προσφύγων στο Νοσοκομείο Σάμου

Μερικές περιγραφικές στατιστικές που αφορούν τις ημέρες νοσηλείας του πληθυσμού των προσφύγων, οι οποίοι νοσηλεύθηκαν από το 1921 έως το 1925, δίνονται στον παρακάτω πίνακα:

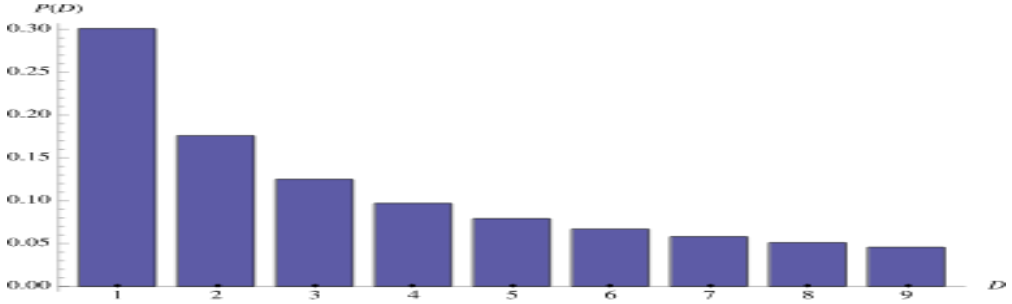
	ΕΚΒΑΣΗ		**ΤΙΜΗ**	**ΤΥΠ. ΣΦΑΛΜΑ**
ΗΜ. ΝΟΣΗΛΕΙΑΣ	**ΕΞΗΛΘΑΝ**	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ	29,25	1,515
		ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	17	
		Minimum	0	
		Maximum	446	
	ΘΑΝΑΤΟΣ	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ	22,31	2,752
		ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	10	
		Minimum	0	
		Maximum	252	

Παρακάτω δίνεται το θηκόγραμμα (boxplot) των ημερών νοσηλείας των προσφύγων που εξήλθαν από το Νοσοκομείο Σάμου ή απεβίωσαν εντός αυτού κατά το χρονικό διάστημα 1921 έως 1925.

Από τα παραπάνω στοιχεία γίνεται φανερό ότι υπήρξαν ασθενείς οι οποίοι νοσηλεύθηκαν για μεγάλα χρονικά διαστήματα, τα οποία ξεπερνούν ακόμα και τις τετρακόσιες (400) ημέρες. Προκειμένου να διερευνηθεί αν υπάρχει κάποια ανωμαλία ή αναξιοπιστία στην καταγραφή των ημερών νοσηλείας στο νοσοκομείο, εφαρμόστηκε ανάλυση, η οποία βασίζεται στον νόμο του Benford ή «νόμο του πρώτου ψηφίου».[11] Σύμφωνα με τον νόμο αυτό, σε συγκεκριμένα αριθμητικά δεδομένα, το ψηφίο 1 θα πρέπει να τείνει να εμφανίζεται με πιθανότητα περίπου 30%, δηλαδη πολύ μεγαλύτερη πιθανότητα από την «αναμενόμενη» 11,1%, αν υπήρχε ίση πιθανότητα εμφάνισης των ψηφίων από 1 έως 9. Το ψηφίο 2 θα παρουσιάζεται με συχνότητα περίπου 17%, το ψηφίο 3 με 12% κ.ο.κ., με το ψηφίο 9 να έχει αναμενόμενη πιθανότητα εμφάνισης το 4%. Εφόσον τα δεδομένα υπακούουν στον νόμο αυτό, η πιθανότητα εμφάνισης των ψηφίων 1 έως 9 ως πρώτων κατά σειρά σε κάθε αριθμό θα πρέπει να ακολουθεί, κατά προσέγγιση, την παρακάτω λογαριθμική κατανομή:

11. «Benford's Law», *Wolfram MathWorld*, https://mathworld.wolfram.com/BenfordsLaw.html (πρόσβαση 18.6.2025).

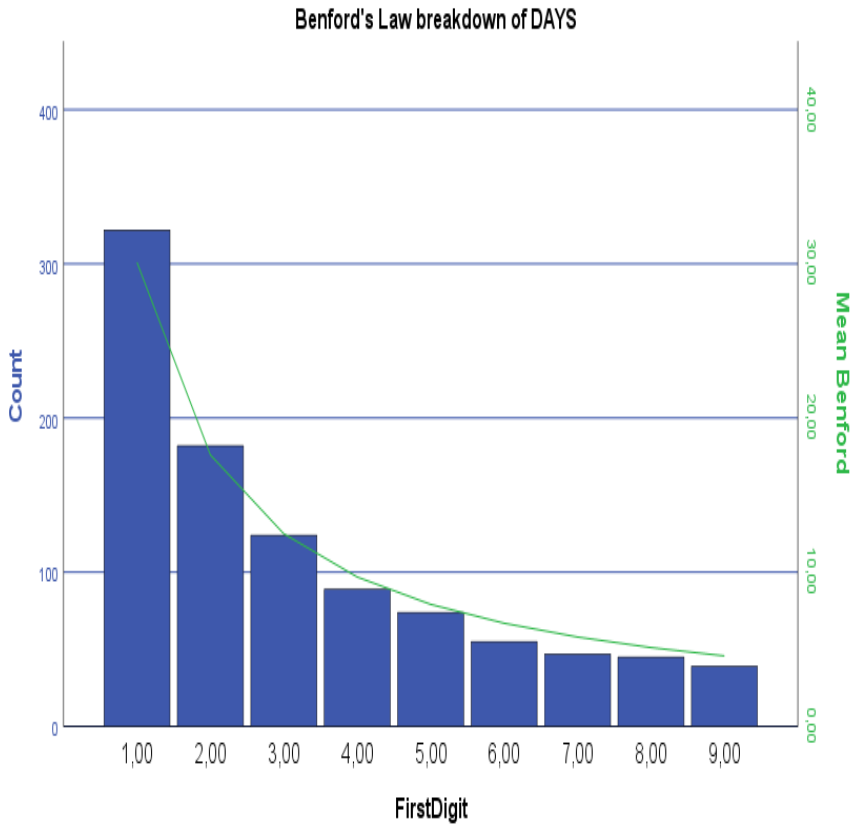

Με δεδομένο ότι η μεταβλητή «ημέρες νοσηλείας» έχει ως διάσταση τον χρόνο, μονάδα μέτρησης τις ημέρες νοσηλείας και έχοντας υπόψη τις ακραία μεγάλες τιμές που παίρνει αυτή στα μητρώα, εφαρμόσαμε τον νόμο του Benford, προκειμένου να ανιχνεύσουμε τυχόν ανωμαλίες στα συγκεκριμένα δεδομένα, οι οποίες θα έθεταν, δυνητικά, εν αμφιβόλω την αξιοπιστία καταγραφής της μεταβλητής αυτής. Τα αποτελέσματα φαίνονται στον παρακάτω πίνακα και γράφημα:

ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ ΕΜΦΑΝΙΣΗΣ

ΠΡΩΤΟΥ ΨΗΦΙΟΥ	ΨΗΦΙΟ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ %
0	7	0,7
1	322	32,3
2	182	18,3
3	124	12,4
4	89	8,9
5	74	7,4
6	55	5,5
7	47	4,7
8	45	4,5
9	39	3,9

Από τα παραπάνω προκύπει ότι τα συγκεκριμένα δεδομένα ακολουθούν τη λογαριθμική κατανομή που προβλέπει ο συγκεκριμένος νόμος, συνεπώς δεν μπορεί να τεκμηριωθεί ανωμαλία ή αναξιοπιστία στην καταγραφή της μεταβλητής αυτής.

Η εικόνα της προσφυγικής κρίσης στη Σάμο εκτός νοσοκομείου

Έως τον Σεπτέμβριο του 1922 κατέφυγαν στη Σάμο περίπου 15.000 πρόσφυγες, ενώ την ίδια περίοδο 25.000 στη Χίο και 40-50.000 στη Λέσβο. Τον Απρίλιο του 1923 καταμετρήθηκαν στη Σάμο σχεδόν 20.000 πρόσφυγες. Αρχικά, στεγάστηκαν σε σχολεία ή κτίρια δημοσίων υπηρεσιών. Στη συνέχεια το κράτος προχώρησε, αρχικά, σε επίταξη μη κατοικημένων και αργότερα κατοικημένων οικιών, με βασική προδιαγραφή ο αριθμός δωματίων να είναι τουλάχιστον διπλάσιος σε σχέση με τον αριθμό των ενοίκων. Το 1922 και το 1923 κατέφθασε στη Σάμο σημαντική επισιτιστική βοήθεια από το κράτος και το εξωτερικό. Από την άλλη μεριά, στα μεγάλα αστικά κέντρα του νησιού πραγματοποιήθηκαν από τους ντόπιους φιλανθρωπικές εκδηλώσεις και ιδρύθηκε Σύλλογος με σκοπό την προσφορά αρωγής στους πρόσφυγες. Το 1928 απογράφηκαν στη Σάμο περίπου 6.000 πρόσφυγες, οι οποίοι στην πλειονότητά τους παρέμειναν μόνιμα στο νησί.

Συμπεράσματα

Οι πρώτες εισαγωγές Μικρασιατών με τον χαρακτηρισμό «πρόσφυξ» στο Νοκομείο Σάμου αποτυπώνονται στα Μητρώα Ασθενών από το 1914, χρονιά που ανεξάρτητες πηγές θεωρούν ως έτος έναρξης των συστηματικών διωγμών του ελληνικού στοιχείου στη Μικρά Ασία.

Μέχρι τον Αύγουστο του 1922 υπάρχει μεικτή εικόνα καταγραφών των Ελλήνων Μικρασιατών στη στήλη «Επάγγελμα» των μητρώων, όπου άλλοι καταγράφονται με την ένδειξη «πρόσφυξ» κι άλλοι με το επάγγελμά τους.

Από το 1918 έως το 1922 στο νοσοκομείο εισάγονταν κυρίως πρόσφυγες, χωροφύλακες, αξιωματικοί, στρατιώτες και ναύτες του Πολεμικού Ναυτικού, ενώ οι εισαγωγές ντόπιων είναι ελάχιστες.

Τον Σεπτέμβριο του 1922 καταγράφονται τέσσερις περιπτώσεις βιασμών γυναικών και μία ενός κοριτσιού 6 ετών, το οποίο απεβίωσε συνεπεία αιμορραγίας.

Ένα σημαντικό ποσοστό θηλέων έως 50 ετών, συγκρίσιμο με αυτό των μεγαλύτερων ηλικιακών ομαδων και στα δύο φύλα, απεβίωσε από διάφορα αίτια στο νοσκομείο την περίοδο 1921-1925.

Η ενδονοσοκομειακή θνητότητα από γρίπη και πνευμονία στους νοσηλευόμενους πρόσφυγες, την περίοδο 1921-1925, ήταν σχεδόν τετραπλάσια σε σχέση με τον ντόπιο νοσηλευόμενο πληθυσμό.

Το μεγαλύτερο ποσοστό ενδονοσοκομειακής θνητότητας το διάστημα 1921-1925 (περίπου 40%) παρουσίαζε η ομάδα προσφύγων με διάγνωση «εντερίτιδα».

Αξιοσημείωτο ήταν το γεγονός ότι ένας αριθμός ασθενών προσφύγων νοσηλεύθηκε επί μακρόν στο νοσοκομείο, με κάποιες περιπτώσεις να ξεπερνούν τις τετρακόσιες (400) ημέρες νοσηλείας, θέτοντας εν αμφιβόλω την αξιοπιστία της καταγραφής της συγκεκριμένης μεταβλητής. Χρησιμοποιώντας τον νόμο του Benford, διαπιστώθηκε ότι δεν είναι δυνατό να τεκμηριωθεί τέτοιου είδους αναξιοπιστία.

Το γεγονός ότι δεν έχουν βρεθεί μέχρι στιγμής αρχεία ή άλλα στοιχεία για το Προσφυγικό Νοσοκομείο, το οποίο λειτουργούσε σε άγνωστη τοποθεσία, αφήνει την εικόνα που έχουμε για τη νοσηρότητα, τη θνητότητα και την εν γένει περίθαλψη των προσφύγων ελλιπή.

Είναι φανερό ότι η Σάμος δέχθηκε ένα μεγάλο αριθμό προσφύγων, δυσανάλογο με τις δυνατότητες στέγασης, σίτησης και περίθαλψής τους. Την ίδια ώρα, σημαντικά ιστορικά γεγονότα εκτυλίσσονταν παράλληλα, συνταράσσοντας την Ελλάδα και το ίδιο το νησί, το οποίο είχε ενσωματωθεί στην Ελλάδα λίγα μόλις χρόνια νωρίτερα. Αυτά δεν είναι άλλα από τα γεγονότα του Εθνικού Διχασμού, καθώς και του τοπικού αυτονομιστικού κινήματος των Γιαγάδων. Η έναρξή του τοποθετείται την ίδια χρονιά με τις πρώτες εισαγωγές προσφύγων στο νοσοκομείο, δηλαδή το 1914, ενώ δύο ένοπλες φάσεις του κινήματος, τον Οκτώβριο του 1922 και το 1925, συνέπεσαν με την κορύφωση του μικρασιατικού δράματος στο νησί.[12] Παρόλα αυτά, η τοπική κοινωνία μπόρεσε να σταθεί όρθια και να ανταποκριθεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στις πολλαπλές και σύνθετες αυτές προκλήσεις.

12. Βαφέας, *Από τον ληστή στον αντάρτη*, ό.π., σ. 54-56.

Πρόσφυγες του 1922 και νοσήματα: Μια επιστημολογική προσέγγιση της φυματίωσης

Ιωάννης Νικολακάκης

Ο όρος φυματίωση συναντάται στη βιβλιογραφία και ως φθίση. Η διαφορά έγκειται στην ετυμολογική προέλευση των όρων. Η φυματίωση[1] προέρχεται από τη λέξη «φύμα» ή «φυμάτιο», όρος ο οποίος χρησιμοποιήθηκε από τον Ιπποκράτη (460-377 π.Χ.) τον 5ο αι. π.Χ. για να περιγράψει όχι απαραίτητα την ασθένεια της φυματίωσης αλλά κάθε αλλοίωση ενός οργανισμού προκληθείσα από οποιαδήποτε νόσο.[2] Στην πραγματικότητα, «φυμάτιο» ή «φύμα» (αγγλ. *tubercle* > *tuberculosis*[3]) είναι το απόστημα το οποίο δημιουργείται μέσα στους πνεύμονες από την έκκριση πύου κατά την

1. Ωστόσο, το 1909 ο Φουστάνος αναφέρει ότι η λέξη φυματίωσις προέρχεται ετυμολογικά από το ρ. «φυματιόω -ώ» (= καθιστώ κάποιον φυματικό), προτείνοντας ως πιο δόκιμο όρο τη λέξη φυματίασις από το ρ. «φυματιάω -ώ» (= πάσχω από τη νόσο). Βλ. περισσότερα στο Ιωάννης Φουστάνος, «Τις εστίν η ορθοτέρα ονομασία της νόσου φυματίωσις ή φυματίασις», *Ιατρική Πρόοδος* 11 (1909). Η μελέτη που δημοσιεύεται στη συνέχεια στηρίχθηκε στη βάση δεδομένων που ανήκει στο Εργαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής και Ιατρικής Ηθικής, Ιατρική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, και επιστημονικά υπεύθυνος είναι ο μεταδιδάκτορας Δρ. Δρ. Σπυρίδων Μιχαλέας.

2. Παναγιώτης Γ. Παναγιωτάκος, *Φυματίωσις και σανατόρια (Έγκαιρος διάγνωσις και θεραπεία της πνευμονικής φυματιώσεως)*, Λειψία, 1922, σ. 1.

3. Από τη λατινική λέξη *tuberculum*, υποκοριστικό της λέξης *tuber* (= απόστημα, εξόγκωμα). Ο όρος *tuberculosis* εισήχθη στις λατινογενείς γλώσσες το 1834. Βλ. περισσότερα στο Ιωάννης Καλλιαρέκος, *Σανατόριο Ασβεστοχωρίου (1920-1945): Σχέσεις ασθενών και κοινωνίας*, ανέκδοτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Ιατρική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 10.

πνευμονική φυματίωση, τη συχνότερη μορφή της νόσου.[4] Από την άλλη, η λέξη φθίση –όρος που επίσης απαντάται στον Ιπποκράτη– παράγεται από το ρήμα «φθίνω», το οποίο σημαίνει φθείρομαι, ελαττώνομαι, λιώνω. Σύμφωνα με τον Κανέλλη, ως φθίση νοείται το τελικό στάδιο της νόσου, κατά τη διάρκεια του οποίου τα συμπτώματα της φυματίωσης είναι πλέον ορατά διά γυμνού οφθαλμού.

Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, κυρίαρχη θεωρία για τη μετάδοση της νόσου ήταν εκείνη της κληρονομικότητας. Η άγνοια της αιτίας της νόσου, σε συνδυασμό με την ταχύτατη εξάπλωσή της και τη μόλυνση –και κατ' επέκταση τον θάνατο– ολόκληρων οικογενειών, οδήγησε στην εσφαλμένη αντίληψη ότι η φυματίωση κληρονομείται από τους γονείς στα παιδιά. Ωστόσο, η χρονική περίοδος 1880-1890 αποτέλεσε σταθμό στην ιστορία της φυματίωσης, καθώς αποσαφηνίστηκαν πολλά ζητήματα, σχετικά κυρίως με τη μετάδοσή της.[5]

Η φυματίωση, ως λοιμώδης (μολυσματική) νόσος, μεταδίδεται στον άνθρωπο μέσω ενός μυκοβακτηριδίου, το οποίο ονομάζεται βάκιλος της φυματίωσης (*Mycobacterium Tuberculosis*) ή βάκιλος του Koch από το όνομα του Γερμανού ερευνητή - επιστήμονα Robert Heinrich Hermann Koch (1843-1910), ο οποίος σε διάλεξή του στο Βερολίνο, στις 24 Μαρτίου 1882, παρουσίασε τη δομή και τον τρόπο καλλιέργειας του φυματικού βακίλου. Η μετάδοση της νόσου πραγματοποιείται, κατά κύριο λόγο, αερογενώς, διαμέσου της αναπνευστικής οδού, με δύο τρόπους: 1) άμεσα, από τα σταγονίδια τα οποία φέρουν τον φυματικό βάκιλο και τα οποία διασπείρονται με τον βήχα, το φτέρνισμα, το γέλιο, τη δυνατή ομιλία ή έπειτα από στενή επαφή με τον πάσχοντα και 2) έμμεσα, από αποξηραμένα πτύελα, υγρά, εκκρίσεις ή κόπρανα ασθενών, τα οποία μολύνουν, πέφτοντας στο έδαφος, επιφάνειες χώρων και σκευών. Έμμεση μετάδοση της νόσου στον άνθρωπο μπορεί να πραγματοποιηθεί αερογενώς και από αποξηραμένες εκκρίσεις ή κόπρανα φυματικών ζώων. Μία από τις πιο διαδεδομένες αντιλήψεις κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα υποστήριζε πως ο κίνδυνος μετάδοσης της φυματίωσης είναι μεγαλύτερος όταν ένα υγιές

4. Φώτιος Βλαστός, *Η αντιμετώπιση της φυματίωσης στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Ιατρική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 2005, σ. 5.

5. Βάσω Θεοδώρου, «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα. Ο αντιφυματικός αγώνας στις αρχές του 20ού αιώνα (1901-1926)», *Μνήμων* 24 (2002) 146.

άτομο έρθει σε επαφή με αποξηραμένες αποχρέμψεις (πτύελα) ενός φυματικού ασθενούς. Η θεωρία αυτή οδήγησε στην πεποίθηση πως η σκόνη μετέφερε τον φυματικό βάκιλο, ενοχοποιώντας τη σάρωση[6] ως μέθοδο καθαρισμού. Ως εστίες μικροβίων χαρακτηρίστηκαν τα χαλιά,[7] τα βαριά υφάσματα στις κουρτίνες, αλλά και η ουρά στα γυναικεία φορέματα.[8] Όχι μόνο η σκόνη στα σπίτια αλλά και η σκόνη έξω στον δρόμο θεωρήθηκε ύποπτη, εφόσον ο αέρας μπορούσε να μολυνθεί από τα αποξηραμένα πτύελα φυματικών.

Παράλληλα, μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα επικρατούσε η θεωρία ότι η φυματίωση μεταδίδεται, επίσης, μέσω της πεπτικής οδού. Σύμφωνα με τις επικρατέστερες απόψεις, η κατανάλωση γάλατος (ή προϊόντων αυτού), καθώς και η κατανάλωση κρέατος, από βοοειδή που έπασχαν από φυματίωση, μπορούσε να οδηγήσει στη μετάδοση της νόσου στον άνθρωπο μέσω του βακτηριδίου της φυματίωσης των βοοειδών (*Mycobacterium bovis*). Παρόλα αυτά, η ιατρική επιστήμη σήμερα αποδίδει τη μετάδοση της φυματίωσης κατά 85% στα πτύελα φυματικών ατόμων, αφήνοντας ένα ποσοστό 15% μετάδοσης της ασθένειας μέσω του πεπτικού συστήματος, διαμέσου του ενοφθαλμισμού στο δέρμα αντικειμένου το οποίο έχει μολυνθεί από τον βάκιλο, της σεξουαλικής επαφής, καθώς και διαμέσου του πλακούντα από τη φυματική μητέρα προς το έμβρυο.[9]

Η φυματίωση είναι μια νόσος η οποία μπορεί να προσβάλει οποιοδήποτε όργανο του ανθρώπινου σώματος, κυρίως όμως προσβάλλει τους πνεύμονες. Τυπικά σχετίζεται με τον σχηματισμό κοκκιωμάτων. Τα συνηθέστερα συμπτώματά της είναι ο πυρετός, η έντονη εφίδρωση, η ανορεξία, η αίσθηση κούρασης και η απώλεια βάρους. Ωστόσο, τα συμπτώματα αυτά αποτελούν ενδείξεις και για άλλες ασθένειες, γεγονός που δυσχεραίνει τη σωστή διάγνωση της νόσου. Στην περίπτωση της πνευμονικής φυματίωσης παρατηρούνται, επίσης, έντονος βήχας, απόχρεμψη, δύσπνοια, και αιμόπτυση.[10]

6. Αντί της σάρωσης συνίστατο ο καθαρισμός του δαπέδου με βρεγμένο πανί, βλ. Στέφανος Καλλίας, *Η φυματίωσις εν Χαλκίδι (φθίσις)*, Χαλκίδα, 1915, σ. 23.

7. Γεώργιος Θέμελης, *Ο εσωτερικός μας εχθρός: Η φθίσις*, Θεσσαλονίκη, 1922, σ. 40.

8. Ο Καλλίας, το 1915, πρότεινε την κατάργηση της ουράς στα φορέματα των γυναικών, «διότι σηκώνει σκόνην»· βλ. Καλλίας, *Η φυματίωσις εν Χαλκίδι*, ό.π., σ. 23.

9. Γιάννης Στογιαννίδης, *Τα σανατόρια και το κοινωνικό ζήτημα της φυματίωσης στην Αθήνα, 1890-1940*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 2015, σ. 21.

10. Μάρκος Ζακερώ, *Πνευμονική φυματίωσις (Τι πρέπει να ξεύρη και να κάμνη ο φυματικός)*, μτφρ. Μελάς Μ. Κωνσταντίνος, Αθήνα, 1927, σ. 33-34, 56-57· Παναγιώτης Σ. Παμπούκης, *Ο αγών κατά της φθίσεως (Προφύλαξις - Θεραπεία)*, Αθήνα, 1927, σ. 11-12· Φώτιος Βλαστός,

Η ανακάλυψη των ακτίνων Χ στα 1895, από τον Γερμανό φυσικό Wilhelm Konrad Röntgen (1845-1923), καθώς και η επινόηση του βρογχοσκοπίου το 1898, από τον Γερμανό λαρυγγολόγο Gustav Killian (1860-1921), συνετέλεσαν στην προσπάθεια εξεύρεσης διαγνωστικών μεθόδων της φυματίωσης. Σημαντικό εργαλείο στη διάγνωση της νόσου αποτελούν, σήμερα, οι μικροβιολογικές εξετάσεις. Βασίζονται στη μικροσκοπική εξέταση βακτηριδίων τα οποία περιέχονται στα πτύελα ασθενών, την καλλιέργεια αυτών και την αλυσιδωτή αντίδραση πολυμεράσης (PCR). Παρόλα αυτά, βασική μέθοδος διάγνωσης της φυματίωσης είναι η φυματινοαντίδραση. Αποτελεί την απλούστερη και συντομότερη μέθοδο διάγνωσης, η οποία βασίζεται στη χορήγηση φυματίνης και για την οποία δεν απαιτείται ειδικό εργαστήριο.

Η φυματίνη παρασκευάζεται από εκχύλισμα καλλιέργειας εξασθενημένων μυκοβακτηριδίων. Πρώτος ο Robert Koch, το 1890, προχώρησε στην απομόνωση της φυματίνης, πιστεύοντας λανθασμένα ότι πρόκειται για αντίδοτο κατά της φυματίωσης, καθώς υποστήριζε πως με τη χορήγησή της αναπτύσσεται στον οργανισμό ένα είδος μηχανισμού άμυνας, ο οποίος εμποδίζει την εξέλιξη της ασθένειας. Διαδόθηκε, τότε, η μέθοδος της φυματινοθεραπείας, για την οποία δεν υπήρχαν σαφείς κλινικές αποδείξεις σχετικά με την αποτελεσματικότητά της.[11]

Στα 1907, ο Clemens von Pirquet (1874-1929) παρατήρησε ότι οι ασθενείς, οι οποίοι υποβάλλονταν στη μέθοδο αυτή, παρουσίαζαν ερυθρότητα στο δέρμα, συνοδευόμενη από την εμφάνιση οιδήματος. Η χορήγηση της φυματίνης γίνεται ενδοδερμικά και η αξιολόγηση της αντίδρασης μετά από 48-72 ώρες. Η αντίδραση έχει συνήθως μορφή κυκλική και η εξέτασή της γίνεται με επισκόπηση, ψηλάφηση της σκληρότητάς της και μέτρηση της διαμέτρου της. Η φυματινοαντίδραση, ωστόσο, όχι μόνο δηλώνει την ύπαρξη της νόσου μετά από μόλυνση του οργανισμού, αλλά μπορεί, επίσης, έπειτα από εμβολιασμό με το αντιφυματικό εμβόλιο BCG (Bacille de Calmette et Guérin), να επιβεβαιώσει την ύπαρξη ανοσίας στον οργανισμό έναντι της φυματίωσης.

Η αντιμετώπιση της φυματίωσης στην Ελλάδα, ό.π., σ. 20· Γεώργιος Τσίρος, *Διαχείριση της φυματίωσης στην πρωτοβάθμια περίθαλψη*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Παθολογική Κλινική, Τμήμα Ιατρικής, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα, 2010, σ. 47-48.

11. Ζακερώ, *Πνευμονική φυματίωσις*, ό.π., σ. 48· Κωνσταντίνος Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα κατά τον τελευταίο αιώνα*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Ιατρική Σχολή, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2007, σ. 163-164.

Οι πρώτες προσπάθειες για τη δημιουργία αντιφυματικού εμβολίου ξεκίνησαν το 1902, με τον εμβολιασμό βοοειδών με μικρή ποσότητα εξασθενημένων μυκοβακτηριδίων ανθρώπινου τύπου, από τον Emil von Behring (1854-1917) και τους μαθητές του Paul Römer (1876-1916) και Wilhelm Ruppel. Η ανοσία, εντούτοις, που αναπτύχθηκε στα ζώα ήταν μικρής χρονικής διάρκειας. Ανάλογα πειράματα πραγματοποιήθηκαν από τον Koch και άλλους ερευνητές, το μειονέκτημά τους, όμως, ήταν ότι μπορούσαν να προκαλέσουν φυματίωση στα εμβολιασμένα ζώα, καθόσον διέσπειραν εξασθενημένα μεν ζώντα δε μυκοβακτηρίδια.[12]

Στη συνέχεια, από το 1906 και εξής, στο Ινστιτούτο Pasteur της Λιλ, στη Γαλλία, πραγματοποιούνταν πειράματα καλλιέργειας στελεχών μυκοβακτηριδίων με αντιγονική ισχύ, τα οποία όμως είχαν απωλέσει τη λοιμογόνο δύναμή τους. Το αποτέλεσμα ήταν, το 1919, ο Γάλλος φυματιολόγος Léon Charles Albert Calmette (1863-1933), σε συνεργασία με τον κτηνίατρο Camille Guérin (1872-1961), να πετύχει την παραγωγή του βακίλου Calmette-Guérin, απ' όπου πήρε και την ονομασία του το εμβόλιο BCG (Bacille de Calmette et Guérin). Στην πραγματικότητα, πρόκειται για εξασθενημένο στέλεχος του μυκοβακτηριδίου που είναι υπεύθυνο για τη μετάδοση της φυματίωσης στα βοοειδή (*Mycobacterium bovis*), το οποίο έχει χάσει τη λοιμογόνο ισχύ του προς τον ανθρώπινο οργανισμό, διατηρώντας, ωστόσο, τις ιδιότητες εκείνες των βακίλων, οι οποίες ευθύνονται για τον σχηματισμό ανοσίας.[13]

Το εμβόλιο BCG[14] χορηγήθηκε για πρώτη φορά στη Γαλλία, το 1921,[15] διά στόματος και έπειτα ενδοδερμικά. Το 1924, το Ινστιτούτο Pasteur όχι μόνο παρείχε δωρεάν το συγκεκριμένο εμβόλιο αλλά ταυτόχρονα παραχώρησε σε κάθε ενδιαφερόμενο μικροβιολογικό εργαστήριο οδηγίες σχετικά με τη μέθοδο παρασκευής του. Την περίοδο 1925-

12. Ζαχαριάς, *στο ίδιο*, σ. 181-182.

13. Παμπούκης, *Ο αγών κατά της φθίσεως*, ό.π., σ. 29· Στέλιος Σπεράντσας, «Η φυματίωσις», *Τα κοινωνικά νοσήματα (Η φυματίωσις - Η σύφιλις - Το τράχωμα - Οι τοξικομανίες - Η ελονοσία)*, Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Υγιεινής 1, Αθήνα, 1932, σ. 31-32· Νικόλαος Β. Οικονομόπουλος, *Η φυματίωσις ως κοινωνική νόσος και τα ενδεικνυόμενα μέτρα προς καταπολέμησιν αυτής (Εισήγησις εν τω Α΄ Πανελληνίω Συνεδρίω Υγιεινής, 29 Απριλίου 1930)*, Αθήνα, 1939, σ. 32-34.

14. Η ανοσία που παρέχει, ωστόσο, το αντιφυματικό εμβόλιο περιορίζεται σε ποσοστό 0-80% και για χρονική διάρκεια 15 ετών από την έναρξη χορήγησής του· περισσότερα βλ. Στογιαννίδης, *Τα σανατόρια και το κοινωνικό ζήτημα*, ό.π., σ. 24.

15. *Στο ίδιο.*

1926, το Ελληνικό Ινστιτούτο Pasteur, στην Αθήνα, ξεκινάει τη δημιουργία και χρήση του εμβολίου. Η πρώτη εφαρμογή πραγματοποιήθηκε στις 14 Απριλίου 1925, από την Ελένη Βασιλοπούλου, προϊσταμένη αδελφή του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, η οποία είχε μαθητεύσει δίπλα στον Calmette.[16]

Με την πάροδο των ετών οι επιστήμονες αναζήτησαν νέες θεραπευτικές μεθόδους. Μεταξύ των ιατρών επικρατούσε η αντίληψη ότι η έγκαιρη διάγνωση της νόσου αποτελούσε το πρώτο και ουσιαστικό βήμα για την καταπολέμησή της. Παρόλα αυτά, οι επιστημονικές μελέτες, από τα μέσα του 20ού αιώνα, άρχισαν να επικεντρώνονται όλο και περισσότερο στη διαπαιδαγώγηση του κοινού, παρουσιάζοντας κυρίως μέτρα προφύλαξης κατά της φυματίωσης. Η υγιεινοδιαιτητική αναγνωρίστηκε ως κύρια μέθοδος πρόληψης, αλλά και θεραπείας, ενώ ο τεχνητός πνευμοθώρακας και η φρενικεκτομία (ή φρενικοτομή) ανήκαν στις κατεξοχήν αποτελεσματικές επεμβατικές μεθόδους.[17]

Η υγιεινοδιαιτητική, ως μέθοδος ίασης της πνευμονικής φυματίωσης, βασιζόταν κυρίως στην ενίσχυση της άμυνας του οργανισμού και τη θωράκισή του απέναντι σε οτιδήποτε μπορούσε να ευνοήσει την επέκταση της νόσου και σε άλλα όργανα.[18] Βασικές παράμετροί της υπήρξαν η σωματική ανάπαυση και η ψυχική ηρεμία, καθώς επίσης και η παραμονή σε καθαρό αέρα, σε συνδυασμό με πλούσια διατροφή. Η μέθοδος αυτή εφαρμόστηκε στα σανατόρια, όπως ονομάστηκαν τα νοσοκομεία-άσυλα όπου νοσηλεύονταν φυματικοί ασθενείς, τα οποία ως στόχο είχαν όχι μόνο την ίαση των νοσούντων αλλά και την εκπαίδευσή τους πάνω στο τρίπτυχο αεροθεραπεία - ανάπαυση - υπερσιτισμός.

Ειδικότερα, η υγιεινοδιαιτητική αγωγή περιλάμβανε την αεροθεραπεία, την ηλιοθεραπεία, τον κλινοστατισμό, την κινησιοθεραπεία, την υδροθεραπεία και τον υπερσιτισμό. Οι ιατροί θεωρούσαν ευεργετική την παραμονή σε περιοχές χωρίς πολλή υγρασία, ωστόσο οι γνώμες διχάζονταν ως προς την επιλογή του κατάλληλου υψομέτρου. Γενικότερα, ίσχυε πως το παραθαλάσσιο κλίμα επιδρούσε θετικά στις χειρουργικές μορφές της φυματίωσης,

16. Φωκίων Κοπανάρης, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1933, σ. 242· Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 92, 139, 182-183.

17. Κοπανάρης, ό.π., σ. 243·. Νικόλαος Β. Οικονομόπουλος, *Η οργάνωσις του αντιφυματικού αγώνος (Αι ενδεικνυόμεναι κατευθύνσεις από ιατρικής, κοινωνικής και οικονομικής απόψεως)*, Αθήνα, 1936, σ. 9-10· Οικονομόπουλος, *Η φυματίωσις ως κοινωνική νόσος*, ό.π., σ. 9.

18. Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 158.

εν αντιθέσει με το ορεινό κλίμα, το οποίο θεωρούνταν κατάλληλο για λανθάνουσες μορφές της νόσου, καθώς και για περιπτώσεις ασθενών σε προχωρημένο στάδιο.[19]

Αναφορικά με το ηλιακό φως, ίσχυε η άποψη ότι έχει απολυμαντική δράση, εξουδετερώνοντας όλα τα μικρόβια, ενώ ταυτόχρονα υποστηριζόταν ότι ρυθμίζει την αναπνοή και την καρδιακή λειτουργία, αυξάνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την όρεξη του ασθενούς. Η ηλιοθεραπεία εφαρμοζόταν συνήθως σε ελαφρές, απύρετες μορφές της φυματίωσης. Σε περίπτωση φυματικής πλευρίτιδας με σύμφυση ή βρογχίτιδας, οι ασθενείς υποβάλλονταν σε φωτοθεραπεία, εκτιθέμενοι σε τεχνητό φωτισμό λυχνίας πυριτίου (Quarzlampe), εμφανίζοντας διαρκή υπεραιμία. Φαίνεται όμως ότι η θεραπεία αυτή δεν ενδεικνυόταν σε περιπτώσεις αιμορραγίας.[20]

Ο κλινοστατισμός επέβαλλε αυστηρή ξεκούραση οριζοντίως, όχι όμως απόλυτη ακινησία, εφόσον οι περίπατοι σε περιοχές με καθαρό αέρα ή η ολιγόλεπτη άσκηση, στο πλαίσιο της κινησιοθεραπείας, συνέβαλλαν στην αντιμετώπιση της ασθένειας.

Από την άλλη, καταβάλλονταν προσπάθειες, μέσω της υδροθεραπείας, ούτως ώστε να συνηθίσουν οι ασθενείς στην απόλυτη υγιεινή του σώματος. Οι ειδικοί συνιστούσαν καθολικά λουτρά, διάρκειας 10 λεπτών περίπου, σε θερμοκρασία 32°C - 35°C, η οποία σταδιακά έπρεπε να ελαττωθεί στους 24°C - 28°C και ψυχρά κτυπητά λουτρά (ντους) για 2 λεπτά σε θερμοκρασία 15°C - 20°C.[21]

Δεδομένης της απίσχνανσης που επέφερε η φυματίωση, οι ιατροί τόνιζαν συχνά ότι οι νοσούντες από φυματίωση θα έπρεπε να τρέφονται πολύ καλά, λαμβάνοντας καθημερινά περισσότερες θερμίδες από ό,τι ένα υγιές άτομο. Επέμεναν στην πρόσληψη λευκωματούχων κυρίως τροφών, όπως για παράδειγμα γάλα, κρέας και αυγό. Σε πολλά σανατόρια οι κατευθυντήριες οδηγίες των ιατρών, σχετικά με τη σίτιση των νοσηλευόμενων, άγγιζαν τα όρια της υπερβολής, όσον αφορά την ποσότητα, ωστόσο σταδιακά

19. Ζαχαριάς, *στο ίδιο*, σ. 172· Κωνσταντίνος Τσιάμης, Μαρία Μάνδυλα-Κουσουνή και Δημήτριος Ανωγιάτης-Pelè, «Ιατρικές και κοινωνικές αντιλήψεις περί φυματιώσεως την εποχή του Μεσοπολέμου», *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος* 10/1 (2014) 58- 59.

20. Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 171.

21. *Στο ίδιο*, σ. 161.

επικεντρώθηκαν στην ομαλή λειτουργία του πεπτικού συστήματος, προσαρμόζοντας το καθημερινό διαιτολόγιο[22] στις ανάγκες κάθε ασθενούς.[23]

Από το 1920 έως το 1940 αναπτύχθηκε μια σειρά θωρακοχειρουργικών μεθόδων, οι οποίες αποσκοπούσαν στη μείωση των βλαβών των προσβληθέντων από τη φυματίωση πνευμόνων. Η συμπτυξιοθεραπεία βασίστηκε στη χρήση του τεχνητού πνευμοθώρακα και αποτέλεσε τη συχνότερα εφαρμοζόμενη επεμβατική θεραπεία. Πρώτος ο Ιταλός Carlos Forlanini (1847-1918), το 1892, είχε επισημάνει τη θετική επίδραση της μεθόδου του τεχνητού πνευμοθώρακα. Στην Ελλάδα, η χρήση του ξεκίνησε το 1914 από τον Αντώνη Χρηστομάνο (1871-1933) και στη συνέχεια τη μέθοδο ακολούθησε ο Γεώργιος Καραμάνης (1873-1964), το 1915. Στην ουσία, επρόκειτο για μία συσκευή με τρεις φιάλες –μία με διάλυμα υδραργύρου, μία με άζωτο και μία με οξυγόνο– η οποία κατέληγε σε μια βελόνα παρακέντησης. Η μέθοδος συνίστατο στην εισαγωγή αερίου οξυγόνου ή αζώτου (ή ατμοσφαιρικού αέρα) μέσω της βελόνας παρακέντησης στην υπεζωκοτική κοιλότητα.[24] Αυτό επιτυγχανόταν με ανύψωση της φιάλης υδραργύρου, η οποία πίεζε τις άλλες δύο φιάλες. Η διαδικασία επαναλαμβανόταν κάθε τρίτη ή τέταρτη εβδομάδα, με τον ασθενή να υπόκειται σε συνεχείς ακτινοσκοπήσεις για έλεγχο της εξέλιξης της νόσου.

Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1930 χρησιμοποιήθηκαν επιπλέον μέθοδοι συμπτυξιοθεραπείας. Η φρενικεκτομία (φρενικοτομή / φρενικοεξαίρεση / φρενεκτομή), την οποία είχε προτείνει το 1911 ο Αυστριακός ιατρός Ernst Stuertz (1870-1942), εφαρμόστηκε σε περιπτώσεις σύμφυσης του υπεζωκότα, έχοντας ως σκοπό την παράλυση και άνοδο του ημιδιαφράγματος. Στην Ελλάδα, τη μέθοδο εισήγαγε το 1924 ο Οικονομίδης. Ανάλογα με την περίπτωση, επιχειρούνταν φρενικοσύνθλιψη, το οποίο σήμαινε σύνθλιψη του φρενικού νεύρου, ή φρενικοεξαίρεση, όπου πραγματοποιούνταν εκτομή αυτού. Στις επεμβατικές μεθόδους συγκαταλεγόταν, επίσης, η θωρακοπλαστική, η οποία κατέληγε σε μόνιμη αλλοίωση της μορφής του θωρακικού τοιχώματος.[25]

22. Αδαμαντία Μαρσέλου, *Οι ασθένειες της ελονοσίας και της φυματίωσης στον ελλαδικό χώρο κατά τα τέλη του 19ου και τα μέσα του 20ού αιώνα*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορικής Δημογραφίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα, 2013, σ. 426.

23. Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 161.

24. Ζακερώ, *Πνευμονική φυματίωσις*, ό.π., σ. 43· Παμπούκης, *Ο αγών κατά της φθίσεως*, ό.π., σ. 44.

25. Βλαστός, *Η αντιμετώπιση της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 91.

Οι θωρακοχειρουργικές τεχνικές, αν και επέφεραν αρκετές παρενέργειες στον ανθρώπινο οργανισμό, όπως, για παράδειγμα, διάτρηση του πνεύμονα, ουλές, συλλογές στον υπεζωκότα και έκπτωση της λειτουργικότητας του αναπνευστικού συστήματος, συντελούσαν στη γενικότερη βελτίωση της κατάστασης του ασθενούς, συχνά με αποστείρωση των πτυέλων του και ελάττωση του βήχα αλλά και των αιμοπτύσεών του.[26]

Παρά την πρόοδο της χειρουργικής επιστήμης, ευρεία ήταν η διάδοση διαφόρων φαρμακευτικών σκευασμάτων, τα οποία υπόσχονταν άμεσα αποτελέσματα υπό το πρίσμα της οποθεραπείας (ή χυμοθεραπείας). Μεταξύ άλλων, χρησιμοποιήθηκαν, σε σκευάσματα «παρατοξίνης», εκχυλίσματα ενδοκρινών αδένων ζωικής προέλευσης, όπως το έλαιον ήπατος ονίσκου ή τα λιποειδή ήπατος χήνας, με στόχο την ενδυνάμωση του ανοσοποιητικού συστήματος του ασθενούς. Για την καταπολέμηση της ανορεξίας και της κόπωσης χορηγούνταν εκχυλίσματα θυρεοειδούς αδένα, ενώ εκχύλισμα επινεφριδίων χρησιμοποιήθηκε για την ενίσχυση της καρδιακής λειτουργίας.[27] Στο πλαίσιο της αντισηπτικής ή της συμπτωματικής θεραπείας, διαδόθηκε η χρήση φαρμακευτικών σκευασμάτων,[28] τα οποία, αν και στο εργαστήριο εξουδετέρωναν τον βάκιλο, η χορήγησή τους σε φυματικούς ασθενείς προξενούσε σοβαρά προβλήματα στο πεπτικό σύστημα.[29] Ακόμη, η εφαρμογή αιθέριων ελαίων[30] προσέφερε αποχρεμπτική κυρίως δράση κατά της φυματίωσης.[31]

Επιπροσθέτως, για την εξόντωση του βακίλου χρησιμοποιήθηκαν χημικές ουσίες σε επιτρεπτή για τον ανθρώπινο οργανισμό δόση. Αρχικά, η μέθοδος της χρυσοθεραπείας, η οποία ξεκίνησε στα 1890 από τον Koch με διαλύματα κυανιούχου χρυσού, εγκαταλείφθηκε λόγω των σοβαρών παρενεργειών της. Αργότερα, τη δεκαετία του 1920, ο

26. Παμπούκης, *Ο αγών κατά της φθίσεως*, ό.π., σ. 47· Βλαστός, *στο ίδιο*, σ. 92.

27. Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 162.

28. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε το σωσίκρεας (κρεόζωτον/*Creosote*), το οποίο αποτελούνταν από ιεροξυλέλαιο, φαινικό οξύ, κρεοσόλιο, κρεσυλέλαιο και φλορόλιο· περισσότερα βλ. Παναγιωτάκος, *Φυματίωσις και σανατόρια*, ό.π., σ. 255, καθώς και Ζαχαριάς, *στο ίδιο*, σ. 166-167, 275.

29. Ζαχαριάς, *στο ίδιο*, σ. 166-168.

30. Μεταξύ άλλων αναφέρονται αιθέριες ουσίες από το ευκαλυπτόλιον, τη μίνθη και την καμφορά· περισσότερα βλ. Παναγιωτάκος, *Φυματίωσις και σανατόρια*, ό.π., σ. 255, καθώς και Ζαχαριάς, *στο ίδιο*, σ. 168.

31. Ζαχαριάς, *στο ίδιο*.

Holger Møllgaard (1885-1973) με τη σανοχρυσίνη (θειούχο άλας χρυσού και νατρίου) πίστευε ότι είχε ανακαλύψει θεραπεία κατά της ανάπτυξης καλλιέργειας του μυκοβακτηριδίου της φυματίωσης. Εκτός των αλάτων χρυσού, χρησιμοποιήθηκαν, επιπλέον, άλατα πυριτίου, άλατα ασβεστίου[32] και άλατα χαλκού.[33]

Σε περιπτώσεις χειρουργικής μορφής φυματίωσης (αδένων, οστών, αρθρώσεων και περιτοναίου) εφαρμόστηκε, ακόμη, η μέθοδος της ακτινοθεραπείας. Παρόλα αυτά, δεν αποδείχθηκε κλινικά η δράση των ακτίνων κατά του βακίλου. Οι ιατροί, έπειτα από πειράματα, κατέληξαν στο συμπέρασμα, ότι οι ακτίνες δρουν κατά των φυματικών ιστών και όχι κατά του μυκοβακτηριδίου.[34]

Εκτός από την προώθηση των ανωτέρω θεραπευτικών προσεγγίσεων –οι οποίες εν μέρει αντικατοπτρίζουν το επιστημονικό υπόβαθρο της εποχής– κυκλοφόρησαν, επίσης, διάφορα «θαυματουργά» παρασκευάσματα, υποσχόμενα άμεση αντιμετώπιση κατά της φυματίωσης· η αλήθεια είναι, βέβαια, πως επρόκειτο για προσπάθεια εξαπάτησης των νοσούντων. Ενδεικτικά, μπορούμε να αναφέρουμε την περίπτωση του Μάρκου Βαρλά, ο οποίος γύρω στο 1899 διατεινόταν ότι είχε βρει το φάρμακο με το οποίο μπορούσε να θεραπευθεί η φυματίωση. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι, στην Αθήνα, στις αρχές του 20ού αιώνα, η εφημερίδα *Ακρόπολις* παρουσίαζε εκτενή αφιερώματα στον λεγόμενο «οίνο του Μάρκου Βαρλά»,[35] δημοσιεύοντας επιστολές ασθενών,[36] τους οποίους υποτίθεται πως είχε θεραπεύσει το «φάρμακο». Στην πραγματικότητα, επρόκειτο για ένα απλό, φυτικό σκεύασμα, το οποίο χορηγούνταν ως αφέψημα και του οποίου η συνταγή (φόρμουλα) αποτελούσε επτασφράγιστο μυστικό. Ωστόσο, οι θεραπευτικές μέθοδοι του Βαρλά επέφεραν αναστάτωση στην επιστημονική κοινότητα της εποχής, προκαλώντας άμεση παρέμβαση του Ιατροσυνεδρίου[37] και απαγόρευση, στη συνέχεια, της χορήγησης του σκευάσματος.

32. Βλαστός, *Η αντιμετώπιση της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 96.

33. Ζαχαριάς *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 169.

34. *Στο ίδιο.*

35. Το σκεύασμα ήταν γνωστό και ως «νέκταρ του Παρνασσού»· περισσότερα βλ. *στο ίδιο*, σ. 153· Στογιαννίδης, *Τα σανατόρια και το κοινωνικό ζήτημα*, ό.π., σ. 163.

36. Εφημ. *Ακρόπολις*, φ. 6078, 7.3.1908.

37. Πρόκειται για το ανώτατο υγειονομικό όργανο του ελληνικού κράτους, το οποίο ιδρύθηκε με Βασιλικό Διάταγμα το 1834 (ΦΕΚ 24/12.7.1834). Εκτός από την παροχή συμβουλών σε θέματα υγείας, ήταν αρμόδιο για τη χορήγηση άδειας άσκησης επαγγέλματος σε μαίες και

Η φυματίωση στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται, την περίοδο του Μεσοπολέμου, ως νόσος κοινωνική και λαϊκή. Η ιατρική επιστημονική κοινότητα της εποχής μελετάει ενδελεχώς τον βαθμό μετάδοσης της ασθένειας, συσχετίζοντάς τον με τις ανθυγιεινές συνθήκες, οι οποίες επικρατούσαν τότε όχι μόνο στις κατοικίες των ενδεέστερων κοινωνικών τάξεων αλλά και στους χώρους εργασίας. Στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, και συγκεκριμένα κατά τη δεκαετία του 1930, ο αντιφυματικός αγώνας έχει ήδη στρέψει το βλέμμα του προς τον ίδιο τον ασθενή –ειδικότερα εκείνον που προέρχεται από την εργατική τάξη– το επάγγελμά του, την κατοικία του αλλά και την άγνοιά του σε ό,τι αφορά τους κανόνες υγιεινής.

Την περίοδο του Μεσοπολέμου η φυματίωση κάνει αισθητή την παρουσία της στους προσφυγικούς καταυλισμούς, βρίσκοντας έδαφος πρόσφορο στις άσχημες συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων, οι οποίοι ταλανίζονται, επίσης, από την ελονοσία και άλλα λοιμώδη νοσήματα. Στις κατοικίες παρατηρείται δυσαναλογία χώρου σε σχέση με τον αριθμό των οικούντων. Σε αυτές τις ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης θα πρέπει να προσθέσουμε την έλλειψη επαρκούς διατροφής, η οποία, σε συνδυασμό με την έλλειψη βασικών κανόνων υγιεινής και καθαριότητας, συνετέλεσε στη μετάδοση της νόσου.[38]

Παράλληλα, η ιατρική κοινότητα της εποχής στρέφεται την περίοδο αυτή προς την επαγγελματική παθολογία, συνδέοντας την αύξηση θνητότητας της φυματίωσης με συγκεκριμένα επαγγέλματα. Επιβλαβή για την υγεία επαγγέλματα θεωρήθηκαν, κατά κύριο λόγο, όσα έφερναν σε επαφή τους ανθρώπους με τη σκόνη, όπως, για παράδειγμα, το επάγγελμα του λιθοξόου. Ο Θέμελης, μάλιστα, τονίζει ότι βαρύνουσα σημασία κατέχει το είδος της σκόνης που εκλύεται: όσο αιχμηρότεροι είναι οι κόκκοι σκόνης που παράγονται τόσο ευκολότερα τραυματίζονται τα όργανα του αναπνευστικού συστήματος, διευκολύνοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, την είσοδο του βακτηριδίου της φυματίωσης στον οργανισμό.[39]

ιατρούς. Μετονομάστηκε σε Ανώτατο Υγειονομικό Συμβούλιο το 1922, με τον Ν. 2882/1922.

38. Οικονομόπουλος, *Η φυματίωσις ως κοινωνική νόσος*, ό.π., σ. 28-30· Λήδα Παπαστεφανάκη, «Δημόσια υγεία, φυματίωση και επαγγελματική παθολογία στις ελληνικές πόλεις στις αρχές του 20ού αιώνα: η αντιφατική διαδικασία του αστικού εκσυγχρονισμού», *Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη. Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις. Πρακτικά Συνεδρίου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» - ΤΕΕ - Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ*, Αθήνα, 2005, σ. 156, 162.

39. Θέμελης, *Ο εσωτερικός μας εχθρός*, ό.π., σ. 43.

Μεταξύ άλλων, χώροι εργασίας, στους οποίους ο καθαρός αέρας είναι δυσεύρετος, θα βρεθούν στο στόχαστρο του αντιφυματικού αγώνα. Στα καπνεργοστάσια[40] και τα μηχανουργεία η εξαγωγή καπνού και λοιπών αερίων καύσης χαρακτηρίζεται επικίνδυνη για την υγεία των εργαζομένων. Από την άλλη, διάφορες συνήθειες της εργατικής τάξης, όπως το «πτύειν κατά γης», λειτούργησαν ως εφαλτήριο για την υψηλή μεταδοτικότητα της φυματίωσης στα πολυάριθμα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Οι ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας μέσα σε στενούς, ανήλιους και υγρούς χώρους –πολλές φορές δίχως την ύπαρξη αποχωρητηρίων– φαίνεται ότι συνετέλεσαν στη μετάδοση της ασθένειας. Το ενδιαφέρον στρέφεται, επίσης, προς τα κλωστοϋφαντουργεία και τα τυπογραφεία. Η πολύωρη, εξαντλητική εργασία, σε συνδυασμό με τις επιβαρυντικές συνθήκες εργασίας που επικρατούν στους χώρους αυτούς, εξασθενούν την άμυνα του ανθρώπινου οργανισμού, διευκολύνοντας την είσοδο του βακίλου της φυματίωσης.[41]

Στα τέλη του 1920, η ολοένα αυξανόμενη κοινωνική ανισότητα, σε συνάρτηση με την αδυναμία του ελληνικού κράτους να αντιμετωπίσει τις ανάγκες των φυματικών ασθενών, οδήγησε την εργατική τάξη σε αγώνες διεκδίκησης καλύτερων συνθηκών εργασίας, καθώς και αύξησης των μισθών. Χρησιμοποιώντας ως πολιτικό επιχείρημα τη φυματίωση –η οποία εξακολουθούσε να αποδεκατίζει το εργατικό δυναμικό της Ελλάδας– οι αρτεργάτες, οι καπνεργάτες και οι ταχυδρομικοί υπάλληλοι[42] αιτούνται την ίδρυση συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, ούτως ώστε το δικαίωμα της νοσηλείας να παρέχεται ισότιμα σε όλους. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε ότι στην Ελλάδα, την περίοδο του Μεσοπολέμου και μέχρι το 1936, οπότε και συστήνεται το ΙΚΑ (Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων), δεν υφίστατο ολοκληρωμένο σύστημα ασφάλισης εργασίας στον ιδιωτικό τομέα· ωστόσο, γίνονταν προσπάθειες ασφάλισης από διάφορους κλάδους εργαζομένων, όπως, για παράδειγμα, από το ΤΑΚ (Ταμείο Ασφάλισης Καπνεργατών), το οποίο ξεκίνησε την παροχή ιατρικής περίθαλψης στα

40. Τον Απρίλιο του 1936 η Πανελλαδική Καπνεργατική Ομοσπονδία, σε διακήρυξή της, επιβεβαίωνε τη θεωρία περί ανθυγιεινών συνθηκών εργασίας, προβάλλοντας ταυτόχρονα τη φυματίωση (και την πείνα) ως βασική αιτία εξασθένησης του οργανισμού των εργαζομένων· βλ. Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 80.

41. Οικονομόπουλος, *Η φυματίωσις ως κοινωνική νόσος*, ό.π., σ. 30· Ζαχαριάς, *στο ίδιο*, σ. 79· Στογιαννίδης, *Τα σανατόρια και το κοινωνικό ζήτημα*, ό.π., σ. 128.

42. Οι ταχυδρομικοί υπάλληλοι μαζί με τους τηλεγραφητές και τις τηλεφωνήτριες ήταν γνωστοί και ως τριατατικοί (ΤΤΤ)· βλ. Στογιαννίδης, *στο ίδιο,* ό.π., σ. 133.

μέλη του από το 1927, ιδρύοντας, παράλληλα, σανατόρια για την αντιμετώπιση των αναγκών όσων έπασχαν από φυματίωση ή καλύπτοντας τα έξοδα των ασθενών που νοσηλεύονταν στα ήδη υπάρχοντα σανατόρια. Βέβαια, οι παροχές αυτές υπήρξαν, κατά κύριο λόγο, αποτέλεσμα κινητοποιήσεων διαμαρτυρίας των συνδικαλιστικών ενώσεων των καπνεργατών.[43]

Αξιοσημείωτο είναι, επίσης, το γεγονός ότι, προς τα τέλη της δεκαετίας του 1930, οι νοσούντες από φυματίωση εργαζόμενοι και συνταξιούχοι συστήνουν ειδικά σωματεία και επαγγελματικές ενώσεις, λαμβάνοντας μέρος στον αγώνα κατά της νόσου. Έτσι, στις 17 Μαΐου 1936, η Ένωση Φυματικών Καβάλας, με ψήφισμα, το οποίο δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ταχυδρόμος* της Καβάλας, ζητούσε την αναθεώρηση της απόφασης του ΤΑΚ περί απόδοσης του 1/3 της βασικής σύνταξης προς τους αποθεραπευμένους φυματικούς καπνεργάτες.[44]

Ωστόσο, ο αγώνας για την καταπολέμηση της φυματίωσης αποτελεί ένα ξεχωριστό κεφάλαιο της ελληνικής ιστορίας. Με τη σύσταση του ελληνικού κράτους, το 1830, η προσπάθεια αντιμετώπισης της φυματίωσης στηρίζεται καταρχήν σε μέτρα που αφορούν τη μείωση της μεταδοτικότητας της ασθένειας. Ειδικότερα, με το Βασιλικό Διάταγμα του 1836 «Περί εμποδισμού της μεταδόσεως των μολυσματικών (κολλητικών) αρρωστιών»,[45] η φυματίωση (πνευμονική φθίσις) αναγνωρίζεται ως μεταδοτική νόσος. Η αστυνομία αναλαμβάνει τον έλεγχο απολύμανσης του ρουχισμού και των στρωμάτων που χρησιμοποιήθηκαν από αποθανόντες φυματικούς ασθενείς, προτού αυτά πωληθούν ή δοθούν αλλού προς χρήση. Ταυτόχρονα, γίνεται σύσταση προς τους ιατρούς, ούτως ώστε να ενημερώνουν τους συγγενείς των νοσούντων σχετικά με τους τρόπους μετάδοσης της ασθένειας μέσω της κοινής χρήσης σκευών και ενδυμάτων, καθώς επίσης και μέσω της κοινής συμβίωσης.[46]

43. Νίτσα Κολιού, *Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και ο* Εργάτης *του Βόλου*, Αθήνα, 1988, σ. 149· Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα, 1993, σ. 40· Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 82.

44. Γεώργιος Πέγιος, *Από την ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας (1922-1953)*, Αθήνα, 1984, σ. 34-37, 89-94· Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 82.

45. ΦΕΚ 83/31.12.1836.

46. *Στο ίδιο.*

Η ταχύτατη εξάπλωση της νόσου τον 19ο αιώνα, οδήγησε την ιατρική κοινότητα στη λήψη προστατευτικών κυρίως μέτρων, εφόσον οι προσπάθειες για την ανακάλυψη αντίδοτου κατά της φυματίωσης αποδεικνύονταν ατελέσφορες. Ο αντιφυματικός αγώνας στην Ελλάδα, αλλά και σε ολόκληρη την Ευρώπη, θα βασιστεί, από το 1890 και εξής, σε τρεις βασικές παραμέτρους: α) ανίχνευση (του φυματικού ατόμου), β) απομόνωση και γ) προφύλαξη (του κοινωνικού συνόλου). Έμμεσος στόχος όλων των ληφθέντων μέτρων καθίσταται η διαπαιδαγώγηση του πληθυσμού, ιδιαίτερα μέσα από την εκλαΐκευση της ιατρικής γνώσης. Ακόμα και ο εγκλεισμός σε σανατόρια ή φθισιατρεία ως σκοπό έχει την εκπαίδευση του ασθενούς σε έναν υγιεινό τρόπο ζωής.[47]

Από τις προσωπικότητες που σημάδεψαν με το έργο τους την αντιφυματική εκστρατεία, ο Βασίλειος Πατρίκιος (1847-1929), ιατρός με σπουδές στην Αθήνα και το Παρίσι και γενικός γραμματέας του Ιατροσυνεδρίου, χρησιμοποίησε τη μέθοδο της στατιστικής νοσηρότητας[48] για να αποτυπώσει τις συνέπειες της φυματίωσης στον ελληνικό πληθυσμό κατά την περίοδο 1890-1900. Τα αποτελέσματα της μελέτης[49] του παρουσιάστηκαν σε εισήγησή του,[50] με θέμα την εξέλιξη της νόσου και την ίδρυση φθισιατρείων[51] στην Ελλάδα, στο *Α΄ Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο*, το οποίο έλαβε χώρα στην Αθήνα, από

47. Θεοδώρου, «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα», ό.π., σ. 147.

48. Η μέθοδος στατιστικής νοσηρότητας του πληθυσμού θα αποτελέσει, από το 1923, αντικείμενο επίσημης πολιτικής του νεοσύστατου τότε Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως· βλ. Φωκίων Κοπανάρης, *Αρχεία Δημόσιας Υγιεινής*, Αθήνα, 1923· Θεοδώρου, *στο ίδιο,* σ. 149, υποσημ. 6· Ντίνα Μουστάνη και Νίκος Τζαφλέρης, «Κοινωνική πρόνοια και περίθαλψη στο Βόλο: οι φυματικοί στο μεσοπόλεμο», *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του. Πρακτικά Συνεδρίου. Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»*, επιμ.: Γιάννης Κυριόπουλος, Αθήνα, 2008, σ. 387.

49. Ο Βασίλειος Πατρίκιος μας πληροφορεί πως ο αριθμός θανάτων λόγω φυματίωσης στην Ελλάδα άγγιζε τις 5.000 κατά έτος στο σύνολο της χώρας· βλ. Κωνσταντίνος Θ. Κατής, *Νοσοκομείο Νοσημάτων Θώρακος Αθηνών «Η Σωτηρία». Ιστορική μελέτη*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πνευμονολογική - Φυματιολογική Κλινική, Ιατρική Σχολή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1984, σ. 28· Βλαστός, *Η αντιμετώπιση της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 18· Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 41.

50. Η εισήγηση του Βασιλείου Πατρίκιου στο Α΄ Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο, «Περί της θνητότητος εκ φθίσεως εν Ελλάδι και περί φθισιατρείων», δημοσιεύτηκε το 1903 υπό τον τίτλο *Η φθίσις εν Ελλάδι (μετά χάρτου της Ελλάδος)*· βλ. Θεοδώρου, «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα», *ό.π.*, σ. 148-149, υποσημ. 3.

51. Ο Βασίλειος Πατρίκιος, το 1901, με εντολή της κυβέρνησης, μελέτησε τον τρόπο λειτουργίας των φθισιατρείων στην Ευρώπη· βλ. Θεοδώρου, *στο ίδιο*.

τις 6 έως τις 10 Μαΐου 1901. Το συνέδριο,[52] στο οποίο συμμετείχαν ιατροί από την Ελλάδα και το εξωτερικό, αποτέλεσε πρωτοβουλία της Ελληνικής Ιατρικής Εταιρείας, θέτοντας ως στόχο την αφύπνιση της κοινωνίας σε φλέγοντα ζητήματα της δημόσιας υγείας. Έμφαση δόθηκε στην απολύμανση των χώρων[53] όπου διέμεναν φυματικοί ασθενείς, ενώ ταυτόχρονα προτάθηκε και η σύσταση απολυμαντηρίων. Επιπροσθέτως, ο Βασίλειος Πατρίκιος πρότεινε την ανέγερση αντιφυματικών ιατρείων στα μεγάλα αστικά κέντρα, με σκοπό την περίθαλψη και την παροχή ιατρικών συμβουλών, αλλά και την ανοικοδόμηση ειδικών παραρτημάτων στα ήδη υπάρχοντα νοσοκομειακά ιδρύματα για τη νοσηλεία των φυματικών ατόμων. Σφοδρός πολέμιος της συνήθειας του «πτύειν κατά γης»[54] ο Πατρίκιος πρότεινε, ακόμη, την τοποθέτηση πτυελιστρών[55] –δοχείων, δηλαδή, συλλογής πτυέλων– σε δημόσιους χώρους προς αποφυγή μετάδοσης της νόσου.

Η ίδρυση του *Πανελληνίου Συνδέσμου κατά της Φυματιώσεως*, στις 25 Ιουνίου 1901,[56] συνιστά το επιστέγασμα της δράσης του Α΄ Πανελλήνιου Ιατρικού Συνεδρίου. Δύο είναι οι βασικοί σκοποί του συνδέσμου: η εξάλειψη της ασθένειας και η ίδρυση

52. Πρόεδρος του συνεδρίου υπήρξε ο πρόεδρος του Ιατροσυνεδρίου, Ρήγας Νικολαΐδης, ενώ γενικός γραμματέας διετέλεσε ο Μιχαήλ Μαγκάκης· βλ. Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 39.

53. Συνίστατο η καύση θειαφιού για την απολύμανση δωματίων. Το δωμάτιο έπρεπε να παραμείνει κλειστό για 24 ώρες και έπειτα να αεριστεί. Στη συνέχεια το δάπεδο έπρεπε να πλυθεί με διαλυμένο φαινικό οξύ και να επικαλυφθούν οι τοίχοι με ασβέστη. Αλλού δίνονται οδηγίες πλύσης του δαπέδου με διάλυμα σουμπλιμέ (διχλωριούχος άργυρος) και σαπούνι σε ζεστό νερό· βλ. Καλλίας, *Η φυματίωσις εν Χαλκίδι*, ό.π., σ. 26· Σπεράντσας, «Η φυματίωσις», ό.π., σ. 41.

54. Ο Βασίλειος Πατρίκιος είχε προτείνει την τοποθέτηση πινακίδων με τις οποίες θα απαγορευόταν το φτύσιμο στο έδαφος· βλ. Θεοδώρου, «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα», ό.π., σ. 149. Ο Ζακερώ, επίσης, αποτρέπει τους φυματικούς ασθενείς να φτύνουν κάτω· βλ. Ζακερώ, *Πνευμονική φυματίωσις*, ό.π., σ. 16-17, 26.

55. Οι πτυελίστρες (ή πτυελοδοχεία ή φτυστήρια) ήταν δοχεία κατασκευασμένα από πηλό ή λευκοσίδηρο, που περιείχαν νερό (ή διάλυμα φαινικού οξέος) ή ρινίσματα ξύλου, ούτως ώστε να αποφεύγεται η αποξήρανση των πτυέλων. Εκτός από αυτές που προορίζονταν για δημόσια χρήση, υπήρχαν και οι ατομικές· βλ. Ζακερώ, *στο ίδιο*, σ. 18-21· Σπεράντσας, «Η φυματίωσις», ό.π., σ. 40· Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 178 (υποσημ.), καθώς και Στογιαννίδης, *Τα σανατόρια και το κοινωνικό ζήτημα*, ό.π., σ. 25.

56. Στο καταστατικό του Συνδέσμου, το οποίο δημοσιεύεται τον Δεκέμβριο του 1901, ως προσωρινός γραμματέας υπογράφει ο Β. Πατρίκιος· βλ. ΦΕΚ Β 59/11.12.1901, όπως αναφέρεται στο Κατής, *Νοσοκομείο Νοσημάτων Θώρακος Αθηνών «Η Σωτηρία»*, ό.π., σ. 133, καθώς επίσης και Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 31· Μαρσέλου, *Οι ασθένειες της ελονοσίας και της φυματίωσης στον ελλαδικό χώρο*, ό.π., σ. 369.

«Ασκληπιείων» (σανατορίων) στην Ελλάδα. Η στρατηγική που αναπτύσσει ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος κατά της Φυματιώσεως βασίζεται στον άξονα πρόληψη - δημιουργία χώρων νοσηλείας.[57]

Ο Σύνδεσμος, με συνεχή ενημέρωση προς το κοινό σχετικά με την πρόοδο της ιατρικής έρευνας, προτάσεις για βελτίωση των συνθηκών κατοικίας και εργασίας, αλλά και την απαγόρευση συνηθειών όπως το «πτύειν» και ο εθισμός στο αλκοόλ, οι οποίες βλάπτουν όχι μόνο την ατομική αλλά και τη συλλογική υγεία, στοχεύει στη μείωση της μετάδοσης της νόσου. Χρησιμοποιεί ως μέσο την εκλαΐκευση της επιστημονικής γνώσης, δημοσιεύοντας οδηγίες προφύλαξης για το κοινό,[58] ενώ ταυτόχρονα ενισχύει την έκδοση συγγραμμάτων για τη φυματίωση.

Όλη η προσπάθεια του Συνδέσμου για την ενημέρωση και προφύλαξη του πληθυσμού αντικατοπτρίζεται στον *Δεκάλογο κατά της φθίσεως*,[59] ενημερωτικό έντυπο στο οποίο περιγράφονταν οι τρόποι μετάδοσης της ασθένειας, καθώς επίσης και μέτρα πρόληψης. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η ρητή οδηγία του Συνδέσμου περί απαγόρευσης γάμου των φυματικών, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνει τον κοινωνικό αποκλεισμό που βίωναν οι ασθενείς. Το έντυπο διανεμήθηκε σε σχολεία, εκκλησίες, στον στρατό και σε δημόσιες υπηρεσίες.[60]

Ο Σύνδεσμος προωθεί, ταυτόχρονα, την ίδρυση ειδικών χώρων νοσηλείας των φυματικών, είτε μέσα στα νοσοκομεία είτε σε νέα, λαϊκά κυρίως, ιδρύματα,[61] όπως επίσης

57. Βασίλειος Πατρίκιος, «Η πορεία της φθίσεως εν Ελλάδι (από του 1890-1905)», Ε΄ *Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο*, Αθήνα, 1906, σ. 16-17.

58. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το βιβλίο *Οδηγίαι περί προφυλάξεως από της φθίσεως* του Βασιλείου Πατρίκιου, το οποίο περιλαμβάνει συνοπτικά τα κυριότερα μέτρα προφύλαξης κατά της νόσου· βλ. Θεοδώρου, «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα», ό.π., σ. 161.

59. Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 33, 42, 139.

60. Θεοδώρου, «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα», ό.π., σ. 162.

61. Κατής, *Νοσοκομείο Νοσημάτων Θώρακος Αθηνών «Η Σωτηρία»*, ό.π., σ. 31· Βλαστός, *Η αντιμετώπιση της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 20-21.

και τη δημιουργία απολυμαντηρίων[62] σε διάφορες πόλεις.[63] Τον Φεβρουάριο του 1907, με την υποστήριξη του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος κατά της Φυματιώσεως ιδρύει στην περιοχή Αγίας Τριάδας της οδού Πειραιώς, στην Αθήνα, το πρώτο αντιφυματικό ιατρείο,[64] στο οποίο ξεκινάει η εφαρμογή του τεχνητού πνευμοθώρακα στην Ελλάδα, το 1927.[65]

Στη συνέχεια, με πρόταση του Βασίλειου Πατρίκιου, ο Σύνδεσμος πράττει τα μέγιστα για τη σύγκληση ειδικού συνεδρίου για τη φυματίωση. Έπειτα από παρέμβαση του Συνδέσμου, η κυβέρνηση, το 1907, δημοσιεύει το Β.Δ. 30.5.1907, «Περί εγκρίσεως του κανονισμού του Α΄ κατά της Φυματιώσεως Ελληνικού Συνεδρίου».[66] Δύο χρόνια μετά, το 1909 (από 6 έως 10 Μαΐου), συγκαλείται στην Αθήνα το «Α΄ κατά της Φυματιώσεως Ελληνικόν Συνέδριον»,[67] κατά τη διάρκεια του οποίου η επιστημονική κοινότητα της εποχής συζητάει θέματα που αφορούν την ασθένεια, επιβεβαιώνοντας τα πορίσματα του Α΄ Πανελλήνιου Ιατρικού Συνεδρίου, προτείνοντας, επιπλέον, προφυλακτικά μέ-

62. Το 1904 αρχίζει να λειτουργεί στην Αθήνα, στην Ιερά Οδό, το Κρατικό Απολυμαντήριο. Ωστόσο συνεχίζεται η απολύμανση οικιών φυματικών από το Τμήμα Υγιεινής και Νοσηλείας της Ένωσης Ελληνίδων μέχρι το 1908· βλ. Πατρίκιος, «Η πορεία της φθίσεως εν Ελλάδι», *ό.π.*, σ. 7 και Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 31- 32. Στο σημείο αυτό, βέβαια, θα πρέπει να αναφέρουμε τη μεσολάβηση του κρατικού μηχανισμού, ο οποίος, με τη δημοσίευση του Ν. 3256, ΦΕΚ 65/24.3.1908 και το Β.Δ. «Περί απολυμαντηρίων», ΦΕΚ 163/21.6.1908, καθιστά υποχρεωτική την απολύμανση σκευών και αντικειμένων που χρησιμοποιήθηκαν από φυματικούς ασθενείς, καθώς επίσης και χώρων στους οποίους διέμεναν ή νοσηλεύτηκαν· βλ. Ζαχαριάς, *στο ίδιο,* σ. 32.

63. *Στο ίδιο*, σ. 42.

64. Με την ίδρυση των αντιφυματικών ιατρείων εισάγεται στην Ελλάδα και ο θεσμός της «επισκέπτριας νοσοκόμας». Οι επισκέπτριες νοσοκόμες διεξήγαν εκστρατεία εκλαΐκευσης του αντιφυματικού αγώνα, καθώς και των μέτρων προφύλαξης από την ασθένεια· βλ. Μαρσέλου, *Οι ασθένειες της ελονοσίας και της φυματίωσης στον ελλαδικό χώρο*, *ό.π.*, σ. 377.

65. Πανελλήνιος Σύνδεσμος κατά της Φυματιώσεως (Φθίσεως), *Τα υπό του Συνδέσμου πεπραγμένα (1 Ιανουαρίου 1927 - 31 Δεκεμβρίου 1938)*, Αθήνα, 1939· Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 139.

66. ΦΕΚ 109/6.6.1907· Δημήτριος Πομώνης, *Υγειονομική νομοθεσία*, Αθήνα, 1917, σ. 389-393· Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 32, 44.

67. Το σήμα του Συνεδρίου φέρει τον Απόλλωνα, θεό της ιατρικής τέχνης, να σημαδεύει με το τόξο του τον Πύθωνα μέσα από ένα τρίποδο. Ο Πύθωνας συμβολίζει τη φυματίωση, ενώ με το τρίποδο ενισχύεται ο ιερός χαρακτήρας του επιδιωκόμενου σκοπού, που δεν είναι άλλος από την εξόντωση του τέρατος· βλ. Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 44.

τρα κατά της νόσου. Ταυτόχρονα, δόθηκε έμφαση στη συσχέτιση της φυματίωσης με τον αλκοολισμό, την ελονοσία και τους πρόσφυγες.[68]

Μετά την παρέλευση τριών ετών, το 1912, συνέρχεται στον Βόλο το «Β΄ κατά της Φυματιώσεως Ελληνικόν Συνέδριον»[69] (από 20 έως 23 Μαΐου). Μεταξύ των συνέδρων συζητήθηκαν, κυρίως, τα προβλήματα που προέκυπταν από την εφαρμογή των διαφόρων θεραπευτικών μέσων της εποχής, ενώ ταυτόχρονα παρουσιάστηκαν ενδιαφέρουσες απόψεις και μελέτες για τη σχέση της φυματίωσης με άλλες ασθένειες (χοιράδωση,[70] αρθριτισμός).[71]

Βασικό νομοθετικό έργο για την οργάνωση του αντιφυματικού αγώνα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου αποτελεί η ψήφιση του Ν. 1979/1920 –ο οποίος δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 33/6.2.1920– «Περί ιδρύσεως αντιφυματικών ιατρείων, νοσοκομείων, αναρρωτηρίων και ορεινών θεραπευτηρίων». Οι διατάξεις του εν λόγω νόμου αναφέρονται στη μορφή που θα πρέπει να έχουν τα αντιφυματικά καταστήματα, τουτέστιν τα αντιφυματικά ιατρεία, τα νοσοκομεία φυματιώντων και τα φθισιατρεία - σανατόρια. Παράλληλα, προβλέπεται κρατική δαπάνη ύψους 4.000.000 δραχμών για την ανοικοδόμηση των ιδρυμάτων αυτών και επιπλέον 4.000.000 δραχμές ετησίως για τη συντήρηση και τις λειτουργικές τους δαπάνες.[72]

Ο νόμος αυτός φαίνεται ότι λειτούργησε ως εφαλτήριο για την ανέγερση σανατορίων και αντιφυματικών ιατρείων σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια. Παρόλα αυτά, η ίδρυση αντιφυματικών ιδρυμάτων στην επαρχία φαίνεται πως είχε ήδη ξεκινήσει να αντιμετωπίζεται θετικά από τον κρατικό μηχανισμό με την ψήφιση του Ν. 3874/1919, σύμφωνα με τον οποίο επιτρεπόταν η παραχώρηση δασικών ή αγροτικών εκτάσεων με σκοπό την ανέγερση νοσοκομείων φυματικών ασθενών και σανατορίων. Από την άλλη, λύση στο πρόβλημα της έλλειψης εξειδικευμένου ιατρικού προσωπικού στα ιδρύματα αυτά έμελλε να δώσει ο Ν. 2358/1920, ο οποίος δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 147 Α/3.7.1920. Βάσει του άρθρου 1, κάθε χρόνο χορηγούνταν υποτροφία, έπειτα από

68. *Στο ίδιο*, σ. 44-45.

69. Μαρσέλου, *Οι ασθένειες της ελονοσίας και της φυματίωσης στον ελλαδικό χώρο*, ό.π., σ. 347.

70. Πρόκειται για ασθένεια η οποία προκαλεί διόγκωση των λεμφαδένων του λαιμού, συχνά ως απόρροια προσβολής από φυματίωση· βλ. *στο ίδιο*, σ. 300, υποσημ. 722.

71. Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 33, 45.

72. *Στο ίδιο*, σ. 95.

διαγωνισμό, σε πέντε πτυχιούχους ιατρούς, με σκοπό την αποστολή στην Ελβετία και την κατάρτιση στις θέσεις επιμελητών και διευθυντών ιατρών των αντιφυματικών ιδρυμάτων. Η εκπαίδευση είχε διάρκεια ενάμιση χρόνο, με τους καταρτισμένους, πλέον, ιατρούς-φυματιολόγους να οφείλουν να αναλάβουν θέση διευθυντή (ή επιμελητή) σε οποιοδήποτε αντιφυματικό κατάστημα για οκτώ συνεχή έτη. Σε αντίθετη περίπτωση, οι υπότροφοι είχαν την υποχρέωση να επιστρέψουν στο κράτος το ποσό που δαπανήθηκε για την υποτροφία τους με τόκο 8%.

Ξεδιπλώνοντας το βιβλίο της ιστορίας της φυματίωσης στην Ελλάδα, δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε μία ακόμα εξέχουσα προσωπικότητα που έδωσε το στίγμα της στον αγώνα κατά της μολυσματικής αυτής ασθένειας. Ο Παναγιώτης Παμπούκης (1858-1956) υπήρξε πρωτοπόρος μικροβιολόγος του 20ού αιώνα. Κατά το χρονικό διάστημα από το 1885 έως το 1888 μαθήτευσε στο Παρίσι κοντά στον Louis Pasteur (1822-1895). Έπειτα, το 1893, ίδρυσε στην Ελλάδα το πρώτο μικροβιολογικό εργαστήριο, ενώ από το 1896 ξεκινάει τη λειτουργία λυσσιατρείου στην Αθήνα. Ο Παναγιώτης Παμπούκης, ιδρυτικό μέλος της Εταιρείας Υγιεινής (1915) και διατελών πρόεδρος της Ιατροχειρουργικής Εταιρείας το 1924, θα προβεί στην ίδρυση της Ελληνικής Αντιφθισικής Εταιρείας[73] το 1925, η οποία θα συμβάλει αποτελεσματικά στην οργάνωση του αντιφυματικού αγώνα, με την ίδρυση παραρτημάτων της, σε αρκετές πόλεις της Ελλάδας, διοικούμενων από ιατρούς. Το επιστημονικό αυτό ίδρυμα έθεσε ως κύριο στόχο την ενημέρωση του πληθυσμού σχετικά με τα χαρακτηριστικά αλλά και τους τρόπους μετάδοσης της ασθένειας. Για τον σκοπό αυτό, ο Παναγιώτης Παμπούκης, το 1927, προχώρησε στην έκδοση βιβλίου υπό τον τίτλο *Ο αγών κατά της φθίσεως*.[74] Το εκλαϊκευμένο αυτό έντυπο, το οποίο περικλείει μέσα του, απλουστευμένη, όλη τη γνώση της εποχής γύρω από τη φυματίωση, αποτελείται από δύο μεγάλα κεφάλαια, τα

73. Η εταιρεία είχε ως πρότυπο την αντίστοιχη *Γαλλική Αντιφθισική Εταιρεία* και πρώτος πρόεδρός της υπήρξε ο ίδιος ο Παναγιώτης Παμπούκης· βλ. Παμπούκης, *Ο αγών κατά της φθίσεως*, ό.π., σ. 27· Βλαστός, *Η αντιμετώπιση της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 99· Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 92, 140· Μαρσέλου, *Οι ασθένειες της ελονοσίας και της φυματίωσης στον ελλαδικό χώρο*, ό.π. σ. 367.

74. Το βιβλίο τυπώθηκε σε χιλιάδες αντίτυπα υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας και διανεμήθηκε σε σχολεία και εκκλησίες· βλ. Βλαστός, *Η αντιμετώπιση της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 99· Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 92· Μαρσέλου, *Οι ασθένειες της ελονοσίας και της φυματίωσης στον ελλαδικό χώρο*, ό.π., σ. 372.

οποία αναφέρονται στα μέτρα προφύλαξης και τις μεθόδους αντιμετώπισης της νόσου. Ο Παμπούκης εστιάζει, κατά κύριο λόγο, στη διαφώτιση του πληθυσμού, στο πλαίσιο των αντιλήψεων που κυκλοφορούσαν τότε σχετικά με τη φυματίωση, προάγοντας την έγκαιρη και σωστή ενημέρωσή του.[75]

Ο αντιφυματικός αγώνας στην Ελλάδα, όπως διαφαίνεται από τα παραπάνω, είχε ως αφετηρία την ιδιωτική πρωτοβουλία. Έτσι, το 1902, ένα χρόνο αφότου συστάθηκε ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος κατά της Φυματιώσεως, ιδρύθηκε στην Αθήνα, Όμιλος Κυριών υπό την επωνυμία «Η Σωτηρία», με επικεφαλής τη Σοφία Σλήμαν (1852-1932), χήρα του αρχαιολόγου Ερρίκου Σλήμαν (1822-1890).[76] Τον Μάιο του ίδιου έτους υπογράφεται το καταστατικό ίδρυσης του θεραπευτηρίου «Η Σωτηρία»,[77] το οποίο δημοσιεύεται σε ΦΕΚ ένα μήνα αργότερα.[78] Η Μονή Πετράκη, τον Νοέμβριο του 1902, παραχωρεί χώρο για την ανέγερση του σανατορίου στον Υμηττό, στη θέση Γουδή.[79] Τρία χρόνια αργότερα, το 1905, ξεκινάει η λειτουργία του πρώτου αμιγώς αντιφυματικού ιδρύματος στην Ελλάδα, το οποίο από τον Ιούλιο του 1919 θα τεθεί υπό κρατική διοίκηση.[80]

Εξέχοντα ρόλο στον αγώνα κατά της φυματίωσης διαδραματίζουν τα σανατόρια,[81] τα οποία όχι μόνο λειτουργούσαν ως άσυλα απομόνωσης των φυματικών ασθενών αλλά ταυτόχρονα συνέβαλλαν στην εκμάθηση του υγιεινοδιαιτητικού τρόπου ζωής, όπως

75. Κωνσταντίνος Τσιάμης, Γεωργία Βρυώνη, Καλλιόπη Θεοδωρίδου, Γεώργιος Ισμαήλος και Αθανάσιος Τσακρής, «Ο Παναγιώτης Παμπούκης και το βιβλίο του *Ο αγών κατά της φθίσεως* (1927) ως παράδειγμα εκλαϊκευμένης ιατρικής γνώσης», *Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 62/4 (2017) 237.

76. Κοπανάρης, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 235· Κατής, *Νοσοκομείο Νοσημάτων Θώρακος Αθηνών «Η Σωτηρία»*, ό.π., σ. 19-20· Βλαστός, *Η αντιμετώπιση της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 22.

77. Βλαστός, *Η αντιμετώπιση της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 23.

78. ΦΕΚ, τχ. Β΄ 25/8.6.1902, όπως αναφέρεται στο Κατής, *Νοσοκομείο Νοσημάτων Θώρακος Αθηνών «Η Σωτηρία»*, ό.π., σ. 133.

79. ΦΕΚ 220/19.11.1902· Βλαστός, *Η αντιμετώπιση της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 23· Παπαστεφανάκη, «Δημόσια υγεία, φυματίωση και επαγγελματική παθολογία στις ελληνικές πόλεις», ό.π., σ. 160.

80. ΦΕΚ 111/25.5.1919· Κοπανάρης, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 235· Βλαστός, *Η αντιμετώπιση της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 61.

81. Από τη λατινική λέξη *sanatorius* (= θεραπευτικός)· βλ. περισσότερα στο Καλλιαρέκος, *Σανατόριο Ασβεστοχωρίου*, ό.π., σ. 11, υποσημ. 7.

έχουμε ήδη επισημάνει. Τα περισσότερα από αυτά διέθεταν μικροβιολογικά και ακτινολογικά εργαστήρια. Πρεβαντόρια[82] *(prevantorium > prevent)* ονομάστηκαν τα αντίστοιχα αντιφυματικά ιδρύματα, τα οποία φιλοξενούσαν παιδιά και εφήβους που έπασχαν από φυματίωση, ακριβώς λόγω του ρόλου που ανέλαβαν, να προφυλάξουν, δηλαδή, το κοινωνικό σύνολο –και ειδικότερα τους νέους– από τη μετάδοση της ασθένειας.

Η οικοδόμηση αυτών των θεραπευτηρίων βασιζόταν σε συγκεκριμένες προδιαγραφές. Συνήθως, επιλέγονταν τοποθεσίες όπου έπνεαν βόρειοι άνεμοι. Τα δωμάτια των νοσηλευόμενων έπρεπε να είναι ευάερα και ευήλια, ενώ τα δωμάτια του ιατρικού και παραϊατρικού προσωπικού ήταν σε απόσταση από αυτά των ασθενών. Επιπλέον, υπήρχε πρόβλεψη για ειδικούς χώρους ηλιοθεραπείας. Λόγω της αντίληψης μετάδοσης της φυματίωσης μέσω της σκόνης, απαγορεύονταν οι βαριές κουρτίνες και τα περίτεχνα έπιπλα. Οι τοίχοι έπρεπε να είναι λείοι και το δάπεδο να καλύπτεται από λινέλαιο. Οι ασθενείς όφειλαν να έχουν πάντοτε μαζί τους τις ειδικές, ατομικές πτυελίστρες, ενώ το ακάθαρτο νερό των λουτήρων των ασθενών κατέληγε σε ξεχωριστές αποχετεύσεις.[83]

Από τα σανατόρια, τα οποία ιδρύονται στην Ελλάδα κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα, ξεχωρίζει, μεταξύ άλλων, το ορεινό σανατόριο της Πάρνηθας.[84] Το 1903, η Φαιναρέτη Χέρμπερτ, χήρα του Γουλιέλμου Φουγκ και ανιψιά του Γεωργίου Σταύρου (1788-1869), πεθαίνοντας, άφησε όλη την περιουσία της στον γιο της από τον πρώτο της γάμο, Κωνσταντίνο Φουγκ, υπό τον όρο όμως, σε περίπτωση που εκείνος έφευγε άκληρος από τη ζωή, να διατεθεί η περιουσία για την ανέγερση αντιφυματικού νοσοκομείου. Έτσι, το 1906 εγκρίνεται με Βασιλικό Διάταγμα[85] η ίδρυση νοσοκομείου φυματικών ασθενών υπό την επωνυμία «Νοσοκομείον Γ. Σταύρου και Γ. Φουγκ». Το σανατόριο υποδέχθηκε τους πρώτους ασθενείς στις 9 Αυγούστου 1914.[86]

82. Από τα πιο γνωστά πρεβαντόρια στην ελληνική επικράτεια υπήρξαν αυτό του Γ. Καραμάνη στο Πήλιο και το «Σικιαρίδειο» στα Μελίσσια της Πεντέλης· βλ. Κοπανάρης, *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 245· Στογιαννίδης, *Τα σανατόρια και το κοινωνικό ζήτημα*, ό.π., σ. 200· αλλού αναφέρονται και ως πρεβεντόρια· βλ. Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 316.

83. Βλαστός, *Η αντιμετώπιση της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 53.

84. Σπυρίδων Ι. Κανέλλης, *Προφύλαξις και υγιεινή θεραπεία της φθίσεως*, Αθήνα, 1917, σ. 7.

85. ΦΕΚ 101/26.4.1906.

86. Βλαστός, *Η αντιμετώπιση της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 69-70.

Η κυβέρνηση Ιωάννη Μεταξά (1871-1941), μετά το 1936, έθεσε ως στόχο τη συστηματοποίηση του αντιφυματικού αγώνα, ιδρύοντας το 1939, με τον Α.Ν. 1754/1939, την Κεντρική Επιτροπή Αντιφυματικού Αγώνος. Βασικό έργο της επιτροπής θα ήταν η μελέτη για δεκατρία νέα αντιφυματικά ιδρύματα, έχοντας, επίσης, την εποπτεία των ήδη εγκεκριμένων προς ανέγερση (ή προς επισκευή) σανατορίων στην Ελλάδα. Το μακροχρόνιο πρόγραμμα, όμως, της Κεντρικής Επιτροπής Αντιφυματικού Αγώνος δεν πρόλαβε να υλοποιηθεί, λόγω της έναρξης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η ανακάλυψη, ωστόσο, από το 1944 και εξής, αντιβιοτικών - αντιφυματικών φαρμάκων επρόκειτο να αλλάξει ριζικά τις μέχρι τότε μεθόδους αντιμετώπισης της φυματίωσης.[87]

87. *Στο ίδιο*, σ. 116· Ζαχαριάς, *Η εξέλιξη της φυματίωσης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 222-231· Μαρσέλου, *Οι ασθένειες της ελονοσίας και της φυματίωσης στον ελλαδικό χώρο*, ό.π., σ. 603· Τσιάμης, Μάνδυλα-Κουσουνή και Ανωγιάτης-Pelè, «Ιατρικές και κοινωνικές αντιλήψεις περί φυματιώσεως», ό.π., σ. 60.

VI.
Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η Μικρά Ασία

«Ο Μικρασιάτης σοφός»:
Ο δημόσιος βίος του καθηγητή Μαργαρίτη Ευαγγελίδη (1850-1932)

Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης

Η «ανακάλυψη» της Μικράς Ασίας από το ελλαδικό κοινό

Ο καθηγητής Μαργαρίτης Ευαγγελίδης (Μηχανιώνα Κυζίκου, 1850 - Αθήνα, 1932) αφιέρωσε τον μακρό βίο του στην υπηρεσία της επιστήμης και του Πανεπιστημίου.[1] Επί τεσσαρακονταετία υπηρέτησε πιστά τη δημόσια εκπαίδευση, θεραπεύοντας τους κλάδους της παιδαγωγικής, της φιλολογίας, της θεολογίας, της συστηματικής φιλοσοφίας και προπαντός της ιστορίας της φιλοσοφίας.[2] Κορωνίδα της πανεπιστημιακής σταδιοδρομίας του υπήρξε η εκλογή του, το 1919, στο αξίωμα του πρύτανη για το έτος 1920-1921.[3] Το επόμενο έτος η εκλογή του ακυρώθηκε με νόμο από τη μετανοεμβριανή (αντιβενιζελική) πολιτική ηγεσία της χώρας.[4] Η καταφανής αυτή αδικία δεν ανέστειλε, ωστόσο, τη μεγάλη προσφορά του στον δημόσιο βίο.

Η δημόσια δράση του Μαργαρίτη Ευαγγελίδη εντάσσεται στο πλαίσιο του όψιμου διαφωτισμού και της διάδοσης της ελληνικής παιδείας στα ενδότερα της Μικράς Ασίας, που σταδιακά έφερε την πύκνωση των επαφών του ελληνορθόδοξου πληθυσμού της με

1. Αναστάσιος Ν. Ζούμπος, «Μαργαρίτης Ευαγγελίδης», ανάτυπο από το *Παρνασσός* ΚΔ΄ (1982) 493.
2. *Στο ίδιο*, σ. 482-486.
3. *Στο ίδιο*, σ. 483.
4. *Στο ίδιο*

τη μητροπολιτική Ελλάδα.[5] Μέχρι την αυγή του 20ού αιώνα, η Μικρά Ασία παρέμενε terra incognita για τον ελλαδισμό. Το 1891 ο Καππαδόκης λόγιος Ιωακείμ Βαλαβάνης χαρακτήρισε τη Μικρά Ασία «γωνίαν τινά, λησμονηθείσαν, του Ελληνισμού», τους Έλληνες ορθοδόξους Μικρασιάτες «Παρίας του Ελληνισμού» και το εσωτερικό της Μικράς Ασίας «αχανή Σαχάρα του Ελληνισμού». Και καυτηριάζει αυτήν την «*άγνοια* της *Κυρίως Ελλάδος* για τις χώρες της *έσω*» Μικράς Ασίας.[6]

Όμοια ήταν, μια δεκαετία περίπου αργότερα, η επισήμανση του Μαργαρίτη Ευαγγελίδη, υφηγητή τότε της Ιστορίας της Φιλοσοφίας στο Εθνικό Πανεπιστήμιο και προέδρου του Συλλόγου της «Ανατολής» (βλ. παρακάτω), στην παρουσίαση του βιβλίου του Κωνσταντίνου Παπαμιχαλόπουλου *Περιήγησις εις τον Πόντον* (Αθήνησιν, 1903):

> Ατυχώς σήμερον η Μικρά Ασία εις τους πλείστους των Ελλήνων και των μάλιστα [σ.σ. μορφωτικώς] ανεπτυγμένων είναι τελείως *Terra incognita*. Τα παράλια κατά το μάλλον και ήττον είναι γνωστά, αλλά το εσωτερικόν της χώρας, όπερ αποτελεί την μεγάλην ισχύν της εκτενούς ταύτης χερσονήσου είναι τελείως άγνωστον και κατά πάσαν μεν σχέσιν ιδίως δε από παραγωγικής επόψεως.[7]

Ως εκ τούτου, ο Ευαγγελίδης τόνισε ότι αυτό που προείχε ήταν «ο διαφωτισμός των εν απολύτω αγνοία των πραγμάτων της Μικράς Ασίας διατελούντων Ελλήνων». Και

5. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος: Το Μικρασιατικό Ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, Αθήνα, 2016, σ. 41-68.

6. Ιωακείμ Βαλαβάνης, *Μικρασιατικά*, Αθήνησι, 1891, σ. 43, 57-58, 73, 105.

7. *Ξενοφάνης* Ε΄/3 (1907) 156. Υπογράμμιση του γράφοντος. Βλ. και Paschalis M. Kitromilides και Alexis Alexandris, «Ethnic survival, nationalism and forced migration: The historical demography of the Greek community of Asia Minor at the close of the Ottoman era», *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5 (1984-1985) 20. Στην «Εισαγωγή» του βιβλίου του Παπαμιχαλόπουλου (*Περιήγησις εις τον Πόντον*, ό.π., σ. 6) ο Μαργαρίτης Ευαγγελίδης επισημαίνει παρομοίως: «Η Μικρά Ασία δεν είνε πολύ γνωστή παρ' ημίν. Εκ πείρας πολυετούς γινώσκομεν, ότι εν μεν τω Ελληνικώ Βασιλείω ολίγιστοι και ούτοι ατελή μόνον κέκτηνται περί των της Μικράς Ασίας πραγμάτων καθόλου γνώσιν και πλημμελεστάτην περί των εν αυτή διαβιούντων Ελλήνων, των απογόνων των μεγάλων φιλοσόφων και θεολόγων, των μεγάλων επιστημόνων και τεχνιτών και συγγραφέων του Ελληνικού γένους. Και οι ολίγοι Δ΄ ούτοι ή κατάγονται εκ Μικράς Ασίας ή διέτριψαν επί τινα χρόνον εν αυτή. Αλλά και οι Μικρασιάται αυτοί αγνοούσι τα της εαυτών πατρίδος, ήτις είνε τόσον εκτεταμένη όσον η Γερμανία ομού και η Ελβετία και το Βέλγιον και η Ολλανδία. Πλην δε της μεγάλης εκτάσεως ελλείπουσιν έτι τα μέσα της συγκοινωνίας [...] Τούτων των λόγων ένεκα και αυτοί οι Μικρασιάται μόνον την πόλιν ή το πολύ την επαρχίαν, εν η κατοικούσι, γινώσκουσι, τα δε πορρωτέρω είνε αυτοίς άγνωστα ή σκιωδώς μόνον γνωστά».

προϊδέασε (με έναν οριενταλιστικό, θα λέγαμε εμείς σήμερα, τρόπο) τους αναγνώστες ότι το δημοσίευμα του Παπαμιχαλόπουλου είχε ως σκοπό του να εισάγει «το Ελληνικόν Κοινόν εις τον έκλαμπρον προθάλαμον κόσμου θαυμαστού, αλλά μέχρι τούδε από των ομμάτων ημών αποκεκλεισμένου».[8]

Το ελλαδικό ενδιαφέρον για τη Μικρά Ασία ξεκίνησε με ιδιωτική πρωτοβουλία και σε αυτό κομβικό ρόλο διαδραμάτισε ο Σύλλογος των εν Αθήναις Μικρασιατών η «Ανατολή», το πρώτο μικρασιατικό σωματείο στην Ελλάδα. Ο σύλλογος αυτός ιδρύθηκε στην ελληνική πρωτεύουσα τον Νοέμβριο του 1891 και αυτοδιαλύθηκε το 1939.[9] Ο Σύλλογος της «Ανατολής» είχε τα πρωτεία μετά το πρώτο προσφυγικό ρεύμα του 1914-1915 και παρέμεινε ο «πρύτανις» των μικρασιατικών σωματείων καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο.

Σύμφωνα με το καταστατικό του (άρθρο 2), πρωταρχικός σκοπός του συλλόγου ήταν

> α΄) η αδελφική συνένωσις πάντων των ενταύθα [σ.σ. εν Αθήναις] Μικρασιατών, [και] β΄) η ιστορική και η πραγματική μελέτη της εαυτών πατρίδος και η κατά το ενόν θεραπεία των αναγκών αυτής, γ΄) η διανοητική και ηθική των μελών ανάπτυξις διά δημοσίων αναγνωσμάτων, καταρτισμού βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου και εκδόσεως περιοδικού, εξυπηρετούντος τον επιστημονικόν τού Συλλόγου σκοπόν, όταν οι πόροι επιτρέψωσι τούτο, και δ΄) η κατά το ενόν προσωρινή περίθαλψις των ενταύθα αλλαχόθεν ερχομένων απόρων Μικρασιατών.[10]

Εξέχοντα ιδρυτικά μέλη της «Ανατολής» ήταν ο Μαργαρίτης Ευαγγελίδης, ο οποίος διατέλεσε σχεδόν ισόβιος πρόεδρός της, από την ίδρυσή της έως το 1925 (με εξαίρεση τα έτη 1910-1914), ο (τότε) υφηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Παύλος Καρολίδης (Ανδρονίκειον Καππαδοκίας, 1849 - Αθήνα, 1930), ο οποίος κατέλαβε μία από τις θέσεις των αντιπροέδρων, ο διευθυντής του σιδηροδρόμου Αθηνών - Πειραι-

8. Ευαγγελίδης, «Εισαγωγή», Παπαμιχαλόπουλος, *Περιήγησις εις τον Πόντον*, ό.π., σ. 4, 7.

9. Κυριακή Μαμώνη, «Το Αρχείο του Μικρασιατικού Συλλόγου "Ανατολή"», *Μνημοσύνη* 7 (1978-1979) 124.

10. Αρχείο Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή» στην Εστία Νέας Σμύρνης (στο εξής: ΑΜΣΑ), φάκ. ΙΘ΄, τεκμήριο αρ. ΙΘ5 (Κανονισμός του εν Αθήναις Συλλόγου των Μικρασιατών «της Ανατολής», δημοσιευμένος στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, αρ. 3, 4.1.1892, σ. 9-12), και φάκ. Λ΄ (Κανονισμός, σ. 11)· *Η πρώτη επέτειος εορτή του Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολής» τελεσθείσα τη 30ή Ιανουαρίου 1892*, εν Αθήναις, 1892, σ. 3.

ώς Φιλοποίμην Παρασκευαΐδης, ο αντισυνταγματάρχης Ζήσης Μπασδέκης και ο δημοσιογράφος Ανδρέας Καβαφάκης (Αϊδίνι, 1873 - Αθήνα, 1922), μετέπειτα εκδότης του *Ελευθέρου Τύπου* (δημοσιογραφικού οργάνου του Κόμματος των Φιλελευθέρων), ο οποίος διατέλεσε μέλος της πρώτης εξελεγκτικής επιτροπής και γενικός γραμματέας της το 1892.[11] Το 1908 ο κατάλογος των ενεργών μελών του Συλλόγου (των «εχόντων δικαίωμα ψήφου») συγκαταριθμούσε 101 ονόματα.[12]

Τα αρχικά ενδιαφέροντα του Συλλόγου των εν Αθήναις Μικρασιατών ήταν, επομένως, κυρίως φιλολογικά, φιλεκπαιδευτικά και φιλανθρωπικά (η στοιχειώδης εκπαίδευση των απόρων και του απλού λαού λογίζετο, άλλωστε, τότε ως φιλανθρωπία), και κινούνταν μέσα στα καθιερωμένα πλαίσια εκείνης της εποχής. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, λοιπόν, ο σύλλογος στόχευε στον σχηματισμό «μικρασιατικής φιλολογίας», προκειμένου να φέρει το ελλαδικό κοινό σε γνωριμία με «μέρη, πρόσωπα και γεγονότα» της Μικράς Ασίας (κυρίως των ενδότερων αυτής). Βασικό εργαλείο σε αυτήν την επιδίωξή του ήταν το περιοδικό *Ξενοφάνης*· η έκδοσή του ξεκίνησε το 1896, αλλά μετά την παρέλευση ενός μακροετούς διαλείμματος (1897-1904) ανεστάλη οριστικά τον Δεκέμβριο του 1910, μετά τη συμπλήρωση μόλις επτά τόμων, «ένεκεν ιδία των συνεχών ελλειμμάτων» (δηλαδή λόγω σοβαρών οικονομικών δυσκολιών και προφανούς έλλειψης συνδρομητών).[13] Οι στήλες του *Ξενοφάνους* φιλοξένησαν –πλέον της φιλολογικής, γλωσσολογικής και αρχαιογνωστικής ύλης– πλείστες «οδοιπορικές σημειώσεις» (δηλαδή περιηγητικά κείμενα) από πόλεις και κώμες, ιδίως της Καππαδοκίας και του Πόντου, όπως το Ιντζεσού (Incesu), τη Νεάπολη (Νεβσεχίρ), τη Σινασό, την Καισάρεια, τη Σάντα της Τραπεζούντας κ.ά.

Η πρόωρη διακοπή της κυκλοφορίας του έντυπου οργάνου της «Ανατολής» υποδηλώνει το ελλιπές ενδιαφέρον των Ελλαδιτών για τα πράγματα της Ανατολής. Αυτή η

11. Πβ. ΑΜΣΑ, φάκ. Λ΄ (Βιβλίο Πρακτικών των Γενικών Συνεδριών του Συλλόγου, σ. 22, συνεδρία της 12 Φεβρουαρίου 1892)· *Η πρώτη επέτειος εορτή του Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολής»*, ό.π., σ. 4· Νίκος Ε. Μηλιώρης, *Ο Σύλλογος των Μικρασιατών η «Ανατολή»*, Αθήναι, 1965, σ. 340-342.

12. ΑΜΣΑ, φάκ. ΙΘ΄, τεκμήριο αρ. ΙΘ483 (εν Αθήναις, 3 Ιανουαρίου 1908).

13. «Μαργαρίτης Ευαγγελίδης» και «Ο "Ξενοφάνης"», *Ξενοφάνης* Ζ΄ (1910) 331, 337· *Επετηρίς του Συλλόγου των Μικρασιατών «Ανατολής» (1 Σεπτεμβρίου 1910 - 31 Αυγούστου 1911)*, Αθήναι, 1911, σ. 32· Μαμώνη, «Το Αρχείο του Μικρασιατικού Συλλόγου "Ανατολή"», ό.π., σ. 128.

δυσμενής εξέλιξη δεν επηρέασε, ωστόσο, τον ψυχικό δεσμό των αποδήμων Μικρασιατών με τους γηγενείς Έλληνες. Ο Ευαγγελίδης, αταλάντευτος, καλλιέργησε «την ιεράν ιδέαν της μιας, μεγάλης, καθολικής και αδιαιρέτου Ελλάδος, της εντεύθεν και εκείθεν του Αιγαίου».[14] Όπως ήταν φυσικό, άλλωστε, η εθνική ιδέα επείχε κεντρική θέση στα πιστεύω του Συλλόγου. Στον πρώτο επετειακό λόγο του προέδρου του, εξυμνείτο η «μεγάλη και πολυύμνητος πατρίς ημών», η «Ελλάς», ενώ η «ιδιαιτέρα ημών πατρίς» Μικρά Ασία προσδιοριζόταν ως η «κοιτίδα του ελληνισμού».[15] Το ιδεώδες της «ομοφυλίας» και «η ιδέα της κοινής φυλετικής καταγωγής» (δηλαδή της μίας, ενιαίας και αδιαίρετης εθνικής ταυτότητας) αποτελούσε θεμελιώδες ιδανικό του συλλόγου.[16] Ο Ευαγγελίδης, η «ψυχή», θα λέγαμε, του συλλόγου, διατράνωσε το 1904 ότι «ο Μικρασιάτης θεωρεί την ζωήν αναξίαν λόγου, εάν μη συμπαρομαρτήται υπό βίου Ελληνικού, αν μη υπάρχη συνδεδεμένος μετά των ομοφύλων αυτού διά της γλώσσης, διά της θρησκείας, διά κοινού Ελληνικού βίου».[17] Το επόμενο έτος ο γενικός γραμματέας του Συλλόγου δήλωσε ομοίως ότι οι Μικρασιάτες Έλληνες «έχουσι τα αυτά ήθη και έθιμα, την αυτήν γλώσσαν και την αυτήν θρησκείαν προς πάντας τους εις άλλας χώρας ομογενείς».[18]

Οι «πόλεμοι» του Συλλόγου στα μέτωπα της θρησκείας, της γλώσσας και του έθνους

Πάντως, παρά τις διακηρύξεις των μελών του Συλλόγου για τα υψηλά εθνικά τους φρονήματα, η διάδοση του ελληνικού εθνικισμού και αλυτρωτισμού στις χώρες της Ανατολής δεν συγκαταλεγόταν στους αρχικούς σκοπούς του Συλλόγου των εν Αθήναις Μικρασιατών. Κάθε άλλο μάλιστα. Όπως δηλώθηκε ρητά το 1904, κατά την επανέκδοση του περιοδικού *Ξενοφάνης*, ο Σύλλογος, ακολουθώντας την ευαγγελική εντολή «απόδοτε ουν τα καίσαρος καίσαρι και τα του θεού τω θεώ», διατελούσε «αείποτε νομοταγής προς τας εκεί [σ.σ. της Ανατολίας] καθεστηκυίας [σ.σ. οθωμανικάς] πολιτικάς αρχάς»,

14. Μικρασιατικός Σύλλογος «Ανατολή», *Εορταί προς τιμήν του κυρίου Μαργαρίτου Ευαγγελίδου ομοτίμου καθηγητού του Πανεπιστημίου και επιτίμου προέδρου του Συλλόγου των Μικρασιατών «Ανατολής»*, εν Αθήναις, 1926, σ. 48 (ομιλία Κωνσταντίνου Λαμέρα, 3 Ιανουαρίου 1925).

15. *Η πρώτη επέτειος εορτή του Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολής»*, ό.π., σ. 30.

16. Μαμώνη, «Το Αρχείο του Μικρασιατικού Συλλόγου "Ανατολή"», ό.π., σ. 124-125.

17. Μαργαρίτης Ευαγγελίδης, «Περί φυλετικής ενότητος», *Ξενοφάνης* Α΄/11-12 (1904) 548.

18. «Έκθεσις των πεπραγμένων υπό του Γεν. Γραμματέως του Συλλόγου κυρίου Κωνστ. Γ. Λαμέρα, ιατρού», *Ξενοφάνης* Β΄/1 (Οκτώβριος 1905) 18. Πβ. Μαμώνη, «Το Αρχείο του Μικρασιατικού Συλλόγου "Ανατολή"», ό.π., σ. 124.

διότι, απλούστατα, φρονούσε ότι «και καθήκον και συμφέρον των εις 3 και επέκεινα εκατομμύρια ανερχομένων ομογενών της Μικράς Ασίας είνε η ειρηνική αυτών μετά τε των κρατούντων και των άλλων συνοίκων λαών συμβίωσις». Έτσι, οι ιθύνοντες του Συλλόγου απέκλεισαν εξαρχής «αυστηρώς από του περιβόλου αυτού πάσαν περί των εκεί πολιτικών καθεστώτων σκέψιν και συζήτησιν», και εισηγήθηκαν μάλιστα προς τα μέλη πως «όλη η εγνωσμένη δραστηριότης» των ομογενών της Ανατολής «πρέπει να στραφή αποκλειστικώς περί την ανόρθωσιν των υπό θρησκευτικήν, εκπαιδευτικήν, εμπορικήν και βιομηχανικήν έποψιν κακώς εχόντων» (στις ιδιαίτερες πατρίδες τους).[19]

Μέχρι τα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα, οπότε η Ελλάδα ενεπλάκη ενεργά στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Σύλλογος της «Ανατολής» σκοπούσε «να στηρίξη τον Ορθόδοξον Μικρασιατικόν λαόν εν τη πίστει και γλώσση των πατέρων του, χωρίς ν' αναμιγνύηται εις το πολιτικόν καθεστώς».[20] Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και την αυγή του 1915, όταν είχαν συρρεύσει στην Ελλάδα χιλιάδες πρόσφυγες εκδιωγμένοι από τη Μικρά Ασία (βλ. παρακάτω), το Δ.Σ. του Συλλόγου, απαντώντας σε επιστολή ενός άλλου, αρτισύστατου μικρασιατικού σωματείου (της Εθνικής Ενώσεως των Μικρασιατών), το οποίο έκανε έκκληση προς την «Ανατολή» να συμπράξει «υπέρ των Μικρασιατικών ζητημάτων», δήλωσε ευθέως ότι το μόνο αρμόδιο για τα ανωτέρω ζητήματα είναι «το επί των Εξωτερικών Υπουργείον» και πως ο Σύλλογος της «Ανατολής», «συμφώνως προς το καταστατικόν αυτού[,] μόνον περί τα αφορώντα εις την Μ. Ασίαν εκπαιδευτικά ζητήματα» ενδιέτριβε και δεν αναμειγνυόταν «εις έργα πολιτικής φύσεως».[21]

Μέχρι τότε, στα δημόσια ζητήματα πρωταρχικό μέλημα των ιθυνόντων της «Ανατολής» ήταν η αντιμετώπιση του προσηλυτιστικού έργου των προτεσταντών και των ρωμαιοκαθολικών μισιοναρίων («να αμυνθώσι κατά των εκ της Δύσεως επιδρομών [...] των οργάνων του προτεσταντισμού και Καθολικισμού»)[22] στη Μικρά Ασία. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε,

19. «Η 8η επέτειος εορτή του Συλλόγου των Μικρασιατών "Ανατολής". Έκθεσις του γενικού γραμματέως Γεωργίου Ι. Κούζου», *Ξενοφάνης* Α΄/11-12 (1904) 499-500.

20. ΑΜΣΑ, φάκ. Δ΄, αρ. Δ68 (Ο μητρ. Προύσης Ναθαναήλ προς τον Μαργ. Ευαγγελίδη, εν Προύση, 21 Οκτωβρίου 1904).

21. ΑΜΣΑ, φάκ. ΛΣΤ΄ (Βιβλίο Πρακτικών των Συνεδριών του Δ.Σ., σ. 264, 266 και 273, συνεδρίες της 5 και 30 Ιανουαρίου 1915).

22. ΑΜΣΑ, φάκ. Ε΄, αρ. Ε197 (Οι Εφοροεπίτροποι της κοινότητας Καλαμακίου Πισσιδείας

ότι ο Σύλλογος ιδρύθηκε κατά την περίοδο κορύφωσης της προσηλυτιστικής δράσης των Αμερικανών ιεραποστόλων στην Εγγύς Ανατολή (1880-1895).[23] Κεντρική, λοιπόν, θέση στους λόγους του Ευαγγελίδη κατά την πρώτη και τη δεύτερη επετειακή εορτή του (1892-1893) ήταν η δέσμευση ότι ο Σύλλογος θα υπεράσπιζε «την θρησκείαν κατά του αποτροπαίου προσηλυτισμού, όστις ως ψυχοβόρος σκώληξ ενιδρύθη πολλαχού της ημετέρας πατρίδος»,[24] και θα μαχόταν κατά της βιαίας μεταβολής των Αρμενίων και Ελλήνων εις Αμερικανούς και απάτριδας παπιστάς»· ο πρόεδρος της «Ανατολής» χαρακτήρισε ευθαρσώς την «τοιαύτην [προσυλητιστικήν] ενέργειαν» ωσάν «πόλεμον άσπονδον».[25]

Συνάμα με την καταπολέμηση των ξένων προπαγανδών, τους ιδρυτές της «Ανατολής» τούς διακατείχε ένας ακόμη μεγαλεπήβολος πόθος: «η διάδοσις εν αυταίς [ταις ομογενέσι μικρασιατικαίς κοινότηταις] της ελληνικής παιδείας» και «η επαναφορά εις την πάτριον ελληνικήν γλώσσαν των εν Μικρά Ασία ξενοφώνων αδελφών»,[26] δηλαδή, με άλλα λόγια, ο γλωσσικός εξελληνισμός των τουρκοφώνων (αλλά και αραβοφώνων και αρμενοφώνων) ελληνορθοδόξων πληθυσμών της Ανατολής.[27] Ο Σύλλογος οίκτιρε

προς τον Μ. Ευαγγελίδη, Καλαμάκι, 16 Μαΐου 1905).

23. Πβ. Κωνσταντία Π. Κισκήρα, «Προτεστάντες ιεραπόστολοι στην καθ' ημάς Ανατολή, 1819-1914: Η δράση της American Board», *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 12 (1997-1998) 106.

24. *Η πρώτη επέτειος εορτή του Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολής»*, ό.π., σ. 26.

25. *Η δευτέρα επέτειος εορτή του Συλλόγου των Μικρασιατών «Ανατολής» τελεσθείσα τη Κυριακή της Ορθοδοξίας*, εν Αθήναις, 1893, σ. 31. Για τις εν λόγω προσηλυτιστικές δραστηριότητες, βλ. Gerasimos Augustinos, *The Greeks of Asia Minor: Confession, Community and Ethnicity in the Nineteenth Century*, Κεντ, Οχάιο και Λονδίνο, 1992, σ. 114-122· Σταύρος Θ. Ανεστίδης, «Αμερικανοί ιεραπόστολοι στη Μικρά Ασία: Βιβλιογραφική ενημέρωση», *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 11 (1995-1996) 375-388· Παυλίνα Νάσιουτζικ, *Αμερικανικά οράματα στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα: Η συνάντηση της αγγλοσαξωνικής σκέψης με την ελληνική*, Αθήνα, 2002, σ. 151 κ.ε., όπου αναλύονται οι δραστηριότητες της American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM, Βοστώνη, έτος ιδρύσεως 1810) και του Αμερικανικού Κολλεγίου της Σμύρνης (έτος ιδρύσεως 1875).

26. *Επετηρίς του Συλλόγου των Μικρασιατών «Ανατολής»*, ό.π., σ. 3.

27. «Ανακοινώσεις περί των έργων του Συλλόγου υπό του Γεν. Γραμματέως κ. Κωνσταντίνου Γ. Λαμέρα, ιατρού», *Ξενοφάνης* Γ΄/7-8 (1906) 303, όπου δηλώνονται επίσης τα εξής χαρακτηριστικά για το πώς γινόταν αντιληπτό το ζήτημα της τουρκοφωνίας: «Εκατομμύρια όλα Μικρασιατών Ελλήνων απωλέσαντα ένεκεν γνωστών πολιτικών περιπετειών την πάτριον γλώσσαν λαλούσιν ήδη την Τουρκικήν, την Αραβικήν, την Αρμενικήν και άλλα σύμμικτα ιδιώματα, μετά πικροτάτης δε οδύνης συναισθανόμενα την δεινήν ταύτην παντί ανθρώπω και πάση φυλή συμφοράν, φιλοτίμως αγωνίζονται, όπως ανακτήσωνται την πάτριον γλώσσαν, ίνα δι' αυτής στενώτερον προσεγγίσωσι και αμεσώτερον επικοινωνήσωσι προς τοις άλλοις αυτών αδελφοίς».

το γεγονός ότι οι χριστιανοί της Μικράς Ασία είχαν απωλέσει «τον ισχυρότατον δεσμόν της φυλετικής ενότητος, την Ελληνικήν λαλιάν».[28] Ο Σύλλογος τότε μόνον θα ένιωθε ικανοποιημένος, «όταν απ' άκρου εις άκρον της Μικράς Ασίας ακούση λαλουμένην την Ελληνικήν γλώσσαν, όταν ίδη την Ελληνικήν παιδείαν αναθάλλωσαν και κρατυνομένην εν τη χώρα».[29]

Προς τούτο, ο Σύλλογος ίδρυσε ομώνυμο ιεροδιδασκαλείο, αρχικά στην Πάτμο (1900) και κατόπιν στη Σάμο (1906), πλησιέστερα προς τα μικρασιατικά παράλια.[30] Συνολικά, το διάστημα 1906-1914 από το ιεροδιδασκαλείο της Σάμου αποφοίτησαν 132 δημοδιδάσκαλοι ή/και ιερείς.[31] Σύμφωνα με σημερινούς υπολογισμούς, στο ιεροδιδασκαλείο της Πάτμου/Σάμου σπούδασαν συνολικά 698 νεαροί άνδρες.[32] Το ιεροδιδασκαλείο αυτό «προωρίσθη εις δημιουργίαν θεραπόντων της τε Ελληνικής παιδείας και γλώσσης και της Ορθοδοξίας, των δύο τούτων μεγίστων εθνικών δυνάμεων».[33] Εκεί μορφώνονταν και εξασκούνταν «καλώς ιεροκήρυκες των αληθειών του Ευαγγελίου και της κατ' επίγνωσιν πίστεως» για να εδραιώσουν «τας ψυχάς των αδελφών Μικρασιατών» στα δόγματα «των πατέρων» της Ορθόδοξης Εκκλησίας «εναντίον των ετεροδιδασκαλιών των ξένων θρησκευτικών προπαγανδών», οι οποίοι είχαν κατακλύσει «την Ανατολήν» και «οσημέραι» πληθύνονταν και γίνονταν όλο και πιο «επικίνδυνοι» για τη θρησκευτική συνείδηση των

Για τον γλωσσικό εξελληνισμό των ελληνορθοδόξων Μικρασιατών, βλ. επίσης Richard Clogg, «The Byzantine legacy in the modern Greek world: the *Megali Idea*», Lowell Clucas (επιμ.), *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Μπόλντερ, Κολοράντο, 1988, σ. 271, ανατυπωμένο στο: R. Clogg, *Anatolica: Studies in the Greek East in the 18th and 19th Centuries*, Όλντερσοτ, 1996 (μελέτη αρ. IV)· Μάγδα Μ. Κιτρομηλίδου, «Οι Έλληνες της Βιθυνίας και το εθνικό κέντρο, 1898-1903: Ανέκδοτες μαρτυρίες από το αρχείο του Συλλόγου "Ανατολή"». *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 8 (1990) 88.

28. «Τρίτη και δεκάτη επέτειος εορτή του Συλλόγου των Μικρασιατών "Ανατολής"», *Ξενοφάνης* Β΄/1 (1905) 16-17.

29. «Έκθεσις πεπραγμένων υπό του Γεν. Γραμματέως του Συλλόγου κυρίου Κωνστ. Γ. Λαμέρα», *Ξενοφάνης* Β΄/1 (1905) 30· «Ανακοινώσεις περί των έργων του Συλλόγου υπό του Γεν. Γραμματέως κ. Κωνσταντίνου Γ. Λαμέρα, ιατρού», *Ξενοφάνης* Γ΄/7-8 (Απρίλιος - Μάιος 1906) 315· ΑΜΣΑ, φάκ. ΙΘ΄, αρ. ΙΘ719 (Ο Σύλλογος Προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων προς τον Επαμεινώνδα Κυριακίδη, εν Αθήναις, 24 Οκτωβρίου 1911/αρ. 10083).

30. Μαμώνη, «Το Αρχείο του Μικρασιατικού Συλλόγου "Ανατολή"», ό.π., 126.

31. Μηλιώρης, *Ο Σύλλογος των Μικρασιατών η «Ανατολή»*, ό.π., σ. 343, 345-346.

32. Χρίστος Σ. Σολδάτος, *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922)*, τ. Α΄, Αθήνα, 1989, σ. 217.

33. «Αρχαιρεσίαι του Συλλόγου», *Ξενοφάνης* Δ΄ (1906) 147.

ορθοδόξων.[34] Έτερη βασική μέριμνα του καθηγητικού προσωπικού ήταν, «ίνα ως τάχιστα εθισθώσιν εις το λαλείν πάντες την αθάνατον και πάγκαλον γλώσσαν των προγόνων».[35]

Εύλογα, σεβαστό μέρος (περίπου το ένα τέταρτο) του μαθητικού πληθυσμού του ιεροδιδασκαλείου της «Ανατολής» ήταν ξενόφωνο. Συγκεκριμένα, κατά το σχολικό έτος 1908-1909, από τους συνολικά 89 μαθητές, 59 ήσαν ελληνόφωνοι, 22 τουρκόφωνοι, δύο αρμενόφωνοι και οι υπόλοιποι έξι «Μακεδονόφωνοι» (δηλαδή σλαβόφωνοι από τα μέρη της οθωμανικής Μακεδονίας).[36] Όπως ανέφερε ο διευθυντής του το 1911, το ιεροδιδασκαλείο της Σάμου μπορούσε πλέον «δικαίως να καυχάται, ότι έχει χαρακτήρα πανελλήνιον», καθόσον «εν αυτώ συναντώνται και συναδελφούνται ως εν ταις θερμαίς αγκάλαις μητρός φιλοστόργου τέκνα του Ελληνισμού από του Πόντου μέχρι των νοτιωτάτων νήσων του Αιγαίου και από της Καππαδοκίας μέχρι της πατρίδος του Μ. Αλεξάνδρου».[37] Με άλλα λόγια, ο μαθητικός πληθυσμός της ιερατικής σχολής προαπεικόνιζε την ενσωμάτωση της καθ' ημάς Ανατολής στον κορμό του ελληνικού έθνους.

Κατά πανηγυρική δήλωσή του, την αυγή της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα ο Σύλλογος είχε πλέον αποβεί μια «ευρυτάτη παμμικρασιατική αναμορφωτική οργάνωσις».[38] Παράλληλα με τη λειτουργία του ιεροδιδασκαλείου της Πάτμου/Σάμου και του Ζινδζί-δερέ (βλ. παρακάτω), ο Σύλλογος είχε αναλάβει επίσης τη μόρφωση και την κατάρτιση σχεδόν 600 απόρων Μικρασιατών νέων και νεανίδων, ως υποτρόφων, στη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή, στο Εθνικό Πανεπιστήμιο (κυρίως στη Θεολογική Σχολή), στο (Μαράσλειο) Διδασκαλείο Αθηνών και στα Αρσάκεια Εκπαιδευτήρια, στο Ομήρειο Γυμνάσιο της Σμύρνης, στο Λύκειο Γ. Χατζηχρήστου στην Κωνσταντινούπο-

34. *Επετηρίς του Συλλόγου των Μικρασιατών «Ανατολής»*, ό.π., σ. 53.

35. «Λογοδοσία αναγνωσθείσα εν ταις δημοσίαις εξετάσεσι του Ιεροδιδασκαλείου "Ανατολής" υπό του διευθυντού Αρχιμανδρίτου Θεολόγου Κ. Παρασκευαΐδου», *Ξενοφάνης* ΣΤ΄ (1909) 351.

36. *Στο ίδιο*. Κατά το σχολικό έτος 1909-1910, από τους συνολικά 96 μαθητές, 66 ήταν ελληνόφωνοι, 23 τουρκόφωνοι, δύο αρμενόφωνοι και πέντε μιλούσαν «την λεγομένην Μακεδονικήν»· βλ. «Εργασίαι του Συλλόγου των Μικρασιατών "Ανατολής"», *Ξενοφάνης* Ζ' (1910) 348.

37. *Επετηρίς του Συλλόγου των Μικρασιατών «Ανατολής»*, ό.π., σ. 20, 49. Πράγματι, σύμφωνα με την *Επετηρίδα του Συλλόγου*, οι 90 σπουδαστές του σχολικού έτους 1911-1912 προέρχονταν από τη Σάμο κατά σχετική πλειοψηφία (34), την Πάτμο, από ορθόδοξες κοινότητες της Μικράς Ασίας και του Πόντου, των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου και των Δωδεκανήσων, αλλά και της Μακεδονίας (Δράμας, Καστοριάς, Μογλενών, Σερρών και Στρωμνίτσης).

38. Μικρασιατικός Σύλλογος «Ανατολή», *Εορταί προς τιμήν του κυρίου Μαργαρίτου Ευαγγελίδου*, ό.π., σ. 47.

λη και αλλαχού.[39] Ως υπότροφοι («έκτακτοι» και «μόνιμοι») γίνονταν δεκτοί κυρίως νέοι από τουρκόφωνες και αρμενόφωνες ελληνορθόδοξες κοινότητες, οι οποίες κατά τεκμήριο κινδύνευαν περισσότερο από τον προσηλυτισμό των ετεροδόξων.[40] Οι υπότροφοι υπέγραφαν «εγγυητικά», ότι μετά το πέρας των σπουδών τους θα επέστρεφαν στις ιδιαίτερες πατρίδες τους και θα υπηρετούσαν εκεί είτε ως διδάσκαλοι και νηπιαγωγοί είτε ως ιερείς.[41]

Σύμφωνα με στοιχεία του Συλλόγου, ο αριθμός των νέων και των νεανίδων που σπούδασαν «ενεργείας και δαπάναις» του ανήλθαν σε 1.842.[42] Ένας από αυτούς ήταν ο Πασχάλης Δ. Πασχαλίδης (1884-1943) από το Χουδί(ον) (τουρκιστί Γκέιβε Σαρατζλή), μια αρμενόφωνη ελληνορθόδοξη κοινότητα (κωμόπολη περίπου 2.500 κατοίκων) της Βιθυνίας. Ο Πασχάλης Πασχαλίδης (παππούς του ακαδημαϊκού Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη) σπούδασε με υποτροφία της «Ανατολής» στη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή (απ' όπου έλαβε δίπλωμα με άριστα το 1903) και έκτοτε εργάστηκε ως «ιεροδιδάσκαλος» (ως είχε τυπικώς η ιδιότητα των αποφοίτων της Ριζαρείου Σχολής) στην αστική σχολή της γενέτειράς του.[43] Όπως ανέφερε ο ίδιος στις επιστολές προς τον ευεργέτη του (Μ. Ευαγγελίδη) το 1908, ο Π. Πασχαλίδης εργάστηκε επίμονα για τον γλωσσικό εξελληνισμό των συμπατριωτών του, τον εθνικό φρονηματισμό τους και τη στήριξη της πάτριας θρησκείας τους, φέρνοντας «λαμπρούς καρπούς».[44]

39. Α. Α. Παπαδόπουλος, «Ανατολή», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Δ΄, Αθήναι 1928, σ. 590· Μαμώνη, «Το Αρχείο του Μικρασιατικού Συλλόγου "Ανατολή"», ό.π., σ. 125· Θεοδόσης Πυλαρινός, «Το "βιβλίο" των υποτρόφων του Συλλόγου Μικρασιατών "Η Ανατολή"», *Μικρασιατικά Χρονικά* 21 (2002) 107.

40. Μαμώνη, «Το Αρχείο του Μικρασιατικού Συλλόγου "Ανατολή"», ό.π., σ. 125.

41. *Στο ίδιο*.

42. Μικρασιατικός Σύλλογος «Ανατολή», *Εορταί προς τιμήν του κυρίου Μαργαρίτου Ευαγγελίδου*, ό.π., σ. 46.

43. Μάγδα Μ. Κιτρομηλίδου, «Πασχάλης Πασχαλίδης: Ο ιεροδιδάσκαλος του Χουδίου. Πληροφορίες για την εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση ορθοδόξων αρμενοφώνων πληθυσμών της Βιθυνίας στα χρόνια 1903-1909», *Μικρασιατικά Χρονικά* 18 (1988) 242-244.

44. *Στο ίδιο*, σ. 252-253. Το 1915, ύστερα από νεότερες σπουδές στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο Πασχάλης Πασχαλίδης αναγκάστηκε να δεχθεί θέση καθηγητή στο Ημιγυμνάσιο της Πάφου, διότι οι διωγμοί των Νεότουρκων δεν του επέτρεψαν την επιστροφή στη γενέτειρά του, τη Μικρά Ασία. Βλ. και Μάγδα Μ. Κιτρομηλίδου, *Τα ελληνικά γράμματα στον αλύτρωτο ελληνισμό. Μεταξύ Μικράς Ασίας και Κύπρου*, Λευκωσία, 1998, σ. 9-10.

Η σχέση του Ευαγγελίδη με τους ανθρώπους της Ανατολής ήταν πατρική και διαλεκτική. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες της Μικράς Ασίας ζητούσαν επιμόνως από τον Σύλλογο την πρόσληψη οικοτρόφου από την επαρχία τους ή/και την εύρεση και την αποστολή κατάλληλων ελληνοδιδασκάλων, «ικανών, χρηστών και ευσυνειδήτων και επιμελών, ειδημόνων άμα και της εκκλησιαστικής μουσικής», οι οποίοι θα παρέδιδαν μαθήματα ελληνικών στα νεαρά μέλη τους, αλλά και θα υπηρετούσαν παράλληλα ως (ιερο)ψάλτες στην τοπική εκκλησία. Οι νεαροί υπότροφοι, «κατά Χριστόν εκπαιδευθέντες και μορφωθέντες», θα χρησίμευαν «το πρώτον μεν ως Διδάσκαλοι, είτα δε» θα χειροτονούνταν «Ιερείς επ' αγαθώ του χριστεπωνύμου πληρώματος».[45]

Πλην του ιεροδιδασκαλείου της Πάτμου/Σάμου, ένα ακόμη πρακτικό μέσο για τη διάδοση της ελληνοφωνίας (και την καταπολέμηση της τουρκοφωνίας) στην Ανατολή ήταν το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών στο Ζινδζί-δερέ (Φλαβιανά) της Καππαδοκίας, το οποίο ιδρύθηκε τον Σεπτέμβριο του 1911 με πρωτοβουλία του Συλλόγου.[46] Το εν λόγω Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών, το οποίο στεγάστηκε προσωρινά στην εκεί Μονή του Τιμίου Προδρόμου (όπου από το 1882 λειτουργούσε ιερατική σχολή και διδασκαλείο αρρένων) απήλασσε τις μαθήτριές του (ως επί το πλείστον πτυχιούχους του καππαδοκικού Κεντρικού Παρθεναγωγείου) από τα δίδακτρα, ενώ στις πτωχότερες από αυτές χορηγούσε δωρεάν βιβλία και γραφική ύλη. Το Διδασκαλείο του Ζινδζί-δερέ προοριζόταν μάλιστα να διαδραματίσει ευρύτερο ρόλο, «να ζήση και φωτίση την Ανατολήν» (δηλαδή πέρα από τα στενά όρια της Καππαδοκίας), και ως εκ τούτου οι υπότροφοι μαθήτριές του (24 τον αριθμό κατά το πρώτο σχολικό έτος) προέρχονταν από διάφορα μέρη της Μικράς Ασίας (από την Άγκυρα, το Βουρδούριον, τη Σινασό, τη Φιλαδέλφεια, την Κωνσταντινούπολη και αλλού).[47] Το «εν Ζινζίδερε Διδασκαλείον» υπήρξε ουσιαστικά

45. Βλ. ενδεικτικά: ΑΜΣΑ, φάκ. Α΄, αρ. Α6 και Α11 (Η των Σχολών Εφορία της Ορθοδόξου κοινότητος Ικονίου προς τον πρόεδρο του Συλλόγου, εν Ικονίω, 29 Ιουλίου και 26 Σεπτεμβρίου 1899), και αρ. Α21 (Η Εφορία Εκπαιδευτηρίων Σύλλης εν Λυκαονία προς τον Μ. Ευαγγελίδη, εν Σύλλη, 20 Απριλίου 1900)· Κιτρομηλίδου, «Οι Έλληνες της Βιθυνίας και το εθνικό κέντρο», ό.π., σ. 89, όπου αναφέρεται το παράδειγμα του Αδά Παζάρ (Adapazarı).

46. Μαμώνη, «Το Αρχείο του Μικρασιατικού Συλλόγου "Ανατολή"», ό.π., σ. 127.

47. ΑΜΣΑ, φάκ. Ι΄, αρ. Ι126 («Συμφωνητικόν» μεταξύ του Προέδρου του Μικρασιατικού Συλλόγου Επ. Κυριακίδη και της Προέδρου του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων Αικ. Λασκαρίδου, εν Αθήναις, 11 Αυγούστου 1911), Ι134 (Ο μητρ. Καισαρείας Αμβρόσιος προς τον Πρόεδρο και τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου του Μικρασιατικού Συλλόγου η «Ανατολή», εν Φλαβιανοίς, 30 Οκτωβρίου 1911/αρ. 132), Ι140 (Ο Σχολάρχης των

το μοναδικό ελληνικό σχολείο της Μικρασίας που έλαβε χρηματοδότηση από το ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών. Συγκεκριμένα, το έτος 1911/1912 χρηματοδοτήθηκε με 435 λίρες Τουρκίας και με άλλες 520 το 1912/1913.[48] Το 1916, «λόγω της εμπολέμου καταστάσεως και της στρατολογίας των πλείστων γονέων των μαθητριών», το Διδασκαλείο του Ζινδζί-δερέ αναγκάστηκε να κλείσει τις πύλες του.[49] Παρά το βραχύβιο της λειτουργίας του, το καππαδοκικό Διδασκαλείο έφερε, ωστόσο, αγλαούς καρπούς: Η διευθύντριά του, Αικατερίνη Τζωαννοπούλου, στην «έκθεσιν των πεπραγμένων» της (εν Σμύρνη, 3 Νοεμβρίου 1919) κατέθεσε ότι «το εν Ζιντζί δερέ Διδασκαλείον των Νηπιαγωγών, ως αστήρ πρώτου μεγέθους, εφώτισεν ολόκληρον την Μικρασίαν, συντελέσαν τα μέγιστα εις την διάδοσιν της Ελληνικής γλώσσης εις πληθυσμούς ακραιφνώς μεν ελληνικούς αλλ' αγνοούντας παντελώς την Ελληνικήν γλώσσαν».[50] Το 1919 οι 42 απόφοιτοί του εργάζονταν, στην πλειονότητά τους, ως νηπιαγωγοί σε διάφορα μέρη της Μικράς Ασίας.[51]

Όπως δηλώθηκε παραπάνω, μέχρι το 1914 ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας δεν είχε να αντιμετωπίσει έναν αντίπαλο εθνικισμό (με εξαίρεση τον ελάσσονα κίνδυνο της εξάπλωσης της βουλγαρικής Εξαρχίας στη Βιθυνία), αλλά θεωρούσε ότι απειλείτο με αφελληνισμό από την προσηλυτιστική δράση των ετερόδοξων ιεραποστόλων.[52] Ανάλογη ήταν και η πορεία που ακολούθησαν οι εν Αθήναις Μικρασιάτες. Μόλις το 1904, ο Σύλλογος της «Ανατολής» προχώρησε πλέον σε ενέργειες οι οποίες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν πολιτικές. Εν προκειμένω, τη χρονιά εκείνη ο Σύλλογος άρχισε να κα-

Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων Νέβσεχιρ Δ. Αντωνόπουλος προς τον Μικρασιατικό Σύλλογο «Η Ανατολή», εν Νέβσεχιρ, 5 Ιανουαρίου 1912) και Ι155 (Κατάλογος υποτρόφων μαθητριών του σχολικού έτους 1911/1912)· πβ. Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη, «Ο υπόδουλος ελληνισμός από το 1881 ώς το 1913», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄, Αθήναι, 1977, σ. 374.

48. ΑΜΣΑ, φάκ. ΙΘ΄, αρ. ΙΘ666 (Ο Υπουργός Εξωτερικών [Ιωάννης Γρυπάρης] προς τον Μικρασιατικό Σύλλογο, Αθήναι 15 Ιουλίου 1911/αρ. 17469)· ΑΜΣΑ, φάκ. ΛΔ΄ (Βιβλίο Πρακτικών του Διοικητικού Συμβουλίου της «Ανατολής», σ. 130, 188, 211-212, 224 [συνεδρίες 26 Μαΐου, 28 Ιουλίου, 11 Αυγούστου και 16 Δεκεμβρίου 1911]).

49. ΑΜΣΑ, φάκ. Ι΄, αρ. Ι274 (Ο Πρωτοσύγκελλος της Ι. Μητροπόλεως Καισαρείας Αρχιμανδρίτης Νικόλαος προς την Αικ. Τζωαννοπούλου, εν Ζινζίνδερε, 1 Ιουλίου 1916).

50. ΑΜΣΑ, φάκ. Ι΄, αρ. Ι293, σ. 4r.

51. ΑΜΣΑ, φάκ. Ι΄, αρ. Ι293 («Πίναξ αποφοίτων του εν Ζιντζί δερέ Διδασκαλείου», εν Σμύρνη, 3 Νοεμβρίου 1919).

52. Χάρης Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα: Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, 1861-1912*, Αθήνα, 1996, σ. 79, 85-86, 89.

ταρτίζει «πίνακα στατιστικής εμφαίνοντα τας θρησκευτικάς και εκπαιδευτικάς δυνάμεις της Μικράς Ασίας», δηλαδή τη δημογραφική δύναμη του μικρασιατικού ελληνισμού, τις ελληνικές κοινότητες, τα ελληνικά εκπαιδευτήρια, τους διδασκάλους, τους μαθητές/τριες κ.λπ.[53] Αυτή η στατιστική «του Ελληνικού πληθυσμού της Μ. Ασίας» ολοκληρώθηκε το 1907 και το 1912 το Υπουργείο των Εξωτερικών (ΥΠΕΞ) τη διαβίβασε «προς τας αρμοδίας Προξενικάς Αρχάς προς εξέλεγξιν και συμπλήρωσιν» και προς κατανομή τους «κατά διοικητικάς περιφερείας» (δηλαδή βιλαέτια και ανεξάρτητα σαντζάκια). Η στατιστική του Συλλόγου της «Ανατολής» οριστικοποιήθηκε από το «Ανατολικόν» Τμήμα του ΥΠΕΞ το 1918, προκειμένου να διαφανεί η συγκριτική δύναμη του ελληνισμού εκεί ενόψει των ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων στο Παρίσι.[54]

Στατιστική του πληθυσμού της Μικράς Ασίας «κατ' εθνότητας», 1912

ΕΘΝΟΤΗΤΕΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ
Τούρκοι	7.231.495
Έλληνες	1.982.376
Αρμένιοι	649.540
Εβραίοι	78.079
Ξένοι	220.549
Αθίγγανοι	18.769
Βούλγαροι	6.381
Γενικό σύνολο	10.187.189

Πηγή: Γενικά Αρχεία του Κράτους / Κεντρική Υπηρεσία / Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού (ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΠΓΠ), φάκ. 442, Η Κοινή των Αλυτρώτων Επιτροπεία προς τον Εμμανουήλ Ρέπουλη, εν Αθήναις, 20 Νοεμβρίου 1918/αρ. 5958· φάκ. 218, Ο Τμηματάρχης του Β΄ Πολιτικού Τμήματος («Ανατολικού») του ΥΠΕΞ προς το Πολιτικό Γραφείο του Προέδρου της Κυβερνήσεως, εν Αθήναις, 19 Φεβρουαρίου 1918/αρ. 1619.

53. «Έκθεσις πεπραγμένων υπό του Γεν. Γραμματέως του Συλλόγου κυρίου Κωνστ. Γ. Λαμέρα», *Ξενοφάνης*, Β΄/1 (1905) 27. Η απόφαση για τη διενέργεια της απογραφής είχε ληφθεί το 1895· βλ. ΑΜΣΑ, φάκ. Λ΄ (Βιβλίο Πρακτικών των Γενικών Συνεδριών του Συλλόγου, σ. 79 [συνεδρία της 27 Οκτωβρίου 1895]).

54. Alexis Alexandris, «The Greek census of Anatolia and Thrace (1910-1912): Ottoman historical demography», Dimitri Gondicas και Charles Issawi (επιμ.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century*, Πρίνστον, 1999, σ. 48-50, 54 (Table III).

Η μετακίνηση του επίκεντρου του ενδιαφέροντος του Συλλόγου των εν Αθήναις Μικρασιατών από πνευματικά σε πολιτικά ζητήματα δεν ήταν αυτόματη και επήλθε, τελικά, λόγω ανωτέρας βίας. Ο άνευ προηγουμένου ανθελληνικός διωγμός του 1914, η αποστολή του τηλεγραφήματος Grey στην Αθήνα (10/23 Ιανουαρίου 1915) και η δυναμική εκκίνηση του Μικρασιατικού Ζητήματος από τον Ελευθέριο Κ. Βενιζέλο στις αρχές του 1915[55] ανάγκασαν τελικά τον Σύλλογο της «Ανατολής» να λάβει θέση απέναντι στις ραγδαίες εξελίξεις. Την 5η Μαρτίου 1915 ο Ευαγγελίδης επικαλέστηκε την προσοχή του Δ.Σ. «επί της δημιουργηθείσης περί το Μικρασιατικόν Ζήτημα καταστάσεως λόγω των εσφαλμένων και ανακριβών πληροφοριών», οι οποίες κυκλοφορούσαν «αβασανίστως» και εξ αυτού ήταν «λίαν ενδεχόμενον να παραπλανήσωσι την κοινήν γνώμην και να εκτρέψωσιν αυτήν εις κρίσεις και αποφάσεις δυσμενείς προς τους μυχίους εθνικούς πόθους του Ελληνικού Μικρασιατικού πληθυσμού [...] προς αποκατάστασιν [αυτού] εν τη εθνική ενότητι». Το Δ.Σ. με τη σειρά του εξουσιοδότησε τον Ευαγγελίδη να σπεύσει να ζητήσει συνέντευξη «μετά του επί των Εξωτερικών Υπουργού» (Λάμπρου Κορομηλά) καθώς και μετά του «Προέδρου της Κυβερνήσεως και αυτού έτι του Βασιλέως επί τω τέλει να διαφωτίση αυτούς πλήρως περί της από απόψεως πληθυσμού, εκπαιδεύσεως, εμπορίου, βιομηχανίας κ.λπ. ακμαιότητος και ζωτικότητος του Μικρασιατικού Ελληνισμού», και να προβεί σε σχετική «διά του τύπου» δημοσίευση.[56]

Η συνέντευξη με τον Βενιζέλο πραγματοποιήθηκε τελικά στα μέσα Σεπτεμβρίου της ίδιας χρονιάς.[57] Εντέλει, η καταιγιστική πορεία που ακολούθησε το Μικρασιατικό Ζήτημα, το οποίο κατέλαβε τάχιστα κεντρική θέση στην ελληνική πολιτική ζωή, ήταν μοιραίο να συμπαρασύρει τον Σύλλογο στη δραματική διαδρομή του. Η «Ανατολή» απέκτησε πρωταγωνιστικό ρόλο στην προώθηση των αλυτρωτικών διεκδικήσεων της Ελλάδας στη Μικρά Ασία, πρωτοστατώντας στην ίδρυση της Κοινής των Αλυτρώτων Ελλήνων Επιτροπείας, το φθινόπωρο του 1917.[58] Το 1917-1918 πρόεδρος της εν λόγω

55. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος*, ό.π., σ. 90-147· Νίκος Πετσάλης-Διομήδης, *Ο Βενιζέλος και η πρόκληση της Μεγάλης Ελλάδας: Γεγονότα και επανεκτιμήσεις*, επιστ. επιμ.: Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, τ. Α΄ (*Διχασμός - Διπλασιασμός - Διεκδικήσεις*), Αθήνα, 2021, σ. 99-129.

56. ΑΜΣΑ, φάκ. ΛΣΤ΄ (Βιβλίο Πρακτικών των Συνεδριών του Δ.Σ., σ. 279-282).

57. *Στο ίδιο*, σ. 301-304 (συνεδρία της 15ης Σεπτεμβρίου 1915).

58. Η Κοινή των Αλυτρώτων Ελλήνων Επιτροπεία ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1917, «κοινή γνώμη και αποφάσει των πέντε εν Αθήναις Θρακικών και Μικρασιατικών Σωματείων», με

Επιτροπείας ήταν ο Μαργαρίτης Ευαγγελίδης (πρόεδρος της «Ανατολής») και γενικός γραμματέας της ο Κωνσταντίνος Λαμέρας (γραμματέας της «Ανατολής»).[59]

Μετά την Καταστροφή (1922-1939)

«Η απροσδόκητος και άμετρος συμφορά» της Μικράς Ασίας (1922), η οποία «συνετάραξε την ψυχήν παντός Έλληνος και κατέλιπε κέντρον θλίψεως σφοδράς και διηνεκούς», αποτέλεσε «αιτία απαραμυθήτου οδύνης» για τον Μαργαρίτη Ευαγγελίδη. Η υγεία του κλονίστηκε και ο ίδιος απώλεσε «το ισχυρό σφρίγος και την εύτονον θαλερότητα» που τον διέκρινε. «Η διάνοια του διδασκάλου» και «Μικρασιάτη σοφού» συνέχισε να «πλανάται ανά τας απεράντους εκτάσεις της Μικρασιάτιδος γης ην καταθλίβουσιν τα αμαυρά ερείπια».[60] Τον Μάιο του 1924, ύστερα από εισαγωγή του στο Αρεταίειο Νοσοκομείο, διέκοψε «κατ' ανάγκην», τη διδασκαλία του στο Πανεπιστήμιο.[61] Οι τιμές προς το πρόσωπό του ξεκίνησαν με την ομοτιμοποίησή του· στη συνέχεια, την 3η Ιανουαρίου 1925, έγιναν τα αποκαλυπτήρια μιας μαρμάρινης προτομής του (έργο του Θωμά Θωμόπουλου), ενώ ένα χρόνο περίπου αργότερα (17 Ιανουαρίου 1926) έλαβε χώρα στη Μεγάλη Αίθουσα του Πανεπιστημίου ο εορτασμός της τεσσαρακονταετηρίδος της διδασκαλίας του Ευαγγελίδη και της προσφοράς του «εις τε την επιστήμη και

καταστατικό σκοπό την «παρά το πλευρόν της Κυβερνήσεως Βενιζέλου και κατά το πνεύμα αυτής και μόνον προαγωγήν των συμφερόντων των αλυτρώτων Ελλήνων και ουσιωδώς την εθνικήν αυτών αποκατάστασιν». Η Επιτροπεία στόχευε εκ παραλλήλου στη «διαφώτισιν της εν Ευρώπη και Αμερική δημοσίας γνώμης περί της θέσεως του εν Τουρκία Ελληνισμού και των δικαιωμάτων αυτού». Η ιδρυτική συνέλευση της Επιτροπείας συνήλθε στα γραφεία του Συλλόγου της «Ανατολής»· βλ. ΑΜΣΑ, φάκ. ΛΣΤ΄, σ. 379 και 384-385, και φάκ ΛΖ΄, σ. 238-239 (Βιβλία Πρακτικών των Γενικών Συνεδριών του Συλλόγου, συνεδρίες της 23ης Σεπτεμβρίου και 28ης Οκτωβρίου 1917 και 4ης Φεβρουαρίου 1918)· Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος*, ό.π., σ. 165.

59. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΠΓΠ, φάκ. 442, Η Κοινή των Αλυτρώτων Επιτροπεία προς τον Εμμανουήλ Ρέπουλη, εν Αθήναις, 20 Νοεμβρίου 1918 / αρ. 5958· Μηλιώρης, *Ο Σύλλογος των Μικρασιατών η «Ανατολή»*, ό.π., σ. 360-361 (υποσ. 6)· Μαμώνη, «Το Αρχείο του Μικρασιατικού Συλλόγου "Ανατολή"», ό.π., σ. 130.

60. Μικρασιατικός Σύλλογος «Ανατολή», *Εορταί προς τιμήν του κυρίου Μαργαρίτου Ευαγγελίδου*, ό.π., σ. 41 (ομιλία Κωνσταντίνου Λαμέρα, 3 Ιανουαρίου 1925).

61. *Στο ίδιο*, σ. 78.

την πατρίδα».[62] Ο «Μικρασιάτης σοφός», όπως τον χαρακτήρισε ο Παύλος Καρολίδης, άφησε την τελευταία του πνοή στην Αθήνα το 1932.[63]

Ο Σύλλογος της «Ανατολής» δεν σταμάτησε, βεβαίως, το 1922 το κοινωνικό έργο του. Όπως αναφέρει η ιστορικός Κυριακή Μαμώνη, η οποία ταξινόμησε το αρχείο του, μέχρι το 1939, έτος ουσιαστικής διαλύσεως του συλλόγου, η δράση της «Ανατολής» υπήρξε πολύμορφος.[64] Ο σύλλογος επέδειξε ιδιαίτερη μέριμνα για την περίθαλψη των προσφύγων, τόσο εκείνων του 1914 όσο και εκείνων του 1922, διανέμοντας χρήματα, είδη πρώτης ανάγκης, διδακτικά βιβλία και στεγάζοντάς τους προσωρινά στα γραφεία του.[65] Το σπουδαιότερο: Το 1925-1926 ίδρυσε σε προσφυγικές συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά (Αμπελοκήπους, Βύρωνα, Δραπετσώνα, Καισαριανή, Νέα Ιωνία, Νέα Κοκκινιά, Περιστέρι, Πολύγωνο και αλλού) συνολικά δώδεκα τετρατάξιες, πεντατάξιες και εξατάξιες νυκτερινές σχολές στοιχειώδους παιδείας για εργαζόμενα προσφυγόπουλα.[66] Σύμφωνα με στοιχεία του συλλόγου, το 1927 ο αριθμός των μελών του διδακτικού προσωπικού των σχολών του ανερχόταν σε 34, ενώ των μαθητών και μαθητριών τους σε 2.150.[67]

Μετά τη Μικρασιατική «συμφοράν», ο σύλλογος προσαρμόστηκε κάπως στις νέες συνθήκες και το επίκεντρο του ενδιαφέροντός του ήταν πλέον οι πρόσφυγες. Ο τροποποιημένος «κανονισμός» του (1930) προσδιόριζε ως κύριο «σκοπόν» του «την μετ' επιμελείας εξακρίβωσιν των αναγκών των Μικρασιατών *προσφύγων*» και «την κατά το ενόν θεραπείαν των εκπαιδευτικών, εκκλησιαστικών, κοινωνικών και εθνικών αναγκών» τους.[68] Η προσαρμογή, όμως, του Συλλόγου στη νέα πραγματικότητα δεν υπήρξε

62. *Στο ίδιο*, σ. 8-12, 26. Η προτομή του Μαργαρίτη Ευαγγελίδη σώζεται σήμερα στη Βιβλιοθήκη της Εστίας Νέας Σμύρνης.

63. *Στο ίδιο*, σ. 71 (όπου παραπομπή σε επιστολή του Παύλου Καρολίδη, «Ο Μικρασιάτης σοφός», δημοσιευμένη στην εφημ. *Αθήναι*, αρ. 3108, 16.1.1926)· Ζούμπος, «Μαργαρίτης Ευαγγελίδης», σ. 481, 493.

64. Μαμώνη, «Το Αρχείο του Μικρασιατικού Συλλόγου "Ανατολή"», ό.π., σ. 124.

65. *Στο ίδιο*, σ. 130.

66. *Στο ίδιο*, σ. 131.

67. Μικρασιατικός Σύλλογος «Ανατολή», *Το έργον αυτού μετά την συμφοράν. Αι δώδεκα πλήρεις νυκτεριναί σχολαί*, Αθήναι [1927], σ. 5.

68. Μικρασιατικός Σύλλογος «Ανατολή», *Κανονισμός, τροποποιηθείς και εγκριθείς υπό του Πρωτοδικείου Αθηνών*, Αθήναι, 1930, σ. 3 (άρθρο 2). Έμφαση του γράφοντος. Ο τροποποιημένος κανονισμός (βλ. *στο ίδιο*, σ. 16) εγκρίθηκε στις 9 Μαρτίου 1930.

πλήρης και άμεση: Το 1926-1927, σε δημόσιες διαλέξεις και σε δημοσιεύσεις του, ο σύλλογος διαδήλωνε ότι «η Μεγάλη Ιδέα δεν απέθανε» και πως «η οδός του μέλλοντος του σημερινού Ελληνικού Κράτους άγει προς την Σμύρνην και το Βυζάντιον».[69] Πράγματι, ο δρόμος προς την ελληνοτουρκική συμφιλίωση και τον ενταφιασμό της Μεγάλης Ιδέας υπήρξε μακρύς και χρειάστηκαν το πολιτικό βάρος και οι πολυετείς άοκνες προσπάθειες του Ελευθερίου Βενιζέλου το 1928-1930 για να ομαλοποιηθεί.[70]

Φυσική συνέχεια του συλλόγου της Ανατολής πρέπει να θεωρείται η Εστία Νέας Σμύρνης (ίδρ. 1938), η οποία εκπλήρωσε το όραμα των εταίρων της «Ανατολής» για τη σύσταση ενός *Μικρασιατικού Κέντρου*, όπου θα συγκροτείτο συλλογή ελληνοχριστιανικών κειμηλίων από τη Μικρά Ασία.[71] Το Αρχείο της «Ανατολής» παραδόθηκε στην Εστία Νέας Σμύρνης και στον πρόεδρό της Πάνο Χαλδέζο το 1950, παρουσία παλαιών μελών του Διοικητικού Συμβουλίου του πρώτου Συλλόγου των εν Αθήναις Μικρασιατών.[72] Παραφράζοντας τα λόγια των συνεργατών του, θα λέγαμε ότι «η διάνοια του διδασκάλου» και «Μικρασιάτη σοφού» συνεχίζει σήμερα να «πλανάται ανά τας απεράντους εκτάσεις» της πόλης των Αθηνών, η οποία, κατά τα λεγόμενα του ίδιου, «είναι θυγάτηρ της Μικράς Ασίας».[73]

69. Μικρασιατικός Σύλλογος «Ανατολή», *Το έργον αυτού μετά την συμφοράν*, ό.π., σ. 20, 28.

70. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος*, ό.π., σ. 369· Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια: Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-46)*, Αθήνα, 2011, σ. 82-83, όπου προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία για την ελληνοτουρκική προσέγγιση του 1930.

71. Μαμώνη, «Το Αρχείο του Μικρασιατικού Συλλόγου "Ανατολή"», ό.π., σ. 131.

72. «Σταθμοί στην Ιστορία», *Εστία Νέας Σμύρνης*, https://estia-ns.gr/gr/estia-neas-smyrnis/stathmoi-stin-istoria (πρόσβαση 10.7.2023).

73. Πβ. Ζούμπος, «Μαργαρίτης Ευαγγελίδης», ό.π., σ. 489 (όπου παρατίθενται οι τίτλοι των πανηγυρικών λόγων του Ευαγγελίδη «Αι Αθήναι είναι θυγάτηρ της Μικράς Ασίας» και «Περί της συναφείας Αθηνών και Μικράς Ασίας», δημοσιευμένοι στο *Ξενοφάνης*).

Γεώργιος Ιωακείμογλου (1887-1979): Η ζωή και το έργο του θεμελιωτή της Φαρμακολογίας στην Ελλάδα

Γεώργιος Ανδρούτσος

Ο Γεώργιος Ιωακείμογλου γεννήθηκε στην κωμόπολη Κούλα του νομού Αϊδινίου (Σμύρνης).[1] Ήταν το τέταρτο από τα έξι παιδιά της οικογένειάς του. Μετά την αποφοίτησή του από το Λύκειο της Ευαγγελικής Σχολής, μετέβη το 1905, σε ηλικία 17 ετών, στο Βερολίνο, όπου και σπούδασε ιατρική (1905-1910). Με εξαίρεση μερικούς μήνες που επέστρεψε στη Σμύρνη και άσκησε την ιατρική, παρέμεινε στο Βερολίνο συνολικά 24 χρόνια (1905-1928).

Στο Βερολίνο είχε καθηγητές τον ανατόμο Heinrich Waldeyer, τον φυσιολόγο Max Rubner, τον υγιεινολόγο και μικροβιολόγο Karl Flügge, τον φαρμακολόγο Arthur Heffter και τον νομπελίστα χημικό Emil Fischer.

Στο Πανεπιστήμιο Friedrich-Wilhelm του Βερολίνου αναγορεύτηκε υφηγητής το 1918. Το 1919 άρχισε να διδάσκει στην Ιατρική Σχολή του Βερολίνου ειδικά κεφάλαια της φαρμακολογίας, όπως η φαρμακολογία των ιαματικών πηγών, η ανίχνευση δηλητηρίων με φαρμακολογικές μεθόδους και άλλα. Το 1922 εξελέγη έκτακτος καθηγητής και διευθυντής του Εργαστηρίου Φαρμακολογίας (1924-1928), σε αντικατάσταση του δασκάλου του, καθηγητή Arthur Heffter, ο οποίος είχε εκλεγεί πρύτανης. Τον Heffter αναγκάστηκε να αναπληρώσει μέχρι το 1927, διότι είχε ασθενήσει βαριά. Το 1927 ανέ-

1. Σπύρος Μαρκέτος, *Ιστορία της Ιατρικής του 20ού αιώνα Οι Έλληνες πρωτοπόροι: Γεώργιος Ιωακείμογλου (1887-1979)*, Αθήνα 2000, σ. 7-137.

λαβε μόνιμος διευθυντής του εν λόγω εργαστηρίου ο καθηγητής Paul Trandelenburg. Ας σημειωθεί ότι το 1926 είχε αναγορευτεί και υφηγητής της Σχολής Χημείας του Πολυτεχνείου του Βερολίνου.

Το 1920 ανέλαβε, κατόπιν εντολής του Ελευθερίου Βενιζέλου, μαζί με τον καθηγητή Κωνσταντίνο Καραθεοδωρή, να οργανώσει το Ιωνικό Πανεπιστήμιο στη Σμύρνη. Η Μικρασιατική Καταστροφή, όμως, ανέκοψε την προσπάθειά τους, ενώ βρισκόταν ήδη σε προχωρημένο στάδιο.

Το 1923 εξελέγη καθηγητής Φαρμακολογίας στην Ιατρική Σχολή Αθηνών, αλλά συναισθηματικοί λόγοι, υπαγορευόμενοι από την καταστροφή της ιδιαίτερης πατρίδας του, της Σμύρνης, τον ανάγκασαν να αποποιηθεί τη μεγάλη αυτή τιμή. Δεν αρνήθηκε όμως το 1928 τη δεύτερη πρόταση που του έγινε να αναλάβει την Έδρα Φαρμακολογίας της Αθήνας. Εκλεγείς καθηγητής της Φαρμακολογίας στην Αθήνα, δίδαξε επί τριάντα χρόνια (1928-1958) φαρμακολογία στους φοιτητές της Ιατρικής, της Οδοντιατρικής και της Φαρμακευτικής. Οργάνωσε πάνω σε σύγχρονες βάσεις το Εργαστήριο Φαρμακολογίας και δημιούργησε Φαρμακολογική Σχολή με διεθνές κύρος. Το 1929 εξελέγη μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, της οποίας υπήρξε το μακροβιότερο μέλος, συμπληρώνοντας θητεία 50 ετών, ενώ το 1955 διετέλεσε πρόεδρός της.

Από το 1935 έως το 1960 διετέλεσε πρόεδρος του Ανωτάτου Υγειονομικού Συμβουλίου (Κεντρικό Συμβούλιο Υγείας) και αντιμετώπισε κατά τον αποτελεσματικότερο τρόπο τα χρόνια προβλήματα που βασάνιζαν την Ελλάδα, όπως η εχινοκοκκίαση, η ευλογιά, η λέπρα, η λύσσα, ο αντιφυματικός εμβολιασμός, ο αντιπολιομυελιτικός εμβολιασμός, οι κίνδυνοι από τη χρησιμοποίηση φθοριζόντων λαμπτήρων, γεωργικών εντομοκτόνων, τριχοβαφών και χρωστικών ουσιών στα τρόφιμα και τα αντιγριπικά εμβόλια.

Το 1931 δημιούργησε το βιοχημικό εργαστήριο του Θεραπευτηρίου «Ο Ευαγγελισμός», ως ανεξάρτητο από τη μικροβιολογία, και συνετέλεσε στην καλύτερη εκπαίδευση των ιατρών στη Βιοχημεία και τη Φαρμακολογία, καθώς και στην εξύψωση του κύρους της Υγειονομικής Σχολής Αθηνών. Το 1932 τιμήθηκε με το χρυσό μετάλλιο της Ιατρικής Σχολής του Αμβούργου. Από το 1930 έως το 1936 διετέλεσε διευθυντής του τμήματος Φαρμακολογίας και Βιοχημείας της Ανωτάτης Υγειονομικής Σχολής Αθηνών.

Από το 1950 ήταν μόνιμο μέλος της επιτροπής εμπειρογνωμόνων του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας για τα φάρμακα τα οποία προκαλούν τοξικομανία. Επίσης, το 1952 αναγορεύτηκε διδάκτωρ της Ιατρικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Το 1970 εξελέγη μέλος της Ποντιφικής Ακαδημίας Επιστημών.

Γνωστή είναι η συμβολή του στη φαρμακολογία της καφουράς, της δακτυλίτιδος, του βενζολίου, όπως και πλήθους άλλων φαρμακευτικών ουσιών. Ο Ιωακείμογλου είναι ο πρώτος που έδειξε με κλασικά πειράματα επί του τρισθενούς και πεντασθενούς αρσενικού τη σημασία των οξειδοαναγωγικών φαινομένων για τον ζώντα οργανισμό.

Συνέβαλε αποφασιστικά στην υποδειγματική κρατική υγειονομική περίθαλψη, όπως, π.χ., με τη θέσπιση νομοθεσίας περί τοξικομανίας. Ας σημειωθεί ότι 25 χρόνια νωρίτερα από τη Γερμανία, απαγορεύθηκε στην Ελλάδα η ηρωίνη, ως ουσία καταστροφική για τη δημόσια υγεία.

Τακτικοί καθηγητές φαρμακολογίας πριν από τον Ιωακείμογλου

1. *Ιωάννης Λεβαδεύς-Νικολαΐδης* (1800 ή 1805-1871). Έλληνας ιατρός, λόγιος του 19ου αιώνα και καθηγητής πανεπιστημίου. Γεννήθηκε στη Λειβαδιά. Υπήρξε λάτρης της γαλλικής ιατρικής. Αφού παρέμεινε επί διαστήματα στην Κωνσταντινούπολη και την Οδησσό, το 1827 μετέβη στο Παρίσι, όπου σπούδασε φιλολογία και ιατρική μέχρι το 1832. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα, δίδαξε φυσικές επιστήμες στο σχολείο της Αίγινας. Έγινε ο πρώτος καθηγητής Υγιεινής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, από το 1837. Το 1846 έγινε τακτικός καθηγητής της Φυσιολογίας. Επίσης δίδαξε φαρμακολογία από το 1844 μέχρι το 1849, οπότε και απολύθηκε και μετακόμισε στην Κωνσταντινούπολη, όπου άσκησε την ιατρική. Τον διαδέχθηκε στην έδρα της Φαρμακολογίας ο Νικόλαος Κωστής.

2. *Νικόλαος Κωστής* (1805-1861). Γεννήθηκε στη Σμύρνη. Σπούδασε ιατρική στη Χαϊδελβέργη. Το 1837 έγινε καθηγητής Φαρμακολογίας και Μαιευτικής και δίδαξε επί 25 έτη. Διετέλεσε προσωπικός ιατρός του βασιλιά Όθωνα και πρόεδρος του Ιατροσυνεδρίου (1837-1850). Συνέβαλε στη Θεσσαλική Επανάσταση του 1854. Συνέγραψε το *Σύγγραμμα Μαιευτικής* (1849) και *Φαρμακολογίας* (1855). Τον διαδέχθηκε ο Θεόδωρος Αφεντούλης.

3. *Θεόδωρος Αφεντούλης* (1862-1893). Καθηγητής Φαρμακολογίας. Γεννήθηκε στη Ζαγορά το 1824. Το 1839 ενεγράφη στην Ιατρική Σχολή του ΕΚΠΑ. Μετά τη λήψη του διδακτορικού του, το 1843, μετέβη στο Μόναχο, όπου αναγορεύτηκε διδάκτωρ και της εκεί Ιατρικής Σχολής. Μετεκπαιδεύτηκε στη συνέχεια στο Παρίσι και στη Βουδαπέστη και, επανελθών στην Ελλάδα, αναγορεύτηκε το 1849 υφηγητής και το 1852 έγινε έκτακτος καθηγητής της Παθολογικής Ανατομίας. Το 1856 διορίσθηκε έκτακτος και το 1862 τακτικός καθηγητής της Φαρμακολογίας, διαδεχθείς τον καθηγητή Νικόλαο Κωστή. Όταν αφυπηρέτησε ο καθηγητής Θεόδωρος Ορφανίδης, του ανατέθηκε και η διδασκαλία της Βοτανικής. Το μάθημα αυτό, όπως και τη Φαρμακολογία, δίδαξε μέχρι τον θάνατό του. Μεταξύ των έργων του, ξεχωρίζουν η τρίτομη *Παθολογικής Ανατομίας Επιτομή* (1855-1880) και η τρίτομη *Φαρμακολογία* (α΄ έκδοση 1875, β΄ έκδοση 1884, γ΄ έκδοση 1890-91) και πλήθος φιλολογικών έργων.

Δεν αποτελεί, ασφαλώς, τυχαίο γεγονός ότι τη δεύτερη σημαντική μετάφραση του έργου *Μαρία Στιούαρτ* του Schiller (1882), έκανε ο επίσης καθηγητής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ανδρέας Αναγνωστάκης. Οι δύο σπουδαίοι καθηγητές της Ιατρικής Σχολής, ο καθηγητής της Οφθαλμολογίας Ανδρέας Αναγνωστάκης και της Φαρμακολογίας Θεόδωρος Αφεντούλης, αποτελούσαν, παράλληλα, και δύο σημαντικές μορφές της λογοτεχνίας μας. Ήταν και οι δύο προχωρημένης ηλικίας όταν ο Θεόδωρος Αφεντούλης, πιστεύοντας στο απόφθεγμα «ο έρως χρόνια δεν κοιτά», θέλησε να έλθει εις γάμου κοινωνίαν, για δεύτερη φορά, με μια νεαρά. Ο φίλος του, Ανδρέας Αναγνωστάκης, προφανώς «φιλική αλλά και ποιητική αδεία», έγραψε ένα ποίημα σατιρικό, με προφανή στόχο να συνετίσει τον ερωτοχτυπημένο και να αποτρέψει τον αταίριαστο, από πλευράς ηλικίας, γάμο. Ο Αφεντούλης διετέλεσε επίσης αντιπρόεδρος της Εθνοσυνελεύσεως το 1863.

Η Φαρμακολογική Συλλογή, την οποία είχε δωρίσει ο εκ Πράγας ομογενής Κώστας Βάτκας στο Εργαστήριο Φαρμακολογίας και η οποία χρησιμοποιείτο για την εκπαίδευση των φοιτητών και περιλάμβανε 1.302 φαρμακολογικά αντικείμενα και 1.114 αγγεία, επί καθηγεσίας Αφεντούλη συνέχισε να εμπλουτίζεται, με αποτέλεσμα στα τέλη του 19ου αιώνα να επαρκεί πλήρως για τη διδασκαλία της Φαρμακολογίας

4. *Σταμάτιος Κρίνος* (1815-1886). Καθηγητής Φαρμακολογίας και Φαρμακογραφίας το 1861. Χημικός, γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου και πραγματοποίησε

τις εγκύκλιες σπουδές και διδάχθηκε τα πρώτα γράμματα. Το 1829 αναχώρησε για τη Χίο, μαζί με τον αδερφό του, Αθανάσιο, στο ιδιόκτητο φαρμακείο του για 5 χρόνια, όπου και ασκήθηκε στη φαρμακευτική τέχνη. Συγχρόνως, διδασκόταν από τον φιλόσοφο Νεόφυτο Βάμβα και από τον Οικονομίδη Πεζάρο την αρχαία ελληνική. Το 1835 μετέβη στην Αθήνα, όπου παρακολούθησε μαθήματα στο νεοσύστατο «Φαρμακευτικό σχολείο». Το 1836 εξετάσθηκε ενώπιον του Ιατροσυνεδρίου και πήρε το πτυχίο φαρμακοποιού. Στη συνέχεια, ίδρυσε το ομώνυμο φαρμακείο στην Αθήνα. Το 1841 μετέβη στην Πίζα, όπου παρακολούθησε επί διετία μαθήματα Βοτανικής και Χημείας, και από εκεί στο Παρίσι, όπου παρέμεινε μέχρι το 1846 για μετεκπαίδευση. Μετά την επιστροφή του στην Αθήνα, αναγορεύτηκε, το 1850, υφηγητής της εφαρμοσμένης στη φυσιολογία οργανικής χημείας και το 1861 διορίστηκε τακτικός καθηγητής της Φαρμακολογίας και Φαρμακευτικής στην Ιατρική Σχολή, από την οποία αποχώρησε το 1863. Δίδαξε και στο Πολυτεχνείο τεχνολογική χημεία, διετέλεσε και μέλος του Ιατροσυνεδρίου από το 1853 μέχρι και το 1886, οπότε και απεβίωσε. Δημοσίευσε τα *Περί στύρακος* (1881), *Περί επιστημονικού προσδιορισμού των αρχαίων ελληνικών φυτών διά των ονομάτων του λαού κατά τόπους και χρόνους και της εκ τούτου ωφελείας εις την ετυμολογίαν και λεξικογραφίαν της ελληνικής γλώσσης* (1881). Εξέδωσε το περιοδικό *Ασκληπιός* από το 1856 έως το 1859.

5. *Νικόλαος Μακκάς* (1847-1935). Καθηγητής Φαρμακολογίας (1893-1902). Υιός του Γεωργίου Μακκά, γεννημένος στη Σύρο. Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου της Βιέννης (1870), άσκησε αρχικά την ιατρική στη Σύρο και μετά εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Το 1879 αναγορεύτηκε υφηγητής της Ειδικής Νοσολογίας. Από το 1884 έως το 1906 διετέλεσε διευθυντής του Παθολογικού τμήματος του «Ευαγγελισμού». Διετέλεσε τακτικός καθηγητής της Φαρμακολογίας (1893-1902). Από το 1902 μέχρι το 1906 διετέλεσε καθηγητής της Ειδικής Νοσολογίας και από το 1906 μέχρι το 1919 διευθυντής της Παθολογικής κλινικής του «Ευαγγελισμού». Ήταν ένας εκ των ιδρυτών και διευθυντών του ιατρικού περιοδικού *Γαληνός* (1879-1885), διευθυντής του «Ταμείου δαμαλίδος» (1884), πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού (1912-1917) και πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του Δρομοκαϊτείου Θεραπευτηρίου (1922-1930). Έγραψε τα: *Οδηγίαι προς νοσηλείαν αρρώστων* (1875), *Η φθίσις του λάρυγγος* (1879), *Περί της θεραπείας της πνευμονικής φθίσεως δι' εισπνοών βενζοϊ-*

κού νατρίου (1879), *Αιτιολογικαί μελέται περί των εν Ελλάδι επιδημιών της διφθερίτιδος* (1882), *Κλινική μελέτη περί της προδρόμου του τυφοειδούς πυρετού κακουχίας* (1882), *Ο επιδημικός κατάρρους* (1890), *Περί χρονίου τυφοειδούς πυρετού* (1891), *Η εξέλιξις της πρακτικής Ιατρικής εν Αθήναις* (1908), *Εγχειρίδιον νοσηλείας αρρώστων* (1921).

6. *Νικόλαος Καλικούννης* (1862-1922). Γεννήθηκε στη Μεσσήνη και απεβίωσε στην Αθήνα. Το 1885 αναγορεύτηκε διδάκτωρ της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στη συνέχεια εκπαιδεύτηκε επί αρκετά έτη σε πανεπιστήμια της Γαλλίας, διατελέσας εσωτερικός ιατρός των νοσοκομείων του Μονπελιέ και των Παρισίων. Επανερχόμενος στην Ελλάδα, διετέλεσε, διαδοχικά, επιμελητής της Παθολογικής κλινικής του Δημοτικού Νοσοκομείου, υφηγητής της Ιατρικής Σχολής και, τέλος, το 1901, εξελέγη τακτικός καθηγητής της Φαρμακολογίας, θέση στην οποία παρέμεινε μέχρι το 1922. Έγραψε μονογραφία στα γαλλικά *Περί οροθεραπείας* (Παρίσι, 1889), *Περί φυματιάσεως* (Αθήναι, 1890), τετράτομη *Κλινικήν παθολογίαν και θεραπευτικήν*, όπως και άλλες ιατρικές πραγματείες.

7. *Σπυρίδων Δοντάς* (1878-1958). Γεννήθηκε και σπούδασε στην Αθήνα. Το 1898 αναγορεύτηκε διδάκτωρ της Ιατρικής. Μετεκπαιδεύτηκε στη Γερμανία. Το 1900 διορίστηκε βοηθός στη Φυσιολογία. Το 1916 εξελέγη έκτακτος καθηγητής της Φυσιολογίας. Το 1925 εξελέγη τακτικός καθηγητής της Πειραματικής Φαρμακολογίας. Το 1928 εξελέγη τακτικός καθηγητής της Πειραματικής Φυσιολογίας. Το 1931 έγινε μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Μεταξύ των έργων του ξεχωρίζουν τα: *Φαρμακολογία* (2 τ., α΄ έκδοση 1912-1914, β΄ έκδοση 1925-1926) και *Φυσιολογία* (2 τ., α΄ έκδοση 1928, β΄ έκδοση 1935-1936). Διακρίθηκε για την πατριωτική του δράση, ιδιαίτερα στο Κυπριακό.

Κυριότεροι μαθητές και διάδοχοι του Ιωακείμογλου

1. *Νικόλαος Κλεισιούνης*. Γεννήθηκε το 1901 στο Ναύπλιο. Σπούδασε Βιοχημεία και Φαρμακολογία στα πανεπιστήμια Αθηνών και Βερολίνου, όπου και έλαβε τον τίτλο του διδάκτορος. Το 1928 έγινε επιμελητής στο Φαρμακολογικό Εργαστήριο της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και υπήρξε στενός συνεργάτης του Ιωακείμογλου. Το 1931 αναγορεύθηκε υφηγητής της Φαρμακολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Το 1942 έγινε καθηγητής της Πειραματικής Φαρμακολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Το 1949 μετέβη για ετήσια μετεκπαίδευση στις ΗΠΑ. Το 1959 έγινε τακτικός

καθηγητής της Φαρμακολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, διαδεχόμενος τον Ιωακείμογλου. Δημοσίευσε πολλές εργασίες φαρμακολογικού και βιοχημικού περιεχομένου. Το 1960-1964, εξέδωσε το δίτομο σύγγραμμα *Φαρμακολογία*.

2. *Ελεονώρα Ζαΐμη* (1915-1982). Γεννήθηκε στο Γαλάτσι της Ρουμανίας και απεβίωσε στην Αθήνα. Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, από το οποίο πήρε δύο πτυχία: το ένα στην Ιατρική (1938) και το άλλο στη Χημεία (1947). Από το 1938 μέχρι το 1947 διετέλεσε βοηθός στο Εργαστήριο Φαρμακολογίας υπό τον Γ. Ιωακείμογλου, όπου και αναγορεύτηκε, το 1941, διδάκτωρ της Ιατρικής. Το 1947 μετέβη στη Μεγάλη Βρετανία για μετεκπαίδευση. Οι πρώτες της έρευνες πραγματοποιήθηκαν στο Φαρμακευτικό Τμήμα του Πανεπιστημίου του Μπρίστολ. Εν συνεχεία εγκαταστάθηκε στο Λονδίνο, όπου εργάστηκε ως ερευνήτρια στο Εθνικό Ινστιτούτο Ιατρικών Ερευνών. Το 1950 έγινε λέκτορας στη Φαρμακευτική Σχολή του Πανεπιστημίου του Λονδίνου. Το 1954 έγινε έκτακτη καθηγήτρια της Φαρμακολογίας στην Ιατρική Σχολή του Royal Free Hospital. Το 1958 έγινε τακτική καθηγήτρια και διευθύντρια του Εργαστηρίου Πειραματικής Φαρμακολογίας της Φαρμακευτικής Σχολής, όπου παρέμεινε μέχρι το 1980, οπότε και συνταξιοδοτήθηκε. Υπήρξε η πρώτη Ελληνίδα καθηγήτρια του Πανεπιστημίου του Λονδίνου. Τα δύο τελευταία χρόνια της ζωής της τα πέρασε στην Ελλάδα, σχεδόν τυφλή από διαβητική αμφιβληστροειδοπάθεια.

3. *Χάρης Αντωνιάδης*. Καθηγητής της Φαρμακολογίας στο Πανεπιστήμιο της Βοστώνης.

4. *Γεώργιος Λογαράς* (1912-1989). Γεννήθηκε στην Κέρκυρα. Σπούδασε Ιατρική στην Αθήνα, όπου το 1936 αναγορεύτηκε διδάκτωρ. Περαιτέρω σπουδές και πειραματική έρευνα έκανε σε Λειψία, Λονδίνο, Αμπερντίν και Στοκχόλμη. Ανακοίνωσε πολλές πειραματικές εργασίες και μελέτες σε θέματα Φαρμακολογίας και Φυσιολογίας στην Ακαδημία Αθηνών, ενώ εργασίες του δημοσιεύτηκαν σε αγγλικά, γερμανικά και σουηδικά επιστημονικά περιοδικά, μεταξύ των οποίων: «Συμβολή στη Φαρμακολογία της ρητίνης των πεύκων» (1936), «Vitamin A and Thyroid» (1938), «Ein Beitrag zur Frage der Fettbildung aus Zucker» (1938), «Further Studies of the Pulmonary Arterial Blood Pressure» (1947), «Action bromides to the body temperature and pyrogen test» (1950), «Παρατηρήσεις επί της χολινεστεράσης του αίματος κατόπιν απορροφήσεως ιχνών παραθείου εκ τροφίμων» (1956), «Πειραματική συμβολή εις την αιτιολογίαν των πυρε-

τικών αντιδράσεων εκ σταφυλοσακχάρου» (1956), «Πειραματική έρευνα της ενέργειας της ορθο-, παρα- και μετα-αμινοφαινόλης επί της καταναλώσεως O_2 του επίμυος» (1959). Εκτός των αμιγώς φαρμακολογικών του εργασιών, σε σειρά ερευνών του απέδειξε την έκταση του ποσοτικού και ποιοτικού υποσιτισμού του ελληνικού λαού και τόνισε τη σημασία της βελτίωσης της διατροφής για την προαγωγή της δημόσιας υγείας και την οικονομική ανάπτυξη της χώρας, καθώς και για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Μετείχε σε διεθνή συνέδρια και διεθνείς διασκέψεις για ιατρικά θέματα του κλάδου του. Από το 1942 μέχρι το 1946 οργάνωσε και διηύθυνε την υπηρεσία φαρμάκων και υγειονομικών εφοδίων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Το 1948 έγινε υφηγητής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Χρημάτισε επί σειρά ετών αντεπιστέλλων εκδότης του αγγλικού περιοδικού *Nutrition Abstracts and Reviews*, από δε το 1950, σύμβουλος του Υπουργείου Συντονισμού. Το 1960 εξελέγη τακτικός καθηγητής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

5. *Έλλη Σωτηριάδου-Παγκάλου* Το 1948 εκλέχθηκε έκτακτη καθηγήτρια της Φαρμακολογίας και έμεινε στη θέση αυτή μέχρι το 1971.

6. *Κωνσταντίνος Μοίρας* (1922-2014). Καθηγητής Βιολογικής Χημείας στην Ιατρική Σχολή του ΕΚΠΑ.

7. *Διονύσιος Βαρώνος* (1929-2006). Το 1969 διαδέχθηκε τον αφυπηρετήσαντα Νικόλαο Κλεισιούνη και διηύθυνε το Εργαστήριο Φαρμακολογίας μέχρι το 1996, οπότε αποχώρησε λόγω αφυπηρέτησης.

8. *Ανδρέας Ντεληθέος*. Αναπληρωτής. Διηύθυνε το Εργαστήριο από το 1996 μέχρι το 1999.

9. *Ιωάννης Παπαδόπουλος*. Αναπληρωτής. Διευθυντής του Εργαστηρίου από το 1999 μέχρι και το 2000.

10. *Ζωή Παπαδοπούλου-Νταϊφώτη*. Ως αναπληρώτρια, διηύθυνε το Εργαστήριο από το 2000 μέχρι και το 2004.

11. *Χριστίνα Σπυράκη*. Διηύθυνε το Εργαστήριο από το 2004 μέχρι το 2007, οπότε και απεβίωσε πρόωρα.

12. *Ζωή Νταϊφώτη*. Διηύθυνε το Εργαστήριο από το 2009 μέχρι το 2013.

13. *Νίκος Σιταράς*. Διηύθυνε το Εργαστήριο από το 2013 μέχρι τον πρόωρο θάνατό του, το 2016.

14. *Κωνσταντίνος Πάντος*. Καθηγητής Φαρμακολογίας, διευθυντής του Εργαστηρίου Φαρμακολογίας της Ιατρικής Σχολής, ΕΚΠΑ

Συμβολή του Γεώργιου Ιωακείμογλου στην κοινωνική υγιεινή

Ο Γεώργιος Ιωακείμογλου, με το συγγραφικό και ερευνητικό του έργο επεσήμανε (από το 1916, που δημοσιεύθηκε η πρώτη του μελέτη για την ινδική κάνναβη), τον κίνδυνο που ενέχει ο εθισμός σε ουσίες και φάρμακα, με αποτέλεσμα τη σωματική και ψυχική εξάρτηση (τοξικομανία).

Ακόμη, συνέβαλε στην προάσπιση της δημόσιας και ατομικής υγείας με τις έρευνες του (από το 1936) πάνω στο ελαιόλαδο και την περιεκτικότητα των διαφόρων τροφών σε βιταμίνες, που είναι απαραίτητες στον άνθρωπο, ενώ από το 1960 υποστήριξε ότι η συνεχώς αυξανόμενη συχνότητα του καρκίνου των βρόγχων σχετίζεται άμεσα, αφενός μεν με το κάπνισμα και, αφετέρου, με την ατμοσφαιρική ρύπανση των μεγαλουπόλεων.

Ο Κωνσταντίνος Ι. Δεσποτόπουλος (1913-2016) στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Χαρίκλεια Μπαλή

Εισαγωγή

Ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, πρόσφυγας από τη Σμύρνη, έζησε μια μεγάλη, πολυκύμαντη και πλούσια ζωή. Υπήρξε νομικός, φιλόσοφος, συγγραφέας πολλών βιβλίων πάνω σε θέματα φιλοσοφίας, φιλολογίας, ιστορίας και πολιτικής. Διετέλεσε υφηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθηγητής του γαλλικού πανεπιστημίου Nancy 2, καθηγητής και πρύτανης της Παντείου, ακαδημαϊκός και πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών, υπηρεσιακός υπουργός Παιδείας (1989, 1990), υποψήφιος για την Προεδρία της Δημοκρατίας (1990), επίτιμος διδάκτορας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, επίτιμος καθηγητής Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών (22.3.1995).

Γεννήθηκε στη Σμύρνη στις 26 Ιανουαρίου 1916.[1] Ανήκε σε εύπορη, καλλιεργημένη οικογένεια, γιος του εμπόρου Ιωάννη Δεσποτόπουλου και της Στέλλας Σαμούχου, πτυχιούχου του Κεντρικού Παρθεναγωγείου Σμύρνης. Είχε δίδυμο αδελφό τον Αλέξανδρο (1913-2004), μετέπειτα ιστορικό και καθηγητή της Παντείου, και δύο μικρότερα αδέλφια, την Ελισάβετ και τον Τηλέμαχο. Στα εννιά του χρόνια έζησε την καταστροφή της πόλης και τις τραγικές ώρες στην προκυμαία της Σμύρνης, καθώς η οικογένειά του προσπαθούσε να μείνει ζωντανή και να διαφύγει. Η μητέρα και τα παιδιά διασώθηκαν στη Μυτιλήνη, αλλά ο πατέρας έμεινε πίσω όμηρος. Μπόρεσε να

1. Σύμφωνα με το ιουλιανό ημερολόγιο, που ίσχυε τότε.

αποδράσει, να ενωθεί με τους δικούς του και κατόπιν μετέβησαν όλοι στην Αθήνα, έχοντας χάσει κάθε υλικό μέσο. Σύντομα έχασαν από τις κακουχίες της προσφυγιάς τον νηπιακής ηλικίας Τηλέμαχο. Μετά από περιπέτειες εγκαταστάθηκαν το 1923 στον προσφυγικό συνοικισμό του Βύρωνα, όπου τα παιδιά αρίστευαν στο σχολείο και τα αθλήματα. Η αγάπη τους για τη μάθηση και την αριστεία, έκδηλη από τα πρώτα χρόνια του σχολείου στη Σμύρνη, συνεχίστηκε και στις δύσκολες συνθήκες της προσφυγικής ζωής. Τα δυο αδέλφια αποφοίτησαν από το απαιτητικό Α΄ Γυμνάσιο Αθηνών το 1928 με άριστα, ο Κωνσταντίνος μάλιστα με πλήρες «10», γεγονός σπάνιο, που του έδινε κατόπιν ευχαρίστηση να το αναφέρει.[2]

Το παρόν κείμενο θα επικεντρωθεί μόνο σε ένα κομμάτι της ζωής του, τη σχέση του με το Πανεπιστήμιο Αθηνών, και αναγκαστικά θα παραλείψει άλλα σημαντικά κομμάτια της. Η σχέση αυτή άρχισε όταν εισήχθη, το 1928, στη Νομική Σχολή, μαζί με τον αδελφό του. Σε αυτό το περιβάλλον είχε την ευκαιρία να αναπτύξει τη φιλομάθειά του και να πάρει εκλεκτή παιδεία, έχοντας ως καθηγητές μεγάλα ονόματα της ελληνικής νομικής επιστήμης, και να έχει, ειδικότερα, μέντορες τους καθηγητές Κωνσταντίνο Τσάτσο και Παναγιώτη Κανελλόπουλο.

Είχα την τύχη και την τιμή να γνωρίσω τον Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο κατά την εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής μου με θέμα τη Νομική Αθηνών κατά τα έτη 1938 έως 1945. Τα αυτοβιογραφικά βιβλία του με τον τίτλο *Αναπολήσεις*[3] παρουσίαζαν ήδη ζωντανά πώς βίωσε το πνευματικό κλίμα της Σχολής και του Πανεπιστημίου κατά τον Μεσοπόλεμο και την Κατοχή, καθώς και την καθημερινότητά του, τις προκλήσεις και τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε, αρχικά ως πρόσφυγας φοιτητής και κατόπιν κατά την επιστημονική του σταδιοδρομία. Είχε την καλοσύνη να ανταποκριθεί στο αίτημά μου για συνέντευξη και να με δεχθεί στο σπίτι του, στην οδό Σικίνου, στην Κυψέλη, στις 18 Ιανουαρίου 2012 και στις 12 Μαρτίου 2013. Θυμάμαι με ευγνωμοσύνη την ανεπιτήδευτη ευγένειά του, τη διάθεσή του για επικοινωνία, τη ζωντάνια του λόγου

2. Κωνσταντίνος Ι. Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις,* τ. Α΄, Αθήνα, 2005, σ. 15-69. Ο προηγούμενος απόφοιτος του Α΄ Γυμνασίου με άριστα 10 σε όλα τα μαθήματα ήταν ο Χαρίλαος Τρικούπης. Στο Ιστορικό Αρχείο του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (στο εξής: Ι.Α. ΕΚΠΑ) σώζεται ο φοιτητικός του φάκελος, όπου υπάρχει και το απολυτήριό του.

3. Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις,* ό.π.· του ιδίου, *Αναπολήσεις 1940-1960,* τ. Β΄, Αθήνα, 2006· του ιδίου, *Αναπολήσεις 1961-2013,* τ. Γ΄, Αθήνα, 2013.

του και το λεπτό χιούμορ του. Έκρινα ότι είχε πολύ καλή μνήμη των γεγονότων και ότι ήταν αντικειμενικός, γιατί οι καταθέσεις του στα παραπάνω βιβλία και τις συνεντεύξεις επιβεβαιώνονταν ταυτόχρονα από το αρχειακό υλικό του Πανεπιστημίου. Και στις δύο συναντήσεις μας, όπως άλλωστε και σε όλο το συγγραφικό έργο και τον δημόσιο βίο του, έκανε συχνά αναφορές στη μικρασιατική του καταγωγή.

Στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Το φθινόπωρο του 1928, λοιπόν, σε ηλικία δεκαπέντε ετών και μισό, αυτός κι ο αδελφός του ξεκίνησαν να παρακολουθούν τα μαθήματα στη Νομική Αθηνών, πρωτεύοντας στις εισιτήριες εξετάσεις.[4] Η εγγραφή τους έγινε ατελώς.[5] Το κράτος παρείχε διευκολύνσεις στους πρόσφυγες, τόσο για την εγγραφή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση όσο και για την παρακολούθηση των μαθημάτων. Αυτό συνετέλεσε στο να εγγραφούν αρκετοί πρόσφυγες.[6] Κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους η οικογένεια αντιμετώπισε οικονομικές δυσκολίες, λόγω ασθένειας του πατέρα. Οι αδελφοί αναγκάστηκαν να δουλεύουν και να σπουδάζουν ταυτόχρονα. Στους φοιτητικούς τους φακέλους σώζονται πιστοποιητικά απορίας και αιτήσεις σχετικά με καθυστερημένες καταβολές διδάκτρων «διά λόγους οικονομικούς».[7]

Γιατί όμως τα προσφυγόπουλα αυτά, με τα περιορισμένα οικονομικά μέσα, διάλεξαν να σπουδάσουν στη Νομική κι όχι σε κάποια άλλη σχολή της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ή ίσως σε κάποια επαγγελματική σχολή για άμεση επαγγελματική αποκατάσταση; Δεν ήταν παράξενο, επειδή η Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών ήταν πολύ

4. Οι εισιτήριες εξετάσεις, που είχαν θεσπιστεί με τον Πανεπιστημιακό Οργανισμό του 1922, εφαρμόστηκαν πρώτη φορά το ακαδημαϊκό έτος 1924-1925 για το Χημικό Τμήμα και το 1926-1927 για όλο το Πανεπιστήμιο. Βλ. Κώστας Γαβρόγλου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης και Χάιδω Μπάρκουλα, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1937) και η ιστορία του*, Ιστορικό Αρχείο ΕΚΠΑ - Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2014, σ. 212-215.

5. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Νομικής Σχολής, φάκελος φοιτητού Δεσποτόπουλου Κωνσταντίνου.

6. Χρυσόστομος Θεοδωρίδης και Σωκράτης Κλαδάς, *Πρόσφυγες φοιτηταί και σπουδασταί μετά την μικρασιατικήν καταστροφήν. Επιστημονική και επαγγελματική σταδιοδρομία των*, Αθήνα, 1974. Επίσης, βλ. Χάιδω Μπάρκουλα, «Πρόσφυγες φοιτητές και φοιτήτριες στο ΕΚΠΑ (1922-1930)», ομιλία στο συνέδριο *Πολιτισμός, μνήμη, ανώτατη εκπαίδευση: η παρουσία και η συμβολή των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Ελλάδα του 20ού αιώνα,* ΕΚΠΑ, Αθήνα 30-31.3/1.4.2023.

7. Ι.Α. ΕΚΠΑ, ό.π., φάκελοι φοιτητών Δεσποτόπουλου Κωνσταντίνου και Δεσποτόπουλου Αλέξανδρου. Πβ. Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις,* ό.π., τ. Α΄, σ. 71-73, 78-81.

δημοφιλής επιλογή. Συγκέντρωνε ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα τη συντριπτική προτίμηση του φοιτητικού σώματος, συχνά όσο όλες οι υπόλοιπες σχολές μαζί. Το πτυχίο της έδινε πολλαπλές επιλογές για επαγγελματική σταδιοδρομία: στον νομικό και δικαστικό κλάδο, στον διογκωμένο δημόσιο τομέα, στη διπλωματία και την πολιτική. Η σχολή προσέφερε τη δυνατότητα για είσοδο στις γραφειοκρατικές, πολιτικές και οικονομικές ελίτ, καθώς περιλάμβανε επίσης τις οικονομικές και κοινωνικές επιστήμες.[8] Η Νομική, σύμφωνα με τον ίδιο τον Δεσποτόπουλο, συγκέντρωνε την προτίμηση για εγγραφή των νέων με φιλοδοξίες διάκρισης. «Όσοι είχαν φιλοδοξίες, διάλεγαν τη Νομική Σχολή. Στη Φιλοσοφική πήγαιναν φοιτητές που ήθελαν να εργαστούν κατόπιν στην εκπαίδευση», διευκρίνισε χαρακτηριστικά.[9] Οι άριστοι απόφοιτοι γυμνασίου αδελφοί Δεσποτόπουλοι, συνεπώς, διεκδικούσαν, μέσω των σπουδών τους στη Νομική Αθηνών, ένταξη και κοινωνική κινητικότητα στη νέα τους πατρίδα. Μαζί με αυτούς, το ακαδημαϊκό έτος 1928-1929 ενεγράφησαν στη σχολή ακόμη 729 φοιτητές και φοιτήτριες, σε σύνολο 1.950 εγγεγραμμένων και στις πέντε σχολές του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αυτή η προτίμηση συνεχίστηκε χωρίς διακοπή μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.[10]

Κατά τον Μεσοπόλεμο το Πανεπιστήμιο Αθηνών ανανεώθηκε θεσμικά με δύο οργανισμούς για τη λειτουργία του, το 1922 και το 1932, με αποτέλεσμα να αυξηθεί ο αριθμός του διδακτικού προσωπικού και να διευρυνθεί το πρόγραμμα σπουδών. Ταυτόχρονα, αυξήθηκε ο φοιτητικός πληθυσμός του, όπως και ο αριθμός των φοιτητριών του. Στη δεκαετία του ’20 άρχισε να πραγματοποιείται ένα φιλόδοξο κτιριακό πρόγραμμα, που συνεχίστηκε έως τον πόλεμο, χάρη στο οποίο αποκτήθηκαν σε λίγα χρόνια νέοι χώροι διδασκαλίας, κλινικές, εργαστήρια και νέα φοιτητική λέσχη. Κατά το διάστημα

8. Ενδεικτικά, Βάσιας Τσοκόπουλος, «Επιλογή σπουδών και παραγωγικές δυνάμεις», *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία*, *ιστορική διάσταση και προοπτικές,* Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, τ. Β΄, Αθήνα, 1989, σ. 461-469· Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη, «Η συμβολή των νομικών σπουδών στην διαμόρφωση των ελίτ: από τα πορίσματα μιας έρευνας», *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία,* ό.π., τ. Β΄, σ. 471-481· της ιδίας, *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα,* Αθήνα, 1994· Λύντια Τρίχα, *Δικηγορείν εν Αθήναις,* Αθήνα - Κομοτηνή, 2003, σ. 55-71.

9. Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, συνέντευξη, 12.3.2013.

10. Βλ. τους συγκεντρωτικούς πίνακες εγγραφέντων και αποφοίτων ανά έτος και σχολή, που συνέταξε και δημοσίευσε ο Αριστείδης Σκαρπαλέζος, γενικός γραμματέας του ΕΚΠΑ: Αριστείδης Κ. Σκαρπαλέζος, *Από την ιστορίαν του Πανεπιστημίου Αθηνών (ιστορικά κείμενα και ιστορικά στοιχεία)*, Αθήνα, 1964, παράρτημα πινάκων.

αυτό οργανώθηκε ο φοιτητικός συνδικαλισμός, ενώ ένα τμήμα του φοιτητικού σώματος εμφάνισε ριζοσπαστικές τάσεις, με απεργίες και υποδοχή των κομμουνιστικών ιδεών.[11]

Η ζωή των αδελφών στο πανεπιστήμιο έδινε πολλά ερεθίσματα. Περιλάμβανε τις αίθουσες των μαθημάτων, το ακαδημαϊκό γυμναστήριο και τον περίβολο του Πανεπιστημίου, χώρο συγκεντρώσεως του φοιτητικού πληθυσμού, γνωριμιών και συζητήσεων. Ιδιαίτερα το προαύλιο προς την πλευρά της Ακαδημίας Αθηνών, από την είσοδο της Φιλοσοφικής, έσφυζε από ομάδες νέων που συμμετείχαν σε φιλολογικές, φιλοσοφικές και πολιτικές συζητήσεις. Παρόλο που ο Δεσποτόπουλος δεν συμμετείχε σε πολιτικές ομάδες φοιτητών, διατηρούσε καλές σχέσεις με τους συμφοιτητές του, ανεξαρτήτως πολιτικών πεποιθήσεων.[12]

Στα αμφιθέατρα και τις αίθουσες των μαθημάτων ο πρωτοετής φοιτητής ξεχώρισε τη διδακτική ικανότητα του καθηγητή Πολιτικής Οικονομίας Κυριάκου Βαρβαρέσου και του καθηγητή Ιστορίας του Δικαίου Δημητρίου Παπούλια. Λίγους μήνες μετά, το 1929, άρχισε τα μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου ο νέος καθηγητής Αλέξανδρος Σβώλος, τον οποίο εκτίμησε για την ευφράδειά του, τις ιδέες του, αλλά και για τον ευγενικό και φιλικό χαρακτήρα του. Στο δεύτερο έτος παρακολούθησε μαθήματα Ενοχικού και Κληρονομικού Δικαίου, αντίστοιχα, από τους καθηγητές Κωνσταντίνο Τριανταφυλλόπουλο και Γεώργιο Μπαλή, διαφορετικούς ως προς το ύφος της διδασκαλίας τους, Διεθνούς Δικαίου από τον Στυλιανό Σεφεριάδη και Δημόσιας Οικονομίας από τον Ανδρέα Ανδρεάδη. Στο επόμενο έτος διδάχθηκε Εμπορικό Δίκαιο από τον Θρασύβουλο Πετμεζά, Δικονομία και Ποινικό Δίκαιο κατ' ανάθεση, αντίστοιχα, από τον Γεώργιο Μπαλή και τον Κωνσταντίνο Ράλλη και Οικογενειακό Δίκαιο από τον Κωνσταντίνο Πολυγένη. Στο τελευταίο έτος των σπουδών του ο Κωνσταντίνος Ράλλης δίδαξε κανονικά Εκκλησιαστικό Δίκαιο, ο Κωνσταντίνος Γαρδίκας το νέο αντικείμενο της Εγκληματολογίας, ο

11. Γαβρόγλου, Καραμανωλάκης και Μπάρκουλα, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1937)*, ό.π., σ. 194-196, 207-212, 218-254.

12. Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις,* τ. Α΄, ό.π., σ. 71, 75-76, 85-87. Για τη φοιτητική ζωή στον Μεσοπόλεμο, βλ. και Παναγιώτης Κιμουρτζής, «Η φοίτηση στην Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και ο νεαρός Νικόλαος», *Academia* 1.1 (2011), https://pasithee.library.upatras.gr/academia/article/view/79/155 (πρόσβαση 14.6.2025).

Γεώργιος Μαριδάκης Ιδιωτικό Διεθνές Δίκαιο και μαθήματα οικονομικής επιστήμης ο νεαρός οικονομολόγος Ξενοφών Ζολώτας.[13]

Οι πιο έντονες ακαδημαϊκές επιρροές, όμως, του Δεσποτόπουλου υπήρξαν ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Αρχικά υφηγητές της Νομικής Σχολής, από το 1929 ο Κανελλόπουλος και από το 1930 ο Τσάτσος, εκλέχθηκαν κατόπιν ως έκτακτοι αυτοτελείς καθηγητές: Ο Τσάτσος το 1932 στην έκτακτη αυτοτελή έδρα της Εισαγωγής εις την Επιστήμην του Δικαίου και της Φιλοσοφίας του Δικαίου και ο Κανελλόπουλος το 1933 στην έκτακτη αυτοτελή έδρα της Κοινωνιολογίας. Τα μαθήματα και τα φροντιστήρια που πρόσφεραν συγκέντρωναν μεγάλο ακροατήριο. Ο Δεσποτόπουλος εκτίμησε ιδιαιτέρως τη διδακτική τους ικανότητα, παρακολουθούσε με μεγάλο ενδιαφέρον τα μαθήματά τους, ακόμη και μετά την αποφοίτησή του, και ανέπτυξε στενό δεσμό μαζί τους.[14]

Κατά τον Μεσοπόλεμο η νομική ιδεαλιστική σκέψη, με κορυφαίο εκπρόσωπο τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, ανανέωσε την ελληνική νομική σκέψη, δίπλα στον μέχρι τότε κυρίαρχο νομικό θετικισμό. Η Φιλοσοφία του Δικαίου ως επιστημονικός κλάδος ανανεώθηκε θεαματικά. Ανάμεσα στα τέλη της δεκαετίας του ’20 και τις αρχές της δεκαετίας του ’30, με την επιστροφή στην Ελλάδα της λεγόμενης «τριάδας της Χαϊδελβέργης», εμφανίζεται στη Νομική Αθηνών ο γερμανικός ιδεαλισμός και ιδίως ο νεοκαντιανισμός. Η «τριάδα» αποτελείτο από τους Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Κωνσταντίνο Τσάτσο και Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο και ονομάστηκαν έτσι από τις σπουδές τους στο Πανεπιστήμιο της γερμανικής αυτής πόλης, όπου απέκτησαν κοινές πνευματικές και φιλοσοφικές αναφορές. Και οι τρεις τους είχαν βαθιά φιλοσοφική παιδεία που τη μετέφεραν στην Ελλάδα. Οι Κανελλόπουλος, Τσάτσος, Θεοδωρακόπουλος, μαζί με τον Μιχαήλ Τσαμαδό, εξέδιδαν κατά το διάστημα 1929-1940 το τριμηνιαίο περιοδικό *Αρχείον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών.* Όργανο της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας, συνδύαζε

13. Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις,* τ. Α΄, ό.π., σ. 71-77· συνέντευξη του ιδίου, 18.1.2012· Για την επιστημονική παρουσία των διδασκόντων, βλ. το λεύκωμα Ιωάννης Καράκωστας, Άντα Διάλλα και Νίκη Μαρωνίτη, *Νομική Σχολή (1837-1982)*, τ. Α΄, Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, 2010.

14. Βλ. *Αναπολήσεις,* τ. Α΄, σ. 81-84, 87-89. Σύμφωνα με τη συνέντευξή του (12.3.2013), είχε στενό δεσμό με τους Κανελλόπουλο και Τσάτσο και λιγότερο με τον Σβώλο, τον οποίο ξεχώριζε για την ευγένεια του χαρακτήρα του, και τον Τριανταφυλλόπουλο. Με τους υπόλοιπους καθηγητές δεν είχε ιδιαίτερη σχέση εκτός των μαθημάτων.

τον γερμανικό νεοκαντιανισμό και νεοπλατωνισμό. Σε ανάλογο κλίμα κινήθηκε και το περιοδικό *Ιδέα* (1933-1934), που διευθυνόταν από τον Σπύρο Μελά, τον Γεώργιο Θεοτοκά και τον Γεώργιο Οικονομίδη.[15] Ο Δεσποτόπουλος δημοσίευσε στο περιοδικό *Ιδέα* το 1933 δοκίμιο με τον τίτλο «Το πρώτο πρόβλημα της πνευματικής ζωής».[16]

Οι Τσάτσος και Κανελλόπουλος δεν αρκέστηκαν στην επιτυχία των μαθημάτων τους, αλλά οργάνωσαν δημόσιες συζητήσεις στο Πανεπιστήμιο και μια ομάδα φιλοσοφικών συζητήσεων κάθε Σάββατο βράδυ στη Φοιτητική Λέσχη. Η λειτουργία του «Κύκλου Φιλοσοφικών Συζητήσεων», όπως ονομάσθηκε, συνεχίστηκε στη Λέσχη μέχρι την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο «Κύκλος» συγκέντρωσε και ανέδειξε πολλούς νέους και νέες με όρεξη για μάθηση και άσκηση στον φιλοσοφικό στοχασμό.[17] Ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, μαζί με τον αδελφό του, συμμετείχε δραστήρια. Επισήμανε χαρακτηριστικά:

> Είναι αδύνατον να αποτιμήσω, πόσα οφείλω για τη διάπλαση της πνευματικής μου προσωπικότητας, και ειδικά προς διαύγεια στοχασμού, εκφραστική δεξιότητα και ικανότητα διαλόγου, στη νεανική εκείνη «Ακαδημία» υπό την δυαδική αρχικά προεδρία Κανελλόπουλου και Τσάτσου, και ύστερα την προεδρία μόνον Τσάτσου, αφ' ότου, από τον Φεβρουάριο 1937, ο Κανελλόπουλος ήταν εξόριστος. Και με τη διαδοχή των ετών η νεανική αυτή «Ακαδημία» περιλάμβανε καινούργιους εταίρους, επίλεκτους φοιτητές, νεώτερους,

15. Ενδεικτικά, Κώστας Σταμάτης, *Ο ελληνικός νομικός ιδεαλισμός στο μεσοπόλεμο (παρουσίαση και κριτική των θεωριών του)*, Θεσσαλονίκη, 1984· Αναστάσιος Χριστοφιλόπουλος, «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και το Πανεπιστήμιο», *Νέα Εστία* 1690 (Δεκέμβριος 1997) 30-31· Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης, *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο*, Αθήνα, 1996, σ. 59-66.

16. Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, «Το πρώτο πρόβλημα της πνευματικής ζωής», *Ιδέα*, έτος Α΄, Νοέμβριος 1933, σ. 296-305, https://lekythos.library.ucy.ac.cy/archive/item/113469?lang=el#clp-br-113505, πρόσβαση 20.10.2025.

17. Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Λογοδοσία μιας ζωής*, τ. Α΄, Αθήνα, 2000, σ. 180-181, 227-231· Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις,* τ. Α΄, ό.π., σ. 87-89: Αναφέρει τους Παναγή Παπαληγούρα, Ιωάννη Πεσμαζόγλου, Οδυσσέα Αλεπουδέλη (Ελύτη), Πάνο Κόκκα, Βασίλειο Γόντικα, Δήμη Καπετανάκη, Γεώργιο Βλάχο, Γεώργιο Δασκαλάκη, Δημήτριο Κοπανίτσα, Γιώργο Σαραντάρη, Βασίλειο Λαούρδα, Κορνήλιο Καστοριάδη, Καλίτση, Παπαμικρόπουλο, Κασσιανή Φράγκου, Αγλαΐα Παγκάλου, Αλίκη Βουλγαράκη, Αλεξάνδρα Νικολετοπούλου, Υπατία Παππά, Μιμίκα Κρανάκη και τον Ανδρέα Παπανδρέου, λίγο πριν τη σύλληψή του και την αποδημία του στην Αμερική.

> κατά επιλογή του Καθηγητή ή και με ιδική μου πρόταση. Όλοι σχεδόν διέπρεψαν αργότερα, στην επιστήμη, στην πολιτική, στα γράμματα.[18]

Παρακολουθούσε, επίσης, στη Φιλοσοφική Σχολή τα μαθήματα του υφηγητή Αρχαίας Φιλολογίας Ιωάννη Συκουτρή και το Φροντιστήριό του, μέλος κι αυτός της στενής ομάδας μαθητών του. Η συμμετοχή του στον Φιλοσοφικό Κύκλο των Κανελλόπουλου και Τσάτσου και στον Φιλολογικό Κύκλο του Συκουτρή του απέφερε, όπως είχε γράψει, και πολλές φιλίες, ανδρών και γυναικών, «πολύτιμες και διαρκέστατες διά βίου».[19] Αξιοποιούσε όλες τις ευκαιρίες για μάθηση που έδινε το Πανεπιστήμιο. Παρακολουθούσε, μαζί με τον αδελφό του, και άλλα μαθήματα: Μαθήματα Ιστορίας του Νικολάου Άμαντου και Φιλοσοφίας του Θεόφιλου Βορέα από τη Φιλοσοφική Σχολή, μαθήματα Φυσικής του Δημητρίου Χόνδρου και Μαθηματικών των Παναγιώτη Ζερβού και Θεόδωρου Βαρόπουλου από τη Φυσικομαθηματική.[20]

Είναι σαφές, λοιπόν, ότι έψαχνε συνεχώς για πνευματική τροφή, για ερεθίσματα του πνεύματος, μέσα από την παρακολούθηση μαθημάτων, το διάβασμα και τις εκλεκτές συναναστροφές. Υπήρξε εξαιρετικά ευφυής και εργατικός, έχοντας εμπιστοσύνη στις ικανότητές του. Ανέπτυξε μεγάλο πνευματικό και κοινωνικό κύκλο. Στην αρχή της πνευματικής του πορείας έγινε εύκολα αποδεκτός στους κύκλους των πανεπιστημιακών και, γενικότερα κατόπιν, της πνευματικής ελίτ, που πίστεψαν στην αξία του και τον στήριξαν. Με εκτίμηση και ευγνωμοσύνη απαθανάτισε τους εκλεκτούς ανθρώπους, τους οποίους εκτίμησε, συναναστράφηκε ή έκανε φίλους στο τρίτομο αυτοβιογραφικό έργο του *Αναπολήσεις*, καθώς και στα έργα του *Φήμη απόντων* και *Αοιδίμων φήμη*.[21]

Διδακτορία και υφηγεσία

Με την απόκτηση του πτυχίου της Νομικής και υπό την επίδραση του έργου του Κ. Τσάτσου *Το πρόβλημα της ερμηνείας του Δικαίου* (1932) διαμορφώθηκε η επιστημονική του θέση. Αποφάσισε να καταθέσει διατριβή επί διδακτορία πάνω στη Φιλοσοφία του

18. Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις,* τ. Α΄, ό.π., σ. 87-88.

19. *Στο ίδιο*, σ. 84-85, 89.

20. *Στο ίδιο*, σ. 72.

21. Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, *Φήμη απόντων*, Αθήνα, 1995· του ιδίου, *Αοιδίμων φήμη*, Αθήνα, 2005.

Δικαίου. Η επιλογή αυτή έγινε επειδή, όπως ο ίδιος παραδέχθηκε αργότερα, είχε σχηματίσει «υποτιμητική γνώμη για την υπό στενή έννοια και με θετικιστικό ήθος Νομική Επιστήμη».[22] Για τη μελέτη του ήταν σημαντικό ότι έλαβε την άδεια να μελετά στην ιδιωτική βιβλιοθήκη του καθηγητή Τσάτσου, καθώς δεν υπήρχαν ανάλογες βιβλιοθήκες στην Ελλάδα με πλούσια βιβλιογραφία πάνω στη Γενική Θεωρία και τη Φιλοσοφία του Δικαίου.[23]

Στη μελέτη του επεδίωξε να καινοτομήσει. Τον Μάιο του 1939 υπέβαλε στη Νομική Αθηνών διατριβή με τίτλο «Το δικαίωμα ως διανόημα του νομοθέτου». Εισηγητής ορίστηκε ο Κ. Τσάτσος, ο οποίος στη συνεδρία της Σχολής, στις 24 Μαΐου 1939, ανέπτυξε την έκθεσή του και πρότεινε την έγκριση της διατριβής. «Ευρισκόμεθα προ εργασίας αποδεικνυούσης την παρά τω συγγραφεί υπάρχουσαν εξαιρετικήν ιδιοφυΐαν», τόνισε και συμπλήρωσε ότι αυτή έχει πειθαρχηθεί μέσω συστηματικής δουλειάς και έρευνας πάνω στη φιλοσοφία. Υπήρξαν όμως αντιρρήσεις από μερικούς καθηγητές, θεωρώντας πως η διατριβή του υποψηφίου ήταν υπερβολικά νεωτεριστική «μέχρις ακατανοησίας» και σχεδόν επικρίθηκε ο εισηγητής για τους επαίνους του. Δόθηκε όμως καταρχήν η έγκριση στον Δεσποτόπουλο να περάσει στο στάδιο της προφορικής εξέτασης, ενώπιον της ολομέλειας της Σχολής. Αυτό σήμαινε, σύμφωνα με τον νόμο, πρώτα την υποχρεωτική δημοσίευση της διατριβής του, δύσκολη για τις οικονομικές του δυνατότητες. Ο δάσκαλός του τον βοήθησε πάλι, δημοσιεύοντάς την μέσα από το περιοδικό *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών.* Όταν προσήλθε για την προφορική δοκιμασία την 1 Νοεμβρίου 1939, ο εισηγητής καθηγητής βρισκόταν ήδη σε εξορία, από τον Σεπτέμβριο του 1939. Χωρίς να πτοηθεί, πέρασε την προφορική δοκιμασία με άριστα παμψηφεί και ανακηρύχθηκε διδάκτορας στις 22 Νοεμβρίου 1939.[24]

Για τη δουλειά αυτή αργότερα του απονεμήθηκε το χρηματικό βραβείο των 10.000 δραχμών, το οποίο οι αδελφοί Κωνσταντίνος και Θεμιστοκλής Τσάτσος είχαν προσφέρει ως δωρεά στη Νομική Σχολή τον Ιανουάριο του 1935, στη μνήμη της μητέρας τους,

22. Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις*, τ. Α΄, ό.π., σ. 95.

23. *Στο ίδιο*, σ. 132-133.

24. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Πρακτικά Νομικής Σχολής, τ. 12ος, συνεδρία της [στο εξής συντομογραφικά: «συν.»] 10.5.1939, σ. 199· συν. 24.5.1939, σ. 201· συν. 1.11.1939, σ. 249· συν. 22.11.1939, σ. 253· Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις*, ό.π., τ. Α΄, σ. 99, 117-119, 132-138· Τσάτσος, *Λογοδοσία,* ό.π., σ. 267-278.

για την καλύτερη διατριβή σε θέματα Φιλοσοφίας του Δικαίου, Πολιτειολογίας ή Διοικητικού Δικαίου. Το βραβείο απένειμε η σχολή στις 9 Οκτωβρίου 1940 στη διατριβή του Δεσποτόπουλου, μοναδική που αρίστευσε και μόνη που υποβλήθηκε σε θέμα Φιλοσοφίας του Δικαίου.[25]

Στον πόλεμο που ξέσπασε αμέσως μετά πολέμησε ως έφεδρος ανθυπολοχαγός. Ακολούθησαν τα δύσκολα χρόνια της Κατοχής. Μέσα σε αυτό το διάστημα ετοίμασε και υπέβαλε διατριβή επί υφηγεσία με θέμα «Η κυρωτική λειτουργία του δικαίου». Μπορεί, ίσως, να φαίνεται παράξενο, πώς μια τόσο απαιτητική πνευματική εργασία ήταν δυνατή στο ζοφερό κατοχικό περιβάλλον. Ο Κ. Δεσποτόπουλος υποστήριξε ότι κατά το διάστημα αυτό υπήρξε, αντιθέτως, «άνθιση πνευματικών εκδηλώσεων» και ότι ήταν επίσης θέμα χαρακτήρα.[26] Αφού στις 26 Μαΐου 1942 αποφασίστηκε η πλήρωση μιας θέσης υφηγητή παρά την τότε τακτική έδρα της Εισαγωγής εις την Επιστήμην του Δικαίου και της Φιλοσοφίας του Δικαίου, στις 13 Οκτωβρίου 1942 ο Δεσποτόπουλος υπέβαλε την υποψηφιότητά του.[27] Η εισαγωγή της αγορεύσεως του καθηγητή Εμπορικού Δικαίου Ηλία Αναστασιάδη στη συζήτηση περί της αποδοχής ή όχι του υποψηφίου σε προφορική δοκιμασία θα μπορούσε να αναφέρεται και στους υπόλοιπους υποψηφίους, διδάκτορες και υφηγητές: «Είναι αληθώς ηρωικόν και θαυμαστόν ότι ευρίσκονταί τινες, οίτινες ασχολούνται με την καθαράν επιστήμην και τα θεωρητικά προβλήματα, καθ' ον χρόνον αι συνθήκαι του βίου άγουσι την μεγίστην πλειονότητα να ασχολούνται περί του προβλήματος της αντιμετωπίσεως των οικονομικών δυσχερειών του καθ' ημέραν βίου».[28]

Κανονικά, λόγω του θέματος της εργασίας, εισηγητής καθηγητής θα ήταν ο Κ. Τσάτσος. Όμως αυτός είχε απολυθεί τότε από το Πανεπιστήμιο, λόγω του πατριωτικού λόγου περί ελευθερίας που εκφώνησε στο μάθημά του στις 27 Οκτωβρίου 1941, παραμονή της επετείου της ιταλικής εισβολής.[29] Εισηγητής του ορίσθηκε ο καθηγητής

25. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Πρακτικά Νομικής Σχολής, τ. 12ος, συν. 9.10.1940, σ. 335· Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, *Διαθήκαι και Δωρεαί υπέρ του Εθνικού Πανεπιστημίου μετά διαφόρων σχετικών εγγράφων, από του 1920 μέχρι του 1974*, Αθήνα, 1979, σ. 47.

26. Απάντηση σε σχετική ερώτηση στη συνέντευξη της 18.1.2012. Πβ. Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις*, ό.π., τ. Β΄, σ. 58-62, 65-71.

27. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Πρακτικά Νομικής Σχολής, τ. 13ος, συν. 26.5.1942, σ. 107· συν. 13.10.1942, σ. 138.

28. Ι.Α. ΕΚΠΑ, ό.π., συν. 13.2.1943, σ. 176.

29. Με Νομοθετικό Διάταγμα που συντάχθηκε και δημοσιεύτηκε αστραπιαία (27/28.10.41,

Συνταγματικού Δικαίου Αλέξανδρος Σβώλος. Στις 21 Ιανουαρίου 1943 ανέπτυξε την εισήγησή του, προτείνοντας την αποδοχή του υποψηφίου για την περαιτέρω προφορική διαδικασία. Διατυπώθηκαν κάποιες επιφυλάξεις και η συζήτηση τελικά αναβλήθηκε. Η συνέχειά της, στις 13 Φεβρουαρίου 1943, υπήρξε μακρά και ενδιαφέρουσα. Ο καθηγητής Αναστασιάδης ανέπτυξε διεξοδικά τις αντιρρήσεις του. Τελικά, με δώδεκα ψήφους υπέρ και επτά κατά εγκρίθηκε να προχωρήσει ο υποψήφιος στην προφορική δοκιμασία ενώπιον της Σχολής, την οποία πέρασε επιτυχώς στις 13 Απριλίου. Στο επόμενο στάδιο, στην προβλεπόμενη δημόσια δοκιμασία στο κεντρικό αμφιθέατρο, ανέπτυξε το θέμα «Τα κενά του δικαίου και ιδία παρ' Αριστοτέλει» στις 19 Απριλίου, και μάλιστα στη δημοτική γλώσσα, μια μάλλον τολμηρή κίνηση. Η υποψηφιότητά του εγκρίθηκε μετά από αρκετή συζήτηση μεταξύ των καθηγητών, η οποία καταγράφεται λεπτομερώς στα Πρακτικά της Νομικής Σχολής, με ψήφους δώδεκα κατά τριών. Διατυπώθηκαν αντιρρήσεις και επιφυλάξεις σχετικά με ασάφεια κατά την ανάλυση του θέματος.[30] Ο εισηγητής Αλ. Σβώλος τόνισε ότι η αποδοχή του από τη Σχολή θα ήταν «δικαία αμοιβή νέου επιστήμονος πρωτοτύπως φιλοσοφούντος με σύστημα και με συνέπεια».[31]

Στις επιφυλάξεις συνέτεινε η πρωτοτυπία και η αντισυμβατική επιστημονική σκέψη του. Οι αντιρρήσεις είχαν επίσης σχέση και με τη διαφορετική επιστημονική τοποθέτηση των καθηγητών, αναφορικά με τη νομική ιδεαλιστική σκέψη και τον κυρίαρχο νομικό θετικισμό. Ενδιαφέρουσα είναι η παρακάτω μαρτυρία του Δεσποτόπουλου: Ο καθηγητής Γεώργιος Μπαλής, βασικός εκπρόσωπος του θετικού δικαίου στη Σχολή, σε κατ΄ ιδίαν συνομιλία με τον υποψήφιο, του είπε ότι «για λόγους ισορροπίας των δύο παρατάξεων στη Σχολή» αδυνατούσε να τον ψηφίσει. Επειδή, όμως, δεν επέτρεπε στον εαυτό του να τον καταψηφίσει ως επιστήμονα, θα απείχε από την ψηφοφορία, όπως και έκανε.[32]

ΦΕΚ 238, τχ. Γ΄) απολύθηκε από την υπηρεσία του. Βλ. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Πρακτικά Νομικής Σχολής, τ. 13ος, συν. 3.11.1941, σ. 40-41· συν. 13.11.1941, σ. 42· συν. 15.12.1941, σ. 54· συν. 22.1.1942, σ. 63· Τσάτσος, *Λογοδοσία,* ό.π., σ. 287-293.

30. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Πρακτικά Νομικής Σχολής, τ. 13ος, συν. 21.1.1943, σ. 166· συν. 13.2.1943, σ. 176-181· συν. 13.4.1943, σ. 201· συν. 19.4.1943, σ. 202-211. Πβ. Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις,* ό.π., τ. Β΄, σ. 74-81.

31. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Πρακτικά Νομικής Σχολής, τ. 13ος, συν. 19.4.1943, σ. 206.

32. Βλ. *Αναπολήσεις,* ό.π., τ. Β΄, σ. 77.

Ο διορισμός του έγινε με το ΦΕΚ 21.6/10.7.1943, αλλά δεν πρόλαβε να διδάξει άμεσα, λόγω της μη κανονικής λειτουργίας του Πανεπιστημίου κατά το επόμενο ακαδημαϊκό έτος 1943-1944.[33]

Οι περιπέτειες του βίου του

Όπως προκύπτει από το Αρχείο της Διεύθυνσης Διοικητικού, στις 15 Μαρτίου 1945 ορκίστηκε υφηγητής. Ανέλαβε να διδάξει το μάθημα της Εισαγωγής εις την Επιστήμην του Δικαίου και της Φιλοσοφίας του Δικαίου ως άμισθος υφηγητής από τον Μάρτιο του 1945, δηλαδή μόλις επήλθε ομαλότητα και άρχισαν οι παραδόσεις στο Πανεπιστήμιο, στους τεταρτοετείς φοιτητές, ενώ ο καθηγητής της έδρας, Κωνσταντίνος Τσάτσος, το δίδασκε στους πρωτοετείς. Παρέδιδαν από κοινού το φροντιστήριο των μαθημάτων. Όταν ο Τσάτσος έγινε υπουργός, τον Απρίλιο του 1945, στην κυβέρνηση Βούλγαρη, ανέλαβε μόνος του τη διδασκαλία και στα δύο έτη. Δίδαξε μέχρι το τέλος του ακαδημαϊκού έτους 1946-1947. Στο φορτισμένο κλίμα της εποχής εκείνης, έγινε καταγγελία ότι οι παραδόσεις των μαθημάτων του αποτελούσαν «ηχηρή κομμουνιστική προπαγάνδα» και άρχισε να σχηματίζεται φάκελος εναντίον του.[34]

Είχαν προηγηθεί η Απελευθέρωση και αμέσως μετά τα Δεκεμβριανά. Ανάμεσα στους ομήρους, που πήρε μαζί του ο ΕΛΑΣ κατά την υποχώρησή του από την Αθήνα, υπήρχαν αρκετοί καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών.[35] Στις 13 Ιανουαρίου 1945 η

33. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Δ/νσης Διοικητικού, φάκελος Κ. Δεσποτόπουλου, πιστοποιητικό υπηρεσιακών μεταβολών (14.1.1978)· Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις,* ό.π., τ. Β΄, σ. 81. Για την προβληματική εκπαιδευτική λειτουργία του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τα ακαδημαϊκά έτη της Κατοχής, βλ. Χαρίκλεια Μπαλή, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά το διάστημα 1938-1945. Η περίπτωση της Νομικής Σχολής*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα, 2014, σ. 179-199.

34. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Δ/νσης Διοικητικού, φάκελος Κ. Δεσποτόπουλου· Κ. Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις,* ό.π., τ. Β΄, σ. 101-102.

35. Καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών που είχαν συλληφθεί από τον ΕΛΑΣ ως όμηροι κατά την αποχώρησή του ήταν, από τη Νομική Σχολή, ο Ηλίας Αναστασιάδης, ο Γεώργιος Πετρόπουλος, ο ομότιμος Γεώργιος Θ. Αγγελόπουλος, καθώς και ο γραμματέας της Σχολής, Βασίλειος Τζαβάρας. Από τη Φυσικομαθηματική, ο Γεώργιος Καραγκούνης, ο Κωνσταντίνος Παπαϊωάννου και ο Δημήτριος Χόνδρος. Από τη Φιλοσοφική, ο Κωνσταντίνος Λογοθέτης, ο Ευλόγιος Κουρίλας και ο ομότιμος Μιχαήλ Βολονάκης. Από τη Θεολογική, οι Δημήτριος Μπαλάνος, Αμύλκας Αλιβιζάτος και Βασίλειος Βέλλας κινδύνευσαν, σώθηκαν όμως, «ούτως ως διά πυρός». Βλ. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Πρακτικά Νομικής Σχολής, τ. 14ος, συν. 20.1.1945, σ. 15· Πρακτικά Φυσικομαθηματικής Σχολής, τ. 11ος, συν. 29.10.1945, σ. 198· Πρακτικά Φιλοσοφικής Σχολής,

Γενική Συνέλευση των καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών ενέκρινε ψήφισμα με το οποίο διατυπωνόταν καταδίκη για την υποκίνηση του εμφυλίου, ευγνωμοσύνη στις βρετανικές δυνάμεις, αποδοκιμασία των Σβώλου, Αγγελόπουλου, Κόκκαλη και Γεωργαλά, οι οποίοι με τη συμμετοχή τους στο «εθνοκτόνον κίνημα» έγιναν «αποστάτες της εθνικής ιδέας», πεποίθηση ότι η κυβέρνηση θα τους επιβάλει τις αναγκαίες κυρώσεις και συμπάθεια προς τους ομήρους και ιδιαιτέρως στους συναδέλφους τους καθηγητές, που κρατούνταν ακόμη όμηροι.[36]

Προφανώς το κλίμα ήταν αρνητικό στο Πανεπιστήμιο για εκδηλώσεις συμπάθειας προς την αριστερά.[37] Σε αυτήν τη συγκυρία απευθύνθηκε στον Δεσποτόπουλο ομάδα φοιτητών με το αίτημα να αναλάβει την προεδρία του «Ελληνοσοβιετικού Συνδέσμου Νέων». Τον Ιούνιο του 1945 συστάθηκε στην Αθήνα ο Ελληνοσοβιετικός Σύνδεσμος, με πρόεδρο τον πρύτανη του Πολυτεχνείου Νικόλαο Κιτσίκη, και τον Ιούλιο ο Ελληνοσοβιετικός Σύνδεσμος Νέων, με σκοπό τη σύσφιγξη των φιλικών δεσμών μεταξύ των νεολαιών της ΕΣΣΔ και της Ελλάδας και τη βαθύτερη μελέτη και αμοιβαία γνωριμία των δύο πολιτισμών. Μετά από σκέψη και σχετική συζήτηση με τον φίλο του πολιτικό Γεώργιο Καρτάλη, δέχθηκε την πρόταση. Παρότι στον Ελληνοσοβιετικό Σύνδεσμο ανήκαν και ορισμένα άτομα εκτός του ΚΚΕ και της αριστεράς, η κίνηση αυτή θα ήταν πιθανώς αρνητική για την πανεπιστημιακή του σταδιοδρομία. Ο Δεσποτόπουλος κατά την Κατοχή δεν είχε συνδεθεί ιδιαίτερα με κάποια αντιστασιακή ομάδα, η επιλογή του όμως αυτή τον ταύτιζε πλέον, για πολλούς, με την αριστερά. Διετέλεσε πρόεδρος από το 1945 έως το 1947. Η πρώτη δημόσια εμφάνιση του Συνδέσμου πραγματοποιήθηκε με διάλεξη του Δεσποτόπουλου στην αίθουσα του «Παρνασσού», στις 18 Σεπτεμβρίου 1945, η οποία τον Νοέμβριο του ίδιου έτους εκδόθηκε από τον Σύνδεσμο σε βιβλίο με τίτλο *Η κοσμοϊστορική σημασία της ΕΣΣΔ*.[38]

1944-45, συν. 3.2.1945· Πρακτικά Θεολογικής Σχολής, τ. 13ος, συν. 26.1.1945, σ. 360-363.

36. Εθνικόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Απόσπασμα των πρακτικών της Γεν. Συνελεύσεως των Καθηγητών της 13ης Ιανουαρίου 1945, Αθήνα, 1945.

37. Προκόπης Παπαστράτης, «Η εκκαθάριση του Πανεπιστημίου μετά την Απελευθέρωση», Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960,* Αθήνα, 2003, σ. 73-86.

38. Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις,* ό.π., τ. Β΄, σ. 50-52, 105-109, 112-113· Γιούλα Κουτσοπανάγου, «Προπαγάνδα και απελευθέρωση. Το Βρετανικό Συμβούλιο και ο Ελληνοσοβιετικός Σύνδεσμος στην Αθήνα στις παραμονές του εμφυλίου πολέμου

Τον Ιούλιο του 1947 απολύθηκε από το Πανεπιστήμιο (Διάταγμα της 13/21.7.1947, ΦΕΚ 160 Γ΄) ως εμπίπτων στις διατάξεις της παρ. 3 του άρθ. 2 του Θ΄ Ψηφίσματος του 1946 «περί εξυγιάνσεως των δημοσίων υπηρεσιών»,[39] χάνοντας το δικαίωμα να διδάσκει ως υφηγητής, μαζί με άλλους τρεις υφηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών.[40] Αυτό είχε ως συνέπεια την άμεση σύλληψή του και την εκτόπισή του στην Ικαρία. Μετά από λίγο επανήλθε στην Αθήνα, με απόφαση της κυβέρνησης Σοφούλη. Τον Σεπτέμβριο κλήθηκε να υπηρετήσει στον στρατό ως έφεδρος αξιωματικός και τον Νοέμβριο μετατέθηκε από το στρατόπεδο Χαϊδαρίου στο στρατόπεδο της Μακρονήσου. Στις *Αναπολήσεις* αναφέρει λεπτομερώς τις πολύ δύσκολες εμπειρίες του, με αποτέλεσμα η ζωή του πολλές φορές να τεθεί σε κίνδυνο. Τον Ιούλιο του 1950 μεταφέρθηκε στον Άγιο Ευστράτιο. Με παρέμβαση του Γεωργίου Καρτάλη και ομάδας βουλευτών επέστρεψε στην Αθήνα.[41]

Μετά την επιστροφή του στην Αθήνα, το 1950, συνέχισε να συνδέεται με τον Καρτάλη. Απορρίπτοντας προτάσεις για συμμετοχή στην πολιτική ζωή, ασχολήθηκε με τη δικηγορία, τη διδασκαλία φιλοσοφικών μαθημάτων στη σχολή ελευθέρων σπουδών «Αθήναιον» (1955-1966) και, κυρίως, με τη συγγραφή. Το δίτομο έργο του *Φιλοσοφία του Δικαίου* (1953-1954) απέσπασε άριστες κριτικές στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Δημοσίευε άρθρα και συμμετείχε σε διεθνή συνέδρια φιλοσοφίας. Στα ταξίδια του στο εξωτερικό είχε την ευκαιρία να έρθει σε γόνιμη επαφή με σημαντικούς επιστήμονες.[42]

Το 1961 προκηρύχθηκε από τη Νομική Αθηνών η πλήρωση της εκτάκτου αυτοτελούς έδρας «Εισαγωγή εις την Επιστήμην του Δικαίου και της Φιλοσοφίας του Δικαίου». Ο Δεσποτόπουλος υπέβαλε υποψηφιότητα για την έδρα, την οποία είχε υπηρετήσει ως υφηγητής μέχρι την απόλυσή του από τη θέση. Οι άλλοι υποψήφιοι ήταν ο

(1945)», *Μνήμων* 22 (2000) 171-190, https://doi.org/10.12681/mnimon.588 (πρόσβαση 30.12.2023).

39. Βάσει του Θ΄ Ψηφίσματος του 1946 είχαν απολυθεί ήδη από το ΕΚΠΑ οι καθηγητές της Νομικής Αλέξανδρος Σβώλος και Άγγελος Αγγελόπουλος, ο Πέτρος Κόκκαλης της Ιατρικής και ο Γεώργιος Γεωργαλάς της Φυσικομαθηματικής.

40. Επρόκειτο για τους υφηγητές του ΕΚΠΑ Κυριάκο Γ. Κατράκη, Χειρουργικής, Γεώργιο Σπηλιόπουλο, Παιδιατρικής, και Σοφία Γεδεών, Παιδαγωγικής. Βλ. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Δ/νσης Διοικητικού, φάκελος Κ. Δεσποτόπουλου. Πβ. *Αναπολήσεις*, ό.π., τ. Β΄, σ. 121-123.

41. *Στο ίδιο*, σ. 123-159.

42. *Στο ίδιο*, σ. 161-202.

Γεώργιος Π. Κουσουλάκος, καθηγητής τότε της Β΄ έδρας του Αστικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ο Εμμανουήλ Μ. Μιχελάκης, υφηγητής της έδρας της Πολιτικής Δικονομίας στη Νομική Αθηνών[43] και ο Νικόλαος Κούμαρος, επικουρικός (1939-1940) και τακτικός καθηγητής της έδρας Γενικής θεωρίας περί κράτους (1940-1941), πρώην θεωρητικός υπέρμαχος του καθεστώτος Μεταξά.[44] Η τριμελής επιτροπή για την υποβολή εκθέσεως σχετικά με το έργο των υποψηφίων συγκροτήθηκε από τους καθηγητές Ιωάννη Σόντη, Γεώργιο Μιχαηλίδη-Νουάρο και Φαίδωνα Βεγλερή.[45]

Καθώς φαίνεται, το στίγμα της Μακρονήσου του υποψήφιου για κατάληψη έδρας της Νομικής Δεσποτόπουλου ήταν βαρύ. Έγγραφο της Γενικής Ασφάλειας σχετικά με τα κοινωνικά φρονήματά του διαβιβάστηκε προς το Συμβούλιο Νομιμοφροσύνης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το Συμβούλιο όμως τον έκρινε νομιμόφρονα και του έδωσε το δικαίωμα της υποψηφιότητας, πράξη που ο ενδιαφερόμενος ανέφερε με ευγνωμοσύνη για το θάρρος των μελών του. Η κρίση της έδρας καθυστέρησε υπερβολικά, πάνω από τον προκαθορισμένο χρόνο, γεγονός που ο Δεσποτόπουλος απέδωσε στο ότι η υποψηφιότητά του ήταν ανεπιθύμητη από την πλειοψηφία των μελών της Νομικής Σχολής.[46]

Τελικά, η κρίση για την έδρα πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1964, στις 12 και τις 15 Ιουνίου. Η εισήγηση της τριμελούς επιτροπής προέκρινε από τους τέσσερις υποψηφίους κατά πλειοψηφία, οι Ι. Σόντης και Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, τον υφηγητή της άλλης έδρας της Νομικής Σχολής και κατά μειοψηφία, ο Φ. Βεγλερής, τον Δεσποτόπουλο. Στη συζήτηση που ακολούθησε επικράτησαν τα επιχειρήματα σχετικά με το περιεχόμενο της διδασκαλίας της έδρας, ότι απαιτούσε διδασκαλία της εισαγωγής στην επιστήμη του δικαίου, τη γενική θεωρία του δικαίου και όχι μόνο της φιλοσοφίας του δικαίου, πεδίο στο οποίο αναμφιβόλως διέπρεπε ο υποψήφιος Δεσποτόπουλος. Η πλειοψηφία υποστήριξε να καταληφθεί από άτομο με ισχυρή νομική κατάρτιση και όχι μόνο φιλόσοφο του δικαίου. Αρχικά, κατά πλειοψηφία 17-1, κανείς υποψήφιος δεν κρίθηκε άξιος να καταλάβει την τακτική έδρα. Ακολούθησε κατόπιν, σύμφωνα

43. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Πρακτικά Νομικής Σχολής, τ. 18ος, συν. 4.10.1961, σ. 7.

44. Βλ. Μπαλή, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών,* ό.π., σ. 73-75.

45. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Πρακτικά Νομικής Σχολής, τ. 18ος, συν. 4.10.1961, σ. 7

46. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Δ/νσης Διοικητικού, φάκελος Κ. Δεσποτόπουλου. Πβ. Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις,* ό.π., τ. Γ΄, σ. 16-18.

με τον νόμο, κρίση για την εκλογή έκτακτου καθηγητή επί τριετή θητεία. Προκρίθηκε άλλος υποψήφιος, ο υφηγητής της έδρας Ποινικής Δικονομίας, με ψήφους 12 υπέρ, κατά 6.[47] Ο Δεσποτόπουλος στις *Αναπολήσεις* του αφιέρωσε στην κρίση αυτή μία σελίδα μόνο. Διακρίνεται στο κείμενό του πικρία μεν, αλλά αξιοπρέπεια να μην επεκταθεί περισσότερο.[48]

Το 1966, ο υπουργός Παιδείας Στέλιος Αλαμανής, της κυβέρνησης Στέφανου Στεφανόπουλου, με το Β.Δ. 18/30.3.1966 ανακάλεσε το Β.Δ. του 1947, με το οποίο ο Δεσποτόπουλος είχε εκδιωχθεί από το Πανεπιστήμιο, με το αιτιολογικό ότι είχε εκδοθεί «κατά παράβασιν των ισχυουσών διατάξεων και εκ πλάνης περί τον νόμον». Ανακλήθηκε, λοιπόν, η απόλυσή του, καθώς και των τριών άλλων υφηγητών. Έτσι δίδαξε ξανά ως υφηγητής για ένα σύντομο διάστημα, από τον Νοέμβριο του 1966 έως τον Απρίλιο του 1967. Μετά το πραξικόπημα της χούντας, για να αποφύγει τη σύλληψη, έφυγε κρυφά για τη Γαλλία, όπου και παρέμεινε όλο το διάστημα της επταετίας. Στερήθηκε και πάλι τον τίτλο του υφηγητή, καθώς και το δικαίωμα του διδάσκειν, «ως μη νομιμόφρων», στις 27 Ιανουαρίου 1968.[49]

Η αναγνώριση

Η διαμονή στη Γαλλία τον ωφέλησε επιστημονικά. Εκεί απέκτησε καλύτερες ευκαιρίες, αρχικά ως συνεργάτης του γαλλικού Εθνικού Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, το 1968, και κατόπιν ως έκτακτος καθηγητής Φιλοσοφίας του Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Nancy 2, από το 1970 έως το 1975. Συμμετείχε ενεργά στις σημαντικότερες διεθνείς επιστημονικές συναντήσεις του αντικειμένου του. Μετά την πτώση της χούντας αποκαταστάθηκε άμεσα (άρθ. 1, παρ.1 της 3.9.1974 Συντακτικής Πράξης), επανακτώντας αυτοδικαίως τον τίτλο του άμισθου υφηγητή και το δικαίωμα να διδάσκει στη Νομική Σχολή. Δίδαξε στο Νανσί, έως το τέλος του χειμερινού εξαμήνου του 1974-1975. Επέστρεψε στην Αθήνα τον Φεβρουάριο του 1975, όπου εκλέχθηκε καθηγητής της κενής έδρας «Εισαγωγή στην Φιλοσοφία», που προκηρύχθηκε στην Πάντειο Σχολή. Παραι-

47. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Πρακτικά Νομικής Σχολής, τ. 20ός, συν. 12.6.1964, σ. 212-268· συν. 15.6.1964, σ. 269-293.

48. Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις*, ό.π., τ. Γ΄, σ. 25.

49. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Δ/νσης Διοικητικού, φάκελος Κ. Δεσποτόπουλου· Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις,* ό.π., τ. Γ΄, σ. 34-45.

τήθηκε από τη θέση του υφηγητή της Νομικής Αθηνών με την ανάληψη των καθηκόντων του στην Πάντειο, τον Νοέμβριο του 1975. Δίδαξε μέχρι τη συνταξιοδότησή του το 1980, διατελώντας πρύτανης κατά το έτος 1977-1978.[50]

Συνέχισε να διακονεί με επιτυχία τη Φιλοσοφία. Το 1984 εξελέγη τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, στην τάξη των Ηθικών και Πολιτικών Επιστημών, της οποίας το 1993 διετέλεσε πρόεδρος. Υπηρέτησε ως υπηρεσιακός υπουργός Παιδείας το 1989 και το 1990 στις κυβερνήσεις Γρίβα και Ζολώτα. Το 1990 προτάθηκε ως υποψήφιος για το αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας. Δέχθηκε πληθώρα ακαδημαϊκών τιμών από το εσωτερικό και το εξωτερικό. Ήταν ξένος εταίρος της Ρουμανικής Ακαδημίας και της Ακαδημίας της Μασσαλίας. Είχε τιμηθεί με ανώτερες διακρίσεις από τους Προέδρους της Δημοκρατίας της Ελλάδας, της Γαλλίας και της Ιταλίας. Υπήρξε επίτιμος πρόεδρος της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας. Ανακηρύχθηκε επίτιμος διδάκτορας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από το Τμήμα Νομικής (2001) και το Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής.[51]

Στις 22 Μαρτίου 1995 η Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών τον ανακήρυξε επίτιμο καθηγητή της Φιλοσοφίας του Δικαίου. Με αυτήν την τιμή τον περιλάμβανε, έστω και αργά, στους κόλπους της. Στην αντιφώνησή του, κατά την τελετή, είχε την ευκαιρία να τιμήσει τους δασκάλους του και να κάνει αναδρομή στην επιστημονική του πορεία, από τα φοιτητικά του χρόνια μέχρι τότε.[52]

Συμπέρασμα

Ο νεαρός πρόσφυγας Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος ξεκίνησε μια πολλά υποσχόμενη επιστημονική σταδιοδρομία στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Δούλευε σκληρά και επεδίωκε στη ζωή του την αριστεία. Απέκτησε εμπιστοσύνη στη σκέψη του και στη δουλειά του, ερευνώντας και καινοτομώντας. Με τη δουλειά του και τη στήριξη

50. Ι.Α. ΕΚΠΑ, ό.π.· Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις,* ό.π., τ. Γ΄, σ. 47-84.

51. Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις,* ό.π., τ. Γ΄, σ. 89-178· «Επίτιμοι διδάκτορες», *Νομική Σχολή ΑΠΘ*, https://law.auth.gr/το-τμήμα/προσωπικό/επίτιμοι-διδάκτορες/ (πρόσβαση 19.1.2024), «Ομότιμοι, επίτιμοι, πρώην», *Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής ΑΠΘ*, https://www.edlit.auth.gr/omotimoi/ (πρόσβαση 19.1.2024).

52. Βλ. Κωνσταντίνος Ι. Δεσποτόπουλος, «Διακονία της Φιλοσοφίας του Δικαίου», *Φιλοσοφία. Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών* 25-26 (1995-1996) 301-311, https://repo.academyofathens.gr/archive/item/173889 (πρόσβαση 20.10.2025).

των ακαδημαϊκών δασκάλων του και άλλων προσωπικοτήτων διαφαινόταν μια λαμπρή συνέχεια στην επιστημονική του σταδιοδρομία.

Ήταν χαρακτηριστικό του ότι δεν δίσταζε να διατυπώσει την επιστημονική και φιλοσοφική του σκέψη, χωρίς συμβάσεις ή φόβο για τις αντιδράσεις, επειδή συχνά χαρακτηρίζονταν υπερβολικά καινοτόμες. Και τις υποστήριζε με σθένος, χωρίς να φοβάται τις αναμενόμενες συνέπειες. Επίσης, φαίνεται ότι υποτίμησε τη δύναμη των παθών της εποχής.

Η ακαδημαϊκή του πορεία του ήταν, λοιπόν, πολυκύμαντη: από το λαμπρό ξεκίνημά του, στην επιλογή της προσωπικής του πορείας, τις διώξεις, τις κλειστές ακαδημαϊκές πόρτες στη χώρα του, την αναγνώριση στο εξωτερικό, την επιστροφή, τις κατοπινές τιμές και διακρίσεις. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών τον ανάθρεψε πνευματικά, μέσα στον χώρο του τέθηκαν οι βάσεις της πνευματικής του συγκρότησης. Αλλά οι προσωπικές αρχές του και οι επιλογές του συγκρούστηκαν με τις τότε ιστορικές συγκυρίες, οι οποίες επηρέασαν και τη στάση του ιδρύματος απέναντί του. Το αποτέλεσμα ήταν η πνευματική του μητέρα να μη λάβει το αναμενόμενο «αντίδωρο», με πνευματική και εκπαιδευτική συμμετοχή του στον χώρο του ιδρύματος. Φαίνεται ότι ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος ήταν, τελικά, για το Πανεπιστήμιο Αθηνών μια απώλεια.

Η μακρά και αμφίδρομη σχέση του Πανεπιστημίου Αθηνών με τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας πριν το 1922

Χριστίνα Μπάκουλα

> Ο Ελληνισμός κατοικεί την Μικράν Ασίαν από της δευτέρας χιλιετηρίδος προ Χριστού, υπήρξε δ' έκτοτε μέχρι σήμερον το εκπολιτιστικότερον στοιχείον αυτής, το οποίον δεν εδημιούργησε μόνο στοιχεία πολιτισμού και γεγονότα ιστορικά παγκοσμίου σημασίας, δεν ίδρυσε μόνον απειρίαν πόλεων, δεν εκάλλυνε μόνον την χώραν κατά διαφόρους εποχάς, αλλ' έπειτα και επολέμησεν επί αιώνας κατά βαρβάρων Ασιανών προς διάσωσιν και του έργου του ιδίου αλλά και προς σωτηρίαν της Ευρώπης...

Με αυτά τα λόγια ο Κωνσταντίνος Άμαντος (1874-1960), καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, ξεκινά το βιβλίο του *Ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας κατά τον Μεσαίωνα*,[1] το 1919, λίγο πριν την μικρασιατική εκστρατεία και την Καταστροφή που έμελλε να ακολουθήσει. Είναι η πορεία του ελληνισμού της Μικράς Ασίας που θα συνδεθεί με το Πανεπιστήμιο Αθηνών από την ίδρυσή του, το 1837, όταν στον εναρκτήριο λόγο του ο πρώτος πρύτανης, Κωνσταντίνος Σχινάς, θα διακήρυττε ότι:

> Το Ελληνικόν πανδιδακτήριον, Βασιλεύ, καθιδρυμένον εις τας παρά Σου εκ νέου ανεγερθείσας περικλεείς Αθήνας, και κείμενον μεταξύ της Εσπέρας και της Έω, είναι προωρισμένον να λαμβάνη αφ' ενός μέρους τα σπέρματα της σοφίας, και αφού τα αναπτύξη

1. Κωνσταντίνος Ι. Άμαντος, *Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα, 1919.

εν εαυτώ ιδίαν τινα και γόνιμον ανάπτυξιν, να τα μεταδίδη εις την γείτονα Έω νεαρά και καρποφόρα.[2]

Στη συνέχεια δε του απολογιστικού του λόγου θα αναφερόταν στον ρόλο που το Πανεπιστήμιο Αθηνών θα διαδραμάτιζε, εντέλει, ως πολιτιστικός εκφραστής της Μεγάλης Ιδέας σε όλο τον 19ο αιώνα. Σε αυτή την κατεύθυνση, το Πανεπιστήμιο θα απευθυνόταν ιδιαίτερα στον ελληνισμό που βρισκόταν εκτός των κρατικών συνόρων. Στις αίθουσές του εκπαιδεύτηκαν χιλιάδες ομογενείς από τον χώρο ιδιαίτερα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ το Πανεπιστήμιο ενίσχυσε την εγκατάσταση, προσαρμογή και εκπαίδευση προσφύγων από την Κρήτη, τη Μακεδονία και τη Θράκη, σε όλη την περίοδο από την ίδρυσή του έως και τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ανάμεσα, ιδιαίτερα, στο Πανεπιστήμιο και τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας σφυρηλατήθηκε μια στενή σχέση, που αποτυπώθηκε τόσο στους φοιτητές και τις φοιτήτριές του που κατάγονταν από εκεί όσο και στην αλληλογραφία του με φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους, εταιρείες και αδελφότητες που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή.

Ας ξετυλίξουμε το νήμα της ιστορίας αυτής της μακράς σχέσης, ξεκινώντας από την ίδρυση και την ανέγερση του κτιρίου του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η συγκέντρωση δωρεών από το εσωτερικό και από το εξωτερικό συνέβαλε στην προσπάθεια αποπεράτωσης της ανέγερσης του κεντρικού κτιρίου στα Προπύλαια.[3] Μεταξύ αυτών που έστειλαν τον οβολό τους για να συνδράμουν στην ανέγερση ήταν πολυάριθμοι ομογενείς από την Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και τη Δυτική Ευρώπη. Ανάμεσά τους και οι ομογενείς της Αττάλειας, παραθαλάσσιας πόλης χτισμένης στα παράλια της Μεσογείου, στη νότια ακτή της Μικράς Ασίας. Την 18η Αυγούστου 1864 το Υπουργείο Εξωτερικών διαβίβαζε την επιστολή του υποπρόξενου της Ελλάδας στην Αττάλεια, με συνημμένο πίνακα συνδρομών υπέρ του Πανεπιστημίου, στο Υπουργείο Παιδείας και τον πρύτανη του Εθνικού Πανεπιστημίου Αθηνών[4].

2. Κωνστ. Δ. Σχινάς, *Λόγος εκφωνηθείς υπό του κυρίου Κωνστ. Δ. Σχινά κατά την Γ΄ Μαΐου ΑΩΛΗ, περιέχων έκθεσιν των εν τω Οθωνικώ Πανεπιστημίω κατά την παύσασαν διοικητικήν περίοδον γενομένων*, Βασιλική Τυπογραφία, Αθήνα, 1838, https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/184623 (πρόσβαση 1.10.2025).

3. Ιωάννης Πανταζίδης, *Χρονικόν της πρώτης πεντηκονταετίας του Ελληνικού Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1889, σελ. 16-18, 67-72.

4. Ιστορικό Αρχείο ΕΚΠΑ, Αρχείο Λυτών Εγγράφων Πρωτοκόλλου [στο εξής Ι.Α. ΕΚΠΑ],

Οι δωρεές από ομογενείς προς το Πανεπιστήμιο θα συνεχίζονταν και με χρηματικά ποσά αλλά και με άλλα αγαθά. Έτσι, τον Αύγουστο του 1870 ο Αλέξανδρος Ρίζος-Ραγκαβής, πρεσβευτής της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, σε επιστολή του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών δήλωνε την επιθυμία της Λουκίας Καραθεοδωρή (1812-1884) να προβεί σε δωρεά υπέρ του Πανεπιστημίου.[5] Πρόκειται για τη θεία του μαθηματικού Κωνσταντίνου Καραθεοδωρή, με την ευθύνη του οποίου έγινε, το 1920, η προσπάθεια ίδρυσης του δεύτερου ελληνικού πανεπιστημίου στη Σμύρνη, με την επωνυμία Ιωνικό Πανεπιστήμιο. Στην επιστολή της η Λουκία Καραθεοδωρή, από «φιλογένεια κινούμενη», δώριζε στην Εθνική Βιβλιοθήκη, η οποία τότε ήταν ενωμένη με την Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη, δέκα κιβώτια με βιβλία από τη βιβλιοθήκη του «μακαρίτη συζύγου της και σοφού» Στέφανου Καραθεοδωρή (Βοσνοχώρι 1789 - Κωνσταντινούπολη 1867), προσωπικού ιατρού του σουλτάνου Μαχμούτ Β΄. Με επιστολή του ο πρύτανης ενημέρωνε το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως για την παραλαβή των κιβωτίων με βιβλία από τη δωρεά της Λουκίας Καραθεοδωρή, τα οποία παρεδόθησαν στον έφορο της Εθνικής Βιβλιοθήκης την 4η Αυγούστου 1870.

Τη 19η Οκτωβρίου 1879,[6] ο γενικός πρόξενος στην Κωνσταντινούπολη γνωστοποιούσε την επιθυμία του ιατρού από την Κωνσταντινούπολη Αλέξανδρου Σχινά να προσφέρει τη βιβλιοθήκη του και τα ιατρικά του εργαλεία στο Πανεπιστήμιο και επισύναπτε και τη σχετική επιστολή της κόρης του, Πολυξένης Σχινά,[7] της 21ης Σεπτεμβρίου 1879.

Κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, το φαινόμενο της εθελοντικής συσσωμάτωσης γνώρισε μια πρωτόγνωρη άνθηση, μια δυναμική εξάπλωση στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους και σταδιακά στα μεγάλα αστικά κέντρα. Η δημιουργία αδελφοτήτων και συλλόγων, τόσο εντός όσο και εκτός συνόρων, συνδέθηκε με την οργανωμένη δραστηριοποίηση υπέρ του εθνικού ζητήματος, όπου συμπλέκονταν η επιθυμία για εκπαίδευση και μόρφωση με τον αλυτρωτισμό και τις στοχεύσεις της Μεγάλης Ιδέας.[8]

ακ. έτος 1863-64, φάκ. 662.3/ Κτήματα, α.π. 570, 18 Αυγούστου 1864.

5. *Στο ίδιο*, ακ. έτος 1869-70, φάκ. 312.4/Εθνική Βιβλιοθήκη, α.π. 489, 4 Αυγούστου 1870.

6. *Στο ίδιο*, ακ. έτος 1879-80, φάκ. 317.1/Εθνική Βιβλιοθήκη, α.π. 130, 19 Οκτωβρίου 1879.

7. *Στο ίδιο*, α.π. 130, 21 Σεπτεμβρίου 1879.

8. Βλ. ενδεικτικά το κεφάλαιο «Η διάχυση της Εθνικής Ιστορίας: Από τις πανεπιστημιακές αίθουσες στους συλλόγους», Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης*

Πρότυπο για τη συγκρότηση των περισσοτέρων από αυτούς τους συλλόγους υπήρξε ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (ΕΦΣΚ),[9] ο οποίος ιδρύθηκε το 1860, εκμεταλλευόμενος τις μεταρρυθμίσεις που είχαν λάβει χώρα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Σύλλογος υπήρξε χρηματοδότης, συντονιστής και καθοδηγητής της ελληνικής παιδείας στις οθωμανοκρατούμενες περιοχές. Σε επιστολή του, τον Φεβρουάριο του 1874,[10] προς τον πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο ΕΦΣΚ κοινοποιούσε τη γραπτή επιθυμία του Χρηστάκη Ζωγράφου (1820-1896),[11] ο οποίος χορηγούσε το ποσό των 450 οθωμανικών λιρών κατά έτος, επί δεκαπενταετία, για βραβεία σε εκδόσεις Ελλήνων συγγραφέων. Στην επιστολή του ο Σύλλογος σημείωνε ότι: «ούτω και παρ' ημίν η διανοητική και ηθική παλιγγενεσία τότε βαθείας καταβάλει ρίζας και γενναίους και αγλαούς αναδώσει καρπούς, όταν αύθις τα ελληνικά γράμματα πανταχού της Ανατολής διαδοθώσι και οι εν σκότει των ημετέρων φωτισθώσι». Ο πρύτανης διαβίβασε την επιστολή προς τον κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής, προκειμένου να γνωμοδοτήσουν οι καθηγητές για τη σύσταση και διενέργεια σχετικού διαγωνισμού. Η σύσταση του θεσμού των διαγωνισμών[12] βασιζόταν σε χορηγίες πλούσιων ομογενών και η θεματολογία τους αφορούσε τη φιλολογία, τη λογοτεχνία, την ποίηση, το θέατρο, αλλά και άλλους τομείς της επιστήμης, όπως η νομική και η θεολογία. Πέρα από την ενίσχυση των γραμμάτων και την ανάπτυξη της παιδείας στο ελληνικό κράτος, συνδεόταν, στο πλαίσιο του ελληνικού αλυτρωτισμού, με την ενίσχυση της εθνικής ιδεολογίας και τη διάχυσή της στον απανταχού ελληνισμό.[13]

και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932), Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα, 2006, σ. 261-270.

9. Για τον ΕΦΣΚ, βλ. σχετικά Τατιάνα Σταύρου, *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος: Το Υπουργείον Παιδείας του αλυτρώτου Ελληνισμού*, Αθήνα, 1967 και Γιώργος Α. Γιαννακόπουλος, *Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922): η ελληνική παιδεία και επιστήμη ως εθνική πολιτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία,* Σύλλογος Κωνσταντινουπολιτών, Αθήνα, 2021.

10. Ι.Α. ΕΚΠΑ, ακ. έτος 1873-74, φάκ. 226.5/Διαγωνίσματα, α.π. 3321, 28 Φεβρουαρίου 1874.

11. Τραπεζίτης και ευεργέτης του Πανεπιστημίου Αθηνών· βλ. Α. Αντωνόπουλος και Χ. Μπαλή, *Ευεργέτες και δωρητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1837-1944*, τ. Α΄, Αθήνα, 2003.

12. Για τον θεσμό των διαγωνισμών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, βλ. σχετικά Κώστας Γαβρόγλου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης και Χάιδω Μπάρκουλα, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του (1837-1937)*, Ιστορικό Αρχείο ΕΚΠΑ - Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2014, σελ. xvi, xvii, 8, 12-14, 97-98, 177-178.

13. Panayotis Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes: 1851-1877*,

Το ίδιο έτος, ο πρόεδρος της εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικής Φιλομούσου Εταιρείας «Η Παλλάς»,[14] Νικόλαος Ζαρίφης,[15] περιέγραφε με την επιστολή του της 26ης Απριλίου1874 τις δυσκολίες της εκπαιδευτικής κατάστασης και απηύθυνε αίτημα στο ΕΚΠΑ για χρηματική συνδρομή και δωρεά βιβλίων.[16] Στην επιστολή του τόνιζε ότι το ίδιο αίτημα είχε απευθύνει και σε δημόσιες βιβλιοθήκες στην Ευρώπη και την Αμερική, αλλά θεωρούσε «διπλώς πολύτιμον την εκ της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου της ημετέρας Πατρίδος δωρεάν βιβλίων».

Αιτήματα όμως δεν έρχονταν μόνο από την Κωνσταντινούπολη αλλά και από συλλόγους από πόλεις της Μικράς Ασίας, όπως ήταν η Σμύρνη, η Καππαδοκία, η Μαγνησία κ.ά. Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Όμηρος (πρώην «Αναγνωστήριο Σμύρνης»), σε επιστολή του, τον Δεκέμβριο του 1872,[17] προς τον πρύτανη παρακαλούσε για την αποστολή βιβλίων επικαλούμενος και τον προϊστάμενο της Πρυτανείας, Γκίκα Δοκό (1806-1888), αγωνιστή της Επανάστασης του 1821, ο οποίος αγωνιζόταν για την «πνευματική προαγωγή του έθνους». Η Εκπαιδευτική Καππαδοκική Αδελφότητα, τον Φεβρουάριο του 1874,[18] σε επιστολή της προς τον πρύτανη του Πανεπιστημίου, ανέφερε ότι έργο της ήταν η «εξελλήνησι του εν Καππαδοκία δυστυχώς της πατρώας γλώσσης εστερημένων Ελλήνων» και διατύπωνε αίτημα για την προκήρυξη διαγωνισμού με σκοπό την συγγραφή συγγράμματος με θέμα τη Μικρά Ασία και την Καππαδοκία. Στο αίτημα αυτό η Ακαδημαϊκή Σύγκλητος θα απαντούσε θετικά τον Μάιο του 1874.[19] Από τη Μαγνησία ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος «Νιόβη», τον Σεπτέμβριο του 1879, σε επιστολή του προς τον πρύτανη, περιέγραφε τον σκοπό ίδρυσης του σωματείου, που περιελάμβανε, μεταξύ

Archives historiques de la jeunesse grecque, Secrétariat Général à la Jeunesse, Athènes, 1989.

14. Ι.Α. ΕΚΠΑ, ακ. έτος 1873-74, φάκ. 314.4/ Εθνική Βιβλιοθήκη, α.π. 3498, φ. 6α, 15 Μαΐου 1874· *Κανονισμός της εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικής Φιλομούσου Εταιρίας Η Παλλάς. Επιψηφισθείς κατά την Β΄ Γενικήν Συνέλευσιν της 2 Αυγούστου 1875 (Αδεία του Υπουργείου της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως)*, Τύποις Όδ. Ιαλέμου και Σ/ας, εν Κωνσταντινουπόλει, 1875.

15. Τραπεζίτης, ιδρυτής των Ζαριφείων Εκπαιδευτηρίων και ευεργέτης· βλ. *Λεύκωμα της Εκατονταετηρίδος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1837-1937*, Αθήνα, χ.χ. [1937;], σ. 28, Ερμην. Παράρτημα (15).

16. Ι.Α. ΕΚΠΑ, ακ. έτος 1873-74, φάκ. 314.4/ Εθνική Βιβλιοθήκη, α.π. 3498, 15 Μαΐου 1874.

17. *Στο ίδιο*, ακ. έτος 1872-73, φάκ. 314.1 /Εθνική Βιβλιοθήκη, α.π. 2232, 5 Δεκεμβρίου 1872.

18. *Στο ίδιο*, ακ. έτος 1873-74, φάκ. 226.5 / Διαγωνίσματα, α.π. 3327, 15 Φεβρουαρίου 1874.

19. *Στο ίδιο*, ακ. έτος 1873-74, φάκ. 226.5 / Διαγωνίσματα, α.π. 3535, 27 Μαΐου 1874.

άλλων, την ανάγκη σύστασης γυμνασίου και μόρφωσης διδασκάλων κατάλληλων «προς απόκτησιν και διάδοσιν της εθνικής ημών παιδείας».

Σημαντική ήταν και η αναγνώριση της ισοτιμίας ελληνικών σχολείων στον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με εκείνα του ελληνικού κράτους, η οποία είχε ξεκινήσει ήδη από την ίδρυση του Πανεπιστημίου, αλλά είχε πυκνώσει το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Το 1882 η Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης αναγνωρίστηκε ως ισότιμη με τα γυμνάσια αρρένων του ελληνικού βασιλείου. Στο πλαίσιο της επικοινωνίας μεταξύ του Πανεπιστημίου Αθηνών και της Σχολής, διατυπώθηκε αίτημα του γυμνασιάρχη της, Αριστείδη Στεργιογλίδη, προς τον πρύτανη για αποστολή βιβλίων, τον Οκτώβριο του 1885.[20] Η απαντητική επιστολή του πρύτανη συνοδευόταν με συνημμένο κατάλογο των αποσταλθέντων βιβλίων, τον Νοέμβριο του 1885.[21] Στην ευχαριστήρια επιστολή του Στεργιογλίδη προς τον πρύτανη για τα βιβλία που εστάλησαν, τον Φεβρουάριο του 1886,[22] υπήρξε η παράκληση να συνεχισθεί η βοήθεια προς τη Σχολή. Τα επόμενα έτη η Εφορεία της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης έστειλε άλλη επιστολή προς τον πρύτανη, προκειμένου να ενημερώσει για την κενή θέση του γυμνασιάρχη της και να αιτηθεί την υπόδειξη προσώπων με τα κατάλληλα προσόντα για τη θέση αυτή (Ιούλιος 1892).[23] Η Πρυτανεία, τον Αύγουστο του 1892, θα πρότεινε για τη θέση του γυμνασιάρχη της Ευαγγελικής Σχολής τον Γεώργιο Ζολώτα, γυμνασιάρχη, τότε, Χίου.[24]

Παράλληλα με τον πολλαπλασιασμό των συλλόγων, είχε ξεκινήσει μια κίνηση εξελληνισμού και εξαρχαϊσμού, καταργάς των ονομάτων και επιθέτων των ομογενών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.[25] Η κίνηση αυτή πήρε άλλες διαστάσεις μετά την έλευση του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία, όταν πια επεκτάθηκε και στα τοπωνύμια στις ορθόδοξες κοινότητες της Ανατολής. Χαρακτηριστικό ήταν το αίτημα του διοικητή της Τοπογραφικής Μοίρας Χαρτογραφικής Υπηρεσίας[26] για αποστολή χάρτη αρχαιολο-

20. *Στο ίδιο*, ακ. έτος 1885-86, φάκ. 318.4/ Εθνική Βιβλιοθήκη, α.π. 409, 26 Νοεμβρίου 1885.
21. *Στο ίδιο.*
22. *Στο ίδιο*, ακ. έτος 1885-86, φάκ. 318.4/ Εθνική Βιβλιοθήκη, Φεβρουάριος 1886.
23. *Στο ίδιο*, ακ. έτος 1891-92, φάκ. 81.1/ Αλληλογραφία, α.π. 2770, 18 Ιουλίου 1892.
24. *Στο ίδιο*, ακ. έτος 1891-92, φάκ. 81.1/ Αλληλογραφία, α.π. 2859, 3 Αυγούστου 1892.
25. Ιωάννα Πετροπούλου, «Μετονομασίες, εξαρχαϊσμός, εθνική ένταξη: Μικρά Ασία (19ος αιώνας)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 12 (1997) 169-188.
26. Ι.Α. ΕΚΠΑ, ακ. έτος 1919-20, φάκ. 275.5/ Διάφορα μη υπαγόμενα, α.π. 4577, 10 Απριλίου

γικού - ιστορικού περιεχομένου ή λεξικού ή σχετικού κειμένου, με σκοπό να προσδώσουν την αρχαία ελληνική μορφή στον χάρτη της κατεχόμενης ζώνης της Μικράς Ασίας και να γίνει εξελληνισμός των τοπικών τοπωνυμίων συνοικισμών, ποταμών κ.λπ., τον Απρίλιο του 1920. Η απάντηση του αιτήματος με μια σειρά από διευκρινίσεις δόθηκε από το Πανεπιστήμιο λίγες μέρες αργότερα.[27]

Με τα διευρυμένα πλέον, με τη Συνθήκη των Σεβρών, σύνορα του ελληνικού κράτους, ήταν επιβεβλημένη και η ίδρυση ενός ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος στη Μικρά Ασία, το οποίο θα αποτελούσε σημείο αναφοράς του μικρασιατικού ελληνισμού, αλλά και θα αφορούσε συνολικά τον πληθυσμό της περιοχής. Το Ιωνικό Πανεπιστήμιο Σμύρνης,[28] με πρωτοβουλία του Ελευθερίου Βενιζέλου και με την ευθύνη του Κωνσταντίνου Καραθεοδωρή, ιδρύθηκε το 1920 και έφερε ως έμβλημα το «Φως εξ Ανατολών» – πρόκειται για τη μετάφραση της λατινικής φράσης «Ex Oriente Lux». Το πανεπιστήμιο στη Σμύρνη δεν κατάφερε να λειτουργήσει. Τον Σεπτέμβριο του 1922, με την κατάρρευση του μετώπου, ανατράπηκαν τα σχέδια και ο Κ. Καραθεοδωρή και όλοι οι συμμετέχοντες στο εγχείρημα φρόντισαν για τη διαφύλαξη των αρχείων και των οργάνων. Η Επιτροπή επί των διασωθέντων οργάνων του Πανεπιστημίου της Σμύρνης[29] τα παρέλαβε και στη συνέχεια διανεμήθηκαν στο Πανεπιστήμιο, καθώς και σε νοσηλευτικά και άλλα ιδρύματα της πρωτεύουσας.

Είναι προφανές ότι το Πανεπιστήμιο Αθηνών, στο τέλος του 19ου αιώνα, δεν διαμορφώνει μόνο την πνευματική ζωή του τόπου αλλά είναι επίσης αυτό που συνεισφέρει στη

1920.

27. *Στο ίδιο*, ακ. έτος 1919-20, φάκ. 275.5/ Διάφορα μη υπαγόμενα, χ.χ.

28. Το Πανεπιστήμιο Σμύρνης ιδρύθηκε με τον νόμο 2251/1.7.1920 «Περί ιδρύσεως και λειτουργίας Ελληνικού Πανεπιστημίου εν Σμύρνη» (ΦΕΚ Α΄ 145). Για το Πανεπιστήμιο Σμύρνης βλ. σχετικά Κ. Κριμπάς, «Η ανώτατη παιδεία 1922-1940», Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, 2003, σ. 185-196· Χρήστος Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη,* Αθήνα 1961, σ. 388-412· Β. Γ. Σολομωνίδης, «Ιωνικό Πανεπιστήμιο Σμύρνης: Συμβολή στην ειρηνική συνύπαρξη», *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία*, *ιστορική διάσταση και προοπτικές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, τ. Β΄, Αθήνα, 1989, σ. 387-396 και Δέσποινα Τραυλού, «Ο ιδρυτής του Πανεπιστημίου Σμύρνης», *Ιστορικά - Ελευθεροτυπία* 211 (13.11.2003) 26-31, ειδικότερα σ. 28-29.

29. Σύνολο εγγράφων που αφορούν το Πανεπιστήμιο Σμύρνης περιλαμβάνονται στο Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Λυτών Εγγράφων Πρωτοκόλλου, ακ. έτη 1922-23 και 1923-24, Φ. 333.4, 334.3 / Εργαστήρια - Σπουδαστήρια - Βιβλιοθήκη - Οδοντιατρικό Σχολείο - Συστάσεις επιτροπών - Τρόφιμα - Φάρμακα - Υγειονομικό υλικό.

συγκρότηση και διάχυση της Μεγάλης Ιδέας, μέσα από τον ρόλο και την ενεργή ανάμειξη των καθηγητών του σε συλλόγους, εταιρείες και στην «υπηρεσία της πατρίδας». Ας αναφέρουμε ενδεικτικά τα ονόματα του Σπυρίδωνος Λάμπρου[30] και του Γεώργιου Χατζιδάκι,[31] ο οποίος, στην ηλικία των 50 ετών και όντας εν ενεργεία καθηγητής Γλωσσολογίας, δεν δίστασε να λάβει μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις της τελευταίας φάσης του Κρητικού Ζητήματος (1896-1898). Όμως καθοριστική είναι και η συμβολή των φοιτητών του, που με τον ενεργό ρόλο τους στην έξωση του Όθωνα (1862), τη συμμετοχή τους στην Κρητική επανάσταση (1896) θα συνδεθούν με τα μεγαλοϊδεατικά ιδεώδη, αναπτύσσοντας ένα έντονο πολιτικοποιημένο προφίλ, εκπεφρασμένο σε ένα σύνολο δράσεων (συγκεντρώσεις, διαμαρτυρίες, συλλαλητήρια κ.ά.)[32]

Η βαρύνουσα σημασία της Μικράς Ασίας για τον ελληνισμό δεν μπορεί σίγουρα να αναλυθεί σε όλο της το εύρος σε αυτή τη σύντομη ανακοίνωση. Η περιήγησή μας στο πλούσιο αρχειακό υλικό που περιλαμβάνεται στην ψηφιακή έκθεση του Ιστορικού Αρχείου του ΕΚΠΑ θα μπορέσει να φωτίσει τις πτυχές αυτής της μακράς και αμφίδρομης σχέσης του ελληνισμού της Μικράς Ασίας με το Πανεπιστήμιο Αθηνών και να μας μεταφέρει νοητά στο πριν και το μετά των γεγονότων της Μικρασιατικής Καταστροφής.

30. Πλούσιο υλικό για την πολυσχιδή προσωπικότητα και δράση του υπάρχει στο Αρχείο Σπ. Λάμπρου που βρίσκεται στο Ι.Α. ΕΚΠΑ· βλ. επίσης Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Ανάμεσα στη μελέτη του Βυζαντίου και στο Στέμμα: Ο πολιτικός Σπυρίδων Λάμπρος (1916-17)», Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Γεράσιμος Ζώρας, Κατερίνα Νικολάου και Αναστασία ΠαπαδίαΛάλα (επιμ.), *Σπυρίδων Λάμπρος: Ο ιστορικός, το έργο και η εποχή του*, Αθήνα, 2023, σελ. 123-145.

31. Για το έργο και τη δράση του Γεωργίου Χατζιδάκι, βλ. ενδεικτικά Δικαίος Β. Βαγιακάκος, *Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις, 1848-1941: Βίος και έργον*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 1977.

32. Για τη δράση και τον ρόλο των φοιτητών, βλ. Κώστας Θ. Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα,* Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα, 2004. Βλ. επίσης Γαβρόγλου, Καραμανωλάκης και Μπάρκουλα, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του*, ό.π.

Πρόσφυγες φοιτητές και φοιτήτριες στο ΕΚΠΑ, 1922-1930: Μια ψηφιακή έκθεση με αφορμή την επέτειο των 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή

Βαγγέλης Καραμανωλάκης - Χάιδω Μπάρκουλα

Πώς συγκροτείται μια ψηφιακή έκθεση για την ιστορία του ΕΚΠΑ ή για συγκεκριμένες πτυχές της; Πώς αξιοποιούνται τα αρχεία και οι συλλογές του Ιστορικού Αρχείου του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ι.Α. ΕΚΠΑ), του σημαντικότερου και μεγαλύτερου πανεπιστημιακού ελληνικού αρχείου, μέσα από τα σύγχρονα μέσα κοινωνικής δικτύωσης; Πώς οι συλλογές του μπορούν να συμβάλουν στην ιστορική γνώση, αλλά και στην ευαισθητοποίηση και επικοινωνία με ένα ευρύτερο κοινό; Πώς συγκροτείται μια έκθεση για τους μακρινούς προγόνους των σημερινών φοιτητών και φοιτητριών, τους πρόσφυγες συναδέλφους τους στη δεκαετία του 1920;

Η αρχική ιδέα αφορούσε τη συγκρότηση μιας έκθεσης σε φυσικό χώρο, με αφορμή την επέτειο μνήμης των εκατό χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ωστόσο, προκρίθηκε η ιδέα μιας ψηφιακής έκθεσης, ως ευκαιρία ανάδειξης του τεκμηριωτικού πλούτου του Ιστορικού Αρχείου σ' ένα ευρύτερο κοινό, που ενδεχομένως να μην είχε τη δυνατότητα πρόσβασης σε μια περιοδική φυσική έκθεση. Αμέσως έγινε αντιληπτό ότι οι διαφορετικές μορφές έκθεσης (φυσική ή ψηφιακή) είχαν και διαφορετικές απαιτήσεις και, εν μέρει, άλλες προσεγγίσεις. Έτσι, στο πλαίσιο αυτό άρχισαν να διαμορφώνονται και τα πρώτα ερωτήματα, ώστε να μπορέσει η ερευνητική ομάδα να προσεγγίσει πολύπλευρα το μείζον ζήτημα του προσφυγικού πληθυσμού και, ιδιαίτερα, του φοιτητικού.

Υπήρχε ήδη μια σημαντική εμπειρία: Το Ιστορικό Αρχείο, σε συνεργασία με το Μουσείο Ιστορίας του ΕΚΠΑ, το 2021, και με αφορμή την επέτειο των 200 χρόνων από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, συγκρότησαν έναν ιστότοπο, το ΕΚΠΑ-estories (https://estories.uoa.gr/). Η κύρια έκθεση φέρει τον τίτλο *Η ιστορία του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών γίνεται ψηφιακή*. Τη δεδομένη περίοδο, η ιδέα της συγκρότησης μιας ψηφιακής έκθεσης για την ιστορία του Πανεπιστημίου Αθηνών ήρθε ως αποτέλεσμα των υγειονομικών συνθηκών που επιβλήθηκαν λόγω της Covid-19. Είχε προηγηθεί, το 2017, με αφορμή την επέτειο των 180 χρόνων λειτουργίας του Πανεπιστημίου, μια αντίστοιχη έκθεση, σε φυσική μορφή, ως αποτέλεσμα της συνεργασίας του Ιστορικού Αρχείου ΕΚΠΑ με το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία. Ένα χρόνο αργότερα, το 2022, η σελίδα του ΕΚΠΑ-estories εμπλουτίστηκε με την έκθεση *Ιωάννης Καποδίστριας - Ιωάννης Δομπόλης, μια φιλία που έγινε ιστορία* (https://estories.uoa.gr/el/kapodistrias_dompolis)

Η πρώτη σκέψη, λοιπόν, ήταν η εστίαση στους πρόσφυγες φοιτητές και στις φοιτήτριες του Πανεπιστημίου, την κρίσιμη δεκαετία του 1920. Πολύ γρήγορα έγινε αντιληπτό ότι οφείλαμε να εντάξουμε αυτή την ιστορία σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, συνδεδεμένο, καταρχάς, με τον μείζονα ρόλο του Πανεπιστημίου στο ελληνικό κράτος. Αφενός, αποτέλεσε, έως τουλάχιστον το 1926, το μοναδικό ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της χώρας, τον κατεξοχήν μηχανισμό ενίσχυσης της κοινωνικής κινητικότητας, ένα ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα συνδεδεμένο με τη στελέχωση τόσο της κρατικής μηχανής όσο και του ιδιωτικού τομέα. Από την άλλη, υπήρξε ο κατεξοχήν πολιτιστικός φορέας της Μεγάλης Ιδέας, το *πανδιδακτήριον,* το οποίο θα δεξιωνόταν την επιστημονική γνώση από τη Δύση και θα τη μετέφερε στην Ανατολή. Ο στόχος ήταν να ενισχύσει τους άρρηκτους δεσμούς του νεοσύστατου βασιλείου με τον αλύτρωτο ελληνισμό, μεταφέροντας την εθνική ιδεολογία εκτός των κρατικών συνόρων. Σε αυτήν την κατεύθυνση, το Πανεπιστήμιο συγκρότησε, από την ίδρυσή του, μια πολύ στενή σχέση με τον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδίως με τις περιοχές εκείνες όπου βρίσκονταν οι σημαντικότερες ελληνορθόδοξες κοινότητες – αναφερόμαστε κατά κύριο λόγο στην Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία. Η σχέση του με την τελευταία υπήρξε πολύχρονη και συστηματική, όπως αποτυπώθηκε τόσο στους φοιτητές και στις φοιτήτριές του που κατάγονταν από εκεί όσο και στην αλληλογραφία του με φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους, εταιρείες κ.ά.

που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή. Το ΕΚΠΑ ενίσχυσε αυτούς τους συλλόγους, όπως επίσης και πρόσφυγες που ήλθαν στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος τον 19ο αιώνα, από τη Μακεδονία, την Κρήτη και τη Θράκη. Η πρώτη φορά, όμως, που το Πανεπιστήμιο ασχολήθηκε συστηματικά με το ζήτημα των προσφύγων φοιτητών ήταν στις αρχές του 20ού αιώνα, για όσους έρχονταν από την Ανατολική Θράκη και τη Βουλγαρία. Οι τελευταίοι διεκδίκησαν τη δωρεάν εγγραφή τους (από το 1893 έχουν επιβληθεί δίδακτρα για τη φοίτηση), την οποία και τελικά εξασφάλισαν.

Η πρώτη, λοιπόν, ενότητα της έκθεσης αφιερώθηκε στην περίοδο έως την ελληνική αρμοστεία στη Σμύρνη και την ίδρυση του Ιωνικού Πανεπιστημίου, του δεύτερου ελληνικού πανεπιστημίου, που όμως τοποθετήθηκε εκτός της ελληνικής επικράτειας και δεν πρόλαβε να λειτουργήσει, λόγω της Καταστροφής. Η έρευνα για την τεκμηρίωση αυτής της ενότητας διέτρεξε το σύνολο του Αρχείου, από την ίδρυση του Πανεπιστημίου έως το 1922. Συλλέχθηκαν περισσότερα από 100 τεκμήρια, ενώ επιλέχθηκαν για να παρουσιαστούν τα 46 αντιπροσωπευτικότερα.[33]

Η μεγάλη τομή, φυσικά, ήταν η Μικρασιατική Καταστροφή και η έλευση των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων στην Ελλάδα, που δημιούργησε μια σειρά από προβλήματα συνδεδεμένα με την αποκατάστασή τους και την ομαλή ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία. Δεν ήταν μια εύκολη υπόθεση, μετά από μια δεκαετή πολεμική περιπέτεια. Οι επιπτώσεις υπήρξαν ορατές, ιδιαίτερα στην οικονομία της χώρας, αλλά και σε τομείς όπως η εκπαίδευση, όπου τέθηκε εξαρχής το ζήτημα της ενσωμάτωσης των προσφύγων στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας, εκκινώντας από την κατώτερη και φτάνοντας έως την ανώτατη βαθμίδα. Η απόκτηση ενός πτυχίου πανεπιστημιακής σχολής αποτελούσε ένα κρίσιμο βήμα για την επαγγελματική αποκατάσταση, αλλά και την κοινωνική άνοδο, των νέων προσφύγων, ανδρών και γυναικών. Σε αυτό το πλαίσιο, η ψηφιακή έκθεση παρακολουθεί την πορεία ένταξης των προσφύγων, από τις πρώτες επιστολές με αιτήματα για εγγραφές, αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και τη μετακίνησή τους στην Ελλάδα, μέχρι και τη συμμετοχή τους στο συνδικαλιστικό φοιτητικό

33. Αναλυτικότερα, για τη σχέση του Πανεπιστημίου Αθηνών με τον μικρασιατικό ελληνισμό πριν το 1922, βλ. το κείμενο της Χριστίνας Μπάκουλα στην παρούσα έκδοση.

κίνημα της εποχής, στις αρχές της δεκαετίας του ’30, όταν σταδιακά αναστέλλονται τα ευνοϊκά για τους πρόσφυγες φοιτητές μέτρα.[34]

Η έκθεση (https://estories.uoa.gr/el/draseis/prosfyges-foithtes-kai-foithtries-sto-ekpa-1922-1930) περιλαμβάνει έξι θεματικές ενότητες. Σε κάθε ενότητα περιλαμβάνεται ένα σύντομο εισαγωγικό σημείωμα (παρατίθενται στη συνέχεια), καθώς και ένας ενδεικτικός αριθμός υποτιτλισμένων τεκμηρίων. Οι ενότητες συνδέονται με τη διαδικασία της φοίτησης. Μετά την πρώτη ενότητα, η δεύτερη αναφέρεται στην εγγραφή των φοιτητών και των φοιτητριών που μετακινήθηκαν από τη Μικρά Ασία στην Ελλάδα, στα προβλήματα που δημιουργούσε η έλλειψη πιστοποιητικών για τις προηγούμενες σπουδές τους, ακόμη και για την ίδια τους την ταυτότητα. Περιλαμβάνει, ακόμη, τεκμήρια για τη συνεργασία του Πανεπιστημίου με το κράτος, ώστε να μπορέσει το δεύτερο να εξασφαλίσει τους οικονομικούς πόρους που χρειάζονταν και να εξασφαλιστεί η δωρεάν φοίτηση του άπορου προσφυγικού στοιχείου. Η τρίτη ενότητα επικεντρώνεται στις σπουδές των προσφύγων, στα ζητήματα της παρακολούθησης των μαθημάτων, καθώς και της πιστοποίησης της παρουσίας τους. Από την πρώτη στιγμή το Πανεπιστήμιο προχώρησε στη λήψη μιας σειράς μέτρων ενίσχυσης των προσφύγων φοιτητών/τριών, όπως, λ.χ., την παροχή δωρεάν συγγραμμάτων ή εργαλείων που χρειάζονταν για την πρακτική τους άσκηση σε συγκεκριμένα μαθήματα. Οι ενισχύσεις αυτές γίνονταν είτε με ίδια μέσα του Πανεπιστημίου είτε με τη συνδρομή προσώπων και συλλογικοτήτων που ενίσχυαν το έργο του. Υπουργεία, εταιρείες, κοινωφελή σωματεία πρόσφεραν τη συνδρομή τους για την ενίσχυση των προσφύγων φοιτητών. Η τέταρτη ενότητα συνδέεται με την περίθαλψη και τη σίτιση, διαδικασίες τις οποίες ανέλαβε το Πανεπιστήμιο με την αρωγή κρατικών και ιδιωτικών φορέων και με σκοπό την υποστήριξη των προσφύγων φοιτητών και φοιτητριών, οι περισσότεροι εκ των οποίων ζούσαν σε άθλιες συνθήκες. Η πέμπτη ενότητα αναφέρεται στον ελεύθερο χρόνο τους και στη διαχείρισή του, είτε αυτό αφορούσε τις δραστηριότητες της Πανεπιστημιακής Λέσχης είτε θεατρικές και άλλες εκδηλώσεις που οργανώθηκαν από τους ίδιους, καθώς και από άλλους φορείς για την ενίσχυσή τους. Τέλος, η έκτη ενό-

34. Για την πλέον συστηματική συλλογή στοιχείων και μελέτη για τους πρόσφυγες φοιτητές και φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών την περίοδο αυτή, ενταγμένη στη γενικότερη επισκόπηση του φοιτητικού σώματος, βλ. Αγγελική Χριστοδούλου, *Πανεπιστήμιο Αθηνών και φοιτητές, 1922-1940*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα, 2022.

τητα εστιάζει σε μορφές παρουσίας τους σε συλλογικότητες, οι οποίες πρωτοστάτησαν στη διεκδίκηση των αιτημάτων τους. Η συμμετοχή τους, σε συνδυασμό με τα γενικότερα οικονομικά αιτήματα του φοιτητικού σώματος, συντελούσε σε μια νέα εικόνα του σπουδαστικού κινήματος, με πολύ πιο ριζοσπαστικά αιτήματα από το παρελθόν, συνδεδεμένα και με το πολιτικό τοπίο της εποχής.

Τα τεκμήρια στα οποία βασίστηκε η έκθεση προέρχονται, κατά κύριο λόγο, από το Ιστορικό Αρχείο του ΕΚΠΑ. Καταρχάς, από τα πρακτικά της Συγκλήτου και των σχολών για ζητήματα που αφορούσαν τη σχέση του Πανεπιστημίου με την κρατική μηχανή και τις αποφάσεις για την αντιμετώπιση των προσφύγων. Κατά δεύτερο λόγο, επελέγησαν κυρίως έγγραφα από το Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας της περιόδου 1921-1930, ένα αρχείο στο οποίο αποτυπώνεται ο λόγος των φοιτητών και των φοιτητριών της περιόδου. Στοιχεία για τους φοιτητές και τις φοιτήτριες, καθώς και για τη φοίτησή τους, αντλήθηκαν από τα φοιτητολόγια και τους ατομικούς φακέλους που διατηρούσαν οι τότε πέντε σχολές του Πανεπιστημίου (Θεολογική, Ιατρική, Νομική, Φιλοσοφική, Φυσικομαθηματική). Αξιοποιήθηκαν επίσης και οι νομοθετικές ρυθμίσεις, κατά κύριο λόγο ευνοϊκές για τους πρόσφυγες φοιτητές και φοιτήτριες. Σημαντική πηγή αποτέλεσε ο τύπος της εποχής και τα δημοσιεύματά του για τα όσα συνέβαιναν την περίοδο εκείνη εντός των πανεπιστημιακών τειχών. Ιδιαίτερα επιβοηθητικό για την έρευνα αλλά και την τεκμηρίωση ήταν το έργο των Χρυσόστομου Θεοδωρίδου και Σωκράτη Κλαδά. *Πρόσφυγες φοιτηταί και σπουδασταί μετά την Μικρασιατικήν Καταστροφήν. Επιστημονική και επαγγελματική σταδιοδρομία των* (Αθήνα, 1974), στο οποίο οι δύο συγγραφείς προσπάθησαν να χαρτογραφήσουν τους πρόσφυγες φοιτητές και σπουδαστές, καθώς και την επιστημονική και επαγγελματική τους πορεία, αφού και οι ίδιοι υπήρξαν πρόσφυγες φοιτητές στο ΕΚΠΑ και ενεργά μέλη της Ένωσης και της Ομοσπονδίας Προσφύγων Φοιτητών αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Συνολικά εντοπίστηκαν περισσότερα από 300 αρχειακά τεκμήρια, εκ των οποίων τελικά συμπεριελήφθησαν στην έκθεση 176. Τα τεκμήρια, με αναλυτικό υπομνηματισμό, μοιράστηκαν περίπου ισόποσα στις πέντε ενότητες.

Η συγκέντρωση και η επιλογή των τεκμηρίων που θα συγκροτούσαν την έκθεση δεν ήταν μια εύκολη διαδικασία. Αρχικά, έγινε προσπάθεια να εντοπιστεί το υλικό που διέθετε στις συλλογές του το Ιστορικό Αρχείο. Το κύριο ερώτημα αφορούσε το τι ανα-

ζητάς και πού, ειδικά σε ένα διοικητικό αρχείο, σε ένα αρχείο, δηλαδή, όπου κυριαρχεί η φωνή της διοίκησης, όπως αποτυπώνεται, λ.χ., στα πρακτικά της Συγκλήτου και των σχολών ή στα εξερχόμενα έγγραφα από το πρυτανικό γραφείο. Σε αυτή την κατεύθυνση το Πρωτόκολλο εισερχομένων εγγράφων του Πανεπιστημίου υπήρξε μια σημαντικότατη πηγή, η οποία περιλαμβάνει κυρίως ατομικά ή συλλογικά αιτήματα του φοιτητικού και ιδιαίτερα του προσφυγικού πληθυσμού. Τα αιτήματα καταγράφουν δυσκολίες εγγραφής, στέγασης, σίτισης, με ένα λόγο άμεσο, αυτοβιογραφικό, ο οποίος χαρακτηρίζεται συχνά από μια γκάμα συναισθημάτων: θλίψη, απελπισία, εγκατάλειψη, αλλά και ελπίδες και προσδοκίες για ένα καλύτερο μέλλον, ενώ αναφέρονται σε μια μακρά πορεία, από την Καταστροφή έως την αποκατάσταση.

Τα τεκμήρια στα οποία αναφερόμαστε είναι συχνά αποσπασματικά. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η έλλειψη φοιτητολογίων για όλες τις σχολές, γεγονός που δεν μας επιτρέπει να υπολογίσουμε με ακρίβεια τον αριθμό των προσφύγων φοιτητών και φοιτητριών, ούτε και τις σπουδές που επέλεξαν για το χρονικό διάστημα από το 1922 έως το 1930. Παρόλες τις δυσκολίες, έγινε μια συστηματική προσπάθεια καταγραφής και αποτύπωσης του προσφυγικού φοιτητικού πληθυσμού και σ' αυτό συνέβαλαν καθοριστικά επιμέρους αρχειακές συλλογές, προερχόμενες από τις σχολές του Πανεπιστημίου, όπως ήταν οι ατομικοί φάκελοι των φοιτητών/τριών.

Μια άλλη απουσία, διόλου τυχαία, αφορά την έλλειψη στοιχείων για τη συνδικαλιστική παρουσία των φοιτητών, τα αιτήματά τους, καθώς και τις δράσεις τους. Το πανεπιστημιακό αρχείο σιωπά για όλα αυτά. Οι αναφορές στα συνδικαλιστικά αιτήματα προέρχονται κυρίως από πειθαρχικές διαδικασίες εναντίον φοιτητών που θεωρήθηκαν ένοχοι για παραπτωματική συμπεριφορά στο πλαίσιο συλλογικών κινητοποιήσεων. Στην κατεύθυνση της ανασύστασης της φοιτητικής δράσης, ιδιαίτερα επιβοηθητικά ήταν τα δημοσιεύματα του τύπου, τόσο του σπουδαστικού όσο και του καθημερινού πολιτικού.

Πίσω από τις αιτήσεις των προσφύγων φοιτητών και φοιτητριών, πίσω, δηλαδή, από τα φαινομενικά απρόσωπα υπηρεσιακά έγγραφα και τις διοικητικές διαδικασίες, αποκαλύπτονται πολύπλοκες και βαθιά ανθρώπινες ιστορίες. Μέσα από αυτές τις γραπτές μαρτυρίες μπορεί κανείς να ανασυνθέσει τις διαδρομές ανθρώπων που βίωσαν τον ξεριζωμό, να ανιχνεύσει τις προθέσεις και τις στρατηγικές τους για κοινωνική

και επαγγελματική αποκατάσταση, αλλά και να διακρίνει τα όνειρα, τις διαψεύσεις και τις προσδοκίες μιας ομάδας νέων που επιδίωξε να προσδιορίσει τη θέση της μέσα στη νέα πατρίδα. Τα αιτήματα και οι εκκλήσεις τους δεν συνιστούν απλώς διοικητικές πράξεις, αλλά τεκμήρια ενός αγώνα για επιβίωση και αξιοπρέπεια μέσα σε ένα περιβάλλον που προσπαθούσε και το ίδιο να ανασυγκροτηθεί μετά το σοκ της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Η αλληλογραφία ανάμεσα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, το Υπουργείο Παιδείας και άλλους κρατικούς φορείς γύρω από ζητήματα χρηματοδότησης, απαλλαγής από δίδακτρα ή κάλυψης βασικών αναγκών (όπως στέγαση και σίτιση), φωτίζει δύο κρίσιμες διαστάσεις του ζητήματος. Από τη μια, καταδεικνύει τη διαρκή οικονομική δυσπραγία του ίδιου του Πανεπιστημίου, το οποίο λειτουργούσε στα όρια των δυνατοτήτων του· από την άλλη, αποτυπώνει την προσπάθεια εύρεσης ρεαλιστικών λύσεων σε κοινωνικά πιεστικά προβλήματα, στο πλαίσιο της ευρύτερης ανθρωπιστικής αποκατάστασης των προσφύγων. Οι ίδιοι οι πρόσφυγες φοιτητές και φοιτήτριες δεν έμειναν παθητικοί αποδέκτες βοήθειας, αλλά ανέπτυξαν συλλογικές δράσεις και διεκδικήσεις, επιζητώντας την ισότιμη ένταξή τους στο ακαδημαϊκό και κοινωνικό περιβάλλον, καθώς και τη βελτίωση των συνθηκών ζωής τους.

Η έλλειψη επαρκών στατιστικών στοιχείων δεν μας επιτρέπει να γνωρίζουμε με ακρίβεια τον αριθμό των εγγεγραμμένων προσφύγων στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Είναι, ωστόσο, βέβαιο ότι επρόκειτο για εκατοντάδες φοιτητών και φοιτητριών, προερχόμενων από διαφορετικές γεωγραφικές και κοινωνικές αφετηρίες. Η ετερογένεια αυτή αντικατοπτρίζει και το πολύπλευρο προφίλ της προσφυγικής κοινότητας του Μεσοπολέμου, η οποία δεν αποτελούσε μια ομοιογενή ομάδα, αλλά ένα σύνολο ανθρώπων με διαφορετικό μορφωτικό και οικονομικό υπόβαθρο, που μοιράζονταν όμως κοινή την εμπειρία της απώλειας και την ανάγκη για νέα αρχή.

Η παρουσία των προσφύγων στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, και ειδικότερα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, είχε καθοριστική συμβολή στη διαμόρφωση της μεσοπολεμικής φυσιογνωμίας του ελληνικού δημόσιου πανεπιστημίου. Οι πρόσφυγες φοιτητές και φοιτήτριες συνέβαλαν ουσιαστικά στη μαζικοποίησή του, αλλά και στη διεύρυνση μιας κοινωνικής κατηγορίας που ήδη τότε αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία: εκείνης των απόρων φοιτητών. Τα αιτήματά τους για απαλλαγή από δίδακτρα, εξασφάλιση στέγα-

σης και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης δεν ήταν ατομικές διεκδικήσεις, αλλά εντάσσονταν στις γενικότερες κοινωνικές κινητοποιήσεις και στο αναπτυσσόμενο φοιτητικό κίνημα της εποχής, το οποίο αντέδρασε στη φτώχεια και την ανασφάλεια που χαρακτήριζαν τη μεσοπολεμική Ελλάδα, ιδιαίτερα μετά την Καταστροφή.

Ένα από τα κεντρικά ζητούμενα της έκθεσης αφορούσε την προσέλκυση ενός νεότερου ηλικιακά κοινού, καταρχάς των φοιτητών και των φοιτητριών του ΕΚΠΑ, αλλά και ευρύτερα. Στο πλαίσιο αυτό προκρίθηκε η ιδέα της σχεδίασης και συγγραφής μιας εικονογραφημένης ιστορίας, ενός κόμικ, βασισμένου στο πλούσιο τεκμηριωτικό υλικό του Αρχείου μας. Το εν λόγω κόμικ έχει ως σημείο εκκίνησης την Αθήνα του 2022 και η ιστορία μάς συστήνει τη Δανάη Παπαδάκη, μια νεαρή απόφοιτη Λυκείου που, έχοντας μόλις ολοκληρώσει τις πανελλήνιες εξετάσεις, βρίσκεται αναποφάσιστη μπροστά σε ένα σημαντικό σταυροδρόμι: να επιλέξει κατεύθυνση για τις σπουδές της. Επισκέπτεται το Ιστορικό Αρχείο του ΕΚΠΑ για να συζητήσει το ενδεχόμενο να περάσει χρόνο μελετώντας το υλικό που σχετίζεται με την περίοδο που ο προπάππους της ήταν φοιτητής στη Νομική Αθηνών, να γνωρίσει την εποχή του, αλλά και τον ίδιο, μέσα από τις γραπτές μαρτυρίες. Μαζί με την Αλεξάνδρα, μια φοιτήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας που κάνει την πρακτική της στο κτίριο της οδού Σκουφά, περνά τις επόμενες μέρες μελετώντας την αλληλογραφία ανάμεσα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και τους πρόσφυγες φοιτητές. Μεταξύ του πλήθους των επιστολών αναγνωρίζει το όνομα του προπάππου της, Λέανδρου Δελαβίνια. Ο αναγνώστης ακολουθεί τη διαδρομή του φοιτητή προγόνου της Δανάης, Λέανδρου, και την πορεία των σπουδών του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, μέσα από τις ιδιαιτερότητες της δικής του προσφυγικής ταυτότητας. Η γνωριμία του με τη Μερόπη, μια φοιτήτρια της Ιατρικής και συμπατριώτισσά του, γίνεται αφορμή να αναδυθούν ακόμη περισσότερες πτυχές της ζωής των προσφύγων φοιτητών και της σχέσης τους με το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η ιστορία είναι τοποθετημένη στα πρώτα χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, με φόντο την Αθήνα του Μεσοπολέμου. Το σενάριο και τα σκίτσα του κόμικ, το οποίο και αυτό είναι αναρτημένο στην ψηφιακή έκθεση, είναι δημιουργία της Όλιας Ντακογιάννη, απόφοιτης του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας και του ΠΜΣ Μουσειολογίας του ΕΚΠΑ, την οποία και ευχαριστούμε θερμότατα.

Η εν λόγω έκθεση δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς τη συγκρότηση μιας ομάδας έρευνας και τεκμηρίωσης. Στην ομάδα συμμετείχαν οι μόνιμες συνεργάτριες του Ιστορικού Αρχείου Χριστίνα Μπάκουλα και Ευγενία Χριστοπούλου, καθώς και δυο νέες ερευνήτριες, η Δάφνη Μαμούρη και η Ιωάννα Ανδρέου. Η ομάδα δούλεψε σ' όλα τα στάδια, από την πρώτη αρχειακή αποτύπωση του υλικού έως την τελική επιλογή και τον υποτιτλισμό των τεκμηρίων. Σημαντική ήταν και η συμβολή στην έκθεση του υπόλοιπου προσωπικού του Ι.Α. ΕΚΠΑ, που ήταν οι: Μίνα Λιάζου, Άρτεμις Λυκιαρδοπούλου, Ζωή Μαλτέζου, Μακρίνα Τσιωτάκη και Μιχάλης Χαχλάκης. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν και η συμβολή της ιστορικού Αγγελικής Χριστοδούλου, η οποία, έχοντας ερευνήσει διεξοδικά τη συγκεκριμένη περίοδο, μας προσέφερε απλόχερα σημαντικό υλικό και τεκμηρίωση. Ο σχεδιασμός και η γραφιστική επιμέλεια της ψηφιακής έκθεσης ανήκει στην εταιρεία MainSys. Όλες και όλους τους παραπάνω τους ευχαριστούμε θερμά για τη συμβολή τους στην επιτυχία της έκθεσης. Πέραν των ανθρώπων που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο συνεισέφεραν στην ολοκλήρωση της έκθεσης, τεκμήρια και σχετικό υλικό μάς προσέφεραν ακόμη το Αρχείο της ΕΡΤ, τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), η Εθνική Βιβλιοθήκη, η Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων και το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, θεσμούς του οποίους ευχαριστούμε θερμά.

Η ιστορική εμπειρία των προσφύγων φοιτητών του Μεσοπολέμου δεν αποτελεί απλώς ένα κεφάλαιο του παρελθόντος, αλλά μια ζωντανή μνήμη που συνομιλεί με το παρόν. Οι τότε φοιτητές, όπως και οι σημερινοί πρόσφυγες που αναζητούν πρόσβαση στην εκπαίδευση, μοιράζονται κοινές αγωνίες και προκλήσεις: την ανάγκη αναγνώρισης, την επιθυμία κοινωνικής ένταξης, την προσπάθεια να επαναπροσδιορίσουν την ταυτότητά τους μέσα σε ένα νέο πολιτισμικό και θεσμικό πλαίσιο. Η εκπαίδευση, άλλοτε όπως και τώρα, λειτουργεί ως βασικό μέσο ενδυνάμωσης και χειραφέτησης, αλλά και ως πεδίο όπου αναδεικνύονται οι αξίες της ισότητας, της αλληλεγγύης και του σεβασμού στη διαφορετικότητα.

Παρά τη διαφορετικότητά τους σε σχέση με το 1922, οι σύγχρονες προσφυγικές ροές επαναφέρουν με έντονο τρόπο ζητήματα που είχαν τεθεί σχεδόν έναν αιώνα νωρίτερα: το δικαίωμα στη μόρφωση, τους θεσμικούς φραγμούς, την ανάγκη για πολιτικές ένταξης και κοινωνικής στήριξης. Όπως τότε, έτσι και σήμερα τα πανεπιστήμια καλούνται να παίξουν ενεργό ρόλο όχι μόνο ως χώροι εκπαίδευσης αλλά και ως φορείς κοινωνικής

ευθύνης και ανθρωπιστικής δράσης. Η ιστορική μνήμη της ένταξης των προσφύγων στο πανεπιστημιακό περιβάλλον μπορεί να λειτουργήσει ως πηγή έμπνευσης για το σήμερα, υπενθυμίζοντας ότι η ένταξη και η μόρφωση δεν είναι απλώς δικαιώματα, αλλά θεμέλια μιας δημοκρατικής κοινωνίας.

Πρόσφυγες φοιτητές και φοιτήτριες στο ΕΚΠΑ 1922-1930: *οι θεματικές ενότητες*
Πρόσφυγες, μικρασιατικός ελληνισμός και Πανεπιστήμιο πριν το 1922: Η ενότητα αυτή επικεντρώνεται στην ανασκόπηση της μακράς σχέσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, του πρώτου και μοναδικού έως το 1926 ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος στη χώρα, με τον μικρασιατικό ελληνισμό, καθώς και του ρόλου του ως φορέα υποδοχής και περίθαλψης προσφύγων πριν το 1922. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και έως τις αρχές του 20ού, πρόσφυγες φοιτητές και οι οικογένειές τους από την Κρήτη, τη Μακεδονία και τη Θράκη έτυχαν οικονομικής ενίσχυσης από το Πανεπιστήμιο, ενώ η φοίτησή τους στηρίχθηκε και από τους συλλόγους που ιδρύθηκαν εκείνη την εποχή με αυτό τον σκοπό. Μια άλλη κατηγορία αποτελούν τα τεκμήρια που αφορούν τις σχέσεις του ΕΚΠΑ με φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους, αδελφότητες, εκπαιδευτικούς φορείς, βιβλιοθήκες, πρεσβείες και προξενεία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την προσπάθεια ενίσχυσής τους με οικονομικά ποσά, εκδόσεις, καθώς και επιστημονική συνδρομή. Στην αμφίδρομη σχέση του Πανεπιστημίου με τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας περιλαμβάνονται και οι δωρεές ομογενών προς το ΕΚΠΑ, αλλά και η διάσωση και μεταφορά δύο προτομών από λευκόλιθο από τα αρχαία τείχη της πόλης της Ταρσού στο Μουσείο της Αρχαιολογικής Εταιρείας, επ' ονόματι του Πανεπιστημίου. Ιδιαίτερη μνεία χρήζει η προσπάθεια ίδρυσης ανώτατου ιδρύματος με την επωνυμία Ιωνικό Πανεπιστήμιο Σμύρνης, με πρωτοβουλία του Ελευθερίου Βενιζέλου και με την ευθύνη του Κωνσταντίνου Καραθεοδωρή.

Εγγραφές προσφύγων φοιτητών και φοιτητριών: Η ενότητα αυτή επικεντρώνεται στις εγγραφές των φοιτητών και φοιτητριών, προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ένα σημαντικό τμήμα των εκθεμάτων αφορά τη δυνατότητα που δόθηκε στους πρόσφυγες να γράφονται στο Πανεπιστήμιο χωρίς να καταβάλλουν δίδακτρα, ως άποροι, και περιλαμβάνει την αλληλογραφία μεταξύ του Υπουργεί-

ου Παιδείας και του Πανεπιστημίου, σχέδια νόμου, αποφάσεις, καθώς και αιτήματα για ατελή εγγραφή, διαμαρτυρίες, εκκλήσεις κ.ά. Η εγγραφή των προσφύγων απαιτούσε μια σειρά από πιστοποιητικά, όπως την πιστοποίηση ελληνικής ιθαγένειας ως απόδειξη της προσφυγικής ιδιότητας και βεβαίωση φοίτησης από σχολεία αναγνωρισμένα ως ισότιμα από το ελληνικό κράτος. Σε πολλές περιπτώσεις η απουσία πιστοποιητικών οδηγούσε στη χρήση μαρτύρων με ένορκες βεβαιώσεις. Όλα αυτά αποτελούσαν τεκμήρια μιας εκτεταμένης γραφειοκρατίας, που επιχειρούσε να λύσει τα προβλήματα που γεννούσε η νέα κατάσταση, καθώς πίσω από τις τυπικές βεβαιώσεις ή τα χειρόγραφα αιτήματα κρύβονταν οι ανθρώπινες ιστορίες της μεγάλης Καταστροφής.

Παρακολούθηση - φοίτηση: Η προσκόμιση των απαραίτητων δικαιολογητικών για την εγγραφή και τη φοίτηση των φοιτητών δεν ήταν πάντα μια εύκολη υπόθεση. Αρκετοί φοιτητές, λόγω της Καταστροφής και της ανταλλαγής πληθυσμών, είχαν χάσει τα πτυχία τους. Το Πανεπιστήμιο, προκειμένου να επιτρέψει τη φοίτηση, ζητούσε την αποστολή καταλόγων αποφοίτων λυκείων ή σχολών της Μικράς Ασίας. Παράλληλα, ζητείτο από τους μέλλοντες φοιτητές και φοιτήτριες η αναγνώριση λυκείων της Μικράς Ασίας ως ισότιμων με τα ελληνικά, προκειμένου να μπορέσουν να παρακολουθήσουν τις σπουδές που επιθυμούσαν. Τα αποτελέσματα της Καταστροφής επηρέαζαν όλη την εκπαίδευση, όπως αναδείκνυε και το αίτημα των αποφοίτων όλων των γυμνασίων της χώρας, το 1926, για αναβολή των εισιτηρίων εξετάσεων, λόγω και των προβλημάτων που γέννησε η έλευση των προσφύγων. Οι αναγνωρίσεις μαθημάτων, τα αιτήματα για τις εισιτήριες εξετάσεις, τα ζητήματα της ατελούς παρακολούθησης αποτελούσαν πλευρές της νέας πραγματικότητας στο Πανεπιστήμιο, που προκάλεσε η Καταστροφή.

Περίθαλψη και μέριμνα: Οι επιστολές που δέχτηκε το Πανεπιστήμιο από πρόσφυγες που επιθυμούσαν να ενταχθούν στο ακαδημαϊκό περιβάλλον περιείχαν γλαφυρές περιγραφές της κατάστασης που βίωναν κατά τη διάρκεια της Καταστροφής, άλλα και των αποτελεσμάτων που επέφερε αυτή μετέπειτα. Οι περισσότεροι από αυτούς δήλωναν άποροι με πολυμελείς οικογένειες, κατεστραμμένοι ολοσχερώς, ψυχικά και οικονομικά. Το Πανεπιστήμιο αναζήτησε χρηματοδότηση, τόσο από το Υπουργείο Παιδείας όσο και από άλλους φορείς, για να ενισχύσει την υποστήριξη προς τους πρόσφυγες φοιτητές.

Το πλέον σημαντικό μέτρο, σε αυτή την κατεύθυνση, ήταν η διοργάνωση συσσιτίων για τους άπορους πρόσφυγες φοιτητές, τα οποία το Πανεπιστήμιο συνδιοργάνωνε με το Πατριωτικό Ίδρυμα Ελληνίδων και την ενίσχυση του Υπουργείου Προνοίας. Αιτήματα προσφύγων για χορηγία δωματίου, εγκρίσεις πιστώσεων, βεβαιώσεις πασχόντων για νοσηλεία, συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας προσφύγων φοιτητών για κατάργηση επιδόματος, παράπονα για ελλείψεις στο συσσίτιο και στις παροχές εργαλείων για τα μαθήματα, αποτυπώνουν τα προβλήματα της καθημερινής ζωής και της ένταξης των προσφύγων φοιτητών στην κοινωνία της εποχής.

Ελεύθερος χρόνος - ψυχαγωγία: Δεν γνωρίζουμε πολλά για την καθημερινότητα και τη χρήση του ελεύθερου χρόνου από τους πρόσφυγες φοιτητές και φοιτήτριες, ιδιαίτερα στο πλαίσιο των συλλόγων που είχαν ιδρύσει. Από την άλλη πλευρά, είναι σαφές ότι μοιράζονταν, όπως και οι υπόλοιποι φοιτητές και φοιτήτριες, κοινές εμπειρίες καθημερινότητας, στις οποίες κεντρικό ρόλο είχε η Πανεπιστημιακή Λέσχη. Η Λέσχη λειτούργησε από το 1923 με τη συνεργασία της Χριστιανικής Αδελφότητος Νέων και περιλάμβανε μια σειρά από δραστηριότητες (θέατρο, σινεμά, διδασκαλία ξένων γλωσσών, διοργάνωση εκδρομών κ.ά.), με σκοπό την ψυχαγωγία αλλά και τον έλεγχο, συνολικά, των φοιτητών και φοιτητριών και την προστασία τους από τις νεοεισερχόμενες κομμουνιστικές ιδέες. Παράλληλα, και στο πλαίσιο της ψυχαγωγίας, αλλά κυρίως της οικονομικής ενίσχυσης των προσφύγων, πραγματοποιήθηκαν μια σειρά από εκδηλώσεις (φιλολογικές εσπερίδες, θεατρικές παραστάσεις και εορτές). Οι εκδηλώσεις αυτές διοργανώνονταν συνήθως από φορείς που απευθύνονταν σε ένα ευρύτερο κοινό, με σκοπό την ευαισθητοποίησή του.

Συλλογικά σώματα και φοιτητικό κίνημα: Από πολύ νωρίς οι πρόσφυγες φοιτητές και φοιτήτριες δραστηριοποιήθηκαν και προχώρησαν στην ίδρυση σωματείων και ενώσεων με σκοπό, καταρχάς, την προβολή των επιτακτικών αιτημάτων τους προς τις αρχές και το Πανεπιστήμιο. Ήδη, λίγους μήνες μετά την Καταστροφή, μια ομάδα φοιτητών αποφάσισε να προχωρήσει στην ίδρυση της Ενώσεως Προσφύγων Φοιτητών (ΕΠΦ), με τη βοήθεια της Χριστιανικής Αδελφότητος Νέων (ΧΑΝ) και με έδρα την νεοϊδρυθείσα τότε Φοιτητική Λέσχη στην οδό Πειραιώς. Σύντομα συγκροτήθηκαν μια σειρά σύλ-

λογοι, όπως η Ένωσις των εν Ελλάδι Ποντίων Φοιτητών, η Ένωσις Καυκασίων Φοιτητών, η Ένωσις Θρακών και Κωνσταντινουπολιτών. Όλες αυτές οι συλλογικότητες συγκρότησαν, το 1924, το δευτεροβάθμιο συνδικαλιστικό τους όργανο, την Ομοσπονδία Προσφύγων Φοιτητών. Οι συγκεκριμένες συλλογικότητες δεν αφορούσαν μόνο τη διεκδίκηση αιτημάτων, αλλά λειτούργησαν και ως χώροι συνεύρεσης και συναναστροφής, ως χώροι διατήρησης της κοινής μνήμης, διατήρησης και ενίσχυσης της προσφυγικής ταυτότητας των φοιτητών. Τα προνόμια που διεκδικούσαν οι πρόσφυγες φοιτητές δεν αφορούσαν αποκλειστικά και μόνο την εκπαίδευσή τους, αλλά και τις γενικότερες συνθήκες διαβίωσής τους. Σε μια εποχή ανάδειξης του φοιτητικού συνδικαλισμού, σε συνθήκες πόλωσης και σε ένα έντονα διχαστικό κλίμα, τα αιτήματα των προσφύγων αγκαλιάστηκαν από όλες τις φοιτητικές παρατάξεις και ιδιαίτερα από την Αριστερά, που τους αντιμετώπισε ως έναν προνομιακό συνομιλητή. Τα αιτήματα των προσφύγων συνδέθηκαν με εκείνα των γηγενών, εμφανίστηκαν αυτόνομα αλλά και στο πλαίσιο των γενικότερων διεκδικήσεων του διαρκώς αναπτυσσόμενου φοιτητικού συνδικαλισμού της εποχής.

Συγγραφείς του τόμου

Αγάθος Θανάσης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ

Αγγελάτος Δημήτρης, Καθηγητής, Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ

Ανδριώτης Νίκος, Δρ Ιστορίας, ΕΚΠΑ

Ανδρούτσος Γεώργιος, Ομότιμος Καθηγητής Ιστορίας της Ιατρικής, ΕΚΠΑ

Ανεστίδης Σταύρος, Υποδιευθυντής Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Αντωνόπουλος Ανδρέας, ΕΔΙΠ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ.

Θεολόγος (Αλεξανδράκης), Θεοφιλέστατος Επίσκοπος Ταλαντίου, Δρ, ΕΚΠΑ, Διευθυντής Ιδρύματος Ποιμαντικής Επιμορφώσεως (ΙΠΕ) της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών, υπεύθυνος του Προγράμματος «Ψηφιοποίηση Ιερών Κειμηλίων Ενοριακών Ναών»

Καζάζης Χρήστος, Ειδικός Παθολόγος, Υπ. Δρ, Εργαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής και Ιατρικής Ηθικής, ΕΚΠΑ

Καλεμικεράκη Αθηνά, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Καπλάνογλου Μαριάνθη, Καθηγήτρια, Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ

Καραμανωλάκης Βαγγέλης, Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Καφετζάκη Τόνια, Ιστορικός - εκπαιδευτικός, Πρότυπο Γυμνάσιο Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, Ακαδημαϊκός, Ομότιμος Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης, ΕΚΠΑ

Κούζας Γιώργος, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ

Κυριακίδης Θεοδόσης, Επιστημονικός συνεργάτης Έδρας Ποντιακών Σπουδών ΑΠΘ, Διδάσκων ΔΙΠΑΕ και ΕΑΠ

Λάιος Κωνσταντίνος, Δρ., Αρχαιολόγος - Ιατρός, Ακαδημαϊκός υπότροφος, Εργαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής και Ιατρικής Ηθικής, ΕΚΠΑ

Λιάβας Λάμπρος, Καθηγητής, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, ΕΚΠΑ

Λιάπη Ελένη, Υπ. Δρ, ΕΚΠΑ, συνεργάτης του Προγράμματος «Ψηφιοποίηση Ιερών Κειμηλίων Ενοριακών Ναών»

Λουτζάκη Ρένα, Ανθρωπολόγος του χορού, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, ΕΚΠΑ

Λυκούδης Γεράσιμος (Μάκης), Αγιογράφος - συγγραφέας

Μελιδώνης Ανέστης, Μεταδιδάκτορας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Μέντη Δώρα, ΕΔΙΠ, Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ

Μετέτη Αντωνία, Εκπαιδευτικός Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια Λαογραφίας, ΕΚΠΑ

Μιχαηλίδης Ιάκωβος, Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ

Μιχαλέας Σπύρος, Δρ. Δρ., Μεταδιδάκτορας, Εργαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής και Ιατρικής Ηθικής, Ιατρική Σχολή, ΕΚΠΑ

Μούλιου Μάρλεν, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Μπάκουλα Χριστίνα, Υπ. Δρ, Ιστορικό Αρχείο, ΕΚΠΑ

Μπαλή Χαρίκλεια, ΕΔΙΠ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Μπάρκουλα Χάιδω, ΕΔΙΠ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Ιστορικό Αρχείο, ΕΚΠΑ

Μπουρνόβα Ευγενία, Καθηγήτρια, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, ΕΚΠΑ

Νίγδελης Κωνσταντίνος, Διευθυντής Μουσείου Προσφυγικού Ελληνισμού, Κέντρο Μικρασιατικού Πολιτισμού (ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.)

Νικολακάκης Γιάννης, Επίκουρος Καθηγητής (εκλεγμένος) Επιστημολογίας και Ηθικής της Ιατρικής, Εργαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής και Ιατρικής Ηθικής, Ιατρική Σχολή ΕΚΠΑ.

Νικολοπούλου Μαρία, ΕΔΙΠ, Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ

Παναγιωτόπουλος Ιωάννης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Θεολογίας, ΕΚΠΑ

Πασχαλίδης Κώστας, Δρ, Επιμελητής αρχαιοτήτων, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Παυλόπουλος Δημήτρης, Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Πετρίδης Πλάτων, Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Πλουμίδης Σπύρος Γ., Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Πουλάκου-Ρεμπελάκου Έφη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Ιατρικής, ΕΚΠΑ

Σεραϊδάρη Κατερίνα, Ιστορικός - Ανθρωπολόγος

Σεραφειμίδης Γιώργος, Κοινωνιολόγος

Σταθάκης Μιχαήλ, Αρχιμανδρίτης, Υπ. ΜΔΕ ΕΚΠΑ, συνεργάτης του Προγράμματος «Ψηφιοποίηση Ιερών Κειμηλίων Ενοριακών Ναών»

Σταθοκώστα Βασιλική, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Θεολογίας, ΕΚΠΑ

Σταυροπούλου Έρη, Ομότιμη Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας, ΕΚΠΑ

Τσούλη Χρυσάνθη, Δρ, Επιμελήτρια αρχαιοτήτων, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Χιδίρογλου Μαρία, Δρ, Επιμελήτρια αρχαιοτήτων, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Χριστοδούλου Λουκάς Π., Πρόεδρος ΚΕΜΠΟ Δήμου Ν. Ιωνίας, συγγραφέας, ερευνητής

Χριστοπούλου Χριστίνα - Μαρία, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Χρυσανθοπούλου Βασιλική, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΦΟΙΤΗΤΑΣ

Σ Υ Ν Α Δ Ε Λ Φ Ο Ι

Συνελθόντες οἱ Πρόεδροι ὅλων τῶν Φοιτητικῶν Σωματείων ἀπεφάσισαν τὴν σύγκλησιν τοῦ Α΄ ΠΑΜΦΟΙΤΗΤΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ καὶ ἐξέλεξαν ἡμᾶς, ὡς ἐπιτροπὴν διὰ τὰ τῆς ὀργανώσεως.

Τὸ Συνέδριον θὰ ἀποτελέσωσιν αἱ ὁλομέλειαι τῶν Διοικητικῶν Συμβουλίων ὅλων τῶν Φοιτητικῶν Σωματείων (κατὰ Σχολὰς, τοπικῶν, προσφυγικῶν, στρατευθέντων κ.τ.λ.) αἱ δὲ ἐργασίαι ἀρχόμεναι τὴν προσεχῆ Κυριακὴν 30ὴν λήγοντος καὶ ὥραν 10 καὶ 45΄ π. μ. εἰς τὸ Ἐθνικὸν Θέατρον (Ὁδὸς Ἁγίου Κωνσταντίνου) θέλουσι συνεχισθῆ τὰς ἑπομένας ἡμέρας 6-9 μ. μ. μέχρις ἐξαντλήσεως τῆς ἡμερησίας διατάξεως ἥτις ἔχει ὡς ἑξῆς:

1) Ὀργάνωσις Ὁμοσπονδίας Ἑλλήνων Φοιτητῶν
2) Συζήτησις ἐπὶ τοῦ τρόπου τῆς δημιουργίας δεσμῶν καὶ σχέσεων πρὸς τοὺς φοιτητὰς ξένων Κρατῶν
3) Ἐξακολούθησις ὑφισταμένου καθεστῶτος ἀναστολῶν στρατεύσεως δι' ἁπαντας τοὺς φοιτητάς
4) Συμπλήρωσις κενῶν ἑδρῶν τοῦ Πανεπιστημίου καὶ δημιουργία ἕδρας Νεοελληνικῆς Φιλολογίας.
5) Ἵδρυσις Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν.
6) Ἵδρυσις καὶ ὀργάνωσις ἐργαστηρίων.
7) Ἔκδοσις συγγραμμάτων τῶν κ. κ. Καθηγητῶν καὶ μετάφρασις ξένων τοιούτων. Ἐκτύπωσις εἰς ἱδρυθησόμενον τυπογραφεῖον καὶ ἀτέλεια χάρτου χρησιμοποιηθησομένου πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον.
8) Ὀργάνωσις Φοιτητικοῦ Ἀναγνωστηρίου της Βιβλιοθήκης καὶ εὐρυνσις τῆς αἰθούσης αὐτοῦ.
9) Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης
10) Συστηματοποίησις ἐπὶ τὸ ἐπωφελέστερον τῆς ὑφισταμένης Λέσχης μέχρις ἱδρύσεως νέας. Ἀναζήτησις τῶν ὅρων, δι' ὧν θὰ ἐπιτευχθῆ ἡ ταχυτέρα ἵδρυσις τῆς νέας ταύτης Λέσχης, ἱδρυμάτων αὐτοβοηθείας καὶ ὑποτροφιῶν.
11) Φοιτητικαὶ ἐκπτώσεις εἰς τὰ πλοῖα, τὰ τραῖνα, τὰ τράμ καὶ τὰ δημόσια θεάματα.
12) Οἰκονομικὴ συνδρομὴ τῶν προσφύγων συναδέλφων καὶ τοιαύτη ὡς καὶ ἀτελὴς ἐγγραφὴ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῶν ἀπόρων γενικῶς
13) Διάθεσις θαλάμων εἰς τὸ Πολιτικὸν Νοσοκομεῖον ἢ ἀλλαχοῦ πρὸς νοσηλείαν ἀποκλειστικῶς τῶν φοιτητῶν.
14) Μὴ ἀνάμιξις τῆς Πολιτικῆς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον καὶ τἀνάπαλιν
15) Ἡ εἰσαγωγὴ τῆς φοιτητικῆς ἀσυλίας καὶ ἐν Ἑλλάδι
16) Εἰδικὰ θέματα τῶν Σχολῶν.

Τὰς ἐργασίας τοῦ Συνεδρίου δύνανται νὰ παρακολουθήσῃ πᾶς φοιτητὴς, ὡς ἀκροατὴς, ἐφοδιαζόμενος διὰ σχετικῆς ἀδείας εἰσόδου παρὰ τοῦ Προεδρείου ἢ παρὰ τοῦ Συλλόγου εἰς ὃν ἀνήκει.

Σ υ ν ά δ ε λ φ ο ι,

Εἰς ὅλας τὰς χώρας οἱ φοιτηταὶ εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς κοινῆς συμπαθείας, εἶναι ἡ προνομιοῦχος τάξις τῆς κοινωνίας. Ὅλοι τοὺς ἀγαποῦν καὶ ὅλοι νομίζουν, ὅτι πρέπει νὰ τοὺς βοηθοῦν.

Τὰ γνωρίζετε ὅλοι σας καὶ δὲν ἐκτεινόμεθα. Τὸ Α΄ Πανφοιτητικὸν Συνέδριον ἀπόρροια ἀνάγκης θὰ διορθώσῃ ὅ,τι μπορέσῃ.

Τονώσατέ το ὅμως καὶ ἐνδιαφερθῆτε ὅλοι διὰ τὰς ἐργασίας του. Στρέψατε πρὸς τὰ ἐκεῖ ὅλοισας τὸ βλέμμα εὐελπι καὶ συσπειρωθῆτε περὶ τοὺς Συλλόγους σας.

Μόνον ἔτσι τὸ Συνέδριον θὰ ἀποδώσῃ τοὺς καρποὺς ποὺ περιμένομεν

Η ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Χ. Πανταζῆς *Π. Σαμαρᾶς*
Γ. Καρούζος *Π. Κατσέλλης*
Γ. Γεργόπουλος

ISBN: 978-960-466-410-8